

પ્રસ્થાન

પુસ્તક ૬

૧૯૮૪ : બેઠી આસો

અંક ૧ થી ૬

લેખાની અનુક્રમણિકા

અધિક માસનું સ્વરૂપ	ચર્ચાપત્રો
હરિદર પ્રા. ભટ્ટ ૧૭૪	‘મેટ્રિક’ નાં પાઠ્યપુસ્તકો: ‘સાહિતાન્ત’ ૧૦૬
અફઘાનિસ્તાન અને તેના અમીર	રસધાર અને મેઘાણી: પ્રભુદાસ ઠક્કર ૧૦૬
રા. ૧૧૧	ચિત્રોડના કિશ્કા પર ગુજરાતના
અમદાવાદના મીસ મલુરોમાં અસંતોષ	સોલંકી રાજાઓનો અધિકાર
જયજીવાલ ચાંપાનેરીઆ ૧૦૭	રાયબદાદુર ગૌરીશંકર ઝોઝા ૪૩૧
અમેરિકાના પત્રો	દર્શનોના અભ્યાસમાં બળવવા યોગ્ય
નંદલાલ મ. શાહ ૯૬ ૨૬૪	મધ્યસ્થતા:નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા ૩૩૨
આચાર્ય જીનવિજયજી	દીપક (નાટક)
પં. મુખ્યલાલજી ૪૩	પ્રાણજીવન વિ. પાઠક ૯
આપણું સાહિત્ય ગરીબ કેમ?	નોંધ ૬૫ ૧૩૨ ૨૦૮ ૩૬૪ ૪૫૬
કા. ના. દે. ૮૮	પારસીઓ અને હિંદુઓ વચ્ચેના
આસમના ઉસ્તાદને (કાવ્ય) ૫	પ્રાચીન ઔર્તિહાસિક સંબંધ
હરિદર પ્રા. ભટ્ટ ૩૪૪	શ્રીશંક કા. દાવર ૨૮૯
ઉદ્યોગ (કાવ્ય) ૫	પારસી વાર્તાઓ
એક પંખ	શ્રીશંક રૂસ્તમજી મહેતા ૨૩૩
એક પ્રેક્ષક ૨૭૦	પારસીઓ સંબંધી સોળ સંસ્કૃત
કન્ધલું વનસ્પતિ પ્રદર્શન	શ્લોકો ૩૫૧
બાપાલાલ ગ. શાહ ૮૪	પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર ૫૯ ૧૨૭ ૧૯૯
કાવ્ય વિશે કંઈક ૪૦૩	તથા નાટકો ૨૦૩
કાવ્યની શક્તિ (ભાષણ)	પુત્રોમા અને બીજાં કાવ્યો ૨૦૦
રામનારાયણ વિં. પાઠક ૪૦૫	પ્રતિમા ૫૯
ખેડોનો દુર્દશા	મસ્તકીરની મસ્તી ૨૦૬
દિલપુશ બ. દિવાનજી ૩૦૭	સરળ ગીતગોવિંદ ૫૯
ખોરદેહ અવસ્તા:	સ્વપ્રદર્શ ૫૯
પં. ખેચરદાસ દોશી ૩૩૯	પુસ્તકો વિરૂદ્ધ નાટ્યશાળા
ગ્રામમુદ્યારણા અને ખેતીવાડીનું	જસલાખ શં. પટેલ ૪૩૦
કમીશન	પ્રેમધાટે (કવિતા)
વિં. ૪૩૮	એદરશિમ ૬૫ ✓

અન્ને સરખી (કાવ્ય)		વિચાર-અંકમણ	
ગિરિધર શર્મા	૩૩૮	રામનારાયણ વિ. પાટક	૧૨૪ ૨૮૭
બારડોલીનું રહસ્ય		વિચાર-નોંધ	
મહાત્મા ગાંધી		વિ.	૪૪૯
બારડોલી સત્યાગ્રહના બોધપાઠો	૨૫૧	વીર વલ્લભભાઈ (સગિત્ર)	
સુમન્ત મહેતા		મહાદેવ હ. દેસાઈ	૨૧૯
બારડોલીના પાઠો		શ્રીચલ્લભવર્ણનાદશકમ્ (કાવ્ય)	
સુમન્ત મહેતા	૬	પં. બેચરદાસ દોશી	૨૮૫
બારડોલીને અભિનંદન		સાચી સ્વર્ગ નીસરણી	
૨. છો. પ.	૨૬૦	લુગતરામ દવે	૨૪૯
બારડોલીની વીરાંગના		સારનાથ	
સૌ. શારદા મહેતા	૨૬૨	ડુંગરસી ધરમસી સંપટ	૨૧
બારડોલીએ (કાવ્ય)		સાહિત્ય પરિષદ (નવમી)માં	
' ચમત '	૨૬૯	પ્રમુખનું ભાષણ	
બારડોલીનો પત્ર		આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ	૩૬૫
પ્રાણજીવન વિ. પાટક	૨૭૮	મુશીવાદ	
બ્રાહ્મસમાજ		અંબાલાલ ગોવિંદલાલ દેસાઈ	૧૫૯
(મહેસુ)	૩૪૫	સોરઠી બહોરવંદીયાંની મીમાંસા	
ભાવિ કળાનું સ્વરૂપ		અવેરચંદ મેઘાણી	૨૦
ચંદ્રશંકર શુક્લ	૩૫૮	સ્મિત-માધુર્ય (કાવ્ય)	
મહાભારતનાં પાત્રો		અમીતાસ	૩૦૬
નૃસિંહપ્રસાદ કાળીદાસ ભટ્ટ	૧	સ્વેરવિહાર	
મુંબઈના મીલઉદ્યોગની પડતી દશા		સ્વેરવિહારી	૫૪ ૧૭૯ ૨૭૩
સુરેન્દ્ર વેકુંકરાય દેસાઈ	૨૭	હૃદયપલટો (વાર્તા)	
રતિનો શાપ (વાર્તા)		દ્વિરેદ	૪૦
ધૂમકેતુ	૩૧૬	હિંદને ઈસાઈ બનાવવાના પ્રયાસો	
રવિશંકર (સચિત્ર)		ગિરમપ્રસાદ બો. ભટ્ટ	૧૬૪
મોહનલાલ પંડ્યા	૨૫૬	જ્ઞાનગોચરી	
સત્રમાં બ્રહ્મચર્ય (નાટક)		અંદુલુન રમરણસક્તિ	૧૯૭
બળવંતરાય ક. દાકર	૭૩ ૧૪૫	અશોકનો શિલાલેખ	૧૯૭
લોકચર્યા		ટેક્નીવિજ્ઞાન કે દ્વિરેદ	૧૯૪
બારડોલીનો પત્ર		પુનર્બોધન	૧૯૪
પ્રાણજીવન વિ. પાટક	૧૮૪	માણસ દીક કરના આંકડા	૧૯૬
મુંબઈના મીઝ મજુરોમાં		મીઠું, સોડા, ને સાણુનો બિદિખાર	૧૯૮
માવજી ધરમસી વેદ	૧૧૬	રેલ્વેમાં કેમી પદાપાત	૧૯૭
		સોલિયેટ સરકાર અને હથિપારખંધી	૧૯૫

લેખકોની અનુક્રમણિકા

અમીદાસ	બુગતરામ દવે	
રિમત-માધુર્ય (કાવ્ય)	સાચી સ્વર્ગ નિસરણી	૨૪૯
અંબાલાલ ગોવિંદલાલ દેસાઈ	દિલખુશ બ. દિવાનજી	
સુરીવાદ	ખેડુતોની દુર્દશા	૩૦૭
આનન્દશંકર બાપુભાઈ કુચ	કિરેરં	
નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં	હૃદયપથદો (વાર્તા)	૪૦
પ્રમુખનું ભાષણ ૩૬૫	ધૂમકેતુ	
ગાંધીજી મહાત્મા	રતિનો શાપ (વાર્તા)	૩૧૬
આરડોલીનું રહસ્ય	નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા	
મુખપૃષ્ઠ	દર્શનોના અભ્યાસમાં વળવવા	
આરડોલી અંક	યોગ્ય મધ્યસ્થતા ૩૩૧	
ગિરજાપ્રસાદ ભો. ભટ્ટ	નંદલાલ મ. શાહ	
દિલેને પ્રસાદી બનાવવાના પ્રયાસો ૧૬૪	અમેરિકાના પત્રો	૯૬ ૨૬૪
ગિરિધર શર્મા	નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ	
બંને સરળી (કાવ્ય)	મહાભારતનાં પાત્રો	૧
૩૩૮	પ્રભુદાસ પ્રા. ઠંકર	
ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઝોઝા	રસધાર અને મેઘાણી	૧૦૧
ચિત્તોડના કિલ્લા પર ગુજરાતના	પ્રાણજીવન વિ. પાઠક	
સોલંકી રાજાઓનો અધિકાર ૪૩૧	દીપક (નાટક)	૯
‘અમન’	આરડોલીનો પત્ર	૧૮૪ ૨૭૮
આરડોલીમાં (કાવ્ય)	ત્રેફકં	
૨૬૯	એક પત્ર	૨૭૦
ચંદ્રશંકર શુક્લ	કિરોજશાહ સસ્તમજી મહેતા	
ભાવિ કળાનું સ્વરૂપ	પારસી વાર્તાઓ	૩૨૩
૮૫૮	કિરોજ કા. દાવર	
૯૮	પારસીઓ અને હિન્દુઓ વચ્ચેનો	
આપણું સાહિત્ય ગરીબ કેમ ?	પ્રાચીન ઐતિહાસિક સંબંધ	૨૮૯
૮૮	બળવંતરાય ક. કાકોર	
જયેશ્વરચંદ મેઘાણી	લક્ષમાં લક્ષ્યર્થ (નાટક)	૭૩ ૧૪૫
સોરઠી બહારવટીયાની મીમાંસા	બાંપાલાલ ગ. શાહ	
૩૦	કચ્છનું વનસ્પતિ પ્રદર્શન	૮૪
કુંગરસી ધરમસી સંપટ	બેચરદાસ દોરસી (પેશિત)	
સાન્નાથ	ખોરદેવ અવસ્તા	૨૮૫
૨૧	શીવલયવર્ણનાદશકં (કાવ્ય)	૩૩૬
જશભાઈ શં. પટેલ		
પુસ્તકો વિરૂદ્ધ નાટ્યચમત્કા		
૪૩૦		
જયજીલાલ ચાંપાનેરીયા		
અમદાવાદના મીઠા મજુરોમાં		
અસંતોષ ૧૦૭		

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ		શારદા મહેતા (સૌ.)	
વીર વલ્લભભાઈ (સચિત્ર)	૨૧૯	બારડોલીની વીરાંગના	૨
માવજી ધરમસી વેઠ		મુખસાલજી પંડિત	
મુંબાઈના મીઠા મહુરામાં	૧૧૬	આચાર્ય જનવિજયજી	
મોહનલાલ પંડ્યા			
રવિચંદ્ર (સચિત્ર)	૨૫૬	મુખન્ત મહેતા	
૨. ઇં. ૫.		બારડોલીનાં પાંઠ	
બારડોલીને અભિનંદન	૨૬૦	બારડોલી સત્યાગ્રહના બોધપાઠો	૨
૨૧.			
અરધાનિસ્તાન અને તેના અખીર	૧૧૧	મુરેન્દ્ર વંકુઠ દેસાઈ	
વિચાર ચંક્રમણ	૨૮૭	મુંબાઈના મીઠા ઉદ્યાગની પગલી દસ	
રાહિલાન્ત			
'મેટ્રિક' નાં પાઠ્ય પુસ્તકો	૧૦૬	રુનેહરશિખ	
રામનારાયણ વિ. પાઠક		પ્રેમ-ધાટે (કાવ્ય)	
કાવ્યચક્રિ	૪૦૫	સ્વૈરવિહારી	
વિચાર-ચંક્રમણ	૧૨૪	સ્વૈરવિહાર	૫૪ ૧૭૯ ૨૧
વિગ			
ગામસુધારણા અને ખેતીવાડીનું		હરિહર પ્રા. ભટ્ટ	
	હીરાન ૪૩૮	અધિક મારાનું સ્વરૂપ	૧૯
વિચાર-નોંધ	૪૪૯	આલમના ઉસ્તાદને (કાવ્ય)	૩૨

卐 પ્રસ્થાન 卐

ક્રમ : ૬

જેઠ : ૧૯૮૪

અંક : ૧

-૫૬
૬૬

મહાભારતનાં પાત્રો

સાધ્વિ અને બહેનો,

આજે મહાભારતના સંબંધમાં આજ સુધી મેં જે વાંચ્યું અને વિચાર્યું છે તેનો ખ્યાલ મારે આપવો એમ ગિજુભાઈને હું મળ્યો હતો ત્યારે તેમણે મને કહ્યું હતું.

જુના વખતમાં જ્યારે બી. એ. માં આપણે લખતા ત્યારે ધણીવાર એમ બનતું કે જો અંધને વાંચ્યા વિના વિવેચન ગ્રંથ વાંચવા મળે. આજે તમે અગર તમારામાંના કેાઈએ મહાભારત નહિ વાંચ્યું હોય તો પણ હું આ મારી મહાભારત ઉપરની સમાલોચના તમારી માટે મૂકું છું.

પહેલાં હું જુદા જુદા પ્રસંગો મૂકું પછી આ સમાલોચના રજુ કરું. આ કાંઈ વાંચીને પાર કરેલં લાખણ નથી. એ તો ગિજુભાઈ સાથે થયેલ વાતચીતને લીધે ગમ્મતને ખાતર જુ કરે છે, અને તેથી માત્ર ઉઠતો ખ્યાલ તમને આપીશ, એટલે મારા મન ઉપર મહાભારતની છાપ પડી હોય તે તમારી પાસે રજુ કરીશ. પણ મહાભારતના પ્રસંગો આપણે એક થા બીજી રીતે જાણીએ છીએ તે વિષે લવિષ્યમાં જુદી વાત કરીશ.

હું મહાભારત વિષે એક વાત માનું છું. જેણે લખ્યું છે એ માણસને મારી દષ્ટિથી નિવાના બધા સાહિત્યકારોમાં હું પ્રથમ સ્થાન આપું છું, મેં હોમરનાં ઇલિયડ અને ઓડિસીનો ખ્યાલ કર્યો છે. મેં વર્જિલ વાંચેલ છે. મિલ્ટન, ડાન્ટે, શેક્સપિયર વગેરેનો અભ્યાસ જુ કર્યો છે. એ બધા મોટા ધુરંધર સાહિત્યકારો કહેવાય છે. તેમની અગ્રસ્થાનની પદવી એ બધાનાં પ્રસિદ્ધ સર્જન ઉપરથી જાણાય છે. એ સર્જનોમાંનાં બધાનાં ચિન્હો, એથી એ વેરેશ, મહાભારતમાં મને દેખાયાં છે. મહાભારતની છાપ મારા મન ઉપર જે જાતની પડી છે તે હું હવે રજુ કરું છું.

કોઈ પણ પુસ્તક વાંચતાં, પહેલાં તો તેમાં મુખ્ય પાત્ર કોણ છે એનો વિચાર આવે. મહાભારતમાં નાયક-hero-કોણ ? ક્યા પુરુષ કે સ્ત્રીની આસપાસ આ વ્યાખ્યા નાટક ફરે છે એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. દાખલા તરીકે સાકુન્તલ વાંચતાં તેમાં નાયક કોણ એ પ્રશ્ન ઉભો થાય. હોમર (Homer) તો hero કોણ એ પ્રશ્ન ઉભો થાય ને તેમ મહાભારતમાં hero કે heroine કોણ ? એવો જનરલસ્ટ માણસ કોણ ? અર્જુન, યુધિષ્ઠિર, દુર્યોધન ? આ બધામાંથી કોઈ નહિ પણ આપણે દ્રૌપદીને એ પદ આપી શકીએ. એનો જન્મ એ મહાભારતનું કારણ. એ ત્યાં સુધી પહોં નહિ ત્યાંસુધી મહાભારત ચાલે છે. Hero કે heroine માં દ્રૌપદી એટલી નથી આવતી. એનું એક નામ કૃષ્ણા છે. શ્રીકૃષ્ણ વિના કૃષ્ણા નહિ. મહાભારતનું બળ કૃષ્ણ ઉપર અને કૃષ્ણનું બળ કૃષ્ણા ઉપર. શ્રીકૃષ્ણ અને દ્રૌપદી એ બે મહાભારતનાં hero અને heroine. સાધારણ રીતે એ જગ્યાએ સ્ત્રીપુરુષ પતિપત્ની હોય છે; પણ મહાભારતમાં એમ નથી. આખું મહાભારત perspective માં મૂકો તો આ બે જ પાત્રો આગળ તરી આવે છે. દ્રૌપદીની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ તમે વાંચ્યો હશે. એ અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. દ્રુપદ અને દ્રોણાચાર્ય એક ગુરુને ત્યાં લાજુતા. તેમને બંનેને મૈત્રિ થઈ. આ મૈત્રિને લીધે દ્રુપદે દ્રોણને વચન આપેલું કે હું રાજા થાઉં તે દિવસે તને ન્યાય કરી દઉં. આ બધું તો આવ્યું ગયું. દ્રુપદ રાજા થયો. દ્રોણ પરજ્ઞા. દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામાને પીવા દુધ ન મળે. મા પાસે જઈને પુત્ર દુધ માટે આગ્રહ કર્યો. આથી દ્રોણની સ્ત્રીએ પતિને આગ્રહ કરીને કહ્યું કે નમે દ્રુપદ પાસે જાઓ અને એક ગાયની માગણી કરો.

દ્રોણ એક ગરીબ બ્રાહ્મણને વેશે દ્રુપદ પાસે ગયા અને કહેવરાવ્યું કે હું મળવા આવ્યો છું. દ્રુપદે જવાબ વાલ્યો કે મારે કોઈ એવો મિત્ર નથી. કોણે ફરીથી કહેવરાવ્યું. ફરીથી રાજાની ના આવી કે જામને આવા લામટા મિત્ર ન હોય. કોણ ગુરસે થયા અને મિષાદને કહ્યું કે મને અંદર જવા દે નહિ તો તને આગી નાંખીશ. આમ કહીને કોણ અંદર ગયા. દ્રુપદને પૂછ્યું કે બોલ તને ઓળખાણ પડે છે. દ્રુપદે જવાબ ન આપતાં ખીચ બાણ લેયું. કોણ ખીચ તરફ આવ્યા અને પૂછ્યું એટલે વળી દ્રુપદે મોઢું ફેરવ્યું. એમ ચારે તરફ દ્રોણ ર્થે પણ દ્રુપદે તેની સામું ન લેયું. પછી દ્રોણે કહ્યું કે આજે હું તારી પાસે એક ગાય માગું છું. હું તને તારું જૂનું વચન વાદ આપું છું. જે દ્રુપદે આજે મને એક ગાય આપવાની ના પાડી છે એ દ્રુપદને બાંધીને 'હું તારી ગાય છું' એમ ન કહેવાયું તો હું દ્રોણ નહિ. પછી દ્રોણ પાંડવો પાસે ગયા. પાંડવોના ગુરુ જન્મ્યા. બધી વિદ્યા બજાવ્યા પછી તેમણે ગુરુદક્ષિણા માગી કે દ્રુપદને ગુરુદક્ષિણા બાંધી લાવો. પરિણામે ઉત્તરકર અને દક્ષિણકરની લડાઈ થઈ અને દ્રુપદને લાવીને પાંડવોએ ખડો કર્યો. દ્રોણે પૂછ્યું કે કેમ દવે સાન કેમણે આવી ? દ્રુપદે કહ્યું કે તમારી ગાય છું, મને છોડી દો. પોતાનું વચન સિદ્ધ થયું એટલે દ્રોણે દ્રુપદને છોડી દીધો. દ્રુપદે પણ પછી તો પણ ત્યાં કે દ્રોણનું માથું ન ઉઠાડે ત્યાં સુધી ખરો દ્રુપદ નહિ. દ્રુપદે પોતાના રાત્ર્યમાં જઈ એક યન કર્યો અને એક દિકરા દિકરી માગ્યાં. કુષ્ટગ્રસ્ત લોકમાં અશ્વત્થામા મરાયો એમ દ્રોણને કહી તેનું માથું કાપ્યું. આ પેર તે આખા મહાભારતનું મૂળ. દ્રૌપદીએ લે કર્મને નહિ પરણું એમ ન કહ્યું હોય, દુર્યોધન મદેશ લેવા આવ્યો અને એક જગ્યાએ પાત્ની પારીને અંદર પડ્યો ત્યારે દ્રૌપદી દરબી ન હોય, કોરવ સત્રમાં દુર્યોધન

દ્રૌપદીને સાથળ ઉપર બેસવા કહ્યું ત્યારે કૃષ્ણે જો ત્યાર ન પૂર્યા હોત તો મહાભારતનું સુદ ન બનત. કૃષ્ણ પાંડવો વતી વિદી કરવા ગયા ત્યારે દ્રૌપદીએ કહ્યું હતું કે અધું ભલે પણ દુર્યોધનનું લોહી ન પીવાય એ દીક નહિ. કુન્તીયે પણ કૃષ્ણને એમ જ કહ્યું છે. કૃષ્ણે તો એમ પણ કહ્યું હતું કે, કંત એક સોય જેટલી જમીન આપે તો પણ બસ છે. યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદી અને કુન્તીને કહ્યું હતું કે હું બાળ જ એવી માંડીશ કે સમાધાન નહિ થાય. દુર્યોધને કહ્યું કે અમારે ત્યાં ઉતરે તો કૃષ્ણ કહે હું વિદુરને ત્યાં ઉતરીશ. આમ કૃષ્ણની દાનત જ પહેલેથી સમાધાન થવા દેવાની ન હતી.

—યુદ્ધને છેલ્લે દિવસે દુર્યોધન બીમતી ગદાના મારથી મરે મરે થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે તેની પાસે અશ્વત્થામા આવ્યો અને કહ્યું કે તમારી ઇચ્છા શું છે ? ' યુરુપુત્ર, એક જ વાસના છે કે પાંચ પાંડવોનાં માથાં તું કાપી નાંખ. એ માથાં નગરે દેખું કે તરત જ શાંતિ થશે. ' અશ્વત્થામા કહે ' મારી નાંખું એમાં શું છે ? ' આ વાતની ખબર પડતાં પાંડવોના તંત્રમાં કૃષ્ણની બાળ એવી હતી કે તંત્રની આસપાસ ચોટી રાખી હતી તે કૃષ્ણ ફેરવી નાખી. કૃષ્ણે કહ્યું કે અર્જુનને વરદાન મળ્યું છે માટે આજે તો શંકરની ચોટી રાખો. સંકરે કહ્યું કે હા, આજની ચોટી મારે માથે, પણ તેમાં એક સરત કે મારી ચોટી દરમ્યાન હું કોઈને અંદર દાખલ થવા ન દઉં, તેમ જ અંદરથી કોઈને બહાર ન નીકળવા દઉં અને સવારનું અજવાળું થાય એટલે હું ચાલ્યા જાઉં. પછી સહુ સૂતા ત્યારે કૃષ્ણ કહે કે આજે લડાઈ પુરી થઈ છે. આ તંત્રમાં આપણે ૧૮ દિવસ રહ્યા હવે આજે બીજા તંત્રમાં જઈએ. એમ કરીને એ રાત બીજા તંત્રમાં રહેવાનું ઠરાવ્યું. આ તંત્રએ તો શંકરની ચોટી છે ત્યાં અશ્વત્થામા આવ્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે આજે ચોટીદાર કોણ છે એને જ પહેલાં મારું. એમ વિચાર કરી બાણ મારવાં શરૂ કર્યા પણ તે રાતના ચોટીદારને બાણ વાજે જ નહિ. આથી એણે ધ્યાન ધર્મ ત્યાં ખબર પડી કે આ ચોટીદાર તો શંકર છે. આથી અશ્વત્થામાએ નિશ્ચય કર્યો કે અગ્નિ સાગવાની બળા મરું ભલે બ્રહ્મહત્યા થાય. સંકરે કહ્યું કે અંદર પેસવા ન દઉં અને પેસવા દઉં તો બહાર ન જવા દઉં. અશ્વત્થામા કહે કે પેસવા તો હો. પછી અંદર ગયા. અંદર દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો સૂતા હતા તેનાં માથાં ચીલડાંની માફક કાપીને લઈ ગયા. અજવાળું થયું એટલે શંકર ગયા. અશ્વત્થામા માથાં લઈને દુર્યોધન તરફ જાય છે ત્યાં દૂરથી પાંચ માથાં જોઈને દુર્યોધનને શાંતિ થઈ. અશ્વત્થામા પાસે આવતાં દુર્યોધનને ખબર પડી કે આ માથાં તો દ્રૌપદીનાં પાંચ પુત્રોનાં છે; એટલે દુર્યોધને કહ્યું કે તો તો પાછળ પિંડ મુકનારનાં માથાં કાપ્યાં. આમ હવે અને શોકથી દુર્યોધનનું મૃત્યુ થયું. આખરે પુત્રો મરાયાની વાત દ્રૌપદીને ખબર પડતાં લગાઈ થઈ તેમાં અશ્વત્થામાનાં માથાનો મણિ લઈ લીધો. આ પછી દ્રૌપદી અંધારામાં જાય છે. મહાભારત પણ પુરું થવા આવે છે. એટલા જ માટે શ્રી કૃષ્ણ અને દ્રૌપદી મહાભારતનાં hero અને heroine છે.

પણ હવે બીજા પ્રસિદ્ધ લેખકોની કૃતિઓ આગળ મહાભારત કેવું છે એનો વિચાર કરીએ. બીજા દેશના કવિઓના પાત્રોમાં એક જ વસ્તુની ખૂબી જોવામાં આવે છે. શેક્સપિયરની ખાસ ખૂબી પાત્રોની વિવિધતામાં છે. શેક્સપિયરનો એન્ટની જુદો, ખેસેનીયો જુદો, મેકબેથ, ઓથેલો, હેમ્લેટ બધા જુદા જુદા જાતના. એ બધામાં મનુષ્ય સમાજની વિવિધતા દેખાઈ આવે છે. પણ એનેય વડી જાય એવી વિવિધતા મહાભારતમાં છે. બધી ઉમરનાં

પાત્રો મદાભારતમાં આવે છે: ગર્ભમાં રહેલ પરીક્ષિત અને આભિમન્યુ પણ મળે, ધૃતોદય મળે, ૭ વર્ષનો ઉત્તર લગ્નમાંથી લાગતો મળે, કુમારો પણ મળે, એનાથી મોટા યુવાનો પણ મળે, મોટી ઉમરના દ્રોણાચાર્ય, વિદુર, બીષ્મ, ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે ધરમ પાત્રો પણ મળે. આ વિવિધતા બીજા પાત્રોએપદામાં નથી મળતી. ઉમર એ એક વસ્તુ. બીજું સમાજના બધી જાતના વર્ગો મદાભારતમાંથી મળે છે. ફક્ત એક વાણીયો ક્યાંય નથી આવતો. કદાચ વૈશ્યોનો એ કાળ નહિ હોય એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને ચદ્ર એ ત્રણ વર્ગ ખૂબ મળે છે. સમાજનું પ્રતિબિંબ એમાં આવ્યું છે. હંમેશા નીચા બધી સ્થિતિના લોકો પણ મદાભારતમાં મળે છે. દુનિયાનું ધન હુંડી રાજસૂય યજ્ઞ કરનાર પણ મળે અને ખેતરમાંથી દાણો વીણી લાવી ગુજરાત ચણાવનાર પણ મળે. એ રીતે તવંગર તેમજ ગરીબ પાત્રો મળ્યાં આવે છે. એક પત્નીવાળા પણ મળે અને બહુ પત્નીવાળા પણ મળે. જુદી જુદી જાતનાં લગ્નો પણ આવે. પાંચ પતિવાળા પતિવ્રતા ગણાતી સ્ત્રી આવે. ધૃતરાષ્ટ્ર જેવા આંધળાની આંધળા બતી સેવા કરનાર સ્ત્રી પણ મળે.

ફિલસુફી બાબત જોઈએ તો દરેક જાતની ફિલસુફીવાળાં પાત્રો મળે. ગુરુભક્તિ પણ મળે, ગુરુપત્ની જે માણે તે આપવા વાળા મળે અને ગુરુની સામા થયાના દાખલા પણ મળે. એક દાખલો યાગવલ્ક્યનો છે. તે ભણતા હતા ત્યારે ગુરુએ હુકમ કર્યો કે અમુક કર. યાગવલ્ક્યે ના પાડી. ગુરુએ કહ્યું કે મારી વિદ્યા એટલી કાઢ. આથી તેણે એટલી અને ખીજા શિષ્યોએ તેનર ચઢતે એ વિદ્યા ચરી લીધી. યાગવલ્ક્ય ગુરુ શોધવા નીકળ્યા. કોઈએ કહ્યું કે તું સૂર્યની ઉપાસના કર, એ તારા ગુરુ બનશે. સૂર્યની ઉપાસના યાગવલ્ક્યે કરી ત્યારે સૂર્યે કહ્યું કે મારે તો ચોવિસે કલાક ફરવાનું હોય છે એટલે મને ધ્રુવસદ નથી. યાગવલ્ક્યે કહ્યું કે ધ્રુવસદ ન હોય તો પણ મને વિદ્યા આપો. ત્યારે સૂર્યે કહ્યું કે હું મધ્યાન્હ અને મધ્યરાત્રિએ અટકું છું તે વખતે જો તું આવે તો તને વિદ્યા આપીશ. આ ઉપદેશ તે વેદની માધ્યગિની શાખા. આ રીતે ગુરુની સામે પણ થાય એવા પાત્રો પણ મદાભારતમાં આવે.

બીષ્મ ત્રણ કન્યાઓને ઉપાડી લાવ્યા, અને પોતાના ભાઈ વિચિત્રવીર્ય વગેરેને પરણાવી. પણ તેમાંની ત્રીજી કન્યાએ પરણવાની ના પાડી કે હું તો રાક્ષસને વરી ચૂકી છું. આથી બીષ્મે કહ્યું, જા રાક્ષસ પાસે. રાક્ષસ પાસે જતાં રાક્ષસે રાખવાની ના પાડી. બીષ્મ પાસે પાછી આવતાં બીષ્મે પણ ના પાડી. પછી બીષ્મે કહ્યું કે તું પરશુરામ પાસે જા. આથી તે કન્યા પરશુરામ પાસે ગઈ અને ખૂબ રોષ અને તેમને વિનંતિ કરી બધી દહીકતથી વાકેફ કર્યા. પરશુરામે બીષ્મ ઉપર ચીડી દ્રાપી કે આ કન્યાને તું પરણાવ. છતાં બીષ્મે ના પાડી અને પરિણામે સુદ યયું. પરશુરામ બીષ્મના ગુરુ હતા. ગુરુ હાર્યા. પરશુરામનો પરાજય થયો. આ યજ્ઞ ગુરુશિષ્યની વાત.

એવી જ રાજભક્તિની વાતો પણ છે. વેન રાગનું જ્યારે માયું ઉડાવી દેવામાં આવ્યું ત્યારે બ્રાહ્મણોએ સાયળમાંથી નવો રાગ કાઢ્યો. આ પ્રમાણે સમાજની જુદી જુદી માન્યતાવાળા અનેક માણસો મદાભારતમાં બેગા થયા છે.

જુદાં જુદાં નસીબવાળાં પાત્રો પણ મદાભારતમાં છે. કુન્તાનું નસીબ સદા ગરીબ જ છે. જેવટ સુધી એ દુઃખી જ રહે છે. વૈધવ્ય, દિકરાનો વનવાસ એવાં એવાં દુઃખો તેને આવ્યા જ કરે છે. એવી જ રીતે દ્રૌપદી ઉપર પણ દુઃખો પ્રેર્યાં. રાજ સુખ, દુઃખનો

દિવસ પણ નહિ એવાં પાત્રો પણ છે. દુર્યોધનના ભાઈઓ રાજના સુખી છે. તેમને કોઈ દિવસ દુઃખ આવ્યું નથી. ફક્ત નાનામાં નાનો વિકર્ણ અને મોટો દુર્યોધન એ બે જણા દુઃખી છે. આ બાબત નકુળ સહદેવની જોડી સુખી છે. લાક્ષાગૃહ સળગ્યું ત્યારે તેમને કહેવામાં આવ્યું કે બહાર નીકળો એટલે કહે કે ચાલો. સહદેવ અંધ જાણે છતાં તંદન નિર્લેપ નિરાકાર. આ સિવાય સાવ સુખી પાત્ર તે શ્રી કૃષ્ણ. એક જ પ્રસંગે તેઓ દુઃખી થયા છે. ભીષ્મ અને અર્જુનની લડાઈમાં ભીષ્મે બાણ છોડ્યા માંડ્યાં, અને અર્જુનને મૂર્છા આવી તે દિવસે કૃષ્ણને દુઃખ થયું. તેમને રીસ ચડી, એકદમ પીતાંબર પહેરેલું અને રથનું ચક્ર લઈને દોડ્યા. ભીષ્મે તેમનું કાંડું પકડ્યું કે કેમ હથિયાર નહોતાં લેવાં અને કેમ લીધાં ? તરત જ કૃષ્ણ પાછા ગયા. અર્જુનની મૂર્છા વળી અને પછી વચ્ચે શીખંડીને ઉઠા રાખ્યો.

આવી જ રીતે કેટલીક વિચિત્રતાઓ પણ આવે. દાખલા તરીકે ભીષ્મ કહે કે હું શીખંડીની ઉપર ધા નહિ કરું. દ્રોણાચાર્યની પ્રતિજ્ઞા કે અશ્વત્થામા મર્યો એમ સાંભળું એટલે રાત્રત્યાગ કરવો. અર્જુનના પણ કેટલાય નાના મોટા sentiments. કૃષ્ણને પણ એવા જ sentiment કે આપણે રાત્રો લેવાં જ નહિ. આમ જુદી જુદી ટેકવાળાં પાત્રો મહાભારતમાંથી મળે છે. શુધિદિરનો એક sentiment કે શુરના દિકરાને ન મરાય.

એ સિવાય એક વિવિધતા તે જીવનના બધા જુદા જુદા આશ્રમેવાળા માણસો વચ્ચે ચિતર્યા છે. એમાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી મળે તેમ જ બ્રહ્મચર્યનો જેમણે દાસ કર્યો છે એવા પણ મળે. સુંદર ગૃહસ્થો મળે, સુંદર વાનપ્રસ્થ તેમજ સાચા મોટા સંન્યાસીઓ પણ મળે. આ રીતે જીવનનાં બધાં પાસાં મહાભારતમાં વર્ણવેલાં છે.

એક જગ્યાએ ગુરુદક્ષિણાની વાત આવે છે. ગુરુપત્નીઓનાં રસુજી વર્ણનો આવે છે. એક ગુરુપત્નીએ ગુરુદક્ષિણામાં એરેંગ માગ્યાં છે. એવી ગુરુપત્નીઓ પણ છે જેઓ ફક્ત પાણીથી જ શિષ્યને આશીર્વાદ આપી દે.

શિષ્યોમાં એકલી તુંબડી અને લંગોટી રાખીને વિદ્યાભ્યાસ કરનારા છે તેમજ જનક જેવા રાજાઓ પણ છે. એક વાર અષ્ટાવક્ર મુનિ કયા વાંચતા હતા. જનક મોઝા થયા તેથી તેમની રાહ જોઈ. બધા વિદ્યાર્થીઓને થયું કે જનક જેવા રાજાને સાદું ગુરુ શા માટે રાહ જોતા હશે ? જનક આવ્યા અને મોઝા થવા માટે ગુરુની મારી માગી. કયા વાસતી હતી ત્યાં જનકના મહેલમાં આગ લાગી અને મહેલની આસપાસનાં ઝુંપડાંઓ બળવા લાગ્યાં. જનક તો બેઠો જ રહ્યો. બીજા સંન્યાસીઓ કયા સાંભળતા હતા તે પોતાની તુંબડી અને લંગોટી લેવા દોડ્યા. કારણ કે તેઓ આ ઝુંપડાંમાં રહેતા હતા. આગ તો હતી જ નહિ અને બધા શિષ્યો પાછા આવ્યા. અષ્ટાવક્રે તેમને કહ્યું જાઓ લંગોટાઓ તમારી પાસે કયા નહિ કહું. આ જનક તો અંદરના જનકને મારીને આવ્યો છે અને તમને તમારી તુંબડી લંગોટીનો મોહ રહી ગયો.

શુક્રદેવજી જેવા સંન્યાસી પણ મહાભારતમાં મળે અને અવજનમાં રહીને ખાનારા પણ મળે. સાચા મોટા ગૃહસ્થાશ્રમી પણ મળ્યા આવે. આ રીતે જીવનનાં દરેક પાસાંને આલેખવામાં આવ્યાં છે.

હોમર અને શેક્સપિયરમાં આ વિવિધતા કેવી છે તે જોઈએ. દરેકમાં શરવીર આવે પણ તે જુદી જુદી જાતના. પણ એનાથી થે વિશેષ આતુર્યથી મહાભારતનાં પાત્રો ગોઠ-

વાયલાં છે. મહાભારતના અર્જુન, યુધિષ્ઠિર, બીષ્મ, ભીષ્મ, દુર્યોધન, અશ્વત્થામા એ બધામાં પ્રાણ છે, જીવન છે, છતાં દરેકનું વ્યક્તિત્વ જુદું જુદું છે. જેમ સૂષ્ણ-ઈશ્વરનાં વિધાનમાં વિવિધતા દેખાય છે તેમ મહાભારતમાં પણ વિવિધતા દેખાય છે. ત્યારે આ દૃષ્ટિથી જોઈ હું ત્યારે મહાભારત દુનિયાનું ઉત્તમ કાવ્ય હું સમજું છું.

આખું મહાભારત છેવટે મોત તરફ લઇ જાય છે. રાજા અને રંક, યુધિષ્ઠિર, કૃષ્ણ બધાને મોત તરફ લઇ જાય છે. જીવનને અંતે આખરે તો અદી હાથ જમીન જ છે એમ સંભવ્યું છે.

હિંદુસ્તાનના આખા જીવનનું ધ્યેય આખરે હિમાલયમાં જવાનું છે. તેમ મહાભારતનાં બધાં પાત્રો છેવટે હિમાલયમાં જાય છે. એટલે મનુષ્ય જીવનમાં એક વસ્તુ નિરંતર જોઇએ જાય તેમ મહાભારતમાં પણ દેખાય છે.

બધાનાં ગયા પછી પાછળ એક ફણગો પરીક્ષિત રહે છે. મહાભારતની શરૂઆત કરે છે દ્રૌપદી અને અંતે નાનો એવો ફણગો પરીક્ષિત ગાદીએ બેસે છે.

આજે તો આટલો મહાભારતનાં પાત્રોનો સામાન્ય પરીચય કરાવું છું. વિશિષ્ટ પાત્રોનો પરીચય હવે પછી.*

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ

બારડોલીના પાઠ

૧. સાધનસામગ્રી

કોલાખા જીલ્લાના અલીબાગ તાલુકામાં બે વર્ષ થયાં જમીન મહેસુલનો વધારો થયો છે અને એ વધારાની સામે અલીબાગના ખેડૂતોની તીવ્ર વિરોધ હોવાને લીધે ત્યાંના પ્રજાકીય નેતા શ્રી. ગોસાનીએ ગામડે ગામડે રખડીને પ્રજામત ફેળવ્યો અને વધારાનું જમીન મહેસુલ નહિ આપવાનો સત્યાગ્રહ આદર્યો. શ્રી. ગોસાની બારડોલી તાલુકાનો સત્યાગ્રહ જોવા માટે આવ્યા હતા, ત્યારે એ લગતની સાધનસામગ્રી જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. "ગામડાંઓ એવાં સુન સાન થઈ ગયેલાં કે, રસ્તામાં કુતરાં પણ જોવામાં આવે નહિ અને જાડ ઉપર પક્ષીઓ પણ બોલે નહિ" એવી ગામડાંઓની રિથિતિ તેમને નજરે પડી. દરેક ગામમાં સખત ચોક્કી રાખનાર સ્વયંસેવકો, તેમના પર દેખરેખ રાખવા માટે તથા દરરોજની ખખર પત્રિકાઓ વહેંચવા તથા સમજાવવા માટે આશ્રમોના સ્વયંસેવકો, એ સ્વયંસેવકોને રહેવા, ખાવા, સુવા માટેની વ્યવસ્થા, જપ્તી અમલદાર કોઇ પણ જાતનો અન્યાય ન કરી શકે તેટલા માટે તેની જોડે રહેનાર સ્વયંસેવકો, દીક્ષા પડી જતા અગર હિંમત હારી જાય એવા ખેડૂતોની પીઠ યાત્રાકાર પીઠ કાર્યકર્તાઓ, દરેક આશ્રમમાં એક બે અનુભવી અને પ્રતિષ્ઠિત પ્રજાસેવકો અને મુખ્ય મથકમાંથી થતું વિશાળ પ્રકાશન કાર્ય—એ બધાનો મોટો

* 'દક્ષિણમૂર્તિ' બાલમંદિરમાં તા. ૨૧-૩-૨૮ ને રોજ અપાયેલું બ્યાખ્યાન. બ્યાખ્યાન ઉપરથી નોંધ લેનાર શ્રી. વેણીલાલ છગનલાલ ખુચ.

અર્થ મેળવવાની શક્તિ—આ સર્વે ચીજ જોઈને શ્રી. ગોસાની લગભગ આભા જની ગયા. અક્ષીઆગ સત્યાગ્રહ માટે ન મળે સ્વયંસેવકો, ન મળે નાણાંની મદદ એટલે ત્યાંની પ્રજામાં સંપ કેળવવાની ભારે મુશ્કેલી એમણે જણાવી. દક્ષિણમાં રહેણીકરણી સોધી છે, સ્વયંસેવકો થોડા અર્થે મળી શકે છે, આત્મબોગની ભાવના હીક ખીલી હોય છે, પણ જ્યાં નાણાંની સગવડ ન હોય ત્યાં સામુદાયિક લાડત રીતે ઉપાડી શકાય ? તેમાં વળી અડધો કેળવાપત્રો મહારાષ્ટ્રી લમેશાં હિંસા-અહિંસાની નકામી ચર્ચામાં ઉતરી પડી છે. ખરી હકીકત એવી છે કે મહારાષ્ટ્રીને અહિંસાની તાલીમ મળી નથી, એના આત્મિક જળની ખરાબર ખીલવણી થઈ નથી. પંજબના અકાલી શારીરિક જળમાં તેમ જ સૌર્યમાં મહારાષ્ટ્રી કરતાં ઉતરતા નથી તે છતાં તેમનામાં અહિંસાત્મક લાડત લડવાનું આત્મજળ છે. હાલની આપણી સામુદાયિક લડતોમાં અહિંસા સાચવવાની ઘણી જ જરૂર છે, પણ મહત્વના પ્રશ્નો હાથમાં લેવાને બદલે કેટલાક મહારાષ્ટ્રીઓ અહિંસાવાદની સામે થવામાં ખોટું માન માની લે છે.

સત્યાગ્રહ કરવો એ સહેલી અને મામુલી વાત નથી અને જ્યાં જ્યાં પુરેપુરો વિચાર થયા વિના સત્યાગ્રહ શરૂ થાય છે, ત્યાં નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે એક વ્યક્તિ પણ સત્યાગ્રહ કરી શકે છે પણ સામુદાયિક સત્યાગ્રહ માટે ઘણી તૈયારી કરવી પડે છે: પંજબમાં નિકલસનનાં આવકાં માટે અને મદ્રાસમાં નીલનાં આવકાં માટે જે સત્યાગ્રહો થયા તે સફળ થયા નથી.

ખારડોલીની લડતને ટેકો આપવા માટે મુંબઈના જાણીતા પારસી વકીલ નરીમાન ખારડોલી તાલુકાના સરમોણ ગામમાં આવ્યા અને અહીંની પ્રજાની મક્કમતા, સરકારને પગલે પગલે દેશવવાની તૈયારી, વગેરેની હકીકત જાણી ત્યારે એમને લાગ્યું કે જે ખારડોલી તાલુકો કરી રહ્યા છે તેવી લડત આપણા આખા દેશમાં ફેલાઈ જાય તો સ્વરાજ મળી જાય: અને જે મક્કમતા અને કુશળતા ખારડોલીએ બતાવ્યા છે તે બીજા તાલુકા પણ આજે બતાવી શકે. પણ સ્વરાજ એટલું બધું પાસે નથી. ખારડોલીની તદ્દન પાડોશમાં ચોર્લાશી તાલુકો છે, ત્યાંની પ્રજા ખારડોલીના જેવી જ છે, ત્યાં પણ જમીન મહેસુલ વધ્યું છે, તે છતાં ત્યાં સત્યાગ્રહ લડી શકાય એવી સ્થિતિ નથી.

ખારડોલી અને ચોર્લાશી તાલુકાની વસ્તુસ્થિતિમાં આવલો બધો તફાવત છે તેનું મુખ્ય કારણ એવું છે કે ૧૯૨૧ની સાલમાં મદ્રાસાજીએ સત્યાગ્રહને માટે જાણી તૈયારી કરી અને પ્રજાને જાગૃત કરી તેને પરિણામે આ તાલુકામાં ખારડોલી, સરમોણ, મટી, વેડાજી, અલગટ વગેરે ગામોમાં આશ્રમે સ્થપાયાં. આ આશ્રમોએ ખાદી, રાત્રીપરજ શાળા વગેરેનાં કામો હાથ ધર્યાં. ખાદીના પ્રચારકામને અંગે એટલે ખેડૂતપણ કપાસને સંધરે, ૩ પીંજે, કાંતે અને વણાવે તેટલા માટે આસપાસનાં લગભગ ૨૦૦ ગામડાંમાં દરેકે દરેક ઘરમાં ચાર પાંચ વખત સ્વયંસેવકો ગયા દશે-જ્યારે આવલો બધો નિકટ સંબંધ બંધાય ત્યારે પ્રજાને અમુક માર્ગે દોરી શકાય. પ્રજાનો વિશ્વાસ મેળવવો એ સહેલ કામ નથી અને સત્યાગ્રહમાં પાલખાલ થવાની, જેલમાં જવાની, આત્મબોગ આપવાની તૈયારી હોવી જોઈએ. તે પ્રજાને ગળે ઉતારવી એ જરાયે સહેલું નથી. આવા આશ્રમોને લીધે પ્રજામત કેળવાયો છે. તે ઉપરાંત આવા આશ્રમોમાં સારી ઉચ્ચ ભાવનાવાળા અનેક સ્વયંસેવકો કામમાં માટે રોકાઈ ગયા છે. જ્યારે જ્યારે પ્રજા ઉપર કાંઈ આશ્રિત આવી પડે છે ત્યારે તેમને મદદ કરવાને માટે આ કામમાં લશ્કર તૈયાર થઈ જાય છે. ગુજરાતના રેલસંકટ નિવારણ માટે લગભગ

દરેક જિલ્લામાં આ કાયમી લશ્કરના સૈનિકો પહોંચી ગયા હતા. સુરત જિલ્લા સિવાયના બીજા ભાગોમાંથી ધણા યે સૈનિકો આજે બારડોલીમાં જોડાઈ ગયા છે, એટલે મુળશી પેઠા વગેરેની લડતમાં જે કાયા કાર્યકર્તાઓ આવ્યા હતા તેમ નહિ થતાં ગુજરાતમાં દરેક લડતમાં અનુભવી સૈનિકો જઈ પહોંચે છે. બારડોલીમાં જે ભાષાઓ પ્રકાશનનું કામ કરીને આખા દેશને ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી ભાષા મારફત હકીકત પૂરી પાડે છે તેમને 'નવજીવન' તથા 'યંગ ઇન્ડિયા'માં તાલીમ મળેલી છે. છેવટે શ્રી વલ્લભભાઈને જોઈતાં નાણાંની મદદ છે. શરૂઆતમાં તો બધી આર્થિક મદદ તાલુકાની પ્રજાએ તથા 'આસપાસના પાડોશીઓએ પૂરી પાડી હતી પણ જો કોઈ કારણસર વધારે નાણાંની જરૂર પડે તો ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ વગેરે સંસ્થાઓ તથા અમુક ગૃહસ્થો પુરતાં નાણાં મેળવી શકે એમ છે.

૨ પ્રજાખળ

બારડોલી તાલુકામાં મુખ્ય વસ્તી હિંદુઓની છે. રાનીપરજનો સમાવેશ હિંદુઓમાં કરીશું કારણ કે તેમની રહેણીકરણી અને સંસ્કારો હિંદુઓના જેવા જ છે. ૮૮,૦૦૦ની કુલ વસ્તીમાંથી લગભગ ૪૦,૦૦૦ રાનીપરજ છે અને તેમાં ધણા ખાતેદારો નહિ હોય. રાનીપરજ ભાષાઓ પણ ધણા મક્કમ રહ્યા છે અને તેમનામાં ખૂબ જાત્રિતિ આવતી જાય છે. મુસલમાન તથા પારસીઓની વસ્તી જુજ છે અને કુલ ૧૭,૦૦૦ ખાતેદારો છે તેમાં એમની સંખ્યા થોડી છે. હિંદુઓમાં બે અગત્યના વર્ગ છે: પાટીદાર તથા અનાવજા બ્રાહ્મણ. એક ભાષાએ ટીકા કરી હતી કે "અમારે ત્યાં કંડી તફન મક્કમ છે, જનોઈ જરા પોચી, નાકું અને કસ્ટી ખાતલ કરવા જેવાં છે." આ ટીકામાં કેટલુંક સત્ય છે. પાટીદાર વર્ગ જે જાતમહેનત કરીને પથરીઆ જમીનને રસાળ બનાવે છે તે ખૂબ મક્કમ છે. તેમાંથી ઘણાં તો જમીન છોડીને પરદેશ જવાને તૈયાર છે, નળી જે અનાવિજા બ્રાહ્મણો પણ મજુરી કરે છે તેમને પણ જરા યે ડર નથી. જે વર્ગમાં જાતમહેનત કરવાનું કૌવત નથી, આજંસુ છે, અથવા બ્યસતી છે, અગર નોકરી કે દેસાઇગીરી ઉપર જીવે છે તે ડરકણ હોય તેમાં શી નવાઈ? અને તેમાં પણ ખાસ કરીને જુના જમાનાના વૃદ્ધ લોકો સરકારની સામે થવાનો વિચાર જીરવી શકતા નથી. જ્યારે ૧૯૨૧માં બધી પ્રજાએ ખાદીની ટોપી પહેરવા માંડી હતી ત્યારે પણ કેટલાક વૃદ્ધ પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવા ખાતર મુંચણની ગાંઠ જેવી લાલ પાઘડી પહેરતા હતા અને ખુદ પોતાનાં છોકરાંઓનાં મન દુખાવી રહ્યા હતા. મુસલમાન ભાષાઓમાંના પણ ધણા મક્કમ રહ્યા છે; પણ હાલના આખા દેશના વિષમય વાતાવરણને લીધે તેમ જ સુરતમાં હિંદુ-મુસ્લીમ તકરારોને લીધે જે ઉચ્ચાં મન થયાં છે તેનો લાભ અંગ્રેજ સરકાર લે તેમાં શી નવાઈ? અને પારસીઓમાંથી ધણાખરાને દારૂ તાડી સાથે સંબંધ હોય છે, સરકાર પાસેથી દારૂ તાડી વેચાતાં લેવાનાં એટલે પૈસાની લહેણહેણ પણ ચાલે અને એમની વિચિત્ર પરિસ્થિતિને લીધે ખુશામતની ટેવ પડેલી એટલે તેમણે કોઈ કોઈ ખંદાને પૈસા બરી દીધા છે પણ તે જતાં તેમાંથી પણ હીરા નીકળ્યા છે. એવા હીરા જોઈને આપણે આનંદ માનવાનો છે. એટલે એકંદરે આખી વસ્તી જેનો મોટો ભાગ પાટીદાર તથા અનાવિજા બ્રાહ્મણોનો છે તે મજબુત, સંગીન અને નિડર રહ્યા છે. એ વર્ગ શિક્ષિત નથી તેટલો ક્ષામદો પણ છે. આજનો શિક્ષિતવર્ગ સ્વાર્થી અને પરાવલંબી બની જાય છે, અને તેથી બહીષ્કણ થાય છે. જ્યારે બારડોલીની પ્રજાએ ચોક્કસ નિર્ણય કર્યો કે સરકારી મહેસુલ

દીપક*

(એકાંશી નાટક)

પાત્રો

દીપક	અધરબાણુ
બિરાંલર	નવેન્દુ
ભૂચેન	નિખિલ
વસન્ત	એક વૃદ્ધ ડાશી

દૃશ્ય પહેલું.

[પડદો ઉપર છે. દીપક સાદી પર એક પુસ્તક વાંચતો બેઠો છે, પાસે આંખો દીવા બંને છે. થોડી વારે નિશ્વાસ નાંખી ચોપડી બંધ કરી સામે દિવંદ માતાનું ચિત્ર છે, તેના તરફ એકી ટોચે નેઘ રહે છે.]

દીપક: (એકલો ઉદ્વિગ્ન મને ગાય છે.)

૫૬

માતા તું બહુ ધનવાન,
તારે દેહે પ્રાણુ વિરાળે.
તું આજે જીવે ભગ્ન હૃદયે, અંકિત આશી:
આ મૃત દેહે, સકલ જગતની જીર્ણ કોટિમાં - માતા,
શ્રમપીડિત આ લોકસંઘમાં અમૃત કપાંથી વરસે ?
મલા મૃત્યુની છાયા સામે દેશ અતિ ગુભરાયે:
માતા તું બહુ ધનવાન, તારે દેહે પ્રાણુ વિરાળે !

ઓ માં, ઓ મા, હું તારા છુટકારા માટે શું કરું ?

(મોટપાટલન પહેરેલા અધરબાણુ આવે છે.)

અધરબાણુ : (રોધમાં) દીપક, તું શું માતો હતો ? અને આ શું ? (દીપકના હાથમાંનું પુસ્તક લઈ દેખાડે છે.) આવાં પુસ્તકો રાખે છે તો ઘેર જપ્તી આવશે. સમજ્યો ? ગેરીબાદીએ છટકીમાં જેમ કયું એમ અહીં કરવા જશો તો ખુવાર થશો. અને જો વાંચ- (પોતાના ખોસ્સામાંથી કાગળ કાઢી દીપકને આપે છે.) તારી મા મરી ગઈ ત્યારનો તું દરાયા દોર જોવા ચાલ ગયો છે.

દીપક: દોર જોવા ? હું કે તમે—?

અધર : હું ?—મારા ધરમાં રૂઢીને—

* અભવતા પહેલાં કતાની પરવાનગી માગવી.

દીપક : (હિંદાસીન રીતે) તમારા ઘરમાં હું હવે નહિ રહી શકું.

અધર : (પોતાનો રોષ કાણમાં લાવતાં) તું વાંચ તો ખરો.

દીપક : ‘જ્ઞાન હીઝ મેન્જેસ્ટીઝ સર્વિસ’-એ હું શા માટે વાંચું ?-જેને સરકાર તરફથી ટાઇટલો જોઈતા હોય અને જેને ખુશામત કરવી હોય તે બંને વાંચે.

અધર : દીકરા, તું મને આટલે વરસે ખુવાર કરવા માગે છે ? માફ કર્યુંકારવું ધુળધાણી કરવા માગે છે ? સાત દિવસ પછી તો સરકાર મને ખિતાબ આપવાની છે, ત્યાં તું જ-મારો સૌથી મોટો છોકરો-હરેન્દ્રને ફાંસી દેવા માટે કોલેજમાં હડતાલ પડાવે અને ગવર્નરના પુતળાં પર છાણ ચોપડે ?

દીપક : (થીજ ગયેલે ચહેરે) તેથી શું ?

અધર : તેથી શું ?-જે સાંભળ-‘અધરજાણુ જેવા સરકારના વિશ્વાસપાત્ર મિત્રના પુત્રે આ દિલચાલમાં ભાગ લીધો છે તેથી સરકાર દિલગીર છે. અધરજાણુ એને સાચે રસ્તે ચડાવશે એમ આશા રાખે છે’-તું મારો છોકરો ન હોત તો તને કપારનો કોલેજમાંથી ફાંસી કાઢ્યો હોત.

દીપક : મારે એ કોલેજમાં હવે રહેવું પણ નથી.

અધર : આ તને શું ભૂત વળગ્યું છે ? નહિ બણ તો તું શું કરીશ ?

(વનમાળી આવી એક ટાગળ આપે છે.)

અધર : (સભય) ‘જ્ઞાન-હીઝ-મેન્જેસ્ટીઝ સર્વિસ’-અત્યારે ! આ વળી શુંનું શુંય હશે. કદાચ ટાઇટલ-(ક્વર ફોડી વાંચે છે. મુખમુદ્રા એકદમ ગંભીર બની જાય છે.) દીપક દીપક, મને નહિ ખબર તું આટલો આડો ગયો છે.

દીપક : શું ?

અધર : પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ મીસ્તર હેમીસ લખે છે કે અકવાડિયા પછી અહીં વાઈસરોય આવવાના છે ત્યારે તને ગામમાંથી દૂર કરવો.

(દીપકના હોઠ કરડાઈમાં પીસાય છે.)

દીપક : અને જે હું ગામ છોડી ન જાઉં તો ?

અધર : (પડી ગયેલે અવાજે) તો શું ? આપણે બધાએ પરગામ જતું પડશે અને વાઈસરોય પોતે મને જે ઇલકાબ આપવાના છે એ-

દીપક : તમે તમારી મેજે ઇલકાબ લેજો-કહેજો કે છોકરો માફ કર્યું માનતો નથી, અને પોલીસ મને શું કરે છે એ હું જોઈ લઉં.

અધર : (ગભરામણ તથા રોષમાં) બેટા, તું સમજે તો સાફ-એમ કંઈ હિંદને સ્વરાજ્ય મળી નથી જવાનું. ગેરીબાદી-મેઝીની કલ્પ કંઈ અહીં નહિ કાઢી શકે. હથી-આર વાપરતાં તો તમને આવડતાં નથી. (અધરજાણુના એકે એક શબ્દને તોળતો હોય એમ દીપક જોતો બેઠો છે.) તમે પોતે ખુવાર થશો અને સાથે સર્ગાવહાલાંએને પણ ધસડશો. તને તારી માતા પણ યાદ આવતી નથી ?

દીપક : (જરા ગોટેથી) એ માતા તો ગઈ અને એની જગ્યાએ તમે બીજી લાવ્યા. (ચોટી વારે) હવે મારે માતા કેવી-ના-મારી મા લુઓ આ રહી. (હિંદ દેવીનું ચિત્ર દેખાડે છે.)

અધર : તું સમજે તો સાફ છે નહિ તો આખા કુટુંબ ઉપર સરકારનો રોષ ઉતરી પડશે.
દીપક : હું તમારો રહ્યો નથી. તમે ખુશીથી જાહેર કરજો કે મારે તમારે આપ-
દીકરાનો સંબંધ નથી.

અધર : તને ખબર છે એમ કલાથી તારી સ્થિતિ શી થશે ?

દીપક : તમે જ કહોને !

અધર : તને પોલીસ લાઇ જશે અને—

દીપક : એટલું જ ને—આજે દીપક એક નથી પણ હજારો છે અને હું જાણીશ તો
મારી પાછળ બીજો એમ દીપમાળા ચાલી આવશે—

અધર : ઠીક !—વારું હું તને ત્રણ દિવસ વિચાર કરવા આપું છું; અને ત્રીજે દિવસે તું
નહિ માન તો આપણે બધાં અહીંથી હરિપુર ચાલ્યાં જઈશું.

(અધરબાણુ નય છે.)

(દીપક થોડી વાર ચૂન્ય કૃષ્ણે જોઈ રહે છે. પછી બુમ પાડી ઉઠે છે.)

દીપક : (એકલો) મા, એા મા—મારી મા—

(બાળુમાંથી અગાચાર વર્ષનો નવેન્દુ ડોકાયું કરે છે.)

નવેન્દુ : બાબા, હું આવું ? દાદા ગયા ?

દીપક : કેણું નવેન્દુ ? આવને,

(નવેન્દુ ચારે બાળુ સમય એતો એતો આવે છે.)

નવેન્દુ : બાબા તમે કેને બોલાવતા હતા ?

દીપક : આપણી માને—જો આ આપણી માતા છે. આપણો દેશ આખો ગુલામીમાં
સડે છે. પરદેશી લોકો એને આવીને જળોની જેમ ટપ્પેજી, અને આપણે એ બધું જોતા
હાય ધસતા બેઠા છીએ.

નવેન્દુ : (સરલ ભાવે) આપણે સરકારને કહીએ તો ?

દીપક : એ સરકાર પોતે જ પરદેશી છે. એ તો અહીંથી હજારો માઈલ દૂર બેસી
પોતાના માણસો મોકલી આપણા ઉપર રાજ્ય કરે છે.

નવેન્દુ : એ જ આ ગોરા લોકો !

દીપક : હા એ ગોરા લાગે છે, પણ અંદરથી તો કેણું જાણે ? જો—તું દિવસમાં ચાર
વાર ખાય છે, પણ કેટલાકને ચાર દિવસે એક વાર પણ ખાતા નથી મળતું.

નવેન્દુ : એ કેટલાક છે તે ?

દીપક : કંઈ જાણું નથી, જો અકેક હિંદી અકેક ગોરાને મારવાનું પણ લે તો દમણાં
આપણો દેશ પોતાનો થઈ જાય.

નવેન્દુ : (અર્ધ વિસ્મિત રીતે) ત્યારે કેમ કોઈ મારતું નથી ?

દીપક : કેમ કોઈ મારતું નથી ?—બોલ તું મારીશ ?

નવેન્દુ : હું ?

દીપક : અત્યારે નહિ. (સમજાવતો હોય તેમ) તું મોટો થા, અને હું ન હોઈ,
અને ગોરા લોકો દેશમાંથી ન ગયા હોય ત્યારે—

નવેન્દુ : (સંભવ) પણ હું કેવી રીતે માઈ ? બીજા કોઈને કહેતો ! આપણે એમને કહીએ તો કેમ-કે તમે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ.

(અધરખાણુ એકદમ આવે છે)

અધર : અત્યારથી આના મનમાંયે એરે રહે છે ? સરકાર માંખાપ સિવાય તમારા ક્યાંઈ આશરો નથી. (નવેન્દુને) તારી અમ્મા પાસે જા. ખબરદાર છે એની સાથે વાત કરી તો.

(નવેન્દુ સંકોચાતો એકે જાય છે.)

દીપક : (નવેન્દુને) જા આવલા !

અધર : (રાખમાં) આ ત્રણ દિવસ તને આ જ ઓરડીમાં પૂરી રાખવામાં આવશે.

દીપક : તમે હેમીલને કહેજો કે વાઇસરોય અહીં આવે છે, પણ એની સલાહ રાખે.

(અધરખાણુ જાય છે. પાછળ ખાણુ જોઈથી વાસી બહારથી સાંભળ ચલાવી દે છે.)

(દીપક હઠી સ્વસ્થ ચિત્તે થોડી વાર આમ તેમ ફરે છે. પછી પાછળની બારી પાસે જઈ સળીઆ હાથમાં ઝાલી પહોળા કરે છે.)

દીપક : (ઉન્મત્ત ચિત્તે ગાય છે.)

કે જોશે મા તુમી અંબલે.

x x x નમામિ તારિણીમ્

x x x વંદે માતરમ્

(બારીમાંથી બહાર ફેરી પડે છે.)

— [પડદો પડે છે.]

દ્વિતીય બીજું.

[દુસેનપુત્રની એક સાધારણ નાની ગલી. પડદો હપડે છે ત્યાં લોકોની નાસભાગ થતી દેખે છે. દૂર દૂર બંદુકો ફુટતી હોય એવા અવાજ આવે છે. થોડી વારે થોડીમાં બધે રાત્રનાર ફેલાયેલા ખાણુમાંથી એ સારજંટો ખમાપર બંદુકો લઈ આમતેમ જોવા આવે છે. હપડ ખાણુમાં એક છે રાત્ર માથું દેખાય છે તેના તરફ એક સારજંટ બંદુક ફેરે છે, અને છેલ્લે એક પાંડી અટારી પડે છે. સારજંટો બીજા છેડે વળવા જાય છે ત્યાં પાછળ દીપક, ખિંશંભર, ભૂપેન, નિખિલ ન વસન્ત-એમ પાંચ જણ સિકારને સુધતા હોય એમ બંદુકો સાથે પ્રવેશે છે. સારજંટોને જોઈ ખિંશંભર, દીપક અને ભૂપેન ગોળી ઓડે છે, અને સારજંટોનાં મુઠકાં નિરાશ્વર કોંય પર પડતાં જ એવા અવાજ થાય છે. દીપકની આંખો હઠાસીત લાગે છે.]

ભૂપેન : કોની ગોળી ખાલી ગઈ ?

દીપક : તમારી-જુઓ પેલી બીંત પર—

નિખિલ : ત્યારે તમે બેએ તો તમારું જીવનખાણુ પતાવ્યું !

ખિંશંભર : કાણુ જાણે !

દીપક : એ ખાણક ગયું, અને આ દુષ્ટ તંત્રનો સુખો બચી ગયો !

ભૂપેન : ગમે તેમ તો પણ વજ્રેન્દ્ર નવો ને !

બિશંભર : એમાં નવા જુનાનું કંઈ નથી. હજી કોઈને ખબર નથી કે બોમ્બ કોણે ફેંક્યો ?

નિખિલ : વજ્રેન્દ્રની પરીક્ષા લીધેલી ખરી ?

દીપક : પાંચલાક સુધી એણે અભ્યાસ કરી ચીમતી પકડી રાખેલી, અને પછીજ એને આ કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. પણ જે ધંધામાં એ લેડો. પ્રવીણ છે એમાં જ આપણે એમને હરાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ એટલે એમજ થાય ને !

બિશંભર : એ સિવાય બીજો રસ્તો એકે નથી.

દીપક : કાલો માતા જે સ્કાઉટે તો સૂએ—

બિશંભર : (દીપકની દર્પદ્ર અને હુબલરી આંખો જોતાં) એ બાળક મોંઝા પૂર્વાશ્રમનું સચું થાય, મારી વિધવા બેન—

નિખિલ : આપણા પૂર્વાશ્રમ વિશે કદી પણ કંઈ બોલવાનું નથી છતાં—

બિશંભર : એ મરી ગયું તેથી હું દિલ્લખી નથી; પણ શહેરની ચારે તરફ અત્યારે ઘેરો છે, અને આપણાથી નાસી છૂટાય એમ નથી.

દીપક : તેથી શું ?

બિશંભર : એટલે આપણે કોઈક ઘરનો આશરો લેવો જોઈશે.

દીપક : હું કદી તમારી સાથે નહિ આવું.

બિશંભર : બિશંભરની વિધવા બેનનો એકનો એક પુત્ર આજે દેવલોક પામ્યો હશે તોપણ આપને આશ્રય આપશે—

(દીપક જાણી જાણી ધવાયો હોય એમ સાંભળી રહે છે. બિશંભર જલ્પિત અવાજ બારી તરફ નય છે. પાછળ દીપક ધંત્રવત્ ચાલે છે. થોડી વારે કોઈનો પગલું સંભળાયો હોય એમ સંકાપી બિશંભર ઉભો રહે છે. નિખિલ મોંઘપર કાન માંડી સાંભળે છે.)

નિખિલ : બિશન, દીપક,—ગોરા આવે છે.

બૂપેન : કેટલા ?

બિશંભર : ગોળી ફેંકી છે ?

દીપક : મારી પાંચે એકે નથી.

નિખિલ : બે—ત્રણ.

વસન્ત : દસ.

નિખિલ : એ બંધા અમને આપો. આ વખતે અમારો વારો છે.

બિશંભર : અને અમે ?

વસન્ત : તમે જાઓ અને એમની ખબર લઇશું.

બિશંભર : જો તમે ધાયલ થાઓ તો તમારું પણ જીવું પડે.

નિખિલ : હમણાં આવી લાગશે !—અમને—

(બિશંભર પોતે ઉભો છે એ ગટરનું ઢાંકણ ઉપર છે, અને જળરસ્તીથી નિખિલ અને વસન્તને અંદર દોરે છે.)

બિશંભર : (દીપકને) તમે પણ—

દીપક : બૂપેન, તમે કિતરો, એ ગોળી તમારી હતી.

(બિશંસર ઉતાવળે ગટરનું ઢાંકણું બંધ કરે છે. પોતે મરી ગયા હોય તેમ નિર્ભર એને જોઈને ભૂપેન પણ મૃતવત્ પડે છે. દીપક આ બધી ચેષ્ટાં દીન વદને જોઈ રહે છે.)

દીપક : ઓ મા ! આ બધું નાટક !

(શરીરને બીજે ઊંડેથી ત્રણ સોલજરો આવે છે. પહેલા દીપકને ઉભેલા જોઈ બેઠા ગાળી ખાલી જાય છે.)

બીજો : ઘેર, કેમ હીમ એલાઇવ.

(ત્રણ સોલજરો દીપક ઉભે છે તેના તરફ દોડે છે, ત્યાં જઈ એને પકડે છે.)

ત્રીજો : (બિશંસરના પગ પર બંદુકનો કુંદો મારતાં) સાક્ષી, કુત્તા, મર ગા

(બિશંસર જરા પણ પગ ચોરી કીધા વગર માર ખમી રહે છે. ત્રણ સોલજરો દીપકને લઈ જાય છે. દીપક કંઈ પણ તોફાન કર્યા વગર એમની સાથે જાય છે. પાછળ બિશંસર બંને ઉભા થાય છે, ગટરમાંથી વસન્ત બહાર ઉડી આવે છે, અને ત્રણ જણ એકી સાથે ગાળી ઊડે છે. ત્રણ સોલજરો ભોંય પર પડે છે દીપક કંઈ ન સમજ્યા હોય તેમ પાછું છે. ગટરમાંથી નિખિલ બહાર આવે છે.)

ભૂપેન : (દીપકની પાસે જઈ) કેમ કંઈ અર્જુનની જેમ યુદ્ધક્ષેત્ર પર આવ્યો છે ?

દીપક : (ઉદાસીન રીતે) કર્મસન્યાસ આવે પણ શ્રીકૃષ્ણ આવતા નથી ?

બિશંસર : ચાલો.

દીપક : મને જવા દેવો હતો.

વસન્ત : અમારું નિશાન ખાલી જાત તો તમે કાલી માતા પાસે જાત.

દીપક : (દાસી એવાજે) નહિ, તમારે એ લોકોને મારી નાંખવા નહોતા. જતા હતા એ દીક જ હતુ.

નિખિલ : કેમ ?

દીપક : કેણુ જાણે, પણ આપણો આ સાચો માર્ગ હોય એમ મને નથી લાગતું વાર એમ થાય છે કે આ સિવાય કંઈ બીજો ઉપાય જ નહિ હોય ?

બિશંસર : આ સિવાય વળી બીજો ઉપાય કેવો ?

દીપક : એ મને નથી સૂઝતો એટલો તો હું કશું બોલતો નથી. પણ—

ભૂપેન : ત્યારે તમને આ મંડળમાં પૂરો વિશ્વાસ કે-શ્રદ્ધા નથી ?

દીપક : (અપમાનિત થયો હોય એમ) એમ નહિ જ-મને મંડળમાં પૂરેપૂરે છે, એનો હેતુ મને માન્ય છે, માત્ર એણે યોજેલા ઉપાયમાં મને પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા પણ ન્યાં સુધી—

નિખિલ : ત્યારે તો જહેતર છે કે—

દીપક : મને બોલી રહેવા ઘો-ન્યાં સુધી મને એથી વધારે સારો ઉપાય ત્યાં સુધી મારે આ બધું માન્ય રાખવું જ જોઈએ—

ભૂપેન : ત્યારે કોઈ દિવસ તમે અમારા પ્રયત્નોને ઉઘાડા પણ પાડો.

દીપક : (અમશીયી) કદી નહિ, દીપક હીચહારો નથી. માતા સ્વતંત્ર થાય તું મારો પ્રાણ આપું-માત્ર એ આપણને આપી પણ શુદ્ધ રસ્તો સૂઝાડે એમ હું

ખિશંભર: અત્યારે કંઈ ચર્ચાના વખત નથી. આપણે હજી પખવાડીઆ પછી આજશપુર ગોરાઓની સેવાળી સેવા જવાનું છે, ત્યારે તમારે જે કહેવું હોય, તે કહેજો.

(દીપકને લઇ જવા પ્રયત્ન કરે છે.)

દીપક : (ખિન્ન વદને) હું તમારી સાથે નહિ આવી શકું.

ખિશંભર : અમે તમને એમ છોડી કેમ દઇએ ?

દીપક : ભૂપેન બાણએ કહ્યું એ પરથી હવે મારાથી તમારી સાથે નહિ રહી શકાય. નહિ કે હું કોઇને કંઈ કહી દઇશ-પણ તમારા જ મનની શાન્તિને માટે-(થોડી વાર અટકીને) તમને જો એમ લાગનું હોય તો તમે જ મને મારી નાંખો એ વધારે ઉત્તમ છે.

ભૂપેન : નહિ નહિ. મારો અર્થ એ નહોતો. અમને તમારા પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ છે અને તમારી અને અમારી વચ્ચે અંગત મતભેદ હોય તેથી શું ?

દીપક : એ હું જાણું છું-મતભેદને લીધે કંઈ લોકોએ એક બીજાના વૈરી થવાનું નથી, (ગંભીર રીતે) પણ અત્યારે મને માફ કરો—

ખિશંભર : તમારો નિશ્ચય જ છે ? પછી આપણે મળીશું ક્યાં ?—આ ઘેરામાંથી અને આતશપુરના કાર્યક્રમ વિશે—અત્યારે તમે જશો પણ ક્યાં ?

દીપક : અત્યારે ?—રોહિણીને કાઢે કાઢીના મંદિરે. હું જાઉં છું. મારે માટે નિયત રહેજો.

ભૂપેન : આ ઘેરામાંથી—

દીપક : મને શુભ રસ્તાની ખબર છે.

પસંત : શુભ રસ્તો—!

દીપક : હા, એની તમને હજી કદાચ ખબર નહિ-હોય. આવતી કાલે સાંજે આતશપુરનો કાર્યક્રમ ધકવા હું તમારી રાહ જોઇશ. કાલી માતા મને કંઈ સુદ્ધિ આપશે તો હું તમને બધું કહીશ.

ખિશંભર : મજૂર થઇ આ ગટર મેં ખોદેલી છે. તેમાં એક બાણ નાનો માર્ગ આવે છે એ તો નહિ ?

દીપક : હા, એ જ. તમે પણ કાલે ઘેરા હોય તો એ જ માર્ગે આવજો.

નિખિલ : તો અમે પણ અત્યારે તમારી સાથે—

દીપક : કૃપા કરી મને એકલાને જવા દો—!

ખિશંભર : (ભૂપેન અને નિખિલના હાથ પકડતાં) દીપકબાણ તમે કદી મંડળ છોડી જઇ નહિ શકો.

દીપક : કદી નહિ, માત્ર-આટલી રાત મને માતા પાસે ગાળવા દો—

(ખિશંભર દીપકને ગટરમાં ઉતારે છે, પછી ઠાંકણું બંધ કરે છે. પછી નિખિલ, ભૂપેન, અને પસંત સાથે છંછું બારી પાસે જઇ તેના ઉપર નવ ટકોરા મારે છે, ત્યાં ચૂરી વજરનો એક બાણનો હાથ બારી ઉધારે છે. વેરાન ગલીમાં સુનકાર ફેલાય છે.)

[પડદો પડે છે.]

દ્વિતીય ત્રીજું.

[કાલિના એક જીર્ણ મંદિર પાસેની જંગલિત બેરોડીમાં બિરાંભર, દીપક, ભૂપેન અને નિખિલ એમ ચારે જણ બેઠા છે. બિરાંભરની આંખમાં ખિન્નતા ભરી છે; ભૂપેન કંઈ સમજી ન શકતો એવો લાગે છે; નિખિલના ચહેરા પર અંગત આવેરા અને રોષ સ્પષ્ટ દેખાય છે. બધાથી દૂર અસ્પષ્ટ આદર્શને જોવા મળતો હોય તેમ દીપક બેઠો છે; એ અતિથય ફિક્કો લાગે છે; એના ચહેરા પર મહાન આદર્શવેદાનું ગાંભીર્ય છે. કોઈ મહત્વના વિષય પર ચર્ચા કરતા હોય એમ લાગે છે.]

ભૂપેન : હું એ સમજી ન શકતો નથી કે એ બધું એમ કેવી રીતે બની શકે ! ગોરા લોકો માત્ર હિંસાથી જ ડરે છે, અને એ હિંસા છોડી દઈને તમે અહિંસાનું તત્ત્વ પાળી એ લોકોને અભયવચન આપો એટલે એમને બધું સરલ થઈ પડે.

દીપક : હિંસા એ તો માણસમાં રહેલું પાશવપણું છે, અને પાશવપણામાં એ લોકો આપણાં કરતાં ચડીઆતા છે; માણસની માણસાઈ એના અધ્યાત્મિક બળમાં કે શુદ્ધિબળમાં છે, અને એનાથી જ આપણે એમને જીતવા બેઠ્યાએ.

બિરાંભર : અધ્યાત્મિક બળથી કોઈ પ્રગ્ન પોતે જાત કરેલો આખો દેશ છોડીને જતી રહે ખરી ?

દીપક : એ સવાલ તમારે મન છે, કારણ તમે અહિંસામાં માનતા નથી. પણ તમે જોતા નથી-આપણે એક ગોરાને મારવા ગયા તેમાં-નિષ્ફળ ગયા અને-પાછળ આપણાં કેટલાં નિર્દોષ માણસો-બાળકો માર્યા ગયાં ?

નિખિલ : બાળક-બાળક-બોલોને તેથી શું ?

દીપક : મેં બાળકો કહ્યાં-તે કંઈ બિરાંભરની અંગત લાગણીઓને ઊંચેરી મારા મતનો કરવા નહિ.-પણ એક ગોરાના ખૂનના બદલામાં એ લોકો હજારોના જીવ લેતાં પણ અચકાશે નહિ-એના કરતાં અહિંસા દ્વારા એ લોકો જેટલું કષ્ટ નાંખે તે સહી લઈને આપણે દુનિયાને બતાવી આપીશું કે આપણે સાચા છીએ.

નિખિલ : એમના પશુબળ આગળ તમે કેટલુંક કષ્ટ વેડી શકશો ? એના કરતાં એક ગોળી અંગ્રેજને મારી બીજી આપણે ખાઈ લેવી એ વંધારે છે.

દીપક : હા, એમાં પણ અમુક બહાદુરી છે ખરી. પણ એવી સરલ વાતને માટે પણ હાલ તો દેશ તૈયાર નથી.

બિરાંભર : દેશ કંઈ અહિંસાના પાલનથી એમ તૈયાર નહિ થઈ શકે.

દીપક : તેમ હિંસાથી પણ નહિ. જો બધા જ ગોરા એકી સાથે મરી જાય તો જ આપણે સ્વતંત્ર થઈ શકીએ, પણ એટલા લોકો પણ આપણે કેળવી શકીએ એમ નથી. એથી હિંદુ આપણા લોકો અહિંસામાં કેળવાએલા છે, અને અહિંસાત્મક બેઠા બળવામાં ખુલ્લે ખુલ્લા એ બધા સામેલ થશે.

બિરાંભર : તમે કહો છો તેમ બધા લોકો બેઠા બળવામાં સામેલ થાય એ, હું માનું છું, પણ બધા જ અહિંસા પાળે એ એકી સાથે બધા જ ગોરા મરી જાય એટલું જ અશક્ય મને લાગે છે. મનુષ્ય કંઈ એકલો આત્મા નથી, અને એટલે જ બીજી બધી દલીલો ત્યારે ફોગટ જાય ત્યારે એ શરીરબળનો આશ્રય લે છે.

(દીપક નિરુત્તર બેસી રહે છે.)

ભૂષેન : અને ધારો કે બધા અહિંસાનું પાલન કરે તોપણ અહિંસાથી ડરી જઈને કોઈ પ્રજા પોતે પચાવી પાડેલ મુલક એમને એમ છોડી ચાલી ગઈ હોય એમ ઇતિહાસમાં કોઈ વાર બન્યું નથી.

દીપક : એવું ઇતિહાસમાં નહિ બન્યું હોય એ ખરી વાત, પણ એક નાનો મૂકી જેવડો મુલક હિંદ જેવડા વિશાળ મહાન દેશ પર રાજ્ય કરી જાય એ બીના પણ ઇતિહાસમાં પહેલાં કોઈ વાર બની નથી. અને (ભોંય પર હાથ પછાડે છે) અશક્ય લાગે એવી બીનાઓ પણ શું ઇતિહાસમાં નથી બની ?- (જરા ધીમેથી) ઇતિહાસમાં જે કોઈ દિવસ નથી બન્યું એ હિંદે કરી બતાવવું પડશે-

ખિશંભર : ત્યારે હવે અમારે આ બધું પડતું મૂકી ઘેર પાછાં જવું, અને જે સોળસો યુવાનો ગોરાઓનું અને તે સાથે જરૂર પડે તો પોતાનું લોકો રેડવા તૈયાર થયા છે એમને જણાવવું કે જઈને ખેતી કરે અને વૃદ્ધાઓની જેમ સુતર કાંતે, કારણ અમારે બેઠો બળવો કરવો છે !

નિખિલ : (કડવાશથી) અને તમે એમ પણ કહેશો કે આ બધા સરંજામ અને દારૂગોળો એ બધું સરકારને સુપ્રત કરી દેવું !

દીપક : (સ્વસ્થ રીતે) એ પણ હું કહેવાનો જ હતો. આપણે જેટલું જાનું રાખીએ છીએ એટલી આપણા પોતાના અંતિમ લક્ષ્યમાં આપણી અશ્રદ્ધા છે એમ સાબીત થાય છે. માને સ્વતંત્ર કરવામાં વળી છાના ઉપાયો શા ? માણસ બનને જીતે નહિ ત્યાં સુધી વીર થઈ શકતો નથી.

નિખિલ : ભય તે અમને લાગે છે કે તમને ? અહિંસાના સૂત્ર નીચે તમે માત્ર તમારી ચામડી સુરક્ષિત રાખવા માગો છો. માર્નો એમ સેવા થતી હોત તો બાપલાઓ પણ એ કરત.

ખિશંભર : (ખિન્ન મુખે) બધા ભય ને સગાં સંબંધીને મૂકીને અમે તમારી પહેલાંના અહીં ઉભા છીએ તોય તમે અમારે વિશે ચામ કહો છો ?

દીપક : હું આપણા અંતિમ હેતુ તરફની અશ્રદ્ધાની વાત કહું છું તમારા તરફની નહિ. અશ્રદ્ધા એ ભયનું રૂપ નહિ તો બીજું શું ?

નિખિલ : (મોટે અવાજે) મેં કહ્યું એ તમે સમન્યાને ? તમારે પાછું દુનિયામાં સુખ ભોગવવા જેવું છે તે તમે જ બીકણુ છો. બોલો પૂરાવા આપો છો ?

દીપક : (નિશ્ચય) હા.

નિખિલ : ક્યારે ?

દીપક : અત્યારે.

નિખિલ : ક્યાં ?

દીપક : અહીં આ જ. (ખિશંભરને) બોલો શી સરતો ?

ખિશંભર : બસ ! એટલામાં ?

દીપક : તમે બન્ને નક્કી કરો.

(ખિશંભર અને ભૂષેન દિમ્બદ જેવા બાળ પર જાય છે. નિખિલ પોતાની રીંગલેન્ડર તપાસે છે. દીપક આરસની મૂર્તિ સમેત સફેદ અને નિશ્ચય બેઠો છે.)

ખિશંભર : (ભૂપેન સાથે આવતાં) વચ્ચે હિલા રહી બન્નેએ સામસામી દિવા જવું અને ત્યાં પહોંચ્યા બાદ મરજીમાં આવે ત્યારે ગોળી છોડવી. (દીપકને રીવોલ્વ આપે છે.)

દીપક : (કંઈ સાંભર્યું હોય તેમ) નિખિલ, ખિશન, ભૂપેન-ભાઈઓ કદાચ હું પ તો-એટલે અહીં ભોંયફં ક્યાં છે એ હું તમને બતાવી દઉં. ભોંય પરથી આ પથર ઉચ્ચકને એટલે તમે અંદર જઈ શકશો, અને હુસેનપુરના ફણીયાગ પાસે નીકળશો.

ખિશંભર : અને માનીએ છીએ કે તમે વીર છો-હવે શા માટે-

દીપક : હવે તો ઠેક સુધી—

(દીપક અને નિખિલ વચ્ચેવચ્ચ એક બીબ તરફ પીક કરીને હસા રહે છે.)

ખિશંભર : વન્દે માતરમ્ !

(બન્ને સામસામેની દિવાલ તરફ જાય છે. દીપક ધીમે પગલે-નિખિલ હતાવળાં પગલાં ભરી દિવાલ પાસે જઈ તુરત રીવોલ્વરમાંથી ગોળી છોડે છે. ખિશંભર અને ભૂપેનના ચહેરા પર હિંમતની છાયા પથરાય છે. થોડી વારે સમજાય છે કે દીપક કંઈ પણ છબ વગર હસે છે. નિખિલ મોં પડી જાય છે; કાનનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો એના મોં પર દેખાય છે. દીપક હાથ હચ્ચો કરી છાપામાંથી ગોળી છોડી મૂકે છે. ગોળી પોતાને વાગી હોય તેમ નિખિલ પોતાના શરીર પર દ ફેરવે છે.)

ખિશંભર : મા, મા, બહુ થયું-બહુ થયું !

દીપક : આટલું જરૂરનું જ હતું. તમે મને બીકણુ ધારતા હોત તો આ દુનિયા મારા હાથા સુખમાં ન જત. પણ (નિખિલને) આજ પછીની તમારી ઇંદગી માં અહિંસાના વ્રતને ઓળોરી છે સમજ્યા ?

વસન્ત : (આવતાં) અવાજ અહીં થયા શું ?

દીપક : જરા રીવોલ્વર તપાસતા હતા.

વસન્ત : આપણા ભાઈઓ આતુરતાથી આપણા નિર્ણયની રાહ જોતા હિલા છે.

દીપક : કેમ આપણે નિર્ણય થયો છે કે નહિ ?

વસન્ત : મારે તો અહીંથી હુસેનપુર જવું પડશે; ત્યાં ખબર આપી ત્યાંના આગેશ તોને રેવતીને કાંઠે મળવાનું કહેવાનું છે.

દીપક : ખિશન, તમે પણ ત્યારે એમની સાથે જાઓ, અને ભોંયરામાં ચઢીને

ખિશન : અને તમે આમની સાથે જ જશો ?

દીપક : ના, મારે હજી કાલી મા પાસે રહેવું છે. મને કંઈ ખબર નથી પણ પણ હું રેવતીને કાંઠે જવતો હમશ તો જરૂર મળીશ. મારે મારો નિશ્ચય તમે નહિ બદલો એટલે આપણા તમાગ ભાઈઓને જાહેર કરવો છે.

ભૂપેન : વન્દે માતરમ્ !

(ભૂપેન અને નિખિલ બન્ને જાય છે. દીપક પથરો હાથકે છે, નીચે ભોંયફં દેખાય છે તેમાં. અને વસન્ત ઉતરે છે. દીપક પથર પાછો હાંતો તેમ મૂકે છે. થોડી વાર આમ તેમ જઈ ક છલું મંદિર તરફ જાય છે.)

[પડદો પડે છે.]

દંશ્ય ચોથું

[કાલીનું છણું મંદિર-અંદર ઝાંખો દીવો બળે છે. દીપક અંદર પ્રવેશ કરતો દેખાય છે. લીની ખંડિત યથેલી મૂર્તિને પ્રણામ કરે છે. મંદિરનાં એક ખૂણામાં ખખડી ગએલા ઝાડના ફુંદા ની એક અતિરક્ષ રોશી ભેડી છે.]

દીપક : (એકલો) . મા, મા, આજે તો મને કહો-ત્રણ વર્ષની ઉપાસનાએ પણ માને નહિ બોલો ?

રોશી : બેટા-દીકરા-આવ્યો-?

દીપક : મા-મા-આજે બોલ્યાં !

રોશી : શું ને ? દીપક-?

દીપક : (ધીમેધી) મા આજે પ્રસન્ન થયાં-તો મને કહો-અમને રરતો સુઝાડો.

રોશી : દીકરા હું જ આંધળી છું, અને મારો પ્રાણ જીવને પણ હવે બહુ વાર પી. તને કહેવું છે તે કહીશ એટલે મારા પ્રાણ ઉડી જશે.

દીપક : મા, તમારા પ્રાણ-?

રોશી : દીકરા, એમાં કંઈ નવાઈ નથી. અમુક મૂર્તિ અમુક કાલને માટે જ જીવન્ત હાય છે, પછી કાળે કરી એમાંનું સત્ય પણ ઉડી જાય છે, અને એમજ મારા પ્રાણ આ દને છોડીને ચાલ્યા જશે.

દીપક : પણ-મા-તો-પછી-અમારું-હિંદનું-

રોશી : બેટા સાંભળ, તું તારા સમય કરતાં ધણો આગળ છે. દુનિયામાં હજી હંસાની મૂર્તિને લોકો પૂજે છે; એમાં હજી જીવ રહેો છે, અને તારા જેવો કોઈ અહિંસાના પ્રાણને સમજે તોપણ હજી એનો વખત નથી આવ્યો. તે આજે કહું એ ખરું હિંસાથી હિંદનું ભાવી નહિ સુધરે પણ તારા સંદેશને હજી બહુ વાર છે.

દીપક : હજી વાર ! દસ દસ વરસ તો આમ ને આમ વીતી ગયાં, અને હજી નથી હંસાથી સ્વતંત્ર થતા, અને અહિંસાને વાર છે ?

રોશી : બેટા એ તારાથી નહિ સમજાય.

દીપક : ત્યારે ત્યાં સુધી શું અમારે હિંસાજ કર્યો કરવી ?

રોશી : વિધિનાં ચક્રો કેમ ચાલે છે એની આપણને ખબર નથી.

દીપક : એટલે શું ? મારે પણ-હિંસા જ ?

રોશી : તારો તો છુટકારો થઈ જશે. ગઈ કાલે જ થઈ જત પણ અહિંસાના સત્યનું નીજ નેખાય એટલા માટે જ માતાએ તને ખયાલી લીધા; પણ હવે તો તું તારા સમયથી પડી આગળ છે એટલે મા તને એમની પાસે બોલાવી લેશે. તારા સાથીઓ દમણાં તો જે રે છે તે ક્યો કરશે.

દીપક : અને હું પકડાઈશ એમને ?

રોશી : દા.

દીપક : મારે એ જ જોઈવું હતું, પોતાનું જીવન જ્યારે જીવી ન શકાય ત્યારે બદાર સ્વતંત્ર રીતે છુટાં ફરવું એ મોટી કેદ છે. મા, આ બધા દિવસો હું કોઈ બીજાની બાંહે

લીધેલી છંદગી છવતો હોઈ એમ લાગ્યું છે. (થોડી વારે)' પણ મા મારા પછી આ અહિંસાનું મત કોઈ નહિ ઉપાડે ?

ડોશી : દીકરા, એટલી અધીરાઈ તું શા માટે કરે છે ? કાલને કંઈ અવધિ નથી તો પછી તારા જેવા બીજા શું નહિ પાકે ?

દીપક : પણ મને એટલું તો થાય ને કે અહિંસાથી જ દિંદનું ભાવી સુધરશે ?

ડોશી : એ તો તારો મોહ છે. મનુષ્ય માત્ર એના હાર્યમાં નિમિત્તરૂપ છે, અને મનુષ્યના સિદ્ધાન્તો પણ નિમિત્તરૂપ છે; અને દિંદને સ્વતંત્ર કરવામાં અહિંસા નિમિત્ત રૂપ થઈ શકે શું અને ન થઈ શકે શું ?

દીપક : મા એટલે ?

ડોશી : એટલે ?-હિંસા અને અહિંસા એ બેમાં જ અસત્ય અને સત્ય વહેંચાઈ જતું નથી. એનાથી પણ પર કોઈ ત્રીજું સત્ય હોય, અને જે દેશને શીઘ્રજી ગીતા આપી એને માટે એ અશક્ય પણ ન હોય.

દીપક : મા, મને મરતાને એટલું પણ આશ્વાસન નહિ આપો ?

ડોશી : બેટા, હું અતિવૃદ્ધ છું, તારા જેટલું પણ દૂર હું જોઈ શકતી નથી, તો પછી ભવિષ્યમાં તે મારી દૃષ્ટિ કેમ પૂરે ? દિંદમાં કંઈ એક જ પ્રાન્ત નથી, અને બધા ન જાગે ત્યાં સુધી સ્વાતંત્ર્ય લઈને તમે કરશો પણ શું ? એટલે જ જોને હાલ તમે સ્વાર્થી અને જામજા ગણો છો ત્યાંથી જ અહિંસાનું પાલન ઉગશે-પણ-પણ-તું મને બહુ પૂછે છે એ અધરાઈ પણ હિંસા જ છે ને ? હિંસા એટલે કંઈ માત્ર શારીરિક હિંસા જ નહિ. મનમાંથી પણ એવા વિચારો કાઢવા જોઈએ. અહિંસા કંઈ એક જાતની નથી. ધૈર્ય એ અહિંસા છે, અભય એ અહિંસા છે, પ્રેમ એ અહિંસા છે, અને જેણે અસહ્ય દુઃખ અને અપમાન ક્યાં હોય તેને જ અહિંસાનાં આ બધાં સ્વરૂપો સાધ્ય થાય છે. બેટા તારામાં ગાનનો જુઓ છે, પણ સાધના નથી.

દીપક : મા-મા-અંબા-કાલિ !

(બહારથી ત્રણેક સોહજ્ઞો આવી દીપકને પકડે છે. મંદિરનો દીપક અંબો થાય છે. વૃદ્ધ ડોશીનું, સરીર પ્રાણ છોડી ગયા હોય એમ લાગી પડે છે.)

દીપક : (ડોશીને પહેલી વાર જોતો હોય તો) મા-મા આ શું ?-તમે આ સ્વરૂપે-?

(સોહજ્ઞો દીપકને લઈ લય છે.)

દીપક : (જતા જતાં) વન્દે માતરમ્ !

(મંદિરમાં સુસવાટ કરતો પવનનો એક સપાટો આવે છે અને દીવો જાલવાઈ લય છે.)

[પાટો પડે છે.]

પ્રાણજીવન વિચનાથ પાઠક.

સારનાથ

ભગવાન જુદની પ્રથમ ઉપદેશની ભૂમિ

દેશાટનથી થતાં અનેક લાભો હજી આપણી પ્રજાના ધ્યાનમાં આવ્યા નથી. જે કે ધર્મયાત્રા એ પણ એક દેશાટનનું અંગ છે, છતાં પણ એ યાત્રાળુઓની આંખો તથા હૃદય એ અને તીર્થને લગતાં વિષયો સિવાય બીજી બાજતો ઉપર ન હોવાથી દેશાટનનો નોંધતો નથી મળી શકતો નથી. વિદેશનાં લોકોની રહેણીકરણી, રીતરિવાજ, વ્યાપાર, ઉદ્યોગ, શિક્ષા, સાંસારિક ભેદો, પહેરવેશ, ભાષા, સાહિત્ય, ધર્મ, આચારવિચાર, સમાજ, વહેમો, મતદાર અને શક્તિ એ વિષયો ઉપર ત્રીણી નજર ફેરવી આપણી સાથે તેમની સરખાણી કરવાથી ઘણો લાભ થાય. તેમ પ્રાચીન ઐતિહાસિક અવશેષો પણ હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં બહુ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. ખાલી તીર્થયાત્રાની ભાવનાથી જનારને આ સર્વે ગૌણ ભાસે. સહૃદય અને રસસંપૂર્ણને પગલે પગલે પરદેશોમાં પોતાનું જ્ઞાન વધારવા સાથે ગમત માપનારી અનેક વસ્તુઓ મળે છે. આપણા રાજ્યો અને ધનિકો વિલાયતમાં જોવાને માટે જાય છે, અદ્યતન ત્યાં જાણવા જોવાનું ધણું છે પણ હિંદમાં ક્યાં જોઈએ છે? આખો વખત ટ બરીને જુઓ છતાં પણ ખૂટે નહિ એવું જાણવા જોવાનું ધણું મળે છે. ઇલેક્ટ્રીસિટી અને પંજરાની શક્તિઓ, તાંબાનું મહાલ, સીકન્દરા, આદ્યા દિલ્હીના કિલ્લાઓ, લાહોરની જહાંગીરની ખર, અમૃતસરનું બૅલ્ય શીખ મંદિર દરબાર સાહેબ, આણ તથા શેત્રુંજીનાં પ્રખ્યાત જૈન મંદિરો, મદુરાનું મિનાક્ષીનું સુંદર દહેશં, રામેશ્વરનું શિવમંદિર, ભૂવનેશ્વરનાં મંદિરો, કલકત્તાનું આ મેમોરીઅલ, જયપૂરનું મ્યુઝીઅમ, ત્રાવણકોરનું સુંદર નૃદિષ્ઠિસાંધર્મ, કારમીરનું તક્ષશિલાના ખંડેરો, મોદન જોડેરોનાં અતિ પ્રાચીન ખંડેરો, હિમાલયની લબ્ધતા વગેરે ખરો આંખ તથા હૃદયને ગમે એવાં સ્થાનો હિંદમાં વિદ્યમાન છે. યુરોપમાં, યુવક યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા આપી નીકળ્યા કે તેને ફરજઆત અનુભવ લેવા યુરોપનાં જુદા જુદા વિલામાં મુસાફરી કરવી પડે છે. આપણે ત્યાં એવો પ્રયત્ન નથી તેથી દેશાટનનો ખરો લાભ મળતો નથી. સ્કુલ અને કોલેજોમાં શીખેલા ભૂગોળ, ઇતિહાસ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોનો અનુભવ મુકવાનું સાધન યુવકો પાસે નથી. જેથી આપણાં યુવકો યુએટ થયા છતાં, સાંકડા વિચારના, સાંપ્રદાયિક અને વહેમોની જાળમાં સપડાયેલા, આજના શ્રમ ઉપરાંત બીજી તરફ નજર નહિ ઉપાડનારા, પુસ્તકોનો બાયકોટ કરનારા, ધરનાં રો અંધ જાય છે. તેમનું જ્ઞાન પણ ઘણું કટાઈ જાય છે.

ભગવાન જુદ એ ભારતવર્ષની એક અવનવી સુંદર વ્યક્તિ છે. આજે મહાન પુરુષ માં જન્મ્યો, એ હિંદનાં મહાભાગ્ય છે. એ સૌમ્ય, ગંભીર, કરુણામય, શાંત અને રેનેહ કરતી મૂર્તિએ કોનાં હૃદયમાં ઉચ્ચ ભાવો નહિ પ્રગટાવ્યા હોય? એનાં સંયમ, વિશાળ જ્ઞાન, સમ્પરિત, પરાપકાર જુદિ, મહાન ત્યાગ, ઉદારતા, દયાળુતા અને વિદ્વત્તાએ આર્યોનાં જ્ઞાનમાં ઉચ્ચ વિચારો જ પેદા કર્યા છે. જગતને પાવન કરનારી, પરમ પ્રેમારપદ, મધુરી દિવ્ય મૂર્તિએ સંસારને અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય અને ત્યાગ વૈરાગ્યના ઘણા પાઠ શીખવ્યા

છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ એના જીવન ઉપર વારી નય છે. એવા ભગવાન જુદાના જીવન સાથે સંબંધ રાખનારાં ત્રણ મૂખ્ય સ્થળો ભરતખંડમાં આવેલાં છે: (૧) સારનાથ (૨) રાજગૃહ અને (૩) નાલંદા. એ મૂખ્ય સ્થળો છે. તે સિવાય લુંષીનીવન, કપિલવસ્તુ, જીતવન વગેરે બીજાં સ્થળો પણ ભગવાન જુદાના જીવનના જુદા જુદા પ્રસંગોથી ચંકિત થયેલાં છે. પણ ઉપલાં ત્રણ સ્થળો વિશેષ પ્રભાવવાળાં છે અને ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ બનાવવામાં આ ત્રણે સ્થળોએ મૂખ્ય ભાગ લીધો છે. ભગવાન જુદાના જીવન સાથે આ ત્રણેનો ઘનિષ્ટ સંબંધ છે. આપણા ગુજરાત તરફ એ ત્રણે સ્થળો વિશેષ જાણીતાં નથી કારણ કે એ સર્વે ઉત્તર હિંદમાં આવ્યાં છે તેમ ત્યાં હાલમાં હિંદુઓનાં તીર્થ સ્થળોનું કોઈ પણ મંદિર અથવા મૂર્તિ નથી. તેમ હાલમાં જુદ ભગવાનના વખતના મઠો અને વિહારોનાં ખંડેરો જ અવરિયત છે. એટલે પુરાતત્ત્વવિદ્યાનો અભ્યાસી, અથવા જુદજીવનમાં રસ લેનાર સિવાય ત્યાં બીજા કોઈ જતા નથી. આજે આ લેખમાં સારનાથનું જ વર્ણન લખીશું. જે આપના પાંચનારાઓને આ વિષય પસંદ આવશે તો બાકીનાં બે સ્થળો વિશે પણ લેખો સાદર કરવામાં આવશે. રાજગૃહ અને નાલંદાનાં વિષયો પણ ધણા રસિક છે.

કાશી બનારસની બન્નરમાં મુડાલ ધોડાવાળા અને નરસિંહ મહેતાનાં મામેરામાં વર્ણવેલા રથ જેવા એકલદુકલ ટાંગાઓની દાર ઉભી હોય છે. બેસનાર માટે મુખ સગવડનું તેમાં નામ હોતું નથી, પરંતુ તેને બદલે જાડું સંભાળથી તેમાં બેસવાનું હોય છે. રા. ૨) થી રાનાં ભાડામાં સારનાથ જવાનાં ટાંગા મળી શકે છે. બનારસથી સારનાથ ચાર માઇલ દૂર છે. ગાજીપુર જતી સડક ઉપર ખંડેરોની દિશામાં સારનાથનું સ્થાન છે. સારનાથનું રેલ્વે સ્ટેશન પણ થોડું જ દૂર છે. સારનાથનું પ્રાચીન નામ “ઋષિપતનમૃગદાવ” હતું. આ નામથી જણાય છે કે આ સ્થળમાં અગાઉ એક વન હતું, ત્યાં હરણાંઓનાં ટોળાં નિર્ભય રીતે ચરતાં હશે અને ઋષિઓ તપશ્વર્થી કરતા હશે. મૃગદાવ નામ એક કથા ઉપરથી પડ્યું લાગે છે, જે કથા ‘નિઝોધ મૃગજાતક’માં લખી છે. તે કથા નીચે પ્રમાણે છે:—

કોઈ સમયે બ્રહ્મદત્ત નામે રાજા બનારસમાં રાજ્ય કરતો હતો. એ સમયે બોધિસત્વે મૃગનો જન્મ ગ્રહણ કર્યો. આ મૃગનું નામ ન્યઝોધ મૃગરાજ હતું. અને પાંચસો મૃગો તેના અનુયાયી એટલે સેવક હતાં. બીજા વિલાગમાં “રાખામૃગ” નામે બીજા મૃગરાજ રહેતો હતો. તેના પણ બહુ મૃગો અનુયાયી હતાં.

કાશી નરેશને આ વનમાં મૃગયા કરવાનો ઇચ્છો શોખ હતો. રાજાને પોતાની સાથે રાજ્યના અમલદારો અને પ્રજાને પણ સાથે તેડી જવાનો રિવાજ હતો. પરંતુ હમેશાં કામકાજ મુકીને પ્રજાના કારીગર વર્ગને પોતાનો સમય આવી રીતે ગુમાવવા ગમ્યું નહિ, ત્યારે તેઓએ સાથે મળી એક યુક્તિ યોજી અને એક મોટું ઉદ્યાન તૈયાર કરાવી ત્યાં ઘાસ વાવવામાં આવ્યું અને પાણીની પણ ગોઠવણ કરવામાં આવી. પછી ચારે તરફ મજબુત વાડ બનાવી અંદર દાખલ થવાને માટે માત્ર એક જ માર્ગ રાખ્યો. પછી લોકોએ સાથે મળી સર્વે વનનાં મૃગોને દોંડી આ ઉદ્યાનમાં ભરી અને અંદર આવવાનો માર્ગ પણ બંધ કરી દીધો. પછી મહારાજા સમીપ જઈને નિવેદન કર્યું કે હે મહારાજ આપની સગવડને ખાતર અમે એ મોટું ઉદ્યાન તૈયાર કરાવી મૃગોને એક જ ટેકાણે રાખ્યાં છે. હવે આપે એ જ સ્થળે મૃગયા કરવાની છે અને ત્યાં દરેક રીતની સગવડ છે.

રાજા પ્રસન્ન થયો અને પ્રથમ અવકાશે ઉદ્યાનમાં ગયો. ત્યાં એ મોટા મૃગો તેના જોવામાં આવ્યા. રાજાએ તેમને અભયદાન આપ્યું. પછી કોઈક વખતે રાજા અને કોઈક વખતે રાજાના સંબંધીઓ આ ઉદ્યાનમાં શિકાર કરવા માટે આવતા અને બાણોથી કેટલાંક મૃગોને ઘાયલ કરતાં અને કેટલાંકને મારી આહાર માટે રાજ્યનાં રસોડે મુકવામાં આવતાં. આવી રીતે આવા મોટા સંહાર અને દરદને લીધે મૃગોને બહુ સંતાપ થયો. અને નિઝોધ મૃગરાજ પાસે જઈ સૌ મૃગોએ ફરિયાદ કરી. નિઝોધ મહારાજે શાખા મૃગને બોલાવી સલાહ માંગી. પછી બંને મળી રાજા પાસે જઈ વિનંતિ કરી: “મહારાજ! મૃગવધને માટે આપે તકલીફ ઉઠાવવાની જરૂર નથી. અમે આહાર નિમિત્તે આપને દરરોજ એક મૃગ પહોંચતો કરવાની સગવડ કરીશું.” રાજાએ આ વાત કબુલ કરી. આ રીતે દરરોજ એક મૃગ રાજાના રસોડામાં પહોંચતો કરવામાં આવતો હતો. તે માટે વારા જાંધવામાં આવ્યા. રોજ જોનો વારો હોય તેને રાજાને રસોડે જવું પડતું હતું. આવી રીતે ઘણો સંતોષ થયો. એક વખત એક ગર્ભવતી હરિણીના વારો આવ્યો. તે શાખામૃગનાં ટોળ લગતી હતી. પોતે ગર્ભવતી હોવાથી તેણે સર્વે મૃગોને કહ્યું: “આજે મારો વારો છે, મારા ગર્ભનો વારો નથી—ગર્ભને ખાતર મને મુક્તિ મળવી જોઈએ.” પરંતુ હરિણીની ફરિયાદને કોઈએ લક્ષમાં લીધી નહિ. પછી હરિણી ન્યાયી નિઝોધ રાજાને શરણે ગઈ અને પોતાની હકીકત રજૂ કરી. નિઝોધ મૃગને કરુણા ઉપજી, તેણે હરિણીને આશ્વાસન આપ્યું અને તેના બદલામાં પોતે જ રાજાનાં રસોડામાં જશે એવી રીતે જણાવ્યું. હરિણી ખુશ થઈ ચાલી ગઈ. નિઝોધ મૃગ રાજાનાં રસોડામાં ગયો અને તે બખર સેવકાએ રાજાને પહોંચાડી. રાજાએ તેને પોતાની પાસે તેડાવી પૂછ્યું: “હે નિઝોધ! તને અભયદાન મળ્યું છે છતાં તું કેમ આવ્યો?” નિઝોધની સર્વે હકીકત જણવી રાજા ઘણો પ્રસન્ન થયો અને નિઝોધની દયાળુતા અને ઉદારતાના મુક્ત કંઠે વખાણ કર્યો અને તેને મુક્ત કર્યો. આખા ઉદ્યાનનાં હરિણોને પણ અભયદાન આપ્યું. આથી સર્વે પશુઓ સ્વચ્છંદથી વર્તવા લાગ્યાં. આથી આ વનનું નામ “મૃગદાય” પડ્યું લાગે છે.

તથાગત ગૌતમ બુદ્ધનાં સમયમાં આ “મૃગદાય” પુણ્યભૂમિ ગણાતી હતી. ઋષિઓ ત્યાં ધીર તપશ્ચર્યા કરતા હતા. આ કારણથી આં રથાનને “ઋષિપતન” પણ કહેતાં હતાં. લલિત વિસ્તરમાં લખ્યું છે કે “બુદ્ધપાણું” પ્રાપ્ત થયા પછી ગૌતમ બુદ્ધે પોતાના પાંચ-સાથીઓ સાથે અત્રે વાસ કર્યો હતો. કૌડિન્ય અને તેના ચાર સાથીઓ જે પંચભદ્ર વર્ગી અસ કહેવાય છે તેમણે અગાઉ ભગવાન બુદ્ધ સાથે ધીર તપ કરવું શરૂ કર્યું હતું. એમને જ પ્રથમ પોતાના ધર્મમાં લાવવા ભગવાન બુદ્ધની ઇચ્છા થઈ. તેથી તેઓ ઋષિપતન આવ્યા. ભગવાન બુદ્ધને આવતાં જોઈ તેઓએ સલાહ કરી કે આ જપ તપ સર્વે છોડી, યોગબ્રહ્મ થયો છે માટે આપણે તેને માન આપવું નહિ. પરંતુ બુદ્ધ સમીપ આવ્યા એટલે તેમના તેજ અને પ્રતિભા આગળ આ લોકો પોતાનો નિશ્ચય જાળવી શક્યા નહિ અને આસન ઉપરથી જીભા થઈ માન આપ્યું તથા અર્ધ પાદાદિથી પૂજન કરી. ભગવાન બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુ ગણ! મને બોધિતાન પ્રાપ્ત થયું છે. એનો ઉપદેશ તમેને આપવા હું અત્રે આવ્યો છું.” બીજે દિવસે એ પાંચ જનોને ભગવાન બુદ્ધે નીચે પ્રમાણેનાં વિષયો સંબંધી ઉપદેશ આપ્યો.

હુએન ત્યાંજે અશોકના સ્તંભના વિષયમાં લખ્યું છે કે એ સ્તંભ ૭૦ ફીટ ઊંચો હતો અને એનો પથ્થર મરકત મણિ સમાન ચમકતો હતો. આ સ્તંભની સામે બેસીને ખરા હૃદયથી જે પુરુષ પ્રાર્થના કરતો તેની મનઃકામના પૂર્ણ થતી હતી. આ એ જ સ્થાન છે કે ત્યાં ગૌતમ બુદ્ધે ધર્મચક્ર પ્રવર્તન કર્યું હતું.

સારનાથના વિહારોમાં સમયાનુસાર પરિવર્તન થયાં જ કર્યાં છે. છઠી સદીના પ્રારંભમાં હુણપતિએ આક્રમણ કરી આને ઘણું નુકશાન પહોંચાડ્યું હતું, પરંતુ કોઈ ઉદાર વ્યક્તિએ પુનઃ તેની મરામત કરાવી. આ પ્રમાણે એક છઠ્ઠોદાર સંવત ૧૦૮૩માં થયો હતો. તેની સામેતી શુદ્ધની મૂર્તિના અધોભાગમાં એક લેખ મળી આવે છે તે ઉપરથી મળે છે. લેખનો સારાંશ છે કે ગૌડ બંગાળા દેશના રાજા મહીપાલના રાજ્ય સમયમાં સ્થિરપાળ અને વસંતપાળ નામના બે ભાઈઓએ “ધર્મરાજિકા” અને “ધર્મચક્ર” નામની બે ઈમારતોનું પુનઃ સ્થાપન કર્યું. આ લેખથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સન ૧૦૧૭માં બનારસ ખાતે મહામઃ ગજનવીએ સારનાથનો નાશ કર્યો હતો તેનો ઉદારપાત્ર બંધુએ ફરી નષ્ટોદાર કર્યો.

સર્વથી છેલ્લો શિલાલેખ રાણી કુમારદેવીનો મળે છે. તેનો આશય એમ છે કે કાન્યકુબ્જના રાજા ગોવિંદચંદ્રની રાણી કુમારદેવીએ શ્રી ધર્મચક્ર જનની મૂર્તિની આ નવા બનાવેલા વિહારમાં પ્રતિષ્ઠા કરી છે. આ કુમારદેવી ગૌડ દેશના પાંચ રાજાની કન્યા હતી.

આ પ્રકારના શિલાલેખોથી સાબીત થાય છે કે છેલ્લામાં છેલ્લા બારમી શતાબ્દિ પર્વત સારનાથની ઉત્તમ અવસ્થા રહી હતી. આની પછી એવું જણાય છે કે કુતુબુદ્દીન એબેકે સને ૧૧૯૪માં જ્યારે બનારસનો નાશ કર્યો હતો ત્યારે સારનાથનો પણ સાથે જ વિધ્વંસ કર્યો હતો. ધમેષ્વ સ્તૂપ અને ચૌખંડીને મુકીને બાકી સર્વે મંડો અને વિહારોને ભાંગી નાંખવામાં આવ્યાં હતાં.

સારનાથ તરફ પુરાતત્ત્વ સંશોધકોની દૃષ્ટિ પ્રથમ કેમ ગઇ તેનો ઇતિહાસ અત્રે આપ્યો છે. અગાઉ જણાવી ગયા છીએ તેમ દિવાન જગતસિંહે ૧૭૯૩-૧૭૯૪માં સ્તૂપને ખોદાવી નાંખ્યો હતો. સ્તૂપની અંદરથી થોડાં મોતી અને સોનાના ટુકડા નીકળ્યા હતા. એક માણસનાં હાડકાં મળ્યાં જે ગંગાજીમાં પધરાવવામાં આવ્યાં હતાં. આ હાડકાં કોઈ સતીનાં હશે એમ લોકોનું માનવું હતું. પરંતુ એ વખતના બનારસના કમિશનર મી. બેનથાન ડંકને, નિશ્ચયપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે એ હાડકાં કોઈ શુદ્ધનાં હોવાં લોષ્ટએ. વિદ્વાનોનું ધ્યાન આ વિષય ઉપર ગયું પરંતુ તે માટે કાંઈ ખાસ પરિશ્રમ કરવામાં આવ્યો નહિ. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે આજુબાજુના માણસો સારનાથથી મોટા મોટા પથ્થરો-જેમાં ઘણા કોતરેલા લેખો પણ હતા, અને કેટલીક મૂર્તિઓ પણ હતી-કિપાડી ગયા અને મકાનો બનાવવામાં ઉપયોગ કર્યો. પરંતુ ૪૦ મોટી મૂર્તિઓ જે ત્યાં પડી રહી હતી, તે ઈજીનીયરોએ વારણા નદી ઉપર પૂલ બંધાતો હતો ત્યારે પાણી શેકવાને માટે નદીમાં નાંખી હતી અને બીજો પૂલ બનાવવા માટે પયાસ સાક ગાડી પથ્થરો સારનાથથી મંગાવી ઉપયોગમાં લેવાયા હતા. આમાં કેટલા શિલાલેખો કામમાં આવ્યા અને તેથી સારનાથના ઇતિહાસને કેટલી હાનિ પહોંચી તે તો હૃદયને ખજર.

સારનાથમાં વૈજ્ઞાનિક રીતે ખોદકામ કર એલેક્ઝાન્ડર કર્વોગલાએ અને ૧૮૭૪ માં શરૂ કરાવ્યું અને થોડા વખત પછી તે કામ બંધ કરાવ્યું. પરંતુ વિદ્વાનોને આ શોધમાં રસ હોવાથી તેઓએ શોધ ચાલુ જ રાખી છે. આથી સારનાથના વિષયમાં નવી નવી હકીકત જાહેરમાં આવી. ઈંગ્લીશર સરાલ સાહેબ જ્યારે જનારસે ગાજપુરની સડક તૈયાર કરાવતા હતા, ત્યારે નિટ્ટી ખોદતાં એક મોટી છુદ્ધ મૂર્તિ મળી જેથી સારનાથમાં તેમણે ફરીથી ખોદકામ ચાલુ કર્યું. મૂખ્ય સંધારામનું સ્થાન મળ્યું. આના પછી અશોકના સ્તંભ અને તેનું શીર્ષ મળ્યાં, ઘણા નવા વિહારો પણ મળ્યા. આ સર્વે પ્રાચીન વસ્તુઓનાં રક્ષણ માટે સારનાથમાં એક મ્યુઝીઅમ સ્થાપ્યું છે. ખૌદધર્મના અધ્યયન માટે ઘણા વિદ્વાનો સારનાથ મ્યુઝીઅમની મુલાકાત લે છે. ધરમા, સીઆમ, સીલોન વગેરે દેશોથી આવતા યાત્રાળુઓને માટે સારનાથમાં એક વિહાર પણ બંધાવ્યો છે.

બુદ્ધધર્મનો હિંદમાં અસ્ત થયો, ત્યારથી જ સારનાથની દશા મંદ થઈ.

શ્રી. ધર્મોત્તમ કેસમ્બીએ પોતાના પુસ્તક “આપવીતી” માં સારનાથ માટે લોકોનાં અજાનનું ઠીક પ્રદર્શન કર્યું છે:—

“ધર્મપાળે મને મળવા શહેરમાંથી આવ્યા હતા અને દિવસે ત્યાં સારનાથનો મેળો ભરાયો હતો. જ્યાં બેસી બૌદ્ધ ચુરુએ ઉપદેશ કર્યો તે જ ટેકાણે અશોક રાજ્યએ બંધાવેલ એક મોટો સ્તૂપ છે. મેળામાં આવેલા અનેક લોકો આ જગ્યા જોવા આવ્યા. ધર્મપાળે મને કહ્યું: ‘આ લોકોને આ જગ્યાની પ્રાચીન માહિતી નહિ હોય તેથી તમે તે તેમને કહો.’ મેં કહ્યું: ‘એમાં હું સફળ નહિ થાઉં, નાહકનો ત્રાસ થશે.’ પણ તેમણે ખૂબ આગ્રહ કર્યો તેથી છેવટે સ્તૂપ આગળની જાગી જગ્યા ઉપર ચડી લોકોને ઉદ્દેશીને હું આ પ્રમાણે બોલ્યો:—

‘આ સ્તૂપનો ઇતિહાસ આપનામાંના ઘણાખરાને માલમ નહિ હોય. સાર્વજનિક અશોક રાજ્યએ આ સ્તૂપ પહેલ પહેલો બાંધ્યો’ આ વાતો કહેવાની મેં શરૂઆત કરી, પણ વચ્ચમાં જ એક જણ હિન્દીમાં બોલી ઉઠ્યો: ‘અરે આ બધાં નાહકનાં ગાખાં શેનાં માર્ખાં જાઓ છો? આ તો “ધાંચીનો ટોપ” છે, એમ અને જાંઘી આખી સાંભળતા આવ્યા છીએ.’ એટલામાં વળી બીજો તેનો કાંઈ સોમતી તપી ઉઠ્યો અને બોલ્યો: ‘તમે બકો છો. અમારા બાપદાદા આટલા કાળ કહેતા આવ્યા તે બધું ખોટું અને તમારો ઇતિહાસ સાચો, ખરું ને? ધાંચીએ આ ટોપ ચણાવેલો અને એક ઠેકડે તે તેની ઉપર ચડ્યો, ખબર છે?’ ખલાસ થયું, મારું વ્યાખ્યાન ત્યાં જ સમાપ્ત થયું. ત્રાવટમાં હસાહસ મચી રહી અને મારી સંપૂર્ણ દાર યાત્રા એમ સૌ કોઈની ખાત્રી થઈ ચૂકી.”

ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર જેને કાંઈ પણ રચિ હોય એવો એકવાર સારનાથ જવું જોઈએ.”

કુંગરસી ધરમસી સંપત

* દિલ્લી અંગ્રેજ લેખો ઉપરથી

મુંબાઈના મીલઉદ્યોગની પડતી દશા

કવિએ મુંબાઈનું વર્ણન કરતાં “ શું પામ્યો કીનખાખ ” એમ કહ્યું છે. આ મુંબાઈની જાહોજલાલી, મુંબાઈની મોહકતા, મુંબાઈની મોટી વસ્તી, આ બધું મીલઉદ્યોગને આભારી છે.

રૂના ઉદ્યોગની મહત્તા ને વિશાળતાનો ખ્યાલ મેળવવા માટે કેટલાક આંકડા જાણવા જરૂરી છે. મુંબાઈની મીલોમાં રૂપિયા પચાસ કરોડથી ઉપરની મૂઠી રોકાયેલી છે. મુંબાઈ શહેરમાં ૧,૫૩,૦૦૦ માણસો મીલમાં નોકરી કરે છે, ને આ લોકોના કુટુંબીઓ ગણીએ તો લગભગ પાંચ લાખ માણસ મીલો ઉપર સીધી રીતે ગુજરાન કરે છે. એટલે મુંબાઈની વસ્તીનો લગભગ અડધો ભાગ મીલઉદ્યોગ ઉપર સીધી રીતે જીવે છે. આ ઉપરાંત રૂના વેપારીઓ, કાપડના વેપારીઓ, મીલરોને ને સંચાના વેપારીઓ મળીને ૬૦ લાખ માણસો થાય. તે ઉપરાંત લગભગ ૮૦ લાખ માણસ સમસ્ત હિંદમાં રૂની ખેતી ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે. એટલે લગભગ બે કરોડ માણસને રૂ ને રૂના ઉદ્યોગને લીધે રોજ મળે છે. આથી આપણા દેશની આર્થિક વ્યવસ્થામાં, મીલઉદ્યોગની કેટલી બધી મહત્તા છે તે જણાશે.

જતાં યે ખેદની વાત છે કે આજે જો કે આપણા મીલઉદ્યોગની પડતી દશા ચોક્કસ શરૂ થઈ ચૂકી છે તો પણ આપણા મીલમાલિકોનું કે આપણા નેતાઓનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચાયું નથી.

હિંદમાં જોઈએ તેટલું રૂ પાકે છે, બધું હિંદની મીલો લઈ શકે તેથી વધુ રૂ પાકે છે. આપણો દેશ ગરમ હોવાથી મોટે ભાગે લોકો સુતરાઉ કપડાં પહેરે છે. કાચા માલની મોટા જથ્થામાં પેદાશ ને તૈયાર માલની ખપત-આ બે વસ્તુઓ છે, તો આ ઉદ્યોગ ખૂબ સારી રીતે ચાલવા જોઈએ. જતાં આમ કેમ ?

ધ. સ. ૧૮૫૪ માં મુંબાઈમાં મીલો શરૂ થઈ ત્યારથી આજ સુધી એટલે સન ૧૯૨૮ સુધીમાં, મીલમાલિકોના કહેવા પ્રમાણે, ૧૮૬૦-૬૫ એટલે અમેરિકાની લડાઈ (Civil War) ને ૧૯૧૪ની મોટી લડાઈ દરમિયાન મીલો સારો નફો કરતી હતી. બાકી તો હંમેશા એમનું જેમ તેમ જ ચાલ્યાં કર્યું છે. ૧૯૨૨ પછી તો ખૂબ જ મંદી આવી છે. આમાં દોષ કોનો છે ?

મીલો શરૂ થઈ ત્યારથી ધ. સ. ૧૯૦૦ સુધી આપણી મીલો ચીન સૂતર ને કાપડ ખૂબ મોકલતી. પછી સરકારે ધ. સ. ૧૮૯૮માં સોનાનું ધોરણ દાખલ કરવા રૂપાનું અનિ-યંત્રિત ચલણ બંધ કર્યું, એટલે ચીનની સાથના આપણા હાંડીઆમણમાં વધઘટ વારે વારે ખૂબ થવા માંડી. તેથી ચીન માલ નીકાસ કરવો બહુ સુરેક્ષ થઈ પડ્યું. મીલમાલિકોના આ કહેવામાં બહુ વલુદ્દ હોય એમ મને લાગતું નથી. શું ઇંગ્લન્ડ સોનાના ધોરણ પર નથી ? જાપાને પણ લગભગ આ જ અરસામાં સોનાનું ધોરણ દાખલ કર્યું તો ઇંગ્લન્ડ ને જાપાન કેમ પોતાનો માલ વધુ ને વધુ ચીનમાં વેચી શક્યા ? ચીનની વાત જવા દો.

આપણી મીલો પોતાનો માલ પૂર્વ આફ્રિકા, ઇરાક વગેરે દેશોમાં મોકલતી હતી. ધીરે ધીરે એ વેપાર બંધ થતો ગયો છે. આનું કારણ પણ મીલમાલેકોની મૂર્ખાઈ અને હુંફી દષ્ટિ જ છે. પહેલાં તો, માલ ખપતો હતો ત્યારે પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલી દરેક દેશના લોકોની જરૂરીઆતોને ઊંડો અભ્યાસ મીલમાલેકોએ કોઈ દિવસ કર્યો જ નહિ. જપાનીઓ તો દરેક દેશમાં પોતાના માણસ મોકલી ત્યાં કેવા માલની ખપત છે, લોકોના આચાર વિચાર કેવા છે, તેનો પાકો અભ્યાસ કરે છે, ને પછી દરેક દેશની જરૂરીઆત પ્રમાણે માલ બનાવી મોકલે છે. એટલે જપાનનો માલ ખપે ને હિંદની મીલોનું કાપડ ન ખપે એમાં તવાઈ શી ?

ખીજું કારણ મીલમાલેકોની અધમ અપ્રામાણિકતા છે. એક જ છાપનો માલ આજે એક જાતનો હોય તો એ જ છાપ સાથે હલકો માલ અગ્નરમાં ઘુસાડી દેવામાં આપણા મીલમાલેકો ખુબ હોશિયારી સમજે છે. ડાળ ઉપર ઉભા રહી કુહાડીથી ડાળ કાપતા પેલા ડાઘા પુરુષની વાત કોણ નથી જાણતું ?

બંગલેગની હિલચાલના ઇતિહાસ તરફ નજર નાંખીએ. વિલામતી માલનો ખલિફકાર શરૂ થયો એટલે મીલમાલેકોએ પરદેશી માલ આણી પોતાની મીલોમાં છાપી સ્વદેશી તરીકે વેચ્યો !

એટલું જ નહિ પણ દેશમાં પણ એમનો માલ વધુ ખપે એટલા માટે જાહેરાત વગેરે મીલમાલેકોએ કોઈ દિવસ કર્યું છે ? સ્વદેશીની ચળવળને સૌથી ભારે ઉત્તેજન મીલમાલેકો તરફથી મળતું જોઈએ; પણ ના ! સ્વદેશી ચળવળમાં ભાગ લે તો મીલમાલેકોની ઇચ્છાનુસાર પહોંચે !

સરકાર પાસે મીલમાલેકોએ સંરક્ષણ માગ્યું, સરકારે ના આપ્યું એ ઠીક જ થયું. મુંબાઈના મીલમાલેકો જ્યાં સુધી મીલો ચલાવવામાં કરકસર ને પ્રામાણિકતા ન દાખલ કરે ત્યાં સુધી કાપડની આયાત ઉપર જકાત એ દેશહિતની વિરૂદ્ધ છે.

આજે મીલો જાણે એજન્ટોની ખાતગી મિલકત હોય એમ ચાલે છે. “શેઠ”ના સગાંવહાલાં પાસેથી કાલસો, ૩ ને મીલરટોર લેવાય, જે ભાવ મુકે તે ભાવ મીલને ચોપડે લખાય-ઘણી મીલોમાં તો એવું બને છે કે “શેઠ” મીલને પૈસે રૂનો સટો કરે. નફો આવે તો “શેઠ”નો, ને ખોટ આવે તો ૩ ખરીદવામાં આવેલી ખોટ, એમ કહી મીલને ચોપડે ઉધારાય.

લડાઈ દરમિયાન મીલોએ ખૂબ નફો કર્યો. તે વખતે મીલોએ સો સો ને બસો બસો ટકા વ્યાજની વહેંચણીઓ જાહેર કરી હતી. આ વખતે લડાઈને લીધે સંચા વગેરે નહોતા આવતા ને લડાઈ પછી આ બધી ચીજો માટે તેમ જ લડાઈ પછી હંમેશા આવતી મંદીમાં ટકી રહેવા રીઝર્વ ફંડ જોઈશે એ વિચાર આ સ્વાર્થાધ મીલમાલેકોને ન સૂઝ્યો.

સરકારે સંરક્ષણ આપવાની ના કહી એટલે સરકાર ઉપર દબાણ લાવવાના હેતુથી મીલમાલેકોએ મજૂરીના દરમાં ઘટાડા કર્યા.

મીલહડતાળને શરૂ થયે દોઢ મહિનો થઈ ગયો. લડાઈ દરમિયાન વિલાયતથી માલ જોઈએ આવતો હતો ને દેશી માલની ખપત ખૂબ હતી એટલે સ્વાભાવિક રીતે મજૂરીના દર પણ ખૂબ વધી ગયા હતા. મજૂરીના દરમાં સરેરાશ પચાસ સાઠ ટકાનો વધારો થયો હતો. ઇ. સ. ૧૯૨૧ પછી જે વેપારની મંદી આવી તેમાં મીલમાલેકોને મજૂરીના લડાઈ દરમિયાન ચાલુ થયેલા જિંદા દર આપવા ન પરવડ્યા. તો એમણે શું કર્યું જોઈતું હતું ?

પહેલાં તો ઉપર કહેલા બધા સુધારા દાખલ કરી મજૂરોને સમજાવી, દર ઓછા કરવા હતા. મજૂરોને પણ પેટપુરતું તો મળતું જ નોંધ્યો.

હડતાળ એ મજૂરોનું બહુ જલદ શરૂ છે પણ તે ગમે તેમ ન વધરાય. હડતાળ ગમે તેટલી લંબાય તો પણ, ખાવાનાં પૈસા હોય તો જ મજૂરો હડતાળમાં મક્કમ રહી શકે. આજે તો એ લોકો પાસે નજીવું ફંડ છે. રશિયાથી થોડાક પૈસા આવ્યા તેમાં તો અંગ્રેજી ડાપાઓએ હો હા કરી મુકી. પણ એ પૈસા મજૂરોને ચારપાંચ દિવસ પણ ન ચાલે.

આપણા મજૂરો નોંધ્યો તેટલા કાર્યદક્ષ નથી જ. એ કાર્યદક્ષ હોય તો આપણી મીલો વધુ સરતો માલકાકી શકે ને મજૂરી પણ મજૂરોને વધુ મળે. મજૂરોને કાર્યદક્ષ કરવામાં શી શી યોજનાઓ અમલમાં લાવવી નોંધ્યો તેનો વિચાર બીજી કાંઈ વખત. આપણા દેશના કેમલાએ બધી જ હિંમતવાળામાં મોટે ભાગે સ્વાર્થસાધુ ને દંભી માણસો જ આગેવાન થઈ જાય છે. મુંબાઈની મીલમજૂરોની ચળવળમાં પણ એમ જ થયું છે, નહિ તો બે ત્રણ મીલો બંધ થઈ ત્યારે પૈસાની પુરતી સગવડ નથી એ જાણવા છતાં, પીકેટીંગ કરી બીજી બધી મીલો બંધ કરાવવામાં શું હડાપણ, ને મજૂરો માટે એમણે પોતાની શી દાઝ દેખાડી ?

હવે મોટો ભાગ મજૂરો પોતપોતાને “દેશ” ચાલી ગયા છે, ગામડામાં જઈ ખેતી કરશે. હવે તો આખું ચોમાસું પાછા નહિ આવે; ને મીલમાલેકો પણ વર્ષો સુધી મીલો બંધ રાખવા તૈયારી ન કરતા હોય એવો ડાળ કરે છે.

મીલમજૂરોના મંડળોએ કેટલીક માગણીઓ મીલમાલેકો પાસે રજુ કરી હતી, તેમાંથી મુખ્ય મુખ્ય આ પ્રમાણે:

૧ એક મજૂરને પહેલા કરતાં વધુ શાળની દેખરેખ આપવાથી પગાર મૂળ કાયમ છતાં વરતુત: પગારમાં ઘટાડો થયો કહેવાય. આ વરતુરિયતિ દૂર થવી નોંધ્યો.

૨ કાયદા પ્રમાણે દરથી વધુ કલાક રાજના મજૂર પાસે કામ ન કરાવાય. જ્યાં જ્યાં આજે એક મજૂરને દસથી પણ ઓછા કલાક કામ છે ત્યાં કલાક હવે વધારવા નહિ.

૩ મજૂરોના દરમાં ફેરફાર કરતાં મજૂરસંઘને પૂછવું.

૪ જે મજૂરોના પગાર માસિક રૂ. ૩૦ થી ઓછા હોય તેમના પગારમાં વધારો કરવો.

૫ નોકરી છોડતાં મજૂરોએ, ને બરતરફ કરતા મીલમાલેકોએ મહિનાની નોટીસ આપવી.

આ બધી ને બીજી માગણીઓ સ્વીકારવાની કાં તો મીલમાલેકોએ ધસીને ના પાડી છે અથવા તો ઉડાઉ જવાબ આપ્યા છે. એટલે સમાધાની ને સુલેહની આશા તો છેક જ પડી ભાંગી છે.

મીલઉદ્યોગનું નસીબ બંધુ જ ન બન્યું લાગે છે. વેપારની મંદીથી ને મુશ્કેલીઓથી મીલમાલેકોમાં કંઈ હડાપણ આવ્યું હોય એમ લાગતું નથી. શું થાય છે તે સચિત નજરે જોવાનું રહ્યું.

સારી બહારવટીયાની મીમાંસા

[પ્રમાણમાં હોલમાં આપેલું વ્યાખ્યાન ગતાંકથી ચાલુ]

છુટ દેવતાની પ્રતિષ્ઠા

બહારવટીયો એટલે વ્રતધારી : બહારવટું એટલે લોકોક્ત જતિધર્મ : એ આખા બહારવટા-યુગનો આદર્શ હતો. અને સારા બહારવટીયાઓએ તો કડકપણે એ ધર્મને પોતાના જીવનમાં ઉતારેલ પણ હતો. લગભગ તમામ બહારવટીયા પોતાના ઇષ્ટ દેવીની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરીને જ બહાર નીકળતા અને અમૂક જાતની શારીરિક પવિત્રતાના લોપમાંથી એ ઇષ્ટ દેવતાના કેપ નીપજવાનું સમજતા. બીજો જત રોજ સવાર સાંજ બખીઆરાના ડુંગર પર જમીયલશા પીરની દરગાહ પર લોખાન પ્રગટાવી તરખી ફેરવી પોતાની તલવારને પણ ધૂપ દેતો. બાવાબાજો રોજ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત વેળા, ઘીનો દીવો પેટાવીને સૂરજ સન્મુખ માળા ફેરવતો : ચાહે તેવે સ્થળે હોય, પાછળ શત્રુની ફોજ ચાલી આવે, છતાં પણ એ આ નિત્યનિયમ ન ચૂકે. કહેવાય છે કે પછી તો ચક્ષાળાના સંત આપા દાનાની સહાયથી એની પૂજનની જ્યોત આપોઆપ પ્રગટ થતી. પરંતુ આખરે જ્યારે એ બહારવટીયો પાપ ને અન્યાયમાં ડૂબી ગયો, ત્યારે એનો કાળ આવ્યાની સાક્ષી રૂપે ઝીંદગીના છેલ્લા ત્રણ દિવસ સુધી એ 'રેડી જ્યોત' પ્રગટ નહોતી થઈ. જ્યોતિર્દેવ દૂભાયા હતા. વાલો નામેરી પોતાની સાથે પીરનો કપનખાપી વાવટો ફેરવતો અને રામાવાજો સૂરજદેવળનો પંજો રાખતો. વાઘેરો દ્વારિકાનાથના સેવક હોઈ, 'જે રણછોડ' એ એની રણહાક હતી; અને મોવર સંઘવાણી સરખા ચોરને પણ 'કેદારવાજો પીર' સ્વપ્ને આવી સંદેશા દેતો એવી માન્યતા હતી. પ્રાચીન બહારવટીયા જેસા વેળને તો દેવી માતાએ પોતાનાં બે ધોળાં રોઝ ધોળાંને બદલે અસવારી કરવા માટે આપેલાં અને એ રોઝ પર બેસી બને બહારવટીયા રાવલ જેવી વિધિ નહીંઓ ઠેકી જતા હોવાનું બોલાય છે. અજ્ઞાત, આ ઇષ્ટ દેવોની આરાધનામાં આત્મ-રક્ષાનો જ આશય ઉભો હતો, પરંતુ એ દેવતાઓની પ્રસન્નતા તો તપશ્ચર્યા અને સંયમ નિયમને જ આધીન ગણાતી.

દેહદમન

આવી રીતે દેવ દેવીઓની સહાય મેળવવી એટલે પવિત્રતાનાં, દેહદમનનાં, એવાં બિરદોનું પાલન કરવું. ઘણી વાર તો એ પાલન અન્ય બની જતું. એક બાણુ મનુષ્યોનો સંહાર અને બીજી બાણુ નાનાં જંતુની પણ જીવન-રક્ષા ! જેસો વેળે તો પોતાનાં અંગ પરની જૂં પણ ન નાખી દેતાં ડગલામાં જ સાચવી જવાડતા. કહેવાય છે કે એ ડગલાઓમાં એટલી તો જૂંઓ ખદખદતી કે પોતે બાન પકડેલા માણસ પાસેથી પૈસા કઢાવવા માટે તેઓ તેને એ ડગલા પહેરાવી જૂંઓના ચટકાથી તોખા પોકરાવતા ! છતાં એટલી બધી જૂંઓ એ જોગી જેવા ભાઈઓ કાયમ પોતાના શરીર પર ધારણ કરી રહેતા. એટલું જ બસ નથી. એના કાકા ગંગદાસ બહારવટીયાને તો પીઠ પર એક મોઢું, જોડું પાંદું, હતું. તેમાં જીવડાં પડેલાં.

એ કીડા એના શરીરનો ભક્ષ કરતાં કરતાં પારાવાર વેદના ઉપગ્રવનાં, પણ એને મારી તો શી રીતે નખાય ? તેમ પોતાના દેહને પણ કેમ કરી બચાવવો ? રાજ એ પાંડામાં ગંગદાસજી લોટનો પીંડો ભરે, અને કીડા એ લોટ ખાધને જીવે. એ પ્રમાણે શરીરનો બચાવ કરવાની સાથેસાથ જીવદયા પણ છે. એક વખત લોટ નથી મળ્યો : પાછળ પાદશાહની ફોજ માર ! માર ! ચાલી આવે છે. ગંગદાસને પીડાનો પાર નથી. પાંડામાં કાળી લાય લાગી છે. નાસી છૂટાય તેવું નથી રહ્યું. તેમ યવનને હાથે તો મરવું પણ ન ખપે. પોતાના બન્ને ભત્રીજાને આજીજી કરી કાકાએ એમાંના એકને હાથે પોતાનું માથું કપાવી અંતરિયાળ મરવું પસંદ કર્યું હતું !

દયાદાન

વાલો ફૂંકીએ જે વેળા રણમાં જિંટનું કુંડાળું કરીને સામે આવતા શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો અને એની ગોળીઓનો વરસાદ કચ્છની ફોજને આગળ વધવા દેતો નહોતો, ત્યારે કહેવાય છે કે શત્રુઓએ ગાયોનું ઘણું આડે ઉભું રાખ્યું, અને વાલાએ, પોતે મુસલમાન હોવા છતાં પણ ગાયો ઉપર ગોળીબાર ન કરવાની આજ્ઞા દઈ, કેવળ ગાયોને નસાવ્યા પૂરતા જ ગાયોના પગ તરફ લડાકા કરી પોતાનો બચાવ કરી લીધો હતો.

નેધા માણેકે કોઠીનાર લૂંટીને ત્રણ દિવસ સુધી કોઠીનાર પર રીતસર રાજ કરી, ન્યાય ચુકાવી, ગોંદરે ગાયોને કપાસીયા નીચાં હતા અને બ્રાહ્મણોની ચોરાસી જમાડી હતી. બ્રાહ્મણો, બાવા સાધુઓ વગેરેને ખવરાવવાનો આગ્રહ તો લગભગ દરેક બ્રહ્મચર્યીયાએ ખતાવ્યો હતો. અલગત એમાં તો ધર્મદાનની રીઝીગત ભાવના જ હતી પરંતુ ભાવના તો હતી જ. ગીતો કાશીઓમાં પણ હલુ ગવાય છે કે

બમણા સેહુને દાન તો લીધાં ને

ગામમાં મીકાચું વેચાય

ઓખેલો વાઘેર કોઠીનાર મારીને બચ.

ગાયું કેરે ગોંદરે કપાસીયા નીચાં ને

પાદરે ચોરાસી જમાય-ઓખેલો

નેધા વાઘેરનો ભત્રીજો મુળ માણેક પણ એવો જ ખાનદાન અને વિલક્ષણ પ્રભુ-બક્ષ હતો. એણે તો માધવપૂર લૂંટવાની મધરાતે જ, મંદિરના પૂજારીને પકડી મંગાવી, મંદિર ઉપડાવી, માધવરાયની પ્રતિમાને બાજી પડી ચોધાર આંસુડે રૂદન કર્યું હતું !

યતિધર્મ

સારા બ્રહ્મચર્યીયા તો ગૃહસ્થાશ્રમને પણ સજીને જ જીવતા હતા. ભેગીદાસનાં સ્ત્રી-બાલકો તો ભાવનગર હાકોરના દરબારગઢમાં જ અટકાયતે પડ્યાં હોવાથી એણે કેં કેં વર્ષો સુધી ગૃહસ્થાશ્રમનાં દર્શન પણ નહોતાં લીધાં. જેસાજી વેળજીનાં બાળ બચ્ચાં પણ વિખૂટાં પડીને યુગ વેશે નરોના પંખા (ટોળાં) સાથે ભમતાં હતાં. એથી યે વધુ રોમાંચકારી કથા તો છે ચાંપા ખુમાણુ નામના જુવાન કાઠીની. પાલીતાણા રાજ્ય સામે બ્રહ્મચર્યે નીકળનાર કાઠી હીપા ખુમાણુનો એ નાનેરો દીકરો પિતાની આજ્ઞા ચતાં પોતાને ગામ પોતાની

માતાને ખરચી આપવા જાય છે. રાત્રિએ પહેંચે છે. માતા અને દૈયા એ જીવાન અચ્ચાના મ્હેં પર અચ્ચીઓ વરસાવે છે. બેટા! આજની રાત રહી જા! પણ વ્રતધારી બહારવટીયો કેમ રોકાય? એને તો બહારવટું પાર પડ્યા પહેલાં ધરતું પાણી પીવું ચે હરામ છે: માતાના કાલાવાલા એજે ગયા. માતાએ માન્યું કે ઓરડામાં ઉભેલી જીવાન કાઠીઆણીની સાથે ચાર આંખો એક થશે તો દીકરો રોકાઈ જશે. એટલે બહાનું બતાવતે અંદર મોકલ્યો: બેટા! તારી આપુની ખરચી સજ્જદને આવી છે, તે ઓરડેથી લેતો જા! આંખો અંદર ચાલ્યો: સોળ વરસની આશાભરી કાઠીઆણી સામે ઉભી છે: મોટે મોટે મળી હશે: બે ધડી બેસીને જાણે વાતો કરશે: એવી ધારણાએ એણે ઓરડામાં ઉભેલો લીંગળોડોઓ દોડીઓ દાલો: જીવાન આંખાની આંખ અદક્ષી: એટલું જ બોલ્યો: “કાઠીઆણી છો? અટાણે દોડીઓ! હું બહારવટે છું એટલી ચે ખબર ન રહી! બહુ ઉતાવળ!” જોગમાયાની પુત્રી સરખી સ્ત્રી સમજી ગઈ: ના ના કાઠી! તને રોકવો નહોતો. બે ધડી વિસાઓ લેવા બેસીશ એમ માનીને મેં દોડીઓ દાલેલો. પણ હવે કાંઈ નહિ. તું તારે જા! જશ લંઈને વહેલો ઘેરે વળજે!

આંખો ગયો: અને બીજી જ રાતે ગારીઆધારના દરબારગઢને ઉંજરે મેરજી સંધીની ગાળીથી વીંધાઈ મરણ પામ્યો. અને કાઠીઆણી ઘેરે જગદંબાના નાપ જપતી રહી. એ વ્રતધર્મનું પરિપાલન.

બાવાવાળો બહારવટીયો પણ એકલો જ ધૂમતો. પણ એક વાર એ ભૂલ્યો. ખડકાળા ગામને સીમાડે મુકામ કરીને રાત્રિએ ગામમાંથી પોતાની પરણેલી સ્ત્રીને તેડાવવા માણસ મોકલ્યું: જવાબમાં કાઠીઆણી શું કહેવરાવે છે! દરબારને કહેજો: “એમ છાનીમાની નહિ આણું: મારે માથે કુળધર્મ ઉભો છે. કાલે સવારે કાંઈક આવળું થાય (મને ગર્ભ રહે) તો દુનિયા બેલશે કે ધણી પત્થરનાં ઓશીકાં કરીને બહારવટે ભમે છે, અને ઘેર અચ્ચી છોકરાં જણે છે! તે હિ મારે જીભ કરડીને મરતું પડે! માટે જો ઉધાડે છોગ તેડાવીને રાખવી હોય તો સુખેથી આણું. નીકર રામ રામ છે!”

આમ સ્ત્રીઓએ જ પોતાના સ્વામીઓને જતિ ધર્મ પળાવ્યા છે. [અવજન, બાવા વાળો તો પાછળથી વિજયની મદિરા પીને બેભાન બન્યો હતો. એણે તો દાનવ બનીને પોતાની એવી તપસ્વિની સ્ત્રીને જ ઘોડી શકાને વશ બની દાર કરી હતી.]

એ તો ચંદ્ર ઉચ્ચ કોટિના બહારવટીયાની વાત. એથી ઉતરતી ભૂમિકાના મોવર સંધવાણી જેવા બહારવટીયા તો છુપી ચોરીથી પોતાને ઘેર જતા અને રાત્રિએ ગાળી આવતા.

સ્ત્રી જાતિનું સન્માન

પરંતુ આપણે તો આ સર્વથી ઊંચા-અતિ ઊંચા એવા એક યતિધર્મ ઉપર શીદા થઈએ છીએ: અને એ હતો સ્ત્રી જાતિ પ્રત્યેના સન્માનનો બહારવટાં-ધર્મ: ભર જીવાનીમાં પડેલો જોગીદાસ ખુમાણ પોતાની સીમમાં આટો દહને એક દિવસ પાછોં ફરે છે. નવવખા નેરડામાં બેઠતાં નિર્મળાં નીરમાં જોળનવંતી ને સૌદર્યવંતી એક સુતાર તરણી ઉભી છે. સુંદરીએ જાન દહને જોગીદાસની ઘોડીની લગામ ઝાલી. ઘોડી અને અસવાર બન્ને ચમકી ઉઠ્યાં: અરે બાપ! બોન! મેલી દે! મેલી દે! સુંદરી કહે છે કે નહિ મેલું: જોગીદાસ! હં મહિનાથી

તારી પાછળ તપ તપું છું. મારી નાત જાત ઝોળધોળ કરવા આવી છું. હવે તો નહિ મેલું :
જોગીદાસ ન ચળ્યો. કાલાવાલા ન ફાળ્યા ત્યારે આખરે એ સુંદરીના હાથ પર ભાગ્યાની
ખડી મારી, લગામ છોડાવી, પાછળ પ્રેત પડ્યું હોય તેવી બીતિથી ભાગી છૂટ્યો. તે પછી
તો એણે એકવાર કોઇ પરત્વી પર પોતાની નજર પડી ગયાથી આંખોમાં મરચાંના
બુકો પથ્થુ આંજ્યો કહેવાય છે. જીવ્યો ત્યાં સુધી હમેશાં હાલ ચાલના રસ્તા તરફ પોતાની
પીઠ દર્શને જ બેસતો હતો. કોઇ દિવસ રસ્તા સન્મુખ તે મ્હોં રાખીને નથી બેઠો. સ્ત્રીને
દેખતાંની વાર જ એ પોતાના મ્હોં પર પછેડીનો ધૂમટો તાણી જતો. એટલું જ બસ
નથી. એણે તો અધમ વારાંગનાને પણ સન્માનેલી હતી. જ્ઞાપટું પાર પડ્યાને દિવસે
ભાવનગરની રાજ-કચેરીમાં ઉત્સવ મચ્યો : પોતે કાકોરના સમોવડીયા તરીકે નોતરાયા :
વારંજાનાનું તૃત્ય મંડાણું : પોતે પીઠ ફેરવીને બેસી ગયા : તોયે કાકોર વજોઅંગજી એ
સમસ્યા ન સમજ્યા : તૃત્ય ચાલુ રહ્યું : એટલે પોતાની કમરેથી જમ્બેયો ખેંચીને જોગીદાસે
પોતાની આંખ પર ધર્યો : હાં ! હાં ! જોગીદાસ કાકા ! આમ કેમ ? જવાબ દીધો કે હું કાકી !
મારી બોનું દીકરીયું નાચે ને હું જોઉં ? એ કરતાં તો આંખો ફેડવી ભલી ! અરે કાકા !
આ તો ગણિકા કહેવાય ! એનો જવાબ જોગીદાસે શો વાલ્યો ? “ગણિકા તોય અસ્ત્રી !
આપણી બોનું દીકરીયું, મહારાજ !”

નાચનો જલસો તે દિવસે બંધ કરવામાં આવેલો !

જ્ઞાપટીયાની એ સ્ત્રી-સન્માનની ભાવનાએ ખીજી સર્વ ભાવનાઓ કરતાં વધુ
સચોટ અસર જનતા ઉપર છોટેલી છે, અને તે કારણે જ ચારણોએ પણ સહુથી વધુ
મુલ્યવતી કવિતાનાં અર્ધ એ શિખળને જ ચડાવ્યાં છે. એના જ ફુકા સોરઠા વધુ જોરદાર
પ્રચલિત ને વધુ બંકા છે :

કણુકો નાર થીયે, ચત ખૂમા ! ચળિયું નહિ,
ભાખર ભીલડીએ, જડધર મોયો જોગડા !

[ઓ ખુમાણ ! નારીના પગનો ઠમકારો થવાથી તારું ચિત્ત કંદી ન ચળ્યું; જ્યારે
ખીજી બાણુ તો ઓ જોગીદાસ ! મોટા જટાધારી સંકર પણ છુદ એક બીકડી ઉપર
મોહી પડેલા !]

પરનારી પેખી નહિ, મીઠે માણુરા
શીંગી રખ ચળિયા, જીવણુ જોગીદાસીઆ !

[ઓ માણુ (કાકી) ના પુત્ર ! ઓ જીવાન જોગીદાસ ! તેં તો પરનારી તરફ
આંખની મીઠ પણ નથી માંડી; જ્યારે પેલા વૃદ્ધ શીંગી ઋષિ જેવા પણ ચત્રાચમાન થઇ
ગયા હતા.]

કાકુ મકરાણી પણ કાજનો એવો જ સાખત : ધરની ચોરનને તો એણે મકરાણુમાં
મોકલી દીધેલી : બે ભાઈએને લઇને ગામમાં ભાંગે છે : એક દિવસ મોડી રાતે ભોટવા
ગામના એક કારડીયા રજપૂતનાં ઘરમાં પેસનાં એ ધરની સૂતેલી સ્ત્રી અર્ધ નમાવરયામાં જ
ઉડીને નાડી : કાકુ પીઠ દર્શ ઉભો રહ્યો : કહ્યું કે બેન ! તારાં કપડાં સંભાળી લે ! પણ એ

અબળા ધાકની મારી હલી ચલી ન શકી. મેન ! તારી ખડકી દઈ દે ! એટલું કહીને કાફ બહાર નીકળી ગયો. એ ધર ન લૂંટ્યું.

એ જ કાફને આખરે વિષયભોગની લાલચમાં ફસાવવાની પેરવી ચયેલી. જે મકરાણીને ઘેર કાફ આશરો લેતો, તેને જ જુનાગઢના પોલીસ ખાતાએ શીખવ્યું કે તારી દીકરી સાથે કાફ ખૂટે તેવું કર ! ફાંસિલો પથરાયો : કાફ આલ્યો : એકાન્ત હતી : સામે ઉભી હતી જુવાન સુંદરી : યુવતીએ કાફનો ધરક માલ્યો : કાફએ ઠંડે કલેજે કહ્યું : “ તારો બાપ મને આશરો દેનારો : તેની તું દીકરી, એટલે તો મારી માની જણી મેન થઈ ! ” એમ કહી કાફ આલ્યો : પોતાના આશ્રયદાતાને ફિટકાર દઈ સદાને માટે તેનું ધર ત્યજી ગયો.

લાલસાને ખાતર તો શું, એકખી લૂંટને ખાતર પણ સ્ત્રીના શરીર પર હાથ નાખવાનું ખહારવટીયાઓની નીતિમાં નામજૂર હતું. વાઘેરો લૂંટતી વેળા દૂર ઉભા રહી સ્ત્રીઓને આટલું જ સંબોધન કરતા કે “ ઘરેણું ઉતારી દે મેન ! તારી ભોળમ્મઓને પહેરવા લૂગડાં નથી, ખખર છે ને ? ”

છેલ્લામાં છેલ્લો ખહારવટીયો રામવાળો-તેના સ્ત્રી સન્માને તો અવધિ કરી છે : પચીસ વર્ષનો જુવાન : ખહારવટે નીકળ્યા પહેલાંનું જીવન રખડું અને લંપટ : પણ તે પછી એ વ્રતધારી બન્યો : એ ગામને લૂંટ્યા પહેલાં પ્રથમ શકન કરે : એટલે કે પહેલવહેલી મળનાર સ્ત્રીને ખૂદેન કહી શકન તરીકે એને એનું ઝીણું મોઢું એક ધરાણું દાન દેવાનું કહે : પછી લૂંટ કરી આવીને જો જીભની કહેલી ‘ ખૂદેન ’ ને સારી પેઠે કાપડું કરે. એકવાર ગામને સીમાડે એક જુવાન કણબણ મળા : વસ્ત્રાલંકારે લચ્વી પડતી કુલ વેલ શી એ કણબણ હતી : માથે બાત હતું : વાડીએ નય છે : ખહારવટીયા આડે ફરી વળ્યા : રામવાળો બોલ્યો : “ ખૂદેન ! બાપ ! તારાં ઘરેણું છેટેથી કાઢીને નાખી દે. અમે ખરમીપૂ થઈ ગયા છીએ.”

“ તમે કેણુ છો ? ” હેખતાઈ ગયેલી બાઈએ પૂછ્યું.

“ અમારાં નામ લેવા જેવાં નથી બાપ ! અમે ખહારવટીયા છીએ. મારું નામ રામવાળો છે.”

“ તમે જ રામવાળા ? ત્યારે તો મારી સાસુ સાસું જ કહેતી ‘તી.’”

“ શું કહેતી ‘તી તારી સાસુ ? ”

“ કહેતી ‘તી કે આ ધરાણું લૂગડાં ઠાંસીને જાછ બાત દેવા, પણ બોલ્યો તારો બાપ રામવાળો મળશેને, તો બધાય ઉતારી લેજે ! ”

રામવાળાના કાન ચમક્યા : મને તારો બાપ કહ્યો તો એમ ? તો તો તું મારી દીકરી ઠરી ! દીકરીના ઘરેણું કાંઈ લેવાય ? એને તો કાંઈક દેવાય : એલા બાઈ જુવાનો ! તમારી કોષની પાસે કાંઈક હોય તો આ આપણી દીકરીને કાપડું કરો ! ”

બાઈને કાંઈક ભેટ આપીને વિદાય કરી. દીકરીનો બાપ રામવાળો વગર લૂંટથે ચાલી નીકળ્યો.

બીજે એક દિવસે સીમમાં રામવાળાની નાની સેના ચાલી નય છે : એક વાડીને કાંઈ ઝાડની છાંયડીમાં વૈશાખ માસને ખરે ખપોરે એક સ્ત્રીને સૂતેલી દીકરી : લૂગડાં ઘાઇને

થાકીલી, સ્નાન કરીને શીતળ બનેલી એ સ્ત્રીને મીઠી નોંદર આવી ગયેલી : નિદ્રામાં ને નિદ્રામાં, પવનને લીધે છાતી પરથી વસ્ત્ર ખસી ગયેલું : રમવાળાએ એ નિદ્રિત પરનારીની એજ ઢાંકવા માટે એનું વસ્ત્ર સરખું કરીને એ સુતેલી જ્ઞાનના બેડામાં 'ભાષ' તરફના કાપડા તરીકે રૂપીઆ મૂક્યા. સુપચાપ આવી નીકળ્યો.

એનાં આખાં જ્ઞાનવટીયામાં તપાસ કરો. ક્યાંયે રૂઢી નજર, ક્યાંયે પ્રેમસંબંધ નથી નીકળતો. સંગોપાંગ જતિ-જીવન !

એવું જ જતિ-જીવન મીયાણા જ્ઞાનવટીયા વાલા નામોરીનું. દેવળા ગામમાં હુંટ કરવા ગયો : કાંઈ નગદ માલ ન જડ્યો : કારણ કે ગોળાકતના તહેવારની સાંજે ગામની જ્ઞાનો દીકરીઓ ઘરનાં તમામ ઘરણાં લૂગડાં પહેરી ગામ જહાર રાસડે રમવા ગયેલી : ખાલી હાથે વાલો પાછો વળ્યો : વાલો અસ્ત્રીનાં અંગ માથેથી પાલવડાં નાંહિતરાવે !

તમે સહુ કહેશો કે આ તો બધા જ્ઞાનવટીયાઓનાં Convention : આ તો નક્કી થઈ ગયેલી રૂઢીઓ : એમાં અંતરાત્માની મૌલિક નીતિ, મૌલિક ભાવના ન ચે હોય : એ તો તે લોકોએ જ્ઞાનને લીધે, સગવડ ખાતર આત્મરક્ષાને ખાતર રૂઢીઓનું પાલન કર્યું !

બલે એને રૂઢી કહો : હું કહું છું કે એ રૂઢીના બંધનો વડે જ આજે આપણે સમાજ સુમર્ધ રીતે જીવે છે ! આપણામાંના ધણાખરા અંતરાત્માથી નહિ, પણ રૂઢીથી જ ચારિત્ર્યવાન છીએ, અને એ રૂઢીગત ચારિત્ર્ય પણ આજે આપણામાં ફેટલુંક છે ! સ્ત્રી સન્માનના આજે આપણે કેવાકે પૂજક છીએ ! આપણે આપણું આત્મ-સંરોધન કરી લઈએ એટલે ખબર પડશે.

અને જ્ઞાનવટીયામાં શું કેવળ રૂઢીગત ચારિત્ર્ય જ હતું ? એ શું કેવળ Conventional હતું ? વાલા મોવરની એક વાત કહું : વાલો ધરલંગ હતો : જ્ઞાનવટીયામાં એક દિવસ રૂઢી પર બેઠક થઈ છે. સાથીએ એને કહ્યું : "વાલા ! તારી શાદી કરીએ તો ઠીક !"

સામાન્ય રીતે અબોલ રહેતો, પાંચે નમાજ પડતો, અને નવરાસની વેળાએ સુપચાપ એકત્રો બેસતો વાલો આજે જરા છૂટ લઈને બોલ્યો : "બલે. પણ કેની સાથે ?"

"કાજરડા ગામના વીરમ મીયાણાની દીકરી વાજી સાથે."

"તમે વાજીને વાત પૂછીને આવ્યા છો બેલી ?"

"ના, હજી પૂછ્યું નથી."

"અરરર ! ત્યારે તો હું ખુદાનો શુન્હેગાર થયો ! વાજીના દિલમાં કદાચ એમ જ હોય કે 'વાલો તો મારો ભાષ છે' તો પછી શાદીની વાત કરીને પણ આપણે ફેટલા પાપમાં ભરાઈએ ! માટે હવે ફરી મ બોલશો બેલી !"

Conventional નીતિ આટલે સુધી કદિ ચડી શકે ખરી ?

ભાષ ધૂમકેતુએ પોતાની 'તારણહાર' નામની હુંડી વાતોમાં સામત ખાચર નામનો એક સોરઠી જ્ઞાનવટીયા કહ્યો છે અને એક ચારણ-કન્યાના શરીર પર લાલસાનો ફમતો કરનાર પોતાના સગા દીકરાને એ જ્ઞાનવટીયાએ તત્કાળ બેઠકથી વીંધી નાખ્યો એવું સુંદર ચિત્ર આલેખ્યું છે. હું શોધતો હતો કે આ તે શું કેવળ કલ્પના જ છે ? કે

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮ જુઓ]

અન્યાયી અને શક્તિ ઉપરાંત ભારે છે ત્યારે તેમને પાણી ચઢાવવા માટે “ પહારના ચળ-વળાઆ ” આવ્યા નહોતા, અને જ્યારે પ્રજાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યારે શ્રી વલ્લભભાઈએ ખૂબ ચેતવણી આપી હતી. સરકાર જમીની કરશે એ સૌ જાણતા હતા પણ જમીનને લીધે કેવાં દુઃખ પડશે તેનો પુરોપુરો ખ્યાલ તો શી રીતે હોય ? જ્યારે શ્રી વલ્લભભાઈએ આગેવાની સ્વીકારી ત્યારે આ પ્રજાને દિવસે દિવસે પગલે પગલે ખૂબ મક્કમ અને હિંમતવાન બનાવી. પ્રજામાં પુષ્કળ બળ હતું પણ તે ઉપરાંતનું જે (Latent માટે યોગ્ય શબ્દ મુકજે) બળ હોય છે તે શ્રી. વલ્લભભાઈએ ખીલવ્યું. આ ખીલવણી કરવાની જેનામાં શક્તિ અને કાબેલીયાત હોય તે આગેવાન થઈ શકે છે. પ્રજામાં બળ હતું અને તે કાબેજ સરદારે ખીલવ્યું. શરૂઆતમાં પીઠ થાળંડીને આત્મવિશ્વાસ આવ્યો, પોતાની પ્રતિજ્ઞાને ઝોંટી રહેવાની મક્કમતા આપી, સરકારની પ્રતિજ્ઞા તોડી નાંખી, પ્રજાસેવકાની પ્રતિજ્ઞા જમાવી, યોગ્ય મદદનીશો મેળવી લીધા, પટેલોને પોતાના પક્ષમાં લીધા, તલાટીઓ તથા સરકારી નોકરોને સ્વમાનના ઉપદેશ આપીને જમી અમલદારોને નરમ કર્યા, ન્યાયાધીશને ત્યાં ન્યાય નથી તે બતાવી આપ્યું, સરકારની આજ્ઞા કાંકરા કરી નાંખ્યા, જ્યારે કલેક્ટરે જાહેર કર્યું કે પ્રજાનું ઐક્ય ધમકી આપીને સાધ્યું છે ત્યારે અહિંસાધર્મના પાઠ લખાવ્યા અને ઉપરે વધારે આત્મભોગ, વધારે નુકશાન, જમીન ખાલસા થાય ત્યારે દેશવટો લેવાની તૈયારી, અને જેલમાં જવાની હિંમત આપીને તૈયારી કરી. આવી રીતે પ્રજાબળ તથા નેતૃત્વને સુયોગ થયો. એમની વાણીમાં તેમ જ પત્રિકાઓમાં મીઠો કટાક્ષ, વિનાદ અને સખત ઝાપટા પણ હતા; એમનાં લાવણી સાંભળવાને હજારો માણસોની એટલી થાય છે, એમની પત્રિકાઓ તાલુકામાં લગભગ દરેક માણસ વાંચે છે અથવા સાંભળે છે.

૩ સરકારની પ્રતિજ્ઞા

આખા જીજ્ઞાસુ એક અંગ્રેજ કલેક્ટર સ્ટેશન પર ઉતરે અને તેને બેસવા માટે વાહન આપવાનો ઈન્કાર થાય એટલે મુખી સરકારની પ્રતિજ્ઞા નષ્ટ થઈ છે. કલેક્ટરને પટેલો મળતા નથી, અને મળે છે તો હુકમ મક્કમ જવાબોથી પતાવી દે છે. એનાથી ઉતરતી પંક્તિના અમલદારોનો તો હિંસાળ જ કોણ પૂછે ? જમી અમલદાર હુકમ કરે તો સામાન્યમાં સામાન્ય “ દુબળો ” પણ તેનો હુકમ માને નહિ. એને ગામોમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની મદદ ન મળે. જો સ્વયંસેવક કૃપા કરે તો જ એને પીવાનું ઠંડું પાણી મળે, બાકી કોઈ ખુરસી પણ ન આપે. જાણે હડકાયું કુતરું હોય તે પ્રમાણે તેનાથી સૌ દૂર રહે. સરકારી ન્યાયખાતાંની પુરેપુરી આજ્ઞા ગઈ છે. કોઈ પણ આરોપી જમીન ન આપે, બચાવ ન કરે, સ્પષ્ટ કહી દે કે એમને ન્યાય મળવાની આશા નથી, કહેવાતા યુન્દા માટે વધારેમાં વધારે શિક્ષા માગે, એવી રીતે ન્યાયના ફેસલાને કારસ રૂપ બનાવી દેવામાં આવે છે. કમીશનરના ખાંધીયા બીચારા બહીસા બહીસા કરે છે. તેમને પોતાને દેશદ્રોહ કરતા હોય એવું જાન થાય છે. સરકારની પ્રતિજ્ઞાનું ત્રાજનું હલકું થતું જાય છે તેમ પ્રજાનું વધતું જાય છે. આ લગતનું પરિણામ ગમે તેવું આવે તો પણ એકંદરે સરકારને પ્રજાની પ્રતિજ્ઞામાં ફેર થયો છે તે કાયમ રહેશે.

ગામડાંઓમાં થોડાં સારાં ઘરો જોઈને જમીન મહેસુલ વધારવામાં આવ્યું છે એવી લોકમાન્યતા છે. સરકારથી પ્રજાનું કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ ખમાતું નથી એટલી બધી તેની દાનત બગડી ગઈ છે. આજ સુધી સરકારે જેટલો વધારો કર્યો તેટલો પ્રજાને આપ્યા વિના છુટકો નહોતો કારણ કે પ્રજાની જૂઝરાણુને કોણ સાંભળે ? એ જૂઝ પ્રજાના રાજકીય સેવકોએ સાંભળી અને વધારે ધાપા. જે સરકાર એમ કહેતી હતી કે પ્રજાકીય આગેવાનો ખેડુતોના હિતાહિતની દરકાર કરતા નથી તેમની પુરી રૂજોતી થમ. સરકાર ખેડુતોને માટે ખેતીના પ્રદર્શનો ભરે છે—પણ ખેડુતોએ જોયું કે એ પ્રદર્શનોથી તેમને કશોય યાવ એવું નથી. ખેડુતોનાં ભક્ષા માટે સહકારી મંડળોએ સ્થાપવામાં આવે છે. ખેતીવાડીખાતાં તરફથી સહકારી જીન કાઢવામાં મદદ યાવ છે એ બધી હકીકતો પર પાણી ફરી વળ્યું કારણ કે સરકારે એવી મંડળોનું રૂ જમ કર્યું—સહકારી મંડળો પર પણ ધાડ આવી. આરડોલી બહારની પ્રજાને પણ હવે જાન થયું જોઈએ કે આ સરકારના પ્રયત્નો માયાની જાળ છે. શિક્ષણની વ્યવસ્થા પણ પ્રજાને નષ્ટળી તથા પરતંત્ર બનાવવા માટે છે. ધારાસભામાં આરડોલીનો ઠરાવ ઉડી ગયો એટલે સરકારે તેની જાહેરાત ગામડે ગામડે કરી. ધારાસભામાં પ્રજાપક્ષમાં કુસંપ રેડવાનું કામ સરકાર કરી રહી છે હિંદુઓને નાસ આપવા માટે મુસલમાન મુનસફ લાવવાની નીચતા ધમ્મ હતી. પારસી તથા મુસલમાનોને ફોડવા માટે અનેક પુરામતીઆ ખાંધીઆ અથવા બદમાશોને ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા. જમ થયેલી લેસોને ખરીદવા સુરતના ખાટકી જમાલે પણ ના પાડી ત્યારે કોઈ રખડેલ માણસને ઉભા કર્યો હતો. સરકારી નોકરોથી હરરાજનો માલ રખાય નહિ તે છતાં એક દસ રૂપિયનો પટાવાળો પણ હરરાજ માલ વેચાતો લે એ બતાવી આપે છે કે સરકારે બધી શરમ ખાણુએ મુકી હતી. જમીનનું કામ પકાણો મારફત લેવામાં આવ્યું અને તે કેવા પકાણો કે જેમાંથી એક ચોરી પણ કરી એવું જાહેર થયું છે !

જે હકીકત હંગેરી અને આયર્લેન્ડમાં સ્વીકારવી પડી હતી તે આજે હિંદુસ્તાનની પ્રજાએ સ્વીકારવાની છે કે સરકારની બધી સંસ્થાઓ ઝેરી છે, આડકતરી રીતે તેને લીધે સરકારનું જોર વધારે જામે છે, કહેવાતા સુધારો અને સગવડો વિષમય નિવડે છે અને પ્રજાને સોંપેલાં હથિયાર પ્રજાને કચકી નાંખવા માટે વપરાય છે; એટલે હવે સરકારની સાથે સહકાર કરવો પડે એવી સંસ્થાઓ સાથે અસહકાર કરવો. સહકારી મંડળોએ કરવી હોય તો આપણી પોતાની હોય, બાય રકાઉટીંગ હોય તો તે રાષ્ટ્રીય હોય, કેળવણી આપણી પોતાની હોય. સરકાર પ્રજાનું ભણું પણ કરે છે એવી માન્યતા જડ મૂળથી ઉપેડી નાંખવી જોઈએ અને તેને મદદ કરવી બીલકુલ પાપરૂપ ગણાવું જોઈએ કારણ કે સરકારનાં ભણાં કાર્યોથી તેની પ્રતિષ્ઠા જામે છે, લોકોને ખોટી આશા, ભ્રમણા રહે છે કે આ સંસ્થા મારફત લોકહિત સાધી શકશે. આરડોલીની લડતમાં, સરકારે પોતાનાં ખાતાંઓનો જે દુરુપયોગ કર્યો છે તેને લીધે લોકોની ખાત્રી થવી જોઈએ કે આ સરકારને હાથે આપણું કલ્યાણ કદી પણ થવાનું નથી. મુંબઈની ધારાસભાના ગુજરાતના પ્રતિનિધિઓએ રાજનામાં આપ્યાં છે તેને મહત્વ આપવાનું નથી. જ્યારે તેમની ખાત્રી થશે કે ધારાસભા મારફત થયેલી સેવા કરતાં દસ ગણી વધારે સેવા પ્રજામાં રહીને તેમનામાં આત્મવિશ્વાસ તથા સ્વમાન કેળવવાથી થશે ત્યારે આપણે રાજ ધમ્મશું.

રચનાત્મક કાર્યક્રમ

ખારડોલીની લગતના રહસ્યની ચર્ચા થાય, લગતના માર્ગોનું વિવેચન થાય, ત્યારે રચનાત્મક કાર્ય વિશે ચૂપ રહેવું એ ઇષ્ટ નથી. આ બાબતમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ ખારડોલી તાલુકા પાસે સંપૂર્ણ તૈયારીની કેટલીક શરતો ૧૯૨૧ ની સાલમાં કરી હતી તે નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) નિશાળો ઉપર લોકોનો કાણુ પૂરો એટલે સુધી એસવો જોઈએ કે તેઓ સરકારી નિશાળ કે કેળવણીનું નામ જ ન લે. નિશાળની વ્યવસ્થા એવી હોવી જોઈએ કે બાળકો રખડે નહિ તે ચારિત્રવાન શિક્ષકોની નીચે પોતાનું ચારિત્ર ધડે. હિંદુ બાળકો અને બાળાઓ સંસ્કૃત શીખે ને ગીતા ભણે. મુસલમાન બાળકો અરબી શીખે ને કુરાન પઢે.

(૨) બધાં બાળકો સુંદર મજબુત વળદાર એકધારે સૂતર કાંતે, કોષ્ટ વળા તે, ઉપરાંત પીંજે અને વણે પણ ખરા. ઓરતોમાં ખાદી વધારે પ્રસારે અને સ્ત્રી પુરુષ બધાં ખાદી પહેરતાં થઈ જાય, એટલું જ નહિ, પણ તાલુકાને જોઈતી ખાદી તાલુકામાં જ કંતાય, વણાય ને તેમાં મીઠનો તાણો ન જ વપરાય. પરદેશી કે મીઠનું કાપડ મળવું અશક્ય કે બહુ મુશ્કેલ હોવું જોઈએ.

(૩) ઢેઠ લંગી સભામાં છુટથી આવી શકે એટલે પાતું નહિ. અસ્પૃશ્યતા જવાનું રહસ્ય સમજવું જોઈએ. તેઓની ઉપર લોકોનો પ્રેમ થવો જોઈએ. તેઓનાં છોકરાં રાષ્ટ્રીય શાળામાં છુટથી આવવાં જોઈએ.

(૪) હિંદુ મુસલમાનમાં કજીઓ જ નથી થતો એ ઉત્તમ છે, પણ બનેલી વચ્ચેથી મનનો મેલ જવો જોઈએ. પારસી, ખ્રિસ્તી, સહકારી વગેરે સાથે એવી વિનયભરી વર્તણૂક હોવી જોઈએ કે તેઓને અસહકારીઓનો જરા પણ ભય ન લાગે.

હવે જો આપણે તપાસીશું તો ખારડોલીમાં આજે શાળાઓની બધી કેળવણી સરકારી છે, શિક્ષકો ખાસ ચારિત્રવાન નથી, ત્યાં ધાર્મિક કેળવણીનું નામનિશાન જોવામાં આવતું નથી, સૂતર કાંતવાની કે પીંજવા વણવાની પ્રવૃત્તિ હતી તે પણ નરમ પડી છે, સ્ત્રીઓ પહેરવેશમાં ખાદીનો ઉપયોગ ક્વચિત જ કરતી હશે, પુરુષોની ટોપીઓ ખાદીની છે પણ પરદેશમાં થયેલી ખાદી વપરાય છે. ઢેઠ લંગીઓ ભાગ્યે જ સભાઓમાં જાય છે, અને જાય છે ત્યારે અલગ બેસે છે, તેમનાં છોકરાંઓ શાળામાં અભ્યાસ કરતાં નથી, હિંદુ મુસલમાનની વચ્ચે કડવાશ નથી પણ મૈત્રી છે એમ ન જ કહી શકાય, પારસીઓએ એમનો દારૂ વેચવાનો દુષ્ટ ધંધો છોડ્યો નથી અને પીકાવાળાઓનો મોટો ભાગ દુધમાં અને દહિંમાં પગ રાખી રહ્યો છે. મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તીને ભયભિત સ્થિતિમાં રહેવું નથી પડતું આવી વસ્તુસ્થિતિ છે. બને પ્રસંગોમાં ફેર છે, એટલે સરખામણી ન કરીએ, પણ શ્રી વક્તવભાઈએ આ પ્રકારની શરતો કરી નથી એ એમની વ્યવહાર કાર્યપદ્ધતિ સારી છે એમ ઘણું માણુસો માને છે. કારણ કે અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન ખડો થાય એટલે ડગમગતા માણુસોને ખસી જવાનું બેસાડવું મળે, દારૂનિષેધનો પ્રશ્ન ઉભો કરીએ તો પારસીઓ સામા થાય અને ખાદીને આવશ્યક ગણવામાં આવે તો ઘણાં માણુસો છુટી પડે. સાથે સાથે ઘણાં પે લોકોને એમ પણ લાગે છે કે આ લગતમાં જોઈએ તેટલું આત્મસુધારણું જળ નથી. આજે પણ શુદ્ધ ખાદી વેચાય છે પણ ખાદીની ભાવના આવતી નથી. આત્મશુદ્ધિની ધગશ ઉત્પન્ન થાય તો વિશેષ ફાયદો થાય.

લડતનું પરિણામ

ખારડોલીની લડતના ચાર મુખ્ય લક્ષણોની ચર્ચા થઈ ગઈ છે. આ લડતનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ શું આવશે-એટલે સરકાર નમતું મુકીને કોઈ પણ જાતનું ખંસ નીમશે કે કેમ તે વિષે આજે અનુમાન કરવામાં કાંઈ લાભ નથી. પ્રજા એને આખા દેશનો પ્રશ્ન કરી શેશે તેમાં ખારડોલીને લાભ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. સરકાર ખારડોલી તાલુકાને નમતું મુકે પણ હવે એ પ્રશ્નને વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે અને સરકારી અમલદારોની હઠ વધી જશે એવો સંભવ છે. પ્રજા કયાં સુધી ટકી રહેશે એનું અનુમાન કરવું પણ મુશ્કેલ છે. સવાલ લોકમાનસનો છે, પણ આ લડતના આડકતરા, અણધાર્યા ફાયદા અનેક થતા જાય છે અને આજની જાગૃતિ માત્ર ખારડોલી તાલુકામાં નહિ પણ આખા ગુજરાતની ખેડુત પ્રજામાં ફેલાતી જાય છે. આત્મભોગની તાલીમ મળે છે તેજ મોટો લાભ છે. દુઃખના સમયે પ્રજામાં કેવું સંઘટન થાય છે તેનો પદાર્થપાઠ મળે છે. પ્રજામાંથી ભય અને પોચાપણું જતાં રહ્યાં છે. સૈનિકો સૈનિકોને સખત અને તનતોડ તાલીમ મળી રહી છે, અને સ્ત્રીઓમાં કાંઈ અજબ જાગૃતિ અને ઉત્સાહ આવ્યાં છે. ખારડોલી જેવી તૈયારી આપણા દેશના બધા તાલુકાઓમાં નથી. હજી દિલ્હી દૂર છે એ વાત સાચી પણ જે લોકો સ્વાર્થને માર્ગે જાય છે તેમને દૂર લાગે છે, પણ જે પ્રજા ખારડોલીને માર્ગે તૈયારી કરે, આત્મભોગ આપે તેને માટે તો દિલ્હી નજીક છે.

મુમત્ત મહેતા

હૃદયપલટો

સાધારણ કરતાં કંઈક વધારે ઊંચી વંદીવાળા એક નવા નાના સાદા ઘરના યોડમાં સાંજના ચારેક વાગે ફૉન્સેકા અને તેની પત્ની જેની મ્હા પીવા બેઠાં છે. બન્નેએ સાદો પણ ચુરોપિયન સાહેબોના જેવો પહેરવેષ પહેર્યો છે. ત્યાં તેમના નોકર સુનિયાએ મ્હાની ટ્રે ચૂકી અને જેનીએ બે ખાસા ભરી તેમાં દૂધ સારક નાંખી મ્હા હલાવી. બાહ્ય દૃષ્ટિથી અને આંતર રસહીનતાથી જીવનમાં જે શન્યતા આવે છે તેની શાન્તિમાં બન્ને મ્હા પીવા માંડ્યાં. એટલામાં સખત વંટોળ ચડ્યો. આસપાસ ઊંચી વંદી ભૂતી અને નીચે પાણી છોટું હતું છતાં તોફાને આમના મ્હા ઉપર હમસો કર્યો અને વધતાં વધતાં આંધીનું રૂપ લીધું. ધૂળ-વિનાની મુંઝવે પહેલી જ વાર છોડીને આ અજબપ્રા પ્રદેશમાં આવેલાં આ કિશ્વન દંપતીને આ હૃદય વિચિત્ર લાગ્યું. તેમને ચકિત થયેલાં બોધને સુનિયાએ કહ્યું: “સાહેબ, હવે તો આવી આંધીઓ ચઢ્યા જ કરવાની.”

શેઠે કહ્યું: “તે કેમ જાણ્યું?”

“સાહેબ ચોમાસું પાસે આવ્યું. આની નય આંધીઓ ચડે એટલે વરસાદ આવે. આણ ચોમાસું વહેલું આવશે.”

“પણ હજી બીજી આઠ આંધી ચડશે ત્યારે આવશે ને!”

“સાહેબ, પણ દેડકી અત્યારથી બોલવા લાગી છે. ચોમાસું વહેલું આવશે.”

“બહાલી જેની !” ફૅન્સેકાએ પત્નીને સંબોધીને કહ્યું: “હવે તું મુંઝવણ વહેલી બન્યો તો સાહે. વરસાદ આવશે તો અહીંના કાદવમાં મોટર ચાલશે નહિ અને તને મોકલાશે નહિ. તેમ જરૂર પડશે તો ડૉક્ટરને પણ બોલાવી નહિ શકાય.”

“બહાલા, મારો હાથ જોઇને એક જણે કહ્યું છે કે આ વરસ મારે બારે છે. હું તારાથી જુદી નહિ પડું.”

“આવા હાથ જોનારા કોણ જણે કયાંથી તને મળે છે. તું જણે છે કે અહીં આપણે એકલા છીએ. નજીકમાં આપણી કોમનું કોઈ નથી. આસપાસનાં માણસો આપણને બિલકુલ મદદ કરે તેમ નથી. છતાં તું અહીં રહેવાની હઠ કરે છે તે કેટલું બેહુલું છે ?”

“મેં તો તમને ના જ કહી હતી કે આ દેશી લોકોના નીસાસાની જમીન તમે ન લો તેમ છતાં તમે લીધી.” પહેરવેશમાં તેમજ દષ્ટિબિન્દુમાં, બનેમાં, દેશી ખ્રિસ્તીઓ પરદેશી થતાં બન્યો છે.

ફૅન્સેકા જરા ચીડાયો. “રહી રહીને એનું એ જ બોલવાનું ? બીજું કશું મળે જ નહિ ! શું તને ગામડામાં સુંદર બગીચા અને વિદ્યા કરી રહેવાની ઇચ્છા નહોતી ? અને હિન્દુ લોકોને અને આપણે શું ? કૅસિલની ચૂંટણીમાં તે લોકોએ પ્રો. ડી. સુઝાને એક પણ વોટ આપ્યો ?”

“આપણે પણ ક્યાં એ લોકોને વોટ આપીએ છીએ જે ! પણ આપણે પણ એક દિવસ તો તેમના ભેગાં જ હતાં ને ! અત્યારે પણ તેમના હક્કો રૂબાવીને આપણે જમીન લીધી પણ તેઓ આપણને કાંઈ કહે છે ?”

બન્ને વચ્ચે ટપાટપી લાંબી અને ગરમાગરમ ચાલી. છેવટે તેના પ્રત્યાધાતરે બન્ને સમાધાન ઉપર આવ્યાં. જેનીએ વચન આપ્યું કે હિન્દુઓની જમીન લીધા બાબત હવે પછી કદી મહેણું ન મારવું. ઓપરીના પ્રસંગ માટે અત્યારથી જ એક સારી નર્સ બોલાવવાનું નક્કી થયું.

ધૂળનું તોફાન હવે શમ્યું હતું. સાંજે બન્ને સાથે ફરવા નીકળતાં તે મુજબ ફૅન્સેકાએ ફરવા નીકળવા કહ્યું. જેનીએ આજે ફરવા જવાની ના પાડી. અને ફૅન્સેકા સામી ભૌતિયાં બંદુક લઈ એકલો જ ફરવા ચાલ્યો. ફરવા જતાં તે બંદુક સાથે લઇને જતો. પોતે શિકારે બન્યો છે એમ બહારથી ખતાવતો, કોઇ કોઇ વાર ચક્રાં પારેવાં સસલાં મારી પણ લાવતો, પણ ખરું તો તેને લોકોની બ્લીક હતી અને તેથી લોકોને ડરાવવા તે બંદુક સાથે રાખતો. બંદુકનો પરવાનો તેણે અહીં આવ્યા પછી જ લીધો હતો.

ફૅન્સેકા ગયા પછી જેની ત્યાં જ બેસી રહી. આંજની ટપાટપીથી તેને અહીં આવવાનો આખો પ્રસંગ ત્યાદ આપ્યો. સરકાર પાસેથી ન્યાય ન મળતાં દેવસણા તાલુકાના લોકોએ મહેસુલ અટકાવ્યું. સરકારે બધા દોરડમામથી જમીનો કરી જોઇ પણ કાંઈ ન

વચું; પછી જમીન ખાલસા કરી, છતાં લોકો લક્ષ્ય કે ક્યાં નહિ. છેવટે જમીન હર કરી પણ કોઈએ લીધી નહિ. જમીનની હરરાશની ખાસ સરતોની જાહેરખબરા પડી. ગવર્મેન્ટ ગેઝેટમાંથી ફોન્સેકાએ તે જોનીને વાંચી ખતાવી. જોનીને ગામડામાં સાદું, સુખમય, સુધડ, જીવન ગાળવું હતું, વળી ફોન્સેકાને એકસાઇઝની નોકરીમાં દિવસ બહાર રહેવું પડતું, ભયંકર જંગલોમાં ભટકવું પડતું, તેથી તે કંટાળા ગ્રસ્ત જોનીના પિતા મોટા જમીનદાર હતા તેથી આમને પણ આ જમીન લેવાનો વિચાર જોનીએ નીસાસાની જમીન લેવાનો વિરોધ કર્યો પણ છેવટે સુખી કલ્પેલા જીવનની સાથે દોરાઈ તેણે હા પાડી. દેવુસણની જે જમીન કોઈ સિન્ડ્રુએ ન લીધી, કોઈ મુસલમાન કોઈ પારસીએ ન લીધી, તે છેવટે આ ક્રિશ્તોએ લીધી. ગામથી અરધો માઇલ દૂર આ ૮૦ એકર સારામાં સારી જમીન તેમણે પસંદ કરી.

જમીન લેતાં શું લીધી ખરી પણ પછીની મુશ્કેલીઓ ઓછી નહોતી. દેવુસણ ગા કે તાલુકામાં તેને જમીન ખેડવા તો કોઈ ન મળે પણ ઘર ચણવા કે ધરનું કામ કે પણ ન મળે. ખજારમાં ચીજ ન મળે, રૂપિયાનું પરચુરણ પણ ન મળે. ફોન્સેકાના કારેલવેનાં મકાનોનો કોન્ટ્રેક્ટ લીધેલા તેણે પોતાના મજૂરો પાસે ઘર બંધાવી આપ્યું. ફોન્સેકા એક મિત્ર એક દેશી રાજ્યમાં બેન્ડ માસ્તર હતા, તેને ત્યાં કઢીનો એક ડુકાણિયો વરસથી રહેતો તે વિશ્વાસુ નોકર મુનિયો તેમણે ખાસ ફોન્સેકાને આપ્યો અને એ આ દંપતીનું ઘર ચાલવા માંડ્યું.

જોનીનાં ગામડાનાં સ્વપ્નાં તો ક્યાંય રહી ગયાં અને તેને બદલે તેને જીવન કેદખાના જેવું લાગવા માંડ્યું. ધરની ઊંચી કાચના કડકા ખોસેલ વંડી તેને ખરે જોડની દિવાલ જેવી લાગતી હતી. આખો દિવસ વાત કરવાને પણ કોઈ મળે નહિ. સાથે પણ તે કેટલુંક બોલે, કે વાત કરે, કે પ્રેમ કરે! બહારની બધી જરૂરિયાતોની તૃપ્તિ તે ઉઘરી વધારે મૂંઝાતી હતી. બહાર નીકળતાં લોકોની “આ આમારી જમીન લાઇ છે” એમ કહેતી દૃષ્ટિથી તે જાણે દાઝતી હતી, શોષાતી હતી. તેને લાગ્યું કે આ કરવામાં ધણીની સાથે પોતે પણ ભાગીદાર છે.

વળી તેનું વિચારચક્ર ફૂંડું. તેણે વાંચ્યું હતું કે ખરાબ વિચારોની ગર્જના બાળક ખરાબ અસર થાય છે. તેણે સારા વિચારો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જમીનનો વિચાર કરવું બંધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ફોન્સેકાને પણ તેણે હમણાં જ એ નહિ બોલવાનું વચન આપ્યું છે. કંઈ નહિ, આ જમીનની ઉપજમાંથી પણ લોકોનું ભણું કરી શકાશે. નિશાળ કે શકાશે, દવાખાનું કાઢી શકાશે, નાનું સરખું દેવળ બાંધી શકાશે અને આ લોકોને ખ્રિસ્તી ધર્મનો બોધ કરીને ખ્રિસ્તી બનાવી શકાશે. આ ‘સારા’ વિચારોના સુખમાં તે અનિદ્રિત થઈ ગઈ.

માણસ પોતે કરેલા ખરાબ કૃત્યને સુધારીને નહિ પણ તેને વીસારીને સારો થવા માગે છે

રાતના દશેકનો સુમાર છે. જોનીને પ્રસૂતિની સખત પીડા થાય છે. ફોન્સેકા વારંવાર

નર્સને તેની તબિયત પૂછવા જાય છે અને કશે ખાસ ઉત્તર મળતો નથી. તે ગાભરો ગાભરો ચોક્કમાં અતિ વ્યગ્ર મને આંટા મારે છે. એકદમ કાંધ નવું જ સાંભર્યું હોય તેમ નર્સ પાસે જઈ તેણે પૂછ્યું: “ પ્રસૂતિમાં ગમે તેવી મુશ્કેલી હોય તો પણ તમે કામ કરી શકશોને ? ”

આ પ્રશ્ન જરા પણ નવો નહોતો. તેણે તે લગભગ દરરોજ પૂછ્યો હતો અને આજની વેદનામાં આ ચોથી વાર પૂછ્યો હતો. પણ નર્સને માણસની આ પ્રકૃતિની ખબર હતી. તેણે ધંધાને અંગે ટેળવેલ ધીરજથી અને મૃદુતાથી જવાબ આપ્યો: “ નોર્મલ કેસ હશે તો વાંધો નહિ આવે. પણ કાંઈ એબનોર્મલ હોય તો ડૉક્ટરની જરૂર પડે. ” આ જવાબ ફૅન્સેકાએ પૂરેપૂરો સાંભળ્યો પણ નહિ હોય અને સાંભળત તો તે સમજી પણ ન શકત. આંખો દુઃખમાં ભીંસી દઈ, કપાળ પરના વાળનો જોરથી ખાચકો ભરી, તેણે પાછું ચોક્કમાં અનિયમિત કરવા માંડ્યું.

થોડી વાર તે ફરી હશે એટલામાં નર્સ આવી અને ફૅન્સેકાને કહ્યું કે બાળક આંડું છે. ખાસ હોશિયાર ડૉક્ટરની જરૂર છે. તમે એકદમ બોલાવો. બાળને અસલ દરદ થાય છે.

સાધારણ રીતે ગામમાં કોઈ ડૉક્ટર રહેતો નહોતો. પણ આજે એક આવ્યો હતો. ગુલાબભાઈ દેસાઈની દીકરીનાં આજે લગ્ન હતાં અને તેમના વહેવાઈ જ ડૉક્ટર હતા. પણ તે આવશે કે નહિ તે કહેવું મુશ્કેલ હતું. ગુલાબભાઈ મહેસુલ ન ભરવાની હીલચાલના સ્થાનિક નેતા હતા. સ્વભાવે ઉગ્ર હતા અને આખા ગામમાં તેમની રાડ ફાટતી. ફૅન્સેકા પહેલાં તો તેમને એકદમ તેડી લાવવાના વિચારથી બારણા તરફ દોડ્યો, પણ પછી, કોઈએ બાંધેલા દોરડાથી પાછો ખેંચ્યો હોય, એમ એકદમ પાછો વળ્યો. આજ સુધી ગામના એક પણ માણસને તે મળ્યો નહોતો, ગુલાબભાઈને પણ મળ્યો નહોતો, સર્વને તે પોતાના શત્રુ સમજતો. તે શી રીતે અત્યારે બોલાવવા જાય ! તે પાછો ફરી ખુરશી પર માથું નાંખી પડ્યો. દીન વદને તેણે નર્સને કહ્યું: “ તમે એક ધંધાનાં છો એટલે તમારું માનશે. ”

પાસે પેશો યુનિયો નોકર હતો તે બોલ્યો: “ અજદુલ ધાંચીને કહો તો બોલાવી લાવું. ”

આપણા આ દેશની પ્રાચીન શક્તિ, આવડત, વિદ્યા, કલા, કૌશલની અનેક વિભૂતિઓ હજી ગામેમાં છુટી છવાઈ પડેલી હોય છે. હજી કંઈક ગામેમાં કુશલ તરનારા, સાથ ઉતારનારા, કમજો ઉતારનારા, ઝમ દેનારા, કાન વીધનારા, હાડકાં ચઢાવનારા, કંકમાળ જેવા હજી અસાધ્ય મનાતા રોગો મટાડનારા, યોગ પ્રક્રિયાઓ અને ઉપાસના કરનારાઓ હોય છે. તેઓ પોતાની રીતે કામ કરી, પોતાની આસપાસ સુકૃત્યોનો પમરાટ ફેલાવી સમય પૂરો થયે આઘ્યા જાય છે, આ જાહેર ખજોરાના જમાનામાં તેમને વિશે કોઈ કશું જાણતું નથી, તેમનામાં સાચું કેટલું હતું વહેમ કેટલો હતો તે કોઈ વિચારતું નથી, અને તેમની જગ્યા કોઈ પૂરતું નથી. અજદુલ ધાંચી એવી એક વિરલ વિભૂતિ હતો. પ્રસૂતિનો ગમે તેવો મુશ્કેલ કેસ તે પાર પાડી શકતો. સ્ત્રીઓને સંકોચ ન થાય માટે તે પાંચ બાંધીને કામ કરતો એવી તેની કુશળતા હતી, એવી તેની ટેક હતી. તે પોતાનો ઇલમ ઇશ્વરદત્ત માનતો અને જે બોલાવે તેને ત્યાં જતો. કદી પૈસા લેતો નહિ. આ નવાં આવેલાં કિશ્વરો તો ગામમાં કોઈ સાથે મળતાં નહિ પણ યુનિયો સર્વને ઝોળખતો થયો હતો, તેણે આ વાત

સાંભળી હતી અને શેઠ શેઠાણીને કહી હતી. ડૉક્ટરને આવવાનો સંભવ ધણો ઓછો છે એમ માની ફૅન્સેકાએ, દેશી લોકોની ચીડ છોડી દઈ, અખડુલને બોલાવવાની હા પાડી.

ફૅન્સેકાની જમીનની સામે ધનામી જમીનના આંખાવાડિયામાં ખોડીદાસ પટેલ રહેતો હતો. તે નામ પ્રમાણે ખોડો જ હતો. અને એ ખોડી બિલાડી અપશુકન કર્યો પિના રહી નહિ. કેટલાક માણસો જોઈને કે સાંભળીને નહિ પણ ગંધથી ખનાવ જાણી જાય છે. તેમ તે જાણી ગયો હતો કે બાઈને કાંઈક મુશ્કેલી છે. સંત્યાગ્રહની લડતમાં તેણે પાછ પાછ ખોઈ નહોતી, સહી કરવામાં તે સૌથી છેલ્લો હતો તો પણ અંત્યારે તે આટલી ખોડી રાતે નર્સ કે યુનિયાની પહેલાં ઘેરથી નીકળ્યો અને પ્રથમ અખડુલને ત્યાં ગયો. અખડુલ હજી જાગતો હતો. તેનો નાનો છોકરો 'મા' 'મા' કરી રોષ રોષને હમણાં જાંઘી ગયો હતો, અને તે પોતે ઓટલા ઉપર શન્ય થઈ બેઠો હતો. પાણીમાં જીંડાં ઉતરી જતાં, આંખો બંધ હોઈ ડૂબનાર પાણી દેખતો નથી, છતાં પાણી તેને ચારે તરફથી દબાવે છે અને યુગળાવે છે, તેમ અખડુલ પોતાનાં હુખનો પિયાર કરતો નહોતો, પણ ચારેય તરફનાં હુખો તેને દાખીને મૂંઝવતાં હતાં.

“અખડુલ કાકા, પેલો તમરો જમીનચોર ખરાબર લાગમાં આવ્યો છે. ઘેર ખાટલો આવ્યો છે. જો જો જોળા થતા!” કહી તે ગુલાબલાઈને ઘેર વધામણી ખાંચ દોડ્યો.

ગુલાબલાઈને ત્યાં ખરાબર હસ્તમેળાપનો સમય હતો. ગુલાબલાઈ પાટલા પર બેઠા હતા ત્યાં ખોડીદાસ આસપાસના લોકોને બહુ અગત્યનું કામ છે એમ સમજતી ઠેક ગુલાબલાઈના પાટલા પાસે ગયો અને કાનમાં કહ્યું: “ગુલાબલાઈ, પેલો જમીનચોર લાગમાં આવ્યો છે.....”

“અત્યા પણ તારી કંઈ જમીન ગઈ છે તે તું એને જમીનચોર કહેવા આવ્યો!” ગુલાબલાઈ ખોડીદાસને ઓળખતા હતા.

“પણ ગુલાબલાઈ.....”

“એ જ. હવે, મફતરતે ઇંગ્લેન્ડ હિજાળતો આવે છે! અત્યારે હસ્તમેળાપનો વખત છે એટલું પણ સમજતો નથી! શું જાણીને કાલો થઈ બોલવા બેઠો છે. જા જા અહીંથી.”

એટલામાં નર્સ આવી પહોંચી. તેણે ગુલાબલાઈને વાત કરી. ગુલાબલાઈ ખોડીદાસની વાત હવે સમજી ગયા. તેમણે તરત જ ડૉક્ટરને બોલાવ્યા અને કહ્યું: “એ તો જમીનચોર થયા પણ આપણાથી એવાં થયા? તમે હમણાંને હમણાં જાઓ.” ગુલાબલાઈને મહાત્માજીનો અહિંસાનો સિદ્ધાન્ત કાર્યમાં પાળવાની ચીવટ હતી. અને તે સાથે જગતની નજરે સરકારના પક્ષકાર થઈ જમીન લેનાર કિશ્વરને નૈતિક મહાત્ કરવાની ઈચ્છા પણ હતી.

“પણ મારી પાસે અહીં કશાં સાધનો નથી.” ડૉક્ટરે કહ્યું.

“તે ગમે તેમ હોય પણ તમે જાઓ અને જો થઈ શકે તે કરો. બાઈને બચાવો.” ડૉક્ટર, માથે ટોપી નાંખી હાથમાં લાકડી લઈ ચાલ્યા.

ડોક્ટર પહોંચે તે પહેલાં અખદુલ પહોંચ્યો હતો. કંઈક અપરિચયથી, કંઈક હલકા લોકોની સાથે 'કદી મળેલો નહિ તેથી અતડું પડવાથી, અને' ઘણો તો ખસિયાણો પડી જવાથી ફૉન્સેકા અખદુલને આવકારનો શબ્દ સુઝાં કહી શક્યો નહિ. પણ અખદુલે પોતાના સ્વભાવની સરસતાથી કહ્યું: "હાથ ધોવા પાણી લાવો. ધૂપ કરવા દેવતા લાવો." યુનિયાએ પાણી આપ્યું તેનાથી હાથ ધોયા, પછી દેવતા પર સાથે પડીકરીમાં આણેલો લોખાન નાંખી ધૂપ કર્યો. તે પર હાથ ધરી કાંઈક બોલ્યો, હાથ આંખોએ અડક્યા. પછી સાથે આણેલો પાટો તેણે ધૂપ પર ધર્યો અને યુનિયા પાસે આંખે પાટો બંધાવ્યો.

"હવે મને બાહના ઓરડામાં લઈ જાઓ."

પ્રસૂતિના ઓરડામાં જતાં જ તેણે કહ્યું: "નહિ હોં માદ! તું તો મારી બહેન થાય. ગભરાઇશ નહિ. આંખો જરા વાર મીંચી જ અને હું કહું તેમ કરજો બહેન!" તેના મુખ ઉપર ઓપરેશન કરનારની ચપલતા નહોતી પણ ધર્મક્રિયા કરનારની ગંભીરતા હતી. તેનું મોં. અને આંખ ઉપરનો પાટો-એ પાટો ગાંધારીએ જીવનભર રાખેલા પાટાથી ઓછો પવિત્ર નહોતો-જોઈને આ ક્રિયા જાણને શ્રદ્ધા થઈ, તેણે આંખો મીંચી દીધી.

અખદુલે પોતાનું કામ સર કર્યું. ઓટલામાં ડોક્ટર અને નર્સ આવ્યાં. ફૉન્સેકા અત્યારે વધારે સ્વસ્થ હતો. તેણે ડોક્ટરને આવકાર આપી અખદુલની વાત કરી. ડોક્ટરે અખદુલની વાત સાંભળેલી તેથી તેણે તેને જ કામ કરવા દીધું. ડોક્ટર અને નર્સ જોતાં દૂર બેઠાં રહ્યાં.

ફૉન્સેકા બહાર બેઠો હતો. કેઈ કેઈ વાર જેનીના વેદનાના અવાજો, અખદુલના સાંત્વનાના શબ્દો અને સૂચનાઓ "ફિકર નહિ હોં બહેન, જરા જોરથી દમ લે.....", વચમાં વચમાં નર્સે ઉચ્ચારેલા પ્રશંસાના ઉદ્ગારો, શ્વાસ અદર રાખીને તે દ્રશ્ય સાંભળતો હતો. થોડા વખત પછી અખદુલે આશ્વાસનનું "અસ" કહ્યું અને તે પછી થોડી વારે નવા બાળકનો રડવાનો અવાજ, જાણે જગતમાં પોતાને માટે માર્ગ કરતો હોય એવો, જાણે એક નવા જીવની ગણના કરવા ફરજ પાડતો હોય એવો, આવ્યો. અને અખદુલે અર્થ હારવથી કહ્યું: "ચોર્યા જન્મનાં આટલું પરાક્રમ કર્યું તો મોટા થઈને શું એ કરીશ?" તેણે અવાજ ઉપરથી છોકરો છે એમ પારખ્યું હતું.

ડોક્ટર બહાર નીકળ્યો. ફૉન્સેકા આગળ તેણે અખદુલનાં ઘણાં જ વખાણ કર્યા અને નર્સને સામાન્ય સૂચના આપી તે ગયો થોડી વારે અખદુલ પણ બહાર નીકળ્યો, અને પાંદો છોડાવી ચાલ્યો ગયો. ફૉન્સેકા આ બનાવથી દિગ્ધ થઈ તેના સામું જ જોઈ રહ્યો.

અખદુલ ત્રણ દિવસ ખૂબ પૂજ્યા આવ્યો. જેનીની તબિયત સારી હતી. ત્રીજે વાસે તેણે અખદુલ સાથે છૂટથી વાતચીત કરી. અખદુલ ચાલ્યો ગયો. તે પછી જેએક કલાકે જેનીએ નર્સ મારફત ફૉન્સેકાને જોડાવ્યો. ફૉન્સેકા આટલા બનાવોથી ગરીબ થઈ ગયો હતો. તે જેનીનું વચન ઉપાડી લેવા આવતું, દર દીન વડને બેઠો રહ્યો.

"તે વ્હાણા, આ અખદુલની વાત તું જાણે છે? આજે મેં એને બધી વાત પૂછી

જેઈ. તેની બધી જમીન ખાલસા થઇ ગઇ છે. તેની ખેરીની મરજી જમીન રાખવાની હતી પણ તેણે કહ્યું કે બધાં માણસોથી જુદાં પડી જમીન રખાય નહિ. તેની ખેરી જમીનને માટે રડતી કંકળતી મરી ગઇ” જેનીએ એક દીર્ઘ શ્વાસ લીધો. “હતાં તેણે તો જમીન જવા જ દીધી. અત્યારે તેનો ધંધો ચાલતો નથી. સરકારે ધાણીને બગદ પશુ તેનો લઇ લીધો છે. તેના ઘરમાં ખાવાં નથી. મેં તેને બસોં ત્રણસોં જોઈએ; તેટલા રૂપિયા આપવા કહ્યું પણ તેણે ના જ પાડી. આ ધંધાનું તે કાંઈ લેતો નથી. ફક્ત છોકરાંને દૂધ પીવરાવે છે. અત્યારે પરદેશ જવા વિચાર કરે છે પણ નાનો છોકરો ક્યાં મૂકવો તેની તેને ચિન્તા છે.”

જેનીએ ફૉન્સેકાના મોઢા પર ફેરફાર થતો જોયો. તેણે લાંબો શ્વાસ લીધો અને ફરી બોલવા જતી હતી, તેટલામાં ફૉન્સેકાએ મોટે અવાજે “મારા બોદા” એમ કહી રહી દીધું અને મોં પર હાથ ઢાંક્યા. જેનીએ તેને વ્હાલથી પાસે બોલાવ્યો. “નહિ. વ્હાલા, હું તને ઠપકો દેવાની નથી. પણ.....”

“નહિ, નહિ વ્હાલી, હું તેની જમીન પાછી આપી દેઈશ.”

“પણ તે વાત પણ મેં તેને પૂછી જેઈ. ગામથી જુદાં પડી તે પોતે એકલો જમીન લેવા માંગતો નથી.”

“હું સાંભળતો હતો. હું બધી જમીન છોડી દેવાનો છું. આપણે જે અહીંથી ચાલ્યાં જઈશું.”

ફૉન્સેકા જેની પાસે એક પુરણી પર બેઠો. બન્ને નીરવ શાન્તિમાં કેટલીયે વાર એમ જ બન્ને રહ્યાં. જેની માત્ર સૂતી સૂતી તેના દીયણ પર હેતમાં હાથ ફેરવતી રહી.

આપણે કહીએ છીએ કે પુરુષના કર્મ આકું પાંદકું હોય છે-પાંદકાને ઉડતાં વાર લાગે તેટલી જ વાર પુરુષનું નસીબ ખૂશતાં લાગે છે. એથી પણ વધારે સાચું એ છે કે માણસના સૌજન્ય આકું માત્ર પાંદકું હોય છે. આપણે આપણી અશક્તિમાં તે ઉડાડવા પ્રયત્ન કરતા નથી.

*

*

*

કહેવાની જરૂર નથી કે આ નવી વસવાટ કરવાના પહેલા અખતરામાં સરકારે નિષ્ફળ જવાથી તેણે લોકો સાથે સમાધાન કરી દીધું છે. સત્યાગ્રહમાં કામ કરવા આવેલામાંથી ત્યાંના અસહ વતનીઓની સ્થિતિ સુધારવા, તેમને કેળવવા, એક મંડળ રચવાયું છે અને ફૉન્સેકા અને જેની તેમાં જોડાઇ ગયાં છે. તેમણે પોતાની જમીન ગામના લોકોને આપી તેનું એક ટ્રસ્ટ કર્યું છે, જેમાંથી ‘અબદુલ પ્રસૂતિ ગૃહ’ ચાલે છે. એક પ્રસૂતિનિષ્ઠાત ડૉક્ટર અબદુલ સાથે કામ કરે છે, ત્યાં પ્રસૂતિનું શિક્ષણ પણ અપાય છે, અને આખા તાલુકાની સ્ત્રીઓ તેનો લાભ લે છે.

આચાર્ય જિનવિજયજી

ગૂજરાત પુરાતત્વ મંદિરના આચાર્ય શ્રીમાન જિનવિજયજી ગઇ તા. ૧૨ મી મેએ જર્મની સિધાબ્યા. તેમના આચાર્ય તરીકેના જીવનમાં સીધી રીતે પરિચયમાં આવનાર કે એમની સાહિત્ય કૃતિઓદ્વારા પરિચયમાં આવનાર બધા મોટે ભાગે તેમને ગૂજરાતી તરીકે જાણખે છે અને જાણે છે. અને તેથી દરેક એમ માનવા લક્ષ્યાય કે ગૂજરાતની વ્યાપાર જન્ય સાહસ વૃત્તિએજ એમને દરિયાપાર મોકલ્યા હશે. પણ ખરી જિના જુદી છે. તેથીજ

રીતે, તેમની સાથે સીધા પરિચય વિનાના મા-ણસો, માત્ર તેમના નામ ઉપરથી તેમને જૈન અને તેમાં પણ જૈનસાધુ માને અને તેથીજ કદાચ તેમને વૈશ્ય તરીકે જાણખવા પણ પ્રેરાય પરંતુ તે બાબતમાં પણ જિના જુદી છે.

આચાર્ય જિન-વિજયજીના જીવનમાં આ વિદેશ યાત્રાના પ્રસંગથી તદ્દન નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે અને તેથી આ પ્રસંગે તેમના અત્યાર સુધીના જીવનનો અને તેનાં મુ-ખ્ય પ્રેરક બલોનો પ-થક મળ્યા છે અને હવે, તેમને પોતાના અભ્યાસમાં જે કાંઈ વધારો કરવો આવશ્યક જણાયો તે કરવા તેઓ પરદેશ ગયા છે.

સુનિ જિનવિજયજી

‘જોખે કોનિક્ક’ના બંધુકત્વથી

રિચય આવવો ઉચિત ગણાયો.

તેમનું જન્મ સ્થાન ગુજરાત નહિ પણ મે-વાડ છે. તેઓ જન્મે વૈશ્ય નહિ પણ ક્ષત્રિય રજપુત છે. પરદેશમાં જનારા ‘ધણાખરાઓ પાછા આવી અહીં ઇષ્ટ કારકીર્દી શરૂ કરવા જાય છે. આ જિનવિજયજીનું તેમ નથી. તેમણે ઇષ્ટ દિશાની એટલે પ્રાચીન સંશોધનની કા-રકીર્દી અહીં ક્યારની શરૂ કરી દીધી છે, પો-તાના શોધો લેખો નિ-બંધોદ્વારા આ દેશમાં પરદેશમાં તેઓ મશહૂર બંધોદ્વારા આ દેશમાં

• તેમનો જન્મ અજમેરથી કેટલેક દૂર રૂપેલી નામના એક નાના ગામડામાં થયેલો. તે ગામમાં એક સો વરસથી વધારે હિંમરના જૈન યતિ રહેતા. તેમના ઉપર તેમના પિતાની પ્રતિભા ભક્તિ હતી, કારણકે એ જૈન યતિશ્રી પેઢક જ્યોતિષ આદિના પરિપક્વ અનુ-ભવનો ઉપયોગ માત્ર નિષ્કામ ભાવે જનસેવામાં કરતા. જિનવિજયજીનું મૂળ નામ કિસનસિંહ હતું. કિસનસિંહના પગની રેખા જોઈને એ યતિએ તેમના પિતા પાસેથી તેમની મામણી

કરી. ભક્ત પિતાએ વિદ્યાભ્યાસ માટે અને વૃદ્ધ ગુરુની સેવા માટે ૮-૧૦ વરસના કિસનને યતિની પરિચર્યામાં મૂક્યા. જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં યતિશ્રીને કોઈ ખીજ ગામમાં જઈ રહેવું પડ્યું. કિસન સાથે હતો. યતિજીના અવસાન પછી કિસન એક રીતે નિરાધાર રિયતિમાં આવી પડ્યો. માખાપ દૂર, અને યતિના શિષ્ય પરિવારમાં જે સંભાળનાર તે તદ્દન મૂર્ખ અને આત્મારબ્રષ્ટ. કિસન રાત દિવસ ખેતરમાં રહે, કામ કરે અને છતાં તેને પેટ પૂરું અને પ્રેમ પૂર્વક ખાવાનું ન મળે. એ બાળક ઉપર આ આક્રમણ પહેલું વાદળું આવ્યું અને તેમાંથી જ વિકાસનું બીજ નેખાયું. કિસન ખીજ એક મારવાડી જૈન સ્થાનકવાસી સાધુની સોખતમાં આવ્યો. એની વૃત્તિ પ્રથમથીજ નિરાસાપ્રધાન હતી. નવું નવું જોવું, પૂછવું અને જાણવું એ તેનો સહજ સ્વભાવ હતો. એજ સ્વભાવે તેને સ્થાનકવાસી સાધુ પાસે રહેવા પ્રેયો. જેમ દરેક સાધુ પાસેથી આશા રાખી શકાય તેમ તે જૈનસાધુએ પણ એ બાળક કિસનને સાધુ બનાવ્યો. હવે એ સ્થાનકવાસી સાધુ તરીકેના જીવનમાં કિસનનો અભ્યાસ શરૂ થાય છે.

હવે એમણે કેટલાંક ખાસ જૈન ધર્મ ગ્રંથોના થોડા સમયમાં જ કંટાળ કરી લીધાં અને જાણી લીધાં પરંતુ નિરાસાના વેગના પ્રમાણમાં ત્યાં અભ્યાસની સગવડ ન મળી. અને પ્રકૃતિ સ્વાતંત્ર્ય ન સહન કરી શકે એવો નિરર્થક રૂઢિબંધ ખટકમાં. તેથી જ કેટલાંક વર્ષ બાદ ધણાજ માનસિક મંથનને અંતે છેવટે એ સંપ્રદાય છોડી જ્યાં વધારે અભ્યાસની સગવડ હોય તેવા કોઈ પણ સ્થાનમાં જવાનો અણવાન સંકલ્પ કર્યો.

ઉજ્જયિનીના ખેડેરામાં ફરતાં ફરતાં તેણે સિપ્રાને કિનારે સ્થાનકવાસી સાધુવેપ સંધ્યાકાળે છોડ્યો. અને અનેક આશંકાઓ તેમજ ભયના સખત દાયમાં રાતોરાતજ પગપાળે ચાલી નીકળ્યા. મોટે સતત આંધેસ મુંમતીને લીધે પડેલ સફેદ ડાઘાને કેઈ ન ઓળખે માટે ભુંછી નાંખવા તેમણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા. પાછળથી કેઈ ઓળખી પકડી ન પાડે માટે એક જે દિવસમાં ઘણા ગાંઠ કાપી નાંખ્યા. એ દોડમાં રાતે એકવાર પાણી બરેલ કુવામાં તેઓ અચાનક પડી ગયેલા.

રતલામ અને તેની આજુબાજુના પરિચિત ગામોમાંથી પોતાની જાતને બચાવી લઈ ક્યાંક અભ્યાસ યોગ્ય સ્થાન અને સગવડ શોધી લેવાના ઉદ્દેશમાં તેમણે ખાવા પીવાની પણ પરવા ન રાખી. પણ પુરુષાર્થને બધું અચાનક જ સાંપડે છે. કેઈ ગામડામાં આવેલા પશુસજામાં કલ્પસૂત વંચાવવા કોઈ યતિ કે સાધુની શોધમાં હતા. દરમિયાન કિસનજ પહોંચ્યા. કેઈમાં નહિ જોયેલું એવું ત્વરિત વાચન એ ગામડિયાઓએ એમનામાં જોયું અને ત્યાંજ તેમને ગ્રેહી લીધા. પશુસજા બાદ થોડી દક્ષણ બહુ સત્કાર પૂર્વક આપી. કંપડાં અને પૈસા વિનાના કિસનજને મુસાફરીનું ભાતું મળ્યું અને એમણે અમદાવાદ જવાની રીકીટ લીધી. એમણે સાંભળેલું કે ગૂજરાતમાં અમદાવાદ મોટું શહેર છે અને ત્યાં મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાય મારો છે. એ સંપ્રદાયમાં વિદ્વાનો બહુ છે અને વિદ્યા મેળવવાની બધી સગવડ છે. આ લાલચે ભાઈ અમદાવાદ આવ્યા. પણ પુરુષાર્થની પરીક્ષા એકજ આશ્વતે પૂરી થતી નથી. અમદાવાદની પ્રસિદ્ધ વિદ્યાશાળા આદિમાં ક્યાંઈ ઘડે થયો નહિ. પૈસા ખૂટ્યા. એક બાજુ વ્યવહારની માહિતી નહિ અને બીજી બાજુ જાનને જાહેર ન કરવાની વૃત્તિ અને ત્રીજી બાજુ ઉત્કટ નિરાસા, એ બધી ખેંચતાણમાં એમને બહુજ સહેલું પડ્યું. અંતે ભટકતાં ભટકતાં મારવાડમાં પાલી ગામમાં એક મુંદરવિજયજી નામના સંવેગી સાધુનો ભેટો થયો.

જેઓ અત્યારે પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં વિચરે છે, અને અત્યાર મુધીનાં બધાં પરિવર્તનોમાં સરસ ભાવે એમ કહેતા રહે છે કે તે જે કરશે તે ફીકજ દશે, એમની પાસે તેમણે સંવેગી દીક્ષા લીધી અને જિનવિજયજી થયા. એમના ગુરુ તરીકેનો આશ્રય તેમણે વિદ્વાનની દૃષ્ટિએ નહિ પણ તેમના આશ્રયથી વિદ્યા મેળવવામાં વધારે સગવડ મળશે એ દૃષ્ટિએ લીધેલો. આ બીજું પરિવર્તન પણ અમ્બાસની ભૂમિકા ઉપરજ થયું. થોડા વખત પાદ માત્ર અમ્બાસની વિશેષ સગવડ મેળવવા માટે જિનવિજયજી એક બીજા જૈન મુખસિદ્ધ સાધુના સહવાસમાં ગયા. પરંતુ વિદ્વતા અને ગુરુપદના મોટા પદ ઉપર એકેક સાંપ્રદાયિક ગુરુઓમાંથી બહુ જ ઓછાને એ ખગર હોય છે કે કયું પાત્ર કેવું છે અને તેની જિજ્ઞાસા ન પોષવાથી કે પોષવાથી શું શું પરિણામ આવે? જે કે એ સહવાસથી તેમને જોવા જાણવાનું વિસ્તૃત ક્ષેત્ર તો મળ્યું પણ જિજ્ઞાસાની ખરી ભૂખ ભાંગી નહિ. વળા એ ઉદ્દેગે તેમને બીજાના સહવાસ માટે લલચાવ્યા. અને પ્રસિદ્ધ જૈન સાધુ પ્રવર્તક કાંતિવિજયજીના મદવાસમાં તેઓ રહ્યા. ત્યાં તેમને પ્રમાણમાં ઘણીજ સગવડ મળી અને તેમની સ્વનઃસિદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને પોષે અને તૃપ્ત કરે એવાં ઘણાંજ મહત્ત્વનાં સાધનો મળ્યાં. ગમે ત્યાં અને ગમે તેવા પ્રતિકુળ કે અનુકુળ સહવાસમાં તેઓ રહેતા છતાં પોતાની જન્મસિદ્ધ મિનલાપિત્ર અને એકાંત પ્રિયતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે, અમ્બાસ વાચન અને લેખન સાધુજ રાખતા.

શૌખીન મનોવૃત્તિનું નહિ પણ અભ્યાસપરાયણ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે એમ મને તો તે વખતેજ લાગેલું પણ આજે એ સૌને પ્રત્યક્ષ થાય છે. પાટણના લગભગ બધા બંડારો, જૂનાં કલામય મંદિરો, અને ખીજ જૈન સંસ્કૃતિની અનેક પ્રાચીન વસ્તુઓના અવશેષોને એમની જન્મસિદ્ધ ગવેષણા વૃત્તિને ઉત્તેજ અને જોડા અભ્યાસ કરવા તેમજ લખવા પ્રેર્યાં. મેસાણા અને પાટણ પછી ત્રીજું ચોમાસું મેં વડોદરામાં તેમની સાથે ગાળેલું. હું જોતો કે સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરીનાં પુસ્તકોનાં પુસ્તકો અને જૈન બંડારની પોથીઓની પોથીઓ હિપાશ્રયમાં તેમની પાસે અડકાયેલી રહેતી. અને જો કંઈ જાતે જમને ન યોગ્ય હોય તો તેઓ મકાનમાં છે કે નહિ તેની ખજર માત્ર લેખણના અવાજથી જ પડતી. સદ્ગત ચિમનલાલ દલાલ એ એમના જેવા જ વિદ્યાવ્યસની અને શોધક હતા. ચિમનલાલ અંગ્રેજીના વિદ્વાન એટલે તેમનો માર્ગ વધારે ખુલ્લો. શ્રી જિનવિજયજી અંગ્રેજી ન જાણે એટલે તે એ બાબતમાં પરાધીન. છતાં જિજ્ઞાસા માણસને સૂવા દઇ શકતી. નથી. તેથી ધીરે ધીરે તેઓ અંગ્રેજી તરફ ઢળ્યા. દરમિયાન પોતાના વિષયનું અંગ્રેજી ભાષામાં કે જર્મન ભાષામાં પુસ્તક લખાણ હોય તો તેને મેળવી ગમે તે રીતે તેનો અનુવાદ કરાવી મતલબ સમજી તેનો ઉપયોગ કરતા. પણ આ રીતે એક અભ્યાસનિષ્ઠ માણસ લાંબા વખત સુધી સંતુષ્ટ રહી શકે નહિ. હું જાણું છું ત્યાં સુધીમાં કૃપારસકોશ, વિશ્વમિત્રિવેણી, શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રગ્નપ, વગેરે પુસ્તકો લખવાનો પાયો વડોદરામાં જ નેખાયો. અને તેમની સાહિત્ય વિષયક આકર્ષક કારકીર્દી ત્યાંથી શરૂ થઇ. જેમ જેમ વાચન વધ્યું અને લખવાની વૃત્તિ તીવ્ર બની તેમ તેમ વધારે ઊંચુ ખાસતી ગઈ અને જૈન સાધુજીવનનાં બંધનો તેમને સાલવા લાગ્યાં. કાલક્રમે મુગ્ધ પહોંચ્યા. અનેક જૈન સાધુઓ સાથે હતા. મુગ્ધમાં સમશીત વિવિધ વિદ્વાનોના પરિચયે અને ત્યાંના સ્વતંત્ર વાતાવરણે તેમની અભ્યાસવૃત્તિને અનેક સુખે હરીમ કરી. એ એમનો મંથનકાળ હતો. હું વાલકેશ્વરમાં તેઓને એકવાર મળ્યો ત્યારે જોયું કે તે સતત વાંચવા વિચારવામાં મગ્ન હતા જોડા અસંતોષમાં ગરક હતા. થોડા માસ પછી તેમની વૃત્તિ પૂનાના વિદ્યામય વાતાવરણે આકર્ષી. તેઓ પૂજ્ય વૃદ્ધ સાધુઓનો સાથ છોડી દુઃખિત મને એકલા પડ્યા, અને પગે ચાલતા પૂના પહોંચ્યા. અહીં બંડાર અને વિદ્વાનોનાં ઇષ્ટિતમ પરિચયથી તેમને ખૂબ જોડી ગયું. ત્યાંની પ્રાકૃતિક રમણીયતા સાદું જીવન અને વિદ્યાર્થી તથા વિદ્વાનોની જલ્હલતાએ તેમને પૂનાના સ્થાયી નિવાસ માટે લલચાવ્યા. ભારત જૈન વિદ્યાલયની ચાલુ સંસ્થાને તેમણે સ્થાયી રૂપ આપવા પ્રયત્ન કર્યો. અને ખીજ બાજુ બંડારદર ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાંનો લિખિત જૈન પુસ્તકસંગ્રહ જોઇ કાઠ્યો: આમાંથી તેમની શોધક લુહિને પુષ્કળ સામગ્રી મળી.

આત્યાર સુધી તેઓ મને કે કમને દૃઢ જૈનત્વના આશ્રય તથા વિદ્યાવ્યાસંગ પોષી રહ્યા હતા, તે જૈનત્વ હવે પૂનાના રાષ્ટ્રીય વાતાવરણમાં, અને દેશવ્યાપી રાષ્ટ્રીય હિતચાલના વાતાવરણમાં ઓસરવા માંડ્યું. અસહકારના મોડાણના દિવસો આવ્યા. અને તેમની વધુ વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર શોધવાની વૃત્તિને જોઈતું નવું કાર્યક્ષેત્ર મળ્યા આવ્યું. આ એમનો ત્રીજો મંથનકાળ. અને તે સૌથી વધારે મહત્વનો. કારણ, આ વખતે કંઈ નાની ઉંમરમાં જૈન સંસ્થાનકવાસી સાધુવેશ કેંદ્રી દીધો તેની સ્થિતિ ન હતી. આત્યારે તેઓ જૈન અને જૈનતર વિદ્વાનોમાં એક પ્રસિદ્ધ લેખક તરીકે જાણીતા થયા હતા. જૈનસાધુ તરીકેનું જીવન સમાપ્ત

કરવું અને નવું જીવન શરૂ કરવું, તે કેમ અને કેવી રીતે તથા શા માટે એ વિકટ પ્રશ્નોએ
પ્રશ્ના દિવસ તેમને ઉજાગરો કરાવ્યો.

ઉજાગરાનાં આ કારણોમાં એક વિશેષ કારણ હતું જે નોંધવા યોગ્ય છે. પિતા તો
પહેલાં ગુજરી ગયેલા તેની તેમને ખબર હતી. પણ માતા જીવિત તેથી તેમનું દર્શન કરવું
એ ઇચ્છા પ્રબળ થઈ હતી. એકવાર તેઓએ મને કહેલું કે “હું માને કદી નેમ શકીશ
કે નહિ ! અને જાઉં તો માતાજી ઓળખશે કે નહિ ? શું મારે માટે એ જન્મસ્થાન તદ્દન
પુનર્જન્મ જેવું થઈ ગયું નથી ? સ્વમતી વસ્તુઓ જેવી પણ જન્મસ્થાનની વસ્તુઓ મને
આજે સ્પષ્ટ નથી.” માતાને મળવા ટ્રેનમાં બેસવાનું જે પગલું ભરી શક્યા નહિ તે પગલું
રાષ્ટ્રીયતાના મોખના વેગમાં ભર્યું. જૈન સાધુજીવનનાં બંધનો છોડી દેવાનો યોતાનો નિશ્ચય
તેમણે વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના સાથે પુરાતત્ત્વ
મંદિરની યોજનાને અંગે તેમને અમદાવાદ બોલાવ્યા ત્યારે તેઓ રેલવે ટ્રેનથી ગયા અને
ત્યારથી તેમણે રેલવે-વિહાર શરૂ કર્યો છે. મહાત્માજીએ અને વિદ્યાપીઠના અન્ય કાર્યકર્તાઓએ
તેમની પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં નીમણૂક કરી અને તેમના જીવનનો નવો યુગ શરૂ થયો. જૈન
સાધુ મરી તેઓ પુરાતત્ત્વ મંદિરના આચાર્ય થયા.

મંદિર શરૂ કરવાના કામમાં તેઓ માતાજીને મળવા તરત તો ન જઈ શક્યા પણ
એકાદ વર્ષ પછી ગયા ત્યારે માતાજી વિદેહ થયેલાં. જિનવિજયજી આ આધાતથી રહી
પડ્યા. જિનવિજયજીએ સંસાર પરાધુષ સન્યાસનાં આટલાં વરસ ગાળ્યાં છે પણ તેમનામાં
માનવતાના સર્વ કુમળા ભાવો છે. તેમને અનુયાયીઓ કરતાં સહૃદય મિત્રો વધારે છે
તેનું આ કારણ છે.

લગભગ આઠ વર્ષના પુરાતત્ત્વ મંદિરના કાર્યકાળ દરમિયાન તેઓની ભાવના અને
વિચારણામાં તેમના ક્રાન્તિકારી સ્વભાવ પ્રમાણે મોટું પરિવર્તન થઈ ગયું.

પુરાતત્ત્વ મંદિરનો મહત્વનો પુસ્તકસંગ્રહ મુખ્યપણે તેમની પસંદગીનાં ગ્રંથોનાં,
અહીં આપ્યા પછી પણ તેમનું વાચન અને અવલોકન સતત ચાલુ રહ્યું (વિવેચન)
ઓમાં તેમની કાર્ય કરવાની વૃત્તિ તેમના પરિચિતો જ જાણીતા સંગ્રહ-ગૂજરાતી વિવેચન)
પ્રાચીન ગુજરાતનો ઇતિહાસ અને ભાષા એ છે. તેને જ રસોતો મોટા સંગ્રહ)
શરૂ કર્યો તેમાં તેમને જર્મન ભાષાના જ્ઞાનની ઉણપ નિબંધ)
મળતાં એ જ વૃત્તિએ તેમને જર્મની જવા પ્રોફેસર હબર શ્લોકનો મહાન ગ્રંથ)
આત્મક વિદ્યાગ્રિય મિત્રોએ વધાવી લીધો. એક જ
ખીજ બાલુ ખુદ મહાત્માજીએ એમની વિદેશગમન)
વિદ્યાનો અહીં આવી ગયા તેમની સાથે નિકટ (તબક્કાપ)
ઐતિહાસિક ગવેષણાથી સંતુષ્ટ થયેલ પ્રો. પાકે ત-વિસ્મૃત ગૂજરાતી પ્રતાપના.
અને લખ્યું કે તમે જાહી આવો. તમારી સાથે
કરવા ઇચ્છું છું.

આ રીતે આંતરિક જિજ્ઞાસા અને સાહસી સંકાના ગૂજરાતી ગદ્યનો સંગ્રહ)
વરણ રચાયું અને પરિણામે જૈન સાધુવેદનાં રજાકે પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્યનું સંસ્કૃત ચરિત્ર)
માટે યુરોપયોગ્ય નવીન દીક્ષા લીધી.

વાચક જોઈ શકશે કે આ અર્થ પરિવર્તનોની પાછળ તેમનો ધ્રુવ સિદ્ધાન્ત વિદ્યાભ્યાસ એ જ રહ્યો છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં કહ્યું છે કે પ્રત્યેક વસ્તુમાં ધ્રુવત્વ સાથે ઉત્પાદ અને નાંશ સંકળાયેલ છે. આપણે આ સિદ્ધાન્ત આચાર્ય જિનવિજયજીના જીવનને અંગે બરાબર લાગુ પડેલાં જોઈ શકીએ છીએ. છેક નાની ઉંમરથી આચાર સુધીમાં તેમનાં ક્રાન્તિકારી અનેક પરિવર્તનોમાં તેમનો મુખ્ય પ્રવર્તક હેતુ એક જ રહ્યો છે અને તે પોતાના પ્રિય વિષયના અભ્યાસનો. એ તો કાષ્ઠ પણ સમજી શકે તેમ છે કે જો તેઓ એકને એક સ્થિતિમાં રહ્યા હોત તો તે રીતે તેમનું માનસ વ્યાપકપણે ધડાડ્યું છે તે કદી ન ધડાત અને અભ્યાસની ઘણી બારીઓ બંધ રહી જત, અથવા સહજ વિકાસગામી સંસ્કારો ગૂંચળાઈ જત.

આજકાલની સામાન્ય માન્યતા છે કે ઉચ્ચ અભ્યાસ તો યૂનીવર્સિટીની કૅલેજોમાં અને તે પણ અંગ્રેજી પ્રોફેસરોનાં ભાષણો સાંભળીને જ થઈ શકે; અને ઐતિહાસિક ગવેષણા તો આપણે પશ્ચિમ પાસેથી શીખીએ તો જ શીખાય. આચાર્ય જિનવિજયજી કાષ્ઠ પણ નિશાળે પાંદ્રી પર ધૂળ નાંખ્યા વગર હિંદી, મારવાડી, ગૂજરાતી, દક્ષિણી ભાષાઓમાં લખી વાંચી બોલી શકે છે અને બંગાળી પણ તેમને પરિચિત છે. આટલી નાની વયમાં તેમણે વીસેક ગ્રંથો સંપાદિત કર્યા છે. પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદમાં ‘હરિવલ્લભસૂરિનો સમય નિર્ણય’ એ ઉપર એમણે એકલેખ વાંચ્યો જેથી પ્રખરવિદ્વાન યાકોબીને પણ પોતાનો અભિપ્રાય આયુર્ધ્વમાં પહેલી જ વાર બદલાવવો પડ્યો છે. જૂના દસ્તાવેજો, શિલાલેખો, સંસ્કૃત પ્રાકૃત કે જૂની ગૂજરાતીનાં ગમે તે ભાષાના, તેઓ ઉકેલી શકે છે અને વિવિધ લિપિઓનો તેમને બોધ છે. ખારવેલનો શિલાલેખ બેસાડવામાં પ્રો. જયસ્વાલે પણ તેમની સહાય અનેક વાર લીધી છે. તેમને શિલ્પ અને સ્થાપત્યની ઘણી માહિતી છે. પર્યટન કરીને પશ્ચિમ હિંદની બૂગાળનું તેમણે એવું સાઈ નિરીક્ષણ કર્યું છે કે જાણે જમીન તેમને જવાબ દેતી હોય તેમ તેઓ ઇતિહાસના બનાવો તેમાંથી ઉકેલી શકે છે. પુરાતત્ત્વમાં પણ તેમણે એક પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષામાં કરી. અન્ધા સંપાદિત કર્યો છે. કાષ્ઠ પણ ચાલુ ભાષાના એના જેટલી જૂના જોઈ કે તે સતત વાંચ્યો હિપરાંત ગૂજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનોના ગ્રંથો બહાર પાડવા પછી તેમની વૃત્તિ પૂનાના વિદ્યાની જાઈ આવ્યા પછી વધારે વેગથી આગળ ચલાવશે. દુઃખિત મને એકલા પડ્યા, અને યજ્ઞે સંશોધક નામના ત્રૈમાસિક પત્રનું બીજું વર્ષ પૂરું થયા પરિમયથી તેમને ખૂબ ગોઠી ગયું. ત્યાંની કામો એ કોટિનું પત્ર અથાપિ તીકળું નથી. એ વિદ્વાનોની બહુલતાએ તેમને પૂનાના સ્થાન પ્રતિષ્ઠા જેનેતર વિદ્વાનોમાં પણ ઘણી છે. તેનું ચાલુ સંસ્થાને તેમણે સ્થાપી રૂપ આપવા પ્રતિજ્ઞાતતા છે. જૈન સમાજના લોકો તેમને જાણે માંનો લિખિત જૈન પુસ્તકસંગ્રહ જોઈ પ્રભાવમાં અને માર્મિક રીતે પિછાને છે. સામગ્રી મળી.

હોવાથી બીજા બધા લોકો જાગ્યા પછી જ આચાર સુધી તેઓ મને કે કમને હાં છે કે મોડું મોડું પણ તેનામાં વિદ્યાવૃત્તિનાં રહ્યા હતા, તે જૈનત્વ હવે પૂનાના રાષ્ટ્રીય વાંતોજ ભાષા અને પાઠ્યાત્મ વસ્તુ માત્રનો બહિ-વાવોડામાં એસરવા માંગ્યું. અસહકાર એના જેવો તે જ મુંઝવણમાં, બીજો વિદ્યારથિ વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર શોધવાની વૃત્તિને જોઈ છે. વિદ્યારથી મિત્રોએ કરેલા છેલા નાન-મંથનકાળ. અને તે સૌથી વધારે મહત્વનો. તે જૈન સમાજનો ક્રાન્તિનું સચક હતું. જે સંશોધકવાસી સાધુવેષ કેદી દીધો તેની સ્થિતિ વાચ્યોર માની તેમનાથી દૂર ભાગતા અગર વિદ્વાનોમાં એક પ્રસિદ્ધ લેખક તરીકે જાણીના.

તો પાસે જન્મામાં પાપનો ભય રાખતા તેવા લોકો પણ તેમની વિદ્યાગીરીના મેલાવડા પ્રસંગે ઉપસ્થિત યદ્ય સાક્ષી પૂરતા હતા કે હવે જૂનું કાસ્મીર અને જૂની કાશી એ વિદેશમાં વસે છે. આચાર્ય હરિભદ્રે જૌદ્ધ મદમાં શિષ્યોને લણવા મોકલેલા. આચાર્ય હેમચન્દ્રે કાસ્મીરની શારદાની ઉપાસના કરેલી. ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ કાશીમાં ગંગાતટને સેવેલું. હવે પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જો જૈન સાહિત્યે અને જૈન સંસ્કૃતિએ માનપૂર્વક સ્થાન મેળવવું હોય તો દેશનાં પ્રસિદ્ધ સ્થળો ઉપરાંત વિદેશમાં પણ જ્યાંથી મળે ત્યાંથી દરેક ઉપાયે વિદ્યા મેળવવી અને હરિભદ્ર હેમચન્દ્ર કે યશોવિજયજીની પેઠે નવીન પરિસ્થિતિ પ્રમાણે નવી વિદ્યાઓ દેશમાં આણવી. આ વસ્તુ તદ્દન રૂઢ ગણાતા જૈન સાધુ વર્ગમાં પણ કેટલાકને સમજાઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે. તેથી જ અભ્યાસને અંગે થતા આ વિદેશગમનને કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત જૈન સાધુ-એએ પત્રથી અને તારથી અભિનન્દન મોકલ્યાં હતાં.

આચાર સુધી આત્માના કોષ અદ્વય સાદસથી જ તેમણે અભ્યાસ આગળ ચલાવ્યો છે અને આચારે પણ અંગ્રેજીના અધૂરા અભ્યાસે અને ફ્રેન્ચ કે જર્મનના અભ્યાસ વિના યુરોપની મુસાફરી સ્વીકારી છે. એમનું આ સાદસ પણ આચાર સુધીનાં તેમનાં બધાં સાદસની પેઠે, સફળ નીવડશે.

ચંડિત સુખલાલજી

આચાર્યશ્રી જિનવિજયજીએ સંપાદન કરેલાં પુસ્તકોની યાદી

- ૧ જૈન તત્ત્વસાર (હિંદી ભાષાન્તર)
- ૨ વિરૂપિ ત્રિવેણી (સંસ્કૃત મૂળ, હિન્દી પ્રસ્તાવના)
- ૩ કૃપારસ કોષ (" " ")
- ૪ શત્રુજ્ય તીર્થોદાર પ્રગન્ધ (" " ")
- ૫ દ્રૌપદી સ્વયંવર નાટક (" " ")
- ૬ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ભા. ૧ (પ્રાકૃત મૂળ, ગૂજરાતી વિવેચન)
- ૭ " " ભા. ૨ (૫૫૭ શીલાલેખોનો સંગ્રહ-ગૂજરાતી વિવેચન)
- ૮ જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્યસંચય (૩૩ અંક રાસોનો મોટો સંગ્રહ)
- ૯ હરિભદ્રાચાર્યસ્થ સમયનિર્ણય (સ્વતંત્ર સંસ્કૃત નિર્ણય)
- ૧૦ કુમારપાલ પ્રતિજ્ઞા (પ્રાકૃત ભાષાનો ૧૨ હજાર શ્લોકોનો મહાન ગ્રન્થ)
- ૧૧ પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ
- ૧૨ પાલી પાઠાવલી (પાલી ભાષાની પાઠમાળા)
- ૧૩ અભિધાનપદીપિકા (પાંક્ષી ભાષાનો શબ્દકોષ)
- ૧૪ છત્રકલ્પસૂત્ર-મૂળ, ચુર્ચિ, ટિપ્પણ સમેત-વિસ્તૃત ગૂજરાતી પ્રસ્તાવના.
- ૧૫ આચાર્ય-સૂત્ર
- ૧૬ છંદસૂત્ર
- ૧૭ પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્ય સંદર્ભ (૧૫ માં સંકાના ગૂજરાતી ગદ્યનો સંગ્રહ)
- ૧૮ વિજયદેવ માહાત્મ્ય (૧૭મા સંકાના એક પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્યનું સંસ્કૃત ચરિત્ર)

સ્વૈ ર વિ હાર

મુંઝમિં ભુલુને દરિયે કેટલાક મિત્રો સાથે નહાવા ગયો. ત્યાં નહાવા જવાની વાત થઈ ત્યારે પ્રથમ ગાંધીજી ત્યાં આપરેશન પછી રહેલા તે યાદ આવ્યું અને પછી સહગત રણજીતરામ ત્યાંના દરિયામાં ડૂબી ગયેલા તે યાદ આવ્યું.

તેમના અવસાન વખતે આખા ગુજરાતને ખેદ થયો હતો. પણ ધીમે ધીમે એ વીસરાઈ ગયું. સમય સર્વનું ઓસડ છે. શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઈ સ્મરણસંહિતામાં કાલને કહે છે કે મારો પ્રિય જન તો લઈ લીધો પણ હવે તેનું સ્મરણ ન લઈ લેતો. પણ શું સર્વનો એક જ અનુભવ નથી કે સમય સર્વ અનુભવનો ધીરે ધીરે લોપ કરે છે ? જેમ દીવાનો પ્રકાશ જેમ જેમ અંતર વધે તેમ તેમ ઝાંખો થતો થાય છે તેમ લાગણી પણ સમયના અંતરે ઝાંખી થતી જાય છે.

દિલસુરે પ્રશ્ન પૂછે છે કે એક વસ્તુ થોડો જ સમય રહી, અને બીજી વધારે સમય કે અનંત કાલ રહી, તેમાં એ બન્નેની વસ્તુતામાં શો ફેર પડ્યો ? કોઈ કહે છે કે સમયને લીધે ફેર ન પડે. કોઈ કહે છે કે થોડું ટકે એ અસત્ અને સર્વકાલ રહે એ સત્. તે ગમે તેમ હોય, પણ જ્યાં સુધી આપણે સમયમાં રહી વસ્તુઓનું દર્શન કરીએ છીએ, અને સમય સાથે આપણું જીવન પણ સરતું જાય છે ત્યાં સુધી વસ્તુઓનું રહસ્ય નક્કી કરવામાં આપણે સમયને મદત્ત આપવાના જ.

દરિયા નજીક નાળિયેરીનું વન છે. ગુજરાતમાં ઝાડનું સૌંદર્ય છે પણ આ તાડવનનું સૌંદર્ય ગુજરાતમાં અગ્રાત છે. ગુજરાતમાં અહીં તહીં ઉગતી ખજૂરી કે નાળિયેરી સુંદર નથી દેખાતી. કોઈ મોટું માણસ બીજા સાથે ભળી ન શકે અને અતડું થઈ એક બાજુ ભેંસી રહે તેવાં એ વૃક્ષો ગુજરાતમાં દેખાય છે. પણ તાડનું આખું વન કંઈ ઓર સૌંદર્યવાળું દેખાય છે. કોઈ મહાન મહાનના અનંત થાંભલા જેવાં તેનાં લાંબાં થોડાં, ઊપરના છત્રથી નીચે ઢાપા તેજનું સૌમ્ય મિશ્રણ, અને નિરંતર ચાલતો તેનાં પાંદડાંનો મર્મર ધ્વનિ કોઈ જુદી જ અસર કરે છે. અને એ મર્મર ધ્વનિમાં, તમરાંનો અનિયમિત તીણો અવાજ જુદી જુદી જગાએથી ઓગિતો બહતો વૈચિત્ર્ય પૂરે છે. કાલિદાસે દક્ષિણનાં તાડવનનું એક જ લીટીમાં ઘણું સુંદર વર્ણન કર્યું છે.

તોરેણુ તાલીવનમર્મરેણુ ।

એક જ લીટીમાં આખા દશ્યનું વર્ણન કરવાની તેની શક્તિ અદ્ભુત છે અને એ વર્ણન તેણે બ્રેધને કર્યું છે. અટકશે નથી કર્યું એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. જનવરના વાહનના એ દિવસોમાં એ કેટકેટલું ફર્યો હશે ! અત્યારે ફરવાનાં સાધન છતાં હિન્દમાં આપણે ફરીએ છીએ તે કરતાં તે વખતના લોહો કદાચ વધારે ફરતા. તેમને ફરવાને શોખ જ હતો એમ લાગે છે.

મારા સાહિત્ય રસિક મિત્રે આ નાળિયેરીઓનું વર્ણન કરી બતાવ્યું. તેમણે કહ્યું કે, નાળિયેરીઓ પવનથી ધીમે ધીમે ઘણા જ લાસિત્યથી ઝૂકે છે અને ત્યારે જાપાની સ્ત્રી પુરુષો મળતાં, એક બીજાને અભિનન્દન આપતાં, દૂર જોતાં જોતાં જરા જરા માથું નમાવે છે તેવી દેખાય છે.

*

*

*

મુંબઈમાં હવે સમુદ્રસ્નાનની ફેશન ચર્ચ છે અને આપણા સ્વભાવ પ્રમાણે, સ્ત્રીઓથી જાહેરમાં સમુદ્રસ્નાન થાય કે ન થાય, થાય તો કેવાં કપડાં પહેરીને થાય, અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ જેવાં પહેરે છે તેવાં પહેરીને થાય કે નહિ, વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઊભા કરી આપણે ચર્ચવા માંડ્યા છીએ. આપણામાં જાહેર પીણાં શરૂ થયાં ત્યારથી માથાનાં વાસણમાં પીવાય કે નહિ એ પ્રશ્ન આપણે ચર્ચાએ છીએ અને હજી તેનો નિવેડો આવ્યો નથી, અને લોકો પીધે જાય છે, તેમજ કદાચ આની પણ ચર્ચા ચાલશે અને સમુદ્રસ્નાન પણ તે સાથે જ વધતું જશે. પણ અંગ્રેજ દળનાં નહિ તો બીજાં કેવાં કાપડાં બોધે તેનો કોઈ દરજી કે કોઈ બીજો માણસ વિચાર નહિ કરે. આપણા દરજીઓ તો એમ જ માને છે કે આપણાથી વિચાર જ થાય નહિ. માન કરતા આવ્યા હોઈ એ તેમ કંઈ જવાય. આટલાં વરસોમાં દરજીના ધંધામાં, પશ્ચિમનાં અનુકરણો સિવાય, આપણે કોઈ પણ નવી શોધ કરી એવું કોઈ બતાવી શકશે ? આપણા જૂના પહેરવેષનું રહસ્ય કે ઉપયોગ પણ આપણે નથી જાણતા, અનુકરણથી પશ્ચિમનો પહેરવેષ લેતા જઈએ છીએ અને તેની નિન્દા કરતા જઈએ છીએ !

જેમ પાપ કરીને પછી પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યાંથી પાપમુક્ત થવાય છે, જેમ સંસારમાં રમ્યા-પમ્યા રહેવા છતાં 'આ બધી માયા છે પણ કાંઈ છોડી શકાય છે !' એમ કહેવાથી મોક્ષાધિકારી થવાય છે, તેમ જ પરદેશી રીતભાતનું અનુકરણ કરી પછી તેની નિન્દા કરવાથી સ્વદેશી થવાય છે. આ જ નિયમથી, આપણા દેશમાં યુવાનોમાં માત્ર ક્ષણિક ઉત્તરો જ હોય છે, સતત કાર્ય કરવાની કે દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ હોતી જ નથી એમ વારંવાર કહ્યા કરવાથી પોતે એ સર્વ અપૂર્ણતાથી મુક્ત થઈ જવાય છે; એમ વારંવાર કહ્યા કરે તો પછી પોતાના સ્વાર્થનો ગમે તે ધંધો ચલાવતાં અને દેશનું કાંઈ પણ કામ ન કરતાં છતાં તમે દેશનેતા કે દેશભક્ત થઈ શકો !

*

*

*

અસહના વખતમાં પંડિતો સત્યનો નિર્ણય કરવા અને જે છેવટે સાંખીત થાય તે સ્વીકારવા માટે શાસ્ત્રાર્થ કરતા. પણ આવા પંડિતો ભેગા થઈને સૌથી પહેલાં ક્યાં પુસ્તકો પ્રમાણભૂત ગણી શકાય અને ક્યાં ન ગણી શકાય તેની ચર્ચામાં તપી જઈ છેવટે ગાંધિ-પ્રદાન કરી તે જુદા પડતા અને સત્ય સત્યને ઠેકાણે રહેવું.

લાલના આપણા ભણેલાંઓ અને યુવાનો દેશને માટે કાંઈ કાર્ય કરવાની ઇચ્છાથી ભેગા થાય છે અને બંધારણ પ્રમાણે બહુમતિથી જે નક્કી થાય તે પ્રમાણે ચાલવા બંધાઈને બંધારણ ધડવા બેસે છે; પણ બંધારણ કેવું હોવું જોઈએ, અમુકે બંધારણ બંધારણ મુજબ છે કે નહિ તેની જ ચર્ચામાં લડીને જુદા પડે છે અને કામ કામને ઠેકાણે રહે છે. પ્રાચીન પંડિતોની પરંપરા આપણે સાચવી છે.

ત્યાં જુઓ ત્યાં આજું આ. યુવક સંધમાં એ જ, સાલિત્ય પરિપક્વમાં એ જ, વ્યાયામ પરિપક્વમાં એ જ.

આજું કારણ મને એમ લાગે છે કે બંધારણથી કામ કરવું એ આપણા દેશમાં હજી નવો જ વિચાર છે. એક વિચાર શુદ્ધિથી સમજ્યા તેટલાથી તે અમલમાં નથી મૂકી શકતો. સમસ્ત માનસ તેને અનુકૂળ હોવું જોઈએ. દરમિયાન મંડળોમાં આવી મુશ્કેલીઓ આવવાની જ, અને તેનાથી લોકમાનસ બંધારણ સમજતાં અને બંધારણમાં કામ કરતાં શીખશે. આનો અર્થ એવો નથી કે આપણે બંધારણો લાંબીને જ બંધારણોમાં કામ કરતાં શીખવું. આપણે ઉત્કટાં વધારે સંયમી અને ઉદાર, પરમતસદિષ્ણ, દક્ષિણ, થવું જોઈએ. આ તાલિ-મના અંતરિયાળમાં, એટલી સંભાળ રાખવી જોઈએ કે બંધારણો અને ત્યાં સુધી બધા સમગ્ર શકે તેવાં સાદાં, ઓછાં અટપટાં રાખવાં. પ્રથમ થોડા મિત્રો, જેઓ એક બીજાને સમગ્ર શક્તા હોય તેવાઓએ જ ભેગાં થઈ કોઈ પરિચિત ચોક્કસ કાર્યપ્રદેશ હાથ લેવો અને પછી તેને ધીમે ધીમે વિસ્તારતાં જવો અને જરૂર પડે તેમ તેમ બંધારણ વધારે વિગતવાળું અને અટપટું કરતાં જવું. એમ કરતાં મોટું વિસ્તારવાળું કામ હાથ ન લેવાય તો ન લેવું પણ લઈને લડવું એ વધારે ખરાબ છે.

*

*

*

અંગ્રેજોની ધીરજ અને તેના બીજા સદ્ગુણો વિશે વાત ચાલતાં ઇતિહાસના અભ્યાસી એક મારા મિત્રે તેમની ધીરજ, ખંન, હકીલાપણાનો દાખલો આપ્યો. ૧૮૫૭ નો બળવો ચાલતો હતો ત્યારે જમીન આપવાને કે એવું કોઈ કામ કરવાને માટે કોઈ કમિશનને મોકલેલું. તે મોટો સીપાહનો વિગ્રહ ચાલ્યો, રાજ્ય ઉચકી જવાની આશુ ઊપર આવ્યું પણ પેદા કાર્યનિષ્ઠ મોજણીદારો તો માત્ર પોતાનું જ કામ કર્યું કરતા હતા. આ ગુણ, તમે ગમે તેમ કહો પણ, હવે આપણામાં આવી ગયો એમ મને તો જણાય છે. આ બારડોલીને. સત્યાગ્રહ શરૂ થઈ ગયો છે, માણસો જીવનના એક જ સાધનરૂપ પોતાની જમીનો ખાલસા થાય તે માટે તૈયાર થયા છે, સરકાર જમીનો ખાલસા કરે છે, પોતાના જ ઘડેલા નિયમોને નેવે મૂકી જમીનો કરે છે, માણસોને કોર્ટ મારફત જેલોમાં મોકલે છે, અને છતાં આપણા પરીક્ષા આપનારાઓ કંવાડું ચે ફરક્યા વિના પરીક્ષાઓ આપે છે, આપણા પરીક્ષકો પરીક્ષા લે છે, આપણા વેપારીઓ વેપાર કર્યું જાય છે, આપણા શુદ્ધિવ્યાપારીઓ પોતાનો વ્યાપાર ચલાવે જાય છે ! કેવો મનોયોગ ! સરકાર બારડોલીના સત્યાગ્રહને લીધે તો નહિ, પણ બારડોલી સિવાયના આપણા ગુજરાતીઓ, આપણા વિદ્યાર્થીઓ, આપણા મુલાનો, આપણા વિચારકોએ પાળેલા આ મનોયોગને લીધે સ્વરાજ આપી દે તો તેમાં કશું ખોટું નહિ.

*

*

*

તમે આ વાર્તાસિક જમાનામાં જૂની વાર્તાઓ વાંચી કે સાંભળી છો ? બે ચાર જ વાંચી કે સાંભળી હોય તો ખસ છે. કારણ કે સરેરાશ બે વાર્તામાં એક વાર્તા તો એવી આવે જ છે કે જાણે એક શહેર હતું, તેમાં બધી દુકાનો ઉઘાડી પંજુ આપ્યા શહેરમાં એક પણ માણસ કે છોકરું કે ટોર પણ ન મળે. જે આ દશ્ય તમે બરાબર કદખી શકો તો સમજશે કે તે અતિ બયંકર છે. પહેલાંના લોકોએ આવી વિચિત્ર કલ્પના શાંથી કરી હશે તે સમજવું નથી. કદાચ રાજાના ત્રાસથી વસ્તી ઉચલી જાય, ત્યારે ગામો એવાં નિર્જન

થતાં હશે તે ઉપરથી એ કલ્પના આવી હશે. આત્યારે આપણે કોઈ આમ ઉચલી જતા નથી તેથી આ કલ્પના કરવાને આપણી પાસે અનુભવ નથી. છતાં પ્લેગને લીધે વસ્તી ચાલી ગયેલાં ગામો, શહેરો, જેમણે જોયાં હશે તેમને એ દૃશ્યની ભવ્યકરતા સમજાઈ જશે.

હમણાં મેં એવાં ગામો જોયાં. પણ સ્થિતિમાં જરા જ ફેરને લીધે એ દૃશ્ય ભયાનક રસનું ન થતાં હાસ્યરસનું થયું. બધા રસો એટલા બધા નિકટ છે.

એ ખારડોલી તાલુકાનું જ ગામ હતું અને તે હું શ્રી રવિશંકરભાઈની સાથે જોવા ગયો હતો. સરભાણની કચેરીમાંથી તળાટીઓ અને ખીંગ સરકારી માણસો કચેરીને પાછાં જાણેથી જમી કરવા નીકળ્યા એટલે રવિશંકર ગામોમાં ખબર આપવા તેમની આગળ નીકળ્યા. હું તેમની સાથે હતો. અમે મોટરમાં ફરતા હતા. એક ગામમાં ગયા ત્યાં દૂરથી મોટર જોઈને સ્વયંસેવકે નગાઈ વગાડ્યું. અમે ગામ વચ્ચેવચ્ચે જઈને ઊભા રહ્યા, તો રસ્તાની બન્ને બાજુનાં ઘરો બંધ, ઉપર તાળાં, પણ દૃશ્ય જરા પણ ભવ્યકર દેખાતું નહોતું. કોઈ હસતું રોષાને ઊભો હોય એના જેવી એ શાન્તિ હતી. અમે એકાદ મિનિટ ઊભા રહ્યા ત્યાં ઘરોની બારીઓ ફટાફટ ઉઘડવા માંડી. બહાર ગામે પોતે જ અદૃશ્ય થઈ. અમારી સામે એક લાંબા સરીઆવાળા બારી ઉઘડી અને અંદર એક માણસ દેખાયો. નાટકના તખ્તા પર કેદખાનાની બારી જેવી એ દેખાતી હતી અને તેમાં, રહ્યો રહ્યો, મેળે પૂરાયેલો કેદી, હસતો હતો.

થોડી વારે જપ્તી ઓફીસરો આવ્યા. તેમની વાતચીત ઉપરથી મને મારા એક અભિપ્રાયનું સમર્થન મળ્યું. મેં એક જગ્યાએ લખ્યું હતું કે ભેંસ કરતાં પાડો વધારે રૂપાળો છે. કોઈએ દીકા કરી હતી કે બન્ને કદરૂપાં છે તેમાં વળી એકને વધારે રૂપાળું શી રીતે કેહેવાય? પણ પાડો ભેંસ કરતાં વધારે રૂપાળો હોવા વિના જપ્તી કરનારાઓએ પાંડાને ઘણી સુંદર ભેંસ તરીકે પકડ્યો હશે? આ બનાવે જપ્તી કરનારાઓના મન પર પણ એટલી ઊંડી છાપ પાડેલી કે આ ગામમાં આવીને પણ તેઓ કહેતા હતા કે જમી કરવાને

આટલી નાતો, આટલું અજ્ઞાન...! આપણે અનંત કાલ સુધી, પરાધીન જ રહેવાના છીએ. અત્યંત આ બધાં કારણો સાચાં છે અને આપણે ચેતન્ય ન બતાવીએ તો એ સર્વ કારણોથી અનંત કાલ સુધી પરાધીન જ રહેવાના. પણ રવિશંકર જેવા માણસો તેમાંથી નીકળતા ચેતન્ય રૂપ છે. અત્યંત દિલમાં અજ્ઞાન, અભણપણું, વગેરે બધું છે, એ દિલમાંથી જ એ રવિશંકર જેવા બહાર આવે છે. રવિશંકર પોતે ધર્મચુરત છે, અંગ્રેજી અંગ્રેજી કાંઈ બધા નથી પણ તેણે જ આખો ભોરસદ તાલુકો સુધાર્યો અને ખારડોલી જેવો તાલુકો પણ તેમના જેવા જ માણસોથી આપારે આવે છે.

માણસના શરીરમાં જેમ એક જગાએ ઈન્જેક્શન કરવાની અસર આખા શરીરમાં થાય છે તેમ પ્રજ્ઞ શરીરમાં એક જ જગાએ ચેતન જગાડવાની અસર આખા પ્રજ્ઞશરીરમાં થાય છે. માત્ર ખારડોલીને લીધે આખું ગુજરાત જ નહિ પણ આખું દિલ્હીના જગશે.

આપણાં પુરાણોમાં એક વિચિત્ર વસ્તુ તમે જોઈ દશે. શિવનું પુરાણું વાંચો તો શિવ એ જ આ જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ, તેનાથી જ જગતની ઉત્પત્તિ, બધા દેવો તેને જ વશ. ગણપતિનું પુરાણું વાંચો તો એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ, 'કાઈ દેવીનું પુરાણું વાંચો તો દેવીની જ પૂજન સર્વ દેવો કરતા હોય. દેવોની તો કદાચ 'પુશ્યમન' કરવા એમ કહ્યું હોય. આપણે કોર્ટના કલાર્કનું કામ પડ્યું હોય તો તેને જરૂર કદીએ કે લાઇ તમારાથી આખી ઑફિસ અને અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય ચાલે છે. તે પ્રમાણે દેવોની પણ અર્ધા પુશ્યમન કરી હોય. પણ ગંભીર સદ્ગુણોની ગર્ભામાં પણ એમ જ કરેલું જોશો. સાતની પ્રશંસામાં સાતથી જ તમે તરી જશો એમ બતાવેલું હોય, તેથી જ રીતે દમ, યમ, નિયમ અહિંસા વગેરે સર્વ સદ્ગુણોમાં પણ એકને મુખ્ય કરી બાકી બધા તેના વડે એની મેળે મળી જશે એમ બતાવેલું હોય છે. આ મને સાચું લાગે છે. એ જોયું હોય તો જાઓ ખારડોલી. લોકો મુખ્ય લીલગાસ તો મહેસુલ આપવાની ના પાડવા જેટલી દિલ્લિત પેદા કરવા પૂરતી છે. પણ તેને અંગે લોકોમાં એકસંપી, બંધુતા, સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય, દારૂનિષેધ, ઉદ્યમીપણું વગેરે અનેક સદ્ગુણો એની મેળે ખીલે છે. દેશના અનેક નેતાઓના સમાગમથી, ઉપદેશથી જ્ઞાન મળે અને બીજા સંસ્કારો ગૂંદ રીતે પડે તે તો જુદા.

સ્વે ર ચિ હા રી

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

પ્રતિભા:—૨મી પ્રસિદ્ધ કરનાર: કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, અમદાવાદ. મૂલ્ય સવા રૂપિયા. સાક્ષરશ્રી કેશવલાલભાઈના પદ્ય અભ્યાસ અને નિર્મોલુશક્રિતનું આ એક નવું રૂળ ગુજરાતને મળે છે. પ્રસિદ્ધ કવિ ભાસનાં ગણાતાં નાટકોમાંના પ્રતિમા નાટકનો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. તે માત્ર સાદો અનુવાદ જ નથી પણ તેમની પ્રથા, પ્રમાણે તેમણે બ્રષ્ટ થયેલા સંસ્કૃત પાઠો ચોંટાને પૂર્ણ કર્યા છે અને પછી તેનો ગુજરાતી અનુવાદ આપેલો છે. ભાસનાં નાટકોમાં પ્રતિમાનું રથાન, તેનું રસદર્શન, સંવિધાનની અપૂર્વતા, પાત્રોનું હિચ્છીકરણ વગેરે નાટકને લગતા મુદ્દા તેમણે વિવેચક દૃષ્ટિએ વિચક્ષણ રીતે ચર્ચ્યા છે. ગુજરાતી અનુવાદ સાથે મૂળ સંસ્કૃત પણ આપ્યું છે તે સાફ કૃત્ય છે તેથી તેમણે સંસ્કારેલા પાઠો જોઈને સરખાવી શકાશે.

પ્રતિમા નાટકનું વસ્તુ રામાયણમાંથી લીધું છે પણ કવિએ તેમાં વિલક્ષણ ફેરફારો કર્યા છે. ભાસની નિર્લય નિર્મોલુશક્રિતનો પરિચય આ નાટકમાં સરસ થશે. તેના વસ્તુનું સંવિધાન, રસનિષ્પત્તિની રીતિ વગેરે સર્વ પ્રથમ પંક્તિના કવિને શોભે તેવું છે.

અને એ મૂળને લાયક તેને અનુવાદક મળ્યા છે તે ગુજરાતને ધણો આનંદ. લેવાનો પ્રસંગ છે. આ અનુવાદમાં શ્રી કેશવલાલભાઈની કવિત્વશક્તિ પૂરા પાકે પહેાંચી જણાય છે. અનુવાદ સમશ્લોકી છતાં હ્રસ્વ દીર્ઘની છૂટ તેમણે કાઢ જગાએ લીધી નથી. શ્લોકમાં પણ વાક્યો સ્વાભાવિક ક્રમે ચાલે છે અને પ્રાસ સહજ રીતે પકડી લે છે. એક એ ધાખલા લખ્યો:

શરીર છે ઉત્પલ તુલ્ય નીલ, ને
મુણાલ જેવા સિત દંતકીલ છે,
કાલ એવો હરિ શો નિશાચરે
મુગી સખી કો અબળા હરે અરે !

પ્રાદી પાંખ તણા પ્રહાર કરતો એ દંદમાં ભીતરે;
ચંચુએ ચઠ ચામડી વતરડી વીંધી વિહારે હરે,
ને ન્હોરે નિજ લોહકંઠક સમા ભેટે બળે અંતરે,
વળે અંડન છદ્મ જેમ ગિરિની અંતઃસિલાનું કરે.

વધારે શું, ગુજરાતી અનુવાદ એક સ્વતંત્ર ગુજરાતી નાટક તરીકે રસથી વંચાય છે, અને સ્વતંત્ર કૃતિ જેવો જ છે.

સ્વપ્રેક્ષકો:—લેખક: કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી. પ્રકાશક: એમ. સી. કોહારી, રાવપુરા રોડ, વડોદરા. મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

સને ૧૯૦૬ આસપાસની રાજકીય પ્રવૃત્તિને અને તે કરતાં તેની પછવાડે રહેલી મનોદશાને કલાની દૃષ્ટિએ નિરૂપવી એ આ વાર્તાનો ઉદ્દેશ છે એમ કતોએ પોતે 'વાચકને'

કહ્યું છે. “ વ્યવસ્થા પ્રીતિ કેળવનાર સામ્રાજ્યવાદી અને વિપ્લવ ઇચ્છનાર રાષ્ટ્રભક્ત બંનેની માન્યતા જેટલી કલાતી દૃષ્ટિએ આકર્ષક છે તેટલી જ જનસ્વભાવના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે.”

પુસ્તકમાં માત્ર ૧૯૦૬ ના જ રાજકીય માનસનો ચિતાર નથી પણ તેની લોચણ આગલી પેઢીનો પણ ચિતાર છે. વાર્તાના મુખ્ય નાયક સુદર્શનના પિતા રાવ બહાદુર પ્રમોદરાય, તેમના ભાવી બહેવાઈ નામદાર જગમોહનરાય અને ગોરા પૂજનમાં રાવ બહાદુરથી પણ ચઢી જાય તેવા રા. બ. માધવલાલ, રાવ બહાદુર થવા ઇચ્છતા પત્રાળી પડિયાના બહેપારી શેઠ માલાઈ એ સર્વનું કર્તાએ સુંદર દાસ્યયુક્ત વર્ણન કર્યું છે.

મજાપોતની આવી ગોરાપૂજનથી બાળકોનાં મન ઉપર કેવી વિષમ અસર થાય છે તે આમાં યથાર્થ રીતે નિરૂપેલું છે; અને અંગ્રેજ અમલદારો સત્તાના મદમાં કેવું નફ્ટ અપમાન કરે છે તે પણ બરાબર બતાવેલું છે.

કથાનો નાયક આ વાતાવરણથી લડકે છે. તેને પોતા તરફ ધૃણા થાય છે અને ખીજ તરફ દેશોદ્ધારનાં તેને સ્વપ્નાં આવે છે. નાનપણથી ઘરમાં દબાઈ ગયેલો શુદ્ધિશાળી અને વિશેષ લાગણીવાળો બાળક બહાર મળવા હળવામાં શરમળ હોઈ વધારે વધારે સ્વપ્નશીલ થાય છે. પણ કહેવું જોઈએ કે આ સ્વપ્નશીલતા કર્તાએ લગભગ ઘેલછાની સીમા ઉપર આણી મૂકી છે.

વડોદરા કૉલેજના વાતાવરણમાં અને તે સમયના બંગાળના લાગલાને લીધે થયેલ શ્લેષથી સુદર્શનની સ્વપ્નશીલતા ઉત્તેજાય છે. તે અને તેના જેવા બીજા ગોઠિયાઓ દેશના ઉદ્ધારને માટે જે હવાઈ યોજનાઓ કરે છે, જે અવ્યવહાર મૂર્ખતાભરેલાં સ્વપ્નો સેવે છે તેનું વર્ણન પણ કર્તાએ મોહક રીતે કરેલું છે.

સુદર્શનને નામદાર જગમોહનલાલની છોકરી છોકરી સુલોચના વેરે પરણાવવાનો નામદારનો વિચાર છે. તેથી આ ભાવી જોડાના અસમાન અંશો એક બીજાને પડછે વધારે દીપી આવે છે.

જગમોહનલાલને લીધે એક બીજું આકર્ષક પાત્ર પ્રો. કાપડિયા આવે છે. તેઓ ઇતિહાસના પ્રોફેસર છે. હિંદ વિશે તેઓ કેટલાક નવાં લાક્ષણિક રીતે દર્શાવે છે. સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં પ્રથમ નગર-અસ્મિતા, પછી દેશ-અસ્મિતા આવે છે. રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા માટે ભૌગોલિક સુસંજ્ઞતા જોઈએ વગેરે. હિંદ સંસ્કૃતિ નાગરિકોની અસ્મિતા સુધી આવી ત્યાંથી ભાંગી પડી. અત્યારે હિંદમાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા યવાને સૌથી પ્રથમ ભૌગોલિક સુસંજ્ઞતા જોઈએ. ભૂતકાલનાં આપણાં સામ્રાજ્યોમાં આપણે તે સિદ્ધ કરી શક્યા નથી. તેનું કારણ પ્રો. કાપડિયા એ આપે છે કે સામ્રાજ્યને એક છેડેથી બીજે છેડે લાથી પર ખેંસી જતાં કેટલી વાર લાગે ? અને પ્રોફેસર આશા રાખે છે કે ટેલીફોન રેલ્વે વગેરે વ્યવહારનાં અર્વાચીન સાધનોથી રાષ્ટ્રમાં એ સુસંજ્ઞતા હવે આવશે.

સંસ્કૃતિનો પાયો નગરની અસ્મિતા એ સાદું સત્ય પ્રોફેસરે ઠીક મૂક્યું છે. પણ વ્યવહારનાં સાધન વિના દેશની અસ્મિતા ન આવી શકે એ મત સત્ય લાગતો નથી. ચીન અને રશિયા બન્ને વ્યવહારનાં નવાં સાધન પહેલાંનાં રાષ્ટ્રો છે. ચીન જેવું વિશાળ સમસ્ર જ્ઞાન તો દુનિયાના ઇતિહાસમાં નથી.

ચીનની પેઠે પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કારો દૈશિક વિસ્તાર સાધી શકતા. અને જેમ રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણી વાર રાજ્યને સુદૃઢ કરે છે તેમ સંસ્કારનો વિસ્તાર પણ તેને સુદૃઢ કરે છે. રોમન સામ્રાજ્ય નગરભાવના તથા રાષ્ટ્રભાવના પર આવવાના પ્રયત્નમાં તૂટી ગયું એમ કહ્યું છે પણ ત્યાં, રોમની વિદ્યાસિતા એ નાશનું કારણ કેમ ન હોય ? ગ્રીસ નિર્વીર્ય થતાં તેના પાડોશી અર્ધ સંસ્કૃત ખ્રિસ્ટોનિયાએ તેના પર વિજય મેળવ્યો તેમ રોમ વિદ્યાસમન થતાં તેના પર તેની પડોશી અસંસ્કૃત પ્રજાઓ ફરી વળી તેમ કેમ ન હોય ? પણ વિદ્યાસથી નબળાં પણ છે એમ કદાચ શ્રીયુત મુનશી ન સ્વીકારે. ભારતી પોતાના પ્રાણનું એળખાણ, જે તેમણે લાંબા લલક લઈ અને વિરોધી વાક્યો વાળા ફકરામાં આપ્યું છે, તેમાં કહ્યું છે: “ જ્યારે ક્ષણે ક્ષણનો વિદ્યાસ અનુભવવાની અધીરતા બુદ્ધિ...” પણ અમને આશા છે કે અહીં ‘વિદ્યાસ’ સ્થૂલ અર્થમાં નહિ હોય.

પણ એ ખરૂં કે અત્યારે હિંદુસ્તાનને પ્રસિદ્ધિ ધર્મોની ટૂંકી ભાવના કે એવી બીજી કોઈ ભાવના ઉપકારક નથી. એ ભૂતકાળની ટૂંકી ભાવનાઓ તો રાષ્ટ્રભાવનાના વિકાસમાં અડખીલી છે. આવી ભૂતકાળની ભાવનાઓ કે માન્યતાઓનો વિચાર કરતાં એમ લાગે કે રાષ્ટ્રીય કરતાં આપણને ઘણો વખત જશે. એ ઐક્ય કરવાની પ્રક્રિયાને ઉત્તેજવાનું વિધ્નવ એ જ સાધન છે. પણ પ્રો. કાપિયા કહે છે કે “ આપણા લોકમાં વિધ્નવ કરવાનું મીઠું નથી...ગરીબ વર્ણના વિધ્નવ માટે ભુખમરો ને જીવમ જોઈએ. ક્ષીદીશ સરકાર પાકી છે. તે છેક કોષને ભુખે મરવા નહીં દે. ને તમારી કોઠી જીવમ હોય ત્યાં પણ જીવમ નથી એ ખ્યાલ બેસાડવાનાં સાધન છે. ”

મુલોચનાના સંબંધમાં કર્તા કામચાલનાં કેટલાંક સત્યો પણ પ્રસંગ પ્રમાણે મૂકે છે. “ સ્ત્રીના હૃદયમાં સ્વભાવજન્ય એ ઇચ્છાઓ સદાએ વાસ કરે છે. એક ઇચ્છા પુરુષોની પ્રશંસા મેળવવાની...બીજી ઇચ્છા શાન્તા મેળવવાની ને આપવાની. ” “ શરમ એ એક મોટો દુર્ગ છે. એનાથી ભાવિ પ્રજા જળાય છે...જે શરમ ન હોય તો સ્ત્રીઓમાંથી સંકોચ જતો રહે. જે સંકોચ જતો રહે તો પુરુષની પસંદગી કરવાનો તેને વખત ન મળે. ને વખત ન મળે તો...સ્ત્રી પુરુષ એક બીજાને પસંદ કેમ કરે... ? ”

મુદર્શન અને તેની ઉત્સાહી મંડળી મુરત કોએસમાં લાગ લેવા જાય છે. એ આખું વર્ણન ઘણું સુંદર છે. આ જીવાન વિદ્યાર્થીઓ તિલક-દિશાઝશાહ સમાધાન થવા ન દેવામાં સફળતા મેળવે છે અને કોએસ તૂટે છે. શ્રીયુત મુનશીનાં વેગીલાં કાર્યોનાં વર્ણન હમેશાં મોહક હોય છે તેવું આ પણ મોહક છે.

મુદર્શનને જે સફળતા મળતી હોય તો આટલી જ. તેણે માના ઉદ્ધાર માટે જે કાંઈ કરવા ધારેલું તે સર્વ અંકુરિત પણ થવા પામતું નથી. તેના મિત્રો કેટલાક વ્યવહારમાં પડી જાય છે. કેટલાકનો જીવસો પરજીવામાં પરિણામ પામે છે અને છેવટે મુદર્શન પોતાના કાગળો સાથે સર્વ આશાઓ બાળી નાંખી પોતાની ઇચ્છા કરી ન રહેતાં પિતાની ઇચ્છાને અનુકૂળ બેરિસ્ટર થઈ આવે છે. પહેલાં માંની સેવા કરવા તેણે મુલોચનાને પરજીવા ના પાડેલી, તે મુલોચનાને પરજીવાનું પૂછે છે. પણ હવે મુલોચના ના પાડે છે. જે ધનીને તે આદર્શ સ્ત્રી તરીકે પૂજતો હતો તે પણ પરણી ચૂકી છે. ટૂંકમાં મુદર્શનની સર્વ ભાવનાઓનો જાણે માત્ર ઉપદાસ થાય છે.

આમ થવાનું કારણ કર્તા હિંદના જીવાનોનું માનસ અને ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ માને છે. તે સર્વ માન્યતા થોડામાં થોડા શબ્દોમાં તેમણે એક જગાએ કહી છે.

તે વખત કોંગ્રેસ હતી હીંદની નાનકડી પ્રતિમા. તેજ અમેય વિસ્તાર, તેજ અનેક દૃષ્ટિબાળો તરવરાટ, તેજ અલ્પજીવી હત્યાહ, તેજ પચરંગી ચિત્રમયતા, તેજ ભવ્યતાનો ભાસ, તેજ સનાતન અનંતતાનું દર્શન, ને તેજ કાર્યદક્ષતાનો અભાવ, તેજ ચુસ્ત એકમતાનો અણગમો. (પૃ ૧૬૪)

આખા પુસ્તકની અસર આવારના વાંચનાર ઉપર એવી જ થાય કે હિંદને માટે કશું થઇ શકવાનું નથી અને હિંદને માટે કાંઇ પણ કરવાનો ઉત્સાહ રાખવો તે ઘેઘા છે. આવા સમયમાં જે પોતાનું સંભાળીને બેસી જાય તે ડાહ્યા.

અને જો કર્તાનું આ પુસ્તકનું આ જ વક્તવ્ય હોય તો તે તેમણે સચોટ રીતે કહ્યું છે.

પણ આ વક્તવ્ય સાચું છે કે નહિ એમ કલાની કૃતિના અવલોકનમાં પણ પૂછી શકાય કે નહિ ? કલાની દૃષ્ટિએ અને સત્યની દૃષ્ટિએ જુદું જુદું તો ન જ દેખાય ને ? માણસ જેવા ભાવની દૃષ્ટિએ જુએ છે તેવું દેખે છે. આ આખી પરિસ્થિતિ કર્તાએ જાણે ઘૂણાથી જ જોઇ હોય એમ નથી લાગતું ? અને એમ જોયાં પછી બધું ઘૂણાચોગ્ય લાગે તેમાં નવાઇ છે ? ઉપદાસ કરવા માટે ભાવનામૂર્તિ સુદર્શનને જાણી જોઇને જાણે ઘેઘા વાળો ચીતર્યો છે. સાધારણ ભાવનાશીલ માણસ આટલો ઘેઘો, શરમાળ, ધરમાં દબાયેલો નથી હોતો. એ સમયની ભાવનામાંથી શું ભવિષ્યના હિસાબમાં કશું જ જામે ખેંચી શકાય તેવું નથી રહ્યું ? જો રહ્યું હોય તો કર્તાએ તેનાં બીજ શોધી ખતાવવાં જોઇએ. કવિનું કાન્તદર્શિત્વ તેમાં છે. કર્તાએ મૂખાંધ જોઇ, પણ તેમાં કયાંય પણ તમને ઉત્તેજનલાયક, કદરલાયક કશું દેખાયું જ નથી. અને ન દેખાય, કારણ કે કર્તાએ પ્રેમની નજરથી જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. તેમના હાસ્યમાં તિરકાર છે. તેમના ગ્રો. કાપડિયા સુચોચનાએ પૂછ્યા વિના, તેને કામશાસ્ત્રનાં બે સત્યો સલાહ તરીકે કહેવા બેસે છે, પણ પોતે ઇતિહાસના પ્રોફેસર છતાં જિજ્ઞાસુ સુદર્શનને “ હું રાષ્ટ્ર રાગનો ડાકટર નથી ” એટલું જ કહે છે. તેમને કોઇ પ્રગ્ન કે દેશનો પક્ષપાત નથી.

સંવિધાનની દૃષ્ટિએ વાર્તા રસિક છે. વાર્તાનો વેગ કર્તાની બીજ વાર્તાઓ પેઠે રસ-ભર ચાલે છે પણ સુદર્શનના પૂર્વ ઇતિહાસમાં તેનાં સ્વપ્નો ચીતરવામાં કર્તા ન્યાં પાનાનાં પાનાં લખે છે ત્યાં તે મંદ થાય છે. વર્ણનો આબેહુમ અને મોહક છે. ટૂંકાં વર્ણનો રસિક છે. ભાષા સાદી અને વેગવાળી પણ કોઈ કોઈ જગાએ શબ્દાંતરવાળી છે. ઘણી જગાએ હાસ્ય નિર્દોષ છે પણ આખા પુસ્તકની પછવાડેની દૃષ્ટિ ઘૂણાપુકા અને એકતરફી છે.

તેમ છતાં તે સમય ઉપર આ પુસ્તક પુષ્કળ પ્રકાશ પાડે છે. અને જો કે આ પુસ્તક જીવાનોને દોરી નહિ શકે તેમ જ તેમને પ્રેરણા બલ કે શ્રદ્ધા નહિ આપી શકે પણ પોતાની ઘણી અપૂર્ણતાઓ જોવાને આંતરદૃષ્ટિ આપી શકશે.

ચિત્રો વિશે બે શબ્દો કહેવા જરૂરના છે. ચિત્રકાર અંદરના ભાવને ઉતારવામાં નિષ્ફળ થયા છે એટલું જ નહિ પણ કર્તાનું વર્ણન સમજીને તે પ્રમાણે ચિત્ર દોરવા બેઠેલી

કમિશનરે થીયુત વહલભાઈ માટે “ જોડના ધાંધલિયા ” શબ્દો વાપર્યા તેને માટે કેંગ્રેસની વર્કિંગ કમિટીએ તે શબ્દો પાછા ખેંચી લેવા નોંધ્યો એવો દરાવ કર્યો છે. મુંબઈમાં સર્વપક્ષ પરિષદ ભરાઈ તેને અંગે દેશના સર્વ નેતાઓ ભેગા થયા હતા તેઓએ ખારડોલી નોંધું અને તેઓને સરકારના અન્યાય માટે નોંટલો તિરસ્કાર થયો તેટલો જ લોકોના મક્કમપણા માટે આદર થયો. તે પછી તો સુરત મુંબઈ ધારવાડ દરેક શહેરે સરકારના આ કૃત્યને નિંદી કાઢ્યું છે અને ખારડોલીને અભિનન્દન મોકલ્યું છે. મુંબઈમાં પારસીઓએ ખાસ સભા ભરીને ખારડોલીને માટે દરાવ કરેલો છે. સુરતની જીલ્લા પરિષદના પ્રમુખ તરીકે શ્રી જયરામદાસજીએ આવતી તા. ૧૨ મી ‘ ખારડોલી દિવસ ’ તરીકે પાળવા અને તે દિવસે દેશના એકેએક ખૂણેથી ખારડોલી વિશે દરાવો કરવાને સૂચના કરી છે. ગયા રવિવારે મુંબઈમાં ખારડોલી માટે સભા યર્ષિત્યારે રૂપિયાનો વરસાદ વરસ્યો. અસહકારની શરૂઆતના દિવસો પાછા આવતા જણાય છે. અને ૧૯૨૧ ને બદલે ૧૯૨૮ માં આ સત્યાગ્રહ ખારડોલીમાં જ શરૂ થયો તેથી પ્રજાનું જોર અને તાલિમ વધ્યાં છે, ઘટયાં નથી એ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

વચમાં સાંભળ્યું કે સરકારે સમાધાન કરવાનો કોઈક આગો કર્યો. કદાચ એથી સરકાર એમ બતાવવા માગતી હોય કે પોતે તો સમાધાન કરવા તત્પર છે અને આ ‘ બહારથી આવેલા ’ ‘ ધાંધલિયા ’ જ લોકોને ઉરકેરે છે. અને એ રીતે લોકોની હઠીલાઈના બદનાથી ઘાતકીપણાનું નવું પ્રકરણ શરૂ કરવા માગતી હોય. પણ સરકારથી લોકો છેતરાય તે દિવસો હવે નથી રવા. સરકારે નમતું જ પડશે. અને તે ગોઠું કરે છે તે લોકોના લાગમાં છે કારણ કે તેથી લોકોને વધારે તાલીમ મળે છે અને કેટલાંક અનિષ્ટો જેનાં કે દારૂની બંદી, દિંદુ મુસલમાન બેદ, અપરમ્પના, જે માગે ગોંઝે

લગ્યાથી મટતાં નથી તે તો એની મેળે મરી જવા આવ્યાં છે. ખારડોલી ઉપરથી નોંટાખતો લઈએ તો એમ નથી લાગતું કે દિંદુ-મુસલમાન વગેરે પ્રશ્નોનો વિચાર કર્યો વિના સ્વતંત્ર થવાના કોઈ પ્રયત્ન કાર્યક્રમમાં બધા જોડાય તો એ પ્રશ્નો એની મેળે ખરી પડે ?

* * *

સાધ્મિન કમીશન

સાધ્મિન કમીશન પોતાનું કામ કરવાને દિંદમાં પાછું આવે છે અને દિંદનાં જુદાં જુદાં સ્થળોમાં ફરવાનો ક્રમ તેમણે બહાર પાડી દીધો છે. તેઓ સફળ રીતે કામ કરી શકવાના છે એવી આશા બતાવ્યા કરે છે પણ દિંદની તેમના તરફની બેદિલી વધતી જાય છે. કમિશનના મજુર પક્ષના એક સભ્ય મિ. વનોન હાર્ટશોર્ન બાઇબંધ સકલાતવાલા સામેના પોતાના દ્વેષથી જાહેર વચન ઉચ્ચાર્યું “ કે દિંદના મૂલી-દારોનો દોર આખી દુનિયામાં સૌથી ખરાબ છે અને બાઇબંધ સકલાતવાલાના યાતિબાઈ તાતાઓ જેવા કોઇ ખરાબ માલેકો નથી.” આ રીતે ચૂંટણીની બાજમાં તેમણે બાઇ સકલાતવાલા ઉપરની દાઝ તાતા ઉપર ઉતારી. તેથી ઈંગ્લંડમાં અને દિંદમાં બન્ને જગ્યાએ ક્ષોભ થઇ ગયો છે. અત્યાર સુધી સરકાર એમ કહેતી આવી છે કે સાધ્મિન કમિશનના સભ્યો દિંદ તરફ તટસ્થ ભાવ રાખે છે એ હવે ખોટું પડી ગયું. તાતાના સોલીસિટર્સ તરફથી મિ. હાર્ટશોર્નને નોટિસ મળી ચુકી છે. દિંદનાં વહેપાર સાથે સંબંધ ધરાવનાં મંડળોએ આ વાક્યો તરફ પોતાનો તિરસ્કાર દર્શાવ્યો છે અને મિ. હાર્ટશોર્નને કમિશનમાંથી કમી કરવા માગણી કરી છે. મિ. મેંકડોનેડ, સર સાધ્મિન અને લોર્ડ બર્કનેહડે તો મક્કમ જ રહે છે પણ તેમને પણ આ આગુતરણ પીડા થઇ પડી એમ તો લાગે છે.

* * *

સર્વપક્ષ પરિપક્વ

હિંદીમાં મળેલી સર્વપક્ષ પરિપક્વની મુક્તિ રહેલી એક ગણ તા. ૧૯ મીએ મુંબઈ માં ભરાઈ હતી. તેમાં કેટલીક ચર્ચા થયા પછી દિંને માટે બંધારણ ઘડવાને માટે પેટા સમિતિ નીમાઈ. આ પેટા સમિતિમાં સર્વ પક્ષના સભ્યોને મૂકવા છે. અને કોંગ્રેસના હિંદુ-મુસ્લીમ એક્ય સંબંધી કરાવે તથા ભુદી ભુદી કોમી સભા કે લીગોના દાવા તથા માગણીઓને ક્ષેત્રમાં લઈ ૧લી જુલાઈ પહેલાં બંધારણનો ખરડો તૈયાર કરવાનો છે. તે ખરડો બધા પક્ષોને મળી ગયા પછી, તેની છેવટની ચર્ચા કોંગ્રેસની એક ખાસ બેઠકમાં કરવાનું રાખ્યું છે. સભામાં પક્ષો પક્ષો વચ્ચે કેટલીક ચર્ચા થયેલી હતી પણ અંતે ઉપરના કરાવને મોટી બહુમતિએ ટેકા આપેલો છે.

આ સંબંધી એક પક્ષ એવો પણ છે કે બંધારણ ઘડવા વિશે કાંઈ પણ પ્રયત્ન કરવાનો હજી સમય આવ્યો નથી. છેવટનું બંધારણ તો સરકારની સાથે મસજત કરીને જ ઘડી શકાય. અને તે પહેલાંનાં બધાં બંધારણો છેવટનાં નથી એમ દરેક પક્ષને લાગવાનું અને તથી દરેક પક્ષ પોતાનો દાવો વધારેમાં વધારે કરવાને આગ્રહ રાખવાનો. આ બંધારણ ઘડવાની વાત લોઈ બર્નહેડે આપણા હાથમાં પકડાવી છે અને તે કરવાનો પ્રયત્ન કરવો તે તેના હાથમાં રમવા બરાબર છે. આ દલીલમાં વજુદ છે. પણ હવે આ દલીલ ઘણી મોટી પડે. હવે તો આપણે માટે એક જ ઉપાય છે કે આજ છેવટનો પ્રસંગ છે એમ ગણીને બંધારણ ઘડવું, અને લોઈ બર્નહેડે જે આપણે માટે અશક્ય ધાર્યું હતું તે શક્ય કરી બતાવવું.

બંધારણમાં સિંધને અલગ કરવાનો પ્રયત્ન ઘણો મુશ્કેલ જણાય છે. સિંધ તરફથી સ્વામી ગોવિંદાનંદ એમ કહે છે કે આ પ્રાન્તને અલગ કરવાને ૧૯૧૪માં સિંધના હિંદુઓએ જ માગણી કરી હતી. પણ એટલા ઉપરથી કાંઈ હવે અલગ ન કરવાની તેમની માગણીને પ્રતિબંધ રાખેલો નથી. સિંધનાં હિંદુ મંડળોના દરાવથી

સ્પષ્ટ જણાય છે કે અત્યારે ત્યાંના હિંદુઓનો ઘણો મોટો ભાગ અલગપણું ઇચ્છતો નથી. અલગ રીતે વહીવટ કરવા બેટલી સિંધની ઉપજ છે કે નહિ તે અત્યારે તપાસ ચાલે છે. ખરી રીતે ઉત્તર-પશ્ચિમ સરહદી પ્રાન્તો અને સિંધ બધાને માટે એટલું જ જોવાનું રહે છે કે હિંદમાં ભાષાવાર પ્રાન્તો પાડવા એ એક જ ધોરણ શક્ય છે તો હિંદુઓની લઘુમતિ અને મુસલમાન બહુમતિથી તેમને ગમે તેટલું નુકસાન થતું હોય તે કારણથી આખો સિદ્ધાન્ત છોડી દેવાય નહિ. અને વહીવટ અલગ કરવાથી બહુમતિ અને લઘુમતિ પોતાની મેળે સમાધાન કરી લેશે એવી અદ્દા રાખવી બહુ પડતી નથી.

દેશી રાજ્યો

બટલર કમિટી ઇંગ્લંડમાં રિપોર્ટ ઘડે છે અને તેને લીધે અહીંના દેશી રાજ્યોમાં ખૂબ હરફ થઈ રહી છે. કેટલાક ઇંગ્લંડ ગયા છે તેમાં હમણાં કામીરના મહારાજા અને પાલનપુરના નવાજ ઇંગ્લંડ તરફ સિધાવ્યા છે. બર્મિંગહામ નરેશને આ સમયે કહેવાનું સૂચ્યું છે કે દેશી રાજ્યોએ ઇંગ્લંડમાં આવવાને બદલે દેશમાં પોતાની રીયતની સેવા કરવી જોઈએ !

નરેંદ્ર મંડળના કાનૂની સલાહકાર સર લેરલી સ્કોટ બટલર કમિટીને ચર્ચા કરવા માટે એક મુસદ્દો તૈયાર કરી મૂક્યો છે. તેમાં ત્રણ નવી સંસ્થાઓ સ્થાપવાની દરખાસ્ત છે.

(૧) ઇન્ડિયન સ્ટેટ્સ કાઉન્સિલ તેમાં વાઇસરોય અધ્યક્ષ રહેશે, રાજસ્થાનોના ત્રણ પ્રતિનિધિઓ (નરેન્દ્રો કે પ્રધાનો) હિંદ સાથે પહેલાંનો સંબંધ ન હોય એવા બે અંગ્રેજ સભ્યો અને રાજ પ્રકરણી ખાતાનો મુખ્ય અમલદાર આ કાઉન્સિલ રાજસ્થાનોના હિતનું સંરક્ષણ કરશે અને દેશી રાજ્યોના આંતરિક વહીવટની સ્વનંતરતાને વાંધો ન આવે એવી રીતે હિંદનો રાજદારી ખાતાનો વહીવટ કરશે.

(૨) યુનિયન કોન્સિલ ઉપર જણાવેલી ઇન્ડિયન સ્ટેટ્સ કોન્સિલ અને જર્નલ જનરલ

ઇન કૌન્સિલ બેની મળાને આ કાઉન્સિલ બનશે અને વાઇસરૉય તેના અધ્યક્ષ થશે. બ્રિટિશ રિન્દ અને દેશી રાજ્યો બન્નેના સમાન હિતના પ્રશ્નો અહીં ચર્ચાશે. આ સંબંધી એવી માગણી છે કે ઇન્ડિયન રેટસ કાઉન્સિલ કરતાં વધી ન્યૂ એટલી બહુમતિ ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલને આપવી નહિ.

(૩) યુનિયન સુપ્રીમ કોર્ટ. તેમાં એક ચીફ જસ્ટીસ અને બે બીજા જજોની નીમ-ભુક થશે. તેના ઉપર પ્રીવી કૌન્સિલમાં અપીલ થઇ શકશે. સરકાર સાથેના તથા દેશી રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચેના પ્રશ્નોત્તરો આમાં નિકાલ થવો જોઇએ.

પંડિત મોતીલાલ નહેરુએ આ સંબંધી સામાન્ય રીતે જે કહ્યું છે તે ખરું લાગે છે. ખરી રીતે બ્રિટિશ ઇન્ડિયા માટે સાધન કમિશન અને દેશી રાજ્યો માટે બટલર કમિટી એમ બે જુદાં જુદાં કમિશનો નીમીને સરકાર હિન્દુસ્તાનના બ્રિટિશ ઇન્ડિયા અને દેશી રાજ્યો એવા બે તફાવત અગ્ર વિભાગો કરી નાંખવા માગે છે. હજી સાધન કમિશન હિંદને કાંઈ ખાસ નવાં હકો આપી વળ્યું નથી. આપે એવી વહી પાડી નથી, પણ અત્યારે જેમ કેમી ઝગડાનો લાભ લઇ સરકાર દેશને સ્વતંત્રતા આપવા ના કહે છે, તેવી રીતે ભવિષ્યમાં બ્રિટિશ હિંદને કાંઈ પણ હક્ક આપતાં દેશી રાજ્યો પોતાના હિતને બહાને આડા આવે એવી આ સરકારની યોજના છે. અને દેશી રાજ્યો તે સમજ્યા વિના સરકારના દાવ ખેલે છે. તેઓ પોતાના હક્કો માટે અધીરા થઇ ગયા છે અને બ્રિટિશ હિન્દ આદી દિવાલ ચણાવી પોતાની જોડકા સત્તાનું સંરક્ષણ માગે છે. ખરી રીતે બ્રિટિશ હિન્દની પ્રજા અને દેશી રાજ્યોની સાત કરોડ પ્રજા બે કોઇ રીતે જુદી પાડી શકાય તેમ નથી. આખા હિન્દુસ્તાનનો એક સાથે વિચાર કરવો જોઇએ. દેશી રાજ્યોને પણ તેમની સત્તાનું ખરું સંરક્ષણ પોતાની પ્રજા સાથેના ખુલા દિલથી કરેલા બંધારણપૂર્વકના સંબંધથી જ મળવાનું છે. મહેસૂર જેવું કોઇક રાજ્ય આ સમજે છે અને રાજ્યોની યોજનાથી દૂર રહે છે, દરમિયાન

બીજા રાજ્યો તો સરકારના હાથમાં રમી સમસ્ત હિંદના અને પોતાના હિત વિરુદ્ધી ખાજી ખેલે છે.

હિન્દના મજુરો

હિન્દમાં મજુરોની દશા હાલતો ઘણી જ દુઃખી બની છે. મુંબઈની હડતાલને છ અઠવાડિયાં થયાં છતાં હજી સ્થિતિમાં કશો ફેરફાર થયો નથી. મુંબઈના નામદાર ગવર્નર વચ્ચમાં પડી સમાધાન કરાવી આપતા નથી. તેઓ હડતાલના નેતાઓને દોષ દે છે. મુંબઈની મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશને તેને કશી પણ મદદ કરી નથી. એક દારૂનાં પીકાં બંધ રહે અને જેને પોતાને વતન પાછાં જવું હોય તેને રેલ-વેના લાડાની કંઈક રાહત મળે એટલું પણ તે કરી શકેલ નથી. તેમને રશિયાનાં મજુર મંડળો તરફથી કંઈક મદદ મળી છે અને કેટલાક નેતાઓએ તેની સામે વાંધો ઉઠાવ્યો છે. મજુરો પૈકી માત્ર મુસલમાનોને મદદ કરવાને નાણાં આપવાની વાત થઇ હતી પણ મજુર મંડળે યોગ્ય રીતે તેની ના પાડી છે. મજુરોમાં કોઈ ભેદ નથી અને તે પેસવા દેવા ન જોઇએ.

મિલ્લમાલોકો તો માત્ર તેઓ બુખારી દારીને શરણે આવે તેની રાહ જોઇ બેસી રહ્યા છે. વચમાં સાંભળ્યું હતું કે એક-બે મિલ્લમાં કેટલાક મજુરો ગયા હતા પણ તેથી પણ કશો ફેર પડ્યો નથી. છેલ્લા ખખર છે કે કોઈ મિલ ચાલી શકી નથી. આ માત્ર મિલ્લમાલોકો અને મજુરો વચ્ચેના ખાતગી સંબંધની વાત ન ગણાવી જોઇએ પણ દેશના ઉદ્યોગની ગણાવી જોઇએ. મજુરોની ફરિયાદમાં સત્ય છે એમાં શંકા નથી. પગારની પદ્ધતિમાં એવી રીતે ફેરફારો થયા છે કે મજુરને પગાર મળે ત્યારે જ તેને ખખર પડે કે પગાર ઘટ્યો છે. અને બધા ફેરફારોમાં મજુરના નેતાઓને કશી જ ખખર આપેલી નથી. મજુરોએ સમાધાન કરવા માટે પોતાના પક્ષનો લવાઈ નીચો છે, પંડિત માલવીયજી જેવા નેતા આનું સમાધાન કરાવવા ઉત્સુક છે તો મિલ્લમાલોકોને લાજિમ છે, કે તેઓ પણ પોતાના પક્ષનો માણસ નીમી સમાધાન કરે.

જમશેરપુર તાતાનાં કારખાનામાં સાંસળીએ છીએ કે હડતાલનો અંત આવતાં ત્યાં કારખાનાં પાછાં કામે વળગ્યાં છે. પણ લીલુદાની હજી એ જ સ્થિતિ છે.

પણ સામાન્ય રીતે પણ આપણા મજુરોની સ્થિતિ ઘણી જ ખરાબ અને શરમ ઉપજાવે તેવી છે. થોડા સમય ઉપર બ્રિટિશ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસના બે પ્રતિનિધિઓ મિ. પેસેન્ડ અને મિ. હાંસવર્થ અહીંના મજુરોની સ્થિતિ જોઈ ગયા અને તે ઉપરતેમણે રિપોર્ટ રજુ કર્યો છે. આપણા મજુરોને પહેરવાને વસ્ત્ર, ખાવાને અન્ન અને રહેવાને ઘર પણ મળતાં નથી. તેઓ કહે છે કે મજુરોના માલેકો તો મજુરોને સનાતન દરિદ્રતામાં રાખવા ઇચ્છતા હોય એમ જણાય છે. કેટલીક મિલોમાં મજુર સુખાકારીનાં ખાતાં હતાં પણ તે પણ પરાપકારની મોટાઇમાં કાંઈ ખાસ લાભ આપતાં નહોતાં. આસામના મહાતા બગીચા માટે તેઓ કહે છે કે એ તો “વાસ્તવિક રીતે શુક્રામીની સંસ્થા છે.”

આ રિપોર્ટ કરનારા આગાહી કરે છે કે હિંદમાં આગળ ઉપર હુન્નર ઉદ્યોગ જરૂર વિસ્તાર પામવાના છે અને હાલની સ્થિતિમાં સારામાં સારું એ છે કે બ્રિટિશ મજુર સંસ્થાએ અહીંના મજુરોનો પ્રશ્ન હાથમાં લઈ લેવો અને તેમના ઉદ્ધાર માટે એકદમ પગલાં ભરવા માંડવાં. આ ઇરાદો તો સારો છે પણ આ મજુર પ્રતિનિધિઓએ જેનું જોઈએ કે મજુરોની સ્થિતિ ખરાબ છે તેમાં પરદેશી સત્તા એ પણ એક મોટું કારણ છે. જે મજુરોની સ્થિતિ ખરાબ જ સુધારવી હોય તો બ્રિટનના મજુર પક્ષે હિંદને સ્વતંત્રતા આપવા સાચો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેને બદલે આ રિપોર્ટમાં તો એક પણ વિચાર દર્શાવેલો નથી. વળી હિંદી મજુરોએ એ પણ વિચારવું જોઈએ કે ઇંગ્લેન્ડની મજુર સંસ્થા સાથે જોડાવાથી કદાચ થોડો વખત તેમની વ્યવસ્થાશક્તિનો લાભ મળે, પણ હિંદના સ્વતંત્રતાના મહાન પ્રશ્નમાં એ ઇંગ્લેન્ડના મજુરો જોડેના એ સંબંધ આડો આવ્યા વિના રહે નહિ. ઇંગ્લેન્ડના માણસો પરાપકારી યનાં પણ સ્વદેશપક્ષપાતી કદી મટતા નથી.

તે ગમે તેમ હોય, પણ આ બન્ને પ્રતિનિધિઓએ આપણી સ્થિતિ તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે લક્ષમાં લઈ મિત્ર માલિકોએ અને નેતાઓએ મજુરોની સ્થિતિ સુધારવા તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ.

* * *

જૈન-પાક્ષીતાણુ કેસનું સમાધાન

૧૬ જુલાઈ ૧૯૨૬ રોજ પોલીટીકલ એજન્ટ મિ. વૉટસને આ કેસમાં જે ચુકાદો આપ્યો હતો તેથી નારાજ થઈ જૈન કેમી શત્રુંજયની યાત્રાએ જવું બંધ કર્યું હતું. બે વરસે તેનો નિકાલ વાઈસરોયની સમક્ષ આવી ગયો છે અને સમાધાની ખત ઉપર પક્ષકારોએ સહી કરી છે કે શત્રુંજયનો ડુંગર પાક્ષીતાણુ સ્ટેટમાં આવેલો છે, તેના ઉપરની હકુમત પાક્ષીતાણુની રહેશે. પણ ૧૮૭૭ ના ઠરાવને આધારે ગઢની અંદરની માલીકી જૈન કેમની છે અને જૈનો તેનો વહીવટ કરી શકે. જૈનો અને પાક્ષીતાણુ વચ્ચે કાંઈ પણ તકરાર પડતાં પ્રથમ તેનો નિર્ણય પાક્ષીતાણુ દરબાર કરે અને તેનાથી નારાજ થતાં જૈનેને વાઈસરોય પાસે અને તે પછી તેથી આગળ અપીલ કરવાનો હક રહેશે. દરબારના મુકા સંબંધી ૩૫ વરસને માટે જૈન કેમ રૂ. ૬૦,૦૦૦ દરબારને આપે અને દરબાર જૈનો પાસેથી બીજે કશો કર માગી ન શકે. ૩૫ વરસ પૂરાં થયે સરકાર તે રકમમાં ફેરફાર કરી શકે. આ ઠરાવનો અમલ ૧ લી જુન ૧૯૨૮ થી થશે. અને તે તારીખથી શત્રુંજયની યાત્રા શરૂ થશે.

જૈન કેમ આ ઠરાવથી રાજી છે. એક સંખી અને દઢતાથી આ ઠરાવ મેળવવા બદલ અમે તેને અભિનંદન આપીએ છીએ. અત્યારના સર્વ બનાવો એકજ બાબત પુરવાર કરે છે કે પ્રભુ જે એક યાત્રી તો તેનું બધું કોઈ અટકાવી શકતું નથી. આપણે આશા રાખીએ કે જૈન ભાઈઓ દેશની મહાન હીલચાલોમાં આવું જ એકજ બતાવી તેને સફળ કરવામાં પોતાનો ફાળો આપશે.

* * *

પશ્ચિમ હિંદની હીલચાલ

આ ગંધા માસમાં આખા પશ્ચિમ હિંદમાં એટલે મુંબઈ ઇલાકામાં રાજકીય પ્રવૃત્તિ ઘણા વેગથી ચાલી છે. લગભગ કોંગ્રેસ સમાહમાં જેવા વેગ અને પ્રવૃત્તિ દેખાય છે તેવાં આ માસમાં દેખાયાં છે. મુંબઈમાં કોંગ્રેસની વર્કિંગ કમિટીની એકે કામ કર્યું પછી સર્વે પક્ષ પરિષદ ભરાઈ. તેના સર્વ મુખ્ય મુખ્ય કાર્ય-ભારીઓ ખારડોલી ગયા. તે ઉપરાંત પૂનામાં પ્રાંતિક રાજકીય પરિષદ ભરાઈ, અને તેવી જ પરિષદ કલ્કીટક અને કેરલમાં ભરાઈ. સુરતમાં તાલુકા પરિષદ ભરાઈ અને સિન્ધમાં પણ તેને વહીવટમાં અગ્રગ કાઢવાના પ્રશ્ન ઉપર અને મુસલમાનોની જમીનના મોંઘદલા ઉપર નિયંત્રણ મૂકવાના કાયદા સંબંધી પુષ્કળ ઊદ્ઘોષ થાય છે. તેમાં પણ ગુજરાત સૌથી વધારે પ્રવૃત્તિમાં આવ્યું દેખાય છે. અહીં વ્યાયામપરિષદ ભરાઈ અને ખારડોલીનો સત્યાગ્રહ તો હજી વધારે વધારે મજબૂત અને ગંભીર રૂપ લેતો જાય છે.

પૂના પ્રાંતિક પરિષદે ઐક્ય લાવવાને માટે અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન છોડી દીધો તે એના પર કલેક જ ગણાય. કલ્કીટકનો ખાસ પ્રશ્ન તે અગ્રગ પ્રાન્ત થવા છનું છે તે છે. પણ એ સર્વ પ્રશ્નોને ગોળું કરી દઈ અત્યારે સાધન કમિશનનો બહિષ્કાર કરવો, પરદેશી અને ખાસ કરીને બ્રિટિશ કાપડનો બહિષ્કાર કરવો અને ખારડોલીને માટે સહાનુભૂતિ ધરાવવી, તેના બહાદુર ખેડુતોને અભિનંદન આપી, તેને પૈસાની મદદ આપવી, સરકારના બુલમને નિંદી કાઢવો એ સર્વે મુખ્ય દરાવો હતા. કોંગ્રેસના સ્વાતંત્ર્યના દરાવને પણ બહાલી મળી છે.

આ સર્વ હીલચાલમાં આપણા મુપ્રસિદ્ધ નેતાઓ જેવા કે પંડિત માધવીપત્ર, પંડિત મોતીલાલ નહેરુ, ડૉ. મુંડે, મોતીલાલ સૌકત-અહીં, શ્રીયુત જયરામદાસજી શ્રીયુત વલ્લભભાઈ વગેરેએ તો પૂરો લાગ લીધો છે અને લે છે.

પણ ત્રણ વ્યક્તિઓએ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. મુંબઈમાં દરિયો પૂરવાની યોજનાની સામે વિરોધ કરનાર મિ. નરીમાન જેઓ કલ્કીટક પરિષદના પ્રમુખ હતા. અને તે સિવાય શ્રી સુભાષચન્દ્ર બોઝ અને પં. જવાહીરલાલ નહેરુ. બન્ને ભવિષ્યની રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં આગળ પડતો ભાગ લેશે એમ લાગે છે. પણ બન્નેની માન્યતાઓમાં મહત્વનો મૂલગત ભેદ છે. શ્રીયુત સુભાષચન્દ્ર બોઝ આપણી જૂની સંસ્કૃતિને ચાહનારા છે, હિંદુસ્તાન અનેક ઇતિહાસના પત્ર-ટામાંથી બચ્યું છે તો દુનિયાને કાંઈક પેગામ આપવાનું તેનું નિર્માણ છે; એ મહાન કાર્યને માટે જીવાન સ્ત્રી અને પુરુષોએ તૈયાર થવું જોઈએ; વગેરે એમનું મુખ્ય વક્તવ્ય છે. પં. જવાહીરલાલ નહેરુ પશ્ચિમમાં ફરી આવ્યા છે અને પશ્ચિમની, ખાસ કરીને રશિયાની છેલ્લી હીલચાલો તેમણે રસથી અવલોકી છે. તેથી તેઓ હિંદને પ્રાચીનતાના ચીત્રા છોડી બહાર આવવા કહે છે. તેમનો ખાસ સંદેશો એ છે કે હિંદને લયશીલતાનો માનસિક રોગ થયો છે અને તેમાંથી તેણે તુરત બહાર આવી ભૂત-કાલનો ભાર ફેંકી દઈ, પોતાનું આર્થિક હિત જીલ્લિથી સમજી તેને માટે આગ્રહપૂર્વક મથવું જોઈએ. હિંદની પ્રાચીનતા કે તેના કોઈ સંદેશ માટે તેમને મોહ નથી.

પણ આ ઉપરાંત પૂનાની વસન્ત વ્યાખ્યાનમાલા તરફ અમે ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. આપણા દક્ષિણી ભાઈઓ સંસ્થાઓને નિયમિત ચલાવી વિદ્યા પ્રાપ્તિ માટે તેનો કેવો ઉપયોગ કરે છે તેનો તે દાખલો છે. 'સ્વીધર્મ' અને Some aspects of Indian Commerce એમ બે વિષયો ઉપર આ માસમાં ભાષણો આપાયાં. બન્ને ભાષણો રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ અપાયાં હતાં અને સર્વ સમજી શકે તેવાં હતાં. આપણા ગુજરાતમાં આવી ભાષણ પ્રવૃત્તિ ચલાવી શકે એવી સંસ્થા માત્ર સાહિત્ય સભાઓ, પણ તે શુદ્ધ સાહિત્ય સિવાયના બીજા વિષયથી અને ખાસ કરીને રાજકારણથી અગ્રગ જાય છે. પણ આ પ્રવૃત્તિને માટે કાંઈક પ્રયાસ થવાની જરૂર છે.

હિંદી તખીખી નોકરી—૧૯૧૯ ની વર્ની લોવેટ કમિટીએ ઠરાવ્યું હતું કે હિંદી તખીખી નોકરીના બે ભાગો પાડવા, દિવાની અને લરકરી, અને પહેલામાં મોટે ભાગે હિંદી-ઓને સ્થાન આપવું. પણ પછી લી કમિશન બેઠું અને તેણે ઠરાવ્યું કે હિંદના અંગ્રેજ સરકારી નોકરો માટે પૂરતી સંખ્યામાં અંગ્રેજ તખીખો નોંધાવે. આ સૂચના સરકારે તરત પકડી લઈ તેને અમલમાં મૂકવા એક બોજના ઘડી છે. તે પ્રમાણે સનદી તખીખી નોકરીની ૭૦ ટકા જેટલી જગ્યાઓ અંગ્રેજોથી પૂરવાની રાખી છે. લરકરી તખીખી નોકરીમાં પણ ૨૦૦માંથી ૧૩૪ જગ્યાઓ અંગ્રેજો માટે રાખી છે અને બાકીની ૬૬ હિંદીઓ તેમ જ અંગ્રેજો બંનેથી પૂરી શકાય.

આમ કરવાનું કારણ અંગ્રેજોની ખાસ હોશિયારી કે હિંદીઓની અણઆવડત એવું બતાવેલું નથી. જ્યાં ધંધામાં આ ધંધો તો ખાસ કરીને હિંદીઓથી પૂરી શકાય તેવા છે. તેમ છતાં જોમ ન કરવાનું કારણ એ કે સનદી નોકરીઓ અને તેટલી અંગ્રેજોને આપવી. અને બીજું એ છે કે અંગ્રેજોને પોતાની નાડ દેશી કાળી ચામડી વાળો માણસ લુએ તેની ચીડ છે. દેશીઓના સ્પર્શ પણ તેમને નોંધતો નથી!

ઇજિપ્તને ધમકી—ઇજિપ્તની ચેંબરે જાહેર સભા ભરવા સંબંધી એક બીજા મંજુર કર્યું અને તે મંજુર થવામાટે સેનેટમાં રજુ થવાનું હતું તેને આગલે દિવસે જિટને એક ધમકી ભરી નોટ ઇજિપ્તને લખી અને બે લકાઇની મનવારો માલ્ટાથી ઇજિપ્ત જઈ ઉભી રહી. પરિણામ એ આવ્યું ઇજિપ્તની સરકારે એ બીજ લાલ મુલતવી રાખી નવેંબરમાં રજુ કરવાનું રાખ્યું છે.

ઇજિપ્તના રાજતંત્રમાં જિટનની મિરજો-રીનો આ એક નવો દાખલો છે. જૂના કાલ-

દામાં જાહેર સભાઓ ઉપર ઘણું સખ્ત નિયંત્રણ હતું તે આમાં જરા ઓછું થતું. હતું. આ નવા બિલ પ્રમાણે કોઇ પણ જાહેર સભામાં તોફાન થયા પહેલાં પોલિસ તેને વિખેરી નાંખી શકતો નથી, પણ સભા ખોલાવનારા વિખેરવાનું કહે અથવા સભામાં મુદેલનો ભંગ થાય તોજ તેને વિખેરી શકે છે. હવે જિટનનું કહેવું એવું છે કે આ બિલથી ઇજિપ્તમાં રહેલા પરદેશી-ઓના જનમાત્ર લેખમમાં આવી પડે છે અને તેમના જનમાત્રનું રક્ષણ કરવું એ જિટન પોતાની ફરજ સમજે છે. ૧૯૨૨ માં મિ. રેમ્સે મેંકડોનલ્ડ અને ઝવલુસ પાયા વચ્ચે ઇજિપ્તની સ્વતંત્રતા સંબંધી જે કોલકરાર ચાલતા હતા (આ કોલકરાર ઇજિપ્તે નહિ સ્વીકારવાથી ત્યાંથી જ અટકી પડ્યા છે) તે મુજબ ઇજિપ્તને સ્વતંત્રતા આપતાં ચાર મુદ્દાઓ જિટને પોતાની સત્તા અને વહીવટમાં રાખેલા છે. (૧) બ્રિટિશ શહેનશાહતના વહેવારના અવરજવરનું રક્ષણ (૨) પરદેશી રાજ્યોની ઇજિપ્તમાં ડખલ કે દરમિયાનગીરી (૩) પરદેશીઓના હિતનું રક્ષણ (૪) મુદાન. હવે આ કારો ઇજિપ્તે નહિ સ્વીકારેલા હોવાથી આ કોલકરાર પહેલાંની સ્થિતિને આધારે જિટન ઇજિપ્ત સાથે વર્નાવ કરે છે અને તે મુજબ પરદેશીઓના હિતની ખાતર ઇજિપ્તની અંદર ભરાતી સભાઓનું બિલ તે ડરાવીને અટકાવે છે.

જિટન જોવું. સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી રાજ્ય કેવી કેવી દલીલો કરે છે અને કેવી ખાખતમાં લાય ઘાલે છે! ઇજિપ્તને પોતાના જનમાત્ર વડાલાં નહિ હોય તે પોતાને નુકસાન થાય તેવાં બીજો પસાર કરે? પરદેશીઓના રક્ષણને બદલે ને સભાનો કાયદો પણ બંધ કરાવી શકાય તો ૧૯૨૨ ના કોલકરારો સ્વીકારીને પણ ઇજિપ્તને શો લાલ યઈ શકવાનો હતો? અને જર્મનીની લકાચક્ર પ્રતિને દમેશાં નિંદતાં જિટન

પોતે શું કરે છે ? તરત મનમાં મોઢાલી ડરાવે છે. જો પરદેશીઓના દિનની વાત જાણી હોય તો ક્રિસ્ટન ઇજિપ્ત ઉપરની સત્તા લીગ આફ નેશન્સને કેમ સોંપી દેતું નથી ? સાચી વાત તો એ છે કે ક્રિસ્ટનને પોતાનો સ્વાર્થ કે સત્તા જરા પણ છોડવાં નથી. અને સામા પક્ષનો ન્યાય તો જ્યારે તે બળ દેખે ત્યારે જ વિચારી શકે છે.

* * *

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સુલેહ દરખાસ્ત-ના જવાબ સર ઓરેન ચેમ્બરલેને વાળ્યો છે. તેમાં મિ. કેલ્વિનની કલમો તેમજે માન્ય રાખી છે પણ તે સાથે ક્રિસ્ટિય શહે-નશાહતના દિનમાં કેટલાક અપવાદો પોતાને માટે રાખેલા છે. તેમાં મુખ્ય એ છે કે દુનિયાના કેટલાક દેશોનું અખંડત્વ અને ક્ષેત્ર સચવાઈ રહે તે ક્રિસ્ટનને માટે આવશ્યક હોવાથી તે સાચવવાને તે બંધાય છે. અને તેના રક્ષણને માટે તે લશ્કરી સ્થાપ કરે તે આત્મ-રક્ષણની ગળાતરી જોઈએ. આ સરતોએ તેઓ કેલેગની ગોજનાને સંમત થાય છે. આવા પ્રદેશો કયા કયા છે તે સંબંધી પાર્લિમેન્ટમાં પૂછતાં તેમજે ઉગડ જવામો આપ્યા છે. આ પ્રદેશો કયા કયા તે કોઇ કહે ત્યારે જ જાણાય એમ નથી. એ પ્રદેશો બીજા કોઈ જ નહિ પણ ઇજિપ્ત અને સિંદુસ્તાન છે. એટલે જગતની સુલેહ રાખવા ક્રિસ્ટન ખુશી છે પણ તે કરતાં પણ ઇજિપ્ત અને સિંદ રાખવા તે વધારે ખુશી છે. પરંતુ સિંદ જગતની સુલેહમાં કેવું આડું આવે છે તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. અમેરિકાના એકસીએ ક્રિસ્ટનની ફારીન આફિસને, બધાં સંરક્ષણો અને સિંદુસ્તાન પણ આ સુલેહ ઉપર સહી કરે એવી મોટ આપી છે. આના ઉપર સિંદ સહી કરે એનો એટલો જ અર્થ કે સિંદ પોને લગાઈ કરીને ક્રિસ્ટનથી

સ્વતંત્ર ન થઈ શકે, પણ ક્રિસ્ટન સિંદને કબજે રાખવા લગાયક સાધનોનો ઉપયોગ કરે તે આત્મરક્ષણમાં ગણાય ! આવી રિયતિમાં સિંદ તેના પર સહી કરવાનો શો અર્થ છે ? જાપાને પણ અમેરિકાના આ કહેણને આવકાર આપ્યો છે. લીગ અને લોકાનોની સલાહની જવાબદારીઓને આનાથી વાંધો ન આવે એવી રીતે તે સંધિમાં સમીપ થવા ખુશી છે. અને માને છે કે જે ૭ રાજ્યોને આ સંધિનાં કહેણો મોકલ્યાં છે તે જો આમાં સામેલ થાય તો આ સરતોથી વિમુદ્દો બંધ કરવાનું કામ વ્યવહાર થઈ શકશે. પણ જાપાનને પણ ચીન ઉપર દાદ છે.

* * *

તુર્કિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાનની સંધિ

અફઘાનિસ્તાનના વિચક્ષણ શાહ અમાનુ-લાએ તુર્કિસ્તાન સાથે સંધિ કરી છે. જન્મે દગેશાં માટે શાન્તિ સાચવવા બંધાય છે. દરેક દેશ બીજા દેશ સર્વ પ્રકારે બને તેટલા વધારેમાં વધારે અનુમદથી નેશે. લગાયક આરંભોમાં ભેગાં રહેવા સંબંધી ઉત્તેષ નથી. લગાઈ કાયદો અને વિજાનના વિષયોમાં નિષ્ણાન હોય એવા માણસો અફઘાનિસ્તાન મોકલવાને તુર્કિ-આને માથે લીધું છે.

આ સંધિથી એશિયાનાં બે આમન પડ્યાં અને સુધરેલાં મુસલમાની રાજ્યો સંધિમાં આવે છે. યુરોપે સ્વાર્થથી અને ગર્વથી એશિયા-વાસીઓનો એટલો અનાદર અને અપમાન કર્યું છે કે એશિયાનાં રાજ્યોને ધીમે ધીમે ભેગાં થવા વિના આપવાનું નથી. એમાં જ એમનું શ્રેય રહેલું છે.

દાડની બદી

દાડની બદીનો સમજાવો અટકાવ કરી શકાય કે નહિ તેની તપાસ કરવા સરકારે એક કમિટી નીમી હતી. આ કમિટીએ (૧) દાડ બંધ કરવાની અને બંધ કરવા માટે જે નવા નોકરો રાખવા પડે તેને લીધે કેટલો નવો ખર્ચ કરવો પડે, (૨) તે ખોટ પૂરી પાડવા આવકનાં કયાં નવાં સાધનો છે અને (૩) નવા કરવેરા કઈ રીતે લેવા તેનો કાર્યક્રમ નક્કી કરી આપવાનો હતો. આ કમિટીની બહુ-મતિ આ ખોટ ૬ કરોડની ગણે છે અને નવી આવક ૪-૩ કરોડથી વધારે જોગવી શકાય તેમ ન હોવાથી સરકાર દાડની બંધી કરવાને પોતાને અશક્ત જણાવે છે. ખરી રીતે આ વિચારસરણી જ ખોટી છે. દાડ ખરાબ હોય તો તેને બંધ કરવો જ જોઈએ. વળી આ ગણતરીમાં એ પણ સમજવું જોઈતું હતું કે દાડ બંધ થવાથી સામાન્ય ગુન્હાનું પ્રમાણ ઓછું થવાનું તથા દરેક માણસની કમાવાની શક્તિ વધવાની અને તેથી એકંદર સરકારને નફો, પોલીસખાતાનું ખર્ચ ઓછું થવાનું અને ખીજ આવક એની મેળે વધવાની. પણ સરકાર પોતાનો આશાવાદ દાડમાંથી જ મેળવી શકે છે, દાડની બંધીમાંથી નહિ. અને છતાં દાડની બંધી એ જ પોતાનું ધ્યેય છે એમ તો કહ્યા કરે છે!

સરકારને તો ગણે જ એમ ધ્યેય વિરુદ્ધ જ પગલાં ભર્યાં પડે છે! દાડને તદ્દન બંધ કરવો છે છતાં દાડ ચાલુ રાખવો પડે છે, દિંદને સ્વતંત્ર કરવું છે છતાં દિંદને હક આપી શકતા નથી, ખેડૂતને સુખી કરવા છે છતાં તેની પાસેથી વધારેક મહેસુલ લેવું પડે છે! સરકાર બિચારી શું કરે?

પ્રો. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટનું અવસાન

આ માસમાં લુનાગઢ બહાઉદ્દીન કોલેજના પ્રોફેસર હરિલાલ માધવજી ભટ્ટનું ખેદકારક અવસાન નોંધવું પડે છે. સદ્ગત પ્રો. સેશ્યાના એક પ્રિયશિષ્ય હતા અને ઘણા સમયથી બહાઉદ્દીન કોલેજમાં જ નોકરી કરતા હતાં. સાહિત્યમાં અને સમાજના પ્રશ્નોમાં તેઓ સારો રસ લેતા. તેમના મિત્ર પ્રોફેસર બળવંત-રાય દાકોરની સાથે તેમણે 'પ્લુટાર્કનાં જીવન ચરિત્રો' નું ગુજરાતી ભાષાન્તર કર્યું હતું જે પુસ્તકની હજી જોઈએ તેવી કદર થમ નથી એ શોકની વાત છે. તે સિવાય તેમણે દિંદી રાજબંધારણ ઉપર એક પુસ્તક લખ્યું છે. સદ્ગત માસિકોમાં પણ લુગ લુગ વિષયો ઉપર લેખો લખના અને તેમના લેખો 'પ્રચ્ચાન'માં પણ આવેલા વાચકોએ જોયા હશે-પ્રો. કાકોરના દિંદના રાજ્યતંત્ર ઉપરના પુસ્તકની લેખમાત્રા તેમણે હમણાં જ પૂરી કરી.

સદ્ગતે તેમનાં પ્રેમાળ અંતઃકરણથી વિદ્યાર્થીઓનો તેમજ મોટા મિત્ર મંડળનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો. કોઈને પણ મળતાં તેઓ ભક્ષમનસાધ સરસતા સૌજન્યની છાપ સચોટ પાડતા. દરેક પક્ષના ગુણની કદર કરવા દમેશાં ઉત્તુક રહેતા. સ્ટેટમાં પણ તેમની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી. એમના અવસાનથી ગુજરાતે એક ખરેખરા સજ્જન ગુમાવ્યા છે.

સદ્ગત પ્રો. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટના તેઓ ભત્રીજા થાય. તેઓ પોતાની પાછળ પત્ની અને પુત્રીઓની પ્રજા મૂકી ગયા છે. તેમનો એકનો એક પુત્ર એ-એક વરસ ઉપર મરણ પામ્યો હતો. તેમના કુટુંબને અમે આ દુઃખમાં દિલસોજી દર્શાવીએ છીએ. ધૈર્ય તેમને પરમ શાન્તિ આપો.

શ્રીયુત કાન્તિલાલ નરોત્તમદાસ કાપડિયા

આ ઉદાર સાહિત્યપ્રેમી યુવાન માત્ર ૨૨ વરસની વયે દેવસેક થયા તે ઘણો ખેદકારક બનાવ છે. સદ્ગત સાક્ષર નહોતા, સાક્ષર હોવાનો એમનો દાવો પણ નહોતો, પણ સાહિત્યને દરિદ્રાવરયામાંથી ઉદ્ધારવાની તેમને તીવ્ર ઈચ્છા હતી. તેઓ એક શ્રીમન્ત કુટુંબના એકના એક પુત્ર હતા. આટલી નાની વયમાં પણ તેમણે સાહિત્યને માટે ઘણું કર્યું હતું. તેમણે 'યુગધર્મ'ને મદદ આપી હતી, 'કૌમુદી'ને પણ મદદ આપવા

તેયાર થયા હતા અને છેવટે 'સુવર્ણમાલા'ને તેમણે થોડા માસમાં ઊંચી કક્ષાએ આણી મૂક્યું હતું. તેઓને ઈશ્વરે વધારે રહેવા દીધા હોત તો તેઓ સાહિત્યમાં ઘણું કરી શકત, પણ તેમની અનેક આશાઓ તેમના જીવન સાથે કરણ રીતે છેદાઈ ગઈ.

મદ્દગમનાં માતપિતાને અને તેમના કુટુંબને અને આ દુઃખમાં દિલાસો આપીએ છીએ. સદ્ગમના આત્માને પરમ શાન્તિ મળે એમ અને પ્રભુ પાસે માગીએ છીએ.

* * *

અમદાવાદ યુજરાત સાહિત્ય સભાની તા. ૧૪-૪-૨૮ ની સભામાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવ કરવામાં આવ્યો છે:-

(૧) ૧૯૨૮ ની સાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં નાટકોમાંથી, જે નાટક સાહિત્ય સભાની નીમા-ચેલી કમિટી સર્વોત્તમ દર્શાવશે તેના લેખકને સાહિત્ય સભા તરફથી રૂ. ૫૦) પચાસ ઇનામ આપવામાં આવશે.

(૨) તે જ પ્રમાણે આપણા આમાજિક પ્રશ્નો ઉપર મારી અસર કરી શકે તેવા નૃ ઉચ્ચ વિનાદ ને કટાક્ષતાળા છ નિબંધો માટે પણ રૂ. ૫૦) પચાસનું ઇનામ સાહિત્ય સભા તરફથી તેના લેખકને મળશે.

(૩) વર્ષ દરમિયાન જે સ્ત્રી લેખકનો રચેલો ગરબો સર્વોત્તમ દર્શાવે તેને પણ રૂ. ૨૦) વીસનું ઇનામ સાહિત્ય સભા તરફથી આપવામાં આવશે.

(૪) દરિદ્રાઈમાં ઉતરનાર લેખકે સાહિત્ય સભાની બાજુ માટે જે પત્રમાં પોતાનો લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો હોય તેવી એક નકલ નીચેના સરનામે મોકલવા વ્યવસ્થા કરવી.

પ્રોફે. ધ્રુવભાઈ આનંદરાંકર ધ્રુવ
આકાશેકના કુતાની પોળ, અમદાવાદ.

卐 પ્રસ્થાન 卐

આપાડ : ૧૯૮૪

અંક ૨

લગ્નમાં બ્રહ્મચર્ય*

અથવા

સંયોગે વિયોગ

નાટિકા મધ્યયુગની

[આ નાટિકાનું વસ્તુ જુદે જુદે રૂપે ધણી લોકવાર્તાઓમાં મળી આવે છે. પણ કલાકારનું શિલ્પ તેને કહેવાની રીતમાં છે. પ્રો. ડાકારે આપણા સાહિત્યમાં અનેક નવા પ્રયોગો કર્યા છે. આ નાટિકાપ્રયોગ પણ અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી નવા પ્રયોગ છે અને તે આપણા સાહિત્યની એક નવી દિશા ધારશે એમાં શંકા નથી.—તત્ત્વી]

અથ મંગલમ્

અલ : રંગભૂમિ. સમય : નાટિકાભિનયનો આરંભ. સુખ્ય પાત્રો : બંસીશર્મા, ડંસીશર્મા.

[અંદરથી એક બે ને ત્રણ ટકોરા થતાં આગવી પડદાભેડ વચ્ચેથી ડાબાજમણી ખસેડતા બંસીશર્મા અને ડંસીશર્મા બે કિરોરચુગલ પાછે પગે લડી જઈ તજા વચ્ચે જુલોની તાસકની પાછળ બેઠાં દ્રાહરે દીવીઓ હમઝગે છે એવી ગોળ રીપાઈની બે બાજુએ લેખા રહે છે. બંનેનો ચોપાક પ્રધાર હોવા છે.]

બંસી૦ } (જુલોની એક એક અંજલિ શ્રોતાઓ તરફ ઉરાડી દાય જોડીને) ઓ નમોનમઃ, નમો
ડંસી૦ } ચુરુબો, નમોસ્તુ આઘનાટગાયાર્થેબો મુનિભરતેબો, નમોનમઃ શ્રોતૃવન્દાવસ્થિતેબઃ
શ્રી નારાયણેભ્યઃ

બંસી૦

છે લગ્નમૂલ સંસાર,

છે લગ્નસાર સંસારઃ

* આ નાટિકા કે તેનો કોઈ ભાગ બજાવતા પહેલાં કર્તાની લેખી પરવાનગી મેળવવી.

હંસી

કે લમઝાળ સંસાર,

વા લમઝાળ સંસાર.

બંસી તો આ અમારા એકથડ અનન્તશાખી દરપને લગ કહિયે, સંસાર કહિયે, સુખદુઃખ કહિયે, ઇતિદાસ કહિયે, પુરાણ કહિયે,

હંસી શુકસારિકા કહિયે, વિધાતાનાં વિધાન કહિયે, ભાગ્યનો ખેલ કહિયે, વિચિત્ર ઘટના કહિયે, તાજુત કિસ્સો કહિયે,

બંસી અદ્ભુત અનુભવ કહિયે, વા ધર્મે જય કહિયે,—સાર અને અર્થ ખેંચિયે તે પ્રમાણે નામ. અને અર્થ વિશે તો જાણિયે છિયે જ ને,

હંસી કે કપાળે કપાળે જુદી મતિ, ભાષા બંસી, જૂદી મતિ.

પ્રેક્ષક (જોતાઓમાંથી તખ્તા ઉપર ચઢી આવીને) તે, સૂતધારયુગલ, આપને નમસ્કાર- પૂર્વકે પ્રશ્ન પૂછીશ કે આ જેવનું નામ આપ પોતે શું અમને નહીં કહે ?

બંસી (બં. હં. એક બીજને 'તું બોલ !' 'તું !' એમ પ્રસારાથી ચઢાવે છે તે પછી) જી, વિશ્વસૂતધાર બ્રહ્માજીએ સૌને પોતપોતાની ભુદિ આપીને સર્જેલા છે, એટલે આ બોલો કે સૂતધારજાણકો આવાઆવા સવાલના જવાબ દેવાનું. આપણ, હૈ ભાઈ હંસી,

બંસી } કરે ખરા વારુ ? નાન્યાઆ જ કરે !
હંસી }

હંસી સ મ જયા મે દ ર આ ન !

બંસી છતાં અમ આવકોનો દોષ વસે અને અમારા પછી આવનાર અમારાં શીખાઉ નટનટીમાંથી કોઈ બૂલચૂક કરી બેસે, તો સૌને મારી મળવા કાળે,

બંસી } હે કલાભોગી બલ્લા ભગવાન, ક્યો અમે બે આખી નટચમૂ વતી ત્હમને ખુલો
હંસી } ચઢાવિયે છિયે, અને સાદાંગ દંડવત નમસ્કાર પણ કરી લખ્યે છિયે. ક્ષમા કરજો, દયા રાખજો, ઉદાર દલો, ભગવાન !

[બં. હં. પોતપોતાની જગાએ વિધિપૂર્વક સાદાંગ નમસ્કાર કરે છે, એટલે પ્રેક્ષક બને પડદા ખેંચી બેઠા બેઠા દરીને જોતાઓમાં બળી જાય છે.]

પ્રવેશ ૧લો : વધામણી અને દસ્તાવેજ

ગયલ : કેસરીસિંહજી ઠાકોરનું ગામ. સમય : ચિત્ર વદ પાંચે બીજ, મધ્યાહ્નોત્તર.

મુખ્ય પાત્રો : નીમચંદ, બારોટ, કેસરીસિંહજી ઠાકોર.

[ગામના બજારમાં પરશામથી આવતો બારોટ દુકાનેની બે દારોને ભેટો ભેટો કોને ૫૫ જેવા વિચારમાં જણાય છે. ત્યાં વચ્ચેની બેઠા મોટી દુકાનેથી—]

નીમઠ પધારો પધારો બારોટ ! (બેસથી ગાદીને આપડતો) આ છોટું દાટ જ પાવન કરો ને બાપુ ! (બારોટ ગાદીએ બેસી એ જુદા નર્દ જુવે છે ત્યાં) આ ગામમાં આપનાં પત્રમાં ખેલી વારકાં જ ચિયાં દીસે છે. પળ, બાપુ, દિયો આપનો દોકો, તાલો કરી મગાવું.

(હાથમાંથી હુકો લઇને પડદા તરફ જોઈને) ખીમિયા, એ ખીમિયા, ખેમિયા એ ! મ્હારો દીકરો ખોરડાને કિયે ખૂલે ભરાણો... (પડદા પાછળ જોઇ) ને એલા ખીમા, બાપુ પધાર્યો છ તે રૂપાનો કળશો ભરીને લઇ આવ. પવાળું ભૂલતો મા, હો કે ! (પડદા પાછળ જંધને ખૂલેથી લોટો લઇને નીચે મૂકે છે.) લે, આ બાપુનો હોકો, તાન્ને કરી લાવ. (હુકો આપી પીકદાની લે છે. લોટો પીકદાની લઇ ખારોટ પાસે આવતો) લિયો ખારોટ, લિયો હું ધાર કરું, લાંબો પંથ આવ્યા લાગે છે, તે તાગ્ન ચાવ. (ખારોટ પીકદાનીમાં હાથમાં ઘોઈ, જમણો હાથ મોંએ લગાડી તેમાં લોટાની ધાર ઝીલી પાણી પી લે છે, એટલે સોપારી કાતરતો) બાપુ, ખારોટનાં પગલાં તો કાંઈ મોટાં શુભ નમતે જ હોય, બાપલા.

ખારોટ (સોપારીનો બૂકો મોંમાં નાખતો) શેઠ, બાપુ મદારસિંહજી બે અઢી વર્ષ ઉપર દેવ થયા, તેમની ડેલીએ શુભ સમાચાર દેવા દડમજલ આવ્યો છું. આ છેલ્લું ગામ કેવું કહેવાય તેને પાદરે જ ઘોડાને વસંતની દ્વેર લાગી ગઇ, એટલે અંને એ શુકન પણ એન, ઇ જેવું એકે નહીં, તે મ્હારા ઘોડાને ઘોડીના માલિકને સોંપતો આવ્યો છું. ઘોડી છે પણ સગત, કૃષ્ણી રેશમ જેવી. પણ ગામ બાહ-
ણિયું તે બીજું ચડવા જોગ ઘોડું જ ન મળે.

ભલા, કેસરીસિંહજી ડેલીએ જ દરો ના, કે ભીમસિંહજીને ગામ પધાર્યા છે ? એમની ડેલી ક્યાં આવી શેઠ ?

નીમઠ (ખૂલેથી તાન્ને કરેલો હુકો લઇ આવી આપતો) લ્યો બાપુ, અમારા ન્દાનકડા ગામ લગી આપ જેવાનું પધારવું મોટા વરાઅવસરે જ હોય ને ? પણ, બાપુ, જરા તકિયે નીરાંતે ખેસો તો ખરા. દમણાં કદુમ્બોદુંગો આવશે. અમે સૌ અહીં મદારસંઘજી અને એમના વડીલ જોરાવરસંઘજીનો દીધલ રોટલો જ આજ ત્રણ પેટીથી ખાઈયે છે. (સોપારી એળચી આપતો) એલા ખીમિયા, સોમચંદને પૂછ, કદુમ્બાને કેટલી વાર ?

ખારોટ ના શેઠ. આંહી કે ડેલીએ કુસુમ્બો મ્હને ન ખપે. પાણી મેલે સાત વર્ષ વલાં ગયાં છે, ને અખાત્રીજનાં લગન લીધાં છે, તે હું તો ડેલીએ જ જમરા.

નીમઠ લ્યો ખારોટ, એ વધાઇ ઉપર આ સાકર, ના ત્દમને મ્હારા સમ ! આ રાંક વાણિયાના સમ ! (સાકરના ગાંગડા ખારોટના મોંમાં મુકી આપે છે. ખોખો સાકર અને ખોખો બદામ ખારોટના ખેસને છેડે ખાંધી આપે છે.) લગન તો કેસરીસંઘ બાપુનાં ને ? હાસ ! ભલું કરજો ભગવાન ! દલે આ ધમડિયાનો છવ હેઠો ખેડો. હું તો ટાંપી જ રહ્યો તો, જે પારણામાંથી સગપણ કરેલાં ને બાપુ દીપસંઘજી કેમ વરસ ઉપર વરસ વ્હેતાં જ મેલતા દરો...

(ખારોટને બકવાની અધીરાઇ જોઇ) લ્યો ખારોટ, હું જ આપ બેગો આવું ડેલીએ. ખીમિયા, સોમચંદને કદી દે કદુમ્બો નથી ને તો, પણ ખાર દાટે આવીને દાટ સાચવે. અમે હાથ્યા ડેલીએ કેસરી બાપુને વધાઇ દેવા ને ખેમિયા એ ! તું ય પાંસેવાંસે ઘોડ્યો આવ, હો કે, કાંઈ કામકાજ પડે.

[બારોટ બેઠે છે. નીચે અલગથી એક ચોપરા બગલમાં મારતો તેની બેઠે યાય છે. કેક સાંભરતાં પાછો ફરી મજસ ઊધાવી અંદરથી કેક ન્હાની ચીજ સાચવીને ખીસામાં રોરવી દે છે, અને તેના ઉપર ભેક બાંધતો બાંધતો બારોટની બેઠે યઇ નય છે. બગલ વટાવી ગામનાં બોરડાં મુકી બંને ઓતરાદી આવેલી ન્હાની ધાર ચઢે છે. ધારને બે છેડે બે છૂટા છૂટા દરબારગઢ છે, જે મમાણમાં ન્હાના હોવાથી ટેલીઓ કહેવાય છે. હાથો દુકે ચણેલી ટેલી કેસરીસિંહજીની છે; બીજી એના પિત્રાઈ "કાકા સાહેબની" ની છે. બંને પહુ! પહુ! બોલી રહી હોય ને એવી હાલહવાલ છે.

પોતાની ડેલીના દરવાજા ખુલ્લાર કેસરીસિંહજી બે શિકારી સાથે વાતમાં છે, ત્યાં રોક અને બારોટને આવતા બેઠે શિકારીઓ રમ લે છે. અને—]

કેસરી (મોટેથી) આવો, આવો શેઠ. કેં જીતાવળે પગે આવો છો ને ? અને આ હારે બારોટ ક્યાંના આવી ચઢ્યો ? આવો આવો બારોટ. (બંને સાથે હાથ મેળવે છે. નીચે પગે લાગતો હોય એમ નમી લાઇને પછી હાથ મેળવે છે.)

નીમ ઘણી ખમા, બાપુ, ભગવાનની આપના ઉપર કિરપા છે. બારોટ, દિયો વધાઇ ! બારોટ (પાધમાંથી લગ્નપત્રિકા કહાડી લલકારતો)

કવિત

લલો લલો સૂર્યબંસી	કેસરી કેસરી રોખો,
મદારનો મિત્ર દીપ	આશીર્વાદ કહાવે છે:
જેખને જે સામસામા	કોલ એકમેક દીધા,
મદારના પાટવીને	દીપ યાદ લાવે છે:
મદાર તો સિધાન્વા ને	દીપનાં ય અંગેઅંગ,
દાંત આંખ કાન કેરા	કાળ વિકળાવે છે:
વળી મિત્ર ભેગો યાવા	દીપ હવે જંખે રોગ,
કોલ પાળવાનું તેથી	મદારત સુનાવે છે.

—બાપુ કેસરીસિંહજી, મજ રંક બારોટનાં આપને વધામણાં. ચાર દી ઉપર બાપુ દીપસિંહજી એકાએક માંદા યઇ ગયા, એટલે સુવાણ ચતાં તુરત જોધી મદારાજ તેડાવીને નક્કી કર્યું, અને આજ પદો કાટતાંમાં જ આપને હથોડાથ પહોંચાડ્યા એમણે મોકલેલ દયો આ લગ્નપત્રિકા. એમાં લગન અખાત્રીજનાં લીધાં છે, અને હાથેવાળો એન ગોરજધટિકાનો લખ્યો છે.

કેસરી (મનની મુંઝવણ દાખી રાખીને વિવેકથી) પધારો પધારો બારોટ ડેલીમાં.

(અંદર જતાં જતાં) બારોટ, આપના વેણમાં મણા હોય નહીં, દરબાર સાહેબ દીપસિંહજી તો અમારે વડીલ જ. એમનો પડમે બોલ મદારસિંહજીના છોડુને માથે ચડાવે જ છૂટકો. બેસો, બેસો નીમચંદ શેઠ, બાકા ત્હમે જ હારે આવ્યા !

નીમ ખમા બાપુ, મદારે આવતું જ જોયે ના: ને, બાપુ, કાકાસાહેબને વધાઇ પૂગાડવી, તે—

બારોટ કેસરીસિંહજી, અખાત્રીજને હવે ક્યાં વાર છે, એટલે દીપસિંહજી બાપુની આગા છે મદારે જ કાકાસાહેબને વધાઇ દેવી, વળી ત્યાં ય ન રોકાનાં બીમસિંહજીને

ગામ જવું, અને અમારાં મોટાં કુંવરીયા તેજ્યા સાહેબને લઇને કાલ સહવારે જ પાછા વળવું. તો બાપુ (ભિભો થતો) મહેને—

નીમં એમ તે કાંઈ હોય, બારોટ ? (વંડારણ કહેલા દૂધના કટોરા લાવે છે તે જોઈ) જો આ જરા ચાલતું કરો ત્યાં નારતો પણ આવે છે. અને બાપુ ! (કેં ને જરા આથે લઇને કાનમાં) બારોટ રોકાય એમ છે નહીં તો એમને વધાઇના સરપાવ માટે કાંઈક અજબરી દેવું જો 'યે. માળા કે બીજો દાગીનો છે હાઝર ? (કેં બોલે તે જોઈ) ન હોય, તો ય ચિન્તા નહીં: ભગવાને મહેને સુઝાડ્યું તે હું આ દારે લેતો આવ્યો. (નંગવાળા વીંટી દેખાડે છે.)

કેસરીં કેટલાની હશે ? નંગ તો મઝાનું ઝગઝગે છે.

નીમં (ચાળાશેકની હશે તેને વિશે) તો ! આવે રૂડે અવસરે અને આવા બારોટને નયનું દેવાય ? લાજ જ બધ ને ! કીમત તો ચોપડે જ હોય તે ખરી: સવા સો'કની હશે. નંગ આપણી વાહવા કરાવે એવું છે એટલે બસ.

કેસરીં (બારોટ શકુનનું પાછું ન ડેલાય એટલા પૂરતો જ નાસ્તામાંથી પેંડોનો એક કટકો મોમાં નાખી દૂધ પી લઇ ભિભો થાય છે ત્યાં ખવાસને) એસા, આમની દારે કાકાસાહેબની ડેલીએ જવા હિમુલાને મોકલ, ઝટ ! અને બે ઘોડાં સાબદાં કરીને ત્યાં મોકલાવ, બે ય લાઇને ત્યાંથી મામાને ગામ જવું છે.

(બારોટને) બારોટ, રોકાણા હત તો રૂંડે 'દોરે, તમારા ઉપર સરસ્વતીની મહેર છે તે કોઇ રાસો કે મહાભારતનો પ્રસંગ સાંભળવાનો લાલ ખાટત. ગામલોકે હાંસેહાંસે આવત. પણ બાપુ દીપસિંહજીની તાકીદ છે એટલે લાચાર. (ડેલીમાં ખીં ને પેસતો જોઈ) ખીમુ, જન તું પણ બારોટ દારે. (બારોટનો હાથ ઝાલીને આંગળાએ પ્હેરાવતો) અ—ને અલિયો બારોટ, બિભા બિભા જ આવ્યા શું ને બધ છો શું, તે ત્હમરે લાયકનો દરબાર ભરીને શિરપાવનું તો ક્યાંથી બને, એટલે ટુલ નહીં ને ટુલની પાંખડી આટલી સ્વીકારો.

બારોટ (ખુશખુશ થઇને) જિયો, બાપુ કેસરીંસિંહજી જિયો: મોરનાં ઇંડાં આપણા ! (નંગ તર્ફ મીડી નગર નાખતો) વરકેન્યા ઘણું ઊંચો ! શુભ લવતુ મદારા રાજ ! જો આપ બેસો દવે મદારા સૂર્યવંશી કાનિય !

(દરવાજે વળાવીને કેં અને નીં પાછા આવે છે, ત્યાં—)

કેસરીં નીમચંદ શેઠ, માથે વડીલ તપતા હોય અને લમ થાય, તેવાને જ મઝા. આ તો દુનિયા બધું વરરાગ્ન કેવા દીપી બેઠે છે, કેવા લાગ્યના પૂરા કે હુમતેહુમતી જોઈ મળા છે, અને વરરાગ્નના પેટમાં તો કાંઈ ને કાંઈ કાળ હોય ! અહોહો, દુનિયાદારીની ગુંચગુંચામણી શા અટપટી !

નીમં ખમા બાપુ, આપ બધી વાતે ચકોર—મોટું રાજ ચકવો એવા, એટલે આપને ક્યાંયે સલાહ દેવી હોય નહીં. લગન વરદુનાં વરદ લીધાં નહીં; અને દવે લીધાં તે છેક આખર મેસમે લીધાં. બે મહિના આગળથી તો કહેવુંતું ! આ તો શું ? આઝ પંદર દી યે પૂરા નથી રહ્યા.

કેસરી ગરાસિયાભાઈનું સદા ય એવું. પણ એ તો જે લીધાં તે લીધાં. હવે મ્હેંચા કેમ વળતું તેના જ વિચાર કરો. કેટલોક ખર્ચ કરવો પડે, કહો જોઈ ?

નીમ જુવો ને બાપુ, આપણી ડેલીનાં ત્રણ પેઢીનાં તમામ ટાણાં ટૂણાં મ્હારે ચોપડે છે, ને સાચો વાણિયો હોય તેને ચોપડામાં હોય તે બધું ય હોય જીભને ટેરવે, આંગળિયુંને વેઢે. આખર પ્રમાણે ખરચ કરવો પડે, ને બામણખારાટભાટમાગણ સૌને તેના હક્કનું દીધું જો'યે. આ ડેલીએ પાટવીના લગનમાં ધામધૂમ પણ જો'યે. વળી ફરતા મુલકના ભાઈભાયાતુંના વ્હેવાર. સટાણાં કયાં વારે ઘડિએ આવે છે ?

કેસરી એટલે જુમલે આંકડો પાડો જોઈ ? બાપુ પાછા દા'ડો કયોં તેમાં બારે મહિના મળીને અદારેક હજાર થયા દશે.

નીમ આપના લગનમાં એટલા બધા તો નહોં, બાપુ, લગન તો આદરશ દીની રમત; વળી આપણાં ઘોડાં અને રથને આખો મુલક વખાણે, દાણાદૂણીની આપણા કોઠારે વાત જ શી, પણ તો ય બારતેર હજાર તો નાખી દેતાં થાય, ને એકએ હજાર હાથ ઉપર રાખવા સારા, કુલીન ધરને તજિયું જણાઈ નય એના જેવી બેધજનત એકે નહોં. એટલે, ભગવાન આપનું ભકું કરો બાપુ, પંદર હજારથી ઓછે નહોં રડે. વધશે તે તુરત પાછા કયાં નથી દેવાતા ? એમાંથી છે કેટલા બાપુ ?

કેસરી ધરમાં ? આ ડેલીમાંનું કાંધ યે કયાં ત્હમને અનળયું છે ? પંદરે હજાર તમારે જોડવા પડશે.

નીમ સોમચંદને રાતે જ મોકલીને શહેરના શાહુકાર પાસેથી આણિયે ત્યારે. તેની તો આપના પ્રતાપે ચિન્તા નથ. પણ, બાપુ, બ્યાજ આકરું ભરવું પડશે, તે કોઈ આવકમાંથી દીવાળી દીવાળીએ ચુકવાય એમ છે ?

કેસરી આ ગરાસમાંથી તમારું કયાં કાંધ યે અનળયું છે ? ચોપડે તે બધુંય મેંએ એમ કહો છો, તો ય ભૂલી ગયા હો તો જુવો મ્હારે લેતા આવ્યા છો તે ચોપડો. પણ હું જ સંભારી આપું. અદાએ ત્હમારા દાદાને એક પછી એક ચાર વાડી લખી દીધી, એક એકથી તોફા, તે દીધી ખાતું ચાલે છે. બાપુ શોખીન અને હાથના ઉદાર તે એમણે ત્હમારા બાપને ને ત્હમને બીજી ત્રણ વાડી અને ચાર ખેતર, વચ્ચે જિલા હાથે તો કોઈ દિશામાં શેઠો ન લાગિયે એવાં, એક ઉપર એક લખી દીધાં. ઉપર આવ્યો બાપુનો દા'ડો. તે પેટે મેં જ ત્હમને ધરાણે દીધાં, એક વાડી અને બે ખેતર. ચાલતી બેપજમાંથી વેતરી વેતરીને એ ખર્ચનો કેટલો ભાગ મેં કેમ જોગવ્યો, મ્હારું મન નજી છે ! વળી વેદિયા પકડવાનો અમારો વહીવટ જ નહોં, તે જોતા નથી આ ડેલી જ કેવી હાલદવાલ થઈ ગઈ છે ! પંદર હજારનાં રાણીજી પધારશે, પછી એ કેટલા દીમાં રાણીજીનાં ચરણકમલમાં લાંબી થઇને દંડવત પ્રણામ કરશે, ભલા ?

નીમ ભગવાન ભકું કરે, બાપુ, એવાં અપહકનિયાં વેણુ આપને ન જાજે. આદરશ ખેતર ને ચાર વાડી, ભોં હજી આપની છે ને, બાપલા !

કેસરી તે ?

નીમ બે ખેતર ને એક જ વાડી લખી દેશે તો આપને જણાશે ય નહોં અને ભગવાન એક મોસમ ત્રુક્યો એટલે જોધ લ્યો દશ હજારનો લગલો ! રાણીજીને પગલે હું તો

આપને સુખચમન અને ડેલીની જાહેજલાલી લાગુ હું. ભગવાન આપનું ભહું કરો, મહારા અનદાતા !

કેસરી નીમચંદ શેઠ, બાપુની ત્રણ વાળતાં મેં પાણી મુક્યું છે તે ત્હમને નહીં ખબર હોય ?
નીમ શું બાપુ ?

કેસરી એક તસુ ભોં પણ આ હાથે હવે કાઢને લખી દેવી નથી. તલવાર ખાઢને કે શિકારમાં બંદૂક છટકે ને મોત આવે તે રૂંડું, પણ જમીન ધરાણે મુકવાની તો હદ આવી રહી. હવે કેસરીસિંહ એવી સહી આપે તો બાણવું કે કેસરી મહાર-સિંહજીના પેટનો જ નહીં !

નીમ અધધધ મહારા આપલિયા, મહારા અનદાતા !
(જુદી જ લાગણીથી) જિયો કેસરીસિંહજી જિયો ! જિયો સતજુગનો ખતરી જિયો ! જિયો મહારા શરા સાવજ ! ભલે મહારા બાપ ! ભોં ન લખી દો તો નહીં જ વાત, પણ દસ્તાવેજમાં સહીસિંહજી તો કરવાં પડે મહારા રાજ !

કેસરી કેવો દસ્તાવેજ ?

નીમ એમાં વાડી નહીં, એતર નહીં, ભોં નહીં, ખોરડું નહીં, કોઈ જાતની એકે ભાતની ચાવર જંગમનું એમાં નામ નહીં ! એમાં, ભગવાન ત્હમારું ભહું કરે, ટેકની, ખતરવટની, સતજુગની જ શાખ આવે.

કેસરી (સમઝ પડતી નથી એટલે) શેઠ, સીધું બણજો, સીધું ને પાધરું, ને ચોગરદમ ખુલ્લું, સમઝયા કે !

નીમ ભગવાન ! ભગવાન ! મહારી ત્રણ પેઢીના કંસમ, બાપુ ! દસ્તાવેજ સાવ સાચો ને રોકડો જ, સો એ સો ચણીડી ચોખ્ખો ! આપની પાસે લખનલખન ફગવીને હું ગરીબ વાણિયો માર્યો ન જાઉં, મહારા અનદાતા !

કેસરી તસુ પણ કોઈ રીતનું ગીરવી દેવાની વાત જ નહીં, એવો દસ્તાવેજ લખી દેવામાં કોઈ પાંતીનો વાંધો નથી : ભલે ને અંદર ખીજું ચાલે તે હોય.

નીમ તો ય બાપુ, વાણિયાની જાત ખીકણ. આપની તલવારના સોગન ખાશો, મહારા સવાજ ?

કેસરી તલવારનાં સોગન્દ, મહારી સાત પેઢીના કંસમ, હું દસ્તાવેજની શરતથી પાછો પગ ખેંચું તો આખી ક્ષત્રિવટ ફૂલ ! ત્હમે ત્હમારો ખોલ પાળશો, નીમચંદ શેઠ, તો ત્હમારા મુઝે એવા લખાણ પર હું સહીસિંહજી કરી દઈશ.

નીમ ભગવાન ત્હમારું ભહું કરો ! ચોથે દિવસે તો આપને પૂરેપૂરી રકમ જો'યે, અને જીભની શાખે જ મેળવવી રહી એટલે સોમચંદથી નહીં નીપજે, મહારે જાતે જનું પડશે, આજ રાતે જ. પણ, બાપુ, મનમાં જરાયે ખટક રહેવા દેશો નહીં, મહારા બાપજા. હું તો ગરીબ વાણિયો, પણ વડેરાએએ ડેલીની ભગતી ખડે પડે પચાસ વરસ કરી છે, અને આ નીમિયો ય તે એના ગમ પ્રમાણે કુળવાન શાખવાન વાણિયો છે. પંદરથી વીસ લગ્નની રોકડ ને શાહજોગ ચિટ્ટીડ મહારા બાપુના પગમાં ચોથે દીએ જ લાગર કરીશ. ભગવાન ત્હમારું ભહું કરો, બાપુ !

[પડશે પડે જ.]

પ્રવેશ ૨ જો : દસ્તાવેજમાંથી છૂટકારાનો માર્ગ

સ્થળ : કેસરીસિંહજીની મેડી. સમય : દસેરા પછી ત્રીજો ચોથો દિવસ.

પાત્રો : કેસરીસિંહ, કેસરબા : લીમસિંહ, તેજબા.

લીમ કેસુબા, લગનથી જુવાન યુવતી તાજગી પામે, ખીલે. . . ને ત્હમને જેને તો જોતાં જ અમારાં કાળજાં વીંધાઈ જાય છે. પાંચ મહિનામાં તો જાણે ત્હમે જોય દશવીસ વર્ષ ધરડાં થઈ ગયાં લાગે છે !

કેસરી બાઈ, પાછી એ જ વાત ?

તેજબા ખમા, ઠાકાર. પણ મ્હારી કેસરને મા ગણો તે યહું, માજણી ગણો તે યહું, અને અમારાથી—સારું જ કહું છું, કેસુબા,—ત્હમારા બેના દયામણા દેદાર દેખ્યા જતા નથી. આ મ્હારી રમતિયાળ ઉધમાતિયાણુ કેસરબા ! એને ઘોડાંના શોખ, એને પટાયાજીના કોડ, એ શિકારે રહે, એ ખેડખાતર પણ હાથે કરી જાણે, જાણે બાઈમાણસ જ નહીં. એ કડિયાકામ સુથારકામ લુહારકામ કંસારાકામ જાણે. કૂણી રજપૂતાણીના વેશમાં એ તો મ્હારો ટેડો રજપૂત, પૂરો કસબી અને મનમોહ ! મરદાની એકે વાત એને ન આવડે એમ નહીં. બાપુએ મેળવી આપી પણ જુગતેજુગતી જોડ. કેસરબા લાખ જોખનવન્તીમાં એક પદમણી, તો કેસરીસિંહજી લાખ જુવાનોમાં એક બાવનવીર, જત્રીશે લક્ષણો સમ્પૂર્ણ, ચોસડે કલામાં ઉસ્તાદ : અને એવાં બેની અસાધારણુ જોડ આ ડેહીએ બેળા થતામાં તો —હાય રે મા ! દે' જાણે શો ય કોપ બીતયો, પ્રભુ જાણે કેંઈ સંડ જલ્દણીએ એમનાં લોહી જ ચૂસી લીધાં ! (બાંસુ સારે છે.)

કેસરબા (તેજબાને ખબે હાથ દેતી નીચી નજરે) મોટાંબા, ઠકરાણું તો ઠાકારની જાણાં જો દશ રાખની તે જ રાણીની.

લીમ કેસુબા, આ મામલા વાંસે શો બેદ છે તે ત્હમને ન પૂછું તો પૂછું કેને બલા ? નથી ફાઈ ને નથી કુવા. ત્હમારા અંતરના પૂરેપૂરા વિશ્વાસનું કોઈ જૂનું નીવડેલ માણસ પણ આ ડેહીમાં કે ત્હમારી આસપાસ કયાંય લાગતો નથી. આલ્યો વાણિયો નીમો કાં'ક જાણે છે. આ કેસરબા બધું ય જાણે છે. એનાથી ત્હમે જરાય અંતરપટ રાખ્યો નથી. પણ હું કે ત્હમારાં બાબી નીમાને કે એમને પૂછિયે એવાં અમને રાશી માનો છે ? ત્હમે સતજુગિયા ક્ષત્રિય, તો અને કળજુગના પણ રજપૂત ખરા, બાપુ !

કેસરબા ઠાકાર, વહીવ જોવા વહીવ અને લાઈ જોવા લાઈ **લીમસિંહજી** બાપુને અને મ્હારાં મોટાંબાને નહીં કહે, તો કહેશે કેને ? (તેજબા તેને બેટી પડે છે, પછી એક હાથે તેને પોતાની સોડે દાખી રાખી—)

તેજબા કેસરીસિંહજી, સુક્રતાનની દબૂરમાં પાછા નોકરી ઉપર જવાના દિવસ ભરાઈ ગયા છે તે જાણો છો. પણ આ ત્હમારાં બિડાં દખનો ઉપાય જડે નહીં, ત્યાંલગી ઠાકારે અહીં બેસા છે ને હું યે અસવાની નથી. જઈને બાપુ દીપસિંહજીને મ્હારે કહેવું પણ શું ! આ ત્હમારી જોડમાં અને આ અમારી જોડમાં હું આ પહેલી આંગળી

અને બીજી આંગળી જેટલો ય બેદ સમજતી નથી. એ ય એક સાથે નહીં તરી શકિયે તો એક વાંસે બીજી જોડે ફૂંચશે, કહી રહ્યા !

કેસરી (ચોઢી વાર ત્રણે સામે જોઈ રહે છે; પછી ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખતો) લાઇ, લાખી; ત્હમારાં જેવાં દેવને દુર્લભ હેત આંગળ દારી જાઉં છું. જેનો ઉપાય જ ન મળે તે જાણીને શું કરશો લક્ષ ? પણ રાજદંડ, સ્ત્રીદંડ અને અન્તરના હેતની હક બેળા કરો છો, તો લલે જાણો. અમને બેયને ત્હમે ખચપણમાં નાગાંનવસ્ત્રાં લાખ્યાં જ છે, તો આજે અમારી નમાવરથા ફરીને નિદાળો. (વળી મોટો નિઃશ્વાસ નાખતો) રાણી, દસ્તાવેજ આણો ને વંચાવો.

કેસરખા વિગત જણાવતા થાવ, ત્યાં આ આવી. (જાય છે.)

કેસરી ભીમસિંહજી, અદા જોરાવરસિંહજીથી માંડીને આ ડેલીની અવદશા બેડી. અને બાપુની ઉદારતાએ ગરાસને કેટલો ઘોડો વાગે છે તે ગણ્યું જ નહીં. એમનાં દા'ડાના ખર્ચ માટે વળી વધુ વાડીખેતર વટાવવાં પડ્યાં. વાડીખેતર જાય તેમ તેમ દોર થોડાં અને આશ્રિત રજપૂતકુટુંબો પણ આજાં થતાં જ જાય. જાણુ અને જાનવંર ગમે તેટલાં તેજસ્વી અને કસબી હોય, પણ પૂરતી ભોં જ નહીં એવી ડેલીએ તે કેટલા દી ટાંટિયા ઘસે. લડાઇ ધોંગાણાં તો એટલાં આઘાં વહાં ગયાં, કે તેમાં પડવા જઇયે તો અહીંનું છે તે પણ ધૂળ મળે. મતલબ કે કાળ જ ફર્યો છે, આ દેશકાળને હવે રાજપૂતાઇ ખપતી જ નથી. વળી ભોં ને નવા ખમના ધર્મયુદ્ધે કંભાવાના પ્રસંગ જ દેખાતા નથી, અને વરાઅવસર તો દાયકે દાયકે આવવાના; નવું બ્હેણ છે નહીં અને જે હોય તેમાંથી યે ઉલેચાતું જાય. અધૂરામાં પૂરું, આપણે ગરાસિયા. આપણી રીતભાત અને આપણું આખું મગજ, આપણી પ્રકૃતિનાં આડે અંગ એવાં, કે ધરાણે મુકિયે તે પાછું છોડવવાની શરતું સીધી અને ચોખ હોય, તોપણ તે જાતે પાળતાં તેમ સામા ધણીને પળાવનાં આપણને આવડે જ નહીં. હિસાબકિતાબમાં આપણું ચિત્ત લાગે નહીં. વટાવ-વટન્તરમાં આપણને સુઝે જ નહીં. વચ્ચે વચ્ચે મોસમું એવી તો પાકે છે કે ભોંની માટી જાણે સોનું બની જાય છે. પણ તે વાણિયાનું જ ધર ભરે છે. આપણે તો સપટી દેવાતી હોય ત્યાં ય ખોખે ખોખે બાવાની ઝાળા લરિયે, બીજા લાભ ભેતાં આપણને આવડે જ નહીં. સમો ફર્યો છે કે આપણી અક્કલ મારી ગઇ છે, ગમે તેમ ગણો, પરિણામ આવે છે એ જ કે એક કટકો વેચિયે ને બે હજાર લીલા કરવા આપણે બે કટકા ધરાણે મુકિયે છિયે, પણ ધરાણે કહોતો ય, એ બે આપણા દાયથી ગયા, તે પાછા દાયમાં આવતા જ નથી. અને આપણાં ગામગરાસની દારે આપણાં જાણુ-ઘોડાં-દોર-ખમના, આપણી હાકમી અને મુરવત, આપણો દોર અને આપણું પાણી, બેવડી ઝપટે આપણને જાંડીને બીજે વધું જાય છે. અદાથી માંડી બાપુના દા'ડાં લગીમાં ધરાણે મુકાણા તેમાંથી એકે કટકો પાછો મળ્યો જ નહીં, એ પચાસ વર્ષનો એકસરખો સામો દાળ બાળાને મેં પાણી મુક્યું કે આ ડેલીની છે તેમાંથી તસુ ય ભોં હું તો ઝોછી નહીં કરું. પાળી આબો આ લક્ષનો ખર્ચ. તે જોગવવાને જે દસ્તાવેજ લખી દીધો છે, તે—

તેજબા (વાંચે છે) “.....હું, ઠાકોર કેસરીસિંહજી, એ મ્હારા વડોરાઈની ડેલી તથા ગરાસ હાકમીનો સ્વાંગ ધણી, ઉપલી રકમ મ્હારા પોલીસ લગનના જરૂરી ખર્ચ માટે રોક ઉપાડું છું, તેના વ્યાજ લેખે ખેલી દીવાળાએ હું રૂ. ....રોક ભરીશ, અને તે પછી વ્યાજની એકે પાંચ નહીં ભરું. વળી ઉપર લખી મુદત જ્યે દર્દ શકું તૈયે એકરકમે જ ભરી દેવા બંધાઉં છું, કટકે કટકે નહીં. પુનઃ આખી રકમ ભરી દેવાનો દી ઊગે નહીં, ત્યાંલગી હું અને મ્હારાં રાણીજી, વચ્ચે નાગી તર્લવાર રાખીને સૂતાં હઇયે, અગર અમારું સગપણ માજપણ બાંધખેનતું હોય, એ રીતનું સમ્પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યવ્રત રાત ને દી આઠે પ્હોર ખારે માસ અખંડ પાળીશું.”

[દસ્તાવેજ તેજબાના હાથમાંથી પડી જાય છે. આંખમાં આંસુ માતાં નથી અને તેની ધાર દસ્તાવેજ ઉપર પડશે એમ લેખ કેસરબા તે ખેસવી લે છે. હીંમતે યદ જઈ ખારીએ જાય છે. કેં અને કેસરબા ધ્યાનસ્થ જેવાં નીચી નજરે લેખ રહે છે. થોડી વારે—]

લીમં (પાછો આવીને ખેસતો) રાણી, આંસુ ખાળો, ક્ષત્રાણી બનો. આ બેનાં મહા-ભારત દખનો ભેદ આ લહે વાંચ્યો અને જાણ્યો.

તેજં કેસુભા, શું કરું! શો બુધ્ધ! તે દી ખારાટ હારે અમારી આગળ કેમ આવ્યા નહીં? સહી દેતાં ખેલાં કેમ ન આવ્યા, અગર ઠાકોરને કેમ તેડાવ્યા નહીં? પછી આંહીથી જન કહાડી તે ધડીથી તો ઠાકોર તમારી હારે હતા. વળી અતર-ધડી લગી કેમ ખોલ્યા જ નહીં? આવી જુદાઈ અને આવાં તપ! કેસુભા! કેસુભા!

કેસરબા (નીચી નજરે અને છેક ધીમે અવાજે) આપણે ગરાસિયા: મોટાંમા, જરા ધીરાં! આપણુ ગરાસિયાને ચઆઅ બિજળી રલાં હોય, ત્યાં એકખીજને માયું દેતાં આવડે. પૈસાટકા કે ગામગરાસની વાત સગા બાંધને ય કહેવાનો આપણે ચાલ નહીં. સુઝે એવી માયામમતા કાં ન હોય, પણ એવીએવી અડઓપટીમાં એકમેકને પડખે બિજવાનો આપણો દસ્તૂર નહીં. એ દુનિયાદારીના વહેવાર બ્રાહ્મણ-વાણિયા જાણે ને કેળવે. લીમંસિંહજી જાતે કે આપણા આપુ આવી વાત રજ પણ બીજને કાને જવા દિયે ખરા, કે મનમાં રાખીને પોતાતું પોતે જ વેડી સિયે?

કેસરીં રજપૂત બિનશરતે કોઈનું સિયે નહીં, જે શરતે સિયે તે પાળે. રજપૂત બાઈ ભાયાત હારે શરતું કરે પણ નહીં. વહેવારની રીતે બાંધભાયાતને કે રજપૂતને પણ મદદ દેવામાં રજપૂત વાણિયાવેકા ગણે છે અને હીણપ માને છે, એટલી બધી આપણી અક્કલ મારી ગઈ છે, એટલે જ ગરાસિયા માત્રને પડખે કોંક કોંક વાણિયોબ્રાહ્મણ હોય છે ને! વહેવારની શરતું સમજે સ્વીકારે ને કેળવે, તો જ રજપૂત રજપૂતને ટેકો દઈ શકે, બેયનાં માનઆખરેકે સરખાં જળવાય, અને બેય સાથે તરે. પણ આ બધું તો બને રજપૂતનો સવળો દી ઊગે તે દી.

લીમં (જેમનું લીંવાસથી શુદ્ધિ સતેજ ચાય તેમ આ કષ્ટતપ લહમને આખી રજપૂતાઈ ત... ઠાકોર કેસરીસિંહજી, એમને આખો જુગ ઉદારી દેવાનો પાનો મ્હડાવે છે. આ ઉંમરે અને છે તે જાણો છો. ય લહમારી દૂરઅંદેશી શી અજબ ખીલી રહી છે! પણ, આપુ, અહીં ખેલા છે ને હું યે ત્યાંલગીના વચગાળાનું શું? અને અટાણે મુઢાનો સવાલ પણ શું! આ લહમારી બેનો, લહમને બેને દખદરિયેથી કહાડવાનો છે. કેસુભા, હું ખચે?

કેસરી૦ રોકડી હશે ખરી ?

લીમ૦ એટલી મોટી રકમ તો ક્યાંથી હોય લલા, પણ આણી દઈ.

કેસરી૦ ભાઈ, મહારા બહાલા લાઇ, તહમારું તે મહારું, મહારું તે તહમારું. હું તમ્હુ ભોં વેચુંસારું કે ધરાણે મુકું નહોં, પણ એવું જ તહમને મહારી ખાતર કરવા દઈ, તો મહારો રોક ક્યાં રહો ? અને રોક મુમાવી બેઠેલો આ કેસરી તહમને પણ કેટલો બહાલો રહેશે લલા !

કેસરબા ભોતો કટકો વેચાણ કે ધરાણે દીધા વગર રજપૂતને આ કાળમાં રોકડા રૂપિયા મળે ય ખરા ?

તેજ૦ દાકેર, મહારાં વધારાનાં ધરેણાંગાંઠાં ન ખપે ?

લીમ૦ રાણી, રાણી, એ શું બોલ્યાં ! કેસુલાને તહમારાં બહેનનાં ન ખપે ને તહમારાં ખપશે ?

તેજ૦ તો ખમા કેસુલા, અમને એક વધુ વાત પણ ન જણવો ? આવી મોટી રકમ એક ઝટકે મળી જવા વિશે અને તહમારાં કછની અવધ વિશે તહમે કશી અટકળ બાંધી છે ખરી ?

કેસરી૦ એકે તો નહોં પણ ત્રણ ચાર ઝરણુ મેળવીને મેળવી સકીય. રાજપૂતાઇના પુરુષાર્થનો કાળ જ નથી, તો સમય વર્તતો બેકુતસોદાગરનો અને વળી વાણિ-યાચારી પુરુષાર્થ અજમાવી રહો છું. ત્રણચાર વર્ષે એક મોસમ એવી જાય છે કે દાણાફણીનું નાણું કરી લેવાય. લગભગ હર સાલ આ રીતે થોડી કમાણી તો થાય. વહેરાવહેરી ગૌગા વધારાનાં થાય તે થોડી બીજી રકમ આપે. વાણિયો પણ બન્યો છું અને વધુવધુ વાણિયાબેવાર બાંધતો જઈ છું. ગામમાં જ સમત માણસને રોજ-ધંધા માટે જોતી રકમ ધીરી દીવાળીએ વ્યાજ વધારા સાથે પાછી લઈ છું. અને જે ભોં રહી છે તેને પણ સારી પેટે કેળવું છું. દશ વર્ષે રકમ ભરી દઇશ એમ લાગે છે. સારાં વર્ષ દાયકામાં વધુ આવી જાય તો આઠ વર્ષે, નહોં તો બાર પણ થઇ જાય.

(કેસરબાથી નીસાસો નખાઇ જાય છે.)

લીમ૦ બહુ લાંબા તાંતણાનો લારોસો શો ! બીજો કેઇ મારગ સૂઝતો જ નથી, લલા ?

કેસરી૦ સુઝે, પણ એ માર્ગે ચઢી શકું એમ લાગતો નથી.

લીમ૦ } અમને કહો તો ખરા !
તેજ૦ }

કેસરી૦ તહમારો જ દાખલો જુવો. ત્રણ પેઢીથી તહમારી ડેલીએ બે બે લાઈ. વચ્ચે આંતરાનાં બેત્રણ વર્ષ જ, અને બેયના જીવ એક. એટલે ત્રણ પેઢીથી તહમે એક લાઇ ગરાસ સાચવો છો, એક લાઇ ગામતરું સેવી મોટા રાન્યમાં કે નવાબસુખાતી માનભરી નોકરી જમાવો છો. લીમસિહજી, તહમે પોતે આજ પાંચ વર્ષથી તહમારી રાજપૂતાઇની સુવાસ ઠેઠ સુકતાન લગી પૂગાડી છે, એટલે આ માર્ગના બેવડા લાભનો તહમને જાતઅનુભવ છે. હું પણ મહારા લાયક નોકરી જ્યાં મળે ત્યાંની ઝડપવા અધીર છું. આ ખૂણે કેદમાં જકડાયેલ રાજ-પૂતાઇ કટાય છે જ. પણ આપુને બીજો કુંવર સાંપડ્યો નહોં કે આ ડેલીગરાસ તેને લાગવીને હું દુનિયા ભટકવાને નીકળી શકું.

કેસરબા (એકદમ જાભા થઈ જઈ) ખમા ઠાકાર! (તેને) જુઓ તો મોટાંબા,
આટલું ફરી વાંચો ને. (ખતમાંની લીટી દેખાડે છે.)

તેજી (વાંચે છે) "...અગર તો અમારું સમગ્રણ માગણ્યા લાઇબ્રેરીનું હોય..."

કેસરબા બંસે બહેન. લીમસિલકલ બાપુ, ઠાકારના માગણ્યા લાઇબ્રેરી ગરજ હું સારી સકું
હું. આ લેખીને ગરાસંની કેળવણી મ્હારે માથે. ઠાકારે નવી વાણિયાગત માંડી છે
તેની કેળવણી ય મ્હારે માથે. કેમ, મોટાંબા, સાચું જ બોલ્યો, બહેન બાણી મ્હને
જોડી રહેડાવશે મા. એ બધી ગરદાની વેધારની બાબતમાં હું લામડો છું. કે
બાપડી? ગરાસિયો છું કે કાનિય? રજપૂત છું કે કલુખી? શેણી છું કે શેક?
(કેસરબાના બોલથી તેને અને લીમને પણ આશા અને ઉમંગ પ્રકટે છે. સૌ
જાભા થઈ જાય છે.)

તેજી કેસરબા, મ્હારે ખોતરી દેવાની પેલું. શા મંદિર? બાપુ દીપસિલકલું કામકોજ
છેલ્લા અઢી વર્ષ બીજાં કેલે સંભાળ્યું છે? મ્હને એટલી તો ખોતરી છે કે હું
ત્હમને લિમતથી કહું છું. આ મ્હારી બહેન તો ને છે તે છે. ત્હમે જ મહિના
માસ ને જોવું હોય તે પારખું જોઈ લિયો,—

કેસરી અને પછી?

લીમ અને દરમિયાન હું તક ઝડપીને સુલતાનની હજૂરમાં વાત મેલીય એટલે હા જ
સમજવી. મારતે ઘોડે ફરમાન આવશે, તે મળતાં હજૂરની લહેનાતમાં ત્હમારે
લાયકની કામગિરીએ રહવા મારતે ઘોડે આવી પૂગજો. ત્હમારા જેવી અજેક
જોડીને દશદશ વરસનાં દોલજાં તપ હોય જ નહીં. (લીમ કેને, તેને કેસરબાને
બિમળકાથી ભેટ છે.)

[પડદો ખડે છે.]

[અંતર]

અળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકાર

કચ્છનું વનસ્પતિ પ્રદર્શન

વનસ્પતિશાસ્ત્રી શ્રી જયકૃષ્ણલાલ ઇન્દ્રજીના નામથી હવે ગૂજરાતનો શિક્ષિત વર્ગ
લાગ્યે જ અસીત દશે. આ મહાપુરુષે પોતાની આખી જિંદગી વનસ્પતિના અભ્યાસ પાછળ
જ ગાળી છે. "વનસ્પતિશાસ્ત્ર" નામનો બૃહદ્ગ્રંથ હાથમાં લઈને ગૂજરાત
મગધીથી વિજ્ઞાન-મંદિરમાં જઈ શકે છે. હિંદુસ્તાનની કોઈ પણ પ્રાંતિક ભાષામાં વનસ્પતિ-
શાસ્ત્ર ઉપર આવો શાસ્ત્રીય ગ્રંથ કોઈએ લખ્યો નથી. પૂ. જયકૃષ્ણલાલએ એ ગ્રંથ લખીને
ગૂજરાતની અમૂલ્ય સેવા કરી છે.

આ સમર્થ વનસ્પતિશાસ્ત્રીની જન્મશૃંગિ માટે કચ્છ અભિમાન લઈ શકે છે. પોર-
બંદરને વર્ષો સુધી પોતાની સેવા આપ્યા પછીથી કચ્છના નામદાર મહારાવશીના અતિ
આગ્રહથી તે દાલ કચ્છમાં રહે છે.

કચ્છના મહારાવશ્રીને વનસ્પતિઓનો પરિચય બહુ જ સારો છે. લક્ષભક્ષા વનસ્પતિ-શાસ્ત્રીઓની તે પરીક્ષા લઈ શકે એવો સુંદર તેમનો એ વિષયમાં અભ્યાસ છે. મહારાવશ્રી જખરા શિકારી છે. શિકાર પ્રસંગે જંગલોમાં જવા આવવાનું થાય. એ જંગલોની વનસ્પતિ ઓળખ્યા વિના તેઓથી કદી રહ્યા નથી. જ્યાંથી જ્યાંથી નવીન વનસ્પતિ તેમના જેવામાં આવે છે ત્યાંથી ત્યાંથી તે વનસ્પતિઓ લાવીને કચ્છના પાટનગર ભુજમાં બનાવેલા રમણીય 'શરદ્દયાગ'માં તે ઉછેરે છે. કચ્છ જેની મરૂભૂમિમાં 'શરદ્દયાગ' જેવો દર્શનીય યાગ એ મહારાવશ્રીના વનસ્પતિ તરફના પ્રેમનું સૂચક ચિન્હ છે.

નામદાર વાઈસરૌય લૉર્ડ ઇરવીન ગયા નવેમ્બર માસની ૧૪ મી તારિખે કચ્છ પધારવાની હતા. એ પ્રસંગે મહારાવશ્રીએ એક જંગી વનસ્પતિપ્રદર્શન ગોઠવવાનું પ. જયકૃષ્ણભાઈને ફરમાન કર્યું હતું.

આ પ્રદર્શનની તૈયારીઓ પાંચ ૭ માસ પહેલાંથી કરવામાં આવી હતી. કચ્છની પ્રજા કચ્છમાં ઊગતી વનસ્પતિઓથી વાકેફ થાય, કચ્છમાં કેટલી ઉપયોગી દવાઓ, ફળો વગેરે થાય છે એ બતાવવો માટે જ આ પ્રદર્શનની યોજના કરવામાં આવી હતી. વાઈસરૌયનું આગમન એ તો એકે નિમિત્ત માત્ર હતું.

આ પ્રદર્શન કચ્છ માંડવીની પશ્ચિમે આવેલા કાઠડા રાજમહેલ આગળ ભરવામાં આવ્યું હતું. તેમના જીવનનું "આ હોલું અને સૌથી મહત્ત્વનું કાર્ય" જેઈ જવા માટે મને તેઓથીએ આગ્રહ કર્યો હતા એટલે હું પણ અક્ટોબરની ૧૧ મીએ ત્યાં ગયો હતો. જે એકાદ માસ એ મહાપુરુષ પાસે રહીને ગાળ્યો છે તે ઘણી રીતે મને યાદ રહેશે. આટલી ઉંમરે ૧૦ થી ૧૨ કલાક સતત કામ કરવાની શક્તિ જયકૃષ્ણભાઈ સિવાય બીજામાં ભાગ્યે જ હશે. ઝીણામાં ઝીણી બાબતથી તે મોટામાં મોટી બાબત ઉપર તે જતે જ લક્ષ આપતા હતા. પરિણામે પ્રદર્શન સર્વોત્તમ સુંદર બન્યું હતું. મુખાધ જેવા સ્થળે આલું સુંદર પ્રદર્શન જે યોગ્ય હોત તો જરૂર લોકોએ તેની કદર કરી હોત.

પ્રદર્શનમાં લગભગ ૪૦૦ થી ૫૦૦ જેટલા Mounted Specimens * હતા. આ નમૂનાઓમાં કેટલાક તો ખરેખર બહુ જવલ્લે જેવા મળે એવા હતા. ત્રાયમાલુ, મેરવેલના ત્રણ નમૂનાઓ, મજદ, ચેલમોગેરા, ત્રણ જાતની માલતી, ૭ જાતની સાલિપર્ણી, સાચી પૃષ્ઠિપર્ણી, માથેરાનનું પ્રખ્યાત 'ગુલમ', પીંસા, નરવેલ, કંચનાર, ગુડમાર, ખાંખરવેલ, ત્રણ ચાર જાતનો ફૂલો (વિદોરી કંદ), દેશી બંગાળી શરના, પુત્રંજીવ, નાગચંપો, અશોક, સાલેદી ઇલાદિ વનસ્પતિઓના નમૂનાઓ જે જવલ્લે જ જેવા મળે છે તે ત્યાં આંખે જીરીને બાંહે એવી આકર્ષક રીતે રાખવામાં આવ્યા હતા.

આ નમૂનાઓ એવી સરસ રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા કે ધણાંખરા મૂલ્યથી તેને ફોટોગ્રાફ જ ધારતા હતા. નામદાર યુવરાજશ્રી માધુભા સાહેબે પોતાના મહેલમાં રાખવા માટે કેટલાક નમૂનાઓ ખાસ તૈયાર કરાવ્યા હતા તે ખરેખર જેવાલાયક હતા. જયકૃષ્ણભાઈમાં કલાદષ્ટિ કેટલી છે તે આ નમૂનાઓ જોતાં ઠીક જાણી શકાતી હતી.

* વનસ્પતિઓના સૂકા નમૂનાઓને બગાડાઈ ઉપર ચુંદરથી ચોંટાડવામાં આવે છે તેને અંગ્રેજીમાં માઉન્ટેડ સ્પેસીમેન્સ કહે છે.

ખીજ વિભાગમાં કચ્છી પેદાશનાં વપરાશમાં આવતાં એસડીયાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં. એને માટે સાદા છતાં સુંદર ડાઘાઓ તૈયાર કરાવવામાં આવ્યા હતા. આની યાદી આપીને હું ‘પ્રસ્થાન’ ના પાંચકોને તરફી નહિ આપું.

ત્રીજે વિભાગ કચ્છી પેદાશની રંગ અને ચામડાં રંગવાની ચીજોનો હતો. આ સંગ્રહ જોઇને નામદાર યુવરાજશ્રીના પ્રાધવેટ સેક્રેટરી મી. સ્મીથ બોલ્યા હતાં: “અહિંમાં આટઆટલાં ડાઘ અને ટેન્સ થાય છે છતાં લોકોને રંગો પરદેશથી મંગાવવા પડે છે! જ્યકૃષ્ણભાઈએ એક શાળા ખોલીને આ જ્ઞાન લોકોને આપવું જોઈએ.”

ચોથો વિભાગ કચ્છમાં થતી વનસ્પતિઓનાં ખીજોનો હતો.

પાંચમા વિભાગમાં કચ્છની ખેતીવાડીની પેદાશ રાખવામાં આવી હતી. “વાગડનાં મગ ખાજરી દીઠાં દલપતરામ” એ કવિતા તો ધણુને યાદ હશે. અહિંની ખાજરી અને મગ બહુ વખણાય છે. રતડ, છાસકીયો, જાંમે, રંઝકો, ચીણો, નાંગડી, કેપડ (મઠ) ઇત્યાદિ અનાજનાં નામો આપણા માટે તદ્દન નવીન જ છે.

છઠ્ઠા વિભાગમાં કેટલીક સૂકી વનસ્પતિનાં મુંથીયાં (Rings) રાખવામાં આવ્યાં હતાં. સાપસન (દિશ્વરી. *Aristolochia indica.*), બોંયખલા, કાકજંધા, ખરસણ, દમરું મુંથીયું ઇત્યાદિ ચીજો ઉપયોગી તેમ જ આકર્ષક હતી.

સાતમા વિભાગમાં રેસાઓનો સંગ્રહ હતો—કેટકી, કેળ, ખપાટ, ખીપ, વગેરેના રેસાઓ જોઇને આ ઉદ્યોગ તરફ આપણે કેટલા બધા બેદરકાર રહ્યા છીએ તેનું જ્ઞાન થયું હતું.

અને મંડપના શણગારનો ઉન્નય! આપણા કહેવાતા કલાકારોએ આ શણગાર જોવા જવો હતો. એક પછુ પરદેશી ચીજોનો ઉપયોગ એમાં કરવામાં આવ્યો નહોતો. આ શણગાર પછુ વનસ્પતિનો જ. વડના લાલ ટેટાઓ અને પારસપીપળાનાં છંડાનાં તોરણો, ત્રૂપ (મહેન્દ્રઘાઠણી)નાં ઝુંમરો, લીલાં શ્રીકળો (લુદી લુદી તરેહનાં)નાં જુમખાં, કરમદાનાં રંગબેરંગી કુલોને આસોપાલવની વચમાં મૂકીને સર્જવેલી શોભા, શણુના ચાંભલા, —ઇત્યાદિ જોઇને તો વૈષ્ણસંસ્થા અને આખી પાર્ટી ખૂબ જ ખુશ થઇ હતી. એક પાછના ખર્ચ વિનાની આ શોભા જોઇને હૈયું નાચતું હતું. જ્યકૃષ્ણભાઈની સૌન્દર્યભાવના અને કલાદૃષ્ટિની આ વખતે ઠીક જાંખી થઇ.

એકંદર રીતે આ સુંદર પ્રદર્શન સુંદર રીતે સફળ થયું. લૉડ ધરવીન અને તેમની પાર્ટીએ તે ખૂબ જ વખાણ્યું. મહારાવશ્રી તે જોઇને ખુશખુશ થઇ ગયા, પ્રમુખ પછુ ચાલે વાલે ઉચ્ચારવા લાગી. ૮૦ મા વર્ષમાં પ્રવેશ કરતા જ્યકૃષ્ણભાઈએ પછુ બધાનાં સંતોષથી સંતોષ માન્યો.

આ પ્રદર્શન ૧-૧૧ માસ ખુલ્લું રાખવામાં આવ્યું હતું. આખીસીનીયાના ગવર્નર એ જોવા પધારેલા હતા. આ પ્રદર્શનને અંતે કચ્છના મહારાવશ્રીએ એક લખ્ય મેળાવડો ભરીને પૂ. જ્યકૃષ્ણભાઈની સેવાની યોગ્ય કદર બૂઝી હતી. નામદાર યુવરાજ કુમારશ્રી માધુભા સાહેબે આ પ્રસંગે એક સુંદર લાખણ કર્યું હતું. થોડાક સાર નીચે આપું છું:—

“ચારિત્ર્ય, દેશપ્રેમ, રાજ્યસંસ્થિ, શૌર્ય, ઉદારતા, જનસેવાની સતત ધન અને એવા જ ખીજ શુભા જોના છવનમનો છે, એવી અસાધારણ વ્યક્તિઓ હરેક કાળમાં અને હરેક દેશમાં પ્રસંગો અને આદરપાત્ર બને છે.

જેમની ખાતર આજનો મેળાબંડો ગોઠવવામાં આવ્યો છે તે પણ એવી જ અસાધારણ બાંધ છે અને તે બાંધ તે મી. જયકૃષ્ણ ઉદ્દેશ.

આ મેળાવડાના શુદ્ધરોને મી. જયકૃષ્ણની ઓળખ આપવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે; પણ તેમની સાથેના સહવાસને અંગે તેમના વિશાળ જ્ઞાન અને સમજનતાથી જે અપૂર્વ આનંદ થયો છે તેથી પ્રેરાઈને એમના સંબંધમાં જે બોલ બોલવાની આ તકથી બહુ ખુશાલી ઉપજે છે.

*

*

*

અંતમાં, મી. જયકૃષ્ણ, તમારા અધ્યામ ક્ષેત્ર, નિરંજિમાનીપણું, જનસેવા માટેનો ઉત્સાહ, સામ્યમતિ અને દેશપ્રેમ આદિ ગુણોથી આકર્ષાઈ તમારી પચાસ વર્ષની આવી ફળજવલ કારકીર્દીને એક જાતની 'ન્યુબિલીયું' સ્વરૂપ આપી, તથા તમારા મનઝમત ક્ષેત્રમાં તમારી પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રાખવા તમારું આયુષ્ય લગભગ એમ. ઇ. ૨૫, તમારી નોકરીની કદર તરીકે તથા માનના એક ચિન્હ તરીકે તમોને એક સુવર્ણચંદ્ર ધનાઢત કરવા નિરંધાર કર્યો છે—"

આ પછી નામદાર મહારાવશ્રી ખેંગારજીએ જયકૃષ્ણભાઈને છ તોલા સુવર્ણનો સુદર ચંદ્ર અર્પણ કર્યો હતો અને જયકૃષ્ણભાઈના પગારમાં માસિક ૫૦ કેરીનું પ્રોત્તેજન જાહેર કર્યું હતું.

પૂજ્ય જયકૃષ્ણભાઈ જેવા મહાપુરુષનું યોગ્ય સ્મારક તો એક કાયમી બોટેનીકલ મ્યુઝીયમ (વનસ્પતિ સંગ્રહસ્થાન) સ્થાપીને જ થાય ને ? નામદાર મહારાવશ્રીએ કચ્છમાં એક કાયમી વનસ્પતિનું સંગ્રહસ્થાન ઉઘાડવાનો, બોટેનીકલ લાયબ્રેરી સ્થાપવાનો, બોટેનીકલ માર્ડન (વનસ્પતિ ઉદ્યાન) સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે એ જાણી પ્રત્યેક વિદ્યારેમી ખુશ થશે. પૂજ્ય જયકૃષ્ણભાઈ હવે એ કામ પાછળ લાગ્યા છે. હુંક સમયમાં કચ્છ જેવી મરુભૂમિ વનસ્પતિના અભ્યાસી માટે તીર્થસ્થ બની રહેશે એમ કહેતાં હવે સંકેત થતો નથી.

વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં રસ લેતા ગૂજરાતના વિકાનો આ કાર્યમાં જયકૃષ્ણભાઈને પોતાથી બનતી મદદ કરે એ ઇચ્છા વધારે પડતી તો નથી જ ને ?

બાપાલાલ ગ. શાહ

આપણું સાહિત્ય ગરીબ કેમ ?

સમસ્ત યુરોપના જેટલી વિવિધ વસ્તી હોવા છતાં, અને હરહંમેશ ખનતા કરુણાળનક ખનાવો આપણી નજર સમક્ષ તરવર્ષી કરે છે તે છતાં, ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, જર્મની અને રશિયાન નવલકથાકારો અગર નાટ્યકારોની હરોલમાં ખેસે એવા સામાજિક લેખકની આપણે ત્યાં ખોટ છે એ ણિના આશ્ચર્યકારક નથી ? આજે એવો યુગ મંડાય છે કે જેમાં આપણે અને ખાસ કરીને જે વાતાવરણમાં મહાન યુરોપીયન જર્મન અને રશિયાન નાટ્યકારોનાં જીવન ધડાયાં તે વાતાવરણના પ્રત્યક્ષ અનુભવી આપણા પરદેશનિવાસી બંધુઓએ આ પ્રશ્નને હાથમાં લઇ લેવો જોઈએ.

હિંદની રાજકીય પરંતંત્રતા તેમ જ પ્રાણશીપી બેકારી આપણી આ સાંસ્કૃતિક તેમ જ માનસિક ગરીબીને માટે જોખમદાર છે, એટલું કહીને બેસી રહેવાથી આ પ્રશ્નનો નિકાલ નહિ આવે. અને એ ખરું હોય તોપણ એટલું જણાવી હાય જોડી બેસી રહેવાથી આપણી ફરજતો અંત આવી રહેતો નથી. ઝારના સમયનું રશિયા આપણી નજર સમક્ષ ખડું કરીએ, ઇંગ્લેન્ડ અને બર્નાર્ડ શોનાં જીવન ધડનાર સંસ્કારો કેવા હતા તે સમજીએ, અને સૃષ્ટિના પ્રખર કલાકારોનાં જીવનનો અભ્યાસ કરીએ, તો સર્જનનાં મૂળ, વેદના અને સંતાપનાં પોષણ પ્રાપ્ત છે એ સત્ય જરૂર તારવી શકીએ. એ વેદના હંમેશ નહિ પણ મુખ્યત્વે આર્થિક હોય છે, કારણ કે સર્જનાત્મક કાર્યની કદર આપણે બહુ ઓછી કરીએ છીએ. આપણી પાશવ વૃત્તિને લઈને સાંસારિક કરતાં સાંસ્કૃતિક વસ્તુનાં મૂલ્ય આપણે બહુ ઓછાં આંકીએ છીએ.

હિંદની રાજસત્તા જેટલી જ આપણું રાજસત્તાના બાર નીચે ચઢાતા, હિંદના જેવી જ નિર્બળતા અને નિર્ધનતામાં સડ્યા કરતા, અને હિંદની પ્રગતી માફક જ ધર્મના ‘હાઉ’ નીચે દબાયેલા, હિંદની ગરમીના જેટલી જ અસહ્ય ટાઢમાં ઉછરેલા, અને રીતરિવાજ અને મનસ્સેજીમાં યુરોપ કરતાં એશિયાને વધારે મજબૂત આવડતા, રશિયનોએ આ કદરૂપ આર્થિક, રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિમાં પણ ગોગોલ અને ટુસ્તકીન, ટોલસ્ટોય અને ટરજનીય, ઝોરકી અને ચેકોવ જેવા મહાન વિચારકો અને એમના જેવી ઓજસ્વી પ્રતિભા વિશ્વની સાહિત્યવેદી ઉપર ધરી છે. આ પ્રખર કલાકારોએ આપણને અને સમસ્ત દુનિયાને રશિયાની ખરી સ્થિતિ અને તેના સ્વાતંત્ર્યચમત્ત્વ યથાર્થ જાન કરાવ્યું છે. રશિયા અને હિંદ વચ્ચે આટલું બધું સામ્ય છતાં આપણું સાહિત્ય ગરીબ કેમ ?

જો આપણો જીવિમાન વર્ગ મન ઉપર લે તો આપણી આ સાંસ્કૃતિક ગરીબીનાં કેટલાંક કારણે તો તે દૂર કરી શકે એવાં છે. અને તે આ રહ્યાં. આપણું આત્મિક અને જીવિવિવિધક ધોરણ બહુ નીચું છે. એનો અર્થ એ નથી કે આપણને ખાતાં પીતાં કે પહેરતાં ઓઢતાં અગર નિશાળ કે કોલેજમાં બાજુતાં નથી આવડતું; પરંતુ આપણને જે શિક્ષણ મળે છે એ

કેળવણી નથી; એ શિક્ષણથી આપણી આત્મિક ઉન્નતિ નથી થતી. દિવસમાં ચાર વખત સંધ્યા કરવી અને પાઠોક્ષીના ગળા ઉપર છરી ચઢાવવી એ આત્મિક ઉન્નતિ નથી; આત્મિક ઉન્નતિ બાહ્ય અને ઔદિક વાસનાથી કાંઈક પર છે. રશિયાનાં એ આપણને. એ આત્મિક અસ્મિતાનો સુંદર અને સચોટ દાખલો આપ્યો છે. રશિયાના મહાન પરિવર્તનના સમય પર્વત એટલે લગભગ સવાસો વર્ષ સુધી રશિયાના બુદ્ધિમાન વર્ગે પોતાનો ધર્મ, ધરખાર અને કુલાબિમાન દૂર ફેંકી દઈને, લોકોની આંખ ઉપરનાં વહેમ અને અગાનનાં પડળ ઉત્થાકવાને તથા તેમને સામાજિક તેમ જ રાજકીય પ્રશ્નોમાં સ્વતંત્ર વિચાર કરતાં કરવાને, પોતાનું જીવન હોમી દીધું. લોકસેવાનો અંચળો આણીને, ખબે ઝાળી ભેરવી, શરીરને ઠારી નાંખે એવા બરફથી ઢંકાયેલા રસ્તાં ઉપર ચઢને ગામેગામ ને ઘેરઘેર ફરી પત્રિકાઓ વહેંચતા અને શિક્ષણનો પ્રચાર કરતા એઓ ચાલી નીકળ્યા. ખાવાપીવાની સગવડ વિના અને રેશમી વસ્ત્રો વિના તેઓ સાહિત્ય લખી શક્યા; ખેડુતોનો સૂકો રોટલો તેઓ આનન્દથી આરોગતા અને જરૂર પડે ઘાસની શય્યા ઉપર આરામથી નિદ્રા લેતા. તેમાંના કેટલાકને જેલ સેવવી પડી, કેટલાક દેશનિકાલ થયા અને કેટલાક ફાંસીએ પણ ચઢ્યા. તેમની તરફ ધૂણાની નજરે ન જોતાં કે બેદરકાર ન રહેતાં, બીજાઓએ તેમની પાછળ અંપલાવ્યું અને જેમણે સ્વાતંત્ર્યચંચની વેદી ઉપર પોતાનાં જીવન હોમ્યાં હતાં તેના અનુયાયી થવામાં તેમણે મદદતા માની. જર્મન ફિલસૂફ નીચે કહે છે કે જેઓ પોતાનાં પુસ્તકો લોહીથી લખે છે તેઓ મને ગમે છે. રશિયન લેખકોએ પોતાનું સાહિત્ય અક્ષરશઃ લોહીથી લખ્યું છે. અને આપણા સાહિત્યકારો ખારડોલીની ઉપેક્ષા કરવામાં પોતાનું ગૌરવ સમજે છે !

આપણા સાહિત્યને નિર્બળ રાખવામાં આપણી સ્ત્રીઓની સામાજિક તેમ જ સાંસારિક સ્થિતિએ પણ કોઈ નોનોસુનેા ભાગ નથી લગવ્યો. રશિયામાં આવો કોઈ પ્રશ્ન જ ન હતો. સ્ત્રી જન્મવાના શુન્દા માટે તેમને ઘરની ચાર દિવાલની વચ્ચે પૂરી રાખવી જોઈએ એવો વિચાર સરખો ત્યાં કોઈને આવ્યો નથી. પોતાનું સંરક્ષણ ન કરી શકે એટલી બધી તેમનામાં માનસિક નિર્બળતા છે એવું ત્યાં કોઈએ માન્યું નથી. ત્યાં તેમને લાગણીનાં બલિદાન આપવાની ફરજ પાડવામાં આવી નથી અને એથી સ્ત્રી અને પુરુષનો સંબંધ બહુ સરળ રહ્યો છે. રશિયાની સ્વતંત્રતાની લડતમાં જેમણે પોતાનાં તન મન અને ધન ન્યોત્તજાવર કર્યા છે તેમાં સ્ત્રી અને પુરુષ એ બંનેનો હિસ્સો સરખો છે. એ સ્ત્રીઓ એટલે દૃઢ શરીર અને તેથી યે દૃઢતર આત્મા.

આપણે સ્ત્રીઓ પ્રત્યે આજસુધી દર્શાવેલી બેદરકારી અને સમાજમાં તેમને આપેલું ગૌણ સ્થાન એ બે કારણોને લઈને આપણા સાહિત્યમાં પ્રતિભાની ઓછપ છે. ભલે સ્ત્રીઓ મળે લખવાને પક્કાર ન પડે પરંતુ પુરુષ પણ તેને યથાર્થ પીછાને નહિ અને તેના તરફથી પ્રેરણા પામે નહિ, ત્યાં સુધી આગળ વધતી દુનિયાને વિચાર કરવા ધરીભર થોભાવે એવું સાહિત્ય ન જ સર્જી શકે એ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે. સ્ત્રીઓ એટલે એક જ કાર્ય માટે જીવન જીવી નાંખતું, બે વખત રાંધતું પ્રાણી નહિ, પરંતુ સ્ત્રી એટલે તો સંસારનું પુણ્ય-કાષ્ઠ્ય અર્ધાંગ. એ અર્ધાંગને જો વિસારી મૂકવામાં આવે તો પુરુષથી જીવન ન જીરવાય. 'સંગાર' એ શબ્દના સંકુચિત નહિ પણ વિશાળ અર્થની આસપાસ પણ આપણે અસમ્યતાનું વાતાવરણ પ્રસરાવી દીધું છે. કાળીદાસે મેઘદૂત કે કુમારસંભવ આ જમાનામાં

લખ્યું હોત તો આપણે એને અશિષ્ટ કહેત. પ્રેમ અને શૃંગારની આપણે સીમા બાંધી છે. શયનખંડની ચાર બીતાથી ઘેરાયેલો ભાગ એ જ એનો કાર્યપ્રદેશ. સ્ત્રીઓને પણ શયનખંડની રાણી સિવાય બીજું સ્થાન આપવા આપણે તૈયાર નથી. જ્યાંમુધી દેશનાં યુવકો અને યુવતીઓ આપણી આ સ્થિતિનાં જડમૂળ કાઢી નાંખવા કમર ન કસે, ત્યાં મુધી ગમે એવું સુંદર અને મૌલિક સાહિત્ય આપણામાં ચિરસ્થાયી ન બની શકે. રૂપિયા જેવું કલદાર સાહિત્ય પ્રકટાવવાને આપણે સ્ત્રીઓને, તેમના આદર્શોને, તેમની ભુદ્ધિમત્તાને, તેમની વિચાર-શ્રેણીને, તેમની કાર્યપ્રણાલીને આપણી વિચારસૃષ્ટિમાં યથાર્થ સ્થાન આપવું જ પડશે, અને તેમના હૃદયમાં ઉછળતી દરેક ઉર્મિનું, તેમના મનમાં આવતા દરેક વિચારનું, ત્રીજીવટભર્યું જ્ઞાન મેળવવું પડશે. એ જ્ઞાન તેમને શયનખંડની રાણી જ રાખીને ન મેળવી શકાય. અને એવી રીતે મેળવેલાં અપૂર્ણ જ્ઞાન ઉપરથી કલ્પિત કાવ્યો જ ફક્ત લખી શકાય; પણ જેને શબ્દે શબ્દે જીવન રેલાતું હોય તેવી સામાજિક નવલ કે નાટ્ય લખવાને માટે તો આપણે સ્ત્રીઓને ઇચ્છાબોગ્ય પ્રાણી તરિકે નહિ પરંતુ પ્રુલીકાલી માનવવેશ તરિકે તેનાં અંગપ્રત્યંગમાં પીછાણવી જોઈએ.

આપણી બાલ્યાવસ્થા બહુ ટુંકી છે: આપણાં બાળકોનું વીર્ય પૂરું બંધાય તે પહેલાં આપણે અનીતિપૂર્વક તેનો વિનાશ આરંભીએ છીએ; અને એ પણ આપણાં નિષ્કિંચન સાહિત્ય માટે જવાબદાર છે. જીવનનાં બીજાં ક્ષેત્રો તેમજ સાહિત્ય ખીલવામાં પણ સંયમથી ઉત્કૃષ્ટ બનેલો વીર્યસંચાર સદામસૂત થાય છે એ વાત બહુનીતી છે. આપણે બાળકને અને પડદા જેવા અત્યાચાર સહન કરી લઇએ છીએ તો એક સાદી વાત તો જરૂર મુંઝે મ્હોંએ સાંભળી શકીશું કે આપણું ગરીબ સાહિત્ય, અને યુવાન બનતાં પહેલાં ગૃહસ્થાશ્રમી બનતાં આપણાં બાળકો, એ બે અત્રુટ ગાંઠથી સંકળાયેલાં છે. જેમ જેમ યોનિ ઉતરતી, તેમ તેમ તેના બાળપણનો ગાળો ટુંકો: એવું પ્રાણીશાસ્ત્રનું પ્રતિપાદન છે. જીવડાં, પક્ષી અને શિશુ એમ ઉત્તરોત્તર ચઢતી યોનિમાં બાલ્યાવસ્થાનો સમય લંબાતો જાય છે અને આખરે મનુષ્યયોનિમાં-જીવનની સર્વોત્તમ કક્ષામાં-બાલ્યાવસ્થા અને પ્રૌઢાવસ્થાનો કાળ લાંબામાં લાંબો માલમ પડે છે. એ જ પ્રમાણે પ્રાણીઓમાં અને અનાર્થ જાતિઓમાં યુવાવસ્થાનાં શારીરિક ચિન્હો બ્યક્ત થાય ત્યારથી પકવાવસ્થા ગણાવા માંડે છે. પરંતુ આગળ પડતાં પ્રસ્રકારો પામેલા વર્ગમાં પકવાવસ્થા એટલે ફક્ત શારીરિક પકવાવસ્થા નહિ, પરંતુ બુદ્ધિ વેષયક પકવાવસ્થાનો પણ એમાં સમાવેશ થાય છે.

આપણને આપણી આધ્યાત્મિક પ્રગતિનું ગૌરવ છે; તો નિદાન આપણે એટલું તો : બુદ્ધિનું પડશે કે આપણા આ જીવનની એક બીજી બાજુ પણ છે અને તે આધ્યાત્મિક જીવનની. આપણા આ જીવનની દરેકે અદા કરતાં આપણે આપણી સમાજ તરફની જવાબદારી તરફ પણ નિર્મુખ ન બની શકીએ. અર્થાત્ પકવાવસ્થા એટલે ફક્ત શારીરિક મૂર્ણાવસ્થા જ નહિ, ફક્ત બુદ્ધિ વેષયક જ નહિ, ફક્ત આધ્યાત્મિક જ નહિ, ફક્ત આર્થિક જ નહિ પરંતુ એ સર્વેનો સરવાળો. અને આવી જાતની પકવાવસ્થાએ ધણુંખરું સ્ત્રીઓ પિસથી પચ્ચીસ અને પુરુષો પચ્ચીસથી ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે પહોંચી શકે એવી સામાન્ય માન્યતા છે.

અંધારા વીર્યનો સાપરાધ વિનાશ હિંદની આત્મિક અવનતિ માટે મુખ્યત્વે જવાબદાર છે. જે હિંદનાં સ્ત્રીપુરુષોએ ઉપનિષદ સંસ્કૃતિ તે હિંદની હરોળમાં આજના હિંદને ઊભું રાખી રાકાય એમ છે ? અને ત્રણસો વર્ષ ઉપર ઘટી ગયેલી એકાદ એબ્-ઉન્-નીસા કે એકાદ કવિ અર્વાચીન હિંદુ અને મુસલમાનના સામાજિક અપરાધોનો ખદ્દો ન વાળી શકે. બ્રહ્મચર્યની ઉપાસના કરીને આપણા વીર્યની મદદથી શરીર તેમજ મનનાં અંગપ્રત્યંગ કેળવીને, બાળક બાળકીનો, યુવાન યુવતીનો, નિઃશંક વિમત્ર અને સુખકર સહચાર સાધવાને ખદ્દો આપણે એ ઉત્પાદક શક્તિનો અપક્રવાવરયામાં જ નાણીખૂટીને સંહાર કરીએ છીએ. હું માનું છું કે આપણી જીવનમયોદ્દંકી હોવાનું, મુઠ્ઠીભર યુરોપવાસીઓના નિરંકુશ આધિપત્યનું અને આપણા અર્કિચન સાહિત્યનું મૂળ કારણ કાચી વયે શરૂ થતા આપણા ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ છુપાયું છે.

આ ઉપરાંત અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણે આપણને નિર્બળ બનાવ્યા છે. થોડા જ વખત ઉપર બર્લિન મહાવિદ્યાલયના એક અધ્યાપકે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ઉપર વિવેચન કરતાં જણાવ્યું હતું, કે અંગ્રેજોના સામ્રાજ્યનો પાયો એમણે દાખલ કરેલા મરજીઆત અને ફરજીઆત અંગ્રેજીના શિક્ષણ ઉપર રચાયો છે. હિંદ જે સાંકળ વતી ગુલામી દશામાં અંધાધ રહ્યું છે તેનો નિર્દેશ આ ઉક્તિમાં છે. આજની અંગ્રેજી ભાષા એટલે એ મહાન મુઠ્ઠીવાદી સામ્રાજ્યની ભાષા. એ સામ્રાજ્યોની નીતિ અને મહેચ્છાને પરવડે એવા ફેરફારો આજસુધી એમાં થતા આવ્યા છે. પ્રગ્નના જીવનમર્મ ઉપર અસર કરે એવાં હજારો શબ્દો અને વાક્યો એ ભાષામાં ઘડાયાં છે અને એ જ શબ્દો અને વાક્યોમાંથી પ્રભવતા વિચારો આજ હિંદને પાયમાલ કરી રહ્યા છે. એ ચક્રવર્તી મુઠ્ઠીવાદની ભાષાએ હિંદના કેળવાયલા વર્ગને ગુલામી દશામાં મૂક્યો છે. તેઓ એ ભાષાને પ્રથમ સ્થાન આપે છે એટલું જ નહિ પરંતુ એમ કરીને પોતાને ક્ષુન્ધ માને છે, અને ઉછરતી પ્રજા ઉપર એવી જ્વલતા જ સંસ્કાર પાડે છે. આટલેથી જ અટકતું હોત તો હજી કાંઈયે ઠીક પરંતુ અંગ્રેજી સિવાય બીજી ભાષા વાપરનાર તરફ અથવા અંગ્રેજી ન બોલી શકનાર તરફ આપણને ધૃણાની નજરે જોવાની ટેવ પડી ગઈ છે. આપણામાંથી કોઈ અંગ્રેજી ભાષામાં અર્થશાસ્ત્ર કે બીજા વિષય ઉપર એકાદ પુસ્તક લખી શકે પણ એ પુસ્તક પ્રભાવશાળી નીવડે કે કેમ એ સંકારપદ છે. પ્રતિભાશીલ સાહિત્ય શુદ્ધિજન્ય અગર વિવેકજન્ય સાહિત્યથી કાંઈક પર છે. પ્રતિભાશીલ સાહિત્યનાં મૂળ-પ્રતિભા અને પ્રજા-તો આપણા આંતર જીવનમાં, આપણા હૃદયના ઊંડાણમાં પોપણ પામે છે. કોઈ પણ પુરુષ જે સંસ્કારમાં પોતે જન્મ્યો નથી અને ઉછર્યો નથી તેવા સંસ્કારવાળા ભાષામાં સર્જનશીલ અને પ્રભાવશીલ સાહિત્ય લાગ્યે જ નિષ્ફળ થી શકે. જ્યારે જ્યારે ખરૂં પ્રતિભાશાળી સાહિત્ય નીપજે ત્યારે ત્યારે લેખક પોતાને અને આત્મજાતિનાં સર્વને બૂધી જીતે તેમાં તદ્દાકાર થઈ જાય છે ઈબ્સન અગર બીજા લેખકોને પરભાષામાં લખવાની ફરજ પડી હોત, તેમના અભ્યાસને અને વિચારપરિપાકને પોતીકી નહિ એવી ભાષામાં મૂર્તિમંત કરવાની જરૂર પડી હોત, તો આજે રશિયન અને રોકેન્ડીનેવીઅન સાહિત્ય એટલું સમૃદ્ધ છે તેટલું ન હોત. ડેનરેક અને એવા બીજા કેટલાક અપવાદો બાદ કરીએ તો એટલું જણાશે કે પ્રતિભાશાળી લેખકોએ તો હંમેશ પોતાની જ ભાષાને કેળવી સમૃદ્ધ બનાવી તેને પુનર્જીવન આપવું જોઈએ.

આટલી એક જ શૃંખલા તોડવાથી હિંદના ઉછરતા લેખકોની કૌશલ્યસિદ્ધિ શંક્ય નથી. અંગ્રેજી ભાષા તરફનું તેમનું માનસિક વલણ જ ફક્ત તેમણે દૂર કરવાનું નથી, પરંતુ પોતાને માટે અભૂતપૂર્વ ચીલાઓ પણ પાડવાના છે. તેમણે જુની પ્રણાલિકા અને દેવરૂપ થઇ પડેલી વિચારસરણીને નિમૂળ કરી, કલ્પનામૂલક નહિ પણ વસ્તુમૂલક વાંતાવરણ પેદા કરવું જોઇએ. ઇંગ્લીશ ‘ડેઇઝી’ અને પર્શિયન ‘શીરાઝી’ને ઇંગ્લેન્ડ અને પર્શિયામાં જ રહેવા દઈને સ્ત્રીત્વની નૂતન ભાવના તેમણે પ્રકટાવવી અને પોષવી જોઇએ એને એમ કરતાં ધડીભર આપણી જુની મૂડી રૂપ થઇ પડેલી સીતાને અને સાવિત્રીને બૂલી જવાં પડશે. અત્યારે જડ થઈ ગયેલી નીતિ અને ધર્મશાસ્ત્રોને ખાલુ ઉપર મૂકીને તેની જગ્યાએ આજનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં, હળરો વર્ષો ઉપર ધડાવણા આદર્શો પ્રમાણિતો નહિ પરંતુ તેમની વર્તમાન જરૂરીઆત ઇચ્છા અને સ્વભાવને અનુકૂલ જીવનને સાહિત્યમાં ઉતારવાં પડશે. આપણે વેદકાલીન જીવન તરફ કે અરેબીઆના રણ તરફ પાછા હઠવા નથી માગતા પરંતુ આપણે તો વર્તમાન અને તેની ઉપર રચાતા ઉચ્ચ લવિષ્ય તરફ આગળ વધવાનું છે.

આપણા લેખકોનું મુખ્ય કર્તવ્ય તો આપણા સમાજને પ્રશુદ્ધ કરવાનું છે. તેમણે પોતાની કલમથી સમાજનું હાર્દ ચીરીને તે કેવું છે તે જાતાવવું જોઇએ. આ પ્રયત્ન કરતાં ખરેખર સમાજ તેમના તરફ ધ્રુણાની નજરે જોશે; સાહિત્ય જ જો તેની આજીવિકાનું સાધન હોય તો જરૂર તેની ઉપર ફટકો પડશે; એ સ્થિતિની સામે દરેક સામાજિક લેખકને ઝઝૂમવું પડ્યું છે અને હજી ઝઝૂમવું પડશે. બ્પર્નાઈ શા જેવાને પણ ભૂખમરાની રહામે ઝૂઝવું પડ્યું હતું અને આજે પણ અંગ્રેજો એની તરફ માનની દૃષ્ટિએ તો નથી જ જોતા; એનાં લખાણ જો એઓ સહન કરી લેતા હોય તો ‘એ તો મનક કરે છે’ એમ માનવાનો અને મનાવવાનો દંભ કરીને જ. તેઓ અંતરના ઊંડાણમાં તો એના લખાણની સત્યતા સમજે છે પરંતુ એમને પણ એમની સ્થિતિ સાચવવાની રહીને ? ઇબ્સને પણ આવી જ રીતે પોતાના કેટલાક સારામાં સારા મિત્રો ગુમાવ્યા હતા અને જ્યારે એનું પહેલું નાટક બહાર પડ્યું ત્યારે તો આખું અંગ્રેજી પત્રતંત્ર એની ઉપર ઉતરી પડ્યું હતું. એ અને શા તેમ જ બીજા જર્મન અને રશિયન લેખકો નીતિ, સમાજ અને સંસ્કારિતાના પાયા ખોદી નાંખનાર તરિકે પહેલાં તો ગણાયા હતા.

ચાલિ, કુટુંબ, સમાજ અને ધર્મનાં બંધનો તોડી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરનારે કોઇ પણ લેખકને આ સ્થિતિ રહામે મ્હોંએ સહન કરી જ લેવી પડે છે. આપણે જોને સ્ત્રીઓની ફરજ માનીએ છીએ તેને પોતાની ફરજ માનવાની ના પાડનાર ઇબ્સનની ‘નોરા’ના જેવું એકાદ પાત્ર અગર સ્ત્રીઓના ધર્મની આપણી માન્યતા ઉપર આક્ષેપ કરનાર ‘થિસ્ટસ’ જેવું એકાદ નાટક રચનાર લેખક જરૂર સમસ્ત હિંદુ સમાજની ધ્રુણાને પાત્ર થવાનો. બીજા લેખકોની જે સ્થિતિ થઇ છે તેવી જ સ્થિતિ તેની પણ થવાની. લોકો અને સસ્તા થઇ પડેલા વિવેચકો તેને કહેશે કે તે માત્ર આપણાં સંસ્કારનો જ નહિ પણ સ્ત્રીઓનાં શિયળ અને પુરુષના પૌરુષનો નાશ કરવા બેઠો છે. આપણને કદી “સ્ત્રીઓનું બળ” અને “પુરુષનું શિયળ” એ વિચાર કેમ નથી સ્ફુરતો ? કોઇ લેખકને માટે એ વિચાર રહેવા દઈ આપણે આગળ વધીએ. જીવનમાં અનુપમ રંગો પૂરતું સ્ત્રીઓનું વ્યક્તિત્વ

અને સ્ત્રીપુરુષના સંબંધના રસવિશ્લેષ બાબે આપણા સાહિત્યમાં ઉતારતાં આપણને હજી વાર લાગશે. પરંતુ માનવજાતિનાં દુઃખો અને તેની કરુણકથની તો આપણા આચાર વિચારમાં રચીપચી રહી છે અને એ વિષય ઉપર લખવાને તો આપણી સમક્ષ વિવિધ સામગ્રી છે. આપણી સ્ત્રીઓનાં આંધુ દુઃખ છે; તેમની ઉપર પડતી આફતો અમાપ છે; થોડા જ વખત ઉપર રૂઢિએ મનાવેલા પતિની મનોવાંચનાને પોતાની દેહ-સ્વાધીન કરવા કરતાં પોતાના આ જીવનનો અંત આણવો એ મદ્રાસની એક કિશોર વયની બાલિકાએ વધારે ધર્મથી સમાધાનું હતું. આ વાત સેકાલુની નથી. ભાગ્યે જ એની ઉપર બારેક વસંત વાદી દશે. એને આવી રીતે પરણાવનાર એનાં માતાપિતાને પાલક કહેવાય ? એ સ્થિતિ સહન કરી લેનાર એનાં ભાઈભાઈ કાણ દશે ? અને એ છતાં આ બનાવ ઉપરથી મદ્રાસના એક આગળ પડતા ગૃહસ્થે બાળલગ્નનો બચાવ કયો હતો તે વધારે દયાપાત્ર નથી ? બચાવનો સુદો આમ હતો—એ કન્યાએ જાતે આપઘાત નહોતો કર્યો, પરંતુ એને તો એના પતિએ સ્વધામ પહોંચાડી હતી. એથી બાળલગ્ન એ નિર્દોષનો ભોગ નથી પરંતુ સ્ત્રીઓને લોહપતામાંથી બચાવનાર સાધન છે—બહેતર છે કે એક બંગલી રૂઢિના ભોગ બનવા કરતાં એ લોહપતાનો ભોગ બને. લોહપતા અને લાલચમાંથી બચાવ કરવાને ખાતર જ બાળલગ્ન કરવાં, અને એક નાનો છોકરો મોટા થતાં હાથવટી બીજાને મારશે એ બહીકે તેના હાથ કાપી નાંખવા એ બે એક જ માળાના મણકા છે.

આવી જાતની જ ફક્ત નહિ પણ જેનાથી આપણું હૃદય ત્રાસી ઊઠે એવી બીજી મટનાઓ આવેખનાર લેખકો ક્યાં છે ? આપણા સંસારમાંથી પ્રેમનો અદિષ્ટકાર થયો છે અને લગ્ન એ નામમાત્રને ખાતર આપણે લગ્નની રૂઢિને પૃથ્થુએ છીએ—એ સ્થિતિનો તાદ્રશ ચિતાર આપનાર લેખકો ક્યાં છે ? જેણે કદી એકમેકને જોયાં નથી, જેણે એક બીજાનાં વ્યક્તિત્વનો કદી એ વિચાર સરખો કર્યો નથી, એવાં વરવધૂને લગ્નરાત્રિએ શયનખંડની ચાર દિવાલો વચ્ચે પૂરવામાં આવે છે એ વાતથી આપણે અગત્ય નથી. આવી કેવળ રાક્ષસી રૂઢિ—જેમાં આત્મતત્ત્વનો અંશ સુદાં નથી—એવી રૂઢિ જે સમાજમાં સચરાચર વ્યાપ્ત હોય તે સમાજમાં સાત્ત્વિકતાની આદ્યા ક્યાંથી રાખી શકાય ? આદ્યાનું ફક્ત એક જ કિરણ દિલ્લોચર થાય છે. એ જાળકન્યાની આખી રાતના રૂઢિથી સુજેલી આંખ જ ફક્ત હિંદનો આત્મા દર્શાવે છે.

આપણામાંથી શો, ઈર્ષ્યસન કે ગોરકી નથી પ્રભવતા તેનું કારણ ઉપર જણાવી દીધું છે. આપણા લેખકોને તેનીસ કરોડ દેવદેવી અગર બૃતપૂર્વ વીરોની સ્તુતિ અને આજના જીવનની નકામી વાતો સિવાય બીજા વિષયો ક્યાં મળે છે ? અને તેમાં પણ સ્વતંત્ર વિચાર, વિવેચન કે વિવેક ક્યાં નગર પડે છે ? આ વેળા વોલ્ટેરના સંબંધમાં કહેવાતી એક વાત યાદ આવે છે. તેણે એક ફ્રેન્ચ લેખકને પૂછ્યું: “તમે આવું નમાણું કેમ લખો છો ?” તેણે જવાબ દીધો: “શું કહું, મારે પણ જીવનનિર્વાહ કરવાનો છે.” વોલ્ટેરે તેને એટલા જ શબ્દો કહ્યા: “હું એની કાંઈ જરૂર નોતો નથી.”

આપણામાંનાં કેટલાંયે સ્ત્રીપુરુષો સામાજિક જીવનનો સર્વ સડો દૂર કરવાની તૈયારી કરી રતાં દશે. કેટલાક વિચારકો આ આખી જોષ રબા છે પણ તેમને રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય

એ જ આજનો મુખ્ય કાર્યપ્રદેશ લાગે છે, અને તેમની સર્વ શક્તિ એ દિશા તરફ દોરવાઈ છે. રાજકીય પ્રશ્નો તરફ બેદરકાર ન હોવા છતાં કેટલાંક એમાં સક્રિય ભાગ લેતા નથી. તેમણે પોતાનું લક્ષ્ય આ તરફ દોરવું જોઈએ. એ અણબેડાયેલા પ્રદેશનો પહેલો ફાયકાઓ આવશે. કેળવણી વર્ગની ઇતરાશ તેમણે બહારી લેવી પડશે. તેમનું કામ પાર ઉતારતાં તેમને ઘણા પ્રતિકૂળ સંજોગોની રહામે ચવું પડશે. કારણ કે તેમણે તે સામાજિક સાહિત્ય તરફ બેદરકાર બનેલા જનસમાજને ફક્ત કેળવવાનો જ નથી પણ શક્તિ અને ધર્મની શૃંખલાઓ શિથિલ કરવાની છે. નીતિમત્તા, સભ્યતા અને માન્યતાને નામે માનનીય ગણાતી કેટલીએ અનિષ્ટ પ્રયાનાં મૂળ તેમણે છેદવાનાં છે. સાધન અને સંપત્તિના અભાવે હજારો વિદ્યાર્થી હસતે મોઢાંએ તેમને સહન કરી લેવી પડશે. અને એ કષ્ટમાતનાના ફળરૂપે ફક્ત ખીજ સમાજોદ્ધારકોએ જ પંથ પકડ્યો હતો તે પોતે પકડ્યો છે એટલો આત્મિક સંતોષ માત્ર રહેશે.*

ડા. ના. કે.

પ્રેમ-ઘાટે

જૂઠું હૃદયે આજે લે મહારે
 સ્નિગ્ધ તહારી છાયા,
 બંસી-ગાને મધુર તહારે
 નાચે આ મહારી કાયા !
 ત્યજી ભુવન રમ્ય તહારે,
 સોહાવે તું તો આંગણ મહારે,
 કેમ કરી હું મુખ ઉચારે
 અજબ તહારી માયા !

જગાડે તહારે દષ્ટિ પાતે
 ઉરે તું પ્રેમ-નવાણા;
 દિવ્ય ગાન-પુષ્પ થકી
 શુંથે તું સ્નિગ્ધ માળા !
 શાન્ત તવ સન્ધ્યા-નીરે,
 પ્રેમ-નદીને દિવ્ય તીરે,
 ઝુલી રહી લે ધીરે ધીરે
 તહારી ને મહારી કાયા !

વિશ્વ કરી બાધા ત્યજીને
 શાન્ત પૃથ્વી-પાટે,
 બેસીએ આજે સ્વામસ્વામે બે
 એકલ પ્રેમ-ઘાટે;

જૂઠું વૃક્ષ નમસ્કારે,
 પુષ્પો યે સૌ સુરભિ બારે,
 સાગર તત્ત્વે વારે વારે
 મહારી યે તેમ કાયા !

અમેરિકાના પત્રો

પત્ર ૧૧ મો

૧૦, ટ્રાવિંગ સ્ટ્રીટ,
કેમ્બ્રિજ ને મેસ.

સં. ૧૯૮૪ ના વૈશાખ સુદ ૨, રવિવાર

સ્નેહી ભાઈશ્રી

મને સુરુવારે-તા. ૧૯ મી એપ્રિલે અહીંયા 'દેશભક્ત દિન' (The Patriots Day) ઉજવાયો. તમામ બોયસ્કાઉટો હાલ પટ્ટી નાંખી બેન્ડ વગાડતા વગાડતા આખા શહેરમાં ફર્યા. મેં અમારી લેન્ડલેડી મિસિસ રિમથને પૂછ્યું: "આજે શું છે?" "To day they made Johnnie Bull run" (આજે જહોનિ બૂલને આ દેશમાંથી ભાગવું પડ્યું.)..."આજે અહીંના મામડીઆઓએ તમામ જમીન ખેડીને તૈયાર રાખી હતી અને ખેડેલી જમીનના ચાસની પાછળ જહોનિ બૂલનું સ્વાગત કરવા બંદૂકો સંતાડી હતી. સંકેત મુજબ ધંદ વાગ્યો એટલે તરત જ તેમણે હાથમાંનાં હથોડી પડતાં મૂકી બંદૂકો હાથમાં લીધી અને જહોનિ બૂલ પર તાકી. જહોનિ બૂલ આવા સ્વાગતથી ખમચ્યો, સહેજ પાછો પડ્યો અને જોયું તો ચોગરદમ બંદૂકની નળાઓ ને નળાઓ જ પડી. તરત જ ગોળાબાર શરુ થયો, અને સંખ્યાબળથી હારી જહોનિ બૂલને આખરે ભાગવું પડ્યું."

અમેરિકાની આઝાદી માટે આ સૌથી પ્રથમ ગોળાબાર. જહોનિ બૂલનાં પગલાં પાછાં પડ્યાં તે ઠેક વિભાવત પહેાંચ્યાં ત્યારે અટક્યાં.

આજે આ ઐતિહાસિક સ્થાન પર મોટરો ને ટ્રામગાડીઓ દોડે છે. પહેલાંનાં ખેતરોની જગ્યાએ મોટી મોટી ઇમારતો ચણાઈ ગઈ છે, છતાં એ ઇમારતોમાં રહેનાર બાળકોને એમનાં જૂનાં ખેતરો ને વડવાઓની યાદ આપવાને માટે ઉલોગી અમેરિકાએ આ દિવસ મુકરર રાખ્યો છે.

આપણા કેલેન્ડરમાં એવો દિવસ કયારે ઉમેરાશે? બારડોલીનો સત્યાગ્રહ એ દિવસની ઉવાના ચિહ્ન સમો નથી શું?

*

*

*

ગઈ કાલે દિંદી વિદ્યાર્થીઓની હિંદુસ્તાન એસોસિયેશને 'હિન્દુ નાઈટ' ઉજવી. આ એસોસિયેશનના પ્રમુખ હાલ ભાઈ ત્રિભુવણ છે. એમણે અને એમની પહેલાના પ્રમુખ મિ. શ્રોફે લગભગ મૃતપ્રાય થઈ ગયેલી આ એસોસિયેશનને સજીવન કરી છે અને છતાં આઝ માસથી વોરટનના દિંદી વિદ્યાર્થીઓએ હિંદુસ્તાન અને અમેરિકાને વિશેષ પરિચયમાં લાવવા પોતાની રીતે પ્રયત્ન કર્યો છે. છતાં જાનેવારી માસમાં હિન્દુ દળનું ખાલું આ એસોસિયેશને આપેલું અને તેમાં લગભગ ૩૦૦ અમેરિકનોએ ભાગ લીધો. આ વખતે

પણ લગભગ ૨૦૦ અમેરિકનો હિન્દુ સંગીત, હિન્દુ કલા, હિન્દુ ફિલસૂફી અને હિન્દુ સાહિત્ય વિશે જાણવા ખાસ આમંત્રણથી આવેલા અને એ રાતના કાર્યક્રમથી પોતાની ખુશી જાહેર કરેલી. પ્રમુખે રામાયણ અને મહાભારત, તાજમહાલ અને દેવવાડા, કાશ્મીર અને અમૃતસરની ફિલ્મો સાથે અમેરિકનોને અનુકૂળ આવે તેવા કાર્યક્રમ પણ ગોઠવવામાં ખાસ કાળજી ખતાવેલી. ડૉક્ટર ઓર્થના પિયાનાના મધુર સ્વરમાં મિ. બોઝના ઇસરાજનો કરુણ સ્વર ભણાવ્યો અને મિસ એમરીના અમેરિકન મ્યુઝિક અને મેકમ લ્યૂરીનાં સ્પેનિશ ગીતોમાં મિસ આનંદીપ્રાઇ જોશીનાં મરાઠી ગીતોએ અનેરી ભાત પાડી. ગ્રેડેસર જોશીએ હિંદુસ્તાનના જીવન અને ફીલસૂફીને ખ્યાલ આપતાં પૂર્વની ગરીબી અને પશ્ચિમના અસંતોષની રેખા દોરી અને વિદ્યાનમાં પશ્ચિમ સર્વોપરિ છે અને એને લીધે પૂર્વના યુવકો પશ્ચિમને આંગણે આવે છે તેમ પશ્ચિમના યુવકો જીવનનું રહસ્ય સમજવા અને એનો બેદ પારખવા પૂર્વને આંગણે આવશે છેવટે રીફ્રેશમેન્ટને માટે સૌ એકઠા થયા અને એમાં અમેરિકનોની સભ્યતા અને મીઠા સ્વભાવનો મને જે પરિચય થયો તે નોંધવા જેવો હોવાથી હું અત્રે નોંધું છું.

તમે જાણો છો કે મહાસભાના અને બીજા જાહેર મેળાવડાઓમાં મેં અનેક વાર સ્વયંસેવક તરીકે કાર્ય કર્યું છે. રીફ્રેશમેન્ટના આવા અનેક મેળાવડાઓમાં મેં ભાગ લીધો છે. એ મેળાવડાઓમાં પ્રેક્ષક તરીકે અને સ્વયંસેવક તરીકે મારો જે અનુભવ થયેલો તે પરથી ૨૦૦-૩૦૦ માણસોના આવા જુથમાં રીફ્રેશમેન્ટની વ્યવસ્થા કેવી રીતે રાખી શકાશે એ વિશે મારા દિલમાં ખૂબ જ ફિકર રહ્યા કરતી હતી અને એથી મેં બે-ત્રણ વાર પ્રમુખને અને બીજા કાર્યકર્તાઓને આટલી ખાખત કાર્યક્રમમાંથી રદ કરવા વિનવણી કરેલી. મેં જાણાવેલું કે અમારી નાનકડી થેલીથી બધા મહેમાનોને રીફ્રેશમેન્ટ આપવાનું કાર્ય મહા-દુર્ઘટ છે અને એથી કદાચ આપણી ફજેતી થવાનો વારો આવે અને બધા કાર્યક્રમ નિષ્ફળ જાય. પણ તેમણે તેમના ગયા વરસના અનુભવ પર આધાર રાખી પોતાનો નિશ્ચય કાયમ રાખ્યો અને મને એક અનુપમ દૃશ્ય જોવા મળ્યું.

સ્વયંસેવક તરીકે આપણો ત્રિંગી વાવટો છાતી પર રાખી હું મહેમાનોને માર્ગ ખતાવતો હતો અને તેમને જોઈતી ચીજો રોકેલીઓમાં લઈ લઈ આપવાનું શરૂ કરતો હતો ત્યાં સૌ મહેમાનો-સ્ત્રીઓ અને પુરુષો-રોકેલીઓના ટેબલ પાસે એક પછી એક હારબંધ ગોઠવાઈ ગયાં અને આખા હોલમાં જેમ કીડીઓની હાર ચાલે તેમ માણસોની હાર ચાલે ગઈ. હું તાલ્લુજ ચાલે ગયો. સ્વયંસેવક તરીકેનું મારું કામ સાવ સહેલું ચાલે ગયું. દરેક માણસ આવતો જાય અને પોતાની મેજે જ કાળજીની રોકેલી લઈ તેમાં ખિસ્કીટ, મગફળા, અખરોટ, દ્રાક્ષ વગેરે તથા જીંજર સરખતનો ખાલો લઈ ચાલતો ચાલે અને તેની પછી તે જ પ્રમાણે બીજો માણસ આવે અને સૌ પોતપોતાની ચીજો લઈ પોતાની ખુરશીઓમાં જઈ બેસે અને એકબીજાની ઝોળખાણ કરી વાતો કરે અને ખાતા જાય.

મેં મારો સાદ બેસાડી દીધો છે અને મહેમાનોની સેવા કરવાને બદલે મહેમાનો પરસ્પર મારા-મારી ન કરી બેસે કે વ્યવસ્થા રાખનાર સ્વયંસેવકોને પાડી ન દે એ બેવામાં જ મેં મારો વિશેષ સમય વીતાવ્યો છે. અને છતાં જે કેટલી જે રોકેખીઓના દુકડા અને કેટલી જે ખાવાની વાનીઓ મહેમાનોના પગ તળે છુંદાયેલી એકડી કરવાનું અમને સફળાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. કેટલી જે સોડા બોટલની ડ્રોટલી બાટલીઓ અમે એકડી કરી છે અને ડ્રોટલા માલની ગણતરી કરવામાં અને એનો મેળ મેળવવામાં અમે કેટલો જે સમય વીતાવ્યો છે. મ્યુનિસિપાલિટીના કે લોકલબોર્ડના, પરિષદના કે મદાસભાના કોઇ પણ બહાર સંસ્થાના આવા અનિર્ધારિત સમારંભમાં કાર્ય કરનાર દરેક સ્વયંસેવકનો ઘણીવાર આવો અનુભવ છે, છતાં આપણે તેની કાંઈ ફરિયાદ કરતા નથી. બિચારા સ્વયંસેવકો છોલાયેલા પગને કે નીકળેલા લોહીને નળના પાણી નીચે ધોઈ પાછા આપી રહેલી બાટલીઓ અને રોકેખીઓ ગણવા લાગી જાય છે, કારણ કે સ્વયંસેવકને મન ડ્રોટલા આવયવ કરનાં એ ડ્રોટલી બાટલીની કે રોકેખીની કિંમત વધારે છે !

પણ અહીંના અનુભવ પછી જે બાબત માટે દિલમાં પણ કદિ ફરિયાદ કરી નથી એ બાબત માટે ફરિયાદ કરવાનું મન થઈ આવે છે. 'અહીંનાં મહેમાનો બિસ્કીટનો એક કકડો મેંમાં મૂકી ઉપર ધીરથી સરખતનો એક ઘુંટ લઈ જે મીઠી રીતે કાર્યક્રમની સફળતાની અને પોતાના આનંદની વાત કરે છે એથી સ્વયંસેવકનું હૈયું ધડીકાર થનગની ઉઠે છે. થોડા ધણા રીફ્રેશમેન્ટની યોજના એકબીજાને પરિચય કરવાની અને ખાસ કરીને જેના માનમાં એની યોજના થઈ હોય તેનો વિશેષ નિકટ પરિચય કરવાની ભાવનાથી ગોળાઈ છે. પણ આપણે ત્યાં આ યોજનાના હેતુ વિશે આથી કંઈક જુદો જ ખ્યાલ હોય છે—અને તે માત્ર મોદક પર હાથ મારનાર બ્રાહ્મણોના દિલમાં જ નહિ પણ સંભવિત ગૃહસ્થો, મ્યુનિસિપલ કૌન્સિલરો, મદાસભાના પ્રતિનિધિઓ, કૌન્સિલના સભાસદો, લેખકો, વર્તમાનપત્રકારો અને એવા મદાન ગણાતા માણસોના દિલમાં પણ કંઈ અનેરો જ ખ્યાલ હોય છે. જેમ અને તેમ ટુંક સમયમાં વધારેમાં વધારે પેટમાં કેવી રીતે નાખી દેવું અને એક ટેબલ ખાલી કરી બીજા ટેબલ પર કેવી રીતે ધસી જવું એના વિચારમાં જ તેઓ એટલા બધા તક્તીન હોય છે કે સાથેના માણસ સાથે વાત કરવાનો તેમને સમય જ રહેતો નથી ! અને સમય હોય તો પણ મેંમાં એટલું ભરેલું ને ભરેલું હોય છે કે વાત કરવાની ઇચ્છા હોય છતાં જે તેઓ વાત કરી શક્તા નથી. મને એક રમુજ ઘટના યાદ આવે છે. શીયુત વિદ્યુતજ્વાળા પટેલના માર્નમાં અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ ગાર્ડનપાર્ટી આયોજી. આગરે ૭૦૦-૮૦૦ માણસો એકઠા થયેલા. નીચે મોગાનમાં મીઠાઈ અને લીલામૂકા મેવાના ભારથી લગી પડતાં ટેબલો પથરાઈ ગયેલાં અને તેની આસપાસ માણસો ગોઠવાઈ ગયેલા. મ્યુનિસિપલ કૌન્સિલરો અને શહેરના સંભાવિત ગૃહસ્થો પણ પોતપોતાના ટેબલ પાસે ગોઠવાઈ ગયેલા અને વાતચિતમાં માત્ર એવડાના આવવાનો અવાજ જ સંભળાતો. (હજુ આપણને ખાતાં પણ નથી આવડતું. નાના બાળકની માફક આપણા મૂછાળા મોંને ખાતાં મેં સંભળ્યા છે અને નેપા છે. અહીંયા એના જેવું 'અસિટ' કંઈ નથી ગળાતું.) શીયુત વિદ્યુતજ્વાળા એમના મિત્રાનોની ઓળખ કરવા ટેબલોની વચ્ચેમાં ફરવા લાગ્યા. પણ મહેમાને ખાનું બંધ કર્યું માટે મિત્રાને ખાનું બંધ કરવું નેમએ અને મહેમાનની સાથે ફાઈ વાત કરવી નેમએ

એમ મિળ્યાનો સમજતા નહોતા. કેટલાક મિળ્યાનોએ મ્હેં ઊંચું કંઈ ખરું પણ મ્હેંમાં જગ્યા હોય ત્યારે જીલ હાલેને ? આથી તેમણે માત્ર યોગખાણસૂચક માયું હલાયું. કેટલાકને તો રોકખીઓમાં મૂકેલી જૂદી જૂદી વાનીઓમાંથી માયું ઊંચું કરવા જોટલી પણ દુરસદ નહોતી. આથી શ્રીયુત વિદુલભાષ આ બધા તાલ જોઇ, પોતાની ધોળી દાદીમાં હસતાં હસતાં આગળ આવ્યા અને દશ મિનિટમાં આખા યોગાનમાં ફરી વળ્યા અને પોતાની જગ્યાએ પાછા આવ્યા. એમણે જોયું કે એમના ટેબલ પરના જ માણસોને વાતો કરવાનો શોખ છે-ખાકીનાઓને વાતો કરવા કરતાં ખાવાનો શોખ વધારે છે.

અને આ ઘટના માત્ર ગૂજરાતમાં જ નહિ, આખા હિંદુસ્તાનમાં છે. શું અમદાવાદમાં કે બેલગામમાં, ગયામાં કે મદ્રાસમાં બધે યે આ જ તાલ હોય છે અને આથી કેટલાક કાયર સ્વયંસેવકો આ પીકામાંથી ભાગી રીફ્રેશમેન્ટની ઓરડીમાં સંતાઇ જાય છે અને ત્યાં શું કરે છે એ કહેવાની મારે જરૂર છે ?

આ આપણી રાષ્ટ્રીય ખાસિયત છે-સોએ સો ટકા શુદ્ધ સ્વદેશી-હિન્દી ખાસિયત છે. અને એ સામૂહિક કુવ્યવસ્થા નાના મોટા ગરીબ તવંગર સૌમાં નજરે પડે છે. હજી સુધી આપણા સ્ત્રીવર્ગને આપણે આવી કસોટી પર ચડાવ્યો નથી, પણ ઓછી સામગ્રી અને વધારે માણસોને પીરસવાની વ્યવસ્થા એમને માટે પણ થોડી હોય તો શું પરિણામ આવે એ કહેવું જરા મુશ્કેલ છે.

આમાં બે ભેદ મુખ્ય છે: એક વ્યવસ્થાનો. અમેરિકનો અને પશ્ચિમના માણસને વ્યવસ્થા સાહજિક છે, એને એ જન્મથી જ વેરેલી છે અને આપણને વ્યવસ્થાનાં બંધન તરફ મૂળથી જ તિરસ્કાર છે.

બીજો ભેદ પરાયાના ખ્યાલનો છે. અમેરિકનો અને પશ્ચિમના લોકો આસપાસનાં મહેમાનોનો ખ્યાલ હરદમ પોતાના દિલમાં રાખે છે. ઓછી વાનીઓ અને જાઝા મહેમાનો હોય ત્યાં પોતે ઓછામાં ઓછી ચીજો કેમ લેવી અને બીજાઓને કેમ રીઝવવા એ જ તેમનો ખ્યાલ છે. દરેક માણસ-શું સ્ત્રી કે શું પુરુષ-એ બિસ્કીટથી ત્રીજું બિસ્કીટ લે નહિ. આખરે વધારાનાં બિસ્કીટ રોકેલીઓમાં લઇ પ્રસ્તુત અને સ્વયંસેવકોને ફરવું પડ્યું અને મહેમાનોની આગળ ધરવા પડ્યાં. એ અહીંની સભ્યતા. પણ આપણો ખ્યાલ આથી જુદો હોય છે. સૌથી વધારે ચીજો કેમ લેવી એ ખ્યાલ આપણા દિલમાં વિશેષ હોય છે. અને એને લીધે બીજા મહેમાનોને અન્યાય થશે એનો ખ્યાલ આપણા દિલમાં આપણે આવવા જ દેતા નથી. આથી જ પડાપડી અને કચ્ચરધાણ થાય છે તેનું કારણ સહેજે સંભળાય છે.

પણ આ બધું કંઈક વધારે વ્યવસ્થાથી આપણે અટકારી રાકીએ તેમ છીએ. એ માટે લોકમત કેળવવાની જરૂર છે અને લગ્ન પ્રસંગે કે બીજે પ્રસંગે બાળકોમાં જે રીતે મીઠાઇ લૂંટાવવામાં આવે છે તે પ્રથા બંધ કરવાની જરૂર છે. મંદિરોમાં અને ઉત્સવોમાં મુખડી અને પ્રસાદ લૂંટાવવાની અને તેને પગ નીચે કચડવાની પ્રથામાં ફેરબદલ કરવાની જરૂર છે. આ માટે અગ્નિ પવિત્રતા-સાચી પવિત્રતા બાળકોને અને મોટાંઓને નવેસરથી સમજાવવાની જરૂર છે. મને પોતાને એ સભ્યતાની નહિ પણ અસભ્યતાની નિશાની લાગે છે-આર્યવત્ની

કે હિંદુત્વની નહિ પણ અનાધ્યત્વની નિશાની લાંગે છે. અને એમાં યુવાનોએ તરત જ યુગપકટો કરવો જોઈએ. મહેમાનો પાસે સભ્યતાના નિયમો પરાણે પંથુ પંજાવેલા જોઈએ અને ન પાળે તો વ્યવસ્થાનો ભાર પોતાને માથેથી ઉતારી આવા કચ્ચરધાણ પ્રસંગોને અશક્ય બનાવી દેવા જોઈએ.

હું જાણું છું કે આપણો દેશ ગરીબ છે અને એને લીધે ખાસ અવસરે મળતી દુર્લભ વાનીઓ જોઈ સમૂહ પોતાના મન પરનો કાણુ ગુમાવી દે છે. પણ અહીં આ પંથુ ગરીબો છે, તેમને સરઅવસરે મીઠી ચીજોની સુખી માણસો તરફથી લ્હાણી કરવામાં આવે છે, પંથુ તેઓ જેટલી વ્યવસ્થા જાળવે છે તેટલી વ્યવસ્થા આપણા કહેવાતા 'સુશિક્ષિત માણસો' પણ જાળવી શકતા નથી. એટલે આ અવ્યવસ્થા ગરીબોને લીધે નહિ પણ આપણી ખોટી ઉછેરના પરિણામરૂપ છે અને તે તરફ હું સૌનું ધ્યાન ખેંચું છું. સ્વરાજને સાંધવાને નીકળેલા કેળવણેલા માણસો પાસેથી સ્વરાજ અવસ્થા વિશેષ વ્યવસ્થાની અપેક્ષા રાખે છે અને એ કેટલાક મેળાવડાઓમાં આપણે મેળવતા જઈએ છીએ તેમ વિશેષ મેળાવડાઓમાં તે આપણે સિદ્ધ કરીએ અને એને આપણા જીવનમાં ઉતારી દઈએ એ હેતુથી જ હું આટલું લખવા પ્રેરાયો છું.

રીફ્રેશમેન્ટનો રિવાજ પશ્ચિમમાંથી આપણે લીધેલો છે. તેનો હેતુ આપણે સમજ્યા નથી અને એથી જ એનો અનર્થ ઘણીવાર થતો આપણે જોઈએ છીએ. ન્યારે રીફ્રેશમેન્ટ બરપૂર હોય છે ત્યારે અવ્યવસ્થા ઓછી નજરે પડે છે પણ ઓછી રીફ્રેશમેન્ટ અને વધારે માણસો હોય છે ત્યારે મેં લખ્યું છે એ ઘણીવાર સાચું પડે છે. એથી કાં તો આપણે આ રીફ્રેશમેન્ટનો રિવાજ સદંતર કાઢી નાંખવો જોઈએ અને આપણી અસલ રીત મુજબ વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ અથવા તો વ્યવસ્થાને તાબે થતાં આપણે શીખવું જોઈએ. એજ

લે. નંદલાલના પ્રણામ

ચર્ચા પત્રો

૧. રસધાર અને મેઘાણી

ક્ષમા શીખવી છે તો ચોમલા જેવા વિશ્વાસઘાતી અથવા શવા જેવા (પાનું ૮૭-૨) નિરહત્યારાનાં પરાક્રમેને ઉજ્જ્વળ શા માટે કરવાં ! એ કાળો યુગ તો દારીજ દેવો. ચારણીબાઈએ રજપૂતોના કડવા વેણ ઉપરથી થાનેલા કાપી નાખ્યા (૧૦૨-૨) એ શું અનુકરણીય ક્ષમા ? આપના કુવચન પરથી સરસ્વતીચંદ્રને ત્યાગ યાદ આવે છે. નાનો સરખો ચોંટીયો લીધો એમાં આખું જીવન ધૂળમાં મેળવવું એ ક્યાંનો ન્યાય ? એ દષ્ટિએ કદાચ સરસ્વતીચંદ્ર બાળકોનાં હાથમાં મૂકતાં અચકાઉં ખરો. તુંડ મિંગજી, રૈયત અને નૂનમાલની બેપરવાઈ, અને લોહીની નીકાની જ ધાર રસધાર શું નથી બહેવરાવતી ? ચારણીબાઈના દૃષ્ટાંતથી બાળકો સહનશીલતા શું શીખવાના હતા ? મને જે ખરાબર યાદ હોય તો ગાંધીજીએ સરસ્વતીચંદ્રને નમાલો કહ્યો છે. કુમુદનો ત્યાગ કરી પાછો કુમુદને પરણ્યો એટલા માટે આપનાં કડવાં વચન સહી લેવા કરતાં કુમુદસુંદરી જેવી નિર્દોષ અને પતિપરાયણ સ્ત્રીને ઝટકો મારી ફેંકી દેતાં જેને વાર લાગી નહિ તે તો ઉચ્ચો વધારે નમાલો છે. આવી જ વાત પહેલાં ભાગમાં સેજકજી ગોહિલની છે.

દોતી વખતે દોડ્યા આવતા સર્પને બાઈએ પગ તળે છુંદીને મારી નાખ્યો અને પોતાના અને ભેંસના જીવ બચાવ્યા-ખસ, એ જ દોષ-અને એ દોષ. એ હિંમતથી કરપોક સંસારાએ પુત્ર ઉપર કરમાન કાઢ્યું કે એ સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો ! પિતાના અંધભક્ત, નમાલો પુત્રે પોતાના પરાક્રમથી વધારે વ્હાલી થવા આવતી રસ-સુંદરીને, અંતરથી પતિ-પ્રચુની સેવા કરનાર કિંકરીને એક જ ઝટકે તિલાંજલિ આપી. એક કલાકની નોટીસ પણ નહિ. હૃદયપુત્રેક સેવાનો બદલો આથી વિશેષ શું હોય ? આવા અનુકરણીય દાખલા રસધારમાં નાખીને કાઠિયાવાડના બાળકો પાસેથી સંપાદક કેવી જાતની પિતૃભક્તિની આશા રાખે છે ?

રસધારમાં રસ ધણો છે, આત્મ પરમાર જેવાં રત્નો ઉભરાઈ નીકળે છે, પણ નીચ શવા જેવા, કંધે ભજુકતી ચારણી જેવા અથવા નમાલા સેજકજી ગોહિલ જેવા, ધોરવાળા પાણીએથી અને માટીના નમાલાં ઢેકાંઓથી સૌરાષ્ટ્રની રેતાળ નદી પત્યરમય અને કલુષિત બની છે. વીરત્વને અજાણ્ય કરવાનું હું કહેતો નથી, વીરત્વ તો મારે જોઈએ છે, પણ તે વીરત્વ હંમણુકત-મરવાને તૈયાર, નહિ કે મારનાર; શાન્ત વીરત્વ, નહિ કે ઉતાવળીયું.

હાથીયામેર જેવા (૧૬૫-૨) પરાક્રમેને શું કરવા ? ખાસી શબ્દોથી જ ભંજુકો ઉઠતું આગીયું મર્યું ! ' હું જીવતાં માફ મોઢવડ તમે ભાંગો. ' ભાંગ્યું તો નથી જ. છતાં પણ આખી પાળની સામે જરા જેટલી મરકરીથી છંછેડાઈ જઈ, નાહકનો, કંઈ પણ સારા પરિણામની આશા સિવાય પ્રાણ આપવો એ કંઈ જાતની રાજનીતિ ? શું આ બધી તમને અશુદ્ધ ખાલિશતા નથી લાગતી ? આવા દાખલાંઓ ભવિષ્યની પ્રજાને આપીને શું ભવિષ્યની પ્રજા પણ તમારે આવી જ કરવી છે ? વીરત્વમાં સ્વાર્પણ જોઈએ, પણ જે સ્વાર્પણથી હેતુ તો તેટલોને તેટલો જ દૂર રહે તે સ્વાર્પણથી-આંખો મીચીને આપેલા મૂર્ખ આત્મભોગથી શું કાયદો ?

બ્હારવડીયાની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે: 'શું લોકોને બ્હારવડે ચકાવવા છે?' હું કહીશ કે હા. કારણ આ વાંચીને કાષ્ટરની જેમ બીજે ગાલ ધરતાં ન શીખાય અથવા ગાંધીજી જેમ વાંસામાં ચાણક છરવી ન લેવાય. કદાચ ભાઈશ્રી મેઘાણી એમ માનતા હશે કે ક્ષમાએ બધાને બાપવા બનાવી ચૂક્યા છે. પણ તેઓ ભૂલી જાય છે 'ક્ષમા વીરસ્ય ભૂયણમ્' છે. ઉપરનાં બધાં દર્શાવેલા યશસ્વતીનાં નહિ ક્ષમાનાં નહિ આભૂષણનાં નહિ નૈતિક લયનાં (moral cowardice) છે, દૂષણનાં છે. વળી આગળ ચાલતાં એ ભાઈ કહે છે કે 'કેાઈ કહે છે કે એના વાચનદ્વારા કતલ અને બદલો લેવાની બાલ-વાસના તૃપ્ત થાય છે, તેથી જ યુવકો તેના પર આક્રિત છે!' કેાણ કહે છે રાંપીનો ધા-એ કહેવત અનુસાર ભાઈશ્રી મેઘાણી રાંપીનો ધા કરીને રાંપીનો ધા નથી એવું દરાવવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરે છે. યુવકો આક્રિત છે તેનું બીજું સખળ કારણ ભાઈશ્રી બતાવી શકશે? Reynoldsનાં નોંધેલાં પણ યુવકોમાં બહુ આદર પામે છે અને વહીવટી છુપાં છુપાં વંચાય છે. એ પણ ધણાંખરાં ઐતિહાસિક જ છે. પણ એના તરફની વિરૂદ્ધતા, કતલ અને બદલો લેવાની બાલ-વાસના અને ઉપરાંત કામ વાસના પણ તૃપ્ત થાય છે તે છે. અને કામવાસના તૃપ્ત થાય એવા શબ્દો અને ચિત્રો આમાં પંજુ કયાં નથી? 'કાં છતરીયાને ઓરડે, અને કાં શેતલના પાતાળમાં, પણ આજની રાત માણવાની મારે પ્રતિજ્ઞા છે' આથી વધારે બીભત્સતા કઈ હોય? એક બે દિવસ પછી રાત માણી હોય તો માણવામાં હણપ આવે ખરી? એ વાર્તા ઐતિહાસિક હોય કે ન ચે હોય પણ તેમાંની અશક્યતાઓ તો હું હવે પછી બતાવીશ. પીઠાશવાળા વાનની અંદર "વરવહુ બથોડાં ભરી રહ્યાં દત્તાં" એવું લખીને નમ્ર પણ નમ્ર શૃંગાર ભાવ લેખક ઉત્તેજિત કરે છે. સરસ્વતીચંદ્ર ગુજરાતનો એક અનુપમ સાહિત્ય-ગ્રંથ, તેમાં પણ પ્રશાંત અને ઉદાત્ત ભાવ જ વહે છે. 'રાત માણવી' અને 'બથોડાં ભરવાં' એ તો માત્ર carressing, kissing, embracing વગેરે શબ્દોનાં ક્ષુદ્ર અનુકરણ છે. બીજા દલકરી પ્રતિજ્ઞા લેખકો એવું લખે છે તે ભલે લખે, પણ શ્રી. મેઘાણી જેવા સંસ્કારી સાક્ષરની કલમને એ ન શોભે. જ્યાંસુધી અમે જોઈ શકીએ છીએ કે પ્રજાને પ્રેમથી વાંચવાનું કારણ કાં તો (૧) કતલ અને બદલો લેવાની વાસના તૃપ્ત થાય છે તે છે, કાં તો (૨) અંગ્રેજી રાજ્યની દુર્દશાનાં ચિત્રો જોવા મળે છે તે છે, અને કાં તો (૩) બીભત્સ શબ્દોની મગ્ન પ્રાપ્ત થાય એ ત્રણમાંથી એક છે. પણ જ્યાંસુધી અમને બીજું કંઈ પણ કારણ સૂચવાય નહિ ત્યાંસુધી તો અમારી કલ્પનાના ઘોડા છૂટા જ રહે છે. બીજું કેાઈ પણ સખળ કારણ બતાવાશે ત્યારે અમે ઘોડાને ખડ પણ નહિ આપીએ.

એક ઠેકાણે તો ભાઈશ્રીએ આડો આંક જ વાળ્યો છે. સોરકના બ્હારવડીયાને દાગે પાને જાન મામદ તેની 'અસ્ત્રી'ને કહે છે: 'આ અવતારે તો તું સાહેબની પધારીનું મુખ ભોગવી રહી.' આ ફાગ દશ જરા બીતાં બીતાં બોલાયા છે. જરા વધારે સ્પષ્ટતાથી બોલાયા હોત તો બ્હારવડીયા 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું સ્થાન લેત અને બ્હારવડીયાની ઐતિહાસિકતાને એ કામળ ફાગ વડે જરૂર પુનરુદ્ધાર થાત. જો ભાઈ મેઘાણીએ બ્હારવડીયાની ઐતિહાસિકતા સ્થાપવાનો આદર કર્યો છે તો હું ચોક્કસ કહું છું કે, 'અમારી આમ બાળત છે' એ વાક્યની જેમ 'સાહેબની પધારીનું મુખ' એ પુખ્તવાક્ય એક પ્રચલિત અને ધરગધુ વાક્ય થઈ પડશે.

વળી જે લોકો ગામ અને જનો હુટે, પ્રજાને સતાવે-દબાવે, નિર્દોષીઓની કતલ કરે, બાળકોને મારે અને વસ્તીને ઉડ્ડેડ કરે તે લોકોને હરામખોરો નહિ તો શું કહેવું? કદાચ 'દેવો' કહેવા એમ ભાઈ કહેતા હોય કારણ હરામખોરો એટલે દેવો એમ ભાઈની રીક્ષેનેરીમાં હશે. હું કહી ગયો તેથી અને જેમણે રસધાર અને પહારવટીયા વાંચ્યા છે તે લોકો પણ કહી શકશે કે એ વીરતા કેવી હતી. ક્ષમા-વિહીન, ઘ્યા-વિહીન, વિવેક-વિહીન એ વીરતાઓને વીરતા કહેવી કે બીરતા? જો એવી વાતો લખીને ભાઈ મેઘાણી કાઠિયાવાડમાં શરાતનનું ધ્વજરોપણ કરવા માગતા હોય તો તો હું તેમને એતલું છું કે તે આવો નિષ્પ્રાણ પ્રયત્ન મૂકી દે, કારણ તેથી કાઠિયાવાડના નવજીવનમાં ફરતાના અંકુરો પુટશે. ક્ષમા ન શીખાય ત્યાં સુધીની વીરતા નકામી છે, કારણ ક્ષમા ચીરસ્વ ભૂષણમ્.

ત્રીજા ભાગમાં શિયળની ભાવનાવાળા પ્રસ્તાવનાના વિભાગમાં ભાઈ મેઘાણી કહે છે કે, "એક રાજાની નગર કુટી ચાતાં તો કામખાઈ પોતાના મસ્ત * (કૃપ નહિ હો) એ યાનેજા વાટી આપે અને પોતાના વૃદ્ધ સ્વામીનું મેણું વાગતાં એ જોગનભરી * (છુટ્ટી નહિ) કમરીખાઇ પોતાના બગીચે દાંત ખેંચી કાઢે એ વસ્તુઓ આજની જનતાને નથી સમજતી." ક્યાંથી સમજાય? ભાઈ મેઘાણી જેટલી વિશાળ સમજ જનતામાં ન જ હોય. ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો હોવાથી ગાંધારીએ પાટા બાંધ્યા હતા એ જુની વાત કદાચ થી. મેઘાણીને જણાવવાપણું ન હોય. આનાથી વધારે નૈતિક બીરતા કંઈ? 'નગર કુટી ચઇ એટલે યાનેજાં યાળામાં ધરવાં અને પોતાની બીરતાને પ્રકટ કરવી, મેણું વાગતાં દાંત ખેંચી કાઢવા' એ આરિચના પક્ષટાતા જતા સિદ્ધાંતોવાળા વાચાળ યુગમાં ભૂતકાળની ભવ્યતા આપવાને કદપનાશકિત નથી રહી. 'બધી વાતમાં સુદિને પોતાની બહારે બોલાવવી પડે છે.' જ્યાં ત્યાં આ યુગને કંઈ કંઈ દોષથી વિભૂષિત કરવો અને ભૂતકાળમાં તો અનોખી અને અકલ્પ્ય ભવ્યતાઓ જ ભરી હતી એવું વાચનારના મન ઉપર દસાવવું એ તો ભાઈ મેઘાણીને લાક્ષણિક પ્રયત્ન પ્રસિદ્ધ છે. જાણે જીવન તો એક નાખી દેવાની વસ્તુ છે, તેનો તો યોગ્ય અયોગ્ય રીતે ધાજ કરી દેવો ઘટે છે તેમ બધી વાતમાં સુદિપૂર્વક-સુદિને બહારે બોલાવીને તો કામ જ કરવાનું નથી. સ્ત્રીને માટે અથવા મિત્રને માટે કોઇએ વ્હેમ ભરાઓ, કંઈ કાર્ય કરવા જેવું હોય કે ન હોય, યોગ્યઅયોગ્યમાં, વિવેકવિવેકમાં કોઇ પણ કેકાણે ભાઈ મેઘાણીની સજ્જાદ મુજબ સુદિને તો બહારે બોલાવવાની જ નહિ. આ પણ એક ભૂતકાળની 'ભવ્યતા.' જે તે વાતમાં 'ઝાકાઝીક,' માર તરવાર અને ઉગવ ડોકું, જાણે કે સદ્બુધોગ માટે પ્રભુએ સુદિ આપી જ નથી, પણ આપણી વાસનાઓ અને 'રાગ-દ્વેષ'ની તૃષ્ણિને ખાતર પ્રભુની પણ નિર્દય મશ્કરી! જે તે વાતમાં સુદિને બહારે ન બોલાવવી તો પ્રભુએ શું કામ આપી તે કારણ ભાઈથી સમજાવશે ખરા? 'સિદ્ધાંતોને ખાતર દેદને રમકકું બનાવી દેનાર અને ગીતાના વાક્યને ગોખનાર અને ગણિદાનની પરંપરા બેટી રાખનાર' ગાંધીજી, બીસેટ, ભાગાજી, રાય નિર્ભય મ્યાં નથી? અને હજી આવાવાળો એક તો બાકી છે: અને આ બધા કેને ખાતર ભોગ આપે છે એ નાખે છે; પરશુરામની જાણ તો હું કહું કે સિદ્ધાંતોને ખાતર જ.

દૃષ્ટાંતોની રસધાર વડે છે. અને

ત્રીજોના શરીરનું કેવું લલિત વર્ણન છે તે જાણો.

દેવે એ ભાષા લખ્યતા સમજવા માટે આપણને એ મનુષ્યોનાં Outlook સમજવે છે. તે આપણે પ્રશ્નિપાતથી અને હાજરથી સમજી લઈએ. 'અંગની મરજદાઓ શુદ્ધિ-પૂર્વક તમતી જાય છે અને ચારિત્ર્યશાળી લક્ષનાઓનાં શરીરોને યુવનાના પડદા વિના તળીયીખાતાને દવાસે કરવામાં આવે છે' એ ઉપરથી ભાષા એમ કહેવા માગના લાગે છે કે આ જમાનો તો બહુ નગ્નનાનું જ સ્વરૂપ છે અને અધી સ્ત્રીઓ અનાનથી નાંદ પણ શુદ્ધિપૂર્વક મરજદો તળે છે. સ્ત્રીઓને તળીયખાતાને દવાસે ન જ કરવી જોઈએ. કેમ, તેઓમાં છવ નથી ? માન પુરુષો જ તળીયખાનાના દડકદાર વારસ છે ?

ત્રીજા ભાગની ષ્ઠેકી વાત રોમાંચભરી છે પણ તેટલી જ ઐતિહાસિકતા-શાન્ત છે. ઘોડી પાછળ ત્રાપામાં બે માણસો સહિત પાણીમાંથી ટેકરી ઉપર ડેવી રીતે કૂદી ચડી ? High jumpને માટે માણસ અમુક પગલાં પાછળ જાય છે. ત્યારે આ ઘોડી તો વહેતા પાણીમાંથી ટેકરી ઉપર કૂદી. અજબ ! અને વળી છોકરો અને મા લટકના કાંઠા પગરના ત્રાપાં ઉપર કાટખૂણ રાખી, સમતોલ જાળવી બેઠા. કેવી સુંદર કસરત ! વળી એ જ વાતમાં 'ધૃતરીયાને ઓરડે અને કાં શેનલના પાતાળમાં, પણ આજની રાત માણવાની મારી પ્રતિષ્ઠા છે' એ શબ્દોથી યુવાનો સમક્ષ અધીર કામ-સોહુપતાનું દર્શાવ મુકાય છે.

અમદાવાદના મીલમજુરોમાં અસંતોષ

અત્યારના મજુરવર્ગની સ્થિતિને ઉપલક્ષ્ય રીતે જાણનાર પણ કહી શકશે કે મજુરોમાં પોતાની વર્ગ-અસ્થિતિના જાગૃત થતી જાય છે. દિંદના ઉલ્લોગોમાં અને વિશેષ રીતે આપણા ઇલાકામાં મીલ ઉદ્યોગ મહત્વનો છે. મીલના મજુરોમાં આ અસ્થિતિના વધારે જાગ દેખાય છે. આપણા ઇલાકાનાં મીલનાં મથકો મુંગઈ અને શોલાપૂરમાં લગભગ અઢી ાસથી લઈકર હડતાલ ચાલે છે અને હજી સુધી સમાધાની આવતી જણાતી નથી.

મજુર માનસ બીજા કોઈ પણ માનસ કરતાં વધારે ચોપી છે. એક જ સ્થિતિમાં કામ રવાથી, એક જ જીવન અને એક જ જાતના પ્રશ્નો હોવાથી બીજા કોઈ વર્ગો સંગઠન કરી કે કે એક બીજા પર અસર કરી શકે તે કરતાં મજુરો ઘણી ત્વરાથી એક બીજા પર અસર કરી શકે છે. આવી સ્થિતિમાં હડતાલની જવાબથી હજી સુધી બધી ગયેલ અમદાવાદને ખાસ સાચવી લેવાની જરૂર છે.

આપણે ધન્યુવાર આપત્તિ આવી ન હોય ત્યાં સુધી જાણે તે આપણા ઉપર આવવાની જ નથી એમ ધારી બેસી રહીએ છીએ. અને આપત્તિ પડ્યા પછી અધીરા થઈએ છીએ. એમ ન થાય તે માટે આ લેખના વિચારો મજુરો અને ખાસ કરીને તો મીલમાલિકોની સમક્ષ રજુ કર્યા છે.

હડતાલનો એકાદ તણખો અકસ્માત ઉડતો ઉડતો અહીં આવી ચડે તો અહીં પણ ખાગ લાગે એવી તો સ્થિતિ છે જ. અહીંના મજુરોનો અસંતોષ મુંગઈથી વધારે નહિ તો ઓછો તો નથી જ. કેટલાંક કારણોથી તે દયામ્મ રહ્યો છે. પણ દયાપ્રેક્ષે અસંતોષ તાલ પામતો નથી પણ બળમાં વધતો જાય છે એ યાદ રાખવું જોઈએ.

પગારની સ્થિતિ

મજુરોના પગારની સ્થિતિ સંબંધી વિચાર કરનાં પહેલાં બેએક બાબતો નોંધવી આવશ્યક છે. મજુરને માટે મુકરર થયેલા પગારનો આંકડો એની પગાર સંબંધી સ્થિતિનો સાચો ખ્યાલ આપતો નથી. મજુરની પગાર સંબંધી સ્થિતિ એના હાથમાં આવતા ગ્રેડ્ડ (effective wages) પર આધાર રાખે છે. દા. ત. અમદાવાદની મીલોના ડ્રોસલ અને ક્રેમખાનાના મજુરોનો ૧૬-દિવસના હપ્તો ઉપર રૂ. ૧૩ થી ૧૩.૩૩ પગાર મુકરર થયેલો છે. પરંતુ મજુરના ગમ્તામાં પગારના જે પૈસા જાય છે તે ઓછા હોય છે. નોટીસ આપ્યા વગર મીલ સાંચા બંધ કરે ત્યારે કે પુરતો માલ ન આપી શકવાને કારણે મજુરના દિવસો કપાઈ જાય અને એનો પગાર ઓછો ઉતરે. કારકુન આદિ વર્ગને માંદગી વગેરે આવશ્યક રજાઓ મળે છે અને એમનો પગાર કપાતો નથી. મજુરનો પગાર આવી ગેરવાજગીને લીધે કપાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ કેટલીક વાર તો એનો બેવડો પગાર કાપી લેવામાં આવે છે. પગારમાં બીજી અનેક કાપકુપો થાય છે (જેનાં ઉલ્લેખ હવે પછી કરીશું) તેને લીધે પણ એનો પગાર સરવાળે ઓછો ઉતરે છે.

મીલમાલેક મંડળ અને મલુર મહાજન વચ્ચે થયેલા કરારને આધારે મી મલુરના પગારનું ધોરણ નક્કી થયેલું છે. ૧૯૨૦ની સાલમાં મલુરના મહાજન-માગણીઓ વિચારી એક બાબત મહાત્મા ગાંધીજી અને બીજી બાબત શેઠ અંબાલાલ સારલાઈના પંચે આ ચુકાદાઓ ઠરાવેલા હતા. ત્રણ વર્ષ બાદ એટલે ૧૯૨૩ની સાલમાં અમદાવાદ સામાન્ય હડતાલ પડી હતી તેમાં મલુરની હાર થઈ હતી અને માલેકો આ પગાર-ધોરણમાં ૧૫ ટકા જેટલો ઘટાડો કરી શક્યા હતા. હાલ આ ૧૫ ટકા કાપીને ૧૯૨૦ મૂળ ધોરણ મુજબ મલુરને પગાર અપાય છે. અમદાવાદના કામદાર વર્ગમાં આ સંખ્યા અતિશય અસંતોષ છે અને જ્યારે મુંગઈના કામદારોના પગાર હજી સુધી કપાયા નથી ત્યારે અહીં આમ ૧૫ ટકા કપાઈ ગયા છે એની એમના મનમાં ધણી બળતરા છે. આ લીધે મલુરનાં દિવસ ઘવાયેલાં છે એ મલુરની સ્થિતિના પરિચયવાળાને જણાયા વગર રહે એમ નથી.

જાનીમાની કાપકુપ

માલેક મંડળ અને મલુર મહાજને મળી જે પગારનું ધોરણ ઠરાવ્યું છે તેમાં એમ પૂછ્યા કર્યા વગર કાપકુપ કરવી એ નૈતિક દૃષ્ટિએ ખોટું જ ગણાય. પરંતુ એમ થયું કે મુંગઈની મીલ હડતાલના મૂળમાં આ મુખ્ય કારણ છે તે ત્યાંની સ્થિતિ સમજવા પ્રયત્ન કરનારને જણાયું હશે. અહીં પણ આ જ અસંતોષ ઉઠે ઉઠે છે.

દ્રોસલખાતાના મલુરને કામના દિવસો પર પગાર મળે છે. એટલે એમના પગાર કાપકુપને બહુ અવકાશ નથી. દ્રોસલખાતાના મલુરને સામાન્ય રીતે સોળ દિવસના હતા ઉપસરવાળે રૂ. ૧૩ પગાર મળે છે. આમાં બે અઠવાડિયાના રૂ. ૧ બોનસનો સમાવેશ કરેલ છે. આ હાજરીબોનસમાં નિયમની બહાર જઈ કાપકુપ ધણીવાર થાય છે. કેટલીક વા એક અઠવાડિયાની ગેરહાજરી માટે બીજા અઠવાડિયાનું આઠ આના બોનસ કાપી નખા છે. અહીંના મીલમાલેક મંડળના એક અગ્રગણ્ય સભ્યની મીલે દ્રોસલખાતાના સ્ત્રીકારીગરો માટે રૂ. ૧ કાપવાનો દરાવ નોટીસબોર્ડ પર મુક્યો હતો. એ પગલું માલેક મંડળના પોતાના આગલા દંડાવની વિરુદ્ધ હતું એવું એમના ધ્યાન પર લાવવામાં આવતાં એ વસ્તુ પણ મુકાઈ હતી. પરંતુ પગારની કાપકુપ કરવાની મનોદશા આ સ્પષ્ટ રીતે પુરવાર કરે છે.

ડૉક્ટર્સ-એટલે બોખીન લઈ જવા લાવવાનું વગેરે કામ કરનારના પગારનું ધોરણ પણ મુકરર કરેલું છે. એમને પણ કામના દિવસો પર પગાર મળે છે. પરંતુ અહીંની એક મીલ એમાના કેટલાકને નક્કી કરેલા ધોરણ કરતાં રૂ. ૧ ઓછો મળે છે. આ કાપકુપ અયોગ્ય જ લેખાય.

પગારમાં જાનીમાની કાપકુપ તો ઉદ્ધડ પગારદારો (piece workers)માં થઈ શકે છે સાળખાતાના કારીગરોના પગારમાં આવી કાપકુપ ધણી થઈ શકે છે. આ ખાતા કાપડની જુદી જુદી જાતના ઉત્પન્ન ઉપર પગારની ગણતરી થાય છે. એ ગણતરીમાં અને મુંગઈ હોય છે જે સાધારણ કારીગર સમજી શકે નથી. જ્યોતો વખતે વખત બદલાય અને મીલ નવી જાતો માટે નવા ભાવ મુકરર કરે છે. કેટલાક દેશોમાં ભ.વની છાપેલ યાદીઓ રાખવામાં આવે છે એવી પ્રથા અહીં નથી. વળી પગારનું સર્વસામાન્ય ધોરણ નથી. મુંગઈની વાસેક મીલોએ સાળખાતાના કારીગરોના ભ.વમાં કાપકુપો કરી છે એ ત્યાંના મહાજનની ફરિયાદ છે. અહીંના કારીગરોના પણ એવી જ ફરિયાદ છે.

શાળખાતાના પગારો પણ મીલમાલેક મંડળ અને મજૂર મહાજનને મળી દરાવેલા છે. એમાં ફેરફાર કરવા હોય તો તે મહાજન અને માલેક મંડળને પૂછીને જ કરી શકાય. પણ એ નૈતિક જવાબદારી કેટલીકવાર વિસારી દેવામાં આવે છે. વળી શાળખાતાનું મહાજન દિંદુ મુસલમાન તકરારોને લીધે મોટે ભાગે તૂટી ગયું છે. એટલે મજૂરોમાં લડવાનું બહુ બળ રહ્યું નથી. આ સ્થિતિનો લાભ લેવાય એમાં નવાઇ નથી.

કાપડની નવી ગતો કાઢવામાં આવે ત્યારે નવા લાવ મુકરર કરવા પડે એ સમજી શકાય એમ છે. પરંતુ સરેરાસ પગારનું ધોરણ કાયમ રહેવું જોઇએ. કેટલીક મીલોમાં આ સરેરાસ ધોરણ કાયમ રહ્યું નથી. અહિંની એક મીલમાં શાળખાતાના લાવો કપાઇ ગયા ત્યારે મજૂર મહાજનને એ મીલને ફરિયાદ કરી હતી. મીલે મસલતમાં એટલો વખત કાઢી નાખ્યો કે મજૂરો ઉશ્કેરાઇ ગયા અને 'બહાર પડ્યા'. મીલે મજૂરોની અશક્તિનો લાભ લીધો અને હડતાલ તૂટી ગઈ. કપાયેલા લાવે નવા કારીગરો કામે આવ્યા. આ રીતે એ મીલમાં પગારનું સરેરાસ ધોરણ ઓછું થયું. બીજી કેટલીક મીલોમાંથી પણ લાવો કાપી નાખ્યાની મજૂર મહાજનને ફરિયાદો મળતી રહે છે.

શાળખાતાના કારીગરને મૂળ ધોરણ મુજબ જે સરેરાસ પગાર મળવો જોઇએ તેનાથી ઓછો પગાર ઘણી મીલોમાં મળે છે. અમદાવાદના શાળખાતાના કારીગર વર્ગમાં આ ખાતનો ઊંડો અસંતોષ છે. પરંતુ લાચારીને લીધે જ તેઓ હાથ નેહી ખેંચી રહ્યા છે. મજૂરની કાર્યકુશળતાની બહુ વાતો આપણે સાંભળીએ છીએ પરંતુ મજૂર વધુ મહેનત કરી વધારે પગાર લઇ જતો હોય તે મીલ જોઈ ન શકે એ કાર્યકુશળતાને ઉત્તેજન આપવાનો રસ્તો છે ?

ફેબ્રુઆરીના કારીગરો માટે મીલમાલેક મંડળ અને મજૂર મહાજનને ઓછામાં ઓછો પગાર (minimum wage) નક્કી કરેલો છે. એ મુજબ આ ખાતાના મજૂરોને રૂ. ૧૩-૮-૦ પગાર ઓછામાં ઓછો મળવો જોઇએ. પરંતુ ધોરણ મુજબનું કામ આપ્યા છતાં કોઈક કોઈક મીલોમાં આ ખાતાના મજૂરોનો નક્કી કરેલા પગાર કરતાં ઓછો પગાર ઉતરે છે. આ સંબંધી મજૂરો મીલોને ફરિયાદ કરે છે ત્યારે તે તરફ આંખમોંચામણ થાય છે. મજૂરોમાં એને લીધે અસંતોષ ધર કરે એ સ્વાભાવિક છે.

ફેબ્રુઆરીમાં પણ ઉઢડ કામે (piece work) ની પદ્ધતિ છે. મજૂરો જેટલા 'હેક' કામ આપે તે પર પગારની ગણતરી થાય છે. એટલે ઓછા બોખીન મળવાને લીધે પણ માત્ર ઓછો ઉતરે લારે મજૂરોનો પગાર ઓછો ઉતરે છે. એવી જાતની કાપકપો દાલ બાલુએ રાખીએ. મજૂર અને માલેકો વચ્ચે નક્કી થયેલા કરારોનો ભંગ વ્યક્તિગત રીતે મીલો ન કરી શકે તે દેખીતું છે. છતાં એવા દાખલાઓ બને છે. એક મીલમાં 'હેક' પર બે પાઈ લાવ કાપી નાખવાની ફરિયાદ મજૂર મહાજનમાં નોંધાઈ હતી. બે વરસથી મીલે એ અન્યાય દૂર નથી કર્યો. બીજી કેટલીક મીલોમાંથી પણ આવી ફરિયાદો આવી છે.

ફેબ્રુઆરીમાં વાપરી અને હાકરડા કારીગરો હોય છે. ભાવની યાદીઓના બોર્ડ ખાતા પર ચોટા જોઇએ એવી એમની માગણી છે. મજૂરને જે પગાર મળતો હોય તે કેવી રીતે ગણવામાં આવે છે તે ગણવાનો મજૂરોને હક છે. પરંતુ કેટલીક મીલોમાં આવી ચોટસ માગણીઓ કર્યા છતાં મીલોએ દાદ દીધી નથી. આ સંતેગોમાં અજાન મજૂરના મનમાં ભાવમાં ઘાલમેલ થવાનો વહેમ હોય એમાં શી નવાઇ ? ભાવમાં આવી ઘાલમેલની ફરિયાદો અનેક વખત આવે છે.

વાઇ-ડીંગ, રીલીંગ વગેરે ખાતામાં પણ ઉદ્દક કામ (piece work) નું ધોરણ છે. આ ખાતામાં મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ કામ કરે છે. મુંબઈની મીલ દડતાણની શરૂઆત એક મીલની આ ખાતાની સ્ત્રીઓના અર્થતોષથી થઈ હતી તે બધાને યાદ હશે. એમની ફરિયાદ લાવતી કાપકુપની હતી. અહીંની કેમિક કેમિક મીલોમાંથી આવા અસંતોષની જવાબા નીકળે છે.

મજુરને પેટ પુરતો પગાર મળતો નથી. મજુરના પગારના ધોરણમાં કેવી ઉચાડી કે ઠાની રીતે કાપકુપ કરવામાં આવે છે એના કેટલાક દાખલા આપણે ઉપર જોયા. આ ઉપરાંત પગારની જમી અને દંડના બદલાને મજુરના પગારમાં બીજી અનેક કાપકુપો થાય છે.* આ ત્રણેય કારણોથી મજુરના હાથમાં રોકડ મજુરી (effective wage) ઘણી ઓછી આવે છે, જ્યારે અમદાવાદનું જીવન એટલું ને એટલું ખર્ચાળ રહ્યું છે. પગારનો મોટો ભાગ ભાડામાં જ ચાલ્યો જાય છે. મજુરો પરનો દેવાનો બોજો અસરે અસર છે. ઘણાં મજુર કુટુંબોના અંધ ઉપરાંત પગાર ભાડું અને દેરાના વ્યાજમાં તણાઈ જાય છે.

આ ઉપરાંત મજુરોમાં અસંતોષનાં બીજાં પણ કારણો ઘણાં છે. બેકારી વધતી ચાલે છે. મુંબઈમાં જે ત્રણ શાળા અને 'ડમ્પ' ની પદ્ધતિ દાખલ કરવાનો પ્રયાસ થયો છે એમ જો અહીં કરવામાં આવે તો બેકારી એથી પણ વધે. મીલોના કામોને અંગે મજુરોની જે જરૂરીઆતો ઉભી થાય છે તે પુરી પાડવા માલિકો જોઈએ તેવી દરકાર રાખતા નથી. મજુરોને પીવા પાણી જોઈએ તે પણ પુરતો પ્રમાણમાં આપવામાં આવતું નથી અને કેટલીક વાર તો હોજનું પાણી અપાયાની રાડ મારતા મજુરો આવે છે. જમવા એમવાના માંડવા બાંધી આપવા ૧૯૨૦માં પંચે દરાર કરેલો પણ હજી તેનો કેટલીક મીલોએ અમલ કર્યો નથી. સ્ત્રી કામદારો હોવાને લીધે એમનાં બાળકો મોટે ધોડિયાંની વ્યવસ્થા આવશ્યક છે છતાં એ દિશામાં હજી ઘણું કરવાનું બાકી રહેલું છે.

તેમ છતાં એ ખરૂં છે કે મજુરોનો અસંતોષ બદલ પડતો નથી. તેનું ખરૂં કારણ એ છે કે મજુરોમાં જોઈએ તેવું સંગઠન નથી. હજી મજુર મહાજન મજુર પ્રતિનિધિઓના જ સંબંધમાં મુખ્યત્વે આવ્યું છે. પરંતુ અફેળા, મજુરવર્મ (rank and file) ના અને તેના જીવનના સીધા સંબંધમાં આવ્યું નથી. મજુર મહાજનને હજી પોતાનું કેટલુંક કામ મીલોની મારફત કરવું પડે છે, અને એને લીધે મીલોની સલાતુચૂતિ ઉપર ઘડીએ અને પત્રક-આધાર રાખવો પડે છે, તેથી પણ મહાજનની નીતિ મોળી રહે છે. સર્વ મજુર સંસ્થાઓ કરતાં અમદાવાદની વિશેષતા એ છે કે અહીં મજુરો અને મીલો વચ્ચે સદકારથી કામ ચાલે છે. આ રિયલિને નજાઈ ન ગણતાં, અને તેનો લાભ લેવાનો વિચાર ન કરતાં, આ સદકારને રાખવો હોય તે મીલમાલિકોએ પોતાની મેળે અસંતોષનાં કારણો દૂર કરવાં જોઈએ. જો એમ નહિ થાય તો અન્યથા થાય છે તેમ અહીં પણ મજુરો અને મીલો એમ એ સામસામા પક્ષો પડી જશે જે સમાજને તેમ જ ઉદ્યોગને બનેલે અહિન કરનારા છે. પરંતુ મીલમાલિકો ઉપર આધાર રાખ્યા સિવાય મજુરો પોતાનું સંગઠન સંપૂર્ણ કરશે તો જ આ અનેક હિતવિરોધોના જમાનામાં તે પોતાનો ન્યાયી ભાગ મેળવી શકશે.

જીવણલાલ ક. ચાંપાનેરીઆ

* આ વિષય લાખો દેવાયા અહીં તેની ચર્ચા દરતા નથી.

અફઘાનિસ્તાન અને તેના અમીર

અફઘાનિસ્તાનના અમીર અમાનુષ્ઠાએ હમણું દિલ અને યુરોપમાં મુસાફરી કરી. હમણું આખી દુનિયાનું ધ્યાન તેના તરફ ખેંચાયું છે. તેનું કારણ અફઘાનિસ્તાનના અમીર પહેલી જ વાર યુરોપની મુસાફરીએ નીકળ્યા છે તે જ નથી, તેમ જ અમીર પોને એક સંસ્કારી, પ્રગતિકારક, ઉત્સાહી વિચક્ષણ રાજકર્તા છે તે જ નથી, પણ જગતના રાજકારણમાં અફઘાનિસ્તાન આપારે જે મદસ્તનું સ્થાન ધરાવે છે તે પણ છે.

અફઘાનિસ્તાન એશિયામાં આવેલું છે છતાં યુરોપના અને તેને લીધે જગતના રાજકારણ સાથે તેને સંબંધ છે. તેની ઉત્તરે રશિયાનું વિસ્તારી રાજ્ય અને પૂર્વે સિટિશ શહેનશાહત નીચેના હિંદની સરહદ લાગેલી છે. રશિયા અને સિટનની સ્પર્ધાને લીધે સિટન અફઘાનિસ્તાન તરફ દમોશાં તાકીને બેઠેલું હોય છે.

આથી અફઘાનિસ્તાનને ધણું સદન કરવું પડ્યું છે. આપાર સુધીમાં સિટને અફઘાનિસ્તાન ઉપર ત્રણવાર ચડાઈઓ કરી છે. યીજ વિગ્રહ માટે કશું જ કારણ નહોતું. દિલ્લી સરહદને વાપચ્ય તરફ વધારે શાસ્ત્રીય જતાવરી હતી અને તે કામ અફઘાનિસ્તાનનો અમુક ભાગ લીધા સિવાય બીજી શકે એમ નહોતું. તે પછી પણ સિટને આ દેશને પોતાની લાગવગ નીચે રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ૧૯૦૭ની રશિયા-ઈંગ્લંડની મૈત્રીના કોષ્ટકોના મુજબ યુક્તકની વહેંચણી થઈ તેમાં ગોંગોલિયા, માનચુરિયા અને ઉત્તર ઇરાન રશિયાને વગવિસ્તાર માટે મળ્યાં તેમ અફઘાનિસ્તાન સિટનને વગવિસ્તાર માટે મળ્યું. આ રીતિને છેલ્લા યુરોપીય યુદ્ધ સુધી આત્રી. એ યુદ્ધમાં ત્યારે રશિયામાં રાજ્યકાન્તિ થઈ અને સોવિયેટ રાજ્ય સ્થપાયું ત્યારે રશિયા-ઈંગ્લંડની મૈત્રીના અંત આવ્યો. આ યુદ્ધનું સૌથી મોટું પરિણામ તો એ આવ્યું કે રશિયા પશ્ચિમનો નાદિ અને પૂર્વનો દેશ ગણાતા લાગ્યો. સોવિયેટની નીતિ પરરાષ્ટ્રો ઉપર દાખ એસારવાની નાદિ પણ પશ્ચિમ રાષ્ટ્રોને મદદ કરવાની હોવાથી પૂર્વનાં રાષ્ટ્રો તેના તરફ મિત્રભાવે જોવા લાગ્યાં. વળી સોવિયેટ સરકાર ખેડુનો અને કામદારોની છે અને મૂડીવાદના નિકંદન કરનાર છે એટલે યુરોપના મૂડીવાદના મોટામાં મોટા પ્રતિનિધિ તરીકે ઇંગ્લંડ સાથે તેને સ્વાભાવિક વેર થયું. તેથી તરત જ સિટનનું ધ્યાન પાછું અફઘાનિસ્તાન તરફની સરહદ ઉપર ગયું. સોવિયેટની લાગવગ જે અફઘાનિસ્તાન અને ચીનમાં પણ પ્રભેર તો દિલ્લી જમીન આજુની સરહદનો મોટો ભાગ સોવિયેટ અસર નીચે આવી ગયો એ સિટનનો મોટામાં મોટો ભય છે.

૧૯૧૯માં અફઘાનિસ્તાનનો અમીર હમીદુલ્લા ગુજરી ગયો અને તેના બે મોટા પુત્રોને એક બાણ રાખી મૂકી ત્રીજા અમાનુષ્ઠાએ સ્વતંત્રતા જાહેર કરી રાજ્યારોધણ કર્યું. તેને થોડો જ સમય થયો ત્યાં સિટને ત્રીજો અફઘાન વિગ્રહ શરૂ કર્યો. પ્રથમ તો ઇંગ્લંડ કાઢ્યું નહિ પણ પછી અફઘાન લશ્કર દાર્યું. પણ આ પૈસા અને માનસના ખર્ચથી ઇંગ્લંડને કરોડો લાભ થયો નહિ. સોવિયેટ સરકારે તરત જ અફઘાનિસ્તાનની સ્વતંત્રતા કણ્ઠ કરી હતી અને ઇરાન અને ટુર્કિસ્તાને પણ તેની સાથે મૈત્રી કરી હતી એટલે ઇંગ્લંડને પણ અફઘાન

નિસ્તાનની સ્વતંત્રતા કુશુલ રાખી તેની સાથે સંધિ કરવી પડી. ત્યારથી અફઘાનિસ્તાન સ્વતંત્ર થયું છે, ૩૦ ઓગસ્ટ ૧૯૧૯.

સ્વતંત્રતા મળી ત્યારથી અફઘાનિસ્તાને બધી રીતે ઘણી પ્રગતિ કરી છે. અફઘાનિસ્તાન ક્રાન્સ જેવડો પદાડી સુલક છે અને તેમાં પચાસ લાખની વસ્તી છે. આ વસ્તી ધર્મોન્ધ મુસલમાનોની છે અને તેની અનેક નાની નાની જાતો ભૂનાં પરંપરાગત વૈરથી એંદર એંદર લડ્યા કરે છે. અમીર અમાનુલ્લાએ, તુર્કસ્તાન અને ધરાનની માફક એક પછી એક સુધારા દાખલ કરવા માંડ્યા છે. પણ ઉપરના બે દેશો કરતાં તેની પ્રમુખ સુધારા સામે વધારે વિરોધ કરે છે. પણ અમાનુલ્લાએ કુનેદથી થોડાં જ વરસોમાં એક મધ્યકાલીન સુલકને આધુનિક બનાવી દીધો છે. આમ કરતાં ધર્મ-ઝૂલનાં બંડો થયાં છે અને અમીરને તે બધાં પૂરેપૂરી સખ્તાઈથી બેસારી દેવાં પડ્યાં છે.

અમીરની દિનચર્યા ઉપરથી લાગે છે કે તેઓ ઘણા જ કુશળ અને ઉદ્યોગી છે. તેઓ પોતાના દેશમાં એક ઉત્તમ ઘોડેસ્વાર છે અને સવારે હમેશાં ૭૫ વાગે નિયમિત ઘોડા પર ફરવા નીકળે છે. રાજકાજના કામમાં પણ તેઓ નિયમિત છે અને રાજની ઝીણામાં ઝીણી વિગત ઉપર જાતે દેખરેખ રાખે છે. અફઘાનિસ્તાનનું રાજ્ય પ્રતિનિધિની પદ્ધતિએ ચાલતું નથી એટલે બધી છેવટની સત્તા અમીરના હાથમાં છે પણ તેઓ પોતાના કારભારીઓની બદલમતિને ઘણીવાર અમલમાં મૂકે છે. હમેશાં સવારે બરાબર ૬ વાગે વારા પ્રમાણે લુહા લુહા ખાતાના કારભારીઓ તેમને મળવા આવે છે. કોઈ કોઈ વાર તો અમીર ઠેઠ રાત સુધી ટેબલ પર બેસી કામ કર્યા કરે છે. તેઓ કદી કામ બાકી રાખતા નથી. સાધરણ રીતે પાંચ વાગે કારભારનું કામ પૂર્ણ કરી બેગમ સાથે ફરવા નીકળે છે. અફઘાનિસ્તાન જેવા પુરાણા મતવાળા દેશમાં આઘણો મોટો સુધારો ગણાય કારણકે ત્યાં તો સ્ત્રીઓ પડદામાં જ રહે છે. બેગમ સાહેબ મુસલમાન બાનુઓ જેવો નહિ પણ યુરોપીયન સ્ત્રીઓ રાખે છે તેવો જરા ઘટ જાળાવાળો જુરખો રાખે છે. યુરોપની મુસાફરીમાં તેમણે તે પણ છોડી દીધો હતો, ને ધરાનમાં આવતાં પાછો ધારણ કર્યો હતો. અમીરને આ એક જ બેગમ છે. કમાલ પાશાની પેઠે પોતે બહુપત્ની કરવાના રિવાજની વિરુદ્ધ છે પણ હજી એવો કાયદો કરી શકાય તેવી દેશની સ્થિતિ નથી. પણ પોતાની લાગવચ્છથી અમીર વર્ગમાં આ સંબંધી વિચારો ફેલાવવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે.

બેગમ સાહેબ સુરેયા યુરોપી પોશાકમાં જ રહે છે. તેમના દાખલાથી અમીર વર્ગનાં સ્ત્રીઓમાં એ પોશાક પ્રવેશ પામતો જાય છે. તેમના પિતા મહમદ તાર્જી પરદેશ ખાતાના કાયમી પ્રધાન છે અને તંદુરસ્તીના કારણે અફઘાનિસ્તાનમાં રહેતા નથી. ૧૯૨૧ થી '૨૪ તેઓ પારિસ રહ્યા હતા અને હાલ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં રહે છે. બેગમ સુરેયાએ બીચી કેળવણી લીધી છે. તેઓ સ્ત્રી કેળવણીમાં ઘણો રસ લે છે.

અમીરને ફ્રેન્ચ સંસ્કૃતિને માટે ઘણું માન છે. યુરોપની ભાષાઓ પૈકી ફ્રેન્ચ જ તેઓ સારી રીતે જાણે છે. મધ્યત્વે ફ્રેન્ચ સાહિત્ય જ વાંચે છે. અને તેમના સાદાગદા ક્રાન્સમાં બોલે છે. તેમનો ધરાદો તુર્કસ્તાન અને ધરાનની પેઠે અફઘાનિસ્તાનમાં આધુનિક સાધનો સુધારા વધારા અને વાતાવરણ દાખલ કરવાનો છે. આને માટે સૌથી પ્રથમ તેઓ જરારના દેશો સાથે વ્યવહાર સંબંધ બાંધવા માગે છે. હજી અફઘાનિસ્તાનમાં, એક નાના મીટર-એજનો ટુકડો બાદ કરતાં રેલવે નથી. નિયમિત ટપાલખાતું પણ તેમના દેશમાં હમણાં જ

ખોલવામાં આવ્યું છે. એ વરસ ઉપર હવાઈ વિમાનોદ્વારા મુખ્ય મુખ્ય શહેરો વચ્ચે ટપાકનો સંબંધ બાંધવા એક ફ્રેન્ચ પોસ્ટલ મિશને યોજના રજુ કરી હતી. કેટલાંક કારણોથી તે અમલમાં ન મૂકી સકાઈ. આ કામ સિદ્ધ કરવાનું સોવિયેટના લાઘ્યમાં હતું. ગયા માર્ચ માસમાં કાબુલ અને તાશકન્દ (તુર્કસ્તાન) વચ્ચે હવાઈ વિમાનોથી સંબંધ બંધાયો છે અને એ વ્યવહાર વધતો જાય છે.

મુલ્લા અમાનુલ્લા અને બેગમ સાહેબ મુરેશા

અફઘાનિસ્તાનના અમીર હવે દુનિયાના રાજકારણોનો અભ્યાસ કરવા મુસાફરીએ નીકળ્યા છે. દિલ્હીમાં તેમણે હિન્દુ મુસલમાન બંનેનું ધર્મ જ પાળ બેઠું હતું તે હજી બધાની સ્મૃતિમાં તાજું દરો. ઇશ્તિમાં એક મુસલમાન રાજ્ય બીજાને આપે તેવો ભપકા-ભર્યો હિસાર આવકાર તેમને આપ્યો હતો. ઇશ્તિ માથે તેમણે નવા કાલકરાર પથ કાપ્યો છે,

તે જ દશા અફઘાનિસ્તાનની થાય. યુદ્ધશાસ્ત્રનો એક નિયમ છે કે લડાઇ અને ત્યાં સુધી પારકી હદમાં કરવી. અને નાની પ્રજાની હિમાયત કરનાર બ્રિટન લડાઇનો આ શાસ્ત્રીય નિયમ અફઘાન પ્રજાની ખાતર છોડી દે એ શક્ય નથી. અમીરની નોકરીમાં જર્મનો, રશિયનો, પોલંડના રહીશો અને ફ્રેન્ચ તો સૌથી વધારે છે, પણ એક પણ અંગ્રેજ નથી.

કહે છે કે ઇંગ્લંડથી રશિયા ન જવા સારૂ ઇંગ્લંડના રાજકીય પુરુષોએ ઘણી મુશ્કેલીઓ કરી પણ અમીર તો ત્યાંથી રશિયા ગયા. અત્યાર સુધીના ભપકાદાર આવકારથી, રશિયાની કામદાર અને ખેડુતોની સરકારે જુદા જ પ્રકારનો સાદો આવકાર અમીરને આપ્યો. સોવિયેટ સરકારે અમીરને બે ટૂકડરની બેટ આપી જે ખરેખર કામદારોની સરકારની સૂચક છે. મૉરકોમાં ઘોડાની સરતમાં અમીરે એક હજાર રૂબલનું ઇનામ આપ્યું. રશિયાની પરિસ્થિતિનું પણ અમીરે અવલોકન કર્યું. એક સમાચાર પ્રમાણે, અમીર લેનિનની કબરની મુલાકાતે ગયા અને ત્યાં તેના ચરીરની સામે લાંબો વખત જોતા જોતા રહ્યા. એ પુરુષે માણસ માણસ વચ્ચેની સમાનતા, અને ખાસ કરી એશિયાવાસી અને યુરોપવાસીની સમાનતા સાચી કરી બતાવી હતી !

તે પછી અમીર તુર્કિસ્તાન ગયા અને તુર્કિસ્તાન સાથે સલાહ કરી તે આપણે અંધણીએ છીએ. તેવી જ રીતે ઇરાનના પરાણા થઈ તેની સાથે પરસ્પર રક્ષણની સલાહ કરી તા. ૧૬મી જુનના રોજ, જર્મનીએ બેટ આપેલા હવાઇ વિમાનમાં બેસી અમીર અમાનુશ્તા અને સુરૈયા અશદ અને હેરાતને રસ્તે થઈ કાબુલ જવા ઉપડી ગયાં છે. એ પ્રમાણે અફઘાનિસ્તાનના અમીરની આ પહેલી યુરોપની મુસાફરી પૂરી થઈ છે.

વર્તમાનપત્રોએ અમાનુશ્તાને રશિયાના મહાન પિટર સાથે સરખાવ્યા છે તે ઉચિત છે. રશિયામાં પશ્ચિમનો સુધારો દાખલ કરવા રશિયાનો એ મહાન ઝાર યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં ઘણો સમય રહ્યો હતો. રશિયાની મહત્તાનાં બીજા ખરી રીતે તેણે વાવ્યાં ગણાવ્યાં. અમાનુશ્તા તેના જેટલો સમય યુરોપમાં રહ્યા નથી-રહી શકે તેમ નથી. પણ રશિયાના પીટર અને અફઘાનિસ્તાનના અમાનુશ્તા વચ્ચે બેથી વધારે સૈકા વહી ગયા છે. અત્યાર સુધીમાં અમાનુશ્તાએ ઘણા સુધારા દાખલ કરી નાંખ્યા છે. પોતાની નવી રાજધાનીમાં દવાખાનાં, સીનેમા, રંગભૂમિ વગેરે દાખલ કરી અત્યાર સુધી મધ્યયુગમાં પડી રહેલા પોતાના દેશને તેણે જુદું જ આધુનિક સ્વરૂપ આપી દીધું છે. મિ. એલ્ફિન્સર્ડે અહીં જ કહે છે કે સ્વતંત્ર થયેલાં ઇસ્લામી રાજ્યો એટલે તુર્કિસ્તાન, ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન, ધર્મોન્ધતા છોડી છૂટથી આધુનિક સુધારો અને યોગ્ય પ્રયત્ન કરે છે. માત્ર પરાધીન થઈ રહેલા મુસલમાનો જ, વધારે ધર્મોન્ધ થતા બન્યા છે. બ્રિટિશ સરકાર આ મુસલમાન રાજ્યોને માન આપીને પણ હિન્દમાં કેમી બેદ ઉદ્ધેશવાનો પ્રસંગ ચૂકે એવું નથી, પણ આખરે તો હિંદના મુસલમાનોને કેમી બેદ છોડી દેશની ભાવનાનું એક સાધવા જ શિખામણ આપી હતી.

આ સૈકા પૂર્વની જગૃતિનો છે. પરાધીનતાની બેડી તોડી નાંખી રશિયા પશ્ચિમનું પટ્ટું છોડી પૂર્વના પક્ષમાં બેઠું છે. તુર્કિસ્તાન સ્વતંત્ર થયું છે અને કમાલ પાશાના નેતૃત્વ નીચે નિઝર થઈ આગળ પગલાં ભર્યું બન્યું છે. ઇરાને ગયા માસમાં જ સ્વતંત્રતાનું સ્થાન લીધું છે. ચીન હવે રાષ્ટ્રીય પક્ષની ક્ષેત્રથી એક થવાની આશા રાખે છે. હિન્દ પણ ડહાપણથી કેમી બેદ બૂલી એક થાય તો તેને માટે સ્વતંત્રતા દૂર નથી.

લો ક ચ યાં

[આ માસિકના વાચકોને અને ગૂજરાતના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતાપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી બહુવા ચોગ્ય અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. તમને]

મુંબાઈના મીલમંજુરોમાં

બી. બી. એન્ડ સી. આઇ. રેલ્વેના દાદર સ્ટેશનથી જી. આઇ. પી. રેલ્વેના દાદર સ્ટેશનની દિશામાં આગળ ને આગળ જતાં ટ્રામના પાટા આવે છે; એ પાટા ઓર્જંગી જરા આગળ વધી, જમણી બાજુએ વળાંકે એટલે મોટા યોગાન જેવી એક બંગી જગામાં મીલમંજુરો તેમના કુટુંબો સહિત રહે છે. મીલમંજુરોના જીવનમાં સક્રિય રસ લેનાર અને તેમની વચ્ચે રહીને જ યંગ મેન્સ ક્રિશ્ચિયન એસોસીએશન તરફથી કામ કરનાર મી. વૉરડન કરીને એક અંગ્રેજ ભાઈની મદદથી મંજુર જીવનનો કંઈક પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ મેળવવા અમે લગભગ પાંચેક માસ પર ત્યાં ગયા હતા. ત્યાંનું દરય જોઈને બંધાયેલા ખ્યાલો તથા ભાઈ વૉરડન સાથે થયેલી એ સંબંધે વાતચીત, એ સર્વ ઉપયોગી હોઈ અત્રે પ્રગટ કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ છે.

અમારા ત્યાં જવા બાબત પૂ. દિવાનજીભાઈએ પ્રથમથી જ મી. વૉરડનની સાથે પત્રવ્યવહાર કરેલો, જેનો રસમુચક જવાબ ભાઈ વૉરડને તરતજ વાળેલો. એટલે એક દિવસે સાંજે અમે સાત જણા દાદર જવા ઉપડ્યા. સ્ટેશન પરથી ચાલો સુધી જતાં લગભગ ત્રીસેક મિનીટ ચઈ હશે.

એક ખુદા યોગાનની લગભગ મધ્યમાં આવેલા એક નાના સરખા મકાનની નજીક અમે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં જ મી. વૉરડનની ઑફિસ પણ હતી. ઑફિસનાં બારણાં નજીક આવ્યાં કે તરત જ મી. વૉરડને અમને સૌને આશ્ચર્યકારક સન્માન સહિત વધાવી લીધા. એક અંગ્રેજ ભાઈ પણ હિંદી વિદ્યાર્થીઓ કે શિક્ષકો જેડે આટલી મમતાપૂર્વક વર્તી શકે એનો આ સારો દાખલો હતો. ભાઈ વૉરડને અમને પોતાની ઑફિસમાં બોલાવી લીધા. નાની સરખી એ ઑફિસ હતી. આવશ્યક રાયરચિલા સિવાય માત્ર સાદાઈનાં જ ત્યાં દર્શન થતાં હતાં. ઑફિસની ઓરડીના એક બાજુના ખુણામાં એક નાનું સરખું ટેબલ પડેલું હતું, તેની ઉપર મંજુર કુમારોનાં બનાવેલાં કેટલાંએક રમકડાં પડેલાં તે અમને બતાવવામાં આવ્યાં. છત્રીઓ અને થેલીઓ ઑફિસમાં મૂકી, અમે એક બીજા વિશાળ ખંડમાં આવ્યા. સાંજનો વખત હોવાથી મંજુર બાળકો એ ખંડમાં જુદી જુદી રમતો રમવામાં રોકાયા હતા. એ ખંડમાં ફક્ત કેટલીએક પતરાંની નાની પુરમીઓ અને ટેબલો સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુનું નામ નિશાન નહોતું. પરંતુ ઓરડા એટલો સ્વચ્છ હતો, કે તેમાં સ્વેચ્છાએ ટેલતા મંજુર બાળકોનાં મેલાં કપડાંથી તે લગભગતો હાથ એમ લાગતું હતું.

ત્યાંથી નીકળી અમે ચાલો જોવા ગયા. નીકળ્યા કે તરત જ, વખત છે ને વરસાદ આવે તો ખપ પડે માટે અમારી છાત્રીઓ સાથે લઈ લેવાની સૂચના લાઇ વૉરડને અમને કરી. છાત્રીઓ લઇને બહાર નીકળ્યા કે તરત જ આવી ઝીણી ઝીણી બાબતો વિશે પણ કાળજી રાખનાર ભાઈ વૉરડનની સૂચના કેમ બનશે ખરી પડતી હોય તેમ વરસાદના ઝાંટા આવવા માંડ્યા..

થોડુંએક ચાલ્યા હોઇશું ત્યાં ગાઢ અંધકારવાળા એક મોટી ચાલ આવી. નજીક જતાં એવી ચાલમાં કેમ જવાશે એવું મનને થઇ જતું. અમે અંદર દાખલ થયા અને ભોંયતળીએ રહેતા મજુરોની ઓરડીઓ જોઇ. ઓરડીઓ અત્યંત સાંકડી તેમ જ હવા ઉત્તમ વિનાની. કેઈ કેઈ ઓરડીઓમાં તો માણસોની સંખ્યા વિશેષ દેખાતી હતી. કેટલાક પુરુષો ઓરડી બહાર ચાલવાની જગા વચ્ચે પડેલા હતા. અંધારાને લીધે એમને સ્પષ્ટ જોઇ શકાય એવું નહોતું એટલે કેાઇની ઉપર પગ ન મૂકાઇ જાય એવી ભીતિ સ્થળે રહેતી. કેટલીએક ઓરડીઓમાંથી બાળકો અને સ્ત્રીઓ અમને જોવાને કુતૂહલતાથી બહાર દોડી આવતાં હતાં અને ન સમજી શકાય તેવી કેાઇ જુદી જ બોલીમાં કંઈકંઈ ગણગણતાં હતાં. આ ચાલમાંથી નીકળી અમે એક બીજી ચાલમાં પેસવા લાગ્યા ત્યાં ઓટલાના આગળના લાગ ઉપર જ મજુરોનું એક ટોળું સાંજના કામ પછીનો થાક ખાવા બેઠેલું માલમ પડ્યું. અમારી સાથે લાઇ વૉરડન હતા તેમને આવતા જોઇને સન્માનની સાથે મજુરો ઉડી ગયા અને જગ્યા કરી. મજુરોની આ વર્તણૂકમાં, તેમના આ દિવસીય તરફની લાગણીનું દર્શન થતું હતું, હોદ્દાની ભીતિ મુદ્દલે નહિ. એક મજુરની સાથે ભાઈ વૉરડને કેટલીએક વાતચીત કર્યા પછી અમે ઉપર ગયા. ત્યાં પણ આગલી ચાલ જેવું જ લગભગ હતું. સાંકડી અને અંધકારવાળા ઓરડીઓ અને તેમાં ખીચ વસ્તી. દરેક ઓરડીને છાપરે ધૂમાડાના થર ખાઝ્યા હતા. ખાસ કરીને તો ભોંય તળીએ અતિશય ગંદકી હતી. પાપખાનાંઓમાંથી પણ ગંદું પાણી બહાર નીકળી પડ્યું હતું. ઓરડીઓમાંની અને વચલા માર્ગ પરની દુર્ગંધ નાકને અસહ્ય હતી. મી. વૉરડન આવી દુર્ગંધ ભરેલી ચાલમાં જતાં જરા યે સંકોચ નહોતા રાખતા. સૌને મોખરે એ પોતે જ ચાલતા હતા અને એ વખતે ચાલો સંબંધ અને મજુરોના જીવન સંબંધની વાતોમાં જ એ શેકાયલા રહેતા. એ ભાઈમાં અંધકારનો છાટો ય ન હતો. કેટલાએક દેશી ખ્રિસ્તીઓમાં દેખાય છે તેટલા પણ નહિ. ચાલોમાં રહેતા મજુરો જોડે વાત કરવાની એમની રીત વિવેકભરી હતી. પોતે મજુરોના ઉપકારક છે એવી રેખા સરખી યે એમના મુખ પર નહોતી દેખાતી.

ત્યાં બીજી પણ અનેક ચાલો હતી. અમુક ચાલોમાં મુખ્યત્વે મહારાષ્ટ્ર તરફના મજુરો રહેતા તો અમુકમાં મુખ્યત્વે મદ્રાસ તરફના. અહીંથી નીકળી અમે આગળ ચાલવા મંડ્યા ત્યાં રસ્તામાં એક ઘણો જ મહત્વનો પ્રસંગ બન્યો. એ દિવસના બીજા બધા પ્રસંગોમાં આ પ્રસંગ મુખ્ય હતો કારણ કે એથી મી. વૉરડનની, સ્વતંત્ર સિદ્ધાંતમાં મક્કમપણે માનનારા તરીકે, અમને ખરેખરી પિછાણ થઇ. અમે ચાલ્યા જતા હતા તેવામાં અતિ મલીન અને ફાટ્યાં તૂટ્યાં કપડાં પહેરેલ આઠ દશ મજુર, બાળકોનું એક ટોળું દેખાયું. તે ટોળું નજીક આવ્યું કે તરત જ બધાં બાળકો લાઇ વૉરડનના શરીરના એકેએક ભાગને બાત્રી પડ્યાં.

કોઇ બાળક એમના એક પગમાં ટીંગાચું તો બીજી એમના બીજા પગમાં ! એક એમના હાથમાં તો એકાદ એ પાછળથી એમની પીઠ પર થઇને ગજામાં ટીંગાચું ! ભાઈ વૉરડનને જાણે એ વસ્તુ સાવ સ્વાભાવિક થઇ ગઈ હોય તેવું જ લાગતું હતું; બાળકો એવાં બાત્રી પડ્યાં હતાં કે એમના એ શિકારને બાળક વધતું તદ્દન મુશ્કેલ થઇ પડ્યું ! એવી સ્થિતિમાં પણ એ ભાઇ એક શબ્દ પણ બોલતા નહોતા. માત્ર હસતા જાય અને બાળકોને પંપાળતા જાય ! અમે તો આ ગમ્મત-એ આવા રસમય પ્રસંગને ફક્ત ગમ્મત કહીએ તો-હસતાં હસતાં છતાં આશ્ચર્યપૂર્ણ જોઇ જ રહ્યા. ભાઈ વૉરડનની ભાષા બાળકો ન જાણે, બાળકોની ભાષા એ ન સમજે, છતાં આત્મિક ! એકાદિવાસી-ને જુદી ભરેલ માયાવાળાં બાળકો ક્યાં અને સ્વચ્છ કપડાં પહેરેલ એક અંગ્રેજ ક્યાં ? પરંતુ નિર્દોષ બાળકોને એવા કૃત્રિમ બોદોનો ખ્યાલ સરખો એ જાનો હોય ? ઉગ્રજિયાત વર્ગનો એક શિક્ષક ઉગ્રજિયાત વર્ગનાં જ બાળકો સાથે આટલી સ્વતંત્રતાપૂર્વક વર્તે એ પણ આજના સ્વતંત્રતાને કચરી નાંખનારા જમાનામાં તો સરસ જ ગણાય, પરંતુ ભાઈ વૉરડન વાળો પ્રસંગ તો એથી એ ચક્રે. આ પ્રસંગથી ભાઈ વૉરડનની અપાર નમ્રતા અને આત્મનિરીક્ષણની ભાવનાનું પણ દર્શન થયું. યુ. દિવાનજીભાઈ જ્યારે એમને પ્રથમ મળેલા ત્યારે શિક્ષણ સંબંધી વાતચીત કરી હતી. કોઇ કોઈ વાર તો દંડનો પ્રયોગ કેટલાંક બાળકો માટે કરવો પડે છે એમ ભાઈ વૉરડને જણાવ્યું હતું. પરંતુ ઉપરના પ્રસંગ પરથી તો એ ભાઈની સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતાની એટલી બધી ખાતરી મળી હતી કે એ પોતે તો કોઇ કોઇ વાર પણ દંડનો પ્રયોગ કરે એ અશક્ય લાગતું હતું. પોતાને લાંબા શિક્ષકો કેટલીક વાર વિદ્યાર્થીઓને દંડ કરતા હશે એવું કદાચ એમનું કહેવું હશે.

થોડા વખત પછી એક આલનું બહારથી નિરીક્ષણ કરવાને માટે અમે ઉભા. તદ્દન ટુંકી ટુંકી ખારીઓ જોઇને, હવા-ઉત્તમ પિના મજુરોને બહુ દરકત પડતી હશે એમ ભાઈ દિવાનજીએ જણાવ્યું. એટલે ભાઈ વૉરડન કહે: “ના, ના. એવું કંઈજ નથી. વધારે તો યું પણ જેવી છે તેવી ખારીઓમાં, એ લોકો કપડાં ડૂબા ભરી દે છે. એમને તડકો કે હવા ઉત્તમ ગમતા જણાતાં નથી !” ભાઈ વૉરડનનું આ જો કે અનુભવકથન હશે તો એ મજુરોની આવી ટેવ બંધાઇ ગઇ હોય એ જ દુઃખની વાત છે. મીલની ગંદકી અને અંધકારમાં આખો દિવસ સખત કામ કરી કરીને ચાકી ગયેલા ‘મિયારા’ મજુરોને ઘેર આવતાં હવા ઉત્તમની શી પડી હોય ? એ તો જેવી ટેવ પડી તેવી પડી.

મજુરોમાં કળા જેવી કોઇ વૃત્તિ છે ખરી કે એવો પ્રશ્ન પૂછતાં એ ભાઈ બોલ્યા: “સામાન્ય રીતે કામ સિવાય કોઇ બીજી વૃત્તિ એમનામાં જણાતી નથી, છતાં વાર તહેવારની રજાઓમાં એ લોકો નૃત્ય સંગીતાદિ પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લે છે.” બાલુના એક મકાનમાંથી તંજુરાના અવાજ આવતા સાંભળીને કહ્યું: “જુઓ સાંભળો-તુમ તુમ. એ એમની સંગીત કળા. કામ પછી કોઇ કોઇ મજુરો એકદા મળી આવા સંગીતસેવનમાંથી આરામ મેળવે છે.” દારનું વ્યસન મજુરોમાં કેવુંકે પેડું છે એના ઉત્તરમાં એ ભાઈ બોલ્યા: “દારના વ્યસનમાંથી છોડાવવાનો પ્રયત્ન અમે કરીએ છીએ છતાં એ વ્યસન તરત નીકળે એમ જણાતું નથી. સીનેમા દારા એ વ્યસનના અનર્થ ઉપાડા પાડવાનો અમે પ્રયત્ન કરેલો. ઉચ્ચ અંગ્રેજ શિક્ષણ પામેલો એક ઍરિસ્ટર પણ દારના વ્યસનમાં ફસાતા કેવો હેરાન થઇ જાય છે એવું એક દશ્ય દેખાડવાને પ્રયત્ન કરેલો. અંગ્રેજ ભણેલો એક ઍરિસ્ટર પણ

ને આ વ્યસનને પરિણામે પાલમાલ થઈ જાય તો બીજાઓએ તો ખાસ સાવધાન રહેવું જોઈએ એવો પદાર્થપાઠ મજુરો એ દશ્ય પરથી લેશે એમ અમે માનેશું, પરંતુ અમારી ધારણા તદ્દન ખોટી નીવડી. ઍરિસ્ટર સરખા કેળવણીમાં માણસો પણ ને દારૂની લતમાં ફસાય તો અમ સરખા અલણ મજુરોનું શું ગળું એવો મનગમતો છતાં સ્વાભાવિક અર્થ એમણે ઘટાવ્યો ! ”

હવે અમે મજુર બાળકોને માટે ચાલતી રાત્રિશાળાઓ નેવા ઉપડ્યા. રસ્તામાં ભાષ વૉરડન ચાલતા જાય અને વાતો કરતા જાય. એમના અંગ્રેજ ઉચ્ચારો આપણે તરત સમજી શકીએ તેવા સ્પષ્ટ હતા. શાળાના મકાન પાસે અમે આવી પહોંચ્યા તે વેળાએ શાળા શરૂ થવાને થોડીએક વાર હતી. ત્યાં સુધી અમે સૌ બહાર રસ્તા પર ઉભા રહ્યા. “ અહીં રહેતા મજુરોમાં નીતિનું ધોરણ સામાન્ય રીતે કેવું ? ” એવો પ્રશ્ન ભાષ દિવાનજીએ કર્યો. “ નીતિનું ધોરણ તદ્દન જ હલકું. સ્ત્રીપુરુષની મર્યાદાઓ અહીં ગોળી મચવાય છે. ” ભાષ વૉરડને કહ્યું. બાળ્યુંતાં બે ત્રણ મકાનો બનાવીને કહે: “ અહીં હિંદુસભાવાળા ભાષઓ મુધારાનું કામ કરે છે. એમનું કામ પણ ફીક છે. ” અન્ય સમાન પ્રવૃત્તિઓ સાથે પણ ભાષ વૉરડન સમતા રાખે છે.

પછી શાળા નેવા ગયા. આગળ બીજે ક્યાંયે નેવામાં ન આવી તેવી સ્વચ્છતા આ ઓરડામાં જોઈ. વિદ્યાર્થીઓ ઉર્દુ, મરાઠી, ગણિત અને અંગ્રેજી શીખતા જણાતા હતા. અંગ્રેજી ધોરણમાં નવા આવેલ એક બે વિદ્યાર્થીઓ પણ ભાંગ્યું તૂટ્યું અંગ્રેજી બોલી શક્યા. ભાષ વૉરડન પોતે તો મજુર બાળકો ‘ ગુડ મોર્નિંગ ’ કે ‘ ગુડ ઇવિનિંગ ’ એવું દેખાદેખીથી અંગ્રેજીમાં લલકારે તેની સખત વિરૂદ્ધ છે. વિદ્યાર્થીઓ સ્વભાષાને આદર આપતાં શીખે એ બિ. વૉરડનનો હેતુ છે. ભાષ વૉરડનના કહેવા પ્રમાણે અહીં ધર્મશિક્ષણ જેવું ખાસ શિક્ષણ આપવામાં નહોતું આવતું, સૌને પોતપોતાના ધર્મ મુજબ પ્રાર્થના કરવાનું કહેવાય. ખ્રિસ્તી ધર્મનું મહત્ત્વ કોઇને ઠસાવવામાં આવતું નહોતું.

મજુરોની આવક વિષે પૂછતાં એક જોડું પચાસ રૂપિયા દરમાથો લાવે છે એમ જવાબ મળ્યો. મજુરો પોતાના ચાલુ જીવનથી કંટાળે છે કે નહિ એ સંબંધે એ કહે: “ એમને એમના જીવનથી કંટાળો આવતો જણાતો નથી. એ મજુરો જીવનમાં આપણી માફક જ રસ લેતા જણાય છે. ”

ભાષ વૉરડનનું ઉપરનું કથન સાચું છે એટલે જ વિશેષ દુઃખ થાય છે. મજુરો પોતાના આવા ગંદા જીવનમાં રસ લે એ વસ્તુસ્થિતિ જ છત્તવા યોગ્ય નથી. દેવળજે એ જીવનથી મજુરો ભલે ન કંટાળે-જો કે કેટલાક અવસ્ય ત્રાસના હસે-છતાંયે જીવનના અનયોનું પરિણામ તો એ નિરંતર બેગવતા જ રહે છે. યંત્રજીવન, ચરાખી, બાલિચાર અને મશીનતા-એ બધાએ અનર્થો, ભાષ વૉરડન જેવા અનેક શુદ્ધ હેતુથી દર્પ કરનારા સેવકો રહ્યા છતાંયે કામગમ રહેવાના. એ અનયોનું મૂળ મુધારકોનો અભાવ નહિ પરંતુ હાલનું મીલજીવન જ છે. એમાં થતા છૂટાજવાબ મુધારાઓ હાલતો ધૂળ ઉપર લીપણરૂપ જ છે. છતાં બેહુતો ખેતી છોડી આ મીલઉદ્યોગમાં મજુર બને છે એ દુર્દેવની વાત છે.

અનુસંધાન પૃ. ૧૦૬]

કલકત્તા જેવી હિન્દની ખીજ યુનિવર્સિટી પોતાના વિભાગની ભાષાના સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાને પૂરતી કાળજી લઈ છેક ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પણ કેટલાંય વરસો થયાં સ્વભાષાને સ્થાન આપતી આવી છે અને તેને પરિણામે જ આજે એ ભાષાનું સાહિત્ય આટલું સમૃદ્ધ અને વિશાળ થવા પામ્યું છે.

આપણે ત્યાં પણ એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય એવી આશા ઉક્ત ફેરફારથી જન્મી હતી પણ એ આશા કેટલે અંશે ફળીભૂત થાય એનો આધાર તો એ ફેરફારને જે રીતે અમલમાં મૂકવામાં આવે તેના ઉપર છે. અને એની તપાસ માટે, મેટ્રિકનાં (હું મેટ્રિકમાં ગૂજરાતી શીખવતો હોવાથી) પાઠ્યપુસ્તકો તરફ નજર કરવી જરૂરી છે.

૧૯૨૭ના સાતની મેટ્રિકની પરીક્ષાને માટે (૧) નળાખ્યાન; આધુનિક કવિઓમાંથી ચૂંટણી અને (૨) કરણધેસો.

૧૯૨૮ની પરીક્ષા માટે (૧) માગેર, આધુનિક કવિઓમાંથી ચૂંટણી. અને (૨) ગુજરાતનો નાથ (પહેલાં બસો પાનાં).

આમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પાઠ્યપુસ્તકની કક્ષા પહેલાંનાં વરસ કરતાં હોંઘી ગઈ છે.

આપણા દેશમાં ઉચ્ચ કેળવણીનો પ્રચાર તો નામનો જ છે એ વાતનો અસ્વીકાર તો ખુદ સરકાર પણ કરી શકે એમ નથી. એટલે આપણા મેટ્રિક સુધી બહોળા વિદ્યાર્થીઓને આપણા સાહિત્યનો સામાન્ય પરિચય થઈ જાય-એટલે કે પછીથી તેઓ સ્વતંત્ર રીતે ખીન્ને કાવ્યોનો અસારવાદ કરી શકે એ જરૂરનું છે. આટલી તૈયારી તો આપણી હાઇસ્કૂલોએ કરી આપતી જ જોઈએ. અને એ દષ્ટિએ વિચાર કરતાં ૧૯૨૮ના વરસનાં પાઠ્યપુસ્તકોની પસંદગી એકંદર રીતે આશાજનક થઈ હતી એમ લેખાય; અને એ જ કારણથી આ બાબતમાં રસ લેનાર ઘણાના મનમાં આશા બંધાઈ હતી કે હવે ગૂજરાતીનું જ્ઞાન વિશાળ અને તલસ્પર્શી કરવા માટે યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકોની પસંદગી વરસોત્તર સંસ્કરવામાં આવતી રહેશે.

પણ ૧૯૨૮ના જુન માસની ખારમી નારીએ બહાર પડેલાં મેટ્રિકનાં ગૂજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકોનો ઉદય થતાં એ આશા સૂર્યોદય થતાં ઉગા લય પામે એમ લય પામતી લાગે છે.

પહેલાં હું પદ વિભાગ લઈશ.

ઉપર જણાવ્યું તેમ મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને આપણા સાહિત્યનો સારો સરખો પરિચય થઈ જવો જોઈએ અને એટલા માટે પાઠ્યપુસ્તકની યોજના પણ એ ધ્યેયને અનુલક્ષીને થવી જોઈએ. પ્રસ્તુત પુસ્તકને એ દષ્ટિથી તપાસનાં લાગે છે કે એ ધ્યેય એનાથી સંધાય એમ નથી; અને હિપોદ્રધાત લેખક રા. કનેયાલાલ મા. મુનશીના અભિલાષ અણુપૂર્ણ રહી જવાનો બધ પૂર્ણરૂપે ઉભો છે. શું આધુનિક ગૂજરાતી સાહિત્યમાંથી રા. નાનાલાલ,

* (૧) શિષ્ટ સાહિત્યમાળા: પુસ્તક ચોથું (પદ વિભાગ). ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
મંડળ તરફથી સંપાદક હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ. કિંમત ૦-૧૫-૦

(૨) વિધિના લેખક: તાતેન્દ્ર સોમનાથયજ્ઞ દલાલ.

કિંમત ૨-૮-૦

રા. ખજરદાર, રા. બલવંતરામ કે સ્વ. કલાપી જેવા કવિઓને કદી પણ બાદ રાખી શકાય એમ કલ્પના પણ કરી શકાય એમ છે ?

‘ વળા હિલટ પક્ષે શ્રી. હરજીવન કુબેરભાઈ, શ્રીમતી દીપકબા દેસાઈ અને શ્રીમતી પ્રિયમતી શુક્લે આપણા સાહિત્યમાં કયા નવા નવા સંપ્રદાય કે પ્રવાહો ચલાવ્યા છે કે જેના લાક્ષણિક નમુના તરિકે તેમનાં કાવ્યો (?)ને આ “ શિષ્ટ સાહિત્યમાળા ” નાં, ‘ પુસ્તક યોથા ’ માં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે ?

મધ્યકાલીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં પોતાના વ્યક્તિત્વથી નવાં જ પ્રસ્થાનો પાડનાર અખા અને દયારામ જેવા મહાન કવિઓના કાવ્યભંડારમાં શૈલીની શિષ્ટતા અને સરલતાની કસોટીએ ચઢી પાર ઉતરે એવાં કાવ્યના લાક્ષણિક નમુનાઓ છે જ નહિ એમ શું વિદ્યાર્થીઓએ સમજવું ?

ખીજો પણ એક પ્રશ્ન મારા જેવા શિક્ષકના મનમાં રહેજે ઉદ્ભવે. ગઈ વખતે રા. કવિતા ‘ ગિરનારને ચરણે ’ જેવાં કાવ્યો પણ મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસને માટે યોગ્ય ગણાયાં હતાં. આ વરસે એ જ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે નરસિંહનું ‘ નાગદમન ’, કાળિદાસનું ‘ દ્રુવાખ્યાન ’, સામળનો ‘ રાવણ મંદોદરી સંવાદ ’ અને હરજીવન કુબેર-ભાઈનો ‘ ભુવડરાજનો ગુર્જર રાજ્ય ઉપર ઘેરા ’ જેવાં હાઈસ્કૂલના ચોથા ધોરણમાં ચાલી ગયેલાં કે ચાલવા યોગ્ય કાવ્યો નિયત કરી તેમની મરકરી તો કરવાનો વિચાર નથી રાખ્યો ને ? કે પછી ગયે વરસે ચૂંટણી કાવ્યો વિદ્યાર્થીઓને અતિ કઠિન પડ્યાં હતાં એવું બાન યુનિવર્સિટીને થવાથી ગયા વરસનો બદલો વાળવાને આ વખતે અતિ સહેલાં કાવ્યોની પસંદગી કરી છે ! ખરેખર આ એક કોપડો છે. કોઈ બાળુએકે ઉકેલી આપશે તો આભાર થશે.

આવા, વિદ્યાર્થીઓને માટે યોગ્યતા કાવ્ય સંગ્રહોમાં ‘ ભારતનું ઐતિહાસિક અવલોકન ’ અને ‘ મદુલી ’ જેવાં, સ્થાને સ્થાને અરપટ-સમજાવતી વેળા શિક્ષકોને અરટપરટ કરવું પડે એવાં-કાવ્યોને સ્થાન ન અપાય એ જ યોગ્ય નથી શું ? અને જો એવા લાક્ષણિક નમુનાઓ વિના સંગ્રહ અપૂર્ણ રહી જાય એમ જ હોય તો તે તે નમુના આવા અરપટ ભાંગે દાળીને આપવા જોઈએ.

પણ મારા જેવા અદના શિક્ષકનો આ પોકાર તો અરખ્યરદન જ લેખારો. પ્રસ્તુત પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં રા. ક. મા. મુનશી લખે છે :

એટલે આ પુસ્તકને તો આટલા બધા વિદ્વાનોની એમ છે, પણ મને તો લાગે છે કે એ આપણા વિદ્વાનો સ્વભાષાના ઉત્કર્ષ આપત કેટલા ઉદાસીન છે તેનું આ પુસ્તક જ્વલંત દર્શાવે છે; નહિ તો આખું અપૂર્ણ યોજનાવાળું-સાદી રીતે કઢીએ તો ટ્રંબંગા વિનાનું-પુસ્તક સાદિય પરિપદ મંડળ તરફથી બહાર પણ શાનું પડે અને તેને યુનિવર્સિટી પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સ્વીકારે પણ શાને ? આપણા વિદ્વાનો આ ઉપેક્ષાશીલ ક્યારે ત્યાગશે ?

હવે ગદ્ય વિભાગ. વિદ્યાર્થીઓની ભાષા તો ગદ્ય પડે છે. કાવ્ય લખવું લખાણ વિદ્યાર્થીઓ આગળ આદર્શ તરીકે ન રાખી શકાય. ગદ્ય કવચીનાં નિકળે વદન્તિ । એ વાક્યમાં ગદ્યનું મહત્ત્વ બરાબર સમજાવેલું છે. તો આપણે એ દૃષ્ટિએ જરા પ્રસ્તુત પુસ્તકને જોઈએ.

પૃ. ૪૦ ઉપર આ વાક્ય નજરે પડે છે :-

“ સસાર તરફથી આપવામાં આવતા, લગ્ન વખતે પહેરાતા માનેવરના કાપડોના પતો જરા નાનો હોયો...”

આમાં ‘ પાનેતર ’ શબ્દ ખોટી રીતે વપરાયો છે. પુરુષને પહેરવાનાં ‘ પીતાંબર ’ ને કોષએ કહી ‘ પાનેતર ’ કહ્યું હોય એવું સાંભળ્યું નથી. ‘ પાનેતર ’ તો કન્યાને લગ્ન વખતે પહેરવાના વસ્ત્રને કહે છે.

ભાષાનું આખું અજ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને આપવાનો અધિકાર કેમને નથી—સરકારી યુનિવર્સિટીને પણ નથી.

સામાન્ય રીતે જ્યારે લાંબાં વર્ણનો કરવાં પડે એમ હોય ત્યારે કુશળ કલાકાર તેને ઉપમાઉપેક્ષાદારા રસિક બતાવે છે, પણ આ પુસ્તકની વર્ણનશૈલી એ રીતથી-સામાન્યતઃ સદા યુક્ત જ રહી છે. શરૂઆતનું જ બાળનું વર્ણન ખાસાં જે પાનાં સુધી માસે છે પણ તેમાં સમ ખાવા પૂરતી આખી એક ઉપમા જોવામાં આવે છે, અને તે પણ વિદ્યાર્થી અવરથાને અનુરૂપ (?)—

“ કેટલીક જગ્યાએ વેલીઓ સી જેમ પોતાના પતિને વાંટળાઈ બેઠે એમ પોતાના પાપક રક્ષની આસપાસ જોયી વાંટળાઈ જઈ કુદરતનું બાન કાઢતી હતી. ”

“ જીરાસા રસને દ્રવતો કરી મિષ્ટ વાતો બેઠો ઉપદેશ પાછ દેવો ” એ કલાકારની રીત છે. પણ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તો ઠેર ઠેર સીધા જ ઉપદેશ—“ વાચક—” કરતાકને શરૂ થઈ જાય છે. અને તે એટલે સુધી કે પૃ. ૩૭ ઉપર તો ચંદ્રરાવ પોતાની વિચારપરંપરામાં પણ ‘ વાંચનાર ’ ને પોકાર કરી જોડે છે. આ ઉપદેશો રથાને રથાને દદધી બદે લેખકશ્રીના છે એ વાતનું બાન લેખકને પોતાને પણ હોય એમ લાગે છે. કારણકે પૃ. ૪૦ ઉપર એમણે પોતે જ લખ્યું છે કે “ અનુભા આ મોટું ભાષણ સાંભળી પુનઃ જ બની ગઈ. ”

આમ લેખકમાં કલાનો અંશ જોઈતા પ્રમાણમાં ન હોવાથી જ આ નવલકથામાં રસનો પ્રવાહ આછો અને વરક થઈ ગયો છે. કેટલીક જગ્યાએ તો એવો થઈ ગયો છે કે મારે જે વર્ગ માટે નૈમારી કરવા રૂપ ઉત્તેજના ન હોત તો કદી વાંચી પણ ન શકત.

વળી આ નવલકથામાં ચર્યોવત્તા પ્રજો પણ હવે તો બહુ જૂના થઈ ગયેલા છે અને આપણો સમાજ હવે એટલો આગળ વધેલો છે કે એ પ્રજોનાં મુંઝવણ કંટાળો જ ઉત્પન્ન કરે.

આમ મને તો લાગે છે કે આ પુસ્તકનો કોઈ પણ ગુણ હોય તો તે તેની વાતાવરણની નિર્દોષતા છે. અને કદાચ એ નિર્દોષતાના બળે જ આટલે લાંબે કાળે પણ તેણે પાઠ્યપુસ્તક સમિતિનું ધ્યાન આકર્ષ્યું હોય તો નવાઈ નહિ. પણ માત્ર વાતાવરણની નિર્દોષતા એ એક જ ગુણ પુસ્તકને પાઠ્યપુસ્તક બનાવવાને પૂરતો નથી. તેમાં રસ તો હોવો જ જોઈએ. અને ભાષાશુદ્ધિને કેમ અવગણી શકાય ? એટલે આ પસંદગી યોગ્ય થઈ છે એમ કહી શકાય એમ નથી.

આમ પાઠ્યપુસ્તકોની વાત કરવા બેઠા છું ત્યારે મને સૂઝતા કેટલાક ખ્યાલો પણ રજુ કરવાની મુદ્દતોં કઈ તો તે સહી લેશે.

આપણે ત્યાં પણ અંગ્રેજીની માફક ઉત્તમ ગદ્યના નમુનાઓનો સંગ્રહ કેમ ન કરી શકાય ? આવો એક સંગ્રહ-‘ ગદ્યનવનીત ’-તો મોજુદ છે જ, પણ તે કદાચ મેટ્રિકને માટે ભારે લાગે તો તેવો બીજો સંગ્રહ કાં ન કરવામાં આવે ? વળી જો નવલકથાઓ જ ચલાવવી હોય તો પણ પહેલાં ૨૦૦ પાનાં કે પહેલાં ૨૩ પ્રકરણ એમ ન ચલાવવી જોઈએ. પણ તે તે નવલકથાઓની ટુંકાવેલી આવૃત્તિ તૈયાર કરાવવી જોઈએ. આમ કરવામાં આવશે તો જ યોગ્ય ધોરણ સાચવી શકાશે અને વિદ્યાર્થીઓને અને શિક્ષકોને અધ્યયન અને અધ્યાપનમાં રસ રહેશે, તથા અભ્યાસ થોડે અંશે પણ ફળદાયી નીવડશે.

અરી શૌચનીય વાત તો એ છે કે યુનિવર્સિટીમાં ગૂજરાતીને સ્થાન મળ્યું છે છતાં આપણા વિદ્વાનો તેના અભ્યાસની યોજનાનો વિચાર કરતા થયા નથી. અને તેને પરિણામે જ આવાં ટંકધડા વિનાનાં પુસ્તકો મંજુર થતાં જાય છે. જ્યાં આ બાબતનો સ્નેહ પણ વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યાં પરિણામ જુદાં જ આવે છે.

વિદ્યાપીઠ તરફથી એ જ વખતે બહાર પડેલા “ કાવ્ય પરિચય ” નો રજો ભાગ જોઈ નિવન મંદિર (દાહરકુલ) ના ચોથા પાંચમા ધોરણ માટે યોગ્યમત્તો છે તેમ છતાં તે આ સંગ્રહ કરતાં વધુ વૈવિધ્યવાળો અને અરી રીતે ગૂજરાતી સાહિત્યનો પરિચાયક છે એમ તે પુસ્તક જોનારને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

પાઠ્યપુસ્તકો વિષે આવી ફરિયાદ ઘણા શિક્ષકો પાસે મેં તો સાંભળી છે. છતાં બધા શિક્ષકો આવી વાત બહાર પડી લખે એમ મને લાગતું નથી. પણ બધા શિક્ષકોનો નિષ્પાંડસ અભિપ્રાય જો કોઈ રીતે મેળવાય તો બધા શિક્ષકોનો અસંતોષ જણાયા વિના રહેશે નહિ.

સિ. અર્ધાન

“ રાહિલાંત ”

તા. ૨૫-૬-૨૮

સંપાદક:-પૃ. ૧૦૬ ઉપર નીચેથી લીટી ચોથોના પેઢા સખ્દ ‘ આરાનો ’ પછી નીચેના સખ્દો રહી ગયા છે તે ઉમેરો:

ઉદય થયો કે હવે ગૂજરાતીનો

વિચારચંક્રમણ

કલાવિધાયકને કાંઈ પણ નિર્માણ કરતી વખતે પોતાના ઉપાદાનની મર્યાદાને અધીન રહેવું પડે છે. ઘણીવાર એવું જોઈએ છીએ કે એક વિધાયકને અમુક નિર્માણ અશક્ય લાગે તે બીજો વિધાયક શક્ય કરી બતાવે છે. તેનું કારણ ઉપાદાન ઉપરનું ઓછું વસ્તુ પ્રભુત્વ, ઓછી વત્તી પ્રતિભા અને ઓછી વત્તી નિર્માણશક્તિ. આ રીતે અનેક પ્રકારની શક્તિ-ઓથી એક જ ઉપાદાનમાંથી લગભગ અનંત પ્રકારે નિર્મિતિઓ-સર્જનો-થઈ શકે. પરંતુ તેમ છતાં દરેક નિર્માતાને પોતાના ઉપાદાનની મર્યાદામાં તો રહેવું જ પડે છે. દાખલા તરીકે એક ચિત્રકાર ફક્ત ઉપર જડવું પક્ષી કે જડતો હતુમાન ચીતરી શકે. એક કવિ તેવું વર્ણન કરી શકે. પણ ગમે તેવો કુશળ મૂર્તિવિધાયક જડતા પક્ષી કે જડતા હતુમાનની મૂર્તિ ન નીર્મા શકે. કારણ કે તેનું ઉપાદાન ધન માટી કે પથ્થર છે જેની નિર્મેશી કૃતિ જમીનથી અદ્ધર બતાવી શકાય જ નહિ. ભૂતિમાં અર્ધ ઉપસાવીને કરેલી આકૃતિઓથી તે બતાવી શકાય. કુશળ વિધાયક, ઉપાદાન સાથેના પોતાના તાદાત્મ્યથી આ મર્યાદાઓ કોઈ મૂઠ દૃષ્ટિથી વગર ગણુનરીએ જાણી જાય છે. વિધાયક, એ દૃષ્ટિ પૂરી પ્રાપ્ત થયેલી ન હોય તો, કોઈ વાર મર્યાદા બદલારનો આખતરો કરી જુએ અને એમ કરે ત્યારે નિષ્ફળ જ જાય. સાંભળ્યું છે કે ઘણી ગ્રીસની પ્રતિમાઓ, ગુરુત્વાકર્ષણને લીધે પડી જઈને લાંગી મધ હતી. અર્થાત્ નિર્માતાની શક્તિ ઉપાદાનમાં પ્રગટ થાય છે ત્યારે ઉપાદાનજન્ય મર્યાદા સાથે જ પ્રગટ થાય છે.

કહે છે કે જીવન પણ એક કલા છે. દરેક નવી પરિસ્થિતિમાં માણસ પોતાની પ્રતિભાથી કોઈ નવું જ કાર્ય કરે છે-નવી જ કાર્યયોજના શોધી કાઢે છે. જીવન વ્યવહારમાં કાર્ય કરવામાં ઉપાદાન તેની પોતાની સંપત્તિ છે. સંપત્તિ એટલે સર્વ પ્રકારની સંપત્તિ: શરીરની, જીવિની, લાગણીની, ધન કે બાહ્ય સાધનોની, અન્ય માણસો ઉપર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરીને મેળવેલી સત્તાની વગેરે વગેરે. આ સંપત્તિ ઉપર તેનું જેટલું પ્રભુત્વ તેટલી સ્વતંત્રતાથી કે વિશાલતાથી તેની પ્રતિભા કામ કરી શકે. કલાકારનું પ્રભુત્વ એટલે ઉપાદાનને જીદી જીદી રીતે ઉપયોગ કરવાની શક્તિ. તેમ જ વ્યવહારમાં પણ પ્રભુત્વ એટલે પોતાની સંપત્તિનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ. જીવિની સુદૃઢતા અને વિશાળતા, લાગણીની ઉગ્રતા અથવા પ્રીતિતા તેમ જ તેના ઉપરનો સંયમ, શરીરનું બળ તેમ જ શરીરની સહનશીલતા, બાહ્ય ઉપકરણો ધન વગેરે ઉત્પન્ન કરવાની

આત્મામાં અનંત શક્તિઓ છે. આ શક્તિઓનું ભાન માણસમાં પહેલેથી હોતું નથી. બાળકને જેમ પહેલેથી શરીરનું ભાન હોતું નથી પણ બાલપણમાં હાથપગ પગારીને, અનેક જગ્યાએ વાગવાનું દુઃખ સહન કરીને તેને પોતાના શરીરનું અને તેની શક્તિઓનું ભાન થાય છે તેમ આત્માની શક્તિનું ભાન પણ અનેક પ્રયોગો માણસ કરતાં જન્ય તેમ તેમ જ તેને થતું જન્ય અને તેમ તેમ તેની ચૈતન્ય સંપત્તિ વધતી જાય. જે માણસ કાર્ય-ભીરુ છે તેને પોતાની શક્તિઓનું ભાન જ નહિ થવાનું.

આપણા દેશને સ્વતંત્ર કરવામાં પણ દરેક માણસને પોતાની શક્તિ, આત્મસંપત્તિ, ત્યાગવૃત્તિ પ્રમાણે મુક્તિના ઉપાયો સૂઝવાના.

વળી જે માણસને સમસ્ત પ્રજાની સંપત્તિનું, તેની વિચારશક્તિનું, તેની લાગણીનું, તેની ત્યાગશક્તિનું ભાન હોય, અને જેણે વિશ્વાસથી પ્રજાની તે તે શક્તિ ઉપર પ્રભુત્વ મેળવ્યું હોય તે જ પ્રજાને નેતા થઈ શકે. તેને જ આખી પ્રજા કયું કામ કરી શકશે તેની કલ્પના આવી શકે; તેની જ પ્રતિભા સમસ્ત પ્રજાસંપત્તિમાં પ્રગટ થઈ શકે.

*

*

*

આત્મસંપત્તિને સૌથી વધારે ટૂંકી અને મર્યાદિત કરનાર વૃત્તિ ભય છે. આત્માની કોઈ પણ સંપત્તિનો ઉપયોગ કરતાં માણસ ભયથી કૃપણ બને છે. માટેનો બધી માનવ વૃત્તિઓમાં ભયને અધમાધ્યમ પાશવતમ વૃત્તિ ગણે છે. જ્યાં સુધી ભય છે ત્યાં સુધી બીજી કોઈ પણ વૃત્તિ સ્વૈર ગતિ કરી શકતી નથી. પરંતુ દેશમાં એટલા માટે કલા પણ વિકાસ પામી શકતી નથી.

તેમ છતાં આપણા હાલના વ્યવહારમાં ભયને આપણે અધમાધ્યમ વૃત્તિ ગણતા નથી. પણ આપણાં શાસ્ત્રોમાં ભયને અધમ ગણેલો છે. ગીતાએ દેવી સંપત્તિમાં સૌથી પ્રથમ અભયને ગણાવેલો છે. એરિસ્ટોટલ સર્વ સદ્ગુણોને પામે Couragene ગણે છે. Courageneનો અર્થ આપણે બહાદુરી કરીએ છીએ પણ તત્ત્વદષ્ટિએ બહાદુરી એ કોઈ ભાવાત્મક ગુણ નથી. સર્વ પ્રકારનાં ભયનાં બંધનથી મુક્તિ એ જ બહાદુરી છે. માટે જ મુક્ત માણસ કોઈથી બહીતો નથી એમ ઉપનિષદોમાં વારંવાર કહ્યું છે. ભય જ સર્વ આત્મસંપત્તિને હીમની પેઠે થીજાવી, સંકોચાવી, નિર્જીવ કરી, બાળા નાંખે છે.

*

*

*

કલાનું વર્ગીકરણ માત્ર તેના ઉપાદાનના તત્ત્વ ઉપર જ કરી શકાય. સ્વરના ઉપાદાન વાળા તે સંગીત કળા; રંગના ઉપાદાનવાળા તે ચિત્રકળા; ધન માટી કે પથ્થરના ઉપાદાન વાળા તે મૂર્તિવિદ્યા કળા; શબ્દ અને અર્થના ઉપાદાનવાળા તે કાવ્યકલા. ઉપાદાનથી જ નિર્માણ શક્તિની મર્યાદા નિશ્ચિત થાય છે માટે ઉપાદાન ઉપરથી કલાનું વર્ગીકરણ કરવું એ મથાર્થ છે.

ઉપાદાનને જ એક બીજી દષ્ટિથી આપણે કલાની રીતિ કહી શકીએ. માટીદારા ભાવ વ્યક્ત કરવાની રીતિ તે મૂર્તિવિદ્યા કલા, સ્વરોદારા ભાવ વ્યક્ત કરવાની રીતિ તે સંગીત કલા, શબ્દાર્થયુગલદારા ભાવ વ્યક્ત કરવાની રીતિ તે કાવ્ય, વગેરે.

કાવ્યમાં રીતિ બદલાય તે સાથે તેનું સ્વરૂપ બદલાય એમ પણ કહી શકીએ. માત્ર સાંભળવાનું કાવ્ય હોય તે એક પ્રકારનું, અને તેને બદલે અલિપ્ત સાથે જેમાં બોલવાનું કાવ્ય હોય તે બીજા પ્રકારનું કાવ્ય થયું. માટે અન્ય કાવ્ય અને દૃશ્ય કાવ્ય એવા બે બેદો સ્વીકાર્યા છે. બન્નેની શક્તિઓ અને મર્યાદાઓ જુદી જુદી છે. એ જુદાઈ ઉપર લક્ષ રાખતાં નાટકને કાવ્યથી તદ્દન ભિન્ન વર્ગમાં એક વિવેચકે મૂક્યું છે તે યથાર્થ છે.^૩

તેજ રીતે રીતિમાં જરા પણ ફેરફાર થતાં સાહિત્યના સ્વરૂપમાં પણ ફેરફાર થાય છે. બહુ જ સ્થૂલ જણાતા ફેરફારની પણ સાહિત્યમાં ઊંડી અસર છે. આ પ્રમાણે માત્ર સાંભળવાનું કાવ્ય અને વાંચવાનું કાવ્ય એ બેની શક્તિ અને મર્યાદાઓ ભિન્ન છે. વાંચવાનું કાવ્ય પણ અન્ય જ છે. પણ કોઈનું ગાયેલું સાંભળવું અને પોતાની મેળે વાંચવું એમાં પણ રીતિની ભિન્નતા આવી જાય છે અને તેથી બન્ને પ્રકારનાં કાવ્યોમાં ફેર પડે છે. પ્રેમાનન્દ જે કાવ્યો ગાઇ સંભળાવતો તે કાવ્યોમાં પ્રાસ આવે જ, અને વાક્ય, ગાવામાં પૂરી થતી પંક્તિની જગ્યાએ પૂરું થતું જ જોઈએ, નહિતર સંનિધિના અભાવ વાક્યાર્થ સમજવામાં વિઘ્નરૂપ થાય. ગાયા વિના માત્ર વાંચીને પઢન કરવાનાં કાવ્યોમાં એક વાક્ય અનેક પંક્તિઓમાં સંગઠ થાથી શકે, વિરામ ચિહ્નોની મદદથી લાંબું વાક્ય પણ સમજી શકાય, ચતિભંગ પણ સઢન કરી શકાય. એક જ પંક્તિને લાંબો વખત નજર સામે રાખી તેના અર્થનું ચિંતન કરી શકાય, જે માણનાં કાવ્યોમાં અશક્ય છે. એટલે પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યોના કવિત્વની અપેક્ષાદષ્ટિ જ હાલનાં કાવ્યો કરતાં જુદી હોવી જોઈએ.

વાર્તાઓ પ્રથમ મુખપરંપરાએ કહેવાતી, હવે વંચાય છે, આટલા જ ફેરફારથી, વાર્તાથી ભાવો વ્યક્ત કરવાની શક્તિ ઘણી વધી ગઈ છે. કહેવાની વાર્તા હમેશાં સમયાલોકને જ કહેવી જોઈએ. અત્યારે જે, કોઈ પણ જ્ઞાન્ત પરંપરામાંથી ગમે તે જ્ઞાન્તથી વાર્તા ઉપાડી, પૂર્વ જ્ઞાન્ત પછીથી કહી શકાય છે કે મૂચવી શકાય છે, તે માત્ર કહેવાતી વાર્તામાં અશક્ય છે. એટલે જ્ઞાન્તની ગૂંચણીથી જ જે આકૃતિની સુંદરતા અત્યારની વાર્તામાં આણી શકાય છે તે કહેવાતી વાર્તામાં શક્ય નથી. વળી વાંચવાની વાર્તામાં અમુક જ શબ્દથી જે ભાવ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે, વાતચીતથી જે ભાવ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે, તે કહેવાની વાર્તામાં અશક્ય છે કારણ કે સ્મૃતિમાંથી કહેવાની વાર્તામાં એકના એક શબ્દો સચવાઈ રહેવા અશક્ય છે. કહેવાની વાર્તા માત્ર સ્મૃતિમાંથી કહેવાય છે માટે તેવી વાર્તામાં બનાવો જ મુખ્યત્વે વધારે હોય છે, વાતચીત થોડી હોય છે, અને એ બનાવો

૨ અહીં કાવ્ય શબ્દ વિશાલ અર્થમાં વાપર્યો છે. શબ્દાર્થ દ્વારા કંઈ પણ નિર્માણ કર્યું તે કાવ્ય. નવલકથા તેમાં આવી જાય.

૩ જુઓ “કાવ્ય વિગે કેટલુંક જાનું અને નવું” પ્રસ્થાન પુસ્તક ૩, પૃ ૧૦૬.

૪. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રકારોએ અન્ય અને દૃશ્ય એવા બે પ્રકારો કર્યા છે. કાવ્ય અને કાબ્ય બન્ને શબ્દો એક અર્થમાં વપરાય છે. પણ આપણે આ બન્ને શબ્દોના જુદા જુદા પારિભાષિક બે અર્થો કરીએ તો ? પ્રેમાનન્દ ગાઇ સંભળાવે, કે દરિદ્રાવૃત્તકાર ગાઇ સંભળાવે તેને કાવ્ય કહીએ અને પોતે પોતાની મેળે વાંચી શકે એવા કાવ્યને કાબ્ય કહીએ તો ? અલબત્ત પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યો પણ વાંચી શકાય પણ તે મુખ્ય ગાઇ સંભળાવવા માટે રચાયેલાં છે. એ પ્રયોજન ઉપરથી વિભાજ પાડી શકાય.

વધારે અસરકારક, ઉદામ, પ્રચંડ હોય છે જેથી સ્મૃતિમાંથી ખસી ન શકે. વાર્તાનું કહેવર જાણે મુખ્ય-મુખ્ય બનાવોથી બંધાય છે અને પછી દરેક વાર્તા કહેનાર પોતાની કળા પ્રમાણે તેમાં વર્ણનો વાતચીત સંવાદ વગેરે પૂરી લે. કહેવાની વાર્તામાં જો અમુક શબ્દો વધારે મહત્વના હોય અને સાચવી રાખવાની જરૂર હોય તો તે જગ્યાએ પદ આવે છે. ગજરા માર, સદેવંત સાવળીંગ વગેરે વાર્તાઓમાં વચ્ચે વચ્ચે પદ આવી આ કામ કરે છે. વાર્તાના મુખ્ય બનાવો અને પદના ટુકડા, જાણે વાર્તાની આખી આકૃતિ સૂચવવાને દૂર દૂર કરેલી નિશાનીઓ જેવા છે. લખવાની વાર્તામાં લેખક પાસે વધારે ચોક્કસ ઉપાદાન અથવા રીતિ છે. એટલે કહેવાતી હતી તે જમાનાની વાર્તા અને વંચાય છે તે જમાનાની વાર્તા ભિન્ન જ હોય, ભિન્ન જ છે. હાલની વાંચવાની વાર્તા કહેવા બેસો તો તેમાં રસ ન પડે. વાંચવાની વાર્તાની રીતિ વધારે ચોક્કસ છે. તેમાં વિવિધતા ઘણી આવી શકે છે; સ્મૃતિમાં અમુક જ પ્રકારના બનાવો રહી શકે, લખાણમાં તો ગમે તેવા નાણુક કે ઝીણા બનાવ બેના એ રૂપમાં સાચવી શકાય.

કાવ્યના ઉપાદાનમાં આપણે શબ્દ અને અર્થ બન્નેનો સમાવેશ કરીએ છીએ. અર્થનો અર્થ અહીં ઘણો વિશાલ કરવો જોઈએ. ચિત્તમાં જે કોઈ સંસ્કાર પડ્યો હોય કે પડી શકે તે સર્વનો અર્થમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ. આ ચિત્ત તે માત્ર કલાકારનું ચિત્ત નહિ પણ તે કાવ્ય જેના જેના ચિત્તમાં સંસ્કારો ઉત્પન્ન કરવાનું હોય તેનું પણ ખરું. મર્યાદા બાવકનું ચિત્ત. કવિ પોતે પણ નિર્માતા હોવા સાથે બાવક તો છે એટલે અર્થ એટલે બાવકના ચિત્તમાં જે સંસ્કારો પડ્યા છે તે, અને તે સંસ્કારોના અભ્યાસથી જે આ સંસ્કારો પડી શકે એમ હોય તે. જમાને જમાને આ સંસ્કારો બદલાતા જાય છે, એટલે જમાને જમાને કાવ્યનું ઉપાદાન બદલાતું જાય છે એમ કહેવું જોઈએ. અને તે ઉપરથી ફલિત થાય છે કે જમાને જમાને કાવ્ય પણ નવું નવું રૂપ લે જ અને ભવિષ્યમાં કાવ્યની નવીનતા કદી ખૂટી પડવાની નથી.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

ગ્રા. ઘોરા કેશવ કવેનું આત્મવૃત્ત. (ઉત્તરાર્ધ):-ભાષાન્તર કર્તા: મણેકલાલ નાગરલાલ દાકર બી. એ. પ્રકાશક: જીવનલાલ અમરશી મહેતા. મૂલ્ય કાચું પૂર્વે રૂ. ૧-૨-૦, પાકું પૂર્વે રૂ. ૧-૮-૦

ગ્રા. કવેના આત્મવૃત્તના પૂર્વાર્ધનો પરિચય

તેમની ૭૧મી વર્ષગાંઠ ઉજવાઈ તે પ્રસંગે ઉત્તરાર્ધ પ્રગટ કરવાનો આપ્રદ થવાથી તેમણે તે લખી કાઢ્યો અને તેનો અનુવાદ ગુજરાતીમાં તુરત થઈ પ્રકાશિત થવા માટે અનુવાદક પ્રકાશકને ધન્યવાદ ધરે છે. ભાષાન્તર સાદી શૈલીમાં સુવાચ્ય થયું છે. ગ્રા. કવેનું જીવન

હવન અને ગદેર સંસ્થામાં અને સ્ત્રી ટેળ-
વધીમાં પછાત રહેલા ગુજરાતને માટે.

લઘુ મહાભારત:—લેખક: રતિપતિદામ
ઉવમરામ પંડ્યા બી. એ. પ્રકાશક: હવનલાલ
અમરશી મહેતા, અમદાવાદ. કિંમત ૦-૧૨-૦

પુસ્તકના ઉપોદ્ધાનમાં સાક્ષરશ્રી હીરાલાલ
વ્રજભૂષણદાસ શ્રેષ્ઠ કવિદાસ એટલે શું અને
તે કેમ સીખવવા લેખકે તે સંબંધી ચર્ચા
કરી છે. પુસ્તક ગુજરાતી પાંચમા છઠ્ઠા તથા
દાષ્ટકીકલના ત્રીજા ચોથા ચોરખને માટે યોગ્ય
છે. પુસ્તકની ભાષા લેખકે તેવી સરલ અને
સુવ્યવસ્થિત છે. કેટલાક અધરા ચબ્દોનો અર્થ
વગેરે ચર્ચાનામાં આપેલા છે. વાર્તાપ્રવાહ
આખા પુસ્તકમાં યોગ્ય રીતે સચવાયો છે.
મહાભારતનું પુસ્તક તો દરેક ઘરમાં રાખવા
યોગ્ય છે.

બાળ કાવ્યમાળા:—કર્તા: વિદ્યારામ
ચવેશ્વર આવસાથી. માણેકવાડી, ભાવનગર.
કિંમત રૂ. ૦-૪-૦

સાદી અને નિર્દોષ કવિતાઓ લખવા માટે
કર્તા ધણા વખતથી પ્રસિદ્ધ છે. આ તેમનાં
હેમાં પંદર વરસનાં કાવ્યોમાંથી જાલકાવ્યો
જુદાં કાદીને કરેલો સંગ્રહ છે. પુસ્તકના બે
ખાંડો છે: ઉપદાર પદોલો, ઉપદાર બીજો.
પદોલો કરતાં બીજો ઉપદાર જરા મોટી
ઉમરનાં જાણકો માટે છે. ચર્ચાના આર
કાવ્યો બાળકોનાં નથી પણ બાળકો વિશેનાં
છે. પણ પાંચમું છઠ્ઠું જુઓ.

પૈસે પૈસે વળ પાડ;

આને પૈસા માર.

આનાની તો ચાંચી આવે;

માર તેરી બાર.

બાર પાછાં બાર વેળું;

એવે ખીસાં ભર્યું.

બાઈ બહેને એવાં મળ્યાં;

કાલ દબાવી કર્યું.

બાળ તો દિન આયઝો;

ને બા કરે છે સાદ.

બાળ કરીને પોદી જઈયું;

કાલ દેને સાદ.

* * *

મારી હલમની લાકડી અલબેલી;

જ્યાં જનું બદુર ત્યાં પડેલી.

'પ્રખેતર' બહુ. જની બધ પોરો;

દબાવે, કહે ને આ દોડયો. વગેરે.

બીજા ઉપદારમાં 'મીડી માથે ભાત'
બાળકો સમજી શકે તેવું મુંદર કરણ કાવ્ય છે.
બાળકો આ પુસ્તક હોંસે હોંસે વાંચશે.

મુંદર વાતો:—લેખક: ત્રિભુભાઈ. પ્રકા-
શક: ગૂજરાત સાહિત્ય મંદિર. છુટક છ આના
મંથમાળાના પ્રાદક્ષને ચાર આના.

આશ્ચર્યનાવસિનું આ પહેલું પુસ્તક પ્રકાશકે
યોગ્ય લેખક પાસેથી મેળવ્યું છે. પુસ્તકની
ભાષા બાળકોને યોગ્ય છે અને વસ્તુ પણ
ઘણું જ આકર્ષક છે. બાળકોને વાર્તાના રસ સાથે
આપણા સમાજનું પણ સાઈ જાન થાય તેવું
સાદી વાતો છે. કેટલીક વાતો નિબંધ કે વર્ણન
અને વાતની વચમાંની કાંઈ નામ ન આપી
શકાય એવી છે. બાળકો આને ધણા જ
રસથી વાંચશે.

દેવકથાઓ:—લેખક: ચન્દ્રસંકર મનિ-
સંકર ભટ્ટ. પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત
ઉપર પ્રમાણે.

હિંદુઓનાં પુરાણોની કથાઓ આમાં જાલ-
કાચિન ભાષામાં દહી છે. ભાષા, ઉપરના પુસ્તક
કરતાં કંઈક વધારે અધરી અને સંસ્કૃતમય છે.
કંઈક વિષયને લઈને પણ એમ કરવું પડ્યું
છે. વર્ણનો કદાચ બાળકોને વધારે લાગ્યાં પડશે.
પણ જાણી વાતો એક સરખી બાળકોને ગમશે.

બેરૂ:—કર્તા: ત્રિભુભાઈ અને જીવનરામ.
પ્રકાશક: ઉપર પ્રમાણે. મૂલ્ય: બાલ મ-
૦-૧-૬. છુટક ૦-૮-૦.

આલસાહિત્યમાં આ એક નવીન ઉપયોગી ઉમેરો છે. બંને લેખકો સાહિત્યના આ ક્ષેત્રમાં મેળવેલી સફળતાને માટે મશ્હૂર છે. આ પુસ્તક “મોટી બેન” પછીનું છે. પુસ્તકની ભાષા જેમને માટે ચોખ્ખી છે તેમને ચોગ્ય છે. અંદર ચિટ્ટીઓ, નાટકના રૂપમાં મૂકેલ એક લોકવાર્તા, બીજી વાર્તાઓ, સર્વ યથાપોગ્ય પુસ્તકમાં આવે છે. એક બે બાળતો તરફ ધ્યાન ખેંચવાની અમને જરૂર જણાય છે.

હુકમ કહાપિ. રાણી કરે;
બીડી જુલે ચરે,
બે દરનાં બે ભૂય લરે.

x

x

કાશીની છે એવી વાત,
કાશી બહુ રાણી ભત.

આમાં બીજી અને છેલ્લી લીટીમાં રાખ્દો ખૂટતા જણાય છે. પૃ. ૮૫ ઉપર ધનસીના પાઠમાં લખ્યું છે: “ધનસી આઠ વરસનો છોકરો છે, એ જાતે આંધળો છે.” ‘આંધળો’ નામની ‘જાત’ ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ નથી. દરો તો પણ જાત, નહિ હોય. ‘આંધા’ નામની અડક કોઈ કોઈ નાતમાં હોય છે.

પુસ્તક બાળક ધણી જ ઉત્સુકતાથી વાંચી જશે એમાં અમને સંદેહ નથી.

પાઠધા:—લેખક: શ્રી ધૂમકેતુ. પ્રકાશક: ઉપર મુજબ. મૂલ્ય આલ. રૂ. ૦-૨-૬. છુટક ૦-૫-૦.

શ્રીયુત. ધૂમકેતુએ લખેલાં ત્રણ બાળ નાટકોનો આ સંગ્રહ છે. પણ આ ત્રણેય નાટકો ખાસ કરીને બાળકોને ભજવવાને માટે લાયક અમને જણાતાં નથી. ‘ગામડાંની ધૂળમાં દંકાયલાં’ એ નાટકમાં જે વક્તવ્ય છે તે મોટી ઉમરના માણસોને સમજવાને માટે છે, નાનાં બાળકોને માટે નથી. અને એ વક્તવ્ય પણ બરાબર કહેવાયું લાગતું નથી. ગામડાંની ધૂળમાં ધણુંય રતો દંકાએલાં છે, એવો

ખ. ૮

અડધા વિના તેને કાઠ ઓળખતું નથી, અને ગામડાંના માસ્તરો ઓળખે તો પણ પોતાની પરિસ્થિતિ અને પરંત્રતાને લીધે તેને એવો અડધી શકે તેમ નથી એ વાત ખરી છે. પણ નાટક તે વાત કહી શકતું નથી. દરદેવરામ માસ્તર, એક લીટા ઉપરથી છોકરો ચિત્રકાર થશે એમ માને, એક છોકરો પથ્થરમાં કાણું પાડે તે ઉપરથી તે શિલ્પી થશે એમ માને, તેમાં માસ્તરનું પરીક્ષાકૌશલ નથી દેખાતું પણ લાગણીની ઘેલછા દેખાય છે. છોકરાઓ પણ (દાખલા તરીકે દામુ) તેને બનાવી જાય છે તેની તેને ખબર પડતી નથી. ગામના લોકોથી ન દેખાતું બેઠએ એટલો તે દુઝાય છે અને પરીક્ષા પાસે આવી છે એટલું પણ ભૂલી જાય છે. આદર્શવાળાં માણસો આવાં શુદ્ધિમાં મંદ હોય એવી માન્યતા આ નાટિકાની નીચે દેખાય છે તે ખરી નથી—છેવટ લેખકના વક્તવ્યને ઉપકારક તો નથી જ. ગામડાંનાં રતો કરતાં, માસ્તરની ઉપદેશનીયતા આમાં વિશેષ દેખાય છે. એવી જ રીતે કવિ-રાજમાં પણ કવિની કૃત્રિમતા કરતાં, નિશાળની કવિતા ગોખામણીમાં વાત સત્યની અને ધરતું શિક્ષણ અને વ્યવહાર અસલનો ઉપદેશક, એ વિસંવાદમાં ઉત્પન્ન થતું હાસ્ય જ વધારે ધ્યાન ખેંચે છે અને એ હાસ્ય બરાબર વ્યક્ત થયું છે. લાકુ અને દાળનો હાસ્યરસ અમને એવો માર્મિક કે સત્યનિહ લાગતો નથી.

બાળ નાટકોની આપણા સાહિત્યમાં ખોટ છે. અને તે પૂરી પાડવાનો આ પ્રયત્ન અભિનન્દન અને ઉત્તેજનને ચોગ્ય છે.

૨૧૦

બાળલોકગીત સંગ્રહ ભાગ ૧-૨:—સંપાદક: ગિજુભાઈ. પ્રકાશક: ગોપાળ ગમનન વિદ્યાંસ. શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર. દરેકના ત્રણ આના.

બાળશિક્ષણ અને બાળ સાહિત્યના એકચત્ર સમ્રાટ શ્રી ગિજુભાઈ બાળવાર્તાના પાંચ ગ્રંથો

બાળકોને બેટ ધર્મ પછી તેમને બાળલોકગીતો આપે એમાં પૂરેપૂરું ઔચિત્ય છે. જેમને બાલ માનસનો સારો પરિચય હોય તેમને હાથે થયેલી ચુંટણી બાળકોને મનપસંદ નીવડે એમાં કંઈ નવાઈ નથી. વળી હાલમાં જ્યારે શિક્ષણમાં લોકગીતોને સ્થાન મળવા માંડ્યું છે ત્યારે ધણા શિક્ષકો અને માબાપોને બાળલોકગીતો લાવવાં ક્યાંથી એવી મૂઝવણ થતી હતી. શ્રી ગિજુભાઈએ તેમની મુઝવણને અંત આણ્યો છે. તેઓ આમને આમ બાળસાહિત્યનું સંપાદન અને સંશોધન કરતા રહે એટલી અમારી માંગણી છે. યુજરાત તો એમનાં કાર્ય વધાવતું જ આવ્યું છે. બાળવાર્તા ભાગ ૫ માં:-સંપાદક: ગિજુભાઈ. પ્રકાશક ઉપર મુજબ. કિંમત ચાર આના.

પહેલા ચાર ભાગોની માફક આ પણ નાની નાની બાળવાર્તાઓનો સંગ્રહ છે.

૧૦

ચુંટણી:-સંપાદક: ઝવેરચંદ મેઘાણી. પ્રકાશક: સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્યમંદિર, રાણપુર. મૂલ્ય દસ આના, પાકું પૂરું ચૌદ આના.

લોકગીતો અને લોકસાહિત્યને સંઘરવાને માટે અથાગ પરિશ્રમ લેનાર શ્રીયુત મેઘાણીનું આ એક નવું પ્રકાશન છે. તેમાં યુજરાતનાં લોકગીતોનો સંગ્રહ છે. યુજરાતની જુદી જુદી નાતોમાં ગવાતાં ગીતો, જરૂર પડે ત્યાં, તેનાં પાઠાંતરો સાથે આપ્યાં છે. એ ગીતોના ઉપર પ્રાસ્તાવિક ટીપ લખી છે અને પુસ્તકની શરૂઆતમાં આ ગીતોમાં પ્રતીત થતો હિંદુલમ-સંબંધ દર્શાવ્યો છે.

સંગ્રહ સ્ત્રીઓમાં ઘણો જ પ્રિય થઈ પડશે; અને રીતરિવાજ જૂનાં લોકગીત વગેરેના અભ્યાસીને પણ ઉપયોગી નીવડશે.

વેણીનાં ફૂલ:-કર્તા: ઝવેરચંદ મેઘાણી. પ્રકાશક: શ્રી મહિલા વિદ્યાલય, ભાવનગર. ૦-૪-૦

શ્રીયુત મેઘાણીએ ઘણાં લોકગીતો સંગ્રહાં છે. તેમાંની ખૂબી તેમ જ ઉણપ બંને તેઓ બરાબર જાણે છે. એવાં અનેક ગીતો છે જેમાં પહેલી બેએક લીટીઓ સુંદર હોય, કાંઈ પણ સંગીત કાવ્યની સાથે હરીશ્રાધમાં મૂકાય એવી હોય, અને પછી તરત જ તેનો રસ અદરશ થઈ કેવળ બાલિશ પંક્તિઓનાં પુનરાવર્તનો આવે છે. એક બાજુથી લોકગીતો ઘણાં મોહક છે, ગાવામાં સુંદર અને સહેલાં છે, બીજી બાજુથી રસમાં વિચ્છિન્નધાર છે. આમાંથી લોકગીતનું સ્રોત જીવતું રાખવાનો ઉપાય એક જ છે તે એ કે લોકગીતોમાં હાલના ભાવો આપણી કલાની દૃષ્ટિએ વહેવ-રાવવા. આ સંગ્રહ એ દિશાનો એક પ્રયત્ન છે. અને તે લોકગીતોનું ઉજળું ભવિષ્ય સૂચવે છે.

બદનામ હિંદ:-લેખક: હીરાલાલ આર. ડૉક્ટર. ઘાટકાપર. કિંમત એક રૂપિયા.

મિસ મેયોની કુર્વિખ્યાત મધર ઇન્ડિયા પુસ્તકનો આમાં જવાબ છે. લેખકનો પુસ્તક લખવાનો પહેલો જ પ્રયત્ન છે. અને આરંભકની કેટલીક ત્રુટિઓ તેમાં હોય એ સ્વાભાવિક છે. પુસ્તકના આરંભમાં વિનંતી, આભાર, અર્પણ, બે બોલ, પ્રસ્તાવના, એટલું આવ્યા પછી વિભાગવાર અને પ્રકરણવાર જવાબ શરૂ થાય છે. આખા પુસ્તકમાં અંગ્રેજી અવતરણો, બીજાના અભિપ્રાયો, અત્યાર સુધીમાં થયેલા જવાબો વગેરે પુષ્કળ છે પણ હકીકતની વ્યવસ્થા જોઈએ તેવી નથી. ક્યાંક અમેરિકા ઉપર આક્ષેપથી, ક્યાંક ખંડનથી અને સર્વત્ર મિસ મેયોના ઉપસાદથી જવાબ વાળ્યો છે. કાંઈ કાંઈ જગ્યાએ આપણી ત્રુટિ હોય ત્યાં તે કણ્ણ પણ કરી છે.

પ્રથમ પુસ્તક લખવાની પસંદગી બહુ વખાણવા જેવી નથી. પુસ્તક પણ ઉતાવળમાં લખાયું જણાય છે. હવે પછી ચોતાને પ્રજાત

મળ્યું હોય તેવો કેાઇ વિષય લેખક લેશે તો વધારે સફળતા મળશે.

મહાવીર જીવનનો મહિમા:—કર્તા:

૫. ખેચરદાસ જીવરાજ દોશી. પ્રકાશક: એસ. જે. શાહ. મૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, માદલપુર, અમદાવાદ. મૂલ્ય બે આના.

મહાવીર જન્મન્તી પ્રસંગ માટે આ નાનકડું પુસ્તક રચાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. આ નાના પુસ્તકમાં કર્તાએ મહાવીર ચરિત્ર લખવાની સામગ્રી ખતાવી છે અને તેનો ઉપયોગ કરતાં કેવો વિવેક વાપરવો જોઈએ એ દાખલા આપી ખતાવ્યું છે. દાખલા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મૂળની સાચી વાત આસપાસ પછીથી કેવી રીતે ચમત્કારો વધતા ગયા. જૈન કોમ ધર્મચુસ્ત છે તો તેમના આ તીર્થંકર વિશેની હકીકતનું શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ તારતમ્ય કાઢી તેમાંથી ઐતિહાસિક હકીકત તારવી તેનું પુસ્તક પ્રકાશિત કરાવે તો ઘણા ધર્મના વહેમો નાશ પામે અને ધર્મનો ખરો પ્રકાશ પડે.

સોરઠી તવારીખના થર:—શ્રી બહાઉદીન કૉલેજના સ્નેહસંમેલનમાં આપેલું વ્યાખ્યાન. વ્યાખ્યાતા: ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ. પ્રસિદ્ધ કરનાર: બહાઉદીન કૉલેજ, સાહિત્ય સભા.

આજના યુગથી માંડીને અશોક અને તેના પહેલાંના કૃષ્ણચંદ્ર સુધીનો ઇતિહાસ યુગવાર ખેચરદાસે કવિશ્રી જોષ ગયા છે. સોરઠના ઇતિહાસનું તેમાં દોહન છે. યુવાનોને તે પ્રાણપ્રદ નીવડશે.

જગદ્ગુરુ:—લેખક અને પ્રકાશક: શંભુપ્રસાદ મણિસંકર ધનામદાર. કિ. ૦-૮-૦. જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય શાંત્યાનંદનું ટૂંકું જીવન અને તેમનો ગુણાનુવાદ.

આર્યપ્રકાશ જ્ઞાનઅંક ૧૯૮૮:—(તંત્રી દરિસંકર વિદ્યાર્થી) પ્રકાશક: બાપુભાઈ કુ. પટેલ: મૂલ્ય એક રૂપીઆ.

આર્યસમાજના તેમ જ સમાજ બહારના અનેક લેખકો પાસે આમાં લેખો લખાવેલા છે. અનેક ફોટાઓથી અંક સુશોભિત છે.

સાહિત્ય સમાચાર:—(માસિક) તંત્રી: નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી. એમ. એ. સંચાલક: ડૉ. શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકર. એમ. એ. પી. એચ. ડી. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦.

ગુજરાતી જ્ઞાનકોશના આમાં સમાચાર આવે છે. તે ઉપરાંત આ નવા તંત્રીજીના હાથમાં આ માસિક આવ્યું છે તેથી તેમાં સાહિત્ય સંબંધી પણ સારા લેખો વિવેચનાઓ આવવી શરૂ થઈ છે.

મજૂર સંદેશ:—પ્રકાશક: મજૂર આંદોલન અમદાવાદ.

આ સામયિકના કેટલાક સચિત્ર અંકો અમને અવલોકન માટે મળ્યા છે. મજૂરોનું સાહિત્ય સચિત્ર કરવાનો પ્રયત્ન ખાસ આવકાર યોગ્ય છે. તેમને આવાં આકર્ષણોથી વાંચવા લોભાવવાં જોઈએ. અને કેટલાંક માસિકો દલકાં ચિત્રોનું આકર્ષણ આપે છે તેનું આ નથી. મજૂર ચળવળને લગતા પુરુષોનાં ચિત્ર સાથેના તેમાં લેખો વગેરે છે. મજૂર વર્ગ આનો લાભ લેશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

આ સચિત્ર અંકો હવે બહાર પડવા બંધ થવાના છે એમ સાંભળી અમે ખિન્ન થયા છીએ: *The Baroda Colledge Magazine* Editor: Mr. R. M. Dalal. Single copy 12 annas.

સામાન્ય રીતે ચાલુ સામયિકોની સમાલોચના આ વિભાગમાં અમે નથી કરતાં. પણ આ અંક નવા તંત્રીના વહીવટમાં પહેલો જ નીકળ્યો છે અને તંત્ર અહીં વિદ્યાર્થીઓને સુપ્રત થયું છે માટે આને નવો અંક ગણી અમે સમાલોચના લખએ છીએ.

આવા સામાયિકો દુભાષિયાં હોય છે અને આ તો અંગ્રેજી ગુજરાતી ઉપરાંત મરાઠી હોવાથી

ત્રિભાષિયું છે. અને માત્ર ગુજરાતી વિભાગ જ અહીં જોઈશું.

આ વિભાગમાં પ્રથમ સોનેટ દર્શન દે છે. નવીન પદો એ પ્રકારનાં લખાવા માંડ્યા છે એ જ બતાવે છે કે ગંભીર વિચારમિશ્ર લાગણી માટે એ સ્વરૂપ અનુકૂળ છે. બીજે સોનેટ તો સોનેટના પ્રથમ દૃષ્ટાંતો જ છે એટલે તે વિશે કશું લખવાની જરૂર નથી.

બીજા વિદ્યાર્થીઓના લેખો પણ આશાપ્રદ છે. લાગણી બતાવવાના મોહમાં તણાવું એ યુવાન લેખકોનું લયસ્થાન છે તેથી ચેતાવી આ ઉત્સાહી લેખકવર્ગને અભિનન્દન આપીએ છીએ.

૨૧૦

તંદુરસ્તીના ઉકેલો :—લેખક : સ્વામી ૧૧. પ્રકાશક : મંત્રી ગણેશ કીડા મંડળ, લાવ-તાર. કિંમત મરજીપ.

આરોગ્ય વિશે સામાન્ય સૂચનાઓ સાદી માપમાં આપવામાં આવી છે. સમાજમાં આ બાબતનાં જ્ઞાનનો પ્રચાર જેમ વધુ થાય તેમ સારું.

ભૂમિકા :—કર્તા અને પ્રકાશક : ચંકર-લાલ હરિલાલ શુક્લ. બી. એ. બોરસદ. મૂલ્ય ૦-૨-૬.

સંસ્કૃત શીખવવામાં મદદકર્તા થાય એવા ઉદ્દેશથી આ પાઠમાળા રચવામાં આવી છે. પ્રયત્ન યોગ્ય દિશામાં થયો છે પણ વાક્યોની પસંદગી જોઈએ એટલી સારી થઈ નથી.

ચરોદા :—વર્ષ ૧ હું, અંક ૨ જો. તંત્રી : મણિલાલ નથુભાઈ દોશી અને હરિલાલ લક્ષ્મીભાઈ ઠક્કર. રતનપોળ, અમદાવાદ. વાર્ષિક લવાજમ બે રૂપિયા.

સ્ત્રીઓમાં વાચનનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી આ માસિક ચલાવાય છે.

બ્રહ્મદેશ :—(અઠવાડિક પત્ર) તંત્રી : રમેશ આર. ધારેખાન, ગૂજરાત ગિર્ડોંગ, ૧૫૮, ૩૧ગલી, રંચુત.

અરૂણોદય :—પત્રકાર પરિષદ ખાસ અંક. બેઘડી મોજ : ગૂજરાતી પત્રકાર પરિષદ વિશેષાંક.

પ્રચારક :—આર્યકુમાર મહાસલા વડોદરાનું મુખ્યપત્ર. લવાજમ દોઢ રૂપિયા. પરદેશ માટે ત્રણ શિલિંગ.

શ્રી વરણામા સેવા સમાજનો પાંચમા, —છઠ્ઠો વાર્ષિક રિપોર્ટ.

શ્રી સેવા મંડલ પાલેજ રેલ સંકટ નિવારણ ફંડનો હિસાબ તથા રીપોર્ટ :

૧૦

નોંધ

મજુરો અને હડતાલ

હિંદની હડતાલની સ્થિતિ જરા પણ સુધરી નથી. મુંબાઈની હડતાલ લગ્ન ચાલ્યા કરે છે. સમાધાની કરવા બેઠેલી સમિતિ સમાધાની કરી શકે એવું દેખાતું નથી. દરમિયાન હમ્બરો બેકાર પડેલા મજુરોની સ્થિતિ લાચાર અને ભયંકર થતી જાય છે. તેમનાં જીરૂં

છોકરાને મદદ કરવાને મુંબઈ કોરપોરેશનમાં દરરોજ રૂ. ૧૦૦૦ ની મદદ કરવાનો દરજ્જો આપ્યો પણ તે પસાર ન થતાં તેની તપાસ કરવા કમિટી નીમાઈ છે. મિ. ડાંગે (તેમની સામેની ફરિયાદ પાછી ખેંચી લીધી છે) ફરિયાદ કરે છે કે રશિયાથી તેમને મોટી રકમનો મનીઓર્ડર મળ્યો જોઈએ તે મળ્યો નથી. તેમને વડેમ આવે છે કે તેમની

વિદ્યાર્થીઓ પગે ચાલતાં અહીંસે માઇલની મુસાફરી ૧૮ દિવસમાં કરી આવ્યા. રસ્તામાં તેઓ અનેક સ્થળો જોતા ગયા અને તારંગા દાંતા અંબાજી જોઇ આશુ પહોંચ્યા. આ તો એક જ ખચર પત્રોમાં આવ્યા છે પણ ગુજરાત કાઠિયાવાડની અનેક કેળવણી સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓ આવી રીતે મુસાફરીએ જાય છે. વળી હમણાં ૧૫ વર્ષના પારસી છોકરાએ મુંબઈથી લકનો સુધીની એક હજાર માઇલની મુસાફરી સાઈકલ ઉપર વીસ દિવસમાં કરી છે. સૌથી વધારે આનંદપ્રદ ખચર તો એ છે કે વિદ્યાર્થીઓએ બારડોલીના સત્યાગ્રહમાં પણ રસ લીધો છે, ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ, અને જહોનો પણ, બારડોલી જઈ ખેડુતો સાથે વાત કરી આવ્યાં છે, અને મુંબઈના વિદ્યાર્થીઓએ મુંબઈમાં કેટલાક દિવસો ફાળો ઉઘરાવ્યો છે. અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠના એક વિદ્યાર્થીએ બારડોલીના માછરોટની મહેરબાનીથી સગા પણ ખાધો છે. વિદ્યાર્થીઓએ બારડોલીની લડતનો પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ કરવો જોઈએ કારણ કે આપણી નિઃશસ્ત્ર પ્રજાને આ સિવાય મુક્તિનું બીજું કોઈ સાધન નથી. સ્વતંત્રતા મેળવવાના પ્રયત્ન કરવાના આ ઉદ્ધાસમય વાતાવરણમાં જીવાન હોવાને માટે દરેક જીવાને પોતાનું જીવન ધન્ય માનવું ધટે છે. આવો જમાનો શતકોમાં કોઈક જ વાર આવે છે.

* * * અભિયન ઓલિમ્પિક હોલી ડીમ

જગતની રમતોની હરીફાઈમાં આ વખતે આપણી દિંદી ડીમ આમસ્ટર્ડામમાં છેલ્લની જીત મેળવીને દિંદમાં પાછી આવી છે. દિંદને આ માન પહેલું જ મળે છે. આખા મુંબઈએ ઘણા હર્વેથી આ ખેલાડીઓને વધાની લીધા છે. તેમણે અહીંના પ્રેક્ષકો આગળ પણ પોતાની રમત જતાવી છે. આખા દિંદનું તેમને અભિનંદન ધટે છે.

* * *

સરકારી કેળવણી

માધ્યમિક કેળવણી અને કૉલેજની રી વધારવાને માટે સરકારે એક પ્રેસનોટ બનાવ પાડી છે. આ મુજબ કૉલેજોમાં જ્યાં એક સત્રના રૂ. ૭૫) હતો ત્યાં રૂ. ૮૦) અને ધંધાની કૉલેજોમાં તો રૂ. ૧૦૦) સુધી રી થશે. હાઈસ્કૂલોમાં જ્યાં ઓછામાં ઓછી રૂ. ૨) છે ત્યાં રૂ. ૩) અને જ્યાં વધારેમાં વધારે રૂ. ૬) છે ત્યાં રૂ. ૭) થશે. આવી દરખાસ્ત કરવાનું કારણ સરકાર એવું જતાવે છે કે છેલ્લાં ૧૫ વરસમાં પ્રાથમિક કેળવણીનું ખચ ગણાથી વધી ગયું છે અને માધ્યમિકનું અમણાથી વધી ગયું છે. અને પ્રાથમિક કેળવણીને વધારે ઉત્તેજન આપવા સરકારને બીજી કેળવણીની આવક વધાર્યા વિના છુટકો નથી.

હવે પ્રથમ તો એ પ્રશ્ન છે કે સરકારનું ખચ વધું તો તે પ્રમાણે સરકારી ઉપજ પણ બધાં ખાતાંની વધી છે કે નહિ? અને કેળવણીમાં ખચ વધારવું પડે તેમ હોય તો બીજાં કોઈ ખાતાં નથી જ્યાંથી ખચ એવું થાય? દિંદમાં કેળવણી પછવાડે પ્રમાણમાં ઓછામાં ઓછું ખચ થાય છે અને લશ્કરમાં પ્રમાણમાં વધારેમાં વધારે ખચ થાય છે, દિંદની સનદી નોકરી દુનિયામાં ભારેમાં ભારે પગારદારની છે. તેમાં કશામાંથી તેમને કાપકપ કરવી નથી સૂઝતી અને આ જ્ઞાનપ્રચાર ઉપર કર નાંખવાનું સૂઝે છે!

બીજાં ખાતાં જવા દઈએ તો કેળવણી ખાતામાંથી જ ભારે પગારોમાંથી ક્યાં કાપકપ નથી થઈ શકતી? સામાન્ય રીતે સરકારી મદદ લેતી કૉલેજ, વિદ્યાર્થી દીદ રૂ. ૬૦) ખચે છે. પણ એલફિન્સ્ટન કૉલેજ રૂ. ૨૧૮) અને કેકન કૉલેજ રૂ. ૩૭૮) ખચે છે. આ કૉલેજોને જો દરગુલન કૉલેજના જેવાં સ્વયંસેવક મંડળોને સોંપી દે તો મોટી રકમ ખચત રહે. તે જ રીતે માધ્યમિક કેળવણીમાં પણ સરકારી

દાષ્ટકો સામાન્ય સરેરાશ કરતાં ઘણી વધારે રકમ વિદ્યાર્થી દીઠ ખરચે છે તે પણ આવી જ રીતે બચત રહે. આવી સ્વયંસેવકોથી ચાલતી સંસ્થાઓ કોઈ પણ રીતે સરકારી વિદ્યાલયોથી ન્યૂન છે એમ તો કોઈ નહિ જ કહી શકે.

આપણે ઘર આંગણે અનેકો દાખલો ભૂલવો ભ્રમ્યે નહિ. પ્રિન્સિપલ શિરાઝ અમદાવાદમાં પાછા આવ્યા છે. તેઓ નહોતા ત્યારે વિદ્યાર્થી દીઠ ખરચ રૂ. ૪૦ ને આશરે આવતું તે હવે તેમના આવવાથી લગભગ બમણું થયું છે. બધા વિદ્યાર્થીઓના અને પ્રજાના વિરોધ છતાં, કૌસિલમાં પૂછાયેલા પ્રશ્નો છતાં-તેમના સહકારી અધ્યાપકોના મનમાં તો એ કેવા હશે તે કોણ કહી શકે કારણ કે સરકારી નોકર જેવો કોઈ બીજો અબોલ જીવ નથી—તેઓ ગુજરાતમાં આવ્યા છે. બંગાળમાં ન પોસાયા, મુંબઈમાં ન સમાયા તે ગુજરાતમાં સમાય છે. કોઈનો પણ સમાસ કમ હોય તો કેળવણીખાતું સરકારને જરૂં છે. આવી જ રીતે ઘણાં વરસો પહેલાં એક અમલદારનો સમાસ કરવા સેકન્ડરી ટીચર્સ કોલેજ કાઢી હતી તે હજી ચાલ્યા કરે છે. પછી કેળવણી ખાતાનું ખરચ કેમ ન વધે !

પણ જ્યાં સુધી સ્વરાજ નથી મળ્યું ત્યાં સુધી સરકાર તો કરવાની હશે તે કરશે જ. પણ પ્રજા નથી સમજતી ? પરભાષાદાર અપાતી કેળવણીથી આપણું માનસ પરદીન અને અવિકસિત થાય છે. પૂતાની મહિલા વિદ્યાપીઠના પદવીદાન સમારંભને પ્રસંગે નવાજ મસૂદ જંગે રપ૬ કહ્યું છે કે આ પરદેશી કેળવણીથી આપણી ભાષાઓ સમૃદ્ધ મર્યાદિત નથી. વળી એ તો નક્કી છે કે સરકાર આપણને ભણાવે છે તે તેમના કારકુનો પૂરા પાડવા માટે, અને દિદીઓ પાશ્વર્ય વસ્તુઓના મોદમાં પડી તેની ખરીદી કરે એટલા માટે. કેળવણી આપતાં આપતાં પણ આપણે કેળવણીથી રાજકીય સ્વતંત્રતાની

અભિલાષા ન કરીએ તેને માટે તેને ચિંતા રહ્યા કરે છે. માટે આફ્રિકાની હામસી પ્રજાની કેળવણી ઉપર ત્યાંની સંસ્થાની સરકારે વિચિત્ર નિયંત્રણ મૂક્યું છે. સરકારી પરીક્ષા પસાર કરીને શિક્ષકનો પરવાનો મેળવ્યા સિવાય કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને ભણાવવો એ ત્યાં ચોરી જેવો ગંભીર ગુન્હો છે. અંગ્રેજોનું શિક્ષણ બંધ કર્યું છે. તારખાતાના કે એવા નોકરીના કામ માટે ભ્રમ્યે એટલું જ અંગ્રેજ ભણેલા થોડા પેદા કરીને સરકાર બાકીનાઓ તો માત્ર અંગ્રેજોને માટે ધન પેદા કરી આપે એ જ ધ્યેયથી ત્યાંનું કેળવણીખાતું ચલાવે છે ! આ બધું જાણતાં છતાં સરકારી કેળવણીનો મોહ આપણી પ્રજાને છૂટતો નથી.

અને આટલું બધું ખરચાળ અને હાનિકારક ઉચ્ચ શિક્ષણ શા માટે બધા લેવા જાય છે ? આપણા ધંધાઓ પરદેશીઓના હાથમાં જતા જાય છે. સુતારી, હુદારી, ધમારતી વગેરે ધંધામાં પણ આપણે દહાડે દિવસે પરાધીન થતા જઈએ છીએ. આ ધંધાદારી, સરકારી કેળવણી લે છે એટલે ધંધો મૂકીને પાછો કારકુની શોધે છે. કોઈ પણ દેશમાં શાલાન્તે વિદ્યાર્થીઓનું આવડું મોટું પ્રમાણ કોલેજનું શિક્ષણ લેવા માંડતું નથી. આપણે ત્યાં તો જેમ ગાંડું ચીસે ચીસે તેમ મેટ્રિક પછી બી. એ., બી. એ. પછી એમ. એ. કે એલ. એલ. બી. કે અને ! આથી ભણેલાઓ ધંધા વિનાના થાય છે અને ધંધા ભણેલા વિનાના થતા જાય છે.

બીજા દેશોમાં જેમને ખાસ લેખકનું કામ કરવું હોય તેઓ જ કોલેજની કેળવણી લે છે બીજાઓ તો ધંધામાં નિષ્ણાત થઈ ધંધે વળે છે. આપણે ત્યાં ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવા જનારા લેખક થવાને જ તેમ કરતા હોય—અને એમ જ માનવું ભ્રમ્યે કારણ કે લેખક ન હોવામાં અર્ધો હીણપન મનાય છે—તોપણ સરકારી

કેળવણીથી કાયદો નથી કારણ કે ત્યાં સ્વભાષા તો ખેડાતી જ નથી. સ્વભાષાને માટે અવકાશ તો માત્ર રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં જ છે.

પ્રથમ એ આ સરકારી પરનાજે પૈસા ખર્ચી કેળવણી લેવાનું છોડી દઈ કેળવણીના અનેક રાષ્ટ્રીય અખતરા કરવા જોઈએ.

* * *

૬ ઇન્ડિયન હાઇકોર્ટસ બિલ

બાઈબિલમાં કહ્યું છે કે તારો જમણો હાથ (જે કાંમ સુકૃત્ય) કરે તે ડાબા હાથને જાણવા દઈશ નહિ. આપણી ક્રિસ્તન સરકાર, કોઈને જાણવા દીધા વિના જમણા હાથે આપેલું ડાબે હાથે લઇ લેવામાં કુચલ છે.

ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટની ૧૦૧ મી કલમ પ્રમાણે હાઈકોર્ટના જજોનેની કે સેપ્પા હિંદી સનંદી નોકરોથી, કે ઇંગ્લેન્ડના અને સ્કોટલેન્ડના બારિસ્ટરોથી અને બાકીની કે વકીલો અને પ્રાન્તિક અધિકારીઓથી પૂરાતી હતી. વડા જજની જગ્યાએ માત્ર બારિસ્ટરની જ નીમણૂક થઇ શકતી હતી. હિંદી સરકારે નીમેલી વકીલોની કમિટિએ બધા ઇલાકામાં તપાસ કરીને લાગામણ કરી હતી કે વડા જજની જગ્યા વકીલોને માટે પણ ખુલી મૂકવી જોઈએ.

થોડા સમય પર ખર્ચ મળ્યા કે ઇંગ્લેન્ડમાં અમીરોની સભામાં આ સંબંધી બિલ પહેલી સુનાવણીમાં પસાર થયું છે અને તેમાં વડા જજની જગ્યા અહીંના વકીલોને માટે ખુલી મૂકવાની કલમ છે. પણ આલું બિલ દિલમાં જાહેર થયું નથી તેમ જ હિન્દી સરકારે એસેમ્બલી કે કોસિલના કોઈ પણ સભ્યને પણ જણાવા દીધું નથી. હિન્દી સરકાર પોતે પણ ન જાણતી હોય એમ તો કેમ અને ? તેમ જ સમાચાર આપનારાં ખાનાંએ પણ બિલની પૂરી માહિતી આપી નથી.

પણ હવે જણાય છે કે એ બિલ અમલમાં આવવાનું પૂરેપૂરું કારણ હતું. વડા જજની જગ્યા અહીંના વકીલોને માટે ખુલી મૂકવા સાથે, હિન્દી સનંદી નોકરોને માટે પણ તે ખુલી મૂકી દીધી છે. હવે ન્યાયખાતામાં બિલકુલ સનંદી નોકરોને રાખવા સામે જ પ્રગ્નનો તો ધણા સમયથી વિરોધ છે. દોડસો ઉપરાંત પરસથી વડા જજની જગ્યાએ સનંદી નોકરને ન નીમવાનો રિવાજ આસ્યો આવે છે. સરકારી કારોબારી કામ કરનારા નોકરોનાં મનો શુદ્ધ ન્યાય આપવાને માટે જોઈએ તેટલાં વિશાળ કે તટસ્થ હોતાં નથી એ જાણીતું છે. જજની જગ્યાએ પૂરી શકાય એટલા કાબેલ વકીલ બારિસ્ટરો હિંદુસ્તાનમાંથી મળી રહે તેમ છે. છતાં અહીંના વકીલોના લાભને બદલે સનંદી નોકરોને વડા જજની જગ્યાએ નીમવાનો કાયદો સરકાર કોઈ ન જાણે તેમ સરકાવી દે છે.

વડા જજને આસને બેસનાર છેલ્લો સનંદી નોકર, નંદુકમારને કંસીની સમક્ષનાર સર ઇલીજા ઇમ્પી હતો. સરકારને તે જાનો ખાજો આણવો હશે !

* * *

૬ ઇન્ડિયન નેવી બિલ

જ્યોત્સના રાજતંત્રની વિદ્યમાન આલું જ એક બીજું પગલું સરકારે ભર્યું છે. ગયા ફેબ્રુઆરીમાં સરકારે ૬ ઇન્ડિયન નેવી (ડિસિપ્લિન) બિલ એસેમ્બલીમાં પેશ કર્યું હતું. અને એ બિલથી હિંદી દરિયાઈ લશ્કર અસ્તિત્વમાં આવશે એવું જણામાં કૂંકમાં દતાં. પણ આ લશ્કરનું ખર્ચ દિલ ભરે તે સિવાય તે બીજા કોઈ રીતે દિલ ન હોતું. દિલોએને તેમાં નોકરી મળવાને બિલકુલ અવકાશ નહોતો. એ બીજા બધી રીતે જાણે. બ્રિટિશ દરિયાઈ લશ્કરના બાપ જેવી તેની રિયનિ િયંતી હતી. એસેમ્બલીએ

આ જોયું અને તે બિલને એકની-બહુમતિથી રદ કર્યું. અત્યારે સરકાર એ રદ થયેલા બિલના બધા હારા પોતાની કારોબારી સત્તાથી ફરી અમલમાં મૂકે છે.

મિ. હાથનું બિલ

એ આવતી લેગિસ્લેટિવ એસેમ્બલીની બેઠકમાં આવનારું ઘણું અગત્યનું બિલ છે. તેનો મુખ્ય મુદ્દો હિન્દના દરિયા કિનારાનો દરિયાઇ વહેપાર હિન્દનાં જ અને મુખ્યત્વે હિન્દી અમલદારો અને એન્જ-નિયરોથી ચાલતાં વહાણોથી થવો જોઈએ એ છે. આખા દેશનો એને ટેકો છે પણ અત્યાર સુધી આ વહેવાર પચાવી પડેલા અંગ્રેજોને તેથી નુકસાન જાય એમ છે એટલે તેઓ આ બિલ ક્રાંતિકારક છે, તેથી દેશને ગેર ફાયદો થશે વગેરે અભિપ્રાયો અને તેટલા ફેલાવે છે.

ખરી વાત એ છે કે દરેક દેશ પોતાના કાંકાનો વહેપાર પોતાના જ હાથમાં રાખે છે.

પરંતુ એ રીતે પોતાનો વહેપાર બજવાન કર્યો છે અને અત્યારે ફ્રાન્સ, કેનેડા, આસ્ટ્રેલિયા, જાપાન અને અમેરિકા સુધાં પોતાના કાંકાના વહેપારનું સંરક્ષણ કરે છે. પણ આપણો વહેપાર તો અંગ્રેજોના હાથમાં જ રહ્યો છે. અને એ જાળમાં જયેલ વહેપારીઓએ હરીફાઈ કરી આ ઉદ્યોગ ૨૫ વરસમાં ત્રીસ કંપનીઓ બની થઈ તેમાંથી એકેયને પગલર થવા દીધી નથી.

એસેમ્બલી અને કૉન્સિલ આદિ રોટે બનને એ આ પ્રશ્ન હાથમાં લીધો. સરકારે તપાસ કરવા એક કમિટિ નીમી. કમિટિએ ૧૯૨૩ માં તેની તપાસ શરૂ કરી. તેમાં હિંદી સભ્યોને ખાતી થઈ કે અંગ્રેજો આ વહેપારમાં લગભગ ઈન્કારો બોગવતા હતા. રેલવેના બાવો પણ તેમના પરદેશી વહેપારને ફાયદો કરે તેવા રહેતા હતા અને એમાં બંદરો સાથેના તેમના વહેપારને લીધે નાનાં બંદરો ખોલતાં નહોતાં. ૪૦૦૦ માછલૂના કાંકાના વહેપારમાં હિન્દને કશો ભાગ

ન મળતો, હિન્દના બેસારૂઓ, ખાસ કરીને હલકા વર્ગના બેસારૂઓ સાથે ઘણી ખરાબ વર્તણૂક ચલાવતી હતી અને પરદેશના હિતને અનુકૂળ નીતિએ હિન્દનો નિકાસ વહેપાર ચલાવતો હતો. આ ઉપરથી કમિટિએ ભલામણ કરી કે હિન્દનો વહેપાર હિન્દનાં વહાણો માટે જ છેવટે રાખવો જોઈએ. અને કોઈ પણ કંપનીને હિન્દના કોઈ વહેપાર કરવાનો પરવાનો મળે તે પહેલાં દરેક વહાણ દીક ઓછામાં ઓછા બે હિન્દીઓને વહાણના ઓફિસર અને ઇન્જ-નિયર તરીકે તાલીમ મળવા રાખવા જોઈએ. અને એ અમલદારો તૈયાર થના જાય તેમ તેમ તેમને નોકરીમાં રાખી એક વહાણ પર ઓછામાં ઓછા ૫૦ ટકા હિન્દીઓને નોકર રાખવા જોઈએ.

આ ભલામણ ૧૯૨૪ માં આવી. આવી અગવડભરી યોજના હિન્દી સરકારે આટલાં વરસ અભરાર્થ પર મૂકી રાખી. હવે મિ. હાથ એ જ ભલામણો ઉપરથી આ બિલ આવતી બેઠકમાં પેશ કરશે.

અંગ્રેજ વહેપારના હિતસ્વીઓ આ બિલ ક્રાંતિકારક છે વગેરે વાંધા ઉઠાવે છે. પણ ખરી વાત તો તેમને આવો નફાવાળો વહેપાર છોડવો પડશે તે ગમતું નથી એ છે. પણ તેમણે સમ-જવું જોઈએ કે હિન્દને નુકસાન કરી તેમણે પણ વરસ નફો ખાધો, હવે ઘણું થયું !

પરદેશી મીઠું

હિંદ સિવરપુલનું મીઠું ખાય છે આ વાતથી તો કોઈ હિંદી અમલદારો નહિ જ હોય. હિંદ પોતાનું મીઠું પકવી શકે કે કેમ એ પ્રશ્ન અને હિંદને તેમ કરવાને ઉત્તેજન આપવાનો પ્રશ્ન સરકારે રેવન્યુના સેન્ટ્રલ બોર્ડને પૂછ્યો. અને તે બોર્ડે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે બંગાળ અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ મુખ્ય અને મદ્રાસનું મીઠું વાપરશે એવો સંભવ નથી અને “ જો કે

અંગાળ વાપરે છે તેવા સફેદ મીઠાની સાથે ઢરીકાષ કરી શકે તેવું મીઠું હિંદમાં પકવી શકાય પણ હિંદને પૂરું પડે તેટલું મીઠું પરવડે તેટલી દિંમતે ઉત્પન્નની શકાશે નહિ." સરકારે આ અભિપ્રાય સ્વીકારી લઇ તે વડે ખજરખંત બહાર પાડ્યું, ખરી રીતે આ પ્રશ્ન ટરીફ ઓઈને પૂછવો જોઈતો હતો.

પણ સરકારે સ્વીકારેલો અભિપ્રાય ખોટો પડ્યો છે. ઓખામાં પકવેલું ૩૪,૦૦૦ અંગાળી મણુ મીઠું અંગાળમાં આપ્યું છે. જે કે અંગાળને પૂરું પડે તેટલું મીઠું ઓખા હાલ તુરત પકવી શકે તેમ નથી પણ આથી એટલું તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે ઓખામાંથી અને હિંદનાં બીજાં મીઠાનાં મથકો હિંદ પૂરતું મીઠું ઉત્પન્ન કરી શકે. પણ સરકાર કહે છે: " પૂરતું મીઠું ઉત્પન્ન થાય તોપણ લગાધના સમયમાં પૂરતું મીઠું મળી શકે કે કેમ તેની ખાતરી ન આપાય." આ અર્થોક્તિક દલિલ અમારાથી સમજાતી નથી. લગાધમાં તો ઉત્પન્ન પરદેશી મીઠું પહોંચાડવું મુશ્કેલ પડે.

પણ સરકારની ચોતાના ધરની નીતિ જુદી છે. ત્યાં ૧૯૨૨માં એનેમલનાં વાસજોની આયાત પર સંરક્ષક કર નાંખ્યો હતો. ૧૯૨૨માં તેની અવધિ પૂરી થઇ, ૧૯૨૩માં માલમ પડ્યું કે ૧૮માંથી માલ ૬૦૦ પેટીઓ એનેમલનો વેપાર કરે છે કે તરત પાછો સંરક્ષક કર નાંખ્યો. પણ સાવકા હિંદને માટે એવું સંરક્ષણ ક્યાંથી હોય.

સિંધ વિશે સમાધાન

સર્વપક્ષ પરિષદ સરનાર માટે એ મુસદ્દો વડે છે તેમાં સિંધનો પ્રશ્ન પશ્ચીમી મુશ્કેલીવાળો છે. પ્રથમ તો મુસલમાનો તેને જુદો પાડવાને આગ્રહ કરે છે, કેંગ્રેસે બાપાના ધારણ ઉપર આ દિંદુ-મુસલમાન સમાધાનની એક દ્વર્ગ નદી કે જુદો પાડવા સંમતિ દર્શાવી છે ત્યારે દિંદુ મહાસભા

તેને જુદો પાડવાની વિરુદ્ધ છે. મુંબઈ ઇલાકાના વહીવટથી તેને જુદો પાડતાં તેની આવકમાંથી તેનું ખરચ પૂરું પડશે કે નહિ એ પ્રશ્ન વિશે તપાસ કરવા દિંદુઓમાં ભરાયેલી સર્વપક્ષ પરિષદ એક પેટા કમિટી નીમી હતી. હવે સિંધના સર્વ વર્ગોના સંભાવિત પ્રતિનિધિઓએ એક સભા ભરી કેંગ્રેસના ઠરાવ અનુસાર આ પ્રાંતને સ્વતંત્ર વહીવટ આપવા બાબતના ઠરાવ કરેલો છે. તેમાં મસીદા પાસે સંગીત અને ગોવધ સંબંધી કેંગ્રેસના જ ઠરાવો છે. સિંધમાં સંયુક્ત મતદારમંડળ રહે પણ ગેર મુસ્લિમ લઘુમતિને પ્રમાણુસર પ્રતિનિધિત્વ મળે. અત્યારે એ લઘુમતિ કુલ વસ્તીની ૨૮ ટકા છે. પણ હિંદના બીજા પ્રાંતોમાં જે વધારે પ્રતિનિધિત્વ મળે તો સિંધને પણ ૧૦ ટકા સુધી વધારે પ્રતિનિધિઓ મળે. આવા ઠરાવો થયા છે. આ સભામાં સઘળાં પંતોના પત્રકારોએ પણ હાજરી આપી છે. આથી સર્વપક્ષ પરિષદની એક મોટામાં મોટી મુશ્કેલીનો અંત આવ્યો છે અને હવે વખતસર આવી જાય જાણી શકાય છે.

તા. ક. પરંતુ શ્રીયુત જયરામદાસજીએ આ સમાધાનમાં સંમતિ આપી નથી અને દિંદુઓનો એને ટેકો નથી એમ પક્ષીના ખજરાથી જણાય છે.

સંયુક્ત પ્રાંતનાં રાજનામાં

સૌને યાદ. હરી કે સંયુક્ત પ્રાંતોની ધારા સભાએ સાધન કમિશનનો બહિષ્કાર બહુમતિથી પસાર કર્યો હતો. પ્રધાનો તે વખતે તટસ્થ રહ્યા હતા અને એકેય પક્ષમાં તેમજે મત આપ્યો નહોતો. હવે સંયુક્ત પ્રાંતના ગવર્નર સર અલેક્ઝાન્ડર મુડિંગેને સાધન કમિશનની બાબતમાં પ્રધાનોનો સંપૂર્ણ સહકાર માગ્યો. પ્રધાનો, રાજ્યરાજ્યર બલિ અને કાકુર રાજ્ય-

સિંહ, ધારાસભાની બહુમતિને અધીન રહી સાધ્મન કમિશનની બાબતમાં તટસ્થ રહેવા માગે છે. આવા પ્રસંગનો આગળનો કોઈ દાખલો ન હોવાથી પ્રધાનોએ રાજનામું આપ્યું નહોતું પણ તેમને સર મુડિએ રાજનામું આપવાની ફરજ પાડતાં તેમણે રાજનામું આપ્યું છે. મદ્રાસમાં પણ આમ જ બન્યું હતું અને સંયુક્ત પ્રાન્તનો આ બીજો દાખલો થયો. આ દાખલો કાયદાની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્વનો છે. આમાં પ્રશ્ન એ રહ્યો છે કે જ્યારે ધારાસભાની બહુમતિ સરકારે અખત્યાર કરેલી નીતિની વિરુદ્ધ હોય ત્યારે પ્રધાનોએ કેમ વર્તવું જોઈએ? આવે પ્રસંગે પણ જો પ્રધાનોને સરકારની નીતિ પ્રમાણે વર્તવાને બંધાયેલા ગણીએ તો પછી ધારાસભાનો અને જવાબદાર રાજતંત્રનો કશો અર્થ રહેતો નથી. કૌંસિલોનું આથી મોટું બીજું અપમાન હોઈ શકે નહિ.

* * *

આમની સલામાં હિંદ

કોઈ કોઈ વાર ડોકિયાં કરે છે. ગુન્હા માટે સજા થાય પણ પછીથી છૂટક પૈસા લઈ સરકારને ખાતમી આપનાર હોવાનું માલુમ પડતાં કેદમાંથી છોડી મુકેલ, સુપ્રસિદ્ધ બેનરજી વિશે પ્રશ્ન પૂછતાં અર્લ વિન્ટર્ટને જવાબ આપ્યો કે દરેક માણસની સરકારને ખાતમી આપવાની ફરજ છે, અને ખાતમીના બદલામાં સરકાર કિંમત આપે તે પણ ખરાબ છે. પણ ખાતમી માટે લોકોને ઉશ્કેરેને ગુન્હા કરાવી ખાતમી બીજી કરે તેનું શું? અને આવડું મોટું સી. આઇ. ડી. ખાતું ચાલતાં છતાં આવા ઉધડ કામ કરનારા ખાતમીદારોની શી જરૂર પડી? જો આમ ખાતમીનો વેપાર ચાલી શકે તો કોઈ માણસ પોતાના ખાનગી વ્યવહારમાં સ્વસ્થ જ ન રહી શકે.

બીજી વખત "Politics of Oil" (તેલનું રાજકારણ) નામનું પુસ્તક મુંગધ સુધી આવેલું તે જપ્ત કરી લીધું તે સંબંધી પ્રશ્ન પૂછતાં

અન્ડર સેક્રેટરીએ જવાબ આપ્યો કે તે પુસ્તક વાંધા ભરેલું નથી પણ તે પુસ્તકનું ઉદ્ભવસ્થાન વાંધા ભરેલું છે. હિંદનું કોમ્યુનિસ્ટોથી રક્ષણ કરવું જોઈએ.

આ જ બચથી—સરકારને માટે જો ભય શબ્દ વાપરી શકાય તો—મુંબઈમાં કેદ કરી રાખેલ મિ. કેમ્પબેલને પાછા આચિન્તા કેદખાનામાંથી બોલાવી ઇંગ્લંડ મોકલી દીધા છે.

* * *

સાધ્મન કમિશન

સાધ્મન કમિશનનો બહિષ્કાર તૂટે અને તેને આવકાર મળ્યાનો દેખાવ કરી શકાય તેટલા માટે ગમે તેવા ઉપહાસનીય પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. તેવા એક પ્રયત્ન થ કન્ઝેરી લીગની સ્થાપના છે. ઉત્તર-હિન્દમાં પોતાના હાથ નીચેના ખેડુતોને કચરીને અને સરકારી અમલદારોની ખુશામત કરીને તર રહેનાર જમીનદાર વર્ગના પચાસેક સભ્યો અને બીજાઓ જેમને સરકારી રાજ્યમાં હિત છે તેવાઓનો આ સંઘ સ્થપાયો છે. 'હડાપણની નીતિએ' હિંદની પ્રગતિ સાધવાને ઉત્સુક હોય તેવાઓનો આ સંઘ છે. સંઘ અનેક હેતુઓ ખતાવે છે પણ તેનો ખરો હેતુ એ છે કે સાધ્મન કમિશન આગળ પોતાનાં હિતો રજૂ કરવાં. આ આખું તૂત અંગ્રેજોનું બંધું કરેલું છે તે સ્પષ્ટ છે. તેની મુખ્ય ઓર્ગેનિસ કલકત્તા કે મુંબઈ કે એવા કોઈ સ્થળમાં નથી પણ કાનપૂરમાં છે જ્યાં અંગ્રેજ વેપારીઓનો સૌથી વધારે વગવડો છે. આ સંઘ માત્ર મોટા જમીનદારોનું જ હિત જોવાનો છે. જમીન વિનાના અને પૂરું પેટપૂર ખાવા નહિ મળનારને માટે તે નથી. અને દેશમાં તેવાઓની જ સંખ્યા મોટી છે, અને સ્વરાજ પણ તેવાઓને માટે જ જોઈએ હોય. પંડિત મોતીલાલ નહેરૂએ ઠીક કહ્યું છે કે દેશની સ્વતંત્રતાના ખરા શત્રુઓની આ લીગમાં સંપૂર્ણ યાદી છે.

સાધન કમિશને પોતાને મદદ કરવાને એક મદદનીશ કેળવણી સમિતિ નીમી છે. તેના સભ્યોની નીમણુંકની નીતિ તરત જણાઈ આવે એવી છે. મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તાની જૂનામાં જૂની યુનીવર્સિટીઓમાંથી કોઈને સભ્ય નીમેલ નથી. પણ પૂર્વ બંગાળ, અને પંજાબ જે પ્રાન્તોમાં કેમી વિખ્યાદ સૌથી વધારે છે તેમાંથી સાતમાંથી ચાર લીધા છે.

સાધન કમિશનને મદદ કરવા પંજાબની ધારાસભા કમિટિ નીમાઈ હતી અને તે કમિટિએ એવી શરતે કમિશનને સહકાર આપવાનું કહ્યું હતું કે કમિશનના બીજા સભ્યો જેટલી જ છૂટ તેમને સાક્ષી તપાસવામાં અને હસ્તાવેજો જોવામાં મળવી જોઈએ. સર સાધનને પહેલાં એમ બહાર પાડેલું હતું કે હવે તેઓ કેમી પણ નવા હક કમિટિએને આપવાના નથી, પણ હિંદુસ્તાનને સહકાર કરવા લોભાવવા તેમણે તે શરત પણ કમીલ કરી છે.

આખા હિંદુસ્તાનની ધમ્મજ વિરુદ્ધ પંજાબે સહકાર કરવાનું નક્કી કર્યું છે, તેને તો કશું કહેવાનું નથી. પણ આ ઉપરથી બહિષ્કાર એ કેવું સફળ હથિયાર છે એ જ સાબીત થાય છે. હિંદુસ્તાન રાજીનું પ્રેમલ કોનફરન્સ સિવાય સહકાર ન આપવાના મતને દહતર વળગી રહેશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

* * *

ખારડોલી સત્યાગ્રહ

અત્યારે ખારડોલી સત્યાગ્રહ આખા હિંદ આગળનો એક મહાન પ્રશ્ન ગણાય છે. આખી પ્રજા લોકોની માગણીના ન્યાયીપણા અને સરકારના દુરાગ્રહ વિશે એકમત થતી જાય છે. વડી ધારાસભાના પ્રમુખ નામદાર વિરુદ્ધભાઈ પટેલે પણ લોકોની માગણી ખરી છે એમ દર્શાવી લખત. આલે ત્યાં સુધી દર માસે રૂ. ૧૦૦૦) આપવાને લખ્યું છે.

ગઈ તો. ૧૨મી ખારડોલી દિવસ તરીકે આખા દેશમાં પાળવાનું નક્કી થયું હતું અને તે મુજબ તે તારિખ પળાઈ હતી. હિંદુસ્તાનના બધાં પ્રમુખ શહેરો, તથા બધી વેપારી રાજકીય સંસ્થાઓએ ઠરાવ કરીને ખારડોલી તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી. ખારડોલી કાળોના છેલ્લો બહાર પડેલો આંકડો એક લાખ ઓળીસ હજાર ઉપરનો છે. અને આ રકમ નાની નાની રકમો અને ગરીબ માણસોની રકમો તેમ જ તવંગરની રકમોથી ખતેલી છે એ સાબીત કરે છે કે આખા દેશને આ હીલચાલ તરફ સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે.

સરકાર પણ હવે તો બહુતી હશે કે હિંદમાં તો તેણે નૈતિક આંખર કે પ્રતિષ્ઠા જેવું કંઈ રહેવા દીધું નથી. હવે તો તેને એક જ ઉપાય હાથ રહ્યો લાગે છે તે એ કે લોકોને બુદ્ધમયી કરાવીને વશ કરવા અને બુદ્ધમ કરતાં કોઈ જરા પણ સામે થાય તો ખારડોલીના લોકોએ બંડ કર્યું છે એમ બહારની દુનિયાને ખતાવી, બ્રિટિશ સલ્તનતનાં લશ્કરી સાધનોથી દળાવી દઈ જગતમાં પોતે જગતમાં થકી રહેવું, ત્રાસ વર્તાવવા, કંઈ પણ કારણ સિવાય સ્વયંસેવકોને જેલમાં મોકલવા જમીનો બુદ્ધમ ખરાબર કરવા પહોંચાને ખારડોલી ઉતાયો. આ પહોંચા કાયદો તો ક્યાંથી જ જાણે પણ સામાન્ય માણસો પણ ઘેર મૂકીને આપ્યા છે. જમીનો નામે બુદ્ધમો કરવા ઉપરાંત તેમણે સ્ત્રીઓનું અપમાન કરીને, ચોરી કરીને, રાતના છાપો મારીને ત્રાસ વર્તાવવા પ્રયત્નો કર્યા. આ સર્વ હકીકત બહાર આવી ત્યારે સરકારે પોતાના પહોંચાનું "નમુંનેદાર વર્તન" છે એમ બહાર પાડ્યું. પણ સરકાર પગલે પગલે જાંઠી પડતી જાય છે. એક પહોંચી મીઠાની ચોરી કરી હતી તે સંબંધી તેને પકડનાર રેલવેના પહોંચે પોતે વિગતવાર પત્ર લખ્યો છે જે સત્યાગ્રહ પ્રકાશન તરફથી બહાર પડ્યો છે.

તેથી જ રીતે સરકારે જેટલાં ભુક્ષણો બહાર પાડ્યાં તે સર્વ ખોટાં પડ્યાં છે. ગુજરાતનાં રાજનામાં આપનારા ધારાસભાના સભ્યો સાથેના પત્રવ્યવહારમાં સરકારે જણાવ્યું કે ગુજરાતીઓ પોતાં પરતો કરે જોઈએ કરાવી ખીંખે પ્રાપ્તો ઉપર નાંખવા માગે છે તો મિ. નરીયાને રાજનામાં આપતાં જણાવ્યું કે આમાં ખીંખે ભાગો ઉપર ખોળે વધારવાનો સવાલ નથી, બારડોલીની માગણી સાચી છે. તા. ૧૨ માં ઉપર જાહેર થયું કે પટેલો અને તલાટીઓએ રાજનામાં આપ્યાં છે. તે સંબંધી સરકારે જવાબ આપ્યો કે એક (સાત પૈસી એક જ) તલાટીએ જાહેર થયું છે કે તેણે લોકોના ભુલમને લીધે રાજનામાં આપ્યું છે. તો બંધા તલાટીઓએ, અને તે એકે પણ, લેખી જાહેરાત કરી છે કે તેમણે લોકોના ત્રાસથી નહિ પણ લોકો ઉપરના સરકારના ત્રાસથી રાજનામાં આપ્યાં છે. શ્રીયુત મુનશી સાથેના પત્રવ્યવહારમાં નામદાર ગવર્નરે જણાવ્યું કે વીરમગામ ચોર્ણીશી વગેરેના ખેડૂતો નવા મહેસુલના વધારા સામે કથું કહે છે નથી, માત્ર બારડોલી જ ચળવળિયાઓની ઉસ્કેરણીથી ખોટી ધાંધલ કરે છે, તો વીરમગામ અને ચોર્ણીશી તાલુકા બન્નેના ખેડૂતોએ સભાઓ ભરી કરાવેા કર્યાં કે તેમના ઉપરની મહેસુલની નવી આંકણી ખોટી છે અને ચોર્ણીશીએ તો તે નહિ ઘટે તો આવતે વરસે બારડોલી જેવો સત્યાગ્રહ કરવાનું કહેણ મોકલ્યું છે.

નવાં કૌંસિસનાં રાજનામાં—આ મા-સમાં એક પછી એક આવ્યે ગયાં છે. મિ. નરીમાન, કરાંચીના સભ્ય શ્રી નારાયણદાસ આણંદજી બેચર, મુંબઈના શ્રી બાલુભાઈ ટી. દેસાઈ, સિંધના શ્રી જેરામદાસજી તથા મિ. બલુચ, તથા ગ્રાન્ડુએટના પ્રતિનિધિ શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશી અને હમણાં મિ. એફ. જે. જિનવાલાએ રાજનામાં આપ્યું છે.

મિ. મુનશી જેવા ગુજરાતમાં રસ લેનાર સભ્યનું રાજનામાં જરા મોઢું ગણાય પણ તેનો બદલો તેમણે વાળો આપ્યો છે. બારડોલીના અત્યાચારો તેમણે નામદાર ગવર્નરને પ્રત્યક્ષ રીતે સ્પષ્ટ કહ્યા છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે તેમની ખીંખે હરીફ વરણી થશે. તેમના બૂના હરીફો મિ. દેશમુખ અને પ્રો. વાલીઆએ હરીફાઈથી દૂર રહેવાની ઉદારતા બતાવી છે તેની અત્રે નોંધ લેવી જોઈએ.

મિ. મુનશીની ના. ગવર્નર સાથેની લખા પડી અને રાજનામાં તો પત્રવ્યવહાર બહાર પડ્યો છે. તે સર્વમાં, જાણે પોતે બંધારણવાદી છે અને સત્યાગ્રહ બંધારણ બહારની વાત છે; એવો ધ્વનિ તેમણે ઠેક સુધી સાચવ્યા જ કર્યો છે તે, ગાંધીજી કહે છે તેમ, દુઃખકર છે. જો સત્યાગ્રહ બંધારણ બહાર હોય તો બંધારણની અંદર તેમણે હવે શું કરવું જોઈતું હતું એ તેઓ કહી શકે છે? અત્યારે પણ મિ. મુનશી સત્યાગ્રહની તરફેણથી નહિ પણ લોકો ઉપર જે દુઃખ પડ્યું અને જે ગેરકાયદેસર સિતમ ગુજર્યો છે તેથી રાજનામાં આપી બારડોલીના પક્ષમાં બિભા રહ્યા છે. આનો અર્થ એ જ છે કે સરકાર પાસેથી ન્યાય ન મળે તેનું કાંઈ નહિ, પણ તેથી ન્યાયે લોકો આટલું દુઃખ સહે ત્યારે જ મિ. મુનશી લોકોના પક્ષમાં આવી શકે. કાયદામાં હોય તેટલું જ જો બંધારણ અનુસાર ગણાય તો કાયદો ફેરવવા લોકોને શું કરવું? અને કૌંસિસમાં તો બારડોલી ઉપર પણ બહુમતિ મળી ન શકી તો એ કૌંસિસદારા કાંઈ પણ કરવાની આશા રાખવી વ્યર્થ નથી? એટલે મિ. મુનશીનો પત્ર આ બંધારણની દલીલથી ઉઠતો નજાગો પડ્યો છે.

મિ. મુનશીએ ઘણાખરા ધારાસભાના સભ્યો અને ખીંખે સંભાવિત ગૃહસ્થોની એક સમિતિદ્વારા બારડોલીના અત્યાચારોની તપાસ કરાવવાનો પ્રબંધ કર્યો છે. મહાત્માજીની સલાહ

પ્રમાણે “આ સમિતિ દમનનીતિની તપાસથી સંતુષ્ટ ન રહેતાં મહેસૂલ ખાખત લોકોની ફરિયાદ પછું તપાસે એ ઇચ્છે છે.”

અત્યારે ખારડોલી સમાધાનને માટે દેશી વેપારી ચેંખર અને મુંખઈ સરકાર વચ્ચે પત્ર-વ્યવહાર ચાલે છે. આ ચેંખરના પ્રતિનિધિ શ્રીયુત લાલજી નારણજીએ ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપવા સંબંધી ચર્ચા થતાં એમ. ઈયું હતું કે નામદાર સરકાર સાથે એકવાર સમાધાનીનો પ્રયત્ન કરી જોયા પછી યોગ્ય લાગે તો તેમ કરવું. તે મુજબ મહાત્માજી સાથે વાતચીત થતાં મહાત્માજીએ કોઈ પ્રકારનો આગ્રહ બતાવ્યો નથી, તેમણે તો નવજીવનના એક લેખમાં ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે તપાસનો અર્થ બિનઅમલદારી તપાસ એવો પણ નથી, એ તપાસ પણ સરકાર નિયુક્તની જ હોય, જેમ સરકારી ન્યાયખાતું પણ સરકાર નિયુક્ત છે તેમ, પણ તેમાં જન્ને પક્ષોને વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. તે ઉપરથી હવે સરકાર સાથે ચેંખર પત્રવ્યવહાર ચલાવે છે. પણ સરકાર તો આવા દરેક પત્રવ્યવહારને પ્રસંગે પોતાનો એકડો જ ફરી ફરીને ઘૂંટે છે. સરકારે આ વખતે એક નવી દલીલ રજુ કરી છે. કારખાનાની તકરારોમાં કામના કલાકો, મજૂરીનો દર વગેરેની ચર્ચા હોય છે. પણ એકવાર મજૂરો હડતાલ પાડે એટલે મૂળ તકરારના ગુણુ દોષો એ મુખ્ય પ્રશ્ન રહેતો નથી, પણ કારખાનાનો ઉદ્યોગ માલિકોએ ચલાવવો કે મજૂરોએ ચલાવવો એ ચર્ચા પડે છે. તેવી રીતે સરકારને પણ, સત્યાગ્રહ શરૂ થયો ત્યાંસુધી મહેસૂલના વધારાના ગુણુદોષો એ મુખ્ય પ્રશ્ન હતો પણ હવે ખેડૂતોએ સત્યાગ્રહનું સીધું પગલું ભર્યું કે તરત જ એ પ્રશ્ન સરકાર અને ધારાસભાના હાથમાંથી જતો રહે છે !

આનો અર્થ શો ? એ જ કે સરકાર એમ જ માને છે કે રૈયત અમારા હાથમાંથી

રાજ્ય પડાવી લેવા સત્યાગ્રહ કરે છે; એ જ કે સરકારને મહેસૂલના અન્યાય વિશે વિચાર નથી કરવો પણ રૈયત અમારી ના ઉપરવટ કર્યું માગી જ ન શકે એવો દાખ એસારવો છે; એ જ કે મિલમાલિકો જેમ સમસ્ત પ્રગ્નના હિત માટે નૈતિક જવાબદારી નથી માનતા, માત્ર એક વ્યવહારજન્ય સંબંધ માને છે, તેમ સરકાર પણ પ્રગ્નના હિત સંબંધી રાજ્ય તરીકે કશી જવાબદારી નથી સ્વીકારવા માગતી.

અને આથી મિલમજૂરોના પ્રશ્નમાં પણ સરકારનું વલણ કેવું છે તે પણ સમજાઈ જાય છે. આ જવાબમાં, મિલમાલિકોને પણ, જણે પ્રતિજ્ઞા ખાતર મજૂરોને એક વાર પગે પડાવવાને સરકાર ગૂઢ સૂચના આપતી હોય, એમ નથી લાગતું ?

પણ છતાં મજૂરોની તકરારો હડતાળથી જ પતે છે. હડતાલ ન પડે ત્યાંસુધી ડિવિડન્ડના એશઆરામમાંથી માલિકો કદી જાગતા નથી.

અમે સાંભળ્યું છે કે સમાધાનીના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા છે. સરકાર તો હજી પણ પોતાની મરજીના કોઈ ખાતાના અમલદાર મારફતે ફરી તપાસ કરાવી આપવા અને દરમિયાન લોકોએ જીની આંકણીનું મહેસૂલ ભરી દેવું અને વધારાનું અનામત મૂકવું, એટલું જ કરવા કહે છે. સરકાર કાં તો રૈયતની માગણી સમજતી નથી અને કાં તો તેની, અવગણના કરે છે. કોઈ નવા મિ. રૈય તો ‘અમારી ગણતરી સાચી છે’ એ સિવાય નવું કશું કહેવાના નથી જ. રૈયત પોતે જોના પર વિશ્વાસ મૂકી શકે એવા પાસે ન્યાય માગે છે. બલે પછી તે માણસ સરકાર નિયુક્ત હોય, એ સિવાય સમાધાન થાય જ નહિ.

અને હજી સરકાર વધારે બીજાણુ સાધનો વાપરવા માગે છે. ૨૮૦ હથિયારબંધ પોલીસો મૂકવામાં આવનાર છે અને ચાર માજીસ્ટ્રેટો તથા સ્પેશિયલ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે મિ. હીલીને ત્યાં મૂકવાના છે એવા ખબર છે.

આરોડોલીના જેડુતોએ અત્યાર સુધી એકવચનીપણાથી, ધર્મજનથી, પોતાને, પોતાના નેતાને અને આખા હિંદને જશ આપ્યો છે તે પ્રમાણે આ નવા પ્રપંચમાંથી પણ તેઓ અણીશુદ્ધ પાર ઉતરી વધારે બળવાન બની આખા હિંદને પોતાનો પેગામ આપશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે.

આખું ગુજરાત હવેની નવી કાર્યયોજનાને એક પગે જોઈ રહ્યું છે અને પ્રસંગ આવ્યે પોતાની ફરજ બજાવવામાં પાછી પાની નદિ કરે એમ માનીએ છીએ.

મુ'બઇ સરકાર તો આટલો બધો ઉત્ર થઈએ પણ એમ કહી શકે છે કે અમારી સરકાર આરોડોલી સંબંધી એકમતી ધરાવે છે. હવે ગુજરાતના પ્રતિનિધિ દિ. બ. દરિયાક દેસાઈજી રાજનામું આપવા સંબંધી શે વિચાર કરે છે? ગુજરાતમાંથી ઠેકઠેકાણેથી તેમણે રાજનામું આપવાના ઠરાવો થયા છે. તેમણે જવાબ વાળ્યો છે કે તેઓ સમાધાનીનો પગ કરે છે. પણ એમ તો સરકાર સમાધાનીની વાતોમાં ગમે તેટલો વખત ગાળી નાંખે અને દરમિયાન તેમના અમલદારો આરોડોલીમાં લસકરી રાજ્ય ચલાવે જાય ! એમને ખાતરી છે કે એમના રહેવાથી સરકાર તેમનો લાભ લઇ જાય છે તે કરતાં તેઓ પોતે સરકાર તરફથી રૈયતને વધારે લાભ અપાવી શકશે ? અમને તો લાગે છે કે તેઓ હવે જો વધારે વખત પ્રધાનપદ ઉપર રહેશે તો તેમને મોકલનાર મતદાર મંડળનો વિશ્વાસ ખોશે અને કોઇ વધારે લાભપ્રદ સરકારી પદને માટે તેઓ ટપી રહ્યા છે એવો અપવાદ તેમના પર લેધો નાંખશે. અને લોકો એમ વહેમ આણે તેમાં નવાઇ નથી. કારણ કે સરકારની નીતિ સ્પષ્ટપણે એવી છે. એકત્રીકયુટીવ કૉમિશનમાં સર કાવસજી જહાંગીરજીની ખાલી પડેલી જગ્યાએ સર ગુલામહુસેન દિદાપતુદ્દાની નીમણુક

થઈ છે. આ પ્રમાણે મિનિસ્ટરોમાંથી એકઝી-કયુટીવની જગ્યા પૂરવી એ ખોટો સિદ્ધાન્ત છે કારણ કે એવી નીમણુકો મિનિસ્ટરોને તેમના કામમાં સરકાર તરફ વલણ દરાવવાને પ્રતોષન તરીકે કામ કરે એવો સંભવ છે. આમ થવાથી મિનિસ્ટરો સરકાર સામેની લડતો બરાબર ન લડી શકે. સર સુનીલાલ મહેતાની નીમણુક ત્રણ માસ લંબાઇ છે. પણ તેમણે પણ લોક-મતને માન આપી રાજનામું આપવું જોઈએ. સર દિદાપતુદ્દાના જવાથી ખાલી પડેલી જગ્યાએ મોદ્દી રશીદીન અદમદને નવા પ્રધાન નીમવામાં આવ્યા છે.

નામદાર ગવર્નર સર લેસ્લી વિલ્સન પછી એ પદ ઉપર સર ફ્રેડરિક સાઇક્સની નીમણુક થઇ છે. હિન્દના કોઇ પણ પ્રશ્ન કરતાં તેમને દવાઇ બ્યવહારનો પ્રશ્ન સૌથી વધારે અગત્યનો લાગ્યો છે ! સર લેસ્લી વિલ્સન તેમને કેવો વારસો આપશે ? મિલોની હડતાલ, આરોડોલી અને તેને લીધે આખા ગુજરાતમાં ઊભા થતા બીજા પ્રશ્નો ?

* * *

શિવાજીનું આવહું—છત્રપતિ શિવાજીના આવહાનો પાયો પ્રિન્સ ઝાંધ વેલ્સે નાંખ્યો હતો અને તેને ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા ગઇ તા. ૧૬ મીએ નામદાર ગવર્નર સાહેબે કરી છે. ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયામાં શિવાજી કરતાં જુદા જુદા લોઝર્સ વિશે વધારે ઉદ્દેશ્ય હતો. શિવાજીનું આવહું ખુલ્લું મૂકવા તેમને કોઇ દેશવત્સલ પુરુષ આખા હિન્દમાંથી ન મળ્યો કે જે સરકારના પગ નીચે હિન્દ દોડ સૈકાથી ચગદાય છે તેમના જ પ્રતિનિધિ પાસે એ ક્રિયા કરાવી ? પણ અરે એ બધા ઉદ્દેશો બુધાઇ જશે અને એ આવહું તેના શિષ્ટી મિ. કારમારકરના કૌશલની સાક્ષી પૂરવું, અનેક માથુસોને દેશોદારનો મંદેશો અને ઘેરણા આપશે.

સ્વ. રા. બા. કમળાશંકર ત્રિવેદી વ્યાખ્યાનમાળા.

સ્વ. રા. બા. કમળાશંકર ત્રિવેદીના સ્મારક તરીકેની વ્યાખ્યાનમાળાની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ નીચે મુજબ વ્યાખ્યાનોની ગોઠવણ કરી છે.

(૧) નરસિંહ મહેતા—તેનું જીવન અને કવન, અને તેના સમયની સમાજસ્થિતિ.

આ વિષય પર સુભારે બે કલાક પહેાંચે એવું વ્યાખ્યાન આસે. વડા આદેશ, ને પાંચમી નવેમ્બર ૧૯૨૮ ને દિને (સ્વર્ગસ્થના જયન્તી દિવસે) સુરતના નગીનચંદ હોલમાં નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. તે વિષય પર ભાષણ આપવા ઇચ્છનારે પોતાની લાયકાતનું વર્ણન આપી, ભાષણના મુખ્ય મુદ્દાઓ પોતે શા ક્ષેત્રે તેના ખ્યાલ આપી, મંત્રીને તા. ૧૫ માં જુલાઈ ૧૯૨૮ પહેલાં અરજી કરવી. આ વ્યાખ્યાન ભાષણ કરનારે ભાષણ આપતાં પહેલાં લિખિત રૂપમાં મંત્રીને આપી દેવું પડશે

અને તેના પરનો કૉપિરાઈટ વ્યાખ્યાનમાળા સમિતિનો રહેશે. ભાષણ માટે મુખાહીરાં રૂ. ૧૨૫) નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. જેને ભાષણ કરનાર તરીકે પસંદ કરવામાં આવશે તેને રૂ. ૧૨૫) નો મુખાહીરાં આપવામાં આવશે.

(૨) મીરાંબાઈ—તેનું જીવન અને કવન, અને તેના સમયની સમાજસ્થિતિ.

આ ભાષણ જન-પુઆરી ૧૯૨૯ માં દાદા તારીખ નક્કી કરવામાં આવશે તે તારીખે જન-પુઆરીમાં આપણું પડશે. એને માટેની ખીજી શરતો ઉપલા ભાષણના જેવીજ છે.

આ ભાષણ માટે સ્પર્ધા કરવા ઉમેદ ધરાવનારે નીચેને સરનામે અરજી અને મુદ્દાઓ મોકલવાં:—

પ્રો. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે
મંત્રી, રા. બા. કમળાશંકર સ્મારક-સમિતિ,
ખપાટીઆ ચકલા, સુરત.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૬

અધિક્ર આવણ : ૧૯૮૪

અંક ૩

લગ્નમાં બ્રહ્મચર્ય*

અથવા

સયોગે વિયોગ

નાટિકા મધ્યયુગની

પ્રવેશ ૩ જે : મુલતાનના શિકાર

સ્થલ : પાટનગરમાં દિવાનજીની હવેલીનો બગીચો. સમય : સંદ્યાસરનો. પાત્રો : બારોટ, અને ઘોડીવારે દિવાનજીનો જુવાન પુત્ર ન્યારેલાલ. ન્યાસ કેસરીસિંહજીથી બેત્રણ વર્ષ મોટો, બીમસિંહજીથી બેત્રણ વર્ષ ન્દાનો.

બારો (ટુવારાની પાળે બેઠેલો) વાહ, કેસરઆ, વાહ ! તું જેવો ક્ષત્રિય બાળ્યો નથી, તું જેવો શિકારી બાળ્યો નથી, તું જેવો ખેડુત બાળ્યો નથી, તું જેવો રાવત બાળ્યો નથી, તું જેવો સોદાગર બાળ્યો નથી, તું જેવો શાહુકાર બાળ્યો નથી, તું જેવો કડક કોટવાલ બાળ્યો નથી, તું જેવો ઉદાર ગામઘણી બાળ્યો નથી. તે મરદાની વેશ સજી તેજુભા નામ ધરી લગામ હાથમાં લીધી તેને ત્રણ ચોમાસાં જ વીત્યાં છે, ત્યાં તો એ કેસરીસિંહજીની દેલી આખીય ફરી ગઈ, એ ગામ અને એ સીમ બધે જ લડખીનાં તેજ અને ઉર્મતના ઝગઝગાટ જોખી રહ્યાં છે. શેતૂરના ઝુંડમાં રેસમી કરોળિયાવાળા વાધરીઓનું પરું વસાવ્યું અને ગામઝોડને વણાટ બાંધણકામમાં લગાડી ગરમસુતરાઉ અને રેસમી પટોળાં ધાટી સીર અને ભાનભાતના તાકાના ઢગ રચ્યા. અને આ સંકાંત વીતતાં તો કહે છે, હાલો બારોટ ગામનરે. હાલો બા ! હાલો બા ! હેમુભા અને સોમચંદને તમામ ભાગવીને આ નીકળા પડ્યાં. સોમચંદને ૫ એવો કેળવી લીધો કે તેજુભાના કામકાજમાં ઈ મરો વાણિયો જ નહીં. (હુકકો ગડગડાવે છે).

* અનુસંધાન તથા અંકના પૃ. ૮૪ થી.

હાલો, ભા ! એકથાસે આવ્યાં ખંભાત. ત્યાં રેશમી ગાસડીઉં વેચી તેનાં ખરીદ
મોતી અકીક અને ઝવેરાત. ત્યાંના આડ્યાં આવ્યાં આંહી પાટનગર અને આંહીનો અમી
ઉમરાવોમાં તેનાં જોનજોતામાં વેચાં નાણાં કરી લીધાં. કાલ જ હુડીઉં મોકલી હેમુભાંને
ખેતરું છોડવવાં આપી હતું તે છોડવવા અને જાતવાન ઘોડાંગાયું ખરીદવા. વળી આ
મજરકે જ કહે છે શું ? “ ખારોટ, ધરે જાવાની ઉતાવળ તો નથી ને ? સુલતાનની નોકરી
રહેવું છે ! નહીં કાલે તો આપણી ડેલી ક્યાં ભાગી જાય એમ છે ! તો અલિયો અને
ખંભાતના નગરશેઠની ચિઠ્ઠી અને આ ત્યાંના દિવાનજીની ચિઠ્ઠી : ત્યાંના દિવાનજી આંહીને
દિવાનજીના વેવાઈ. તે આ ચિઠ્ઠીઉં એમના જમાધરાજ અને આંહીના બક્ષી ન્યારેલાલજી
મળીને હથોડત્ય આપી આવો. ” (હુકો ગડગડાવે છે.) (સામે જોધને) આ ન્યારેલાલજી
પધાયી. (આશ્ચર્યથી) ઓહો, આટલી ઉંમરે બક્ષી ? હોય, ભા, હોય, કેમ નહીં, એ તે
મોરનાં ઈંડાં. સુલતાન પંડે જ ક્યાં મોટા છે ? લીમસિંહજીથી પાંચ વર્ષ પછુ વધારે નહ
હોય. (બોલો થાય છે.)

ન્યાં (ચાર કદમ છેટેથી જ) ત્હમે તો દેખાવ છો—ખારોટ : (હાથ મેળવીને
તેજુભા ક્યાં છે, ખારોટ ?

ખાં હાજી, હું એમનો વંશપરમ્પરાનો ખારોટ. તેજુભાને મળવા આવવાનું આ
ક્યારે ફરમાવો છો ?

ન્યાં ખંભાતથી સીધા અમારે ત્યાં જ કેમ ન આવ્યા ? ખંભાત—દિવાનજી સાં
આટલી ધરવટ અને અમારાથી જુદાઈ ગણી ? આઠ દિવસથી ગામમાં છો અને
આજે જ સાંભર્યો ?

ખાં જી, હારે થોડું જોખમ હતું તે બંધ બેસાડવાની ઉતાવળ હતી. તેમાંથી તેજુભા
કાલ સાંઝે જ મોકળા થયા. વળી આપ હજૂરશ્રીની સોજતમાં શિકારે પધાયોનું સાંભળ્યું હતું

ન્યાં (ખાંને પાળે બેસાડી પોતે પછુ બેસીને) હા. શિકારમાં પછુ કાં
કેસરીસિંહજીએ ગજબ કર્યો. ત્હમે કેસરીસિંહજીને તો પિછાનતા હશે.

ખાં જી, ક્યા કેસરીસિંહજી, લીમસિંહજીના સંબંધી ?

ન્યાં હા, એ જ.

ખાં (બોલો થઈ જઈ) શું કાંઈ પરાક્રમ જ હશે.

ન્યાં હા, ખારોટ. ત્હમારાં ગામમાં વીરપુરુષો પકવે છે, અને ખુદાવંદ સુલતાન જેવ
કદરદાનની નોકરીમાં એમનાં હીર જમજહેર થાય છે.

ખાં ઓહો આપ આટલું વખાણો છો, તે કુરસદ હોય અને વિગતે જણાવો તો કૃપા

ન્યાં અરે કેસરીસિંહજી મહારા તો ખાસ બેરુ : શિકારમાં અમારાં ઘોડાં અમારો
ઉતારો સાથે જ, એટલે એમની બહાદુરી એમના સુલકના જ ખારોટને કહેવામાં મ્હને તો
બેવડી મોજ. બેસો, બેસો આ જાય.

ખાં જી, આપનાં વેણ મ્હને વધુ વધુ અધીર બતાવે છે. (પછુ બેસે છે.)

ન્યા૦ કોઈ દિવસ દુરસદ હશે ને અરુણું થતાં ચાલશે તો એ જગા પશુ હું ત્હમને જાતે ખતાવીશ. જરા આઘી છે, પણ આપણી સાંઠણીને હસાત ધરીનો જ પંથ. અને ત્હમે તો કવિ પણ હશે, તો કોઈ મહાકાવ્યમાં આખો સર્ગ રચી શકો એવું દરય ત્હમારે તો લેવું જ નેહએ.

ખુદાવંદ સુલતાન આપણા આર્થ રાજવીઓની ઉમદા રીતે જ શિકાર ખેલે છે. વિકરાલ લોહીતરસ્યાં અંકમરત પ્રાણીને પણ ઘેરતાં નથી. ગોળા કે અસ્ત્ર ફેંકીને આઘેથી મારવું ય ખુદને પ્રસંદ નથી. અને કપટની તો વાત જ નહીં. વાઘ, દીપડા, ગેંડા, હાથી, મહિષ, સુવર, વનરાજ, સૌને મેદાન પડવા દેવાં, સૌને ઝપટ અજમાવવા દેવી, અને પૂર નેશમાં આવી મરણિયું બને ત્યારે જ તેને છતવા કે મારવામાં સાચી ફતેહ છે, એવો એમનો ટેકો શિકારધર્મ.

ખા૦ જિયો ખુદાવંદ સુલતાન જિયો. આપ જેવાં દેશનાં નર એમને સેવે છે, તે કેવલ સ્વાર્થ બુદ્ધિએ હોય જ નહીં.

ન્યા૦ વાહ, ખાસત, રજવાડાનાં જૂની દપના માણસો જેવા ત્હમે નથી. ત્યાં હવે વિગત કહું.

ખા૦ છ.

ન્યા૦ મળસે દીપડાતું બચ્યું અચાનક મળી ગયું તેને પાળેલા દીપડાના ચારઠમાં રાખ્યું હતું, જે પાસે જે દીપડાની વચ્ચે. શિકાર નજોવો મળેલો તે અમે મધ્યાહ્ને ધીરેધીરે પાછા વળતા દતા. બચ્ચાની માદર એવી છૂપાતીજપાતી પાછળ આવેલી કે ચારઠમાંના દીપડાઓને પણ તેની ગમ રહી નહીં. ધીચ જાડીમાંથી સૌ નીકળતાંતા, ત્યાં એ છેક પાસે આવી ગયલી, અને ખુદ્દું મેદાન દેખાતાં તો એક હલંગે પડી ચારઠ ઉપર. એક પંજે ગારીતના અને બીજો પંજે એક રખવાળના રામ રમી ગયા. બીજા રખવાળે ભાણે માર્યો તે અહડતો જ વાગ્યો, એક દીપડાએ થપાટ મારી પણ તે તો ધા કરતાં આવડારના જેવી, અને બીજો ધા થાય તે પહેલાં તો એણે પાછી ફાળ મારી, આગળ, અને આવી પડી ખુદ સુલતાન સાહેબ ઉપર.

ખા૦ ગજબ !

ન્યા૦ એક પંજો પાંચ ઉપર, બીજો વાંસે લટકતી દાઢ ઉપર, પાછલા પગના જે પંજા પેસી ગયા ઘોડાની પીઠમાં. ઘોડો ઝાડ ચઢને પડ્યો પડખાબર, તે સાથે સુલતાન અને દીપડી પણ પડ્યાં, અને ખુદાવંદનો જમણો હાથ આવી ગયો ઘોડા તળે. દીપડીનો પણ એક પગ દબાયો, એટલે બેડી થઈ જઈને વળા ધા કરવાને એણે પંજા ઊગામ્યા સ્તો. ત્યાં તો બેડો થવા તરફડતા ઘોડાનો એક દાખડો ધડિંગ ચોંટ્યો એની છાતીમાં અને એ પડી પુંડડા તર્ફ.

ખા૦ પછી પછી ?

ન્યા૦ લાત એવી કારમી વાગેલી કે માણસની કાયા હોત તો ભાંગીને ફંસાઈ પડત, પણ આ તો પોલાદો દાડ. હાથમાં જ એ તો ઊડવા મઠ, પણ તે જ વેળા આવી મઠ આપણા કેસરીસિંહજીના ફંસામાં.

બાં રી રીતે ?

ન્યાં ઘોડાના ખડિયામાં ઝીણી ગુંથેલી રાશનું ગુંછળું રાખવાનો આપણો રિવાજ છે, જાણો છો ને. ખુદાવંદ તર્ફ અમે બેચાર ધસ્યા તરવાર લાહું કટાર જે આન્યું તે જગામતા, પણ ત્યાં તો કેસરીસિંહજી ગાળ્યા, “ મારશો મા, જીવતી જાહું છું ! ” અને એમની રાશનો ફાંસો આવીને પડ્યો જાછળતી ચિત્તણના ગળામાં. સાથે એક પંજો પણ સપડાઈ ગયો. અને ગાંઠ બેસતાં તો એ બેઢોશ યઈ ગઈ. સૌ ખુદાવંદ તર્ફ વળ્યા, ત્યાં ઘોડાનો શ્વાસ આવી ચડેલો, ડોક એણે ખુદના બોળામાં મુકી દીધેલી, અને નવલખ વસતીનેા ઘણી પોતાના પાટવી ઘોડાના મ્હોરાને રમાસ વડે હળવે હળવે પંપાળતા હતા.

બાં વાહ, અશ્વએમ વાહ !

ન્યાં ઘોડે છેલ્લો શ્વાસ છોડ્યો એટલે તેને સાચવીને ભોંયે મુકતા મુવતાન કહે, “ લાત લગાવી તે પળે જ છાતી તૂટ ગઈ. મ્હારા દોસ્તે આખર ધડીનું કુલકુલાં કૌવત રેડીને મ્હને ઉગાર્યો. ” પછી ચેતે કેસરીસિંહજી દને પધાર્યો, ત્યાં એમણે ગાંઠને જરા ટીલી મુકી બીજે પંજો તેમાં જકડી લીધો હતો, અને રાશના બીજા છેડા વડે પાછલા પળે બાંધતા હતા. ચિત્તણ પડી પડી હાંફતી હતી.

બીજે ઘોડે સવાર ચતાં જ હમૂરશીએ ફરમાન્યું, “ અમારા અંગરક્ષકોની સરદારી કેસરીસિંહજીને સોંપું છું, ” અને ચેતાને સેનાનો તોડો ત્યાં જ એમને પ્હેરાવી દીધો. વિશેષ ધનામ રંગપંચમીના દરબારમાં જાહેર થશે.

(પુરોહિતને આવતા જોઈ) જુલો બારોટ, પિતાજી પૂનસેવામાંથી જિહ્યા અને મ્હને યાદ કરે છે. (જિભો થઈ બાં સાથે હાથ મેળવતાં) દિવાનજી પાસે હમણાં પધારશો કે સાયંકાળે ? સાયંકાળના મંડળમાં પધારો તો તેજુભાને તેડતા આવશો, અને ત્હમારી કવિત્વશક્તિનો લાભ પણ સૌ મંડળ મેળવવા આગુર દશે. હા, તેજુભાને નોકરી તો મળી જ જાણો. એમના લાયકની જોઈએ તેથી કદાચ જરા વાર લાગે.

બાં જી, સાયંકાળે કેસરીસિંહજી ય પધારતાં દશે ?

ન્યાં ના, એમની કામગિરી દવે આખી રાતની એટલે એઓ તો અત્યારે કે મધ્યાહને આવી જાય છે, ઘણુંખરું રોજ. બપોરે પણ ના આવી શકે તો હું જ એમને ત્યાં જઈ અને લશ્કરી ચોગાનમાં અમે જોડે હાજર થઈએ એવો અમારો દસ્તૂર છે.

બાં જી, હું અને તેજુભા આજ સાયંકાળે જ આવીશું. અમે હજી ભીમસિંહજી કે કેસરીસિંહજીને પણ નથી મળી શક્યા.

ન્યાં તે ?

બાં અમે એમને મળિયે તે પ્હેલાં આપ અમારી વાત એમની આગળ કહાડશો તો એમને જોઈ આવશે.

ન્યાં હાં, હાં, એ તો રજપૂત બિરાદરોના ટેક, એક બીજાથી જુદાઈ જરા ય નહીં, તો બી એકમેકના ઉપકાર તળે આવવું જ નહીં, એમ જ ને, બારોટ ?

બાં એવું જ. શ્વો રામરામ.

ન્યાં ૦ રામરામ બારાટ. બેફિકર રહેશે. લીમસિંહજીને અને કેસરીસિંહજીને તંબારી વાત તંબને કાવે ત્યારે તંબે જ કહેજો. આજ સાંકળે જરૂર બંને પધારજો.
(બંને દ્વષ્ટ પડી બુદ્ધિનુદી દિસાએ આડ્યા બચ છે. પડે પડે છે.)

પ્રવેશ ૪ થો : માઝમ રાત.

સ્થળ સુસતાનના એકાંડી રાયનગઢની અગાસી. પૂર્વ અને ઉત્તરની દિવાલો કોટની જ દિવાલો છે. દક્ષિણ અને પશ્ચિમ બાજુએ વિશાળ અગાસી છે; તે વચ્ચે રાયનગઢની બીજી બે દિવાલો કોટના જેટલી જ મઠી છે. અને ખૂણા આગળ પણ પશ્ચિમની દિવાલના આસારમાં બાર સાંકડાં પગથિયાંથી અંદર જવાય એવું 'હાથુ' રાયનગઢ છે. એટલે રાયનગઢની પશ્ચિમદક્ષિણ અગાસીમાં પડતી નળીઓ રાયનગઢની સપાટીથી માફકસર જ હાથે પણ અગાસીની સપાટીથી સારી પેઠે હાથે છે. દરેક નળી આખી અંદર બેઠે એવી છે. પ્રવેશનું સ્થલ આ રાયનગઢમાંની પશ્ચિમ તરફની અગાસી. પ્રવેશ રાત્રુ થાય છે ત્યારે એ અગાસીમાં પડતી નળીઓ પાછળ મલમલના પડદા પાડેલા છે.

સમય : પૂર્ણિમાની મધ્યરાત્રિ અને તે પછીનો.

મુખ્ય પાત્રો : કેસરીસિંહજી, તેજુભા; પછી નળીમાં અને આખરે અગાસીમાં ભ્રમ.

[કે ૦ ખૂણા આગળ બેઠો છે. બીજો રક્ષક, એનો સાથી, પશ્ચિમ અગાસીમાં પગથિયાંની બીજી બાજુએ જરા આંધે બેઠો છે. કે ૦ નું મુખ રાયનગઢ તરફ, ઘોરા પર હાથ રાખી બેઠેલા સાથીનું, નીચેના વિશાળ ચોખાન નેચા ચોક તરફ છે. સાથી નીચે સિપાહોનાં ટાળાંની હીલચાલો વગેરે નોંધ રહ્યો છે, બંને રાત્રાસથી સુસગ્ગ છે.]

સાથી સરદાર સાહેબ, જુવો પેલો આમ આવતો જણાય છે તે જ ઉપર આવશે. કોઈ નળીખીતો નથી લાગતો. ન્યારેલાવજીએ છેક નવો માણસ કેમ મોકલ્યો હશે ?

કેસરી ૦ (સાંભળતો નથી. ચોક તરફ નજર નથી. અગાસી દિવાલો અને આકારની અનુપમ ચાંદની જ નોંધ રહ્યો છે. થોડી વારે ધીમે સ્વરે સ્વગત)

અહો, પ્રાચીન કવિનું આ સોળે કલા ખીલેલી પ્રૌઢા ચાંદનીનું વર્ણન કેવું આપ્યાદ !

(પૃથ્વી વૃત્ત : રાજ માલકાસને મળતો)

શશીકિરણ આ ગણી પય, નિર્મળ ચાટે બિડાલ,
ગણી બિસ, અહે જ લક્ષ ગજ વૃક્ષશાખાન્તરાલ;
શશીકિરણ માણવા યુગલ જૈ અગાસી સુતાં,
ભુલે રમતમત તે કિરણ આદરે નમ્રતા;
અહો છુગ સુધા, ઘટેન્દુ, ભુવને રહી રેલો શી !
ધરાતરુ પથુ મનુ સકલ રૂખની મહાલતી !

સાથી (સ્વગત) આ તો શું ય નળી ગણગણે છે. શિકારમાં અનુપમ, શસ્ત્રાત્રની પરખમાં એકા, તે આ પળે શું ય ઉડાઉડા ઉતરી ગયા લાગે છે ! આ તરફ જોતા પણ નથી. (મોટેથી) કેસરીસિંહજી, મ્હારી બદલીમાં ન્યારેલાવજી મોકલવાના હતા તે રક્ષક આ સીટી મ્હડે. તદન નવો માણસ જણાય છે. આપ જુવો તો !

કેસરી ૦ કેમ તંબારો સમય થઈ ગયો ?

સાથી છ, એક વાગી ગયો, હવે તો બે વાગશે. (" તેજુભા " અગાસીમાં દાખલ થતાં) મ્હારે બદલે આપના નવા સાથી આ આવ્યા.

કેસરીઁ કોણે મોકલ્યા ? આજ રાતનો શુભમંત્ર કહો નેહુએ.

(તે સાથીને જ કાનમાં કહે છે એટલે)

સાથી છ, ન્યારેલાલછએ આજ હોળીની રાત તેથી બીજે કોઈ ન મળતાં ખાસ આમને મોકલ્યા છે. આજનો શુભમંત્ર પણ મ્હને ખરાબર કલ્લો. (લશ્કરી સલામ કરે છે.)

કેસરીઁ (સલામ ઝીલી) ભલે ત્હમે સિધાવો. અને (નવા સાથીને) ત્હમે નવા જ જણાવ છો, નવા અને છેક જુવાન. પાસે આવો. ત્હમારું નામ ?

તેઁ (એક જ ક્ષણ નહકે ભરીને લશ્કરી સલામ કરતો) છ, તેજુભા.

[પાછો દડી નય છે. સાથી રાક્ષાજી બેઠો રહ્યો છે તે પોતે સજી યેવામાં પડે છે. સાથી નય છે. તેની જગાએ જ તેઁ ચોક્કમાં બેઠો બસો રહે છે. કેઁ પાછો પોતાના મનમાં ફૂળી નય છે. નીચે ચોક્કમાંના સિપાહોનો થોડો પોંધાટ સંભળાય છે. તેઓ કંઈક જૂગટાની રમત રમતા દોષ છે. થોડી વારે સૌ એથી કંઈને છે. એટલે બેચારની સૂચનાથી એક સિપાહ ગાય છે. બીજે અતિ મંદ સૂર જ નીકળે એમ સાથે ટોલક બનવે છે. ગાન ઉપર અગાસીમાં સંભળાય છે.]

૫૬

(રાગ-કલ્યાણને મળતો)

લીલા લીલા આંખામાંલ કોયલડી.

" કિયૂ ! પિયૂ ! સિયૂ !

પિયૂ ! સિયૂ ! કિયૂ !

સિયૂ ! કિયૂ ! પિયૂ ! " રટતી ઘેલડ

હુપી લીલા આંખામાંલ કોયલડી.

લીલા લીલાઁ

મ્હોર આમલી મડુડાં ખાતી,

ખાઈ ખાઈ મડમાતી ગાંડડ

" કિયૂ ! પિયૂ ! સિયૂ !

પિયૂ ! સિયૂ ! કિયૂ ! " રટતી ઘેલડ

હુપી લીલા આંખામાંલ કોયલડી.

લીલા લીલાઁ

" કિયૂ ! સિયૂ ! પિયૂ ! "

અરે ઘેલી સુપ !

પિયુ હું આનું હું. છાની ઘેલડ !

" પિયૂ ! પિયૂ ! પિયૂ ! " સુપરે ગાંડડ !

હુપી લીલા આંખામાંલ કોયલડી.

લીલા લીલાઁ

" પિયૂ ! કિયૂ ! સિયૂ ! "

આનું હું ! આનું હું !

“કિયુ! પિયુ! સિયુ” રટતી ઘેલડ!!

ચૂપ લીલા આંખામાંથી કાપલડી.

લીલા લીલાં

તે (ગાનથી વધુ વધુ ગમગીન થઇ જાય છે. હોરી પૂરી થતાં પોતે બાન બુક્તી અત્યંત મંદ સ્વરે ગાય છે.)

(પદ: આસાવરી)

આ તે કેવી તહમારી રીત, દર દર શંકરા!

કોણુ ભવનાં આ ફલિયાં દુરીત, બોળા મ્હારા શંકરા!

જાલકને કસવાં તો માઝા હોય દયાળુ! તેની,

દિન દિન એકેકથી વધુ નિર્દય કેમ સહેતા કહોની!

દર દર શંકરા! આ તે કોણુ ભવનાં

જોડી તોડો ને જે સહેવાં, પ્રીતની કુદરત તે તો,

જોડ જતાં જે કુદરત મીઠી, -હાય! ઉલટું તે યપી આ તો!

દર દર શંકરા! આ તે કોણુ ભવનાં

કાપલ દુદ્ધકે, ફુલ ફૂલ મ્હોકે, ચાંદની યોગમ ચળકે,

રંગ છિડાવત, હોરી ગળવત, ભર જોખનિયાં ઢિમળકે—

દર દર શંકરા! આ તે કોણુ ભવનાં

[બેસાનીમાં જ બેસી જાય છે. પ્રથમથી કેન્ને ગાન મોહક લાગ્યું. ખીજ કહીથી તે ધ્યાન દઇ સાંભળવા લાગ્યો. પૂરું થતાં જ તે પાસે આવ્યો. પડેલી કડી દરમિયાન જ જાળીમાં બેઠમ આવીને બેસાં બેસાં તેની બેમાંથી એકને ખળેર પડી નહોતી.]

કેસરીં (છેક પાસે આવીને) તેજુભા, એ શું ગાયું, ફરી ગાવ જોઇએ!
(જવાબ મળતો નથી.)

(મેટિથી, સરદાર હુકમ કરતો હોય એમ, પણ ખભે હાથ મૂકીને) તેજુભા, જોડો જોઇએ.

[તે જોડો ગાય છે, પણ નીચું જ જોઇ રહે છે.]

કેસરીં તેજુભા, તેજુભા, ત્હમને શું ગાય છે? જાણું જુવો. (ઝોળખાણુ પડતાં) અરે! આ તો રાણી તેજાનાં—

તે (ઝટ બોલી નાખતો) બાઈ, ઠાકોર, હું છું રાણી તેજાનાં ન્હાનેરો બાઈ, ખીજે વ્હેમ ખાસો મા.

કેસરીં (આંખે આંખ વીંધતો) ખ તું જ તો: આ સ મ યે, આ થા ન કે, આ ક ત વ્ય ભો મ માં એ જ સ ત્ય છે, એને વળગવામાં જ ધર્મરક્ષા છે,

બેગમ (સ્વગત) એતેરી, ન્યારેલાલો શક ખરો જણાય છે. કંદથી શક જાય, મીઠના મકસદથી એ વધે, એર કેસરીંસિદજના ભારી ભારી લખઝથી ખાતરી ગાય એવું કોક છે. જે હો તે અજળ કિરસો હોવો જોઇએ. ચલો જી, અગાસીની સહેલ કરિયે.

[વધારણને નિરાશી કરે છે, તે જાણી બોલી નાખી અંદરથી નીસરણી દવારે છે. કેન્ને આજળ જોવા જાય છે:—“પણ ત્હમે અદાં ક્યાંથી, આવ્યા ક્યારે?” એવું બોલે પણ છે: ત્યાં તે

નીસરણી તક ધ્યાન ખેંચી એને વધુ બોલતો અટકાવે છે. બંને નીસરણી આગળ આવી અદબથી ડમ્મા રહે છે. બેગમના હાથમાં હાથોદાંતનો નકશો પંખો છે. બેગમને બેઠેલી જોઈ બંને અચંબો તો પામે છે, પણ એ હેઠલે પગથિયે આવતાં બેય નીચા વળી નમે છે. બેગમ કેં સામે જોઈ પછી જરા નીચા તેંને ખસે દાઢ દઈ અગાસીમાં આવે છે.]

તેજુભા, ત્હમે અમારા નવા રક્ષક તેજુભા ખડું ને ? (તેં ફરી કુરનસ બાળવે છે, બોલતો નથી.)

કેસરીસિંદણ, ત્હમે અમારા રક્ષકોના સરદાર. આ નવા રક્ષક, અમે એમને જ ગોંઝે સાંભળ્યું તેમ, રાણી તેજાબા સાહેબના ન્હાના ભાઈ તેજુભા, ખડું ને ? લેકિન, જરા સખર. ત્હમારી ધર્મરક્ષાની ટેક ખૂટી નથી પાડવી. જેમ એ ત્હમારી ટેક સતેજ તેમ સુઘતાન સાહેબની ત્હમારી નોકરી ઓર ઉમદા. તેજાબા કોટવાલ સાહેબ ભીમસિંદણનાં રાણીજી છે તેજ હોય, ઓર એમને એક છોટાં ખ્હેન છે તેમ ત્હમારી ઉમરના ભાઈ બી હોય, તો તે આજ લગી આ સુઘતાનીની નોકરીમાં ઉંચે દરજ્જે ના હોય એમ બને જ નહીં. ભીમસિંદણ તો અમારા સદાબચત કોટવાલ, એથી પણ ઉંચા દરજ્જાને લાયક. પણ બેગમ ત્હમને નથી પૂછતી, તેજુભા. ત્હમે સરદાર સાહેબના ધ્વજ ફેરવીને બોલ્યા તે મેં કાનોકાન સાંભળ્યું છે. બોલો કેસરીસિંદણ !

કેસરીં શું બોલું, ખુદાવંદ ? ઇસમ જાતે હાજર છે; ન્યારેલાલજીએ બદલીમાં મોકલેલ છે : (બોલને દરવાજે સિપાઈ ઘંટમાં બે વાગ્યાના બે ટકોરા વગાડે છે તેનું ઘેરું ગર્જન પૂરું થતાં) મગર આ ઘડિયાળની સાક્ષીએ ત્રીજી વાત એ કહું છું, જે આ મ્હેરે કાંઈક આજણું છે, પૂરેપૂરો નહીં.

બેં (સરિમન) ખૂબ ખૂબ કરી, કેસરીસિંદણ ! સાચાબોલા રજપૂત તમ જેવા જ હજો. તેજુભા, હું પણ મ્હેરામાં તેજાબાને મળતાપણું જોઈ રહી છું. લેકિન (પંખાથી સ્ફેજ અટકીને) આ મૂછના દોરા કરતાં આ ચોટલો જોવાના મદને કોડ છે.

[તેં પગે પડવા ભય છે ત્યાં બેગમ તેને બેઠી તેનું માથું પોતાને ખસે મુકી દે છે. તેં રાઈ પડે છે, બેગમને વાંસે આંસુની ધારા વહે છે. બેગમ વાંસો પંખાંબે છે. વડારજી ઉપરથી રૂમાલ સરકાવે છે તે કેં લઈ બેગમને આપે છે. બેગમ આંસુ ટૂં છે અને વડારજીને દુકમ કરે છે-]

ન્યારેલાલની ચિટ્ટી અને સમેદાની લાવ.

[વડારજી લાવીને બેગમની હાથારતથી ચિટ્ટી કેંને આપી પારો બતી ધરે છે.]

કેસરીં (વાંચે છે) “ .....ચંદ રોજ ઉપર ખંભાતના બાતમીદારે કોઈ તેજુભા ઝાઝાર વિશે લખેલું કે તેમો અહીં ચોટી વગેરે વેચતા આવતા નીકળ્યા છે, માથે બારોટ સાસા દર્પિ છે, મદને મળવાના છે, અને કોટવાલ સાહેબ ભીમસિંદણના સાળા થાય છે; પોતાં બેઠવવાનો જબદો રોખ છે, પાંચ સાત ખરીદવાને પસંદ પણ દેવા છે.

ભીમસિંદણના સાળા એ બાતમી વિચિત્ર લાગી. કુશીન રજપૂત સરદાર સોદાગરી કરે એની પણ નવાઈ લાગી. પછી મદને બારોટ મળ્યા. એ કે તેજુભા દઈ ભીમસિંદણ કે કેસરીસિંદણને મળ્યા જ નથી. તેજુભા પણ અત્યારે મદને મળ્યા છે. ખંભાત નગરચોક અને મુ. દિવાનઠની એમના વિશે ભણામણો લાગ્યા છે તે ઇતબાર રાખતા લાયક માણસને માટે દોષ એવી અને ખુદ

દરકતની, મતલબ એમના લાયકની સિપાહગિરી લેખે તાબેદારે તેજુભાને રક્ષકની નોકરી કહી અને હાથે મધરાત પછી બદલીમાં જઈ એકદમ દાખલ થઈ જવા પૂછ્યું, તેની એમણે ખુશીથી હા પાડી છે. કેસરીસિંહજીને એટલું જ જણાવ્યું છે જે તેજુભા નામે એક હમદા રજપૂત રક્ષકદલમાં વધે છે.

તો તાબેદારની અજાણે જે આપ જરા જોલો. આપ નામદારને આમ ચેતવવાનો સભન કે તાબેદારને શક છે અને નથી. તેજુભાનો મૂળનો દોરો જરા બહેમ હપતલે છે એટલું જ. લેફ્ટિન આપ રજ પછુ ફિર ન કર્યો. દશે કે કાઠ દુશ્મનનો પેચ છે જ નહીં. કપક કોટુનિક કે રજપૂતવતનો બેદ જ હશે. જે હશે તે સુલતાન સાહેબના જુલદ ફિરમતે આપોઆપ ખુદી જશે. ચાર રોજ ઉપર રાણીજી તેજા સાહેબને વાળડેવા તેડવા સાંઠળીસ્વાર મર્યા છે, તે ચોથે દિવસે તો ખસસ આવી જશે.

આપના હમનો તાબેદાર ન્યારેલાલ

તેજ બેગમ સાહેબા, આપનાં છારુ છિયે. ઠાકોરનો વિયોગ સદી ન શકી એ મ્હારો ચુનાદ; ખંભાત લગી આવી તો ઠાકોરનાં દર્શન પણ કરતી જાઉં એ હોંસ મ્હારી તકસીર; અને દર્શન થતાં તો—શું કહું! આપ જણતાં જ હશે ને, જે પુરુષ પોતાના જિગરનો સ્વામી, પણ સ્ત્રી તો પોતાની ભિમિની ચુલામ.

બેજ બેરી, બેરી, તેરી ખાત હીક હય, સચ્ચ બી હય, લેફ્ટિન રાજનીતિ બદી કેકોર અને નીચ છે. ત્હમારા જેવી ઇરિકધેલી રૂપવતીના બોલને પણ એ તો કસવાની જ. લીમ-સિંહજી ત્હમારા બનેલી, કેસરીસિંહજીનાં ત્હમે રાણી, એટલી વાત સાફ. પણ ત્હમારા ખીજ બોલ સ્ત્રીજિગરના બોલ છે, સતવાદી રજપૂતના બોલ નથી. ખંભાતમાં ત્હમે તેજુભાને વેશે ફૂંચી, ત્હમે સોદાગરી કરી, ત્હમે સિપાહગિરીની નોકરી શોધી અને મેળવી, જ્યાં કે જ્યાં જતા બી બેદ કે પડેદા નમે નહીં ત્યાં લગી ધસી આવવાનું ત્હમારું સાહમ, એ બધી દશીકતને! ખુલાસો હજી કરો ત્યારે.

કેજ બેગમ સાહેબા. રાણીએ અતિ સાદમ કર્યું છે, કેટલું બધું તેની એમને જાનિત પણ નથી. બેથક, એ ભિમિની અતિ પ્રજલ તાણમાં તણાઈને જ અહીં લગી મ્હરી આવ્યાં. રાણી, ત્હમારું આ ડગલું એવો ભારે ચુનાદ છે કે તેનું નિવારણ પૂરેપૂરા એકરાર વગર થવાનું નહીં. દરતાવેજ હારે છે? તો આપો બેગમ સાહેબાને, આપણાં માવતર છે. (તેજુભા= કેસરજી કાગળ કડાડે છે એટલે) બેગમ સાહેબા, આપ તાબેદારને માફ કરશો પણ આપ ખટ્ટ રોકાયાં. સુલતાન સાહેબ જાગી જશે તો આર નવાજૂની યશે. આ ખત જરા જોતાં જ અમરો જે કંઈ બેદ છે તે બધો જ ખુદી જશે. આ તે જુ બાને રમ જ આપો, અને આપ પણ સિધાવો.

રાણી, રદવારે ન્યારેલાલજીને જગીએ પધારજો, સુખદુઃખની વાતું ત્યાં અને ત્યારે : ખતારે તો નોકરી પર છું.

બેજ (દસતી દસતી) ખટોત ખૂબ, સરદાર સાહેબ, જેવો આપનો હુકમ. તેજુભા, આપણે ખીતીએક, મિયાંજી ફરમાવે તે આપણને સત્તાવીશ. પણ ત્હમારો ઉતારો કાલથી મ્હારે ત્યાં, હું બંદોખરન કરી રદવારે જ આ વઝારણને જગીએ મોકલીશ તેની સાથે કુરસદે આવી જાશે, ચાંદો તો ઘોડા ઉપર, ચાહો તો બંધપડે રથમાં.

કેજ } (નીચા નમીને) આપની મહેરબાની.

[વઝારણ અને બેગમ સીંદી મ્હરી નય છે; જાણ વસાય છે; કેસરજી સીંદી ઉતરી નય છે; કેજ એકથો અમાસીમાં ખેરો બરે છે. પડેદા પડે છે.]

પ્રવેશ પત્રો : રંગપંચમીનો દરબાર.

સ્થલ: દિવાને ખાસ. વચ્ચે ત્રણ ઉપર જમણી બાજુએ સુલતાન, ડાબી બાજુએ બેગમ. સુલતાનની જમણી બાજુએ ગાલીયા ઉપર દિવાનજી સેનાપતિ કાજી તોપસરદાર બક્ષી ગજપતિ દળવી નગરકોટવાલ જહાતઅધિકારી રક્ષકસરદાર નગરશેઠ વગેરે મિસલસર જે દારમાં મોટા અમલદારો સરદારો વગેરે; બેગમની ડાબી બાજુએ ગાલીયા ઉપર સીસમની નકસીદાર બળી પાછળ અને વચ્ચે તરેફ તરેફવાર કામદાનીની ચાંદોથી અવશુષ્કિત અમલદારો અને સરદારો કોટિપતિઓ અને લખેશરીઓના ધરનાં બેઠાં પણ મિસલસર જે દારમાં: સૌ દીમતી અલ્-દારો વડે ઝગડળનાં. આ સર્વ ગોઠવણ દિવાને ખાસના ઉપલા અર્ધમાં. નીચલા અર્ધમાં નગર લોકમાંથી અને બહારથી આવેલામાંથી બારોટ આદિ મંડળ, ઇજ્જત મજેલાં તેરલા જ. ત્રણ પાછળ અને દરેક દરવાજે સિપાહો અને જુદી જુદી સેવાઓ માટેનાં માણસો.

સમય : ફાગણ વદ પંચમી એક પ્રદર દિવસ ચંદરતાં. મુખ્ય ખાત્રો : સુલતાન, ન્યાદેશાલ, બારોટ.

સુલતાન (પડદો ઉપડતાં) દલે મોટામાં મોટું અને ગીડામાં ગીડું કામ : જેને મારે આ દરબાર ખાસ યાદગાર જનશેઃ હિમદા રજપૂતાણની લોકધણીને દાથે જતી રોકે એવી નાગીજ કદર કરવાનું. દિવાનજી, ચલાવો એ પ્રકરણ.

ન્યાયે (દિવાનજીની ધસારત ઉપરથી ઊડી કુરનસ લારી) ખુદાવંદની ફરમાયસથી અને દિવાનજીના હુકમથી,—આ દરબારમાં આપ સૌ હાકોમો અને લોકધણીને રોદાન થાય જે રક્ષકલસરદાર કોકોર કેસરીસિંહજીની અહ્મુત સમયસૂચકતા અને શસ્ત્રાગ્રક્રાંતતાથી શિકારમાં નેકનામ ખુદાવંદ સાહેબને માથેથી ધાત ટળી અને વિકરાલ ચિત્તણ જીવતી પકડાઈ ગઇ એ પરાક્રમ જગમહેર છે, તથા એ જનાવને દિવસે જ જાહેર થયું હતું જે આવી મોટી સેવાની ઘટતી કદર આજના દરબારમાં થશે. આ નવવ્રજ સજનનતની રૂપત રજપૂત જવાંમદ્દની પૂજક છે, અને આવો ખુદ ફરમાન જાહેર થતાં આજ ફરમાન છૂટશે તેની રાહ સૌ એકીટશે જોઈ રહ્યા છે. દરમિયાન તે સુલતાનોના સુલતાન જગન્નિયંતાની કૃપાથી સરદાર કેસરીસિંહજીના ભાગ્યોદયના ખીળ કિરણોએ પણ એક સામટો પ્રસારો કર્યો છે. એમના દાદા અને એમના વડીલ ઉદાર અને અગ્રીરી કોકોરો દતા. એમની સમશેર બાંધેલી જ રહી એટલે મોટા ખાનદાનને માથે વખતોવખત પડતા મોટા ખર્ચ એમને જમીનો વટાવી વટાવીને વેતરવા પડ્યા દતા. કેસરીસિંહજી ધણી થયા ત્યારે હકરાત અર્ધથી જે ઓછી થઇ ગઇ હતી. એ વખતે એમણે જુવાનીમાં પગ જ માંડ્યો હતો. તથાપિ એમણે પાકો ફરાત કર્યો:—હકરાતની આખાદી અવ્યક્ત, જોગનસુખ પણ દુઃખ. અને એ કપરો કાયદો એ સાચા ક્ષત્રિયે આજ લગી પાળ્યો છે, અને ચાર વર્ષમાં જ પોતાની લગભગ ખાલી હકરાત પાછી ખરીદી લીધી છે. વળી એ પોતે તો આજ ત્રણ વર્ષ કરતાં વધુ મુદતથી અર્દાની મોટી નોકરી જાળવે છે, એટલે એમની ફરજિયાત ગેરહાજરી દરમિયાન હકરાતની દેખરેખ અને કેળવણી એમનાં રાણી કેસરબાએ એમના જેટલી કે કદાચ ચાર ચંદા બ્યાદા હોશિયારી અને દુરઅંદેશીથી કરેલી છે, તેની દરેક વિગત જાણવા જેવી છે. પરંતુ દરુદથીને એટલી ધૂરસદ હોય નહીં મારે હુંકામાં જ રહીય, જે આ બેના જુગતેજુગતાં જોડાને કાળે હકરાત આવી ત્યારથી એમની પોતાની તીજેરીમાં જ નહીં, એમની રૂપતમાં પણ, લગભગ ઘેરઘેર સોનાના મેદ વખાં છે. જેજે ઝીજ ઉપર આ વિશુદ્ધ ક્ષત્રિય ક્ષત્રિયાણીની પાક નજર પડે તે દરેક દુઝની જતી ગઇ છે. એક જ દાખલો

દાંડું છું. સૌને માણુમ છે કે આજ બેઅઢી વર્ષથી આપણા મુલકમાં થતી તલવારો અને કટારો એટલી વખાણાય છે કે તેમનો હિપાઝ દોસ્ત દૌલતોમાં મોટી સંખ્યામાં થતો જાય છે. ઝરનું આ નવું ઝરણુ આ મુલકમાં વળ્યું છે, તેનો વાળનાર એક જ ધણી છે. અહીં પગ મુકતાં ઠાકોર કેસરીસિંહજીએ જોઈ લીધું કે તલવારો કટારો વગેરેનાં પાણીનો ખરો પારેખ અહીં કાઢ દતો નહીં, પોતે પારેખ બન્યા. ઉત્તમ નંગો ઉપર પોતાની મ્હોર કાતરાવવા લાગ્યા અને એવા નંગની સવાઈ કીંમત ઠરાવી. આજે એ કીંમતે એ મ્હોરવાળાં નંગ મળે ત્યાંલગી બીજાને કાઢ સિપાહબચ્ચો આડતો પણ નથી. ઠાકોરની ચપલ શુદ્ધિએ ન્હાનપણથી જ જોઈ લીધેલું કે રજપૂતાઈ સમશેર બહાદૂરીથી છતતી અને પંકાતી, ત્યારે પણ એ સમશેરોની તેજધારની પાછળ વધારે સતેજ ધારવાળી રજપૂતોની શુદ્ધિ હતી. અને એ સતેજ શુદ્ધિ કેળવી કેળવીને એઓ તેને રજપૂતાઈને ઉપયોગી એક પછી એક બાબતોને લગાડતા જ જાય છે. આત્યારે એઓ ન્હાની ન્હાની તોપોને ઢાળવાની કલાને ખીલવવા પાછળ લાગી પડ્યા છે. ભોંબલાઈની ઉસ્તવારીમાં એકા; ઘોડાં અને ગૌમાયની ઉછેર અને કેળવણીમાં એકા; શસ્ત્રાસ્ત્રની પરીક્ષા અને બનાવટની કલાઓ કેસરીસિંહજી એક ઉપર એક શીખતા અને ખીલવતા જ જાય છે. અને એમનાં રાણી. પહેલી બે કલાઓ ઉપરાંત વણાટ અને ખાંધણીના અનેક ઊંચા કસબ એમને જાણે બચપણથી જ સિદ્ધ : વળી જે જે નવું જુવે તે તે ઝડપી લે એવી એમની ચાલાકી; તે બેસાડી લઈ એર ખીલવે ત્યારે જ અંખે એવી એમની બાહોશી.

સૌથી વધારે તાજુબીની અને આ જોડાં માટે સૌથી વધારે માન ઉપજાવે એવી હકીકત હવે આવે છે. આ જોડાંને આગલા ભવનો શાપ હશે તેથી કે ઇશ્વર જાણે શા રૂપથી એમના લક્ષ્મી માંડીને આજ લગી લગભગ ચાર વર્ષનું અત્યંત આકરું પ્રહસ્યર્થ એમને સેવવું પડ્યું છે. એ જોડું પોતાનાં કળગળથી જ આવતી દીવાળી લગીમાં એ આપણાં પામર ચિત્તને અસમ્ભવિત જ લાગે એવાં તૃપ્તી છૂટી જત, પરંતુ ત્યાં તો આપણાં દરિયાવ દિલનાં બેગમ સાહેબા રાણી કેસરબાનાં અનુપમ રૂપગુણ ઉપર મોહી પડ્યાં. એમણે રાણી કેસરબાને પોતાનાં બેટી બનાવી લીધાં અને જે એક ઋણને લઈને તે ન દેવાય ત્યાં લગી તપ લંબાવું હતું, તે ઋણ જાતે આપી દીધું છે. બેટાબેટીનું આવું કષ્ટતપ પોતાની તેના અંત આણુવા તાકત હોય તથાપિ એક દિવસ પણ લંબાવવા દે, તે માવતર પણ શેનાં ! એટલે આ પ્રકારનાં લગ્ને પ્રહસ્યર્થ અને સંયોગે વિયોગની પોતાને જાણ થતાં જ ખુદાવંદ બેગમ સાહેબે એ ઋણ જાતે મુકવી દીધું છે, અને પોતાની નેકનામીને દીપાવે એનું એક વધુ સદાચરણ તવારીખને પાને નોંધાવ્યું છે.

આ દરગાહના સૌ હાકિમો અને લોકગણને રોશન થાય જે આગ મારફત જગન્નાદેર કરવાની મ્હને સોંપાયલી હકીકત આપને સંભળાવી દીધી છે. હવે ઠાકોર કેસરીસિંહજી અને એટલા જ લાયક નરવીર ઠાકોર ભીમસિંહજીને ખાસ શી નવાજેશ આજરોજ ખુદાવંદ ગુલતાન સાહેબની મશહર દાનેરમંદી ફરમાવે છે, તે શ્રીમુખે સંભળવા હું પણ આપ સૌના નેટલો જ ધન્ટેમર છું. આવાઆવા મોટા ગુણોના ભંડાર અને શુદ્ધ રાજપૂતાઈના અવતાર રૂપ ઠાકોર કેસરીસિંહજી અને ઠાકોર ભીમસિંહજી મ્હારાં સદ્બાગ્યબન્ને મ્હારાં તો દિલોગન

દોસ્ત છે, અને એ ખાસ કારણથી મ્હારી ઇન્તેગ્રી એટલી તો હૃદયદાર વધી ગઇ છે, કે હવે એક પણ મુકેન બોલવાની મ્હારામાં શક્તિ જ નથી. (બેસી જાય છે.)

[દરબારમાં ગજગણાટ.]

ચોપદાર ખામોશ ! પાટનગરચોકગણ ખામોશ ! આપ દરબારમાં ખીરાજો છો ! નવલખ સક્તનતના ઘણી ખુદાવંદ સુક્તના સાહેબ નેકનામ નુરુદ્દીન બગદાદી મતે ચાર હરફ ફરમાવે છે. ખામોશ !

મુલુ (બેઠા બેઠા જ) અક્ષા હો અકબર !

અમારી છોટીશી સક્તનતના છોટામોટા હાકેમો, વળી દીન દીનને પાગતી ખોદાની રહમ માટે તલસી રહેલી અમારી પ્યારી રૈયત ! અમે તરવારિયા છીએ ને નથી. પાડોશી દૌલતો સાથે દોસ્તીની રાહે ચાલવું જ અમને પસંદ છે. કોઇ જતે રણ મોરચો રોપી રહી આવે તો અમારા ક્રોડક્રિક્ષા લાવલરકર અને અમારી આ પાક તલવાર તેની ખુમારીને સજા કરવા તૈયાર છે જ. લેકિન અમે જતે રણમોરચો રોપી કોઇ સામે રહી જવા નથી માગતા. મતલબ કે આ છોટી સક્તનતની બદતીની બે જ રાહ અમે પાક ગણીએ છીએ. કોઇ રહી જ આવે તો તેને જેર કરી તેને સજાની રાહ; લેકિન આડે દિવસે અને હર સાલ, કોઇ બી દૌલતની હકુમતમાં નહીં એવા નધણિયાતો મુલકને આપાદ કરવાની રાહ. ખોદાતઆલાની મેહર છે, કે આપણી હૃદ્દને લાગીને ઘણી જગાએ નધણિયાતો મુલક પડેલો છે. અમે મોસમે મોસમે અમારા વફાદાર સિપાહમંદોની જુદી જુદી ટોળાઓને લખને શિકાર ખેલિએ છીએ ઘણુંખરું આવા મુલકમાં. લેકિન આવી નવી આપાદીનો આધાર મોટા અમીરો અને રૈયત ઉપર છે. તેમની અછલહોશિયારી, તેમના માલખુલ્લતા, તેમની મહેનતઆહોશી, એર તેમની અડગ ખામોશ વડે જ નવી આપાદી પાકે પાયે યથ શક્તિ, અગર જો કે તેમને રાજ્યનો ટેકો પણ જોઇએ, બેશક.

પ્યારા દરબારિયો, આપનામાંથી આજતક કોઇને મોટા અમીર બનાવવાનો લ્હાવો અમને મળ્યો નથી. આજ, અક્ષા હો અકબર, એ મીઠો લ્હાવો લઉં છું. આપમાંના બે રાજપૂતાઇના નૂર જેવા અમારા નીવડેલા અને ખાનદાન અમીરોને મોટા અમીરો બનાવું છું. આ દેશની પુરાણી ભાખામાં એવાને સામેતો કહે છે; અમારી ઝંખામાં એવાને દોહઝારી પંચહઝારી વગેરે કહે છે. દોહઝારી એટલે ઘોડાની નોખત, હાથીની સવારી, અને પોતાના વાવટા તળે તોપખાતું કે ગજદલ શિવાય બીજી તમામ જતની ફોજ રાખવાનો અખતિયાર; આવી બે હઝાર લગીની ટુકડી બારમાસી તૈયાર રાખવાની એમની ફરજ. સાથે આપણી નવલખ સક્તનતના સ્તંભ જેવા આપણા લોકપ્રિય દિવાનજી અને આપણા જંગબદાદર સેનાપતિને પણ એ જ દોહઝારી સામેતના હોદ્દા બધું છું. મતલબ કે આ દરબાર પૂરો ચતાં આપણા રાજ્યના ચાર અમીરો મોટા અમીરો બનશે. સામન્ત શ્રી દીવાનજી સાહેબ, અન્વલ દોહઝારી, સામન્ત શ્રી સેનાપતિ સાહેબ દુયુધ્મ દોહઝારી, સામન્ત શ્રી કેસરીસિદ્ધ શ્રીમ્મ દોહઝારી, સામન્ત શ્રી લીમસિદ્ધજી ચોથા દોહઝારી.

[દરબારમાં ચોતક એકદમ દુપના પોઠાર]

ચોપદાર (બે છરી ઊંચી કરતો) ખામોશ ! પાટનગરલોકગણ ખામોશ ! આપ દરબારમાં બિરાગ્ને છો. નવલખ સહતનતના ધણી ખુદાવંદ સુઝતાન સાહેબ નુરુદ્દીન બગદાદી બંતે ચાર હરફ ફરમાવી રહ્યા છે. ખામોશ !

મુઠ (બેઠા બેઠા જ) પ્યારા દરબારીઓ, આવી ફોજ અને આ સાહેબીનો મોટો બોલો એ ચાર અમીરોએ શી રીતે ઉપાડવો ? આ મોટી ફરજના પ્રમાણમાં રાજ તર્ફથી કે અમારી ખાસ તીજેરીમાંથી એ દરેક સામંતશ્રીને પૂરતી નવાબેશ પણ થવી જોઈએ. પાંચપંદર કોસની જગીર એમને મળવી જોઈએ.

છેલ્લા શિકારમાં જે જગાએ સામંતશ્રી કેસરીસિંહજીએ બેનમૂન રાજપૂતાઈ ઝગકાવી નામના મેળવી તેની આગળ લગભગ વીશપચીસ કોસ જેટલો ચોરસ મુકક નધણિયાતા જેવો પડ્યો છે. એટલા મોટા મુકકમાં પણ ગામડાં ત્રીસચાળીશથી વધારે નહોં હોય; છે તે વનેરુ લોકનાં બે સાઝ એક જગાએ તો ચાર સાઝ બીજી જગાએ એવાં ફરતાં ગામડાં જ દશે. વચલી પટ્ટી આઠ કોસ પ્હોળી પંદર વીસ કોસ લાંબી આજે આ દરબારના જાહેર-નામાંથી ખાસસા કરિયે છિયે. આ ખાસસાની જમણી ડાબી બાજુએ એવી જ આઠ કોસ પ્હોળી પંદર વીસ કોસ લાંબી બે પટ્ટીઓ પડશે. તે દરેકના બે ભાગ કરી કુલ ચાર જગીરો બનાવિયે છિયે. ખાસસાને લગતી જમણી જગીર સામંતશ્રી દિવાનજી સાહેબને અને તે પછીની સામંતશ્રી કેસરીસિંહજીને દોહઝારી હોદ્દા સાથે બક્ષિયે છિયે; ખાસસાને લગતી ડાબી જગીર સામંતશ્રી ભીમસિંહજીને અને તેને લગતી સામંતશ્રી સેનાપતિ સાહેબને બક્ષિયે છિયે.

ચારે જગીરમાં કોટકિલ્લા શિકાર લસકર આદિ માટે સરકાર પોતાને કબ્જે કેટકેટલું રાખે; બધી ઉપજનો કેટલો ભાગ સરકાર તીજેરીએ ભરાય, વગેરે વગેરે હિંદુ રમૂતિ અને મુસ્લિમ સરેદના પાંક કાનનો મુજબ નક્કી થશે. બસ. અલ્લા હો અકબર ! આ મોકો ડોલો આજ અમને મળે છે તેથી અમને અમારો સિતારો ચડડતીનો છે એવી ખાતરી થાય છે. લેકિન અમે કોણ માત્ર ! આ નવલખ સહતનત ખસકના ગયબી ગુમ્બઝ તળેનો રજકણુ પણ નથી. તો તેનો ધણી આપ સૌને પહાડ જેવો મહાન લાગતો દશે લેકિન તરણા જેટલો પણ નથી. અલ્લા હો અકબર ! અલ્લા હો અકબર !

પ્યારા દરબારીઓ, બોલો જય સામંતશ્રી દિવાનજી સાહેબનો જય ! જય સામંતશ્રી સેનાપતિ સાહેબનો જય ! જય સામંતશ્રી કેસરીસિંહજીનો જય ! જય સામંતશ્રી ભીમસિંહજીનો જય !

[દરબારમાં જયબોધ ચાલી રહે છે. થોડા વારે]

ચોપદાર ખામોશ ! ખામોશ !

ખામોશ (દિવાનજીના ઇશારાથી બિલો થઇ કુરનસ બાગવી જમણો દાઢ લાંબો કરી, પડી ડાબો, પડી પાછો જમણો લાંબો કરી બુલન્દ અવાજે) જય ખુદાવંદ સુઝતાનનો જય ! જય ! નુરુદ્દીન બગદાદીની પાક તલવારનો જય ! જય રાજપૂતાઈની કદરવાનીનો જય ! જય સહતનતના ટકાર અને બદતી માટે રતંગો રોપતી દૂરઅંદેશીનો જય !

પદ

(રાગ રાંઝા)

ખાસણીસુત રજપૂત દાથે ચઢ્યો, શાનવિદ્યા પડ્યો પૂર ખાતે,
શર રણજેશમાં મયમ બેઠોશ યમ; જમ પડ્યો ઓલિયાની જમાને :

બર્ષ જનતે તિલાં તર્ક તાતે બન્યો સુદિયુંમાં સુશી રૂડિ જાતે,

—કવી હારતો, કર્મ, તુજ મર્મ ગાતે !

પાટવી શાહના, આદ્ય રણસિન્ધુના, વીંધતા સોંસરી દ્રોણ સામી,
મોજમાં એકદિન નૂરુદિન એકાધિયો તુરિદ્વસકલનો કાધ સ્વામી :
કીર્તિકામી પછી કારમે રણ દગ્યા, ફરે થઇ નૂર રોજ્યા હરામી ;

—કવી શી કવે કર્મગતિ લેખ્યાગામી !

સેનતલાક બન્યો લોકરક્ષક, અહા શાહને અધુના રતનનાતે !
તનપતનવેળ છેડી ન ત્યાં દુરનમાં બેડી હરી શિ શાહ નૂરલાયે
તપ્ત સાથે દર્ષ ખ્યાખ સખતે સુતા :—ખાહણીસત સુવતાન થાતે

—કવી શું કવે, કર્મ, તુજ મર્મ ગાતે !

ખેતિહેપાર કસદાર કસલું કરે, લરકરે હાક દિનરાત ગાળે,
દાનખેરાત અતિ ધર્મદુઝખે, રતી કસર ના ન્યાયચોખાઈ કાળે :
પ્રસરલું વિશ્વતી—નૂર, સુવતાન, આશીપ તુજ કવિ કવે ભૂરિ આળે,

—હે કર્મ, રચ લાવિ ન્યાં બૂત સાળે !

[સુવતાનની ઇશારતથી ચમરી ડોળનાર સેવકની પાછળથી પોપાક, રોને રસેલા રપાનો દુકકો, અને વચ્ચે રોનેયે ભરેલા રપાના કેરખાનો મેરો યાજ બે સેવકો જાયજી લાવે છે. આગળ બક્ષી ન્યારેલાલ અને પાછળ આ સેવકો વચ્ચે યાજ એમ સૌ બારોટ પાસે આવે છે. ન્યારેલાલ બારોટને બે બાજુએ બેઠે છે, બે ગાલ ઉપર અતર લગાવે છે, ગાથે શુભાળખલ છાંટે છે, અને પોપાક આદિના યાજને હાથ લગાડી બારોટને આપી દે છે. બારોટ હાથ લગાડે છે એટલે સેવકો એની પાછળ જઇને લગા રહે છે. બારોટ પાછો કુરનસ જાનવી બેસી જાય છે. પછી પ્રથમ સામન્તશ્રી કેન્ અને બીજા સામન્તશ્રી ભીન્ કુરનસ જાનવી, દિવાનજને ભેડી, બેસી જાય છે. સુવતાનની ઉઘી ઇશારત થતાં—

આપદાર ખુદાવંદ સુવતાન સાહેબ નવવખ સજનનત પછી નુરુદ્દીન બગદાદીનો રંગપંચમીનો દરખાસ બરખાસ્ત. આસ્તે કદમ મુજાકાનસે કદમ દોસ્તીસે કદમ નેકીસે કદમ નિયા રખો મહેરબાન સલામ !

[પડદો પડે છે.]

બળવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર

(૧) બખ=વર્ષ. તાતુ=તીરક્ષ, બહિષ્.

(૨) આદ્ય=મહાર. તુરિ=વોડાં. કીર્તિકામી=કીર્તિની જ કામનાવાળા.

(૩) તંદરક=ચક્રનાર, મુધારનાર, સરજનદાર. નાતો=અત્યંત પ્રીતિ, દિલોજાનો સંબંધ. દુરન=ખૂબસુરતી. હરી=ખસરા, સુરલોકની સદાભિજનવડી સી. ખ્યાખ=જોઈ.

(૪) દાન ખેરાત અતિ, ધર્મ=દુઝખે રતી, એમ પણ પંજિ લેવાય. ધર્મ=દુઝખ=દિંદુમુસ્લિમ તમામ ધર્મો અને પંથો. વિશ્વતી=કીર્તિ. નૂર શાહ વિશ્વતિ સાથે અને તે નૂર સુવતાન, એમ બેરોડા લેવો. તુજ=તુને (તુજ નહાં). ભૂરિ=મહાબાહી. રજાળે=જોર લીધી બેઠે.

બીજા કક્ષીયા દારમું રણુ દારમું પોતાનો રોનામાં જ ફાટકુટ : નહીને એ બરખાસ્ત બંડમાની આદિ દરામીએને તે ફર થઈને નીળીનીની ગાયાં.

સુશ્રીવાદ

કંઈકે અભ્યાસ.

(૧)

“આત્માવસ્થામાં દહિં માખણની જે ચોરી કરતો, યુવાવસ્થામાં જે વ્યભિચારી હતો, જેણે દમ્ભરો ગોપીઓનું પતિવ્રતાપણું દરી લીધું હતું, ઉત્તરાવસ્થામાં જે દગાઇ અને ચઢતાનો શિરોમણિ થઇ પડ્યો હતો, જેણે દગાઈ વાપરી દ્રોણ વગેરેના જીવ લેવરાખ્યા હતા” એવા શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન તરીકે શી રીતે કબુલ રખાય? આવો પ્રશ્ન સદગ કોઇ હિન્દુ સંસ્કૃતિથી અજાણને થાય. અને આવો જ પ્રશ્ન કારસી સાહિત્યનાં પ્રેમ-ગીતો વાંચી સુશ્રીવાદથી અજાણને થાય કે જે કવિઓ શરણ અને મુંદરીના ચુરત ઉપાસક છે, જે નિર્જન એકાંતમાં માણુ બેમણુ દાર અને યુવબદનની સોડ શોધે છે, વૃક્ષની છાયા નીચે સાકીને શુભ્રશુભ્રને બોલાવે છે. જે ઇમામને મરહુમની નિંદા કરે છે, જે પ્રિયાના ગાલપરનાં શ્યામ તલ સાટે સર્વસ્વ દઈ દે છે, તે શું કિલ્લુક હોય?

વૈષ્ણવ ધર્મ અને સુશ્રીવાદનો જેને ખ્યાલ છે તે કહેશે કે હોય.

કૃષ્ણવરની ગોપીઓ બનવામાં જે માન, ગૌરવ અને આહ્વાદ છે તેમાં જ પ્રભુને પ્રિયા માની તેના આશક થવામાં સુશ્રીને છે. પુષ્ટિમાર્ગની આ કિલ્લસુશ્રીમાં ને સુશ્રીવાદમાં ફેર એ છે કે એક પ્રભુને પોતાનો પ્રીતમ ગણે છે ત્યારે બીજો પ્રભુને પોતાની માથક માને છે. બન્ને સત્યના ઉપાસક છે અને બન્ને માર્ગમાં તલવારની ધાર ઉપર બિઠા રહેવાની કસોટી છે. સુશ્રીવાદમાં સ્ત્રી જેવા યર્થ જવાની અહીંક લેશ નથી. મનુષ્ય આ સિદ્ધાંતો ન સમજે તો રહેજે અનીતિમાં સરકી પડે કારણકે અમુક ભૂમિકા પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં સાધારણ મનુષ્ય અર્થનો અનર્થ કરી આ પંથે પડે છે અને પ્રભુમિલનની આશાને બદલે સ્ત્રીમીલનના મોહમાં ઝટ પડે છે.

સુશ્રી ગીતો વાંચનાર બધા જ એમ માને છે કે સુશ્રીની માથક એટલે સ્ત્રી, એટલે પ્રભુને સુશ્રીઓ સ્ત્રી રૂપે કહે છે. બધાય યુરોપી વિદ્વાનોએ કારસીનો અનુવાદ કરતાં કે કારસી સાહિત્ય ઉપર ટીકા કરતાં એ દેશના કવિદિલ્લસુદની માથકને સ્ત્રીજ માની લીધી છે, આપણે ત્યાં પણ માથક એટલે સ્ત્રીજ મનાય છે. કલાપી, બાલાસંકર, સાગર વગેરેની ગજલોની માથક સ્ત્રી જ છે. આનું કારણ એમ હોય કે કારસી કવિતામાં માથક એટલે સ્ત્રી જ સુશ્રીઓ માને છે એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હોય. અથવા તો એમં પણ હોય કે માથકને નારી જાતિ ગાન્યા વિના કવિતામાં કે અનુવાદમાં રસિકતા કે ક્રમાથ ન આવે.

આ માન્યતા મારી નસ સમજ મુજબ ખરી નથી ને તે સામે મારો સંશય અહીં રહી કરવાની રમ હતું. જો કે આ બુલ રૂબાવાનના અનુવાદમાં મેં પણ કરી છે. કારણ તેમ કયો વિના ગુજરાતીમાં કવિતાનું માધુર્ય સચવાય તેમ નથી.

કેટલાક કારસી કવિઓએ કેટલાંક કાવ્યો સ્ત્રીને ઉદ્દેશી લખ્યાં હશે પરંતુ તેથી એમ કેમ મનાય કે તેમની માથક એટલે સ્ત્રી જ? હું એમ પૂછું છું કે માથક નરજાતિ કેમ ન હોય?

માણક, કુરક શબ્દમાંથી આવ્યો છે.

હરક—

આશક—

મયાશક—

(પ્રેમ)

(પ્રેમ કરનાર)

(જેના પર પ્રેમ કરાય છે તે)

આવું અરણી રૂપ છે. જેમ આશક એટલે ચઢનાર અને તે પુરુષ કે સ્ત્રી હોઈ શકે તેમ માણક એટલે જેનાપર પ્રેમ થાય તે, સ્ત્રી કે પુરુષ હોઈ શકે. માણક અથવા સનમ એટલે પ્રેમ-પાત્ર, પ્રેમપ્રતિમા. ગુજરાતીમાં માણક એટલે પ્રિયા કહેવું જોઈ છે. પ્રિયામાં માત્ર સ્ત્રીલિંગ શબ્દનો જ અર્થ આવે, જ્યારે માણકમાં તેમ નથી. માણક એટલે સ્ત્રીજ એમ માનવાનું જોઈ કારણ જગતને એમ મળ્યું છે કે દુનિયાના મહાન આશકોની માણકો સ્ત્રીઓ જ થઈ છે. કુરહાદ અને શીરીન, મજનુ અને લયલી વગેરે. કુરહાદ અને મજનુ બંને આશક હતા અને શીરીન અને લયલી બંને માણક હતાં. પરંતુ યુસુફ અને ઝુલિયાની જોડમાં ઝુલિયા આશક હતી, અને યુસુફ માણક હતા. રખીયા સ્ત્રી હતી તે આશક હતી અને પ્રભુ તેનો માણક હતા. મીરાંને સુશીતા શબ્દોમાં કહીએ તો તે આશક હતી. આ પરથી સમગ્રશે કે માણક તે સ્ત્રી જ નહિ.

વળી ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદ પરથી જાતિ કહી શકાય છે, અંગ્રેજીમાં તેમ નથી. અંગ્રેજીમાં સર્વનામ પરથી જાતિ કહી શકાય છે. જ્યારે કારસીમાં સર્વનામ કે ક્રિયાપદ પરથી જાતિ કહી શકાતી નથી. દાખલા તરીકે—“ ગઈ ” શબ્દપરથી કહી શકાય કે કર્તા નારી જાતિનો છે. અંગ્રેજીમાં “ went ” પરથી જાતિ ન કહેવાય પરંતુ he કે she went પરથી જાતિ કહેવાય. કારસીમાં “ રફત ” = went = ગયો, ગઈ અને “ ઉ રફત ” = ગયો અથવા ગઈ.

આકરણના બેદને લીધે જ આવી ભૂલ થઈ છે એમ હું માનું છું. કારણ કારસીમાં ક્રિયાપદ કે સર્વનામ પરથી જાતિ કહી શકાતી જ નથી. અને કારસીના અનુવાદ કરનાર આ ભૂલ કરી આ તોફાન મચાવ્યું છે અને કારસી કવિતાને ને સુશીવાદને અન્યાય કર્યો છે.

પ્રભુને સુશીઓ માણક માને છે પરંતુ પ્રભુને સ્ત્રી રૂપે નથી જોતા, પ્રભુ માણક છે પણ સ્ત્રી છે એમ નથી કહેતા. દોસ્ત, દિલ્લગર, હમદમ વગેરે શબ્દો કારસીમાં ગાદમિત્ર માટે વપરાય છે, ને મિત્ર પુરુષ કે સ્ત્રી ગમે તે હોય. તેવી જ રીતે સાષી, સનમ, આશક અને માણક વગેરે શબ્દો પુરુષ કે સ્ત્રી, કુમાર કે કુમારિકા ઉભય માટે વપરાય છે. વળી શરીર સૌન્દર્યની ઉપગાઓ, જેની કે લખે લાલા, ગરમે નરગીસ, સીમીજદન માહર, રફે કમર, અથોત લાલ ટુલસા દોહ, નરગીસ ટુલ શી આખો, ચાંદી જેવું ચંદ્ર જદન, ચંદ્રવદન, ચંદ્રને લગવે તેવું રૂપ વગેરે—માંની ઘણી, કુમારિકા અને કુમારને સરખી લાગુ પડે છે. રીના (હાની) શબ્દ સામાન્ય છે. અને યુસુફ પર કવિઓ મોઝા છે તે સ્ત્રીના જ કાળા બ્રમર શા કેસ માન નહિ પરંતુ ધરાનમાં કુમારો યુસુફ રાખતા તે પણ, એટલે તે શબ્દ પણ સામાન્ય છે.

ઉપરનાં કારણોથી જણાશે કે મારો સંશય પાયાદાર છે કે માણક એટલે સ્ત્રી જ નહિ. સંસ્કૃત સાહિત્યના શૃંગારમાં ને કારસી કવિતાના શૃંગારમાં ફેર છે. સંસ્કૃતનાં કાવ્યના ઉપમા, રૂપક આદિ કદાચ વધારે મગનગામી દશે પરંતુ સંસ્કૃત કવિતાનો ધણો શૃંગાર, મુંદરીના નમ શરીરના સૌન્દર્યના વખાણનાં વર્ણનમાં સમાયેલો છે. આ શૃંગાર ઉચ્ચ દોષ તો કારસી શૃંગાર ઉચ્ચતર છે. કારસી કવિતામાં નગ્ન દેહનાં વર્ણન નથી, જ્યાં સંસ્કૃત જોટણો જ રસમાધુર્ય, કળા અને સુકુમારતા છે.

આપણામાં માથક એટલે સ્ત્રી જ એવી માન્યતા ભરાઇ જવાનું કારણ કે કારસી કવિતાનો આત્મા બીજા દેશની કવિતામાં ઉતારતાં આ ભેદ સચવાયો નહિ. વ્યાકરણની અડચણોને લીધે ગુજરાતીમાં કે અંગ્રેજીમાં લેખકોએ આ ભૂલ જાણતાં કે અજાણતાં કરી છે. બીજું, એમ હોય કે આપણે કાવ્યશૃંગારમાં સ્ત્રીના જ વર્ણનથી ટેવાયલા એટલે આ વાત આપણે ગમે જટ ઉતરી ગઇ. અને લેખકોને ગુજરાતીમાં કે અંગ્રેજીમાં આમ ક્યાં વિના છૂટકો પણ નથી. નહિ તો વ્યાકરણ સુધારવું પડે અને કવિતાની રસિકતા અને કેમળતા તજવી પડે. કારણ કે પુલ્કની સુકુમારતા અને સૌન્દર્યનાં નખરાંનો ઇગરો પ્રભુએ અને કવિઓએ સ્ત્રીને આપ્યો છે.

(૨)

સુશ્રીવાદ ક્યારે શરૂ થયો તે પ્રભુ જાણે, પરંતુ તેને જુદા જુદા તત્ત્વજ્ઞાનના સંપ્રદાયોએ ઘસ્યો હોય એમ લાગે છે.

પ્રથમ તો ખ્રીસ્તી ધર્મે તેના સાધુ દ્વારા, બીજું, ગ્રીકલેક્ષિકાની Neoplatonic શ્રીસ્તુશ્રીની પણ સુશ્રીવાદ પર અસર થઈ હશે. કારણ કે ઇરાનને એરિસ્ટોટલનું તત્ત્વજ્ઞાન અને ગ્રીક શ્રીસ્તુશ્રી ધરના જેવાં ચર્ચ ગયાં હતાં. ત્રીજું, આત્માનું પરમાત્મામાં મળી જવું એ જેમ ભારતને આંગણેથી સુશ્રીઓએ ગ્રીકનું છે, તેમ નૈતિક જાતસુધારણા અને સર્વસમાનતા તેમણે જુદા ધર્મમાંથી લીધાં છે; અને ચોથું, કેટલાકના મત પ્રમાણે, આર્ય માનસનું તેના પર જોરથી એસાડાયલા ઇસ્લામ ધર્મમાંથી, પરિવર્તન હોય. મી. બ્રાહ્મિનના લખવા પ્રમાણે પુરાતન આર્ય વિચારોની આપણને માહિતી નહિ હોવાથી આ છેલ્લી વાત જટ મનાય તેમ નથી. જે કે ધર્મના ઇમારોને મૂકી સુશ્રીઓ મયખાનાના પીર પાસે દીક્ષા લેગે છે તે આ બાબતને ટેકા આપે છે.

કેટલાક વિદ્વાનો સુશ્રીવાદની શરૂઆત હજરત મહમદ અને કુરાન શરીફથી માને છે. મી. નીકલસનનો આ મત છે.

ગમે તેમ હોય પરંતુ સુશ્રીવાદ પ્રથમ એક ચોક્કસ તત્ત્વજ્ઞાનની શાળા નહોતી પણ પાછળથી મહાન સુશ્રીઓએ જેવાકે બસરાની મહાન ભક્ત રખીયા અને મહાન પંડિત અલ ગીઝાલી જેવાએ સુશ્રીવાદનો એક ધર્મ બનાવ્યો.

સુશ્રી શબ્દનું મૂળ ઘણા શબ્દોમાં છે. ગ્રીક શબ્દ સોફિસ્ટ (ડહાપણ) પરથી તે આવ્યો હોય તેમ કેટલાક માને છે. કેટલાક તેને અરબી શબ્દ સફા (પવિત્રતા) પરથી આવ્યાનું કહે છે. અને કેટલાકના મત પ્રમાણે સુફ (ગિન) પરથી તે આવ્યો છે. અને આ વધારે સાચું હશે કારણ કે સુશ્રીઓ જાડા ગિનના જામા, ફુનિયાના મોજશોખ તરફને તેમનો અભાવ દર્શાવવા પહેરે છે.

સુશ્રીવાદના સિદ્ધાન્તોમાં મુખ્ય એ છે કે જગત અને જગતની બધી વસ્તુઓ જુદી, માયિક અને ક્ષણિક છે, માત્ર પ્રભુ જ સત્ય છે. જગતની સુંદરતા માયા છે અને મનુષ્યને ફસાવવાની ઇન્દ્રગળ છે, પ્રભુ જ પરમ સત્ય છે અને પરમ સૌન્દર્ય છે. હિન્દુધર્મના મહાન સિદ્ધાંત ઘણ સત્ય જગત્ મિટવાને સુશ્રીવાદનો આ સિદ્ધાંત મળતો આવે છે.

માનવી એ કુદરતનું મધ્ય છે. પ્રભુ સર્વ રચે અને સર્વ વસ્તુઓમાં વ્યાપી રહ્યો છે. સુશીઓને મન

“ બરે હરખતાને રાખ્ય દર નહરે હોશીયાર
દર વરકી દક્તરીસ્ત મયારક્તે કિરદેઆર. ”

[વિદ્વાનની નજરે દૃશની એક લીલી પાંદડી પણ પ્રભુની કુદરતનું દક્તર છે.]

આત્મા એ પરમાત્માનો અંશ છે. આત્મા પરમાત્મામાં ભળી જવા દરદમ ઉત્સુક છે પણ માણસનું મન અને ઇન્દ્રિયો તેને ડામે છે. માટે મન અને ઇન્દ્રિયો દમવી જોઈએ. મનને દુન્યવી મોજશોખમાંથી દૂર રાખી વાસનાઓથી મુક્ત પવિત્ર બનાવી, પ્રભુનું ધ્યાન ધરવામાં જ રોકવું જોઈએ. જીવનનાં અને કુદરતનાં મહાન સત્યો જાણવાં દુર્લભ છે. તે અભ્યાસથી નથી શીખાતાં પરંતુ મનનથી, સમાધિથી શીખાય છે. આ પામવા માટે ‘અહં’નો નાશ કરવો જોઈએ. પ્રેમ એ પ્રભુમય થવાની ચાવી છે. પ્રેમ વડે ‘હું’ ભુલાઈ જઈ પ્રભુને, માણકને, પ્રિયાને જોવાય છે. આ ઈશ્વરી પ્રેમને જગતનો નિઃસ્વાર્થ અને પવિત્ર પ્રેમ જાગૃત કરે છે. અને માનવી પ્રેમી જોતાં શીખે છે કે પોતાની પ્રિયામાં જે તે ચહાય છે તે અમર અનંત પ્રિયાની હાથ છે. આ પ્રમાણે પ્રેમ કેળવી સુશીઓ પ્રભુને, પ્રભુ ખાતર ચહાય છે, તેમને મન સ્વર્ગની આશા એ સ્વાર્થ છે. પ્રેમ એ પ્રભુની બક્ષીસ છે.*

શરીર રચૂળ છે. હૃદયગી ક્ષણિક છે અને દુઃખથી ભરેલી છે. માનવી તે પરમ તેજનાં પ્રતિબિંબ છે. અને અણુ અણુમાં પ્રભુનું તેજ સમાયક્ષું છે.

સુશીઓ પ્રારબ્ધને માને છે. સારાં નરસાં બધાં કૃત્ય પ્રભુધ્મજાનું પરિણામ છે એમ કહે છે. પરંતુ સારા નરસાનો ભેદ સુશીને મન ક્ષુદ્ર છે. કારણ તેને તો આપું જન્મ માયાવી દોસે છે અને સારાં નરસાં કૃત્યનો કરનાર મનુષ્ય પણ માયા છે. પરિણામે ત્યાગ તેમનો પરમ ધર્મ છે. સુશીઓ દુનિયાના મોજશોખ ને એશઆરામથી વિરક્ત રહે છે. મોગલાઇ જહોજસાલી તેમને મન રંક છે.

મુક્તિવાદમાં પ્રભુમય થવાની ચાર ભૂમિકા છે. અને તે ચારેયમાંથી આ પંથના મુસાફરને પસાર થવું પડે છે. મુસાફરને તેઓ સાલિક કહે છે.

પ્રથમ—શરીરબંધ (શાસ્ત્ર), તેના ધર્મનાં ફરમાન મુજબ સાલિકને વર્તવું પડે છે.

બીજી—તરીકન (પંથ), જે ગ્રામ કરવાને પવિત્રતા, સંયમ અને સદ્ગુણની પળી જરૂર છે. અહીં ધાર્મિક રીતરિવાજ પાળવાની અગત્ય નથી.

ત્રીજી—મયારેફત (ગાન), અહીં તેને ગાન થાય છે. સાલિક દલે આરિક (ગાની) કહેવાય છે. તેને પ્રેરણા થાય છે.

• સરખાવો :—

Yes, love, indeed is light from Heaven,
A spark of that immortal fire,
With angels shared—by Allah given,
To lift from earth our low desires. ”

(Byron)

ચોથી—હકીકત (સત્ય), જ્યાં સુધી બ્રહ્મમય થઈ જાય છે. અનલહક કે અહં બ્રહ્માસ્મિ । અહીં તે બોલે છે.

સુધીઓ ધ્યાનમાં બેસવા માટે એકાંત પસંદ કરે છે. સેવાધર્મ તેમનો નિયમ છે. પ્રેમ તેમનો પ્રકાશ છે. અને એકલ (વસ્તુ) તેમની અંતિમ આશા છે.

ઇસ્લામી જીવન અને વિચારણા ઉપર સુધીવાદની જળ્યરી છાપ પડી છે. તેનું પરિણામ કવિતા છે. ઇરાનના મહાન કવિઓ સુધી હતા: વિશ્વવિખ્યાત ‘મસનવી’ નો કર્તા રૂમી, જમી, હાફિઝ, સાદી અને ઉમર ખયામ. સુધીવાદ સમજ્યા પહેલાં ફારસી કવિતા વાંચવી કઠણ છે.

આપણા સામાન્ય વિચારોની આપણે કરવા આપણે સામાન્ય ભાષા વાપરીએ છીએ, જ્યારે ઉન્નત પ્રણયશૃંગની ભાષામાં ઉપમા અને રૂપક વપરાય છે. કવિઓની ઉચ્ચ લાગણીઓ દર્શાવવા કાંઈ ભાષા જુદી હોતી નથી. તેથી સુધી કવિઓએ પોતાની અંતરની લાગણીઓ દર્શાવવા બને તેવી ઉન્નત ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. જોકે આ પ્રયોગ દહેશત ભરેલો છે. સુધીવાદથી અજાણને કે નજાણા મનનાને, આ અવળે પંથે દોરે એ ભીતિ છે. પણ તેમાં કવિનો વાંક શો ?

જગતની પ્રિયાના પ્રેમ અને જુદાઈ વડે, તે પ્રભુનો પ્રેમ અને જુદાઈ વર્ણવે છે. અને શરાબની મસ્તી વડે તે સમાધિ અને તનમયતા ગાય છે.

સુધીવાદમાં આશક કે સનમ=પ્રભુ.

આશક=સુધી સાહિક, માનવી, પ્રેમી.

શરાબ, મદ્ય=પ્રભુપ્રેમનો મદ્ય.

મયખાના=પીઠું=સમાધિ મંદિર.

આશકને ધણીવાર રિન્દ અને મસ્ત પણ કહે છે.

મસ્તી=સમાધિ (trance).

ખરાખાત=મયખાના; સુરીના ગુરુ (પીરે સુધાન કે મુરશીદ)નું રથાન. આ મયખાનામાં સુધીઓ એકઠા મળે છે અને જામે મય પી પ્રેરણા પામે છે.

હુસ્ન=સૌન્દર્ય=પ્રભુની પૂર્ણતા.

પુશબો=પ્રભુ બક્ષીસની આશા વગેરે વગેરે.

શરાબ એ વિલાયતી કે દેશી દારૂ નહિ પરંતુ પ્રભુના પ્રેમનો શરાબ. ‘અલ’ને નાશ કરનારો શરાબ માણસને ગંજેરી શી રીતે ખનાવે ?

“ માત્ર આત્મમમત્વને માયા થકી
ઉગારવા મન જોડ્યું લાલ શરાબમાં ”

“ ખયામ ”

ब्रह्मार्पणं ब्रह्मदधिब्रह्माग्नौ. ब्रह्मणाहुतम् ।

ब्रह्मेव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

હિંદને ઈસાઈ બનાવવાના પ્રયાસો

સિપાઈઓના બળવા પછી રાજ્યશોષણ ઈસાઈઓ વારે ધડીએ બૂસો માર્યા કરતા કે જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાનને આપણા ધર્મમાં ફેરવી નાખવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી આપણી સત્તા જામવાની નથી, તેમજ ભવિષ્યમાં આવા બળવાઓ પણ અટકવાના નથી. બળવો શમ્યા પછી તે ધર્મના પ્રચારકો કહેતા કે

“મુસલમાનો જેમના ધર્મની આપણે ખુશામત કરી, હિંદુઓ જેમના બહેમોને આપણે દસી કહાડ્યા, તે જ આપણા દુરમનો નીવડ્યા. પરંતુ પાદરીઓએ વટલાવેલા દેશી ખ્રીસ્તીઓ જ (Christians) આપણા સાચા મિત્રો રહ્યા છે.”

પરંતુ આ પવિત્ર (!) ઇસાઈઓને કહેવાની જરૂર ન જણાઈ કે તેમના વટલાયેલા બંધુઓએ તેમને બળવા વખતે શી મદદ કરી હતી અગર તો તેમનું સંખ્યાબળ તે વખતે કેટલું હતું!

રાજકીય ઉપયોગિતાના કંધક ઊંડા હેતુને લઈને આ ઇસાઈઓ, હિંદુસ્તાનની આખી ‘જંગલી’ પ્રજા તેમનો ધર્મ સ્વીકારે તેના કરતાં તેના અમુક જ ભાગ તે ધર્મમાં આવે તે તેઓ વધુ ચાહતા હતા. મીઠા વીલીઅમ એડવર્ડ્સ કે જેણે બળવા વખતે હિંદુસ્તાનમાં નોકરી કરી હતી અને પાછળથી જે આગ્રા હાઈકોર્ટના જજની જગા સુધી પહોંચ્યા હતા તે લખે છે:

“આપણે હુમરાં વિદેશી આક્રમણકારીઓ ગણાઈએ છીએ અને ભવિષ્યમાં ગણાઈશું. અને પ્રજા જેમ વધુ પ્રકાશમાં આવતી જશે, જેમ વધુ સુધારતી જશે, તેમ તેમ આપણને અહીંથી હાંકી કઢાડવાના વધુ આતુરતા ભર્યા પ્રયાસો યરો. આથી આપણે માટે સહીસલામતી ભર્યા રસ્તો એટલો છે કે દેશને ઈસાઈ બનાવી દેવો; કારણ જો કે આખી પ્રજા એમ ઇસાઈ બનવાની નથી છતાં તેનો ફેલાવો ધીમે ધીમે થયાં જ કરવાનો અને દેશમાં વેરાએલાં ઇસાઈ સંરચાનો ભવિષ્યમાં આપણે માટે ડિહીરપ થઈ પડશે. જ્યારે વસ્તીનો મોટો ભાગ મૂર્તિપૂજકોનો અગર મુસલમાનોનો હશે ત્યારે આ સંરચાનો આપણને વફાદાર રહ્યા સિવાય અન્ય રસ્તો નહિ રહે.”

એક વખત એવો હતો જ્યારે વિદેશી સત્તાધારીઓ પોતાના ધર્મના પ્રચારકોને હિંદમાં વસવા દેવા તથા અહીંના ‘જંગલીઓ’ (heathens) માં તેમનાં ધર્મસૂત્રોનો પ્રચાર કરવા દેવાને પરવાનગી નહોતા આપતા. પરંતુ જ્યારે તેમનું બળ વધું ત્યારે પાદરીઓને હિંદ ઉપર ખુદ્દું આક્રમણ કરવા દેવામાં, અહીંના અન્ય ધર્મોનું ખુદ્દી રીતે અપમાન કરવા દેવામાં, તેમ જ તેમને ઇસાઈ બનવા માટે ઉત્તેજન મળે એવાં પગલાં ભરવા દેવામાં તેઓએ કંઈ વાંધો લીધો નહિ. આ દિશાનો ‘મહાન સુધારક’ લૉર્ડ વિલિયમ એન્ડ્રીસ

A ~~strong~~ જર્નલ તરીકે તે પ્રાન્તના પાદરીઓને * તેણે આપેલું ખુદ્દું
With and ~~જોવા~~ માટે કંઈ એણું જવાબદાર નહોતું. હિંદુસ્તાનના જર્નલ
To lift fr

જનરલ તરીકે પણ તેણે પોતાની આ નીતિ ચાલુ રાખી. આથી ૧૮૫૨માં તેણે પસાર કરેલા કાયદાથી અહીંના ‘ જંગલીઓ ’ને તેમના આપદાદાને ધર્મ મૂકી દેવામાં ઘણી લાકડચ મળી. હિંદુ કૌટુંબિક વ્યવસ્થા એ ‘ સંયુક્ત કુટુંબ ’ વ્યવસ્થા તરીકે ઓળખાય છે. કુટુંબની મિલકત સામાન્ય રીતે કુટુંબના બધા માણસોની ગણાય છે. તેઓને તેના ઉપર સમગ્ર હક્ક ગણાય છે. પરંતુ જે કુટુંબનો કોઈ પણ માણસ અન્ય ધર્મમાં જાય તો તેને કુટુંબની મિલકતનો લાભ મળતાં વાંધો આવે છે; પરંતુ બેન્ડીકે નવો કાયદો કર્યો જેથી ઇસાઈ ધર્મમાં જનાર ‘ જંગલી ’ પોતાના કુટુંબની મિલકત ઉપર દાવો કરી શકે. (જે કે તે માતિની દૃઢ બહાર ગણાય છતાં પણ.)

દેશી તેમ જ વિદેશી વિચારશ્રેણી ઉપર મનન કરવા બેન્ડીકે મેકાલેને પસંદ કર્યો. કારણ હિંદને વિધર્મી બનાવવા માટેના વિચારોમાં તે સહમત હતો. મેકાલેએ અંગ્રેજ શિક્ષણ દાખલ કર્યું. કારણ, તેણે પોતાના પિતાને ૧૮૩૬માં લખ્યું હતું:

“ હિંદુઓ ઉપર આ શિક્ષણની અસર અદ્ભુત થશે. કોઈ પણ હિંદુ જેને અંગ્રેજ શિક્ષણ મળ્યું હશે તે પોતાના ધર્મમાં ચુસ્ત રહેશે નહિ. કેટલાક ફક્ત તેને એક નીતિ તરીકે અનુસરશે. પરંતુ મોટા ભાગ પોતાને ઈશ્વરવાદી માનશે. અને કેટલાક ઇસાઈ બનશે. જે કેળવણી સંબંધીની આપણી યુક્તિને બરાબર અનુસરવામાં આવે તો લવિષ્યનાં ત્રીશ વર્ષમાં જંગલના આબરૂદાર વર્ગમાં એક પણ મૂર્તિપૂજક રહેશે નહિ. ”

ઇસાઈ પાદરીઓ, ખ્રીષ્ટો વગેરે હિંદના ઇસાઈ સિવાયના વર્ગમાં સાધારણ રીતે લોકપ્રિય નહોતા—તેમની અગ્રિયતાનું કારણ તેઓ દેશના મોટા ભાગના લોકોનો ધર્મ પાળતા નહોતા એટલું જ ફક્ત નહિ, પરંતુ હિંદીઓ તરફની તેમની સહાનુભૂતિની ઊણપ પણ હતું. જે કે તેમાં પણ કેટલાક અપવાદરૂપ હતા. પરંતુ એક વર્ગ તરીકે, તેઓ, એક ઇસાઈ લેખકે લખ્યું છે તેમ * ‘ Flogging Missionaries ’ ‘ ફટકા મારનાર પાદરીઓ ’ માંના હતા. ઇંગ્લેન્ડમાં પણ ગ્રામ વિભાગોમાં પાદરીઓ પોતાના ‘ ટોળા ’ (flock) તરફ કેટું વર્તન રાખે છે એ જો આપણે જાણીએ તો આમાં આશ્ચર્ય થાય નહિ. એક અંગ્રેજ લેખક લખે છે:

“ પાદરીઓ હમેશાં પોતાની જાતને એક રાજકીય વર્ગના તરીકે ઓળખાવતા. મીંગ માર્ટરમેને કહ્યું હતું કે કોઈ પણ વ્યવસ્થિત દેવળે કદિ પણ ગરીબોનો પક્ષ કર્યો નથી...પાદરી કઈક વિરલ અપવાદ સિવાય, હમેશાં તવંગર અને મહાન માણસોની તરફેણમાં જોવા રહેતા, જેઓ ધીમે ધીમે પોતાના ખેડુતોને હુંડતા લતા હતા...ન્યારે હજારો મનુષ્યો અને બાળકોને રિવંગ રાયટ્સના ન્યાયામાં ઈંગ્લેન્ડથી દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા ત્યારે આવા અમાનુષી અત્યાચારો કઈક દયાપૂર્ણ રીતે ઓછા કરવાની આરજમાં વિન્ચેસ્ટરના પાદરીએ સહી કરવાની ના પાડી હતી. ”

હિંદમાં આવતા પાદરીઓ તથા ઇસાઈ ધર્મચુરુઓ સારા કેળવાયલા તથા ઉચ્ચ વર્ગમાંથી

* જુઓ “ History of Education in India Under the Rule of East India Company ”—p. p. 207-8

* “ Problems of Village Life ” by R. N. Bembet, (Home University Library of Modern Knowledge) p. 128-129.

મોકલવામાં નહોતા આવતા. છગ્લેન્ડમાં પણ એક જાતની ફરિયાદ છે કે ત્યાં પણ પાદરીઓ સાધારણ શક્તિ ધરાવનારા હોય છે. એકે કતો લખે છે:

“યુનિવર્સિટીના સંનિશાળી વિદ્યાર્થીઓ કંઈ પાદરી થતા નથી. અને અંદર મેન્યુએટોમાંથી પણ જેઓ આમજીવન પસંદ કરી પાદરી થાય છે તે બહુ જ ઓછા આવાક હોય છે.”

આથી હિંદમાં ઇસાઈ મીશન નિષ્ફળ નીવડ્યું હોય તો કંઈ નવાઈ નથી.

પરંતુ ‘નંગલી’ઓને વટલાવવાને ઉત્તેજન આપવાના સંસ્કારના આટલા પ્રયાસો છતાં, ઇસાઈઓએ, સરકારે વિધર્મીઓ (Non-Christians)ના આત્માના ઉદ્ધાર માટે બહુ જ થોડું કર્યું છે એવા આક્ષેપો મૂક્યા હતા.

ખાસ ઇસાઈ રીતિએ પંજાબમાં ઇસાઈ સત્તા સ્થપાએલી હોવાથી નંચારથી તે પ્રાન્ત જત્ન કરવામાં આવ્યો ત્યારથી તેને એક આદર્શ ઇસાઈ પ્રાન્તમાં ફેરવી નાખવાના (વટલાવવાના) પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. તેનું સુકાન નીચેના ખાસ ચુસ્ત ઇસાઈઓના હાથમાં હતું: સર હેનરી અને સર જોન લોરેન્સ, સર રૉબર્ટ મોન્ટગોમેરી, મીંડો ડોનાલ્ડ મેક્લૉડ, અને કર્નલ એચ. બીંડો એડવર્ડ્ઝ. * આમાંના કેટલાક અમલદારો એવા મતના હતા કે મીશનરી સ્કૂલોનું શિક્ષણ સરકારી નિશાળો કરતાં તે પ્રાન્તમાં વધુ ઉચ્ચ હતું. મીંડો મેક્લૉડ પોતાની કેળવણી સંબંધી નોંધમાં ૧૮૫૩ માં લખે છે:

“સામાન્ય સંસ્થાઓમાં સરકારી નિશાળો મીશન સ્કૂલોની કાર્યદક્ષતાની બરાબરી કરી શકે અથવા નેના શિક્ષકો, જે શિક્ષકો પાદરીની દેખરેખ નીચે બતાવે છે એટલો પોતાના કાર્ય તરફ ઉત્સાહ દેખાડે, એ ધારણ બૂધ બરેકું છે. અને એટલા માટે હું સરકારને કહીશ કે આવા સંસ્થાઓમાં તેમજ કેળવણીના ક્ષેત્રમાંથી પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લેવો અને જેમણે પરીપકારની દૃષ્ટિએ તે ‘કાર્ય’ કરવાનું માથે લીધું છે અને જે તેની સિદ્ધિને માટે બરાબર લાયક છે, તેમને આ ક્ષેત્રમાં રહેવા દેવા.”

હૉર્ડ ડેવિડાઉસી તે વખતે હિંદનો ગવર્નર-જનરલ હતા. તેણે મીંડો મેક્લૉડની ઉપર ઉક્તિને ટેકા આપ્યો હતો. તેણે પોતાની નોંધમાં ૧૮૫૪ માં લખ્યું છે:

“મી૦ મેકલૅડ પાદરીઓએ સ્થાપેલી નિશાળોની સ્પર્ધામાં, સરકારી નિશાળો સ્થાપવાની નિરુપયોગિતા વિશે દખાણુ કરે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ મીશનરી સ્કુલો ન્યારે સારું વ્યવહાર શિક્ષણ આપી શકે છે ત્યારે મદદ આપી તેમની કાર્યક્ષમતા વધારવા અને પ્રભવતા પૈસે તેમનું પોષણ કરવા સૂચવે છે.

“હું એવા મતનો છું કે તટસ્થતાનું સૂત્ર આ દિવસોમાં આપણે બહુ દૂર સુધી લઇ જઇએ છીએ. અને એક રાજકીય દષ્ટિએ જોતાં લોકોને શિક્ષણ આપવાના આપણા ધર્મગુરુઓના પ્રયાસોની આપણે અવગણના કરીએ છીએ. હવે એવો સમય આવી લાગ્યો છે ન્યારે ઇસાઈ પાદરીઓદ્વારા સ્થાપિત અને વ્યવસ્થિત, સારું વ્યવહાર શિક્ષણ આપનારી નિશાળોને પૈસાની મદદ સરકારે આપવી જોઇએ.”

મી૦ મેકલૅડ અને ડેલહાઉસીએ જે લખ્યું તેને ડાય રેકૉરેની કૉર્ટે ટેકા આપ્યો છે. તે પ્રસિદ્ધ ઇસાઈઓ લખે છે:

“પંબળમાં કેળવણીના પ્રશ્ન તરફ જે લક્ષ આપવામાં આવે છે તે જોઇને અમને ઘણો આનંદ થાય છે. ચીફ કમીશનર, મી૦ મોન્ટગોમેરી, મી૦ મેકલૅડ તથા અન્ય અમલદારોને તેમના આ પ્રયાસો માટે અમારા અનંતકરણપૂર્વકતા આભાર પહોંચાડશે.....તેઓ જે નિર્ણય ઉપર આગ્રહ્ય છે તેના બ્યાનબીપણા ઉપરથી તેઓ જે પ્રયાસો કરી રહ્યા છે તેમાં તેમને ફત્તેહ મળશે એવી ચોક્કસ આશા અમને બંધાઈ છે અને અમને આશા છે કે હિંદના નિવાસીઓને અંગ્રેજ રાજસત્તાએ આપેલા અનેક ફાયદાઓનો એક સચોટ દાખલો પંબળ પુરો પાડશે.”

તે ઇખાળુ ઇસાઈ સર હરબર્ટ એડવર્ડ્ઝ જેણે મુલતાન કેમ્પેઇનમાં વિચિત્ર ઇસાઈ રીતો ગ્રહણ કરી હતી તેણે અન્ય ઇસાઈ પ્રજાઓમાં હિંદ સરકાર વિશે ઊંચો મત બંધાય એટલા માટે કેટલાંક પગલાં સૂચવ્યાં હતાં. * તેણે ‘ખ્રિષ્ટીય હિંદની સરકારમાંથી વિધર્મી (Non-Christian) મતનો સમૂહો નાશ કરવાની’ એક ટ્રીપ તૈયાર કરી હતી. તેના પ્રમાણે હિંદની સરકારમાં નીચેનાં વિધર્મી તત્વો હતાં:

- ૧ સરકારી નિશાળો અને કૉલેજોમાંથી બાહ્યજન અને ઇસાઈ ધર્મશિક્ષણનો બહિષ્કાર.
- ૨ સરકારની મૂર્તિપૂજા અને મુસલમાની ધર્મ તરફ સદાનુભૂતિ.
- ૩ ગાંતિઓનો અંગીકાર (Recognition of Caste)
- ૪ સરકારી ખાતાઓમાં દેશી તહેવારોનું પાલન.
- ૫ હિંદુ તેમ જ મુસલમાનોના ફોજદારી તેમ જ દિવાની કાયદાઓનો સરકારને હાથે થતો પહોંચ.
- ૬ ‘જંઘલીઓ’ના (heathens) અને મુસલમાનોના સરખસોની બહેરાત.
- ૭ દેશી વેરવાઓનો બહેર પોળોમાં થતો ઘણો અવરજવર.
- ૮ યુરોપીયન સોલ્ડારોના લગ્ન ઉપરનો કાયુ અને બેરેક્સમાં પરણેલાં જોડાંઓને વસવાની ધણી જ એકાદી સગવડ.
- ૯ અશીલુના વ્યાપાર જોડે સરકારનો સંબંધ.
- ૧૦ હિંદના જકાત સંબંધી કાયદાઓ.

છેવટની ચાર કક્ષાઓ ખરેખર વાંધા ભરેલી હતી અને છે, પરંતુ પહેલી છ કક્ષાઓ એવા વિષય સંબંધી છે જેમાં સરકારની દરમ્યાનગીરી જરા પણ હોવી જોઈએ નહિ.

એડવૉકેટ આ દીપતી એક નક્કર ઇંગ્લેન્ડના એક મોટા સત્તાધારી ઉપર રચના કરી. (આ સત્તાધારી અન્ય કોઈ નહિ પરંતુ અર્લ ઓફ સેફ્ટસમરી હોય એમ માનવામાં આવે છે.) તેમનું આ પગલું તેમના જ એક દેશબંધુએ 'અર્લ-ગ્રાન્ડ-વૈદિક' નામ ધારી 'હિંદમાં અંગ્રેજ સરકારની ઇસાઇ ફરજ' નામનું એક છાપું લખી બહુ જ ચર્ચા હતું. જેમાં લખ્યું છે:

“આસપાસની વિરુદ્ધતા છતાં પણ આપણે કર્નલ એડવૉકેટના વિચારો સાચા ગણીએ તોપણ એ વિષયમાં એક બાબત એવી છે કે જે ઇંગ્લેન્ડમાં ધ્યાન બહાર રહી શકે પરંતુ અહીં તે બહુમાત્ર સિવાય રહે તેમ નથી. કર્નલ એડવૉકેટ અહીં એક મોટો હોદ્દો ભોગવે છે. અને જે પ્રશ્ન પૂછ્યા છે તે તેમના જેવા હોદ્દાવાળા અમલદાર માટે, ઇંગ્લેન્ડના એક ઉમરાવને એક આરીશ્યક દીપ પોતાની મરજીમાં આવે ત્યારે ઉપયોગ કરી શકે તેવી શરતે અને જે સરકારમાં તે નોકરી કરે છે તે સરકારની ગ્રહણ કરેલી તમામ (in toto) રાજનીતિ તરફ નાપસંદગી બતાવે તેવી નોંધ સાથે, એટલું જ નહિ પણ તે સરકાર પોતે જ વિરુદ્ધ-ઇસાઇ શિક્ષાન્તો ઉપર રચાયેલું છે એવું બહેર કહ્યું એ વ્યાખ્યાની ગણી શકાય ?”

કર્નલ એડવૉકેટની આ દીપનું યોગ્ય સ્થાન કચરાપેટીમાં જ હતું. પરંતુ સર જૉન લૉરેન્સ, તે વખતનો પંજાબનો ચીફ કમીશનર, જેની મારફતે ઉપરની દીપ રજુ કરવામાં આવી હતી, તેણે આ બાબતને ખાસ ધ્યાન આપી પોતાના સેક્રેટરી મી૦ (પાછળથી બાણીતા સર રીચર્ડ) ટેમ્પલને પોતાની નોંધ સાથે તેને હિંદ સરકાર તરફ રવાના કરવા કહ્યું. એ વખતે એવું બન્યું હતું કે પંજાબના લગભગ બધા મોટા ઇસાઇ અમલદારો એડવૉકેટના મન સાથે મળતા, હતા. ચીફ કમીશનર પણ અપવાદ રૂપ નહોતા. તેમણે પણ સરકારી નિશાળોમાં બાઇબલના શિક્ષણની દિમાયત કરી. તેમને આ દિમાયતમાં મી૦ ડૉનલ્ડ મેકલૉડ, ફાઇનેન્સ મેજિસ્ટ્રી મદદ મળી.

પરંતુ આ બાબતમાં પંજાબના ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન વિરુદ્ધ પડ્યા. મી૦ ડબ્લ્યુ. ડી. આરનોલ્ડ રૂબીના રેવ. ડૉ. થોમસ આરનોલ્ડના પુત્ર હતા. તેમના ઉપર જન્મથી જ ઇસાઈ અસર હતી. પરંતુ દરેક બાબતમાં તેમના ઉપર મુખ્ય કારકુન મી૦ સ્વામયરજી બસુનો પ્રભાવ હતો. અને આ પ્રભાવને લઈને તેઓ ઉપરના પગલા વિરુદ્ધ પડ્યા પ્રેરાયા હતા.

મી૦ આરનોલ્ડની વિરુદ્ધતા માટે સેક્રેટરી મી૦ ટેમ્પલ, સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિયા અને લાહોરથી તા. ૩ જુન ૧૮૫૮ ને દિવસે લખે છે:

“મી૦ આરનોલ્ડની એવી તકરાર છે કે સરકારી નિશાળોમાં બાઇબલના ઐત્રિક વર્ગો પણ ધાર્મિક તરફવાના શિક્ષાન્તોનો બગ કરે છે. એથી ઇસાઈ ધર્મને એકલાને વધારે પડતો હાનિ મળે છે કારણ અન્ય ધર્મના શિક્ષાન્તો ઉપરની નિશાળોમાંથી બાતલ કરવામાં આવ્યું છે. એ કે વર્ગની હાજરી ઐત્રિક છે છતાં તેમાં જુદું જ માનવામાં આવશે. આ પગલાને 'ઇસાઈ ધર્મમાં વટલાવવાના' પગલાં તરીકે અને 'સાન્ત સત્યામણી' તરીકે ગણવામાં આવશે. વળી 'હિંદની પ્રતિભા તરીકે' જે કેળવણી 'દેશના કરના પૈસા વડે' ચાલે છે તેનો ઇસાઈ ધર્મના પ્રચારમાં ઉપયોગ કરવાનો આપણને દુઃખ નથી. ઇસાઈ ધર્મશિક્ષા દાખલ કરવાથી ઇસ્લામના પંચાતમાં આપણે ઉતરવું પડશે અને ઉતરે આ પગલાથી નબીર રાજકીય બધ કબો ચવાનો સંબંધ રહેશે.' ઉપરની અને બીજી કેટલીક દલીલો મી. આરનોલ્ડ રજુ કરે છે.

“.....પરંતુ ચીફ કમીશનર આ દલીલો સાથે સહમત થતા નથી.”

“મીઠ મેકલેન્ડ ખરું કહે છે કે મીઠ આરનોલ્ડની દલીલો ‘હિંદ સરકાર, એક પ્રતિનિધિત્વ સરકારનો પોતાની પ્રજા સાથે જે સંબંધ હોય, તેવા સંબંધથી હિંદની પ્રજા સાથે હલકી છે, એ આધારે રચાયેલી છે. પરંતુ ચીફ કમીશનરના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ બન્ને બાબતો વચ્ચે ધક્કું જ આવતર છે. હિંદમાં આપણે ઈંગ્લેન્ડ અથવા અમેરીકાની સરકારો કરતાં જુદી રીતે જ મુકાબેલા છીએ. ....જો ‘લોકોના દરદી’ તરીકે આપણે પ્રજાની ઇચ્છાને મુંઝા અનુસરવાને બાંધાયેલા હોઈએ તો એ અર્થમાં આપણે દરદીઓ નથી. લોકોએ કંઈ આપણને ચુંટી કહાડ્યા નથી અથવા ગાદીએ બેસાડ્યા નથી; પરંતુ આપણી નૈતિક ઉચ્ચતા, સંજોગોનું બળ, અને ઇશ્વરની ઇચ્છાને લઈને આપણે અર્દા સત્તા બોગવી રહ્યા છીએ. આ બધાને લઈને જ હિંદ ઉપર રાજ્ય કરવાનો આપણને પરવાનો મળે છે.”

હિંદ સરકારને લોકોની ઇચ્છા ઉપર રચાયેલી પ્રજા પ્રતિનિધિત્વ સરકાર તરીકે મીઠ આરનોલ્ડને જોતા બતાવવામાં ચીફ કમીશનરે મીઠ આરનોલ્ડને ગંભીર અન્યાય કર્યો છે. તે પંચજના કાયરેક્ટર ઑફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન પોતાના કોઈ પણ સહકર્મીના જેટલો જ આ દેશના લોકોને ધીક્કારનાર હતો અને કોઈ પણ ઐગ્નેશ ઇન્ડીઅન અમલદાર જેટલો જ લાગણી વિહોણો હતો. ડીસેમ્બર ૧૮૫૮ ના ‘કલકત્તા રીવ્યુ’ માં ‘હિંદના દોષ અને અંગ્રેજ નિંદા’ એ શીર્ષક એમનો એક લેખ જે છુપા નામે પ્રસિદ્ધ થયો હતો પરંતુ પાછળથી તેમના ખરા નામ તીએ છાપવામાં આવ્યો હતો તે જ અમારા ઉપરના વિચારોને ટેકો આપે છે. તે લેખમાં મીઠ આરનોલ્ડ લખે છે:

“અંગ્રેજ હકારમતવાદીઓ યુરોપ અને એશિયા-ખાસ કરીને ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદ-વચ્ચેના અમલના બેઠને ભૂલી ગયા છે. ....

“એક અંગ્રેજને વધારે પડતો કાબુમાં રાખવો એ તેનું મોટું અપમાન છે અને એક હિંદુસ્તાનીને એકલો રહેવા દેવો એ તેના ઉપર મોટામાં મોટો જુલમ છે.”

મીઠ આરનોલ્ડના હાથમાં હોત તો તેમણે એક પણ દેશી રાજાના હાથમાં તેનું રાજ્ય (સ્ટેટ) રહેવા દીધું નહોત. તેમના મત પ્રમાણે—

“It is still as true as ever it was that tall poppies are not safe.”

ખાલસાની બાબતમાં તેણે લખ્યું છે:

“ખાલસા કરતું એ આપણને ગમે અથવા ન ગમે તો પણ તે આપણી ઓખની ફરજ દોવી જોઈએ.

“એક વાર તે સિદ્ધાન્તને નમતો મૂકો અને આપણે હિંદ છોડવું પડશે...”

“એક એશિયાટીકનું ધ્યેય, આસા, બળ, ઇચ્છા, પ્રેમ અને તિરસ્કાર એક યુરોપીઅનની વિરુદ્ધ છે એ સત્ય છપ્પું છુપાય તેમ નથી. જ્યાં સુધી આપણે આ દેશમાં છીએ ત્યાં સુધી આપણે ઇતિહાસ ઇંગ્લીશ એશિયાટીક લશ્કરને યુરોપીઅન દહિયુંએ બદલાવવા માટે જ પડારો. આ જો જુલમ કહેવાય તો આપણે જતા રહેવું જોઈશે. પરંતુ જો આપણે રહીએ તો આપણે દોંગ છોડી દેવો પડશે. આપણે ઇંગ્લીશને એશિયાટીક દહિયું જોઈ શકીએ નહિ અને જોવી જોઈએ પણ નહિ. આપણું વલણ બધું યુરોપીય બનાવવા તરફ છે અને હોવું જોઈએ. આ રીતને ઓછી નિંદા બતાવવા સદ્ગતિ, સદ્ગતિ અને યુનિપ્રયુક્તિ જેમ અત્યાર સુધી આપણને ઉપયોગી થઈ પડી છે તેમ આમાં પણ કામ લાગશે. આ રીત સાથે છે અને ચાલ્યા કરવાની; અને જે લોકોને તેને તાગે થઈ પડે છે તે લોકોમાં તે કદી લોકપ્રિય થવાની નથી.

“.....કચ્છ દરમ્યાનની જગ્યાએ દેશીઓની નીમવૃક્ષ યજ્ઞ સંકેત નહિ. કારણ આપણા વિચારો પ્રમાણે તેઓનો આપણને વિચાર આરે નહિ ! આપણા વિચારો કાવરો કે તેમના ? આપણે દેશીઓને અત્યારે દાખલ કર્યા છે તેથી વધુ દાખલ કરી રાષ્ટ્રીયે નહિ. આટલા પછુ આપણે દાખલ કરી રાષ્ટ્રીયે કે કેમ તે એક સવાલ છે ! દેશીઓ બહે આપણા જેટલા જ બહા હોય-તેમની નીતિ બહે આપણા જેટલી જ પવિત્ર હોય-હતાં તે નીતિ આપણી તો નથી જ, કિન્તુ આપણા કરતાં બહુ જ જુદી છે. અને જ્યારે બંને નીતિ વચ્ચે સંઘર્ષ થાય ત્યારે આખી ભીતે કોને પછડાવું પડે તે માટે આપણે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે.”

ડીરેક્ટરના પત્રમાં દર્શાવેલા જાણપત્રના સિદ્ધાંતના વિચારો કે જે પંચમની સરકારે મુંબઈ સરકારને પહોંચાડવા યોગ્ય ધાર્યા હતા, તે તેના મુખ્ય કારકુન મીં સ્વામચરણ જસુના હતા અને તેને પ્રતાપે જ સરકારી નિશાલોમાં જાણપત્રનું સિદ્ધાંત દાખલ કરવામાં આવ્યું નહિ. સરકાર ખુદી રીતે લોકોને ઇસાઇ જનાવવામાં મદદ કરતી નહતી છતાં ઇસાઇ હોદ્દાદારો ઇસાઇ પાદરીઓને તેમના ધર્મપ્રચારમાં ઉત્તેજન આપતા. અને હિંદને ઇસાઈ જનાવવા પોતાથી થાય તે કરી છૂટતા.

૧૮૫૭નો જળવેા કંધકે અંશે ઘરકરી દુકડીના ઇસાઇ અમલદારોના હિંદુ અને મુસલમાન સિપાઇઓને ઇસાઇ જનાવવાના જુસ્સામાં થવા પામ્યો હતો તેમાં કેંઈ સંકા નથી. જંગાળના એક હિંદુએ કલકત્તાથી તા. ૧૮ ઑગસ્ટ ૧૮૫૭માં લખેલા ‘હિંદના જળવાનાં કારણો’ નામના જાપામાં જે એડવર્ડ રેજનર્ડ, ૬ મેગેંગ કોસ, લંડનથી પ્રસિદ્ધ થયું હતું અને જે મીં માલકમ દુધીન, જેણે હિંદમાં મદ્રાસની હાઇકોર્ટમાં બીજા જગત તરીકે અને હોમ મેમ્બર તરીકે નોકરી કરી હતી, તેમના તંત્રીપદ નીચે નીકળ્યું હતું તેમાં લખ્યું છે:

“૧૮૫૩ વર્ષની શરૂઆતમાં ઘણા કર્નલો ઘરકરમાં ઇસાઈ ધર્મનો પ્રચાર કરતાં પકડાયા હતા. પાછળથી ખબર પડી કે આમાંના કેટલાક હતાહી મહારાયો, જેમણે પોતાની છાંદશી ઇસાઈ ધર્મના પ્રચાર પાછળ આપી હતી તેઓ, અંગ્રેજ સિદ્ધાંત પૂર્વના માણસોને એની મેજે જ ધર્મમાંથી મ્યુન કરો એ આશાથી સંતુષ્ટ ન થતાં અને ઇસાઈ ધર્મનો આટલો ધીમે પ્રચાર જોઈને કંઈક વધુ કરવાના હેતુથી ઘરકરમાં પેડા-એક નિર્વાહના સાધન તરીકે નહિ પરંતુ કદાચ વલ્લાવવાની જ ખાતર. ઘરકરને ખાસ પસંદ કરવામાં આવ્યું તેનું કારણ મુલેહના વખતમાં મોલ્ડરો અને કમાન્ડરોને પુષ્કળ સમય ફાવેલ હોય છે અને ‘જગતીઓ’ ખર્ચ અને ખચાત વગર પુષ્કળ જગ્યામાં ત્યાં જડી આવે છે. એક ચારા કાર્યની પાછળ જે ખત જોઈએ તેટલા ખતથી આ લોકોએ મુકાવ્યું. પરંતુ તેમના આ જુરસામાં સાધારણ રૂઢાપણ નહોતું. તેઓએ હિંદુ અને મુસલમાન અમલદારોમાં અને મોલ્ડરોમાં ધાર્મિક તત્ત્વમાં એ પહેલવા માંડ્યા અને ધાર્મિક સૂત્રોનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. પહેલાં તો તેમણે (મોલ્ડરોએ) આ બધું તિરકારથી સાંખ્યું. પરંતુ જ્યારે આ પ્રમાણેનું કાર્ય ચાલુ જ રહ્યું ત્યારે સિપાઇઓને ડર લેવાન થયો. તેઓએ વિચાર્યું, આ પ્રમાણે ચાલવા દેવામાં તેઓ પોતાની ભત તરફની, પોતાના બાપદાદાઓ તરફની, અને પોતાના ધર્મ તરફની, પોતાની ફરજમાંથી મ્યુન થાય છે. તેઓએ રાત્રે સૂતાં જો બરવા માંડી પરંતુ કંઈ પણ ચોક્કસ બંધના નિશ્ચય ઉપર આવી શક્યા નહિ. તે દરમ્યાન આ ‘પાદરી કર્નલો’ કંઈ રાન્ત નહોતા રહ્યા. સિપાઇઓની સહનશીલતા જોઈ તેમને હિંમત આવી અને તેઓ વધુ જુલમી બનવા ગયા. તેઓ હિંદુ અને મુસલમાન ધર્મોને વખોડવા લાગ્યા. આ નાસ્તિકોને ઉપદેશ આપવામાં અને તેમના તંત્રીશ કહેડા બ્રીદામણ દેવનાંઓને બદલે એક જ સાચા ઈશ્વર ઈશુખ્રીસ્તની પૂજા સ્થાપિત કરવાને તેઓ વધુ તેજ બન્યા. મદમદ અને રામ બને જેવાં તેવાં પ્રાણીઓ દળાં. ધીમે ધીમે આ વલ્લાવનાર કર્નલો, સિપાઇઓને લાંચો તથા દનાઓ આપી ઇસાઈ બનવાને હલવાવવા માંડ્યા. આ પવિત્ર કર્નલોમાં પેરાસન રીતે તેઓ પોતાની અમલદાર તરીકેની લાલચને ઉપયોગમાં લાવવા માંડ્યા. સિપાઇઓએ વાંધો લીધો. જે સિપાઈ પોતાનો ધર્મ છોડી દેવા નૈવાર થાય તેને લવાલદાર અને તેવા દરેક લવાલદારને મુલદાર : એ પ્રમાણે

જાતી જગ્યાએ તેમની નીમણુંક થવા માંડી. આનું પરિણામ એ આવું કે લશ્કરમાં મહાન અસંતોષ ફેલાઈ ગયો. સિપાઇઓ, આ રાત દિવસના અવિચ્છાન્ત પ્રયાસો, આ બાદશાહી ખર્ચ, વગેરેને એક ખાનગી સાહસ તરીકે લાગ્યે જ ગણવા લાગ્યા. અને સરકાર આ બધાં પાછળ છે તેવો જોશ તે લોકોને થોડો ઘણો આવવા લાગ્યો. સિપાઇઓનાં આ દુઃખ ન્યારે પ્રજાને સમજાવવામાં આવ્યાં ત્યારે છાપાંઓ, એક અંગ તરીકે, આ પાદરી કર્નલોને ખસેડવાની તરફેણમાં નહતાં. લોકોએ ઘણુંખરે આ બાબતને હસી કહાડી. ”

હિંદના બળવાએ જે સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું (ચોપરીઓ, છાપાં, માસિક અને પખવાડિકમાંના લેખો, અડવાડિક અને દૈનિક છાપાંઓ) તેમાં મૂકાએલા આક્ષેપો અને પ્રસિદ્ધ થયેલી સત્ય હકીકતો વિરુદ્ધ કોઇ પણ ઇસાઇ લેખકે પોતાનો અવાજ ઉઠાડ્યો નથી. આથી કુદરતી રીતે અનુમાન કરી શકાય છે કે જે ‘ જંગલીઓએ ’ લખ્યું હતું તે ખરું હતું.

“ બંગાળનું હિંદુ ” પત્ર લખે છે :

“ બળવાની સરઘાટમાં ગવર્નર-નરનરે એક બહેરનામું કહાડી લોકોને ખબર આપી હતી કે ‘ દેશીઓના ધર્મ વચ્ચે સરકાર કદી પડી નહોતી અને ભવિષ્યમાં પડશે પણ નહિ ’. પહેલી ઉક્તિની બાબતમાં આખા હિંદે શાન્ત જવાબ વાળ્યો છે કે ‘ તે ભુકાણું છે ’—અને તે ખરું પણ છે. બીજાને માટે ભવિષ્યમાં સરકાર વચ્ચે નહિ પડે તેની ખાત્રી શી ? કારણ કે તેણે અત્યાર પહેલાં પોતાનાં વચનેનો ઘણીવાર ભંગ કર્યો છે. ”

આ ‘ જંગલી ’ લેખક માટે વધુ લખવું એ જરૂરી નથી. પરંતુ તેના અંગ્રેજ અધિપતિ મી૦ માડકમ ધ્યુવીન પ્રસ્તાવનામાં લખે છે :

“ સમાજની વ્યક્તિઓ તરીકે આપણે એક બીજાથી અનુભવા છીએ. આપણાં સંપનાં બંધન સ્પર્ધા અને હેલોટ જેવાં છે—જેથી હદની સુધી યાપ તે સઘળું ગ્રહણ કરી લેવું. આ દેશના લોકોને તેઓ સમાજમાં જાયા આવે, મનુષ્ય તરીકે ઉચ્ચ પદવીએ પહોંચે, એવું સઘળું આપણે તેમની પાસેથી છીનવી લીધું છે. આપણે તેમની જાનનું અપમાન કર્યું છે. તેમના વારસા સંબંધી કાયદાઓ રદ કર્યા છે. આપણે તેમની લગ્ન સંસ્થાઓ બદલી નાખી છે. તેમના ધર્મની પવિત્ર ક્રિયાઓની અવગણના કરી છે. આપણે તેમની ધાર્મિક મિલકતો જપ્ત કરી છે. આપણે આપણા સરકારી રેકૉર્ડમાં તેમને ‘ જંગલી ’ તરીકે છાપી માર્યા છે. આપણે તેમના દેશી રાજાઓની ગિલ્ડન બુઝવી લીધી છે. અને તેમના હમરાવોની નાગરિકતા રજૂ કરી છે. આપણા બજારોમાં દેશને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખ્યા છે. આપણે જુલમથી મહેસુલ વસુલ કરીએ છીએ. આપણે દુનિયામાં જુનામાં જુના અમીરોને હાખાડી નાખવાના અને તેમને એક દલકામાં દલકા શૂદ્રની જગ્યાએ ઉતારી પાડવાના પ્રયાસો કર્યા છે. ”

“ હોર્ટ રૉડ્સસબરી જે પોતાના જન્મ માટે મગર છે અને ઇસાઇ ધર્મના ફેલાવા માટે ઘણા પ્રયત્નશીલ છે તે પોતાના ધર્મની આ નવી રીત માટે શું કહેશે ? ”

“ લેખક સાથે ઘણી બાબતમાં સદુભન યતા મેં ઘણીવાર ખેદપૂર્વક છાપખાનાઓના બેર લેવાના, નિતિ તરફની લશ્ચી જગાડવાના અને ઇસાઇ ધર્મ ફેલાવવાના પ્રયાસો નિહાળ્યા છે. જે લોકોને હિંદુઓનો અનુભવ નથી, જેમણે તેમનાં મંદિરો-કે જે કેટલીએ સહીઓ પૂર્વે, ન્યારે વિદ્યાવત માત્ર જંગલીઓનો પ્રદેશ હતો ત્યારે પણ અસ્તિત્વમાં હતાં—તે જોયાં નથી, તેમને જ તેના જૂના ધર્મના સ્થાયિત્વ વિષે સંકા આવે. ”

“ .....એમ નહિ—જે વક્ષ તેના ફળથી ઓળખાતાં હોય, જે ઈંગ્લેન્ડ અને હિંદની નીતિ તેમના ધર્મોની પરીક્ષા માટે સ્વીકારવામાં આવે તો એવા મુકાબલાથી હિંદ જરૂર કંઈ નં ગુમાવે. ”*

ગિરજાપ્રસાદ ભોળાનાથ ભટ્ટ

ટીપ

હિંદુસ્તાનનું સરકારી પાદરીખાતું

ધર્મની બાબતમાં આપણી સરકાર તટસ્થતા રાખે છે એમ ગણાય છે છતાં હિંદના ખરચે આખું પાદરીખાતું ચલાવે છે. આપણા રાજપ્રકરણી વિચારકોનું મુખ્ય ધ્યાન લશ્કરી ખરચ તરફ જાય છે, અને તેની સાથે સરખાવતાં આ ખાતું ઘણું નાનું છે છતાં તે ઉપર પણ ધ્યાન આપવા જેવું છે.

આ ખાતું ૧૮૧૩ માં ઇંગ્લંડની સરકારની સનંદથી સ્થપાયું. તે વખતે તેના ઉદ્દેશ ખ્રિસ્તી ધર્મ કંપની સરકાર સ્વીકારે અને તેને ઉત્તેજન આપે તે હતો, પણ પાર્લિમેન્ટમાં વિલ્યમરફોર્સ અને બીજા ઘણા આ ખાતાદારા ખ્રિસ્તીધર્મનો ફેલાવો કરવો જોઈએ એમ પણ માનતા હતા. પ્રથમ એક બિશપ અને આર્કબીકનો રાખેલા હતા તે વધીને અત્યારે ત્રણ બિશપો, ત્રણ આર્કબીકનો અને ૧૬૬ મેમ્બરો થયા છે. જ્યાં સુધી કંપની સરકારનું રાજ્ય હતું ત્યાં સુધી તે એક વેપારી સંસ્થા તરીકે તે ગમે તેમ કરે પણ બ્રિટિશ રાજ્ય એ રીતે બીજા ધર્મોને ટાળીને ખ્રિસ્તી ધર્મને ખાસ મદદ ન કરી શકે.

આ પાદરી અમલદારોને લશ્કરના ખ્રિસ્તી યુરોપી સોલ્ડીયરો અને સરકારી ખ્રિસ્તી અમલદારોની જરૂરિયાત પૂરી પાડવાને નીચેલા છે. અને તેના લાભ ખ્રિસ્તી આમગ્રજ પણ લે છે. આ સર્વથા અન્યાયી છે. સરકારી ગેર-ખ્રિસ્તી અમલદારોની ધાર્મિક ક્રિયાઓ માટે સરકાર કાંઈ ન ખરચે, તો ખ્રિસ્તીઓને માટે કેમ ખરચી શકે? બીજા બધા ધર્મની રીત પોતાના ધાર્મિક જરૂરિયાત માટે સગવડ કરી લે તો ખ્રિસ્તીઓને સરકારી ખરચે શા માટે એવો લાભ મળવો જોઈએ? વળી યુરોપના બીજા દેશોમાં અને શહેનશાહતનાં સંસ્થાનોમાં પણ ખ્રિસ્તીઓ પોતાને ખરચે પાદરીનો લાભ મેળવે તો હિંદમાં આગળ પડી શા માટે સરકાર તરફથી એવી મદદની અપેક્ષા રાખે? સરકાર બધું ખરચ રીત પાસેથી કરે છે લે છે એટલે આનો ખરો અર્થ એ થયો કે હિંદુ મુસલમાન પારસી શીખ વગેરે ધર્મના માણસોને ખરચે ખ્રિસ્તી ધર્મનું પાદરીખાતું ચાલે છે !

અને તે અમલદારોનાં ખરચો પણ ઓછાં નથી. કલકત્તાના બિશપનો વાર્ષિક પગાર રૂ. ૪૫,૯૮૦ અને મદ્રાસ અને મુંબઈના દરેકનો રૂ. ૨૫,૬૦૦ છે. આ આખા ખાતાનું બજેટ ૧૮૬૧-૬૨ માં રૂ. ૧૪,૮૯,૦૦૦ હતું તે ૧૯૨૬-૨૭ માં રૂ. ૩૬,૪૩,૦૦૦ થયું છે. અને આ બજેટ ઉપર હિંદની કોઈ પણ કૌંસિલને બોલવાનો અધિકાર નથી. ૧૯૨૨-૨૩ ની ઇન્ચકેપ કમિટીમાં સર પુરુષોત્તમદાસે પોતાની ખાસ નોંધમાં દર્શાવેલું છે કે લશ્કરના કામ પૂરતા એપ્લેનો રાખી બાકીનું બિશપો અને તેમની ઓફિસો વગેરેનું ખરચ રદ કરવામાં આવે તો ખરચમાં રૂ. ૧૧,૦૯,૪૦૯ નો બચાવ થાય. પણ આમાંનું કશું કરવામાં આવ્યું જણાતું નથી કારણકે ૧૯૨૨-૨૩ ના બજેટ કરતાં ૧૯૨૬-૨૭ ના બજેટમાં આશરે ૭ લાખ વધારે આકારાયા છે. અત્યારે હિંદમાં ૪૦ લાખ ક્રિશ્ચનો છે તેજ માત્ર આનો લાભ છે. આ ખરચ દર ક્રિશ્ચન દીક ગણનાં એક સિલિંગ જેટલું થાય છે. બીજા કોઈ ધર્મને સરકાર તરફથી આવી કશી મદદ મળતી નથી.

સરકાર ને કે ખુલ્લી રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મના ફેલાવા માટે કશું કરતી નથી પણ દિંદમાં કેળવણીમાં કામ કરતાં મિશનને બહેણે હાથે મદદ કરે છે તેમાં એ દષ્ટિ રહેલી જ છે. અને એ બધું ખરચ કેળવણીમાં ગણાય છે. જુદાં જુદાં મિશનનાની સ્કૂલો, હાઇસ્કૂલો, કૉલેજો લગભગ સરકાર ખરચે ચાલે છે અને તે સ્કૂલોનું ખરચ બીજી ખાનગી સ્કૂલો કરતાં ઘણું વધારે આવે છે. ૧૯૧૨ માં, ૧૩,૨૦૪ પ્રાથમિક શાળાઓ એટલે કે કુલ શાળાની ૬૬ સંખ્યા, ૨૮૩ હાઇસ્કૂલો અને ૩૮ કૉલેજો મિશનો ચલાવતાં હતાં. આ સંસ્થાઓનાં ખરચો સરકાર આપે છે અને છતાં ખરચ વધારે છે એમ કહી હવે તેમને શી વધારવી છે !

આ સિવાય રેલવે, તાર, વગેરે ખાતામાં ખ્રિસ્તીઓને જાંચી નોકરીઓ આપી તે ધર્મને ઉત્તેજન આપે છે તે જુદું. સાલ્વિય ઇન્ડિયન રેલવેની હડતાલમાં ખ્રિસ્તીઓ ન જોડાય એ સમજી શકાય એવું છે.

તંત્રી.

ઉદ્ગાર

સખી ! સ્વપ્ના મહીં એ જીવ ઝીલું ઝંખે છે,
ઊંડા અભિલાષ અન્તરમાં સ્ફુરીને ડંખે છે.

કદી મન, રાત બધી, મૂર્તિ ઘડતાં ગાળે છે,
દિને, થાકયું, ધીમે, સંસારચીલે ચાલે છે.
કદી, પાછું, સ્મૃતિમાંથી જડતાં કાંઈ અદ્ભુત,
બનીને ઘેલું, ભૂલીને ગરીબી, મ્હાલે છે.

ભયે જીવન ઝિલતે જગ, અકીલું લાગે છે,
બની તરસે અવશ આત્મા જીનો રસ માગે છે.

અધિક માસનું સ્વરૂપ

બધા જાણે છે કે દર બે ત્રણ વર્ષે અધિક માસ આવે છે. બે આપણે પંચાંગના ૧૨ મહિનાના દિવસોના સરવાળો કરીએ તો તે ૩૫૪ થાય છે. પણ ૩૬૫ દિવસનું છે. (આથી પશ્ચિમના લોકો ૩૬૫ દિવસના ૩ વર્ષ અને ચોથું દિવસનું કરીને સરાસરી ૩૬૫ દિવસના વર્ષનો મેળ લાવી મુકે છે.) ૩૫૪ દિવસ-ચાંદ્ર વર્ષ અને ૩૬૫ દિવસના સૌર વર્ષ વચ્ચે દર વર્ષે ૧૧૧ દિવસનો ફરક પડે માસે એક અધિક માસ ઉમેરીને ચાંદ્ર અને સૌર વર્ષનો મેળ આપણે લાવી મુકી સરાસરી એટલા માટે કહું છું કે બે અધિક માસ વચ્ચે બરાબર ૨૨ મહિના ૭ કોષ્ટ વખત સહેજ ઓછો તો કોષ્ટ વખત સહેજ વધારે વખત જાય છે. કારણ હંમેશાં સરખી ગતિથી ફરતા જણાતા નથી.

આમ ચાંદ્ર અને સૌર વર્ષ વચ્ચે મેળ રાખવા માટે અધિક માસ ઉમેરવ છે. પણ તરત પ્રશ્ન ઉઠે છે કે આ મેળ શા માટે રાખવો? તે ન રખાવ અગવડ આવે?

આનો જવાબ આમ છે. ઋતુઓનો આધાર સૌર વર્ષ ઉપર છે તેથી ૧ માસ ન રાખીએ તો આપણા ચાંદ્ર મહિનાઓમાં ધીરે ધીરે જૂદી જૂદી ઋતુએ માંડે. બે ૧૦ વર્ષ સુધી અધિક માસ ન ગણીએ તો કારતકમાં ઉનાળો, ફાગણમાં અને અશાઠમાં શિયાળો બેસે. ૨૨ વર્ષ ફરીને તે જ ઋતુ તે જ મહિનામાં ૨ મુસલમાનોના મહિના દિદુની પેઠે ચાંદ્ર છે, પણ તેઓ અધિક માસ ઉમેરતા તેમના મહોરમ વગેરે તહેવારો ધીરે ધીરે બધી ઋતુમાં ફરતા રહે છે.

આપણાં ચાતુ (ગ્રહલાઘવીય) પંચાંગો અત્યંત સ્થૂળ પડી ગયાં છે. ગ્રહોનાં લોપદર્શન (ઉદયારત), ગ્રહગતિ, અવનો, વગેરે આકાશમાં પ્રત્યક્ષ દેખાત પંચાંગમાં આપેલા સમય કરતાં જૂદે જ સમયે દેખાય છે. ચાતુ પંચાંગોની આવી લાઘવે અધિક માસ પણ ખોટો આવે છે. પ્રચલિત પંચાંગમાં ચાતુ માસ અધિક તરીકે ગણાયો છે પણ તે જૂઝ છે. ખરો અધિક માસ તો છેલ્લો ચેત્ર દને માસની જૂઝ સૂર્યચંદ્રના ખોટા ગણિતને લીધે આવે છે. આમાંથી ચંદ્રના ગણિત નિયમોની જૂઝ ૧ મહિનામાં સરબર થઇ જાય છે, પણ સૂર્યના ગણિતની જૂઝ વરસે એકઠી થતી જાય છે એ પ્રકારની આપણી ન્યોતિય પદ્ધતિ છે. આ જૂઝ ૧ ધરીતી છે. એટલે પ્રત્યક્ષ ઋતુચક્રવર્ત્ય વર્ષ કરતાં આપણાં પંચાંગોનું વર્ષ લગભગ ૧ ધરીતી છે. ઇ. સ. ના ૭મી સદીમાં સૂર્યસિદ્ધાંતકાર ભારતીય ન્યોતિયનો યોગ્ય ત્યારથી આપાર સુધીમાં આ જૂઝ વધતાં વધતાં આવે ૨૩ દિવસની થઈ જ ૨૨ મી ડિસેમ્બરે પ્રત્યક્ષ દેખાતું ઉત્તરાયણ આપણાં પંચાંગોમાં ૧૪ મી જનવામાં આવે છે.

અધિક માસ સૂદમ ગણિત પ્રમાણે ગણાવા જોઈએ એ વિષે ચંકા ન હોઈ શકે, પણ તે કદ પદ્ધતિ પ્રમાણે ગણાવા જોઈએ એ વિષે મતભેદ હોઈ શકે. મુખ્ય મતભેદ સાયન અને નિરયન પદ્ધતિ વચ્ચે છે; તેમ જ નિરયનમાં પણ રાશિચક્રારંભસ્થાન પરત્વે પેટા મતભેદો છે. આ મતભેદોને લઈને જૂદા જૂદા અધિક માસ આવે છે, એ એક મોટી આપત્તિ છે. આમાંથી રસ્તો કરવા માટે આ પક્ષો શું છે તે નીચે જણાવું છું.

ઋતુચક્રતુલ્ય વર્ષને સાયન વર્ષ કહે છે. સૂર્ય અમુક તારા આગળ હોય ત્યારથી ફરીને એક વર્ષ પછી તે જ તારા આગળ આવે ત્યાં સુધીનાં સમયને નિરયન વર્ષ કહે છે. આ બે પ્રકારનાં વર્ષો વચ્ચે ૨૦ મિનિટનો ફરક છે. આ ફરક શાને લીધે પડે છે તે અહિં કહેતાં જાણુ વિસ્તાર થઈ જાય, તેથી એટલું જ કહું છું કે આ ફરકના ગણિતને લીધે આપણે અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોના કાળ ઉકેલી શકીએ છીએ, કારણ કે અમુક ઋતુમાં સૂર્ય અમુક તારા આગળ હતો એવા ઉલ્લેખો તે ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. લોકમાન્યે આ જ પદ્ધતિએ વેદકાળનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

એટલે હવે આપણે એ જોવાનું રહે છે કે આપણા વૈદિક પૂર્વજોને સાયન વર્ષ ઇષ્ટ હતું કે નિરયન ? જો સાયન ઇષ્ટ હોય, તો ચાંદ્રમાસનો સાયન વર્ષ સાથે (અને તેથી ઋતુઓ સાથે) મેળ રહે એવી રીતે અધિક માસ રાખીએ. જો નિરયન ઇષ્ટ હોય, તો ચાંદ્રમાસનો નિરયન વર્ષ સાથે (અને તેથી તારાઓ સાથે) મેળ રહે એવી રીતે અધિક માસ રાખીએ.

વર્ષ-એ કાલમાન-ની કલ્પના પ્રાચીનોએ ઋતુ ઉપરથી જ કરી હોવી જોઈએ એ દેખીતું છે. ઋતુઓ નિયમિત ક્રમમાં આવ્યા કરે છે એવું જમારથી તેઓને લાગ્યું હશે, તેથી એક ઋતુથી માંડીને ફરીને તે ઋતુ આવે ત્યાં સુધીના સમયને એમણે વર્ષ એવું નામ આપ્યું હોવું જોઈએ. ઘર્ષ, અઘ્ (અપ્+દ), વગેરે વર્ષવાચક બધા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ જોતાં પણ તેઓ ઋતુવાચક છે એમ જણાય છે. ઋતુચક્રતુલ્ય વર્ષ એ નૈસર્ગિક વર્ષ છે. જેમ માસની કલ્પના ચંદ્રની કળા ઉપરથી થઈ તેમ જ વર્ષની કલ્પના ઋતુઓ ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે થઈ. સૂર્ય એક તારા પાસે હોય ત્યારથી ફરીને તે જ તારા આગળ આવે ત્યાં સુધીના સમયને અર્થાત્ નિરયન વર્ષને કાલમાપનના ઘટક તરીકે લેવાને કશું વ્યવહારિક કારણ નથી. નિરયન વર્ષ એ કેવળ ખગોળશાસ્ત્રીઓ જ માપી શકે અને સમજી શકે એવો માત્ર તાર્કિક ઘટક છે. પણ કાલમાનો તો સમાજની વ્યવહારિક જરૂરિયાતોમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે. સૂર્ય અમુક તારા આગળ ક્યારે છે તે સીધું કહેવું પણ સામાન્ય લોકોને માટે કઠણ છે, કારણ કે સૂર્યની આસપાસના તારા સૂર્યના પ્રકાશને લીધે દેખી શકાતા નથી. આવા કિષ્ટ સમયને કરી વ્યવહારિક ઉપયોગિતા સિવાય કાલમાપનનો મહત્વનો ઘટક બનાવવામાં આવ્યો હોય એ બિલકુલ સંભવિત નથી. આથી ઉલટું, ઋતુ-પત્રોટોકોઈને પણ જણાયા વગર રહેતો નથી. શિયાળા ઉનાળામાં દિવસો લાંબા ટુંકા થાય છે એ કોઈને પણ સહેજે જણાઈ આવે એવી વાત છે. ઉનાળામાં સૂર્ય ઉત્તર તરફ અને શિયાળામાં દક્ષિણ તરફ ઉગે આવશે છે એ કોઈ પણ ચક્રાર ખેડૂતની નજર બહાર રહે એવું નથી.

પણ પ્રાચીનોને સાયન વર્ષ જ ઇષ્ટ હતું એ કેવળ અનુમાનથી કહી શકાય નથી. વૈદિક સાહિત્યમાંથી નીચે આપેલાં ૨૫૪ પ્રમાણે પણ ચારા વિધાનને પ્રુટિ આપે છે. વળી પ્રાચીન

કાળમાં માસનામો દાસની પેઠે તારા ઉપરથી (દા.ત. કૃત્તિકા ઉપરથી કાર્તિક) નદિ, પણ ઋતુ ઉપરથી (દા. ત. તપસ્ નભસ્) પડેલાં હતાં તેનાં પ્રમાણો પણ આખાં છે.

પ્રાચીન કાળમાં પ્રચલિત સાયન વર્ષ અને તપસ્ ઇ. માસનામને ઠેકાણે દાસમાં પ્રચલિત નિરયન વર્ષ અને ચૈત્ર ઇ. નામ કેવી રીતે આવ્યાં તેનો ખુલાસો જ્યાં સુધી હું કહું નદિ, ત્યાં સુધી પ્રાચીનોને વિષે મેં કરેલાં વિધાનો વિષે વાચકના મનમાં કંઇક અસમાધાન રહેવાનો ભય રહે છે. એક ઉદાહરણ લેવાથી હું મારો ખુલાસો વધારે સારી રીતે કરી શકીશ એમ લાગે છે. યજુર્વેદાંગ જ્યોતિષ (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦)નો ૬૩ો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:-

સ્વરાક્રમેતે સૌમાર્કો યદા સાકં સવાસવૌ ।

સ્યાત્તદાદિયુગં માપસ્તપઃ શુક્લોઽયનં જુદક્ ॥

આમાં પંચવર્ષીય યુગને આરંભે ઉત્તરાયણ અને ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર કહ્યાં છે. 'વેદાંગજ્યોતિષ'નું વર્ષ સૌર હોવાથી દરેક વર્ષને આરંભે ઉત્તરાયણ અને ધનિષ્ઠા આવે એ સ્પષ્ટ છે. (અર્થ એ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે સાયન અને નિરયન વર્ષમાન વચ્ચેનો ભેદ ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સેકામાં સ્પષ્ટ રીતે આપણે જાણ્યો. આ આખા લેખમાં વૈદિક સાહિત્યના કાળની વાત છે. તે કાળમાં આ ભેદ અજ્ઞાન હતો.) મૂળ મુદ્દો ઉત્તરાયણથી વર્ષારંભ કરવાનો છે, ધનિષ્ઠાથી નદિ. ઉત્તરાયણ વખતે ધનિષ્ઠાને જદશે શ્રવણ આવતું હોત, તો પણ વર્ષારંભ ઉત્તરાયણથી થાત, ધનિષ્ઠાથી નદિ. ધનિષ્ઠા નક્ષત્રનું, ઉત્તરાયણથી સ્વતંત્ર એવું, કયું મદત્ત છે કે ત્યાંથી વર્ષારંભ થાય ? વૈદિક કાળમાં વસંતસંપાત છે એ સ્પષ્ટ છે. પછી સંપાત કૃત્તિકા અને પછી અશ્વિનીમાં આવ્યો તેથી વર્ષારંભ કૃત્તિકાથી થતો અને હવે અશ્વિનીથી થાય છે, તેનું કારણ તે સંપાત છે, આ નક્ષત્રો નદિ.

ઋતુ-માસ સદસ્ જરાજર ક્યારે બેઠો એ કેવળ વ્યાવહારિક અનુભવ ઉપરથી કહી શકાય છે, પણ જે માસમાં મૃગશીર્ષ આખી રાત દેખાય છે, એટલે સાંજે પૂર્વમાં જગી સવારે પશ્ચિમમાં આવ્યો છે. આમ જે માસનું મુખ્ય નક્ષત્ર મૃગશીર્ષ છે તે માસ સદસને જદશે મૃગશીર્ષ કહેવાયો. આ માસની પૌર્ણિમાએ ચંદ્ર પણ મૃગશીર્ષમાં હોય છે, તેથી જે માસની પૂનમે મૃગશીર્ષમાં ચંદ્ર હોય તે માર્ગશીર્ષ માસ એવી વ્યુત્પત્તિ પાછળથી ભેસારવામાં આવી. માર્ગશીર્ષ નામની ઉત્પત્તિ તો મૃગશીર્ષપ્રધાન એવા અર્ધમાંથી જ થઈ. ઋતુ કરનાં તારા એ વધારે દૃશ્ય વસ્તુ છે તેથી વેધની સગવડને ખાતર પડેલાં નૈસર્ગિક ઋતુ-માસોનાં નામ જદલાઈને તારા ઉપરથી પડ્યાં, અને પછી અધિક માસ ઋતુઓની સાથે મેળ રાખવાને જદશે તારાઓની સાથે મેળ રાખે એવી રીતે ઉમેરવામાં આવ્યો. દાખલા તરીકે સદસ્ માસમાં હંમેશાં સદસ્ ઋતુ જ રહે એવી રીતે અધિક માસ ઉમેરાતો, તેને જદશે 'સદસ્' માસના નવા નામ- 'માર્ગશીર્ષ' માસમાં હંમેશાં મૃગશીર્ષમાં જ ચંદ્ર આવે એ રીતે અધિક માસ ઉમેરવા લાગ્યો. આ જંને રીત જુદી છે એમ તે વખતે જાણતામાં નહોતું, પણ પાછળથી નિરયન વર્ષને દાખલ અને દરમૂલ કરવામાં તારા-માસોએ ખૂબ ભાગ લેજો.

જેમ ઋતુ-માસને જદશે જમથી તારા-માસ દાખલ થયા, તેમ ઋતુ-વર્ષને જદશે જમથી ઉચ્ચાનુસારિ વર્ષ દાખલ થયું. આ તો વળી વધારે વિચિત્ર થયું. સૂર્ય હંમેશાં એક સરખી ગતિથી ચાલતો દેખાતો નથી, પણ વેદાંગ જ્યોતિષમાં તેની એક સરખી ગતિ માનેલી છે.

અને સરસ્વતીમાં એમ મનાય એ રવાભાવિક છે. સૂર્યની સરાસરી ગતિથી કરેલું ગણિત આકાશના પ્રત્યક્ષ સૂર્ય સાથે વરસમાં એ વખત મળી રહે છે. એક, તા. ૧ લી જાન્યુઆરીએ. આ વખતે પૃથ્વી સૂર્યની નજીકમાં નજીક હોય છે. આને નીચાંદુ કહે છે. અને બીજું, તા. ૧ લી જુલાઈએ. આ વખતે પૃથ્વી સૂર્યથી દૂરમાં દૂર હોય છે. આને ઉચ્ચ બિંદુ કહે છે. ઋતુ-વર્ષ, તારા-વર્ષ અને ઉચ્ચ-વર્ષ એ ત્રણે પરસ્પર લિન્ન વસ્તુઓ છે, પણ આ વાત તે વખતે જાણવામાં નહોતી, અને ઉચ્ચ-વર્ષનો વેધ બીજાં બંને વર્ષોના વેધ કરતાં સરળ હોવાથી આપણું વર્ષ ધણા સમય સુધી હેતુતઃ સાધન અને અંકતઃ (આંકડા પ્રણાલિ) ઉચ્ચાનુસારિ રહ્યું.

મારા કથનના સમર્થનમાં હું જ્યોતિષના બધા મુખ્ય ગ્રંથોમાં આપેલી વર્ષની લંબાઈ નીચે આપું છું. સાથે સાથે સાધન, નાક્ષત્ર (નિરયન), અને ઉચ્ચાનુસારિ વર્ષના સૂક્ષ્મ વેધસિદ્ધ આંકડા પણ આપું છું.

	દિવસ	ધરી	પળ
વેદાંગ જ્યોતિષ	૩૬૬	૦	૦
પિતામહ સિદ્ધાંત	૩૬૫	૨૧	૨૫
પુલિંશ	"	૧૫	૩૦
(આઘ) સૂર્ય	"	૧૫	૩૧૧
રોમક	"	૧૪	૪૮
પ્રથમ આર્ય	"	૧૫	૩૧૧
બ્રહ્મગુપ્ત	"	૧૫	૩૦૩
પ્રત સૂર્ય	}	૧૫	૩૧૧
શાકલ્ય રોમક			
દ્વિતીય આર્ય,			
રાજમુગાંક			
કરણકુવંદન ઇ.	"	૧૫	૩૧૧
વેધસિદ્ધ સાધન	"	૧૪	૩૨૧૧
" નાક્ષત્ર	"	૧૫	૨૩
" ઉચ્ચાનુસારિ	"	૧૫	૩૪૧
" આંદ્રમાસ	૨૯-૫૦૫૩ દિવસ		

આપણા ગ્રંથોનાં વર્ષને વેધસિદ્ધ વર્ષો સાથે સરખાવતાં જણાય છે કે વેદાંગ અને પિતામહનાં વર્ષો અત્યંત સ્થૂળ છે. રોમક સાધન વર્ષનો અને બાકીનાઓએ ઉચ્ચાનુસારિ વર્ષનો વેધ લીધો લાગે છે. દાખલા તરીકે સાંપ્રત સૂર્યસિદ્ધાંતનું વર્ષ વેધસિદ્ધ સાધન કરતાં ૫૮૧૧ પળ મોટું, વે. નાક્ષત્ર કરતાં ૮૧૧ પળ મોટું અને વે. ઉચ્ચાનુસારિ કરતાં ૨૧૧૧ પળ નાનું છે. આ ઉપરથી સૂર્યસિદ્ધાંતકારે ઉચ્ચાનુસારિ વર્ષનો વેધ લીધો હોવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. પ્રાચીનોનો હેતુ કયા વર્ષનો વેધ લેવાને હતો એ તો આ ઉપરથી જણાતું જ નથી એ યાદ રાખવું જોઈએ, કારણ કે એમના મનમાં સાધન, નિરયન, ઉચ્ચાનુસારિ બધું સરખું જ હતું.

આમ મૂળના સાયન માસ અને સાયન વર્ષને બદલે બૂલથી નાક્ષત્ર માસ અને ઉચ્ચાનુસારિ વર્ષનો ગોટાળો દાખલ થયો અને આ બંને (માસ અને વર્ષ) ઋતુ-અનુસારિ છે એવી માન્યતાનો એક વધારાનો ગોટાળો ઘણાં વર્ષ રહ્યો. આ ગોટાળામાંથી રસ્તો કાઢવો હોય તો માસનાં નામ કે વર્ષની લંબાઈના આંકડા તરફ ન જોતાં, પ્રાચીનોનો હેતુ શોધતો એ જ જોવું જોઈએ, અને આ હેતુ સંબંધે કેઈ પણ માણસ નિષ્પક્ષપાતપણે અભ્યાસ અને વિચાર કરશે તો તેને જણાયા વગર નહિ રહે કે આપણું વર્ષ સાયન છે અને સાયન વર્ષની સાથે આપણા ચંદ્ર માસોનો મેળ રહે એ જ રીતે અધિક માસ ઉમેરાવા જોઈએ. આટલું નહીં યથા પડી ઉપલો હેતુ કાયમ રાખીને જ નક્કરો અને ચાંદ્ર માસનાં નામ જે રીતે જરાજર મળી રહે તે રીતે ગોટલી લેવાં જોઈએ, નહિ કે તેમનાં ચાલુ નામોનો સાયન વર્ષ સાથે મેળ મળતો નથી એ ગૌણ કારણ આગળ ધરીને સાયન વર્ષનાં મુખ્ય મુદ્દાને ઉઘાડી દેવો. જેમ કૃત્તિકાદિ મહુનાને બદલે અશ્વિન્યાદિ મહુના આવી, તેમ અશ્વિન્યાદિને બદલે દેવે ઉત્તરાભાદ્રપદાદિ મહુના રાખવાની જરૂર લાગે તો તેમ કરો, ચૈત્રાદિ નામોને બદલે મધુમાધવાદિ વૈદિક નામોને ફરીને લાવવાની જરૂર લાગે તો તેમ કરો, ગમે તેમ કરો, મુખ્ય મુદ્દાને સાચવીને બાકીની ગૌણ બાબતોને ગોટલી લો, પણ એ ગૌણ બાબતોને આગળ ધરીને મુખ્ય મુદ્દાને ઉઘાડી ન દો. ગૌણ બાબતોની ગોટલણ કેવી રીતે કરવી એ એક સ્વતંત્ર લંબાણવાળો વિષય છે, તેથી તે વિષે હું અહિં કંઈ લખતો નથી.

વૈદિકાલમાં વર્ષ સાયન હતું તથા મધુમાધવાદિ સાયન માસ પ્રવર્તિત હતા તે વિષે વૈદિક સાહિત્યમાંથી થોડાંક શાબ્દિક પ્રમાણો.

મુસં વા ઇતદતૂનાં ચદ્વસન્તઃ ॥ તૈ. બ્રા. ૧. ૧. ૨. ૬, ૭

તસ્માદાદિત્યઃ વર્ષમાસો દક્ષિણેનૈતિ પટુત્તરેણ ॥ તૈ. સં. ૬. ૫. ૩.

પશ્વ વા ઋતવઃ સંવત્સરઃ । તૈ. બ્રા. ૨. ૭. ૧૦.

દ્વાદશમાસાઃ પશ્ચર્તવો હેમન્ત શિશિરયોઃ સમાસેન । ઇ. બ્રા. ૧. ૧.

ઋતુમિર્હિ સંવત્સરઃ શક્નોતિ સ્થાતુમ્ । શ. બ્રા. ૬. ૭. ૧. ૧૮.

મધુધ્વ માધવધ્વ વાસન્તિકાઘ્નૂ દ્વ. । તૈ. સં. ૪. ૪. ૧૧.

મધુધ્વ માધવધ્વ શુક્રધ્વ શુચિધ્વ નભસ્યશ્વેપથ્વોર્જશ્વસહધ્વ સહસ્યધ્વ તપધ્વ તપસ્યધ્વ ॥

તૈ. સં. ૧. ૪. ૧૪.

ઉપયામ ગૃહીતોસિ મધવે....માધવાય....૬૦ વા. સં. ૭. ૩૦.

મધવે સ્વાહા માધવાય સ્વાહા ૬૦ વા. સં. ૨૨. ૩૧.

તસ્ય તે (સંવત્સરસ્ય) વસન્તઃ શિરઃ । મૌખ્યો દક્ષિણઃ પશ્વઃ ॥

વર્ષાઃ પુષ્કમ્ ॥ શરદુત્તરઃ પશ્વ ॥ હેમન્તો મગ્યમ્ ॥ તૈ. બ્રા. ૩. ૧૦. ૪. ૧.

ઈક્ષ્વાં વા ઇતદેવાનામઠઃ ॥ ચસંવત્સરઃ ॥ તૈ. બ્રા. ૩. ૯. ૨૨.

દેવો-એટલે મેરુ-વાસીઓ. મેરુ એટલે પૃથ્વીનો ઉત્તરધ્રુવ. અહિં ૭ માસનો દિવસ અને ૭ માસની રાત મળીને એક વર્ષનો દિન થાય છે.

સ્મૃતિ, પુરાણ, ન્યૌતિયનાં સિદ્ધાન્તગ્રન્થો વગેરેમાંથી પ્રમાણો વિસ્તારભયથી આપ્યાં નથી. ભારતીય ન્યૌતિયનો ઉગમ વેદકાળ છે. આ ઉગમ વખતે તેનું જે સ્વરૂપ વૈદિકે ઋષિઓએ કહ્યું હતું તેને જ આપણે અનુસરીએ તો સાયન એટલે ઋતુચક્રતુલ્ય વર્ષ અને આ વર્ષની સાથે મેળ રાખે તેવી અધિકમાસ ઉમેરવાની વ્યવસ્થા અર્થાત્ ઋતુચક્રાનુસારી મહિના રાખવા જોઈએ. અધું ગણિત વેદસાક્ષિકે એટલે પ્રત્યક્ષ આકારા સાથે મળી રહેનારું હોવું જોઈએ એ કહેવાની તો જરૂર જ નથી.

શ્લોકાર્થેન પ્રવક્ષ્યામિ યદુક્તં મ્મન્થકોટિભિઃ ।

ઋતુચક્રસમં વર્ષં ગણિતં વેદસાક્ષિકમ્ ॥

હરિહર પ્રા. ભટ્ટ

સ્વૈરવિહાર

તમે કેઈ દિવસ નવદૂંડી રમ્યા છો ?

બે માણસો સામસામા બેસી નવ નવ કાંકરીથી તે રમન રમે છે. નવદૂંડી, ચારદૂંડી, વાઘજકરી, વગેરે રમતો શેત્રંગની જાતની છે, અને વિદ્યાર્થીઓ—મેં તો ધરડાઓને પણ જ રસથી નવદૂંડી રમતા લાગ્યા છે અને તેમાં પુષ્કળ કૌશલને અવકાશ છે—તે રમી શકે. ધરમાં બેસીને રમવાની રમત તરીકે અંગ્રેજી ક્રિકેટ કે હાલ્માથી તે ઓછી રસવાળી નથી. પણ આપણે એ રમતો વીસારતા જઈએ છીએ. આ બંધી રમતોમાં હોય તો માત્ર એક જ દોષ છે. તે સિવાય તેના અનાદરનું કારણ સમજાવું નથી. એક ડોક્ટરે ડૂંગળાનાં ધણાં જ વખાણું કરી છેવટે લખેલું કે ડૂંગળા લોકો નથી વાપરતા કારણ કે તેમાં એક દોષ છે. તે અંધાય છે તે ? ના. અંધની સાચી મુગ હોત તો તે આપણે જાતે અને આપણાં ઘરો વધારે સ્વચ્છ હોત. ખરો દોષ તે ડોક્ટરે એ જતાઓ છે કે ડૂંગળા સોંધી છે. બે રૂપિયે તોણો મળતી હોત તો ઉત્તમ દવા તરીકે બધા શ્રીમંતો લઇ જાન. તેમ આપણી રમતો પણ આપણે છોડતા જઈએ છીએ તેનું એક જ કારણ છે, તે ધણી જ સોંધી છે. એ જ કારણ હોય તો લાલ, કાંઈ વેપારી તેને સારા બોર્ડ પર ચીનરી કાંકરીની જગાએ લાકડાનાં મ્હોરાં બનાવી મોંઘી કરી આપે તો કેમ !

તમે જો નવદૂંડી રમ્યા હશે તો મારે જે વાત કહેવાની છે તે ગરાબર સમજશે. અને નહિ રમ્યા હો તો ? તો શું ? તો પણ સમજશે પણ જરા ઓછું. દૂં મારી છમે તો એમ નથી જ કહેવાતો કે મારી વાત તમે નહિ સમજી શકો.

નવદૂંડીમાં એક જ સીધી લીટીમાં ત્રણ કાંકરી આવે તેને ભરત થયું કહે છે અને ભરત થાય એટલે સામા પક્ષની એક કાંકરી ઉપાડી લેવાનો હક મળે. એમ કરનાં સામાની

બધી કાંકરી બધી લક્ષ્મી એટલે જીત થાય. નવકુંડીની ચાલમાં એક 'ઝોડિયા'ની ચાલ આવે છે. એક કાંકરી ભરતમાં બેડી હોય ત્યાંથી ટેકીને બીજી બેસે એટલે પાણું ત્યાં ભરત થાય, એમ ચાલ એટલે ચાલે ચાલે સામાની કાંકરી જીતી સકાય. મૂળ શબ્દ કદાચ ઝોડિયા ટંકુ હશે. ટંકુની માફક કાંકરી આમ ફૂટે તો પણ ભરત થાય, આમ ફૂટે તો પણ ભરત થાય. દરેક ચાલે કાંકરી જીતાય. એ ચાલ મળી ગઈ એટલે જીત ચર્ધજ સમજો.

વ્યવહારમાં કેટલાકે 'માણુરોને' આવી ચાલખાજ આવડે છે. ઘણા વધારેને આવી ચાલ આવડતી હોય છે. તેનો એક જ દાખલો: જો સાક્ષી ન હોય તો તો એમ જ કહેવાનું કે સાક્ષી નથી મારે કેસ સાબીત થતો નથી. જો સાક્ષી હોય તો એમ કહેવાનું કે બચ્ચાજી, તમે જરાજર તે જ વખતે ત્યાં ક્યાંથી આવ્યા? સાક્ષી મવા જ આવેલા કે શું? વગેરે વગેરે.

આપણી સરકારને આવી ઝોડિયાખાજ સરસ આવડે છે. એક માત્ર ખારડોલીમાં જ તેના અનેક દાખલા જરૂરો. શ્રી વલ્લભભાઈએ એ ઝોડિયાખાજ જરાજર બદાર પાડી છે. જો રેલ્વે દારૂમાં પેસો બગાડતી હોય તો એમ કહેવાનું કે દારૂમાં પેસો બગાડે છે તેના કરતાં સરકારી મહેસુલ વધારવું સાફ. જો દારૂમાં ન બગાડતી હોય તો કહેવાનું કે દારૂની પેદાશ ઘટી છે મારે બીજી વધારવી જોઈએ. જો રેલ્વેનાં ઘર સાફ હોય તો રીયલિટી સારી છે મારે મહેસુલ વધારવું જોઈએ, જો ઘર સાફ અને નાનાં હોય તો રેલ્વે કરકસર કરનારી છે મારે મહેસુલ વધારવું. જો મહેસુલ ન ભરવાની ખાખતમાં લોકોમાં એક્સેંપી ન હોય, તો કહેવું કે આટલા ભરે છે તેમ બધા ભરી જશે, આ કશું ચાલવાનું નથી; જો એક્સેંપી હોય તો કહેવું કે લોકોને તો ભરવું છે પણ બ્લીકથી ભરતા નથી.

ખાવો ફૂટે એમ ચેલી ફૂટે. સરકાર એમ કશું કે લોકોને તો ભરવું છે પણ સામાજિક બદિષ્ઠકારની બ્લીકથી નથી ભરતા, તો 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' કહે છે કે સામાજિક બદિષ્ઠકારની બ્લીકથી લોકોએ ખારડોલીમાં બળવો કર્યો છે, ખારડોલીમાં બોલશેવિચમ આવ્યું છે! અને આમાંથી જરૂર ખૂનરેજ થવાની છે. "ખૂનરેજ થશે"! પણ ભાઈ, શી રીતે થશે? ખારડોલીવાળા તો ખૂનરેજ નથી જ કરતા અને નથી જ કરવાના. જનાં ખૂનરેજ થવાની જ હોય તો એમ જ કહેવો કે અમે અથવા સરકાર ખૂનરેજ કરીશું! પણ નહિ. 'ટાઈમ્સ' એમ માને છે કે ખૂનરેજ થશે એમ કહેવાથી તે કરવાનું કારણ કે તેનું પાપ સરકારને (કદી લાગી શકતું હોય તો) લાગતું નથી. ખૂનરેજ કરીશું એમ કહે તો કર્મબાધ લાગે, પણ ખૂનરેજ થશે એમ કહે તો બસ, પાપમાંથી મુક્ત! આપણાં શાસ્ત્રમાં કશું છે કે એક શબ્દ જરાજર સમજાય અને તેનો જરાજર પ્રયોગ થાય તો તે સર્વલોકોમાં કામદૂધાચાલનું ફળ આવે. સરકાર પણ એમ માને છે કે ભાષામાં શક્યબેદ વાપરવાથી ન્યાય અને અન્યાય બને ગયો થયાકામ ફળ આવે છે.

સરકાર એટલા મારે કાષ્ઠદાતા પણ શક્યબેદ વાપરે છે: "મહેસુલ ન ભરે તેનો માલ જપ્ત કરવામાં આવશે, તેની જગીન ખાલસા કરવાને પાપ થશે." વગેરે વગેરે. કામ, રીયલિટી કહેવો કે 'અમે જપ્ત કરીશું' 'અમે ખાલસા કરીશું.' પણ ના, એ તો શક્યબેદ જ વાપરવાના. આપણી આખી ભાષા આ રીતે સરકારે બગાડી નાંખી છે. આપણે કદી આવી રીતે શક્યબેદ આટલો બધો વાપરતા નહિ. 'નોકરીમાં શખવામાં આવે છે,'

‘ તમારો પગાર કમી કરવામાં આવે છે, ’ ‘ તમારી સામે પગમાં ભરવામાં આવશે ’ વ્યાં હોય ત્યાં આવે છે અને ‘ થશે. ’ ક્યાંક ‘ કરીએ છીએ ’ એમ નહિ.

આપણા સામ્રાજ્યોએ નહામી નૈઋત્ય કેમ ભોગવાય તેને માટે આટલી બધી માથા-ફાડ કરી. કર્મથી અલિપ્ત રહેવાને સહેલો ઉપાય એ જ કે જે કરવું હોય તેનો પહેલાં કાયદો ઘડવો, અને પછી તે કાયદા પ્રમાણે કરવું. પહેલાં કાયદો ઘડો કે જમીન બધી સર-કારની છે, અને પછી તે કાયદા પ્રમાણે કોઈની જમીન લઈ લ્યો તો જમીન લઈ લેવાનું પાપ ન લાગે.

એક મીયાંભાઈ બજારમાં નાગી તરવાર ખોસીને બજારમાં વાલતા હતો. રસ્તામાં એક વાલનારને તરવાર જરા વાગી હતો એટલે તેણે મીયાંભાઈને કહ્યું કે ભાઈ વાગે છે. મીયાંભાઈ કહે: “ સાલા દેખતા નહિ હે ! તરવાર અંધી હે, તું બી અંધા હે ? ” સરકાર પણ કહે છે: “ કાયદા પ્રમાણે વાલતાં તમને નુકસાન થાય તેમાં અમે શું કરીએ ? કાં દાવે કરીને કાયદામાં આવો ? કાયદો આંધળો છે, તમે પણ આંધળા છો ? ” અંધારામાં આ ભેંશોની ચામડી ઉતરી જવા જેવી થઈ, પગમાં કીડા પડ્યા, તે બધામાં સરકારને કશું પાપ લાગવાનું નથી. પાપ બધું લોકોને પોતાને જ લાગવાનું. ‘ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ’ નો અખરપત્રી કહે છે કે આ સત્યાગ્રહ નથી, આ તો પ્રાણી કિપરની કૂરતા છે, એટલે લોકોએ પ્રાણીઓ ઉપર આ બધી કૂરતા કરી !

x

x

x

આપણામાં કહેવન છે કે હાથી જીવતે લાખનો અને મુવે સવા લાખનો. તેમ મારા એક ઓળખીતા પોતાની બૈરીને જીવતી પંદર હજારની ને મુવે વીસ હજારની ગણાવતા. બધી મરતાં કિંમત વધી ગણાય છે તેનું કારણ તો એ કે તેનાં કાડકાંતી કિંમત ત્યારે જ ઉપજી શકે, ત્યાં સુધી તો એને ઉઘડું ખવરાવવાનું ખરચ થાય. પણ આ ભાઈ બૈરીની કિંમત જીવી જ રીતે ગણાવતા. તેઓ પંદર હજાર આપીને એક નાની બૈરી પરણી લાગ્યા. ઘણીવાર બને છે તેમ બૈરીને ક્ષયરોગ થયો તેની દવામાં, દરદીને બેવા આવનારાંની પેરાણાગતમાં મળીને ચારેક હજાર થયા. અને મરી ગયા પછી ઉત્તરક્રિયાના એક હજાર થયા. એ રીતે બધા ખરચનો સરવાળો કરી બૈરી મુવે વીસ હજારની એમને થઈ હતી. મારી ઘડિયાળની કિંમત હું એ રીતે ગણાવું તો ક્યાંક ગળ. મૂળ રૂ. ૧૯) ની લીધેલી, પથી સરતમાં તેનાથી બદામ ફાડી તેમાં સરત દારો તેના રૂ. ૫) ખોયા અને ઘડિયાળ ફરી મુઘારની પડી તેના રૂ. ૫) અને તે પછી વારંવાર બગડી તે બધાના રૂપિયા ગણું તો ઘણા થઈ ગળ. એ રીતે ઘડિયાળ જ્યારે તદ્દન નકામી થઈ જશે ત્યારે સોએકની થઈ જશે.

આ સરકાર એ રીતે જ આપણને કિંમતી સેવા આપે છે. કિંમતી એટલે જેની ભારેમાં ભારે કિંમત ખરચી હોય તેવી. જગતભરમાં આટલી કિંમતી સરકાર કોઈ નથી. તેની નોકરશાહીનું ખરચ આખી દુનિયામાં સૌથી ભારે છે. ઘણીવાર લોકો પૂછે છે કે એક દેશી કરતાં એક અંગ્રેજની સેવા કય રીતે વધારે કિંમતી છે. પણ એ સવાલ જ ન જોઈએ. દેશી કરતાં અંગ્રેજને પાંચ ગણો પગાર મળે છે, દેશી સિપાઈ કરતાં અંગ્રેજને અનેક ગણો પગાર મળે છે, અને આ ખરચ ગણે એણું હોય તેમ પાછું કમિશને ભેસાડી

બીજું ખરચ કરે છે. આ કમિશનો જે જે શોધો કરે છે તે પણ તેવી જ રીતે અત્યંત કિંમતી હોય છે. ખેતીવાડી કમિશને ૧૩-૧૪ લાખના ખર્ચે કિંમતી શોધ કરી કે દેશને માટે એક શોધખોળ ખાતાની જરૂર છે અને તે શોધખોળ ખાતું રૂ. ૫૦ લાખથી કામ કરશે એટલે તેની શોધો પણ અત્યારથી જ કિંમતી થઈ ગઈ! સાધન કમિશન લાખોનું ખર્ચ કરશે. 'દાદાસ ઓફ ઇન્ડિયા' ઠીક ચેતાવે છે કે આટલાં બધાં કિંમતી કમિશનો તમારે માટે સરકાર મૂકે છે અને તમે લાભ નથી લેતા! ઘેર ગંગા આવે છે અને નદાતા નથી! કેમ જાણે નવરાવવાનું કાંઈ બાકી હોય!

આ રીતે મારા ઘડિયાળની પેઠે સરકાર જ્યારે તદ્દન નકામી થઈ જશે ત્યારે તેની કિંમત ગણિતથી પણ ન અંકાઈ શકે તેટલી થઈ ગઈ હશે.

x

x

x

x

x

કંઈ પણ વસ્તુને આ રીતે કિંમતી કરવાની શોધ નવી નથી. આપણાં જૈરાં, આપણાં શેઠિયાઓ અને રાજાઓ પણ આ જાણે છે. જૈરાં પોતાના જીવનને વધારે કિંમતવાળું કરવા જ શરીર ઉપર ખર્ચ કરે છે. રાજાઓ એટલા માટે શરીર ઉપર લાખોનાં જવાહીરો ખાડે છે. શરીર ઉપર ખાડે છે કારણ કે તેમને મન શરીર એ જ જીવન છે. એક રૂપિયાની કિંમતનો માથુસ ડૂબી ગયો હોય પણ તેના શરીર ઉપર એક લાખનું નંગ હોય તો તે ડૂબતાં એક લાખ ને એક રૂપિયાનું તુકસાન થાય. શ્રીમંતો પોતાનાં છોકરાંના વિવાદ હમરો અને લાખોનાં ખર્ચ કરીને એટલા માટે કરે છે. શું તેમનાં લગ્નોમાં કાંઈ બીજું કરતાં વધારે કિંમતી પ્રેમ હોય જ છે? ના. પ્રેમ તો કદાચ તેમને ઘેર રેંકડી તાણતાં દંપતીમાં વધારે હશે. પણ આ લોકો પૈસો ખર્ચીને પોતાના પ્રેમની, પોતાના લક્ષ્મી, પોતાના જીવનની કિંમત વધારે છે. અને જીવનને કિંમતી કરવાનું આવું સાધન હોય ત્યાં સુધી શેઠિયાઓ, રાજાઓ, જૈરાં જીવનને કિંમતી કરવાનાં બીજાં સાધનો છે કે નહિ તે જાણવાની પરવા કરતાં નથી.

રાજાઓ પણ આવી રીતે પોતાના જીવનને વધારે કિંમતી બનાવે છે. પોતાના જીવનની કિંમતનું પ્રદર્શન અહીં કરી રહીને અત્યારે તેનું પ્રદર્શન ખંટલર કમિટી આગળ અને ઈંગ્લેન્ડની પ્રજા આગળ કરી બતાવવા તેઓ ઇંગ્લેન્ડ ગયા છે અને ત્યાં લાખોનાં ખર્ચ કરે છે.

પણ-રાજાઓ એક બીજી રીતે પણ તેમ કરે છે. તુલના અને પ્રમાણ એ શાસ્ત્રી-યતાની આવશ્યકતા છે. માત્ર પૈસાનું ખર્ચ જુઓ તે ઉપરથી એક જીવનની બીજા જીવન કરતાં કેટલી વધારે કિંમત છે તે ખરાબ ન સમજાય. પણ એક રાજાના જીવનની ખાતર અથવા એક રાજાના જીવનની એકાદ જરૂરિયત, કે તરંગની ખાતર હમરો માથુ-સોને રીયાતાં જુઓ ત્યારે તમને જીવન જીવન વચ્ચેના પ્રમાણની ખબર પડે. એવી રીતે એક રાજાનું જીવન હમરો રૈયતના જીવનથી વધારે છે. અંગ્રેજ સરકાર પણ આ રીતે વારંવાર આપણને જીવનની તુલનાઓ કરી આપે છે. એકાદ પંખો તાણનારને અંગ્રેજ સાહેબ મારે તો તેથી સાહેબને બે ત્રણ કલાક કોર્ટમાં લાગર રહેવું પડે અને આઠ દસ રૂપિયા દંડ થાય. એકાદ અંગ્રેજનું ખૂન થયું હોય તો પચાસેક દેશીઓનાં જીવન રદ

જ જોઇએ. એકાદ અંગ્રેજ ખાઇનું સરહદ ઉપરથી અપહરણ થાય તો તેને માટે આખો વિગ્રહ કુછ ખિસાતમાં નથી, અને દેશી સ્ત્રીઓનું હમોશ એકાદ અપહરણ થાય તો તેને માટે થોડી લખાપડી બસ છે. કદાચ લખાપડીની પાંજુ જરૂર ન પડે !

x

x

x

અરેખિયન નાઇટસમાં એક માછીમારની વારતા છે. એક માછીમારે નદીમાં માછલાં પકડવા જળ નાંખી તો તેમાં એક સીસો ખેંચાઇ આવ્યો. સીસાનો ખૂચ ઉઘાડતાં તેમાંથી એક મોટો જિન નીકળ્યો અને તે પેલા માછીમારને ખાઇ જવા ધસ્યો. માછીમારે કહ્યું કે છૂટો કરવાનો આવો બદલો ? ત્યારે જિને કહ્યું કે તેને ખાટલીમાં પૂરીને નાંખ્યો ત્યારે પ્રથમ તો તેણે એવો સંકલ્પ કર્યો, કે જે માણસ તેને પહેલાં હજાર વરસમાં કાઢે તેને અદળાંક ધન આપું. તોય કોઇએ ન કાઢ્યો. પછી તેણે એવો સંકલ્પ કર્યો કે જે જીન્ન હજાર વરસમાં કાઢે તેને મોટું રાજ્ય આપું. તોય કોઇએ ન કાઢ્યો. છેવટે એવો નિશ્ચય કર્યો કે હવે જે કાદશે તેને ખાઈશ.

સરકારે આ સમજવું જોઇએ. બારડોલી જે ન્યાય માગે છે તે સરકાર અત્યારે આપી દે તો સરકારનું માન વધશે અને રૈયતનો પ્રેમ વધશે. પણ અમુક વખતે રૈયત સરકારમાંથી તદ્દન વિશ્વાસ ખોઇ દેશે પછી સરકારને આથી વધારે આપવું પડશે અને છતાં આખાનો ગણ નહિ રહે.

દિ. બ. હરિલાલભાઈએ એટલા માટે તો હવે રાજનામું આપવાનું બંધ નહિ રાખ્યું હોય કે ?

x

x

x

સરકારે સમાધાનીનું કહેણ બોલ્યું છે. તમે નવી આંકણી પ્રમાણેનું મહેસુલ ભરી દો અથવા તેના જમીન આપો અને અમે મહેસુલઆંકણીની તપાસ કરવા એક અમારો ઓફિસર નીમીએ.

તું મારા મોંમાં આંગળી નાંખ અને હું તારી આંખમાં આંગળી નાંખું. સરખે સરખું થઈ રહ્યું ના !

સ્વૈરવિહારી

લો કચર્યા

[આ માસિકના વાચકોને અને ચૂંટણીના જીતનાર સ્ત્રી પુરુષોને અમે વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના રથાનના લોકજીવનની સમસ્યા માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી નળવાચોગ્ય અને ચોક્કસ હાથે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. તત્ત્વી]

બારડોલીનો પત્ર

આ સાથે અહીંયાંની થોડીક પત્રિકાઓ તથા ખજરપત્રો મોકલું છું તે ઉપરથી તમે નોંધ લઈ શકશો. લડત વિશે અત્યારથી કંઈ કહી નાંખવું તે જોખમ ભરેલું છે, કારણ તે લડતની ખરેખરી આંકણી તો વર્ષો પછી આપણી સ્વતંત્રતાનો ઇતિહાસ લખાંશે ત્યારે જ થશે. અત્યારે જ કહીએ તે કદાચ ખોટું પણ પડે, પણ ભવિષ્યમાં જોટા પડીશું એવી બીકથી અત્યારે આપણે વિચારતા તો ઓછા જ બંધ થઈ જવાના !

લડત વિશે છાપાઓમાં બધી જ ખબરો આવી જાય છે એટલે એ વિગતો અહીં ફરીથી કહેતો નથી. બારડોલીની લડત અથવા તૈયારીની પાછળ લોકોમાં જે ઉત્સાહ અને આવેગ આવેલાં છે તેની મનોદશાનો ખ્યાલ આપવા લખું છે.

હું અહીં ગામડાંમાં ફરતો હતા ત્યારે એક બાઈએ મને કહ્યું કે ગયે વરસે તમારે ત્યાં—એટલે અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લામાં કુદરતનો કોપ થયો હતો, અને આ વખતે અમારે ત્યાં સરકારે કોપ કર્યો છે. સંકટ નિવારણ વખતે મને માતર તાલુકાનાં ૨૨ ગામો સોંપેલાં હતાં. રેલ સંકટ વખતે ગુજરાતે કોઈ નવો જ જન્મ લીધો હોય એમ આપણને બધાને લાગતું હતું. આ વખતે આવું જ નવું જીવન બારડોલીના લોકોમાં આપણે જોઈએ છીએ. રેલ વખતે પણ લોકોએ એકબીજાને ભારે મદદ કરેલી અને બહાદુર કામ કર્યો હતો, આ વખતે બારડોલીમાં આપણે શૌર્ય અને સહન કરવા અથાગ શક્તિ જોઈએ છીએ રેલસંકટ અને બારડોલીના સત્યાગ્રહ એ બે વચ્ચે મને એક સામ્ય લાગે છે, અને બીજી રીતે અમુક મૌલિક ભેદ પણ જણાય છે. મારે જે કહેવું છે તે સ્પષ્ટ કરવા હું પહેલાં થોડા દાખલા લઈશ.

અતિશય દુઃખથી ઘેરાયેલા માણસમાં બહાદુરીનો ગુણ જવલે જ નેવામાં આવે છે. વ્યક્તિઓના જીવનમાં આ સત્ય ઘણુંખરૂં સાચું પડે, પણ સમાજનું કે સમૂહનું જીવન વ્યક્તિઓના જીવન કરતાં કાંઈ જુદા જ પ્રકારનું હોય છે; અને એથી લોડ મોકલેએ બંગાળીઓ વિશે એમ કહ્યું હતું કે એમની (બંગાળીઓની) નામદીધમાંથી જ એક જાતનું શૌર્ય પેદા થાય છે. આખા સમૂહ ઉપર જ્યારે એક આક્રમ આવી પડે છે ત્યારે એવી આક્રમમાં રહેલાં દુઃખ નીકળી જાય છે અને લોકો આપોઆપ એકબીજાને મદદ કરવા માંડે છે. મુખ અને દુઃખ એ જાનને રિયલિટી સામે છે, એકનું મુખ તે બીજાનું દુઃખ કહેવાય; એટલે કે જ્યાં વૃક્ષના, સરસાઈ, હરીદાઈ હોતાં નથી ત્યાં મધ્યો કે મુખદુઃખની લાગણી હોવી અશક્ય છે.

રેલ પછી હું છઠ્ઠે દિવસે ગામડાંમાં જઈ પહોંચ્યો હતો. ત્યાં જઈ જોતાં લોકો કોઈ બચકર મંદવાડમાંથી કે મોતની ઘાતમાંથી બચી ગયાં હોય એમ તેમના મોં પરથી મને લાગ્યું. કોઈ વાર જ્યારે આપણને સખત વાગે છે ત્યારે તે ભાગમાં આપણી લાગણી બહાર મારી જાય છે; તેવી જ રીતે પાણીની રેલ પછી જે આફતનાં પૂર લોકો પરથી પસાર થઈ ગયાં તેણે લોકોની માનસીકતનું નુકશાન કર્યું એટલું જ નહિ પણ ચીત્તે ઉપરના સ્વામિત્વને લઈને સાધારણ લોકોમાં જે મમત કે પોતાની જાતનું અભિમાન વસેલું હોય છે, તે પણ ધોવાઈ ગયાં. એવી આફતમાં લોકો એકબીજાને મદદ કરે એમાં કદાચ નવાઈ પણ નથી. ટ્રમે કહેશે કે હું લોકોમાં જે નિઃસ્વાર્થ શુદ્ધિ કે મદદ કરવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તેના તરફ cynically (અશ્રદ્ધાથી) જોઉં છું, પણ એમ નથી.

સાધારણ રીતે માણસ પોતાનું જીવન ગણતરીની કક્ષા ઉપર ગાળે છે. એક બાઈ એમ માને છે કે એમણે એમની દીકરીના દીકરા માટે દશ હજાર રૂપિયા મૂકી જવા જ જોઈએ; બીજા એક બાઈએ એમ કહેલું કે 'મારે—આટલાં છોકરાં છે તેમાં—ને ટાઇફોઇડ થયો ત્યારે તેના ઉપર મેં રૂ. ૧૦૦૦) ખર્ચવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.' કેટલાએક વાણિયાઓ કે પાટીદારો આ ગણતરી કે ગણિતની કક્ષા ઉપર જ પોતાનું આખું જીવન ગાળે છે, અને પત્ની મરણ પચારીએ હોય ત્યારે ઠંડે પેટે—તે મરી જાય ત્યારપછી ૫-૭ કન્યાઓમાંથી કેને પરણું તેનો ગણિતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરે છે. આવી દૃષ્ટિથી માણસમાં કોઈ પણ ઉચ્ચ ભાવો કેળવાઈ શકતા નથી, અને જે કોઈ પરિસ્થિતિ આ દૃષ્ટિનો નાશ કરે છે તે માણસમાં નવા શુભો લાવે છે. ગણતરીની દૃષ્ટિ ભયની છે, અને તેનાથી ઉઘડી દૃષ્ટિ નિર્ભયતાની છે, અને તેમે જ કહ્યું હતું ને કે નિર્ભયતા એ સર્વ સદ્ગુણોનો પાયો છે, નિર્ભયતા જ જીવન છે ?

વાર, ગણતરીની કક્ષા પરથી નિર્ભયતાની કક્ષા ઉપર જ્યારે મનુષ્ય જાય ત્યારે એનો વિકાસ ખરતા તારાંના પ્રકાશ સમે ઉજ્જ્વલ અને આકર્ષક હોય છે. ખરતા તારાની ઉપમા મને અચાનક આવી માટે લીધી છે. બાકી તે ઉપમા કેડ સુધી મનુષ્યના આવા વિકાસને લગાડવી એમ હું કહેતો નથી. પણ રેલ સંકટ વખતે જે માણસોએ બહુ દુઃખ વેઠ્યું, બહુ સહ્યું, બહુ મદદ કરી, નિર્ભયતા દેખાડી, તેમને જ્યારે ૭ સાત દિવસ પછી નોર્મલનર્મલ એમની ખિન્નગણતરીની—નિર્ભયતાની કક્ષા ઉપરથી પાછાં ગણતરીની કક્ષા ઉપર ઉતરતાં મેં જોયાં ત્યારે એ દેખાવ મારાથી સહો ગયો નહિ. મારાથી મનમાં બોલાઈ જવાયું

Oh ! what a fall was there my countrymen !

જે લોકોએ ઢેઢેને પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપ્યો હતો તેમણે તેમને હાંકી કાઢ્યા. જોણે કોઈ બીજાની બેસ કે પાડી બચાવી હતી તેણે તેના પર પોતાની માલીકીનો હક બેસાડ્યો. એક બાઈના ચોપડા તણાએના તે બીજા ગામના એક માણસે પાણીમાંથી પકડ્યા, અને મહેનત કરી સૂકવ્યા, તે માટે મોટી રકમ માગી; જે ગામના ચોપડા હતા તે જ ગામે આ બીજા ગામને પાણીના પૂરમાં તરતાં તરતાં ગોળામાં મૂકી રોટલા પહોંચાડેલા છતાં આવી માગણી કરવામાં આવી હતી !! (ચોપડા ઝામરીથી તણાના ગોવિંદપુરા ગયેલા.)

રેલને લઈને શુભરાતના જીવનમાંથી ગણતરી જૂંસાઈ ગઈ હતી, અને એમાં કુદરતી આફત કારણભૂત હતી. આરડોડીના લોકોમાંથી પણ આજે ગણતરી અને ગણિત જૂંસાઈ ગયાં છે, પણ આ કોઈ બાલ્ય કારણને લઈને નહિ પરંતુ તેમણે પોતે કરેલા નિશ્ચયને

આભારી છે. શુભામી અને સ્વતંત્રતા એ બે વચ્ચેના તફાવતનો અર્થ પણ આ જ છે. આપણા સાતિથી જકડાયેલા સમાજમાં લોકો વખત બદલાય તેમ બદલાય છે; પણ પુરુષાર્થ કરી આપણે પોતે સમાજને બદલવો છે એમ કહી કોઇ લાગ્યે જ પ્રયત્ન કરે છે. જે બહાદુરી, જે સ્વાર્થત્યાગ, જે નવું જીવન રેલસંકટ વખતે ગુજરાતને ફરજિયાત દેખાડવું પડ્યું હતું તે તમામ ગુણો આજે ગુજરાતે-બારડોલીએ-સ્વયંભૂ રીતે પ્રકાશિત કર્યા છે.

મનુષ્યજીવનમાં માત્ર તર્ક કે બુદ્ધિ જ સદાસર્વદા ઉપયોગી થઇ પડનાં નથી. શ્રે. કેમ્બ્રે જે 'જર્મની અને ઇંગ્લાંડ' એ નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે લડાઇને વખતે આખી પ્રજામાં અમુક નવું બળ આવે છે, તે બળ બુદ્ધિથી પર છે, અને સાધારણ જીવનની તમામ ગણતરીને જૂઠી પાડે છે. બાઇબલમાં કહ્યું છે તેમ માણસ કંઈ માત્ર રોડી ખાઇને જીવતો નથી; મનુષ્ય જીવનમાં એવાં પણ બલ હોય છે કે જે તેને ગણતરીની ભૂમિકાથી ઉંચે લઈ જાય. પણ મનુષ્યના ખરા વિકાસની આંકણી નિર્ભયતાનું જીર્વગામી મોહનું પસાર થઇ જાય પછી જે જાથુકનાં પરિણામો નિષ્પન્ન થાય તેના ઉપર જ છે. અને બારડોલીની આ લડત પૂરી થાય ત્યારબાદ બારડોલીના લોકો પોતાનું જીવન કંઈ રીતે ઘડે છે, તેના ઉપર આ લડતના ફાયદા કે ગેરફાયદાનો આધાર છે. અન્યારથી માત્ર કંપના દોડાવી તે વિશે હું કંઈ કહેવા માગતો નથી; 'ટાઇમ્સ'ના ખજરપત્રીએ ખાસસા જમીનમાં વાવેલો પાક તૈયાર થયે સ્ત્રીઓ લેવા જાય ત્યારે અહીં હાજર રહેવા ઇચ્છા દર્શાવેલી, પણ મારી ઇચ્છા તો જ્યારે આ લડત પૂરી થાય અને બધું શાંત પડે ત્યારે ફરીથી એનાં એ ગામડાં ફરવાની અને જોવાની છે.

અને 'ટાઇમ્સ'નો ખજરપત્રી યાદ આવ્યો એટલે આટલું ઉમેરું છું, કે તેણે 'ટાઇમ્સ'માં બારડોલી વિશે પોતાના લેખો આપી બારડોલી પર ઉપકાર કર્યો છે કારણ તે વાંચી બારડોલીનું "બોદ્ધેશીક્રમ" જોવા અહીં ઘણા લોકો-દક્ષિણીઓ-આવે છે. તેઓ ગામડાંમાં ફરી આવી લોકોમાં આવેલી જાગૃતિ અને એકતાનાં મુક્તકંઠે વખાણ કરે છે. જેટલો વખત અહીં જમી રહી તે દરમિયાન તેઓએ જે મુશ્કેલીઓ વેઠી તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે; અને જેટલું સહન કરવું પડ્યું તેનાથી એમનામાં જે બળ આવ્યું તે નજરેાનજર જોવા સિવાય સમજાય તેવું નથી. કોઇ પણ આફતમાંથી બચી ગયા પછી એ આફતનો કાળ સ્મૃતિમાં અતિશય ટુંકો લાગે છે, અને પાર ઉતરી ગયા હોઇએ એવા દુઃખનાં સ્મરણોમાં ઘણી વાર સુખ લાગે છે. અત્યારે બહારના માણસો બારડોલીની પ્રજાને જોવા આવે છે, હારે તેમનાં મોં પર અવર્ણનીય હાસ્ય જવાઇ રહે છે. માણસ કંઈ હરહંમેશં સ્વાર્થની કક્ષા ઉપર જીવન ગાળતો નથી. અંગત સ્વાર્થ કે તર્કબુદ્ધિની ઉપર જ્યારે માણસ જઇ વસે છે ત્યારે એનામાં કોઈ દેવી શક્તિ ઉતરી આવેલી લાગે છે. સરકારના અન્યાયો તથા પોતે સહેલાં દુઃખો વિશે જ્યારે તેઓ વાત કરે છે, ત્યારે લોકોમાં આ નવી ઉગેલી શક્તિનો આપણને ખ્યાલ આવે છે.

પણ બારડોલીની આખી પ્રજામાં શું આવી શક્તિ ઉગી છે ખરી? બોદ્ધેશિક શિયાના લસકર વિશે એમ કહેવાય છે કે માત્ર એ જ લસકરમાં સૈનિક પોતે શા માટે લડે છે તેનું એને પૂરેપૂરું બાન છે. બારડોલીની પ્રજાને પણ ખબર છે કે તે શા માટે લડે છે. પોતાની લડતનાં કારણો સમજવા માટે કંઈ ખાસ ભણતરની જરૂર નથી, ઉમરું હાલતું

ભણતર આવી સમજણનું વિરોધી નીવડે છે. અને એથી જ અહીંની અભણ સ્ત્રીઓ કે બાળકો પણ આ લક્ષ્યનો મર્મ સમજે છે. પણ આ સમજણ વ્યક્તિગત હશે કે સંમૂલના માનસની છાપ વ્યક્તિ પર પડે તેને આભારી હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કેનેન ડાહ્યાનું 'ધી પોઇઝન બેટ' નામનું પુસ્તક તમે વાંચ્યું છે. આખી પૃથ્વી ઉપર એરી વાણનું એક મોજું ફરી વળે છે, અને તમામ જીવનનો નાશ કરતું એ પાસે આવતું જાય છે ત્યારે પ્રો. ચેલેન્જર પોતાના મિત્રો સાથે ચર્ચા કરતાં કહે છે કે જ્યાં બધા જ મરતા હોય ત્યાં મૃત્યુનો ભય રહેતો નથી; એનો કંપ ખૂંડો થઇ જાય છે. સમાજનું માનસ પણ કંઇક આવું જ છે. જે એક વિચાર આખા સમાજને સત્વરે લાગે છે તે આપોઆપ બધાને માટે સત્વરે થઇ પડે છે, અને જ્યાં આખી પ્રજા એક જ રીતે વિચાર કરતી હોય ત્યાં કોઇ વ્યક્તિ તેનો વિરોધ કરી શકતી નથી.

આ ઉપરથી હું એમ કહેવા નથી માગતો કે અહીંના તમામ લોકો સાથે સદન કરે છે માટે એમણે કંઇ કર્યું જ નથી. મહત્તા ઝાઝાં માણસોમાં આવવાથી મહત્તા મટી જતી નથી. હું માત્ર એટલું કહેવા માગું છું કે એ દુષપ્રાપ્ત લાગતી મહત્તા પણ એકદમ આખા સમૂહમાં આવી શકે છે. દરેક હિંદવાસી જાણે છે, અને ઇતિહાસકાર સર જૉન સીલીએ પણ કહ્યું છે કે જે દિવસ આખો હિંદ એક યશે તે દિવસ આપણાથી એક મીનીટ પણ અહીં રહી શકશે નહિ. અત્યાર સુધી આપણને જે મૂંઝા માત્ર શુદ્ધિગમ્ય જ રહ્યાં છે તે મૂંઝા અહીં જીવતાં મળ્યા આવે છે. કલેક્ટર આવે અને મોટરવાળો બારડોલીથી સરભોણ એનો સામાન લઈ જવા ના પાડે, કમીશ્વર આવે અને એક દુબળો પણ તેની સાથે વાત ન કરે !! અત્યારના જાતી અમલદારો કે ફોજદારો નજરકેદની મારફત ચોરીસે કલેક્ટર થાણામાં જ પડ્યા રહે, અને બદાર નીકળતાં પણ સરમાય !! પણ આવા અસંખ્ય બનાવો નોંધવાથી બારડોલીનું વાતાવરણ ખડું કરતું મુશ્કેલ છે. અત્યાર સુધી પ્રચલન કર્યા છતાં જે એકતા નહોતી આવતી એ એકતા અહીં ક્યાંથી ઉગી નીકળી એ કહેવું મુશ્કેલ છે. અને માત્ર શેક્સપીઅરની લીડીઓ યાદ આવે છે.

"There's a divinity

"That shapes our ends rough hew them how we will."

અને આ ખૂંડી અંગ્રેજ સરકારને આવું કર્યું લાન હોય એમ લાગતું નથી. મને એક રીતે એમ પણ લાગે છે કે જેટલી વસ્તુઓથી સરકાર ડરે છે, તે તમામ બનાવો તે પોતે જ ઊભા કરશે. ઉદાહરણ તરીકે અહીંથી જ્યારે જમીનવાળાઓ ગમે તેની માલીકીની હોય છતાં હેસો ઉપાડી જવા માંડ્યા ત્યારે કેટલાએક લોકોએ એમ પણ વિચાર કર્યો કે ગામની બધી હેસોપર કેઈની વ્યક્તિગત માલીકી નહિ, પણ કેએબરેટીવ ડેરીની રહે, અને તેમાંથી બધાં માણસોને દૂધ પડે પાડવામાં આવે !!

સમાજના માનસમાં કોઇ કોઇ કાળે અમુક અમુક વિચારો વીંધાં મૂકી નાંખી સત્યનું સ્વરૂપ કેવી રીતે પકડે છે એની ચર્ચામાં કંઇ હું ઉતરવા માગતો નથી. હું અહીં માત્ર એનાં એક બે જ ઉદાહરણ આપીશ. થોડા વર્ષ પહેલાં જ્યારે રાત્રીપરજની દીવચાલ

અહીં ચાલુ હતી ત્યારે કેટલાંય કુટુંબો 'વર્જેડ' થઈ રહ્યાં, એટલે કે તેમણે ઘર તાડી ને માંસ વળ્યા-છોડ્યાં, તે વખતે એ ત્રિપુરી છોડવાનો એમને જે આદેશ મળ્યો તે જણે માતા તરફથી મળતો હોય એવા સ્વરૂપે ઉતરી આવ્યો. માણસોને માતા આવતી, અને તેઓ કહેતા કે આ કુટુંબ ત્રિપુરીનો ત્યાગ કરો. માણસનું મન એવું છે કે જે વિચારો પોતાની જાગતી સૃષ્ટિ સાથે ખરેખર બંધ ન બેસે તે તેના મનના ઉડાણમાંથી મને તે સ્વરૂપે બહાર ઉગી નીકળે. રાત્રીપરજ લોકોને માતા આવતી તેવી જ રીતે અહીંના લોકો એક સમૂહને એકમ તરીકે ગણીને જ વિચાર કરે છે. બંનેમાં એક જાતનું "possession" જ છે; એટલે અહીંના સમાજની વિરુદ્ધ જે થાય તેનો સમાજ સંપૂર્ણ બદિષ્કાર કરે એ સ્વાભાવિક છે.

સામાજિક બદિષ્કારનો ખ્યાલ દૂર બેઠાં મેળવવો જરા મુશ્કેલ છે. અહીં એક ગામમાં હું ગયો. ત્યાંના એક મોટા ખાતેદારના દીકરાએ તેની પોતાની જ જમીન પૂરતા મહેસુલના રૂપિયા તે સરકારી નોકર છે એટલે લઈ અને તેના આખા કુટુંબનો ગામે બદિષ્કાર કર્યો. સમાજના જનને પ્રદેશોમાં એક વાર પૂછ્યું: "ભાઈ શું બણે છે?"... પણ ૧૦-૧૨ વરસનો છોકરો આંખે મોં કરી જવાળા આખા સિવાય ચાલ્યો ગયો. નાતના નોતરામાંથી તેમનું કુટુંબ કપાય છે; અને ગાયકવાડીમાં કોઈના મરણ પછી એમની નાતમાં ખર્ચ થવાનું દશે અને નોતરાં પહેલેથી અપાઈ ગયાં દશે તેથી એ કુટુંબને ન બોલાવવા ખાતર એ ખર્ચ જ આખું મુલતવી રહ્યું!! મરણ પાછળ કરવાની નાત મુલતવી રહે તે પણ નવાઈની વાત છે ને!!*

આ સામાજિક બદિષ્કાર ગાંધી સંસ્થાદાર થાય છે અને અહીંનાં કેટલાંએક ગામોમાં-માત્ર પાટીદાર અને દુગળાઓ એવી બે જ પ્રકારની વસ્તી હોવાથી બદિષ્કારની કાર્યક્રમ સફળ રીતે પાર ઉતરે તેમાં નવાઈ નથી. પણ આથી ગાંધીસંસ્થા જે થોડાં વર્ષોથી જરા શિથિલ જેવી થતી હતી, તેને પાછું થોડુંથણું બળ મળ્યું છે. એનામાં નવું જીવન આવ્યું હોય એમ લાગે છે. સરકાર લાગતી સરકારની પણ સામે થઈ શકાય એ સત્ત્વ જેમ ખારડેલીની લડતમાંથી નિષ્પન્ન થયું છે તેમ જ સામાજિક બદિષ્કાર જેવું એક મોટું ચરત્ર પણ સમાજને હાથ લાગ્યું છે. આપણું દિત સાધવા સિદ્ધિ સરકારે એ એક ચરત્ર સિવાય બીજું એક ચરત્ર આપણી પાસે રહેવા હોયું નથી, અને એ ચરત્ર શાન્તિના સમયમાં ગાંધી કેવી રીતે વાપરે છે તે જોવાનું છે. મેં બે ત્રણ ગામમાં સીધી રીતે પૂછી પણ જોયું કે બદિષ્કારનું ચરત્ર ગાંધી અન્યાયી રીતે તો નહિ વાપરે કે?—ગાંધીમાં નવું જીવન અન્યાયી વધારે અનિષ્ટ પરિણામો તો નહિ આવે કે?—તો યુવાન વર્ગ તરફથી એવો જવાબ મળ્યો કે ગાંધી સંસ્થા તરીકે તો આ લડતને અંગે જ સચેત થઈ છે, અને આ લડત પૂરી થયે પાછી પોતાના અંગેન જ સ્વરૂપમાં આવી પડશે!!!

* મારા આમજવામાં આવ્યું છે કે એક સરકારી નોકરે જમીનના કે એવા કામમાં બહુ ઉત્સાહ દેખાડ્યો, પછી કંઈ વજનું નહિ. બદલો થયું, નામ વંચાવાયું, અને હવે એમની પુત્રીને એમની નાતમાં કોઈ લેવા દા પાડ્યું નથી. આ વસ્તુ ખરી હોય કે ખોટી, પણ મને લાગે છે કે કદાચ એક દિવસ એવો પણ આવે કે સરકારી નોકરોની આખી નાત જ તુટી—અંદર અંદર પડે, રાત્રી-દેવ ખીચી નાતમાં ધાપ છે નેમ, અને પ્રભુ ઉપર નુબંધ કરે!!

હાલ બારડોલીની પ્રજામાં જે એકતા અને નિઃશ્ચિન્તિ છે એ આ લડત પૂરતી જ છે કે કેમ એ અત્યારે કહેવું મુશ્કેલ છે. નિર્ભય માણસ જ ગુણોને ખીલવી શકે છે એમ ઉપર કહ્યું છે; પણ માણસ પોતાના જીવનના એવા તો ભાગલા કરીને કકડે કકડે જીવન જીવે છે કે એક પ્રદેશમાંની નિર્ભયતા એને બીજા પ્રદેશમાં લઈ જતી નથી. સરકાર અન્યાય કરે, મારે, લશ્કર ઉતારે, જપ્તી કરે તો પણ આ પ્રજા મૂંગે મોઢે પ્રાણ આપી પોતાની અડગ વૃત્તિ બહાર કરે એમ હું માનું છું; પણ આવી નિર્ભયતા બીજા પ્રદેશમાં દેખાડે તો બારડોલીમાં કોઈ પણ રાજ્ય દ્રષ્ટી ન શકે એટલું તો નહિ, પણ કોઈ પણ રાજ્યની જરૂર પણ ન પડે. બારડોલીની પ્રજાની અત્યારની નીડરતા તે એક સમૂહની નીડરતા છે. કોઈ યુદ્ધના પ્રસંગે આવી નીડરતા જરૂરની છે, પણ શાન્તિના સમયે વ્યક્તિગત નીડરતા કે નૈતિક નીડરતાની જરૂર છે. સામુદાયિક એકાગ્રતા બારડોલીની પ્રજાએ ક્યો છે, પણ તેમાંથી થોડીક વ્યક્તિમાં પણ જે દરહંમેશનું વ્યક્તિગત નૈતિક બળ આવે, અને તેનો ઉપયોગ સરકાર સામે તેમ જ આપણા સમાજમાં જ્યાં જ્યાં સડો હોય ત્યાં ત્યાં તેનો જડ-મૂળથી નાશ કરવામાં થાય, તો આ લડતનાં સ્થાયી પરિણામો બહુ સારાં આવે. મને તો લાગે છે કે આ સત્યાગ્રહની લડત પૂરી થશે પછી પણ કામ કરવાને માટે બારડોલી જુદી જ રીતે સુંદર ક્ષેત્ર બનશે. બારડોલીના પોતાના પ્રશ્નો કાંઈ બોળા નથી. અને એ પ્રશ્નોનો નિકાલ આણંવની પદ્ધતિ અત્યારના કરતાં કંઈક જુદી યોજવી પડશે. તેને માટે લોકોએ અને લોકનેતાઓએ જે આત્મશ્રદ્ધા ધૈર્ય વગેરે કેળવવાં પડશે તે જુદાં જ હશે. ડૉ. સુમન્તે સરભાણમાં આ કામ શરૂ કરી દીધું છે. પરિસ્થિતિ અને જવાબદારીને વિચક્ષણ રીતે એક આંખના પલકારામાં સમજનાર શ્રીયુત વલ્લભભાઈએ આ લડત પૂરી થાય પછી બારડોલીમાં જ રહેવાનું બહાર કહ્યું છે તે આ દૃષ્ટિથી તો ન હોય ! બોરસદે સત્યાગ્રહ ક્યો તેથી ખેડા જિલ્લાને શ્રીયુત રવિશંકર જેવા કાર્યકર્તા મળ્યા તો બારડોલીને અને તે દ્વારા આખા ગુજરાતને શ્રીયુત વલ્લભભાઈ જેવા કાર્યકર્તા મળે તે સરસ નિર્માણ ગણાય.

આલ્બસ્ટિની આપણા મન ઉપર જે અગણિત છાપો પડે છે તેને સારી રીતે સંકલિત કરીને સંજોગાનુસાર આપણે પણ બદલાવું એનું નામ જુદું એમ કહીએ, તો આપણી પ્રજામાં હજી જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુનો બહુ થોડો વિકાસ થયો છે એમ કહીએ તો ચાલે. અલગત સરકાર સામેની આ લડત પ્રજાએ જુદાં પૂર્વક શરૂ કરી છે. પરંતુ જીવનનો પૂરેપૂરો સમન્વય થયેલો નથી હોતો તેથી એક પ્રદેશમાં જુદાં ઉપયોગ કરવાથી બીજા પ્રદેશમાં પણ તેની તે જુદાં ઉપયોગ કરવાનું માણસને સૂઝતું નથી. આપણો સમાજ જેમ અમુક ગાંધિઓમાં વહેંચાયેલો છે, અને અમુક નાતનો માણસ પરનાતના માણસ સાથે કોઈ પણ જાતની સરખામણી નહિ કરે તેવી જ રીતે સરકારની સાથેની આ લડતમાં લોકોએ જે જુદાં વાપરી છે તેનો ઉપયોગ કેળવણીમાં, આરોગ્યની આખતમાં કે ખેતીકામમાં થઈ શકે એ વિચાર હજી આ લોકોને આવ્યો નથી. તમે કહેશો કે પ્રજામાં જીવન આવી રીતનાં છૂટાં છવાયાં બંધ કરવાથી, અને તે દ્વારા થતા જુદાં વિકાસથી જ આવે છે. માફ પણ એ જ કહેવું છે. સ્વરાજ મળ્યા પછી પણ આપણે, જુદાં એ ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચવા સતત પ્રયત્નો કરવા જ પડશે.

દાખલા તરીકે એક ગામમાં થી સુમનતભાઈએ એવી સૂચના કરી કે ખાતર માટે જે ખુદ્દી જમીનમાં ઉકરડા કરવામાં આવે છે, તેના કરતાં છોઅંધ ખાડા જે બોંધમાં કપાં હોય, તો ઉકરડામાં સડેા સારો થાય, ખાતરનાં ઉપયોગી તત્ત્વો જમીનમાં શોષાઈ ન જાય અને ખાતર તરીકેની તેની કિંમત વધે. દરે લોકો પોતે જાણે છે કે ખુદ્દી જમીનમાં ઉકરડા નાંખવાથી કુવાનાં પાણી ખરાબ થાય છે અને તેના તેમણે દાખલો પણ આપ્યો. તેમ છતાં આ સૂચના તેમણે ઉપાડી ન લીધી-એટલે કે કંઈક મુશ્કેલીઓ જતારી.

આ લડત લોકોએ શા માટે ઉપાડી ? આ લડતનો સિદ્ધાન્ત તેઓ આટલી સહેલાઈથી શા માટે સમજી શક્યા ? સરકાર પ્રજાનાં ખીસાં ખાલી કરે છે એ ખાલી ન થાય એટલા માટે આદરેલી લડત પ્રજા સમજી જ શકે ? સરકાર પણ પોતાની છદ્દ છોડતી નથી તે તેને પૈસા છોડવા ગમતા નથી એટલા માટે જ ને ? જેને કોઈ બોદશેવિક કે કાર્લ માર્ક્સના સિદ્ધાન્તમાં માનનારો સામ્યવાદી અહીંની પરિસ્થિતિ વિશે ગૃયક્ષરણ કરે તો તે એમ જ કહેશે કે, 'આર્થિક પરિસ્થિતિ જ લોકોના સામાજિક કે વ્યક્તિગત જીવનના સ્વરૂપનો (કે તેઓ જે અંક કરે તેના સ્વરૂપનો) નિશ્ચય કરે છે. અને જારડોલીની લડત મૂળ આર્થિક છે-સરકારે વધારાનું મહેસુલ નાંખ્યું તે નહિ આપવા બાબતની છે.' આથી ઉઠતું બીજો કોઈ આદર્શવાદી હોય તો તે એમ કહે કે 'પ્રજામાં જ્યારે નવજીવન આવે છે, ત્યારે આર્થિક, સામાજિક કે ગમે તે પરિસ્થિતિને અપનાવી લઈ, ગમે તે સંસ્થા સાથે એકતા સાધી જીવન પોતે સ્વયંભૂ રીતે પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે.' આ જાને જનતાની મનોરૂતિ લોકોમાં પણ વહેંચાએલી દેખાય છે. કેટલાએક પૂછે છે 'ભાઈ, આમાં સ્વરાજ્યની લડત તો આવતી નથી ને ?-માત્ર મહેસુલની જ છે ને ?'...કેટલાએક એમ પણ કહે કે 'આ લડત પૂરી થશે ત્યારપછી પણ જારડોલીનો મરો છે, કારણ ભવિષ્યમાં જ્યારે સ્વરાજ્ય માટે સવિનયભંગ' લડત ઉપાડવામાં આવશે, ત્યારે તેની શરૂઆત જારડોલીમાં જ કરવામાં આવશે.' જ્યારે બીજા કેટલાએક એમ કહે છે કે 'આ લડત જેમ લંબાય તેમ સારું; કારણ સરકારની સાથે આમેય લડ્યા ત્યારે દરે બધું પૂરું જ કરીએ.'

અહીંની સ્ત્રીઓ વિશે છાપામાં તમે ઘણું વાંચ્યું હશે. આ લડત પહેલાં એમને જે છૂટ મળતી તે કંઈ થોડી નહોતી. કાઠિયાવાડના જેવો અહીં લાજનો રિવાજ નથી. એક કુટુંબમાં ગયા હોઈએ તો દીકરી કોણ અને વદુ કોણ એ સામાન્ય રીતે પારખતું મુશ્કેલ થઈ પડે. સ્ત્રીઓ ઘણીખરી અબણ છે અને અબણ માણસોની મનની જતિ આભાસિમુખ હોય છે તેથી જદારનાં આદેશનેનો પડ્યો તેમના જીવનમાં કંઈ પણ વકીબવન પામ્યા વગર પડે છે. આથી અહીંના પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં ઉત્સાહ અને જોશ વધારે દેખાય છે. દિલમાં દહ જાણતર નથી, સ્ત્રીઓ પછાત છે, અંત્યજને બદુ છે વગેરે સ્વરાજ્ય નહિ આપવા માટે સરકાર જે બદાનાં કાંદે છે તે તદ્દન જુદાં છે. ચીન કંઈ આખું બળેલું નથી. સ્વતંત્રતા એક સ્વનઃસિદ્ધ રિથિતિ છે, એને સિદ્ધ કરવા બીજી કોઈ સરતો કે સંસ્થાની જરૂર રહેતી નથી.

અહીંની રાનીપરજ કોમ પણ અબણ છે. આ સાથે વેડછીમાં જે રાનીપરજ આશ્રમ

છે તેના અહેવાલની એક પ્રત મોકલી છે. તેમાંના આંકડાઓ 'નવજીવન'માં જાહેર થયેલા છે. આશ્રમમાં મુખ્ય બે જાણુ કામ કરે છે. એક ભાઈ શ્રી. સુનીલાક્ષ અને બીજા ભાઈ શ્રી. ગોરધન-ભાઈ શ્રી. સુનીલાક્ષે આજથી પાંચ વર્ષ પહેલાં વેડછી ગામમાં એક રાનીપરજના ઝૂંપડામાં રાની-પરજના એક ભાઈ સાથે જ સહકુટુંબ રહેવા માંડ્યું. એમના પાંચ વર્ષના સતત પ્રયાસ પછી હાલનો રાનીપરજ આશ્રમ હાલની રીતિ પર આવ્યો છે. રાનીપરજ કોમમાં પણ એક એકથી ઊંચા ગણાતા એવા સાત વિભાગો છે. સૌથી હંચા (૧) ચોધરા પછી (૨) ઢોળિયા (૩) દુબળા (૪) ગામીત (૫) નાંચકા (૬) ફૂકણી (૭) વસાળા (૮) બીલ. આપણા સમાજમાં પોતાને હંચા સાખીત કરવા માટેના જે સરલ ઉપાય છે તે સ્વૈરવિહારમાં આવી ગયો છે. જે કોમથી પોતે હંચા છે એમ સાખીત કરવા માગતા હોય તેની સાથે ખાતું નહિ-તેને જાને તો વધારામાં અડતું પણ નહિ. આપણે દેદ અમારને ન અડીએ, અને એ લોકો લંગીને ન અડે માટે તેઓ પણ તેનાથી હંચા !! આ રીતે જરાએક દષ્ટિકોણ જલ્દીને જો લંગીઓ પોતે જ વિચાર કરશે તો તેમને સમજશે, કે તેઓની કોમ સૌથી હંચા છે; અને એ સાખીત કરવા માટે હાલ કોઈ તેમને અડતા નથી એમ કહેવાય છે તેને જલ્દે તેમણે જ એમ કહેવું કે અમે કોઈને અડવાના નથી કારણ અમે અલગાઈએ છીએ...ઉંચ ગણાતી નાતોના કેટલાક સંકુચિત વિચારો એવી રીતે દલકી ગણાતી કોમોમાં પણ ઉતરી આવે છે. દાખલા તરીકે રાનીપરજની કોમમાં છોકરો વીસ વરસે પરણે છે અને છોકરી પંદર વરસે, પણ આપણી ઉજળિયાત ગણાતી કોમના સહવાસમાં આવવાથી એમનામાં ક્યાંક બાળલગ્ન પણ થાય છે. સાધારણ રીતે માખાપ, ઉમ્મર થાય ત્યારે છોકરો કે છોકરી શોધી આપે છે, અને એમની સંમતિ પછી જ તેમનાં લગ્ન કરવામાં આવે છે. જો છોકરો અમુક છોકરી સાથે લગ્નમાં જોડવાની હા કહે, પણ છોકરી ના કહે તો તે સંબંધ બાંધવામાં આવતો નથી, એટલે કે છોકરીને પણ પોતાના જીવનસાથીની પસંદગી કરવાનો સંપૂર્ણ હક છે. એમનામાં મરણ પછી કંઈ ખર્ચ કરવામાં આવતું નથી, અને લગ્નમાં છોકરીના બાપને પાંચ કે દસ અને છોકરાના બાપને પચાસ કે સો રૂપિયા થાય છે. છુટાછેડા પણ સ્ત્રી કે પુરુષ બેમાંથી ગમે તેની મરજીથી થઈ શકે છે, જો કે ખાસ કારણ સિવાય છુટાછેડા કરવામાં આવતા નથી. આ રિવાજો અતિ મુધરેલા ગણાય અને આપણી ઉચ્ચ ગણાતી કોમોમાં તો કોણ જાણે કયારે દાખલ થશે ! માત્ર એમના જે શુણો છે તે એમની અજ્ઞાન દશા છતાં કે દશાને લઈને છે, એમનામાંથી અજ્ઞાન નીકળી જાય, અને જે શુણો છે તે એમને એમ કાયમ રહે, તો પછી તે કોમને કંઈ કરવાપણું ન રહે.

એમનાં મ્હોં જરા ગોળ છે. જેના પરથી માનવવંશશાસ્ત્રીઓ જુદીના વિકાસનો ખ્યાલ બાંધે છે તે દાદી જરા અંદર એડેલી હોય છે; તોપણ કેટલીક સ્ત્રીઓ સમગ્રમાણ આકૃતિવાળી, નમણી અને મુન્દર હોય છે. એમનાં ઝૂંપડાં એકબીજાથી ખેતર બે ખેતર દૂર હોય છે, અને રાનીપરજનું એક ગામ એટલે ત્રણ ચાર કે પાંચ માઇલમાં વહેંચાએલાં બાર કે પંદર ઝૂંપડાં. એમના પ્રદેશનું પાણી હજી ભારે ગણાય છે; કારણ ત્યાં પહેલાં માદ જંગલ જ હતું, અને સરેરાસ વરસાદ લગભગ ૭૫ થી ૮૦ ઇંચ રહેતો તેથી વનસ્પતિના કોરાણનાં પાણી જમીનમાં ઉતરતાં. હાલ જંગલ ઓછાં થતા માંડ્યાં છે, અને વરસાદ પણ ઓછો થતા માંડ્યો છે. અમુક સરેરાસ ઇંચ (૪૦ કે ૪૫) સુધી ઓછો થાય ત્યાં સુધી ઝંઝર

અને કપાસના વાવેતર માટે એ વધારે ઉપયોગી થઇ પડશે, પણ ત્યાર પહેલાં નવાં ઝાડ વાવવાની યોજના પણ લોકોએ ઉપાડવી જોઈએ.

રાનીપરજની દુબળાઓની કામ ઉજળિયાત કામના યુક્તિ તરીકે રહે છે. રશિયાના સર્કસના જેવા આ લોકો ગણાય. તેમની પાસે મીઠકત કશી હોતી નથી, અને હંદગીની સરઆતમાં કોઇ ઉજળિયાત માણસ પાસેથી રૂ. ૨૦૦) ઉપાડે છે; અને આખી હંદગી દેવામાં કાટે છે. એક માણસનો દુબળો બીજાને ત્યાં નાસી જાય તો તે બીજા માણસે તેને તુક-સાનીની અમુક રકમ આપવી પડે છે. જંગલમાં જ્યાં ખેડાણ જમીન છે, પણ જ્યાં ઉજળિયાત લોકો વસના નથી, ત્યાં તેમની જમીન રાનીપરજના ચોધરા લોકો ખેડે છે. આ લોકો દેખીતી રીતે ઉજળિયાત કામના યુક્તિ નથી; પણ તેમાંના ધણુઓ દેવાદાર તો હોય છે જ. જે ઉજળિયાત કામ તેઓ જ્યાં હાલ રહે છે ત્યાં વસવા જાય તો એમની સ્થિતિ પણ દુબળાઓના જેવી જ યુક્તિમીની થઈ જાય; અને ગાયકવાડીમાં કપૂરા નામનું એક ગામ છે ત્યાં એમ થયું પણ ખરું! આ પરથી કોઈ પણ ઉજળિયાત કામ એમની વચ્ચે વસવા જાય ત્યાર પહેલાં રાનીપરજની વચ્ચે રહી, કામ કરી, તેમની સ્થિતિ સુધારવાના નિશ્ચયમાં થી. યુનીસાલ અને શ્રી. ગોરધનભાઈના કાર્યમાં કેટલો સ્વાર્થત્યાગ રહ્યો છે તે સમગ્રઈ સકારો.

વેડછી આશ્રમને હિંદુ મીશનનું થાણું કહી શકીએ. શ્રી. અમૃતલાલ ઠક્કર એવું બીજું થાણું રેપેલું છે. એમનું પંચમહાલનું થાણું યુરોપીય મીશનના જેવું છે, કારણ તેઓ ત્યાંના બીલોને “સુધારવા” માગે છે. યુરોપિયનો હિંદુ સમાજમાંના દલિત વર્ગોને સુધારે છે, ત્યારપછી તેઓ પોતાના જ સમાજમાં જઈને રહી શકતા નથી. તેઓ ખ્રીસ્તી ધર્મ તેમની પાસે પગાવે છે એ જ એક એવું કારણ નથી: પણ તેમના આચાર વિચાર અને મનની ટેવો પણ બદલાઇ જાય છે એ છે. પંચમહાલના મીશનમાંથી નીકળતા બીજ ભાઈઓ પણ બીલોની સાથે પોતાનું જીવન ગાળવા જતાં જરા એક જુદા પડી ગયેલા અંગ જેવા લાગે છે; અને રાનીપરજના જે ભાઈઓ તેમને માટે ખોલેલા પારડોલીના રાનીપરજ વિદ્યાલયમાં ભણે છે તેઓ પણ પાછળથી એમના સમાજમાં તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે ભળી શકતા નથી. પણ વેડછી આશ્રમમાં જઈ જોઈએ કાંતતાં વણતાર શીખી આવે છે, તેઓ પોતે રાનીપરજ જ રહે છે, તેઓ પોતાના ગામમાં પરદેશી જેવા થઇ જતા નથી, અને આ રીતે આખી રાનીપરજ કામને એમનો લાભ મળે છે.

એક વાન અહીં નોખા વગર મારાથી રહેવાનું નથી. રાતે અમે વેડછી આશ્રમમાં જતા ત્યારે એમનાં બાળકોની ભજન મંડળી આવી. થોડાંએક ભજનો ગાયા બાદ મેં બાળકોને નાચવાનું કહ્યું. સાધારણ રીતે કોઇ વારતહેવાર કે લગ્નને પ્રસંગે રાનીપરજનાં સ્ત્રીપુરુષો ભેગાં નાચે છે; પણ આ છોકરાંએને નાચતાં આવડતું નહોતું! મેં કહ્યું કે નાચવું એ તો એક કળા છે અને ઉમેર્યું કે અમારે ત્યાં અમદાવાદમાં થોડાંએક મદિના પહેલાં એક ઝેળાવડામાં નૃત્ય પણ દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું; અને અમે જે કળાઓ પાછા શીખવા માગીએ છીએ તે તમે પોતે જૂલો જાઓ એ ઈચ્છવા યોગ્ય નથી...મારા શબ્દો રાનીપરજ ભાઈઓને સુમનવા જરા અધરા થઇ પડે એમ કોઇને લાગશે; પણ એક

રાનીપરજ ભાષ્યએ ઉત્તર આપ્યો: ‘અમારામાં હજી કળાની નજર ખીલી નથી; અને અમે એમ જ માનીએ છીએ કે જે કોઈ નાચે તેણે દારૂ પીધેલો હોવો જ જોઈએ. અથવા જો દારૂ પીધેલો ન હોય તો નાચવાની પાછળ થોડા વખત પછી પણ દારૂ ધૂસે છે એમ અમે જોયું છે. અને આથી જ છોકરાંએને અમે નાચવા દેતા નથી...કલાની પાછળ ઘણી વખત કલાના વાદા પહેરીને અનીતિ પણ પગપેસારો કરે છે એ સત્ય જે એક રાની-પરજના ભાષ્ય જણે છે તે જ સત્ય આપણા સાહિત્યકારોમાંના કેટલાએક જણના હોત તો હવે જે ખીલાડીના ટોપ જેવો ફાલ આપણા સાહિત્યમાં ભગી નીકળ્યો છે તે કિયન્ન ન થાત.’

x

x

x

બારડોલીથી ઉત્તરમાં કડોદ (તાપી કાંઠે) ત્યાંથી બાલદા, મઢી, બાજપુરા; વાલોડ, વેડછી અને ત્યાંથી સરભોણ, સુપા અને વચ્ચે આવતાં બધાં ગામડાંએ—એમ આખો તાલુકો હું લગભગ ફરી વળ્યો. વરસાદની ઋતુ શરૂ થઈ ગઈ હતી, એકન જોને ‘Idola Theatre’ કહે છે—તે રસ્તે ચાલતા માણસને પણ લાગુ પડે છે. અમદાવાદમાં કાદવ-કીચડમાંથી ચાલતાં લોક થાય છે, પણ અહીં એમ નથી. માણસ સંજોગાનુસાર પોતાની ચોખ્ખાઈનાં ધોરણ રચે છે. સંકટ નિવારણ વખતે મારે બધે જ ઢોંચણ સમાં પાણી હતો—કાદવથી ખરડાઈએ, ધોતીયાં બગડે, તરામણાં પાણી આવે ત્યારે લૂગડાં હાથમાં પકડી પેલે પાર જઈએ, અને પગમાં દહીં વાગે, કાંટા વાગે અને સાત આઠ દિવસનું દાહું વધ્યું હોય છતાં આગળ જઈએ,...લગભગ એનાથી કંઈક અર્ધીનો રસ્તો સહેલો હતો. મને નવાઈ એ લાગે છે કે અમદાવાદમાં કપડાં પર જરા કાદવ ચોંટ્યો હોય તો આપણને ગંદવાડ લાગે છે, અને અહીં એમ બિલકુલ નથી લાગતું. જે રીતે દેશાટન કરવાથી આપણી રીતઝાત, કે ચોખ્ખાઈના ખ્યાલો કે સૌંદર્યની ભૂતિઓ (Idols) આપણે મનમાં રચેલી હોય છે તેનું ખરું સ્વરૂપ આપણે સમજીએ છીએ, તેથી જ રીતે અહીં પણ બને છે.

અત્યારે રોજ વરસાદ આવે છે. આખી પૃથ્વી લીલીછમ થઈ રહી છે. એક ગામથી બીજો ગામ જતા હોઈએ ત્યારે દૂરથી ગામડાનાં ઘરો ધટ્ટા ઝાડોની લીલી ઘટામાંથી ડોકીયાં કરતાં દેખાય છે, ત્યારે એમ લાગે છે કે આખી પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય દરેક જગ્યાએ વસે છે, છતાં આપણે આપણી સંકુચિત વૃત્તિને લઈને આપણા ઘરની ચાર દિવાલમાં ગોંધાઈ રહી લોકોના જીવનને નીહાળતા નથી !!

પ્રાણજીવન વિ. પાઠક

જ્ઞાનગોચરી

ટેલીવિઝન કે દૂરદર્શન

મિ. બેર્ડ નામના એક બ્રિટિશ સંશોધકની આ નવી જ શોધ છે. ૧૯૨૬ માં તેણે 'સોલો'ની નાની પ્રયોગશાળામાં એક ઓરડામાં રહ્યાં રહ્યાં ખીખ ઓરડાનું દરબ ખતાવ્યું હતું. એ વરસ પછી લંડન અને ગ્લાસગોનાં ટેલીફોનનાં દોરડાં દ્વારા એક જગ્યાનું દરબ ખીખે ખતાવ્યું હતું. તે પછી વાયરલેસ મારફત લંડન અને ન્યૂયૉર્ક વચ્ચે દૂરદર્શન કરાવ્યું હતું. થોડાં અઠવાડિયાં પહેલાં કિનારેથી ૧૫૦૦ માર્મિસ દૂર એક આગબોટમાં તેના વાયરલેસ કામદારે પોતાની વિવાહિતાને લંડનમાં જોઈ હતી. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે આ શોધમાંથી નવો ઉદ્યોગ કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. યુ. સ્ટેટ્સ, કાનડા અને મેક્સિકોમાં દૂરદર્શનનાં મથકો થોડા સમયમાં રચનાશે. આ દૂરદર્શક યંત્રની મદદથી કોઇ પણ ખતાવ ખતલી વખતે જ જોઈ શકાશે.

આ શોધને અંગે ખીજી પણ એક શોધ થઇ છે. મિ. બેર્ડ એવાં ચાલતી ફિરોજી શોધી કાઢ્યાં છે જેનાથી અંધારામાં અને ધુમ્મસમાં પણ જોઇ શકાય છે. આનું નામ નોક્ટોવિઝન કે નિશાદર્શન છે. ખીજી શોધ ફોનોવિઝનની છે જેથી ફોનોગ્રાફ સાંભળતાં સાંભળતાં આપણે ગાનારને દેખી પણ શકીશું.

આ નવી શોધ શીનેમાં, વાયરલેસ ટ્રાન્સકાર્ડિંગ, અને આમેફોન ત્રણેયને પાછળ મૂકી શે એમ જાણાય છે.

સાધારણ માણસને આ યંત્ર ૨૫ પૌંડની કિંમતે મળશે.

પુનર્ચોવન

રશિયાના ડૉ. વૉરોનોફની આ વિચક્ષણ શોધ છે. તેઓ જણાવે છે કે ઇજિપ્તમાં તેઓ લગાઈ પહેલાં દના ત્યારે તેમણે આ વિષયમાં શોધખોળ શરૂ કરેલી. પ્રથમ તેમણે પ્રાણીઓ ઉપર પ્રયોગો કરી જોયા અને તેથી પ્રાણીની જીવાતી લંબાવીને સાતગણી કરી શકાય છે એમ તેમને માણુમ પડ્યું. માણસ ૨૦ વરસે પૂર્ણ ઉંમરનો થાય છે એટલે તેને ૧૪૦ વરસ જીવાડી શકાય એમ તે માને છે. તેમણે અત્યાર સુધીમાં ૧૦૦૦ માણસો ઉપર આ પ્રયોગ કર્યો છે.

પુરુષ ૪૦ અને ૬૫ વરસની વચ્ચે વરડો થવા માંડે છે. તે વખતે આ ઑપરેશન કરવાનો સમય છે. પ્રયોગમાં જીવાન લાંબાનો અંડ તેઓ માણસને લગાડી દે છે. સ્ત્રીને એક કરતાં વધારે ઑપરેશન પછી કાયદો થાય છે. પણ તેનામાં વધારે મોટા ફેરફારો થાય છે. તેના વાળ પણ સફેદ થાય છે અને શરીરની કચગચી એક પણ રહેતી નથી. પુરુષના વાળ કાળા થઇ શકતા નથી. ઇંગ્લેંડમાં જીવનાં પ્રાણીઓને નાદિ મારવાનો કાયદો છે તેથી ઇંગ્લેંડના માણસોને કાનસમાં લઇ જઇને ડૉક્ટરે ઑપરેશન કર્યું છે.

ડૉક્ટર વૉરોનોફ માને છે કે આ નવી શોધથી વાંદરાં ઘણાં બેદરશી અને તેથી વાંદરાં ઉછેરવાનો નવો ધંધો શરૂ થશે, વાંદરાંની ઓલાદ પણ સુધરશે. ડૉક્ટરનો એવો પણ અનુભવ છે કે કમચક્કલનાં બાળકો ઉપર આ પ્રયોગ કરવાથી તેમની શુદ્ધિ સુધરે છે અને કેટલાક સ્વભાવથી ગુન્હો કરવાની ટેવવાળા માણસો પણ સુધરે એમ તેઓ માને છે.

જંતુશાસ્ત્રના નિષ્ણાત ડૉ. એડવર્ડ બેક માને છે કે આ પ્રયોગ માણસ જાતિને માટે ભયંકરમાં ભયંકર છે. તેનાથી, માણસ જાત અત્યારે વાંદરાથી ઉત્ક્રાન્તિ પામી માણસ થઈ છે તે પાછી વાંદરાં થશે. વાંદરાંમાં જે ક્રૂરતા અને વિષયક્ષોબુપતા * છે તે માણસમાં સંક્રાન્ત થશે અને પેટ્રીએ પેટ્રીએ આ પ્રયોગ ચતાં તે વધતી જશે. આ વાંદરાંની કલમ * કરીને મેળવેલી શક્તિવાળાં માણસો વધારે શારીરિક બળવાળાં હોઈ તેમની જ પ્રજા વધારે થશે. આ બધાનો અંત કેવો આવશે ?

પણ ડૉ. વૉરોનોફ તે બધાની ના પાડે છે. વાંદરાની કલમથી વાંદરાના બીજા ગુણો આવશે એમ તેઓ માનતા નથી.

ડૉ. વૉરોનોફ ઇ. સ. ૨૦૦૦માં વરસમાં પોતે પોતાના પ્રયોગનો સંપૂર્ણ ફેલાવો જોવા જવતાં રહેવાની ઉમેદ રાખે છે. આપણાં શાસ્ત્રી જીવનનું પ્રયોજન શું છે તે જણવાને અધ્યાગ શ્રમ લે છે અને દેહથી મુક્ત થવા ઇચ્છે છે, ત્યારે પશ્ચિમના ડૉક્ટરો પ્રયોજનની જરા પણ પંચાત ન કરતાં માત્ર જીવવાને-દેહને ટકાવી રાખવાને ભગીરથ પ્રયત્ન કરે છે.

એ ફિલસુફી જ્યાં દૃઢએ. પણ આશરે ૧૯૧૦ માં ચિરંજીવ થવાની ઔપધિ પ્રાપ્ત થવાની અફવાઓ ચાલતી હતી ત્યારે 'રિબ્યુ ઓફ રિબ્યુઝ'માં એક લેખ આવેલો હતો તે અત્યારે યાદ આવે છે. તે લેખમાં લેખકે જણાવેલું હતું કે એવી ઔપધિ જાડી હોય તો તેના શોધનારે માણસ જાતના એકની ખાતર તે ઔપધિ કોષ્ટને આપવી નહિ. તેની એક દલીલ અહીં નોંધવા જેવી છે. અત્યારે વ્યવહારની સર્વ વ્યવસ્થા માણસનું આયુષ્ય સો વરસનું છે તે ઉપર થયેલી છે. પચાસ સાઠ વરસે માણસ ધરડો થઈ પોતાની જગા છોડી બીજાને સ્થાન આપશે એવી સર્વવ્યાપી અપેક્ષા ઉપર વ્યવહાર રચાયો છે. આ નવી શોધથી આ વ્યવસ્થા એટલી બધી વૉખાઈ જશે કે પછી તેથી ખૂનરેજી પરસ્પર દ્વેષ વગેરે વધશે. વાંદરાનાં ગુણો સંક્રાન્ત થવાથી માણસ વધારે દલકો થવાનો દરો તો થશે પણ માત્ર વ્યવહારની અસ્તવ્યસ્તતાથી જ તે એવો થશે એમ અમને લાગે છે.

સોનિયટ સરકાર અને હથિયારબંધી

ગયા યુરોપીય વિગ્રહ પછીથી આખીય જનતા શાંતિ અને સુસેવના પોકાર ચોમેરથી કરી રહી છે. દમણાં જ થોડા વખત ઉપર જંગતનાં ચોવીસ રાષ્ટ્રો વિનાશાત્મક હથિયારી સામગ્રીને હજવી કરવા અને આખરે તેનો અંત લાવવા જનોવામાં બેગાં મળ્યાં. અત્યાર સુધી રશિયા, લીગ ઓફ નેશન્સ કે એવી બીજી કોઈ આંતર રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં નહોતું

* બર્નાર્ડ શોએ આ સંબંધમાં મરકરી કરી છે કે આ વાંદરાની બદનકી છે. વાંદરાં માણસ કરતાં વધારે ક્રૂર અને વિષયક્ષોબુપ નથી. તેમણે ક્યારે પોતાના ધૌવન માટે માણસ ઉપર કાપકૂપ કરી છે ?

* મૂળ શબ્દ engrafment છે. ઝાડની કલમ કરી બીજા ઝાડને લગાવીએ તેને માટે આ શબ્દ વપરાય છે.

ભણ્યું, અને તેનાં કારણો ઘણાં છે. હવે પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે અને રશિયન સોવિયેટ પ્રતિનિધિ મંડળનો વડો મેક્સીમ લીટ્વીનોફે હથિયારી બળોનો ચાર વર્ષની અંદર અંત લાવવા અને યુરોપમાં શાંતિ પ્રસારવાના કેટલાક ઉપાયો જીનોવા ખાતે મળેલી કોન્ફરન્સ સમક્ષ મૂક્યા છે. મેક્સીમ લીટ્વીનોફનું ચોક્કસ માનવું છે કે 'જો બીજાં રાષ્ટ્રો વ્યક્તિગત રીતે પોતાના રાજ્યોમાં હથિયારી બળોનો ઘટાડો કરે તો રશિયા તેમ કરવા અસુસ તૈયાર રહેશે.' આ કથનને ટેકો આપવા ટર્કી અને જર્મની તૈયાર થયાં; પરંતુ અમેરિકા અને ઇંગ્લેંડે ઉલટા નવાધોળ તેમાં ઉભા કર્યા અને જણાવ્યું કે મેક્સીમ-લીટ્વીનોફની સૂચનાઓ ખરા જીગરની નથી, માટે હમણાં અશક્યવત્ છે. ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે સંને ૧૯૨૨ પછીના દસ વર્ષની અંતે ફક્ત બીજવાર સોવિયેટ સરકારને પોતે કરેલી સૂચનાઓના બચાવમાં બોલવાનો પ્રસંગ મળ્યો છે. મેક્સીમ લીટ્વીનોફ કહે છે:—

સોવિયેટ સરકારને લશ્કરી બળોની કે દરિયાઈ કાફલાની જરૂર નથી, કારણકે અમે બીજાં રાષ્ટ્રો સાથે મૈત્રી સાધવા ઇચ્છીએ છીએ. અત્યાર સુધીની તેની કારકીર્દીમાં, સોવિયેટ સરકારે આંતર-રાષ્ટ્રીય જીવનમાં શાંતિ સ્થાપિત કરવાનું અને 'લડાઈ' જેવી અમાનુષી સંસ્થાને તિલાંજલિ આપવાનું ઈચ્છ્યું છે. લીગ ઓફ નેશન્સથી સ્વતંત્ર રહીને, પોતાની સ્વયં રક્ષાને વંશ યંત્રે સોવિયેટ સરકારે સંને ૧૯૨૨ની જીનોવામાં મળેલી આંતર રાષ્ટ્રીય પરિષદમાં સક્રિય ભાગ લઈને હુથીઆરી બળોનો સાર્વત્રિક અંત લાવવાની કેટલીક સૂચનાઓ કરી હતી. તેની દશ વર્ષની કારકીર્દીમાં, સોવિયેટ સરકારે પોતાનાં કોઈ પણ પડોશી રાષ્ટ્ર ઉપર હુમલો પ્રીધો નથી, તેમ કોઈની સાથે લડાઈ સજગાવી નથી, તેમજ બીજાં રાષ્ટ્રોની માફક એવા કામમાં ભાગ લીધો નથી. સોવિયેટ સરકાર લીગથી સ્વતંત્ર રહીને પણ આ કમીશન સાથે સહકાર કરવા તૈયાર છે એ વસ્તુસ્થિતિ જ અમારી એકદિલી અને યદ્ધા બતાવી આપવા બસ છે. મને જણાય છે કે હુથીઆરી બળોના સંબંધમાં જોઈએ તોના કરનાં વધુ ચર્ચા થઈ છે. સદરહુ કમીશનના સભ્યોને કહેવા હું હિમત કરું છું કે લીગ ઓફ નેશન્સની સભાઓ અને કાર્યવાહક બેઠકોની ઉપરાંત ૩૭ બેઠકો કેવળ હુથીઆરીબળોને ઘટાડવાના પ્રયત્ન ઉપર બરાઈ છે, જ્યારે ૧૪ કમીશનો ઉપર ૧૨૦ બેઠકો લરીને ૧૧૧ ઠરાવો કરવામાં આવ્યા છે ! લીગ ઓફ નેશન્સના આટલા બધા કામ પંછીથી પણ અમને કહેવું પડે છે કે હુથીઆરી બળોને ઘટાડવાના સંબંધમાં એકેય સાચું અને ચોક્કસ પગલું લેવામાં આવ્યું નથી ! સોવિયેટ સરકારે આવી બતના કાગ માટે પોતાનું પ્રતિનિધિ મંડળ જીનોવા ખાતે મોકલ્યું નથી. જો બીજાં રાષ્ટ્રો ચોક્કસ ઠરાવ કરીને એક સામઠાં સૈનિક બળોનો નાશ કરવા તત્પર થાય તો, સોવિયેટ સરકાર તેવા ધ્યેયને બર લાવવા તૈયાર છે એમ હું જાહેર કરું છું.

અરે સુલેહ ! શી તારી નાલેશી !

માણસ દીઠ કરના આંકડો

લગાઈ પહેલાંના અને લગાઈ પછીના માણસદીઠ સરેરાશ પડતા કરના આંકડા પાકો-મેન્ટના કામળોમાં મિ. ચર્ચિલે તરફથી અદાર પડ્યા છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

લગાઈ પછી ૧૯૨૬ માં		લગાઈ પહેલાં
દેશનું નામ	માણસ દીઠ	માણસ દીઠ
ગ્રેટબ્રિટન	પૉ. ૧૫—૨—૮	પૉ. ૩—૧—૧૪
ફ્રાન્સ	૮—૫—૧૦	૩—૭—૦
જર્મની	૫—૬—૫	૧—૧૦—૮

ઈટાલી	૩-૮-૯	૨-૨-૮
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૬-૧-૧૧	૧-૭-૧૧
કાનડા	૬-૧૯-૪	} હાલ છે તેથી ફે કે ફે દતો.
ઑસ્ટ્રેલિયા	૯-૧-૬	
દક્ષિણ આફ્રિકા	૧૧-૧૭-૨	
ન્યૂ ઝીલેન્ડ	૧૪-૦-૯	

ગ્રેટબ્રિટનમાં કર સૌથી વધારે વધેલો છે. લગભગ પહેલાં કરતાં પાં. ૧૧-૧૧-૪ નો વારો માણસ દીઠ થયેલો છે.

અદ્યતન રમરણશક્તિ

કોર્ષ મિ. જેમ્સ એફ. જિલિસે ઇ. સ. ૧ થી ઇ. સ. ૪૦૯૯ સુધીની તારીખો ક્યે હારે આવે તે એટલે કે ૧૫ લાખ તારીખો મોટે કરી છે. તેમની ઉંમર હાલ ૩૬ વરસની છે. આ કામ તેમણે વીસ વરસની ઉંમરથી શરૂ કર્યું હતું. પહેલાં તો તેઓ ગણતરી કરીને જ રાખ દેતા પણ હવે તો એ બધું યાદ જ થઈ ગયું છે. તેઓ હાલ એક વેપારી પેઢીમાં રોકાયેલા છે. કોર્ષ પણ તારીખ પૂછતાં તે દિવસનો વાર સપાટાથી તેઓ કહી આપે છે.

અશોકનો શિલાલેખ

ઓરિસ્સામાંથી એક અશોકનો શિલાલેખ મળી આવ્યો છે તેના ઉપર કેતરેલું છે કે "આ બુદ્ધનું જન્મસ્થાન છે." નેપાલમાંથી આ શિલાલેખ કોર્ષ રીતે અહીં આવી ચડેલો હશે એમ મનાય છે.

રેલવેમાં કોમી પક્ષપાત

રેલવે ખાતામાં યુરોપિયનો અને એંગ્લો ઇન્ડિયનો તરફ પક્ષપાત દર્શાવવામાં આવે છે તે બહુીનું છે. તે પક્ષપાત રેલવે તાબેની નિશાળોમાં પણ દેખાય છે. રેલવેની નિશાળોનો રિપોર્ટ કરવાનું કામ કેળવણી ખાતાના એક યુરોપિયનને સોંપેલું હતું તેનો રિપોર્ટ બહેરમાં મૂકાયો નથી. પણ અસાધારણત્વ લીડરપત્ર તેના આંકડા આપે છે. તે વિચારવા જેવા છે.

રિપોર્ટની શરૂઆતમાં પચાસેક વરસ ઉપરના એક સરકારી હંસાવનો. ઉલ્લેખ છે. તેનો એવો અર્થ છે કે રેલવેની નોકરી કરતા યુરોપિયન અને એંગ્લો ઇન્ડિયન કામદારોના હાકરાઓને ગાર્ડ, ડ્રાઇવરો અને ફિટરો કરવા માટે તેમને યોગ્ય શિક્ષણ આપવું જોઈએ. વળી તેમાં એવો પણ ઉલ્લેખ છે કે ધણીખરા હિંદુઓ જેમ કારકુન થવા ઇચ્છે છે તેમ આ હાકરાને કારકુનો ન થવા દેવા.

કેળવણી જેવા ક્ષેત્રમાં પણ યુરોપિયનો અને એંગ્લો ઇન્ડિયનો તરફ કેટલો પક્ષપાત થાય છે તે ખતાવવા નીચેના આંકડા સરખાવી જેવા બસ થશે.

યુરોપિયનો અને એંગ્લો	દિદીઓના
ઇન્ડિયનોના સંબંધમાં	સંબંધમાં
૯૫	૫૭
૩,૬૦ લાખ	૧,૨૦ લાખ

ચાળાની સંખ્યા

તે માટે રેલવે તરફથી થતું કુલ ખર્ચ

સ્કૂલ શ્રી માટે થતી મદદ	૨,૯૦ લાખ	૦,૧૯ લાખ
રેલવે સિવાયની શાળામાં જતાં		
બાળકોની સંખ્યા	૧૭૨૨	૬૧૬૯
તેમને મળતી મદદ	૬૨ હજાર	૪૫ હજાર
સ્કૉલરશિપોનું કુલ ખર્ચ	૧૦,૦૦૦	૧,૮૦૦
કનસેશન વગેરે મળતા લાભની કિંમત	૩,૫૩ લાખ	૧,૮૫ લાખ
સીધી અને આડકતરી મળતી કુલ મદદ	૧૧,૫૩ લાખ	૩,૯૭ લાખ
પ્રાથમિક શાળામાં બાળકોનો ખર્ચ	૧૧૫	૧૯
માધ્યમિક ,, ,,	૧૨૪	૨૭
હાઇસ્કૂલ ,, ,,	૪૫૨	૫૩

મીઠું, સાણુ, સોડાનો બહિષ્કાર

‘ઇન્ડિયન નેશનલ હેરલ્ડ’માં શ્રી માણેકલાલ વકીલ એમ. એ, એલ એલ. બી., એફ. એસ. એસ. બ્રિટિશ મીઠું, સોડા અને સાણુના બાયકોટ માટે નીચેની દલીલો તથા આંકડા આપે છે.

હિંદમાં આ ત્રણ રાસાયનિક પદાર્થોની આયાત ૧૯૨૬-૨૭ માં નીચે મુજબ થઈ હતી.		
પદાર્થ	કુલ આયાત	તે પૈકી બ્રિટનમાંથી થયેલી આયાત
મીઠું	રૂ. ૧૨૬ લાખ	રૂ. ૧૪ લાખ
સોડા કોપાઉન્ડ	૧૦૫ લાખ	૯૧ લાખ
ધોવાનો સાણુ	૯૯,૫ લાખ	૯૮ લાખ
ન્હાવાનો સાણુ	૪૭ લાખ	૩૫ લાખ

હિંદને ઘણા લાંબો દરિયા કિનારો છે. છતાં મીઠાના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવા કંઈ પ્રયત્ન નથી થયો તે અગત્ય જવું છે. આ સંબંધી આંકડા તો ફ્રાઇનેન્સ ખાતાના ખાનગી રિપોર્ટોમાં હશે તે આપણને મળી શકે નહિ. ખરી રીતે ઇંગ્લેન્ડનું મીઠું અહીં ખપે એટલા સારૂ અહીંના વેપાર તરફ સરકાર ધ્યાન આપતી નથી. બીજી બાજુ મીઠાનો વેપાર એક ધોરણે કરવા દેશી રાજ્યોના મીઠાના ઉદ્યોગનો પણ નાશ કર્યો છે. ખંભાત શહેર બહારના મીઠાના નાશ પામેલા ક્યારા તેની સાક્ષી પૂરે છે. ખંભાતના મરહુમ નવાબ સાહેબની કારકીર્દીમાં, મીઠાને બદલે સોડા બનાવવાની યોજના તૈયાર થઈ હતી અને તે અમલમાં મૂકી શકાત કારણ કે ક્યારામાં ભરતીનું પાણી લઈ શકાત પણ હમેશની માફક ખટપટને લીધે એ યોજના કરનાર દિવાનને નીકળી જવું પડ્યું. કાઠિયાવાડનાં બીજાં રાજ્યોમાં પણ એની એ કહાણી મળી રહે.

૧૯૧૯-૨૦ માં હિંદમાં ૧૬૦૦ હજાર ટન મીઠું પકાવ્યું હતું. હિંદમાં દર વરસ સરેરાશ ૫૦૦ થી ૬૦૦ હજાર ટન મીઠું આયાત થાય છે. ઘણુંખરૂં પરદેશી મીઠું કલકત્તા ઉતરે છે અને ત્યાંથી ઉત્તર હિંદમાં વેચાય છે. મુંબઈથી કિનારાને રસ્તે કાઠિયાવાડનું મીઠું ઘણું આણું ત્યાં જાય છે. લગાઈ પહેલાં આયાત થતા મીઠાના ૨૨ ટકા યુનાઇટેડ કિંગડમ-

માંથી આવતું તે અત્યારે ૧૦ ટકા આવે છે. વહેપારી ઉદ્યોગો અને આંકડાના ડિરેક્ટર જનરલે ૧૯૨૬-૨૭ ના હિંદના વહેપાર સંબંધી લખ્યું છે કે પરદેશી મીઠું મુખ્યત્વે અંગણમાં અને તેથી એાછું આસામમાં ખપે છે, કારણ કે ત્યાંના લોકોને ઝીણું મીઠું ગમે છે. પણ ખારાધોડામાં પાકતા ગાંગડા મીઠું વાટીને કે ખાંડીને ઝીણું કરી શકાય. આખા હિંદમાં કેટલું મીઠું પાકે છે તે તેણે જણાવ્યું નથી. ૧૯૨૬-૨૭ માં કુલ ૫,૪૨,૦૦૦ ટન પરદેશી મીઠું આયાત થયું હતું અને મુંબઈથી કિનારે કિનારે ઉપરના વરસમાં ૨૨,૦૦૦ ટન અને તેની આગતા વરસમાં ૧૨,૦૦૦ ટન મીઠું ખપ્યું હતું.

પરદેશથી આવતો સોડા લગભગ બધો યુનાઇટેડ કિંગડમમાંથી જ આવે છે. યુનાઇટેડ કિંગડમમાંથી ૯૧ લાખનો, કેન્યામાંથી ૩૩ લાખનો, જર્મનીમાંથી ૭ લાખનો સોડા આયાત થાય છે અને હિંદમાં તે બનતો જ નથી.

સોડા નહિ બનતો હોવાથી ધોવાનો સાથુ પણ આપણે બનાવી શકતા નથી. સાથુની આયાત થનારાં સ્થળોની પાસેના સાથુ બનાવવાનો દેશીઉદ્યોગ નાશ પામ્યો છે અને તેને લીધે આપણે લગભગ એક કરોડનો સાથુ પરદેશથી મગાવીએ છીએ, જે લગભગ બધો યુનાઇટેડ કિંગડમમાંથી જ આવે છે. જો સોડા સોંધો મળી શકે તો ધોવાનો સાથુ તો માણસો ઘેર પણ બનાવી શકે. લોકોમાં એાખ્યાં રહેવાની ટેવ જેમ જેમ વધારે પડતી જાય છે તેમ તેમ સાથુની વપરાશ વધે છે અને આપણા દેશમાં તેનો ઉદ્યોગ નહિ હોવાથી વધારે પૈસો પરદેશ ઘસડાઈ જાય છે. ધોવાના અને ન્હાવાના સાથુનાં થોડાં કારખાનાં છે તે શ્યાનિક વપરાશ પૂરી પાડી શકે પણ સોડાની મોંઘાવાત અને રેલ્વેનાં પ્રતિદૂષણ ભાડાને લીધે પરદેશી સાથુ સાથે દરીદ્રામાં ઉતરી શકે નહિ.

● ન્હાવાનો સાથુ પણ પરદેશથી લાવવો પડે છે તેનું એ જ કારણ છે. આ બધા ઉદ્યોગો ખીસવવાને માટે સ્વરાજ ઝટ મેળવવું જોઈએ, સ્વરાજને માટે બ્રિટિશ માણનો બદલકાર કરવો જોઈએ.

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

પુલોમા અને બીજાં કાવ્યો:-કર્તા તથા પ્રકાશક: અમૃતલાલ ના. ભટ્ટ, ઉમરેડ. કિમન ૩. ૧-૮-૦

લખવાને અધીરા અને તે કરતાં પણ લખીને પ્રસિદ્ધ કરવાને અધીરા 'કવિયશ:-પ્રાર્થી' અનેક યુવાન લેખકોના આજ્ઞમાનામાં આ કાવ્યસંગ્રહ અને તેમના કર્તાનો પરિચય કરાવનાં અમને આનંદ થાય છે. આ લેખક આપણી સાહિત્યની દુનિયામાં દશ સુધી અજ્ઞાત છે પણ તેઓ સને ૧૮૯૯ થી કાવ્યો લખના આગ્રા છે અને દશ સુધી તેમનું એક પણ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું અમારા જાણવામાં નથી. આ કાવ્યસંગ્રહમાં ૧૮૯૯ થી ૭-૩-૨૭ સુધીનાં ૪૭ કાવ્યો સંગ્રહિત છે. અમને ખાતરી છે કે કર્તા પહેલેથી કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરતા રહ્યા હોય તો અત્યારના ઘણા-ખરા કાવ્યલેખકો કરતાં વધારે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા હોત. પણ તેમણે માત્ર શાન્તિમાં કાવ્યો લખવાનું જ પસંદ કર્યું છે. કોઈ કોઈ કાવ્યોની તારિખો જ્ઞેતાં તેમનો લખવાનો વેગ પણ સારો જણાય છે અને આથી વધારે તેમણે લખ્યું હોય તો નવાઈ નહિ.

આ લગભગ ત્રીસ વરસના ગાળામાં તેમની કવિત્વ શક્તિ મંદ થઈ જતાતી નથી પણ કંઈકેય વધી છે અને વિવેક અને ભાવગંભીરતા તો સ્પષ્ટ રીતે વધ્યાં છે. તેમના છેલ્લા કાવ્યમાં (કાવ્યો સમયના ઉદયને કહે છે) એટલે સમયની દૃષ્ટિએ સૌથી પહેલા કાવ્યમાં

કરી મારા દોષથી દોરે બતાયા,
વિચારો શું તાપ નથી આસુબધા ?
હાં રસ-ખાગ દબુ ન મનાયા ?
સખી ! આ વિરદ

આવી ચમત્કૃતિ વિનાની ઉદ્ધિતો છે. 'સાસુખમા' જેવા કદ જૂનો શબ્દ છે અને 'રસ-ખાગ' જેવી સામાન્ય અને કંઈક નાટકી કદપના છે. પણ આવી પંક્તિઓ માત્ર તે એક કાવ્યમાં જ છે. પછી ઉત્તરોત્તર ભાવ ગંભીર થતો જાય છે. અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ કવિતા ખરેખર મનોહારી બને છે.

જે જે તરવતી અદિ ગુલછી
કેવી શાંત બની જે ચમેલી ખરી ?
કેવી દીપતી દાર ગુલાબ અલી ?
આવે રંગ-ભર્યા, પિત્ત રંગ-ભર્યા.

'રંગ-ભર્યા' શબ્દનો રણકાર જૂનાં કાવ્યોના છે છતાં તે શબ્દ અહીં, તદન ઉચિત છે અને આખા કાવ્યમાં કહીએ કહીએ આવી, સંગીતમાં ઝુલતી ઝુલતી એ પંક્તિ જણે હૃદયને પણ ભાવમાં ઝુલાવે છે.

હુવા સુરમે સમજ છે,
વાયું સુરીસો મંદ છે,
ગતિ-ધીર-રશ્મિ તારવા
હમમે, ચાકે ચંદ છે.

'ઉવા'નો ઉચ્ચ કરવો પડે છે તે અરચિ-કર છે છતાં આ પંક્તિઓ, અને વિશેષે કરીને છેલ્લી બે પંક્તિઓ દુરાસખ રીકાકારને પણ આનંદ આપે તેવી છે.

૧૯૧૧ સુધીનાં કાવ્યો પ્રેમ અને ઉદાસ અને વીરત્વનાં છે. તે પછી ચાર વરસના ગાળાનાં કાવ્યો નથી. ૧૯૧૫ નું પહેલું કાવ્ય ગમગીનીનું છે. "ગમે ના સહિની શાંતિ" એવા તેમના ઉદ્દેશો છે.

ગમે ના સહિની શાંતિ
ગમે ના પુષ્પની કાન્તિ

મમે ના ગર્ભમાં જાતી
સરિતા મસ્તને માતી ૧૧

x x
મમે ના મહેલ આ મહારા,
અન્યા જે રંગના ક્યારા. ૧૩

મમે ના કેમ કે પૂછે ?
હું હું હર બાણે છે. ૧૭

પ્રિયે ! હા કાંઈ છે ન્યૂન,
અને તેથી સહ શૂન્ય. ૧૮

રૂચિરે ગૂઢ એ તત્ત્વ,
ખરે આનંદનું સત્ત્વ. ૧૯

નથી આહિ-નથી આંહિ,
હજુ હું આંસુમાંહિ. ૨૦

પછી પણ ઉદ્ધાસનાં કાચો આવે છે પણ
આ પછી જીવનના વધારે ગંભીર ભાવો
કાવ્યમાં અવતરવા લાગે છે. 'વર્ષા' :—

વરસે છે મેઘવાર,
પૃથ્વી રસે રસાળ,
પીગળે પરાગમાર ભારે.

આનંદકંઠ વર્ષાતા રૂપ-રાગ ભેને.

'વનવિહાર' વગેરે ઉદ્ધાસનાં છે પણ લેખકનું
મન હવે વધારે વિશાળ અન્યું છે; દંપતીપ્રેમ
જગતની અનેક રસોહલાવક વસ્તુઓમાંનો
એક છે.

વીજળીના ચમકારા ચમકે,
અગ્નિના અંગારા બહકે,
સૂર્ય-રશ્મિની જવાળા બળકે,
મહાકું ત્યાં રંગે.

x x
પૃથ્વીના પડકા ન્યાં ફાટે,
ધખધખતો રસ ધસતો વાટે,
અંગારા ઉછળે સુસવાટે,
મહાકું ત્યાં રંગે.

સ્નેહાંકિત શીળી છાયામાં,
તરુણ કમળી રસીલી રાત્રા,
વિલસી વિચરતા દિન-માયા,
મહાકું ત્યાં રંગે.

મિત્રો મીઠી મીઠી કરતા,
રંગતણ પ્યાદા મુખ ધરતા,
અવગીને અમરાપુર કરતા,
મહાકું ત્યાં રંગે.

લેતી હર 'હલટે હજળી
માતા મીઠું મુખકું નખાળી,
ચુંબન દેતી નયનો કારી,
મહાકું ત્યાં રંગે.

ચોગીજન બેઠા છે ક્યાને,
શિવસખા જાણે ઉધાને,
દિવસ કે રાત્રી નહિ બાણે,
મહાકું ત્યાં રંગે.

કતોના વિચારો ગંભીર દ્વિત્વસુધીનાં તત્ત્વોનો
પણ સ્પર્શ કરે છે અને એ તત્ત્વસાત શુદ્ધ
ન થનાં કાવ્યમાં ઉચિત રૂપ લે છે.

આથે આત્મ-ઉદગ બરવામાં,
સાગરનું શોધન કરવામાં,
પૃથ્વીનાં પડપડ ભેવામાં,
નહિ નર-નૂર લેખો.

x x
સમરંગણ રણરિંગ ગજવલે,
ચંત્રતણા મંત્રો શીખવલે,
હિંસા-પૂર હીણાં ખળખળવે,
નહિ નર-નૂર લેખો.

સામ્રાજ્યોની સીમ સરકવે,
નયનાં નવનાથ બજવલે,
લક્ષ્મી-લગ્ન લાંબાં કરવે,
નહિ નર-નૂર લેખો.

ચલત કરી યોજે તન-મનને,
દીન તણાં દુઃખમાં દૂર કરવે,
પૃથ્વી પૂરણ સુખથી ભરવે,
નરનું નૂર લેખો.

કૂડ કલક-કલક જૂજવલે,
શાંતિનો જયધોણ બજવલે,
પૃથ્વી પ્રેમ-પૂરે ભીંજવલે,
નરનું નૂર લેખો.

મનનાં અંધારાં દૂર કરવે,
દૃઢ-પ્રેમજળ ખૂળી ખીલવલે,
નરને નારાયણ શો કરવે,
નરનું નૂર લેખો.

આ ચિંતનથી જ ૧૯૧૫ માં લખાયેલી પંક્તિ-
ઓતી નિરાશામાંથી અબેદની આશા સ્ફુરે છે.

જગ બધું ધૂમી વજયો,
ક્યાં છુપી છાની રહી ?

એક નિષ્ઠા ભક્તિથી શું
દર્શી તુજ થશે નહિ ?

x

x

દિગ્ધા મુધા-પાનમાં,
મધુ—મધુરા ગાનમાં,
આશા ને નિરાશમાં
આવી નહિ હું બહુમાં.

x

x

ખડાર શોધી હું મંથો.
જેઠ નહિ ક્યાં હું તંબે,
નષ્ટ—આશ ઘડ પડ્યો,
શું હું છુપી મુજ અંતરે ?

ઉપર ધણું અવનરણો આત્મવક્ષી કે ભિન્ન-
કાવ્યોમાંથી આપ્યાં છે. પણ કર્તાનાં લાંબાં
પરવક્ષી કાવ્યો પણ અમને આશાજનક
લાગ્યાં છે. તેમની વસ્તુપસંદગી વિવેકી છે,
તેમને તે તરફ સ્વાભાવિક વલણ છે, પરવક્ષી
કાવ્યને, યોગ્ય ભાષામાં, સપ્રમાણ કરવાની
કંઈક હથોટી છે, અને આપણા સાહિત્યમાં
અત્યારે એ પ્રકારની ખોટ છે તે જોતાં તેમની
પાસે એ પ્રકારનાં કાવ્યોને પ્રયાન કરવાની
અમે માગણી કરીશું. પરવક્ષી કાવ્યોમાં લાંબાં
અવનરણો આપીએ ત્યારે જ તેને ભાવ
સમન્વય છે છતાં રચવસંકેપને લીધે ટૂંકાં
જ આપીએ છીએ. ‘ભીષ્મ’ કાવ્યમાંથી થોડાં
ટૂંકાં ટૂંકાં લઈએ.

ગાને શોક કરો ધર્મરાય ?
ક્યમ મુન્ધ બન્યા નીનિન્ધા ?

x

x

નથી કરતી અરિની ધાત,
નથી જોઈતાં રાજ ને પાટ.

x

x

ભીષ્મ રણમાં કરી ન છતાય,
જય પાંડવનો ક્યમ યાય ?

x

x

જેનાં સર્પ સમેતવડ બાળ,
કે સૈન્યમાં કચ્છર ધાળ.

x

x

દગ્યા ધરણી પરે ગંગ—જલા,
સ્તબ્ધ સૈન્ય થયું સ્તંભ્યા રાજા.

‘વિશ્વામિત્ર’ કાવ્યમાં વસિષ્ઠાચમનનું
વર્ણન જોઈએ.

એ સમે ત્યાં આવતા
વેદધૂત બલવતા,
શાંત સુરવર કંદેથી,
ઉત્સુક હરે ચતિ ભાવતા,

મલય મારુત લહરીઓ ન્યમ મંદગનિ મધુ માસમાં,
અહન વનના વૃક્ષ-પર્ણવ-કુમુદ કેરા હારયમાં.
તે સિવાય ‘યમોપાધ્વજી’, ‘જ્ઞેમવક્ષતા’
‘દક્ષદીવાટ’, ‘શક્રતાળ’, ‘ભામાયા’ એ
કાવ્યો છોડી દઈએ છીએ પણ સૌથી પ્રથમ
મૂકેશ ‘પુલોમા’ કાવ્યની એક છેલ્લી કડી તો
મૂકવી જ જોઈએ.

પુલોમા સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેનાં મૃત્યુ થતાં
પુરુષ વિશે લખે છે :

રાખવો શું સ્વર્ગમાં ?
નાંખવો શું નર્કમાં
ધર્મરાજ પડી ગયા છે
આજ હોરા તર્કમાં.

લેખકની ભાષા ધણી સાદી છે. તેમને અર્થ-
કારોને શોખ નથી પણ કોઈ કોઈ જગ્યાએ
જ્યાં અસંકારો છે ત્યાં ઉચિત અને અર્થ-
વાદક છે.

જલસિ એટલા વિરમે ને
જ્વાલુ પણ ચીરે ચડે.

તર સમીપે તરફ તરણી દ્રુત ગતિએ આવી
એકતાં દુર્ગે પ્રસરતી પ્રેમ લહરી ભાવતી.
‘સુકાની’

x

x

‘શિવ’ વિશે લખે છે :

અધારી રજનીના તારા,
બવરણ નિર્મળ નિર્ઝર ન્યારા,
સ્વર્ગતણી ઝાંખી દેનારા,
અહન મરી રમતા.

તે જ રીતે લેખકે સંગીતની કે શબ્દમાધુર્યની
ઝાઝી પ્રવા નથી રાખી. જો કે તે પણ ક્યાંક

સંવાદ ટૂંકા કર્યો છે-એ જ વરદાનમાં. બધું પતાવી દીધું છે, તે ઠીક કર્યું છે.

ખરી રીતે કર્તાની નિર્મોણશક્તિ આ નાટકમાં માપી શકાય તેમ નથી. તેના ખનાવો, ભાવો, પુરાણના વસ્તુથી એટલાં નિયત થઈ ગયાં છે કે કલ્પનાને નવું કરવાનો ઝાઝો અવકાશ ન રહે. આ નાટક વિશે માત્ર એટલું જ કહી શકીએ કે તેમાં કોઈ ખાસ હોય નથી અને વસ્તુના મૂલ્ય બળથી જ નાટકનો રસ જળવાઈ રહે છે.

પણ કર્તાની નિર્મોણશક્તિ 'અનારકળા' માં વધારે જણાય છે. એટલા ટૂંકા નાટકમાં જહાંગીરનો નિરંકુશ પ્રેમ, અનારકળાનો સાચો પ્રેમ અને અકબરની મહત્ત્વાકાંક્ષા બરાબર જણાઈ આવે છે. જહાંગીર પ્રથમ મહેરુનિસાના પ્રેમમાં પડે છે, અકબર મહેરને બીજે પરણાવે છે તો જહાંગીર અનારકળાના પ્રેમમાં પડે છે. અકબરની મહેરુના જહાંગીરને કેાઈ દિંદુ રાગકુમારી સાથે પરણાવી, દિંદુએને પોતાના પક્ષમાં લઈ, પ્રતાપને છતી, એક મહાન સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની હતી. નવો ધર્મ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન પણ દિંદુ મુસલમાન એક થઈ સામ્રાજ્યના શાશ્વત રચેના અને એ માટે હતો. સર્વધર્મ પરિપદનું દરય એ આશયથી મૂકેલું છે. તેમાં જુદા જુદા ધર્મોના પ્રતિનિધિઓ પોતપોતાના ધર્મના ગુણો અને પારકાના અવગુણો બતાવે છે. તેમાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રતિનિધિ મૂક્યો છે, જૈન તેનું અંગ બનાવ્યો છે પણ વાસ્તવિક રીતે તે સમયનો વધારે પ્રતિષ્ઠિત ધર્મ જૈન હતો અને અકબરને જૈન યતિઓ સાથે મુલાકાત થઈ હતી એ ઐતિહાસિક સત્ય છે. બૌદ્ધ ધર્મને આ પરિપદ દરમ્યાં સ્થાન મળ્યું તેનું કારણ કદાચ આધુ-

નિક શિક્ષિતોનો એ ધર્મ તરફનો પક્ષપાત હશે. જહાંગીર સામાન્ય માણસ છે, તેનામાં મહત્ત્વાકાંક્ષા નથી, તે માત્ર સૌંદર્યનો લોહુપ છે. અકબર તેને સમગ્રવવામાં નિરાશ થાય છે ત્યારે અનારકળાને ધમકાવે છે કે "સક્ષીમ સાથે તું કંઈ પણ વ્યવહાર રાખશે તો હું એને સાદ-ગદાના પદપરથી બ્રષ્ટ કરીશ, એને બીખારી ખનાવીશ." અનારકળા જીવન પર્યંત જહાંગીરને ન મળવાનું વચન આપી ચાલી ગય છે. જહાંગીર તેની તપાસ કરાવે છે પણ કશો પત્તો લાગતો નથી. તે પછી વરસો વીતી ગય છે. દરમિયાન જહાંગીર પાદશાહ થાય છે, અને મહેરુનિસાને પરણીને નૂરજહાં બનાવે છે છતાં અનારકળા વચન પાળીને તેને મળતી નથી. છેક મરતી વખતે જહાંગીરને બોલાવે છે. પોતાની સંરામાં અનાર-દાડમની કળા મોકલે છે. એ સંરા ઉપરથી નૂરજહાં સાથે યતા સંવાદમાં જહાંગીર પોતાની દિંદુ રાણીને શીતળ પાણીમાં ઊગનારા કમળ સાથે અને નૂરજહાંને ધરાનના ગુલામ સાથે સરખાવે છે તેમાં આતુર્ય અને સુરચિનો આરો યોગ થયો છે.

હેવટે અનારકળા જહાંગીરને મળે છે અને તે તેનું છેલ્લું મિલન જ નીવડે છે. જહાંગીરના પ્રેમ વચનનું સાંત્વન મેળવી તે પ્રાણ છોડી દે છે.

આ નાટકમાં અકબરને જેવો એક મહા-રાજ્યની મહેરુનાથી લગભગ અમાનુષ થયેલો કદમ્બો છે તેવો તે નહિ હોય, જહાંગીરને મુંઝરીઓના પ્રેમમાં જેટલો છીછરો કદમ્બો છે તેટલો તે નહિ હોય, પણ એ પિતાપુત્રને નાટકમાં આવા ચીતરી શકાય તેવા તેમનામાં અંશે હતા અને તે અંશેનું નિરૂપણ બરાબર થયું છે.

* 'સાવિત્રી'માં જુદા જુદા કુલથી શાલુશારાયેલાં ઋષિબ્રાહ્મણો એક પછી એક પોતાના કુલરૂપે તેના વિરોધ ગુણો માઈ ગય છે તેમાં આતુર્ય છે પણ એ પુરાણ વસ્તુમાં એટલું સમીચીન નથી લાગતું. તેમાં કંઈક આધુનિક નાટકીયતું આવેતું જણાય છે.

આદર્શીધ માટે અમે એવો અભિપ્રાય આપી. શકતા નથી. તેનું વક્તવ્ય તો યથાર્થ છે અને તે કહેવાની ઘણી જ જરૂર છે. પણ અમુક સૂક્ષ્મ ભાવનાને માનવતું રૂપ આપી તેમને પાત્રો બનાવવાં એ નાટ્યનિરૂપણને મંદ કરનારી રીતિ છે. તે ભાવના જ્યાં પ્રધાન હોય તેવાં માનવોને પાત્રો બનાવવાં તેમાં ખોટું નથી, પણ પાત્રો માનવો જ નોંધએ. ક્રોધ, કામ, ભક્તિ, જીવ વગેરે પાત્રોથી પ્રાચીન નાટકો રસહીન લાગે છે તેનું એ કારણ છે. અહીં પણ પાત્રોમાં માનવત્વનો પાસ તો છે પણ છતાં પરમાદર્શ અને ઉચ્ચાશયા એ નાગો વાંચનારને એવા ભ્રમમાં નાંખે એવાં છે. અલ્પજ્ઞ પરમાદર્શ અને ઉચ્ચાશયા પતિ પત્ની છે, તેમની મસ્કરી માનવ સ્ત્રી પુરુષો વચ્ચેની જ છે. છતાં નાટક ઉપદેશાત્મક થઈ ગયું છે. નાટકમાં કાર્ય ઘણું એણું છે અને નિર્બંધરૂપની પ્રેમ, કવિત્વ, સંગીત વગેરે વિષયો ઉપર ચર્ચા થાય છે તે નાટકને અનુકૂળ નથી.

આ પુસ્તકમાં ભાષાની ઘણી ભૂતો છે તે તરફ કર્તાનું ધ્યાન દોરવું જોઈએ. ઘણી જગોએ અનુસ્વારો જોઈએ ત્યાં નથી, કોઈ જગ્યાએ ન જોઈએ ત્યાં છે. સંસ્કૃત શબ્દો ઘણા ખોટા વપરાયા છે. “સદા કરુણાર્ચ્યતાં” એટલે શું? એ કઈ જાતનો સમાસ? પૃ. ૧૭ ઉપર ‘દૌહિત્ર’ ને બદલે “પૌત્ર” શબ્દ વાપર્યો છે, રાત્રીના અર્થમાં ‘તમસા’ શબ્દ વાપર્યો છે તે ખોટું છે. “મનુષ્યો યાવત્યંદ્ર દિવા કરૌ બને” એમાં જોડણી, સમાસ અને શબ્દપ્રયોગ ખોટાં છે. ‘ઉપવાસ ભાંગવો’ એ તરબુમિયા શબ્દ પ્રયોગ છે, અને કામદેવને આંધળો ગણવો એ પશ્ચિમની પૌરાણિક દૃષ્ટિના છે. આપણામાં તો તે અનંગ છે.

કર્તાની કેટલીક કવિનાઓ સારી છે અને નૈસર્ગિક કવિત્વશક્તિની મુચક છે. પણ તેમાં પણ અનેક પ્રમાદો થયા છે.

કાદવમાં જન્મેલી, પણ દેવને બહુ બહાલી, શંકર વિષ્ણુ લક્ષ્મી હૈયે રમતી પશ્ચિની. આને ગીતિ કહેલી છે પણ તે ગીતિ નથી તેમજ પિંગળનો બીજો કોઈ પણ હંદ નથી. લગભગ બધી ગીતિઓ ખોટી છે. બીજા સંસ્કૃત વૃત્તોમાં લખેલા શ્લોકો કેટલાક પ્રાસાદિક છે પણ તેમાં પણ અનેક અક્ષય્ય સ્ખલનો છે.

વળી મદ મદ વહતી મલયની શીત લહરી શબ્દોનો ગમે તેમ ગોટાળો વાળીને પણ આ પંક્તિ શિખરિણીમાં બેસાડાય તેવી નથી. આખરે નારી સખળા, અખળા બની છે.

એ પંક્તિ પણ વસંતતિલકામાં બેસાડાય તેવી નથી. જોય કાબો વધારે સારાં છે. તેમાં પણ અંત્ય પ્રાસનો ગોટાળો છે જ.

પૃથ્વી યદ્દ હરિયાળી, આબની તો શી સફાઈ, વિશ્વ બન્યું મુખદાપી રે..... આને માત્ર ઉપચારથી પ્રાસ ગણી શકાય. અને સ્વચ્છ બન્યા રવિકિરણો, ઉત્તમવલ્લ ભાસે તારા રુદ્ધો, ચદા હરો મોઢાં હાસ્યો રે...

પ્રાસ તો નથી જ, પણ રવિકિરણો સ્વચ્છ બનવા સાથે જ તારકવૃન્દ રી રીતે ઊઠીવલ ભાસવા માંડ્યું? પણ કેટલાંક કાબોમાં તેમની સ્વાભાવિક પ્રતિભા જણાય છે.

જીવનના શા રગ રે પ્રમુદ કાઈ ન પામે.
યત્રીમાં બનતા રાય જગતના
યત્રીમાં તો બને રંક રે પ્રમુ.
આશું પાછું શાને લઈ લે
માલિકના શા ઢંગ રે પ્રમુ.

સુંદર સ્તુતિ છે. “હે મનવા રામ નામં તું સ્મરી લે” એ હુમરી પણ સુંદર છે. ‘આદર્શીધ’નાં ગીતો પણ એવાં જ મોઢાં છે. તે બધાં સ્વત્તસંકોચને લઈને અમે ઉતારી શકતા નથી. પણ છેવટે તેમની શારદાની સ્તુતિ ઉતારી આ ત્રિવેચન પૂરું કરશું.

વાણી રૂપ બની પદ્ય ગણ ધરી, ભૂદા કર્યા માનવો, વાણીના મધુરા મુરો જગ વિરે, રેડી ભયો તે રસ.

તારા વાદન પિચ્છના લક્ષ્યથી, રંગે પૂરું વિશ્વને, દેવી શારદા માન ધન્ય કરતે, મારી કૃતિ અલ્પને. ભાવ અને વિચાર બન્ને અહીં યથોચિત પદ્મપ પામે છે. આજ સુધી શારદાની અનેક સ્તુતિઓ યર્ષ ગદ્ય છે છતાં કલ્પના નવીન જ છે.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે વાંચનાર વર્ગ આ નાટકોની કદર કરશે.

મસ્તકદીરની મસ્તી:—લેખક: ‘મસ્ત-કદીર.’ પ્રકાશક: ‘ગુણસુંદરી’ કાર્યાલય, ૧૦૫ ગીરગામ બેકરોડ, મુંબાઈ—૪, મૂલ્ય : રૂ. ૨-૦-૦.

માસિકો વર્તમાનપત્રો વગેરેમાં હાસ્યરસની વાર્તાઓ કે ટુચકા લખનાર તરીકે લેખક ઘણા સમયથી પ્રસિદ્ધ છે. આ પુસ્તકમાં તેમણે અત્યાર સુધી પ્રસિદ્ધ કરેલ લેખોમાંથી ચુંટણી કરી દશ લેખો મૂક્યા છે.

લેખો પૈકી “દાદી રાખો” અને “બોડકું માયું” એ સામાજિક ઉપદાસ કથાઓ છે. ‘બોડકું માયું’ એ વાર્તામાં દૈંટ પહેરનાર ઍરિસ્ટર દૈંટ ઉતારવી પડે ત્યારે શી કડેદી રિયતિ થાય તે બૂટી જઈ આર્યતાભિમાનની ગેલગામાં માયું બોડું કરાવે એ પ્રારંભની જ અસંભવિતતા રસસ્થિતિ કરે છે. પછી વાર્તા સ્વાભાવિક રીતે ચાલે છે. જડજ મરકરીખોર દોવા છતાં તેનું ભાવણ ઉપદેશાત્મક યર્ષ જન્ય છે તે હાસ્ય સાથે વિચારવાદી થાય છે. પછી વાર્તા સ્વાભાવિક રીતે ચાલે છે. પાંચડીઓની રીકા, તે સંબંધી મતો ચાતુરીથી મૂક્યા છે અને પરમનાવડખીની સારી મરકરી કરી છે. છેવટે મનોરમા તેને પરણે છે તે અંત કંઈક દુઃખ લાગે છે. “દાદી રાખો” આવી ક્ષતિ-ઓથી મુક્ત છે. દાદી રાખનારોની અગવડ, તેમને વિશે તેમના પોતાના તથા બીજાના અનેક પ્રકારના અભિપ્રાયો, તેમનાથી અન્ય પર થતી અસર સપડું ધીમે ધીમે એક સરખા હાસ્યથી દેવાતું જન્ય છે.

“સૌભાગ્ય સુંદરી”માં જુદો જ વિષય છે. ગુજરાતમાં ઘણા માંણસોને નાટક કંપનીઓ કાઢવાનો વા વાંધો હતો, તે કંપનીના અંદરના જીવનનું દ્રશ્ય આમાં છે. તેમનાં સાધનોની પામરતા, પાટીઆં ખડખીને મોટાં મોટાં દરો ખતાવવાનો ખોટો મોદ, તેમની નિરક્ષરતા, હલકાઈ વગેરે આબેહૂબ ચીતર્યું છે. નાટક કંપની જનરે એક સ્વપર્ચાત્ર નોંખી દુનિયાં જ છે. તે દુનિયાંના દંભ, અભિમાન, દેવ, અગાન, કુટિલતા સર્વ સામાન્ય માણસને પડદા પાછળ જ રહી જાય છે તે અહીં હાસ્યથી ખતાવેલાં છે. નાટક મંડળીના દુર્ગુણો અને દરિદ્રતાનું અહીં અચ્છું પ્રદર્શન છે. આડકતરી રીતે નાટક જોવા જનાર વર્ગ ઉપર પણ સારી રીકા કરી છે. નાટકની ઘણી પામરતા, જોનારની મૂર્ખતાને લીધે જ નબે છે, ઘણી તો જોનારની મૂર્ખતાને લીધે જ અસ્તિત્વમાં આવી છે.

“પરદુઃખલંગળ” “પાપાનગરના પોચા” “ભૂતકાળમાં બુરકો વાને લીમસેનનો બેટો” “ઘેરી અને સાસરીઆંનું રાન્ય” એટલી વાર્તાઓમાં પરદેશી રાન્યની ઘોંસરી નીચે પડી રહેતી આપણી દિંદી પ્રગ્નનો ઉપદાસ છે. આ વાર્તાઓમાં કસાનું પડ ઘણું પારદર્શક યર્ષ જન્ય છે. લેખકને હેતુ આપણી દાસત્વની મનોદશાનો ઉપદાસ કરવાનો છે એમ કળાઈ જાય છે એટલે અંશે તેમાં કલા ઝોળી છે. વળા કોઈ કોઈ જગાએ એ દાસત્વથી શાપિત યંચેલી પ્રગ્નની જુગુપ્સા થાય છે, હાસ્ય નથી થતું. અને ચાર વાર્તામાં એક જ વિષય આવવાથી વિષયની નવીનતા થણ ઘટે છે—ને કે લેખકે દરેક જગાએ જુદી જુદી રીતે અને જુદા જુદા વાર્તાવસ્થામાં એ વાર્તાઓ કહી છે.

અધી વાર્તાઓમાં “મદરા કાકાનો કાકા-કોવા” એ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. તેનું

દાસ્ય જેટલું ખડખડ હસાવે તેવું છે તેટલું જ માર્મિક છે. હરગોવિંદ શેઠને પોતાના પાડોશી નસરવાનજીની ભોંત પડાવવી હતી માટે જાની રીતે પોતાનો કાકાકૌવો બે ઘર વચ્ચેની સાંકડી ગટરમાં ખોસી દીધો અને પછી તેને માટે શહેર આપું શોધું, પેપરોમાં ધમાલ કરી, કેમેકોમને ઉરકેરી, બાપણો કર્યા, ભૈરાં આગળ નસરવાનજીના ઘર આગળ ટૂટાંચું, અને છેવટે કેટલાક પુરુષોએ નસરવાનજીના ઘર આગળ પ્રથમ પોતાનાં કપડાં બાળી અંદર બળી મરવાની ધમકી આપી. છેવટે નસરવાનજીએ દિવાલ પાડી નંખાવી અને અંદરથી કાકાકૌવો નીકળ્યો પણ તરત મરી ગયો. 'કાકા'એ ત્યાં તેની કબર કરી અને કાકાકૌવો આશ્રમ સ્થાપ્યો અને એ રીતે, પોતાની બારીઓ અને બારણાંનો પ્રકાર ખુલ્લો રાખવાની 'કાકા'ની મુરાદ પાર પડી, એટલું જ નહિ ત્યાં બગીચો થઈ ગયો.

લાલના જમાનામાં નહિ જેવી વાત ઉપર કેટલી ધમાલ કરી શકાય છે, અને એવી ધમાલ કરીને લોકમતના બળનો લાભ લઈને કેટલાક ધાંધલિયા માણસો કેવા કાવી જાય છે તે ઉપર આમાં સરસ કટાક્ષ છે. બીજી દૃષ્ટિએ, સત્યાગ્રહના શુદ્ધ અને અદિસામય શસ્ત્રને પણ શઠ માણસ કેવી રીતે દિલ્લક બનાવી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી શકે તે પણ લેખકે બતાવેલું છે.

છેલ્લી બે વાર્તા "બુલ્લુએ શિરાજ" અને "વિચિત્ર ખૂની" જુદા જ પ્રકારની છે. પહેલી વાર્તા, સાંભળનાર માણસ પોતે કેટલીક નર્મ કે દાસ્યની ટાપશી કે સૂચના મૂકી શકે છે તે સિવાય દાસ્યની નહિ પણ વીર અદ્ભુત અને મુંગરની છે. કાઠિયાવાડના એક ગેમરો ધરાનમાં ગયા યુદ્ધ સમયે કરેલું સાહસ અને તેને પરિણામે એક મુંદરીને તે પરજો છે તે મંબંબી છે. બીજી વાર્તામાં એક સ્ત્રીની પ્રતિજ્ઞાના

રક્ષણાર્થે એક સંભાવિત ગૃહસ્થ એક નીચ માણસનું ખૂન કરે છે અને કોર્ટમાં બચાવ કરતો નથી તેની વાર્તા છે. પહેલી વાર્તા વધારે સુચ્છિષ્ટ છે બીજી વાર્તાના કેટલાક ભેદો, જેવા કે વાર્તાની નાયકા રાગની કુંવરી હતી તે માથેરાનમાં શી રીતે ફરી શક્તી, ટેનિસ વગેરે રમવા જેટલી છૂટ ક્યાંથી મેળવી શકી, પછી મુંબઈમાં એકદમ તેના પર પહેરો શાથી ખેસી ગયો વગેરે, ખુલાસા વિનાના રહી જાય છે અને તેથી વાર્તામાં અસંભવિતતાનો દોષ આવે છે. બીરી રીતે આ બે વાર્તાને લેખકની દાસ્યની વાર્તાઓ સાથે સ્થાન ન મળવું જોઈએ.

પણ વાર્તાની શૈલી કે તેના રહસ્ય કરતાં શ્રી મરતકંકીરનો મુંબઈનો અનુભવ અને તેને દાસ્યની રીતે મૂકવાની શક્તિ વધારે ધ્યાન ખેંચે એવી છે. મુંબઈની ધમાલમાંથી, તેની વિવિધ 'જનો', ધંધા, ખોલીઓ, પહેરવેષ, અકસ્માતોમાંથી તેમણે દાસ્યને અનુકૂળ વસ્તુની ચૂંટણી કરી છે અને તેમાં તેમના અનુભવની સૂક્ષ્મતા અને ચૂંટણીના વિવેક દેખાઈ આવે છે. તેમની ભાષા પણ દાસ્યને અનુકૂળ છે અને વેરા પારસી કાઠિયાવાડી પાત્રો પાસે તે યોગ્ય ભાષા બોલાવી શકે છે. સંઘમાનસની ઘેલછા, ગતાનુગતિકની ઘેલછા, વગેરે સર્વ ઘેલછાને તેમની વાર્તાઓમાં સ્થાન મળે છે. આપણે ત્યાં સાચી વસ્તુ ઉપર દાસ્યને જમાવનારાં લેખકો ઘણા ઓછા છે તેમાં શ્રી મરતકંકીરનું સ્થાન છે. મુંબઈની ધમાલ જોઈને ફિલસૂફની દૃષ્ટિએ વિચારમય થઈ જનારે તેમની નજરે મુંબઈ જોતાં શીખવી જોઈએ.

ખેતીવાડી પાઠ્ય પુસ્તક ભાગ ૧ લો સંયોજક: મેસર્સ મનદર બધર્સ. ભાવનગર કિંમત રૂ. ૧-૪-૦

શાળામાં અજાવવા માટે આ પુસ્તક યોગ્ય છે. આપણા ખેતીપ્રધાન દેશમાં ખેતી સંબંધી બેઠતને ઘણી જ માહિતી મળે અને કેળવણીની

જરૂર છે તેની ખોટ કંઈક અંશે પૂરી પાડવા આ પુસ્તક યોગ્ય છે. લેખકે અનુભવ ઉપરથી લખ્યું જણાય છે. તેમનાં સાધનો મુલ્ય છે અને લખવાની શૈલી પણ સરસ હોઈ સામાન્ય યુગ્મરાની શિક્ષણ લીધેલો માણસ પણ તે સમજી શકે તેવું પુસ્તક છે.

રામસંહિતા—પ્રથમ વિભાગ—મૂળ સંગ્રાહક શ્રી રામેશ્વરદાસ શર્મા. અનુવાદક નાગેશી મનઃમુખવાલ મગનલાલ જવેરી, જામનગર. મૂલ્ય કાચું પૂરું એક રૂપિયો. પાકું પૂરું સવા રૂપિયો.

મદામારનામાંથી લુદા લુદા વિષયો ઉપરના શ્લોકોને સંગ્રહી તેના અનુવાદ માથે અર્ધો

પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. મદામારના સર્વ કાલને માટે વાંચવા યોગ્ય છે. આપાન્તર સાદી ભાષામાં થયું છે.

શારીર કલ્પદ્રુમ—તંત્રી અને પ્રકાશક વેદ શુક્લ જેઠાલાલ જગજીવન, આયુર્વેદીય રસશાળા અને સરતું ઔષધ કાર્યાલય. ભાવનગર વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨)

આ માસિકના ફેટલાક અંકો અમને મળ્યા છે. આપણા વેદિકના લેખો પ્રયોગો અને નુકતા સાદી ભાષામાં આપવાનો આ માસિકનો ઉદ્દેશ છે.

૨૧

નિંધ

જગતમાં મુલેદ

જગતમાં મુલેદ સ્થાપવા માટે એ મદાન રાજ્યો નરકથી લુદી લુદી રીતે એ દર-ખાસ્તો આપી. છત્રીવા કાનફર-સમાં રશિયા તરફથી લશ્કરી સરંજામ કાઢી નાંખવાની દરખાસ્ત દત્તી, અને દમજાં અમે-રિકા તરફથી મિ. કેલોગે લડાઈનો બદિ-પ્કાર કરવાની દરખાસ્ત મૂકી છે. ધણા દેશોમાં આ દરખાસ્તોની ઘાનન વિશે સંકા રહેલી છે. પણ આ એ રાજ્યો સંબંધી એવી સંકા કરવાનું કારણ નથી. રશિયાને અત્યારે લડાઈ કરવાનો મોખ નથી. જે નવીન પરિસ્થિતિ તેણે ઉપ-રિથન કરી છે તેને દરવા દઈ સુદ્ધ કરવાની તેને સીધી વધારે જરૂર છે અને સોવિયેટ સર-કાર દેશ-વિસ્તાર કરવાં મન-પ્રચારને માટે વધારે ઉત્સુક છે જે કામ નોપોથી યદ્ય શકે

તેમ નથી. અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને વરેપાર-વિસ્તાર કરવો છે, નવી જગરો સર કરવી છે તે કામમાં તે અત્યારે બીજી પ્રજાઓની સર-તમાં આગળ મથેલું છે એટલે તેને પણ મુલેદ જ જોઈએ. પણ જે રાજ્યો ઘાનતત્તી સંકા કરે છે તેમને મુલેદ જોઈતી નથી માટે ઘાન-તની સંકા કરે છે. આ રાજ્યોમાં શ્વિટ્ઝની મનોદશા સીધી વધારે ઉત્પાતકર્તા છે. રશિ-યાની દરખાસ્ત સામે શ્વિટ્ઝને જ વાંધો લીધો દત્તો. અને મિ. કેલોગની દરખાસ્તને પણ તેણે જ લડી કરી નાંખી છે.

મિ. કેલોગની દરખાસ્ત ધણી જ સાદી છે. તેની પહેલી ચરત એવી છે કે આ મુલેદ-સંઘમાં દાખલ થતાં મદારાજ્યો અંદર અંદ-રની તકરારો માટે લડાઈનું સાધન વાપરવું ઝાટી દે. બીજી એવી છે કે પોતાની તકરા-

રોનો નિવેડો તે મહારાજ્યોના પંચ મારફત લે. પંચનો નિવેડો અમલમાં મૂકવા માટે કોઈ પણ પ્રકારની સત્તા કે સજા કે લશ્કરી ચઢાઈ જેવું સાધન રાખવાનું નથી, માત્ર એટલું કે જે આ શરતોને તોડે તે સંઘ બહાર ગણાય. પ્રજાનું માનસ ધીમે ધીમે બદલાવવાને માટે આ શરતો ઘણી ઉપયોગી છે અને બધી પ્રજાઓ જો નિખાવસપણે એ સ્વીકારે તો જગતમાં ક્યારેક પણ સુલેહનો દિવસ આવશે ખરો.

જર્મનીએ આ શરતો પાળવાને તરત જ પોતાની રાજપુત્રી બતાવી. ઇટાલી પણ પહેલી સહી કરનારાં રાજ્યોમાં છે પણ મુસોલિની રાજ્યશોખી નીતિ અનુસરતાં એમ જ માને છે કે રાજ્યને કોઈ શરતો બંધનકારક હોઈ જ ન શકે. એક બાજુ સુલેહ માટે સહી કરે છે અને બીજી બાજુ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં એક હથ્થુ સત્તા કરવા દરિયાઈ લશ્કર વધારે છે અને હવાઈ કાફલાથી 'સૂર્યને ઢાંકી દેવા'ની ઉમેદ રાખે છે. પ્રજાસંઘને પણ અવગણીને તે પ્રણીવાર યુરોપની સુલેહશાન્તિને ધાસ્તીમાં નાંખી દેતાં વિચાર કરતો નથી.

આ શરતોમાં સંમતિ આપતાં ફ્રાન્સે કંઈક વાંધા ઉઠાવ્યા છે. આ શરતોથી યુરોપમાં શાન્તિ થશે કે કેમ એ તેનો પહેલો પ્રશ્ન હતો. અમેરિકાના સેક્રેટરીએ જણાવ્યું કે આ શરતો છતાં આત્મરક્ષણ માટે લડી શકાય છે. તો ફ્રાન્સે ફરી પૂછ્યું કે આત્મરક્ષણ એટલે શું ? ખરૂં તો એ છે કે વરસેછંડના અને બીજા કોલકરારોથી ઉત્પન્ન થતા ફ્રાન્સના હાકો કાયમ રહે કે નહિ એ એનો મુખ્ય પ્રશ્ન છે. જર્મની વાર્ષિક નુકસાની ભરવાનું બંધ કરે કે જર્મની તરફથી બીજો કાંઈ લાય જીએ થાય તો ફ્રાન્સ લશ્કર લખને પોતાના હાકો પ્રાપ્ત કરી શકે કે નહિ ? ફ્રાન્સને જર્મનીનો ડર છે અને તેથી તે સો ગળણે ગળાને પીએ છે. જર્મની સામે રક્ષણ કરવા ફ્રાન્સ જર્મની સામે એક લોખંડી

દિવાલ જીભી કરે છે. તેને માટે ૨૦ લાખ પાઉન્ડ મંજૂર કર્યા છે.

આ સંબંધી મિ. કેલોને એક ભાષણમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે કે સુલેહસંઘના સભ્ય યવાથી કોલકરારને કે પ્રજાસંઘના ઠરાવોને કે આત્મરક્ષણના હકને બાધ આવતો નથી.

ફ્રાન્સે પ્રશ્નો પૂછીને સુલેહની ખીલી ખૂલ હલાવી. તો ઇંગ્લેંડે અપવાદો મૂકી મૂકીને તેને લૂંટી કરી મૂકી. મિ. આર્ટેન ચેમ્બરલેને શરતો સાથે સંપૂર્ણ સંમતિ દર્શાવી પણ પોતાની ખાસ સ્થિતિને લીધે કેટલાક અપવાદો માગ્યા. અલગ અલગ આત્મરક્ષણ માટે તો લડી શકાય છે એમ ફ્રાન્સ સાથેના પત્ર વ્યવહારથી સાબીત થઈ ગયું હતું. ખરી રીતે ઇંગ્લેંડ માટે આ એક જ અપવાદ બસ હતો કારણ કે આત્મરક્ષણ માટે ઇંગ્લેંડ ઇજીપ્ત પર લશ્કરી વહાણો મોકલી શકે છે ! અત્યાર મુધી ચીનમાં ડખલ કરતું હતું તે પણ આત્મરક્ષણને માટે જ કરતું હતું ! યુરોપમાં જ્યારથી ક્રિશ્ચન ધર્મ સ્થપાયો ત્યારથી કોઈ રાજ્ય આત્મરક્ષણ સિવાય બીજા કોઈ કારણથી કદી લડતું જ નથી ! બીજો અગત્યનો અપવાદ એ કયો કે એક પક્ષકાર જો ચાલુ કોલકરારનો ભંગ કરે તો તેના તરફના બધા કોલકરારો બંધ પડે. પછી વળી પ્રજાસંઘના ઠરાવો અને લોકોનોની સુલેહના ઠરાવોને માટે એક અપવાદ કયો. વળી એવો પણ અપવાદ માગ્યો કે, કેટલાક પ્રદેશો એવા છે કે તેમની અખંડિતતા અને શ્રેયને માટે ઇંગ્લેંડને લડતું જ પડે. અને છેલ્લા એક અપવાદથી તો અવધિ કરી. "જો રાજ્યોની સરકારનો સર્વત્ર સ્વીકાર હજી ન થયો હોય તેવાં રાજ્યો, અને જે રાજ્યો પોતાના દેશમાં બંદોબસ્ત રાખી ન શકતાં હોય તેવાં રાજ્યો આ સંઘના સભ્ય ન થઈ શકે." આનો એક જ અર્થ કે રશિયા અને ચીન સંઘના સભ્યો ન થઈ શકે. હજી કે ય ચીને સોવિયેટ સાથેનો

સંબંધ છોડ્યો છે માટે તેને ઇંગ્લંડ સ્વીકારવા તૈયાર છે પણ રશિયા તો કેઈ કાળે નહિ-જ !

જગતની સુલેહ હજી બહુ દૂર છે-જ્યાં સુધી બ્રિટનને માથે હિંદ અને બીજા પ્રદેશોનું શ્રેય સાચવવાની ફરજ છે ત્યાં સુધી !

હાલ તુરત આ સુલેહ સંધની સરતો નીચેનાં રાજ્યોને મોકલવામાં આવી છે. યુના-ઇટેડ સ્ટેટસના પ્રમુખ, ફ્રેન્ચ રીપબ્લિકના પ્રમુખ, બેલજિયમ-સના રાજા, ગ્રેટબ્રિટન આયર્લેન્ડ અને બ્રિટિશ સંસ્થાનેતાના મહારાજા અને હિંદના શહેનશાહ, જર્મન રીચના પ્રેસિડન્ટ, ઇટલીના રાજા, જાપાનના રાજા, પોલેન્ડના રિપબ્લિકના પ્રમુખ.

ફ્રાન્સ, જર્મની, પોલેન્ડ, જાપાન, ઇટલી, કાનડા, બ્રિટન, હિંદ બધાના જ અનુકૂળ જવાબો છે.

*

ચીન સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર થયું

દક્ષિણના રાષ્ટ્રિય પક્ષે પેકિંગ સર કર્યું તે હકીકત ધણા વખતથી બહાર પડી છે. હવેથી ચીનની સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે જગતના રાજ-કારણમાં ગણના થશે. આ સૈકામાં રશિયામાં સોવિયેટ સરકારની સ્થાપના થઈ તેના જેવો જ આ જગતનો મહાન બનાવ છે.

સોળ વરસ ઉપર ડૉ. સન યાટ સેને ચીનમાં રાષ્ટ્રભાવનાનાં બીજ વાળ્યાં તે આજે ફળ્યાં છે. નવચલો વખત ચીનમાં ઘણો જ અંધારામૂળોનો ગયો. પ્રાચીન શાહી કુટુંબ પદ-બ્રજ થયા પછી ચીનનું મહારાજ્ય ભાંગી ગયું હતું અને તેના જુદા જુદા પ્રાંતો અર્ધ સ્વતંત્ર સાહસિકોના પગ તળે કચરાના દતા. પશ્ચિ-મનાં રાજ્યો ચીનમાં મોટાં વેપારી મથકો નાંખીને પડ્યાં દતાં અને તે મથકોના સંર-ક્ષણને બદલે અનેક રાજસત્તાના દક્ષો ભોગ-વતાં દતાં. દક્ષિણનું રાષ્ટ્રપક્ષનું 'લશ્કર ચીનના સ્વાતંત્ર્ય માટે આ લશ્કરી સાહસિકો સાથે

લડવા માંડ્યું ત્યારે આ પશ્ચિમનાં પૈધી ગએલાં રાજ્યોને રાષ્ટ્રિય હિંસ્યાસમાં રશિયન બોલશે-વિજયની ગંધ આવી અને અંદર અંદર બેઠ કરી તે પક્ષને નબળો કરવા તેમણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા.

પણ સૌથી વધારે અગ્રચાણ તેમને જાપાન તરફથી થયું. જાપાને ૧૯૧૫ માં ૨૧ માગ-ગણીઓ કરી હતી અને તેને લગતા શાંટુંગના કરારથી બંને દેશોની વચ્ચે સારો સંબંધ નહોતો. પછી ૧૯૨૨ માં વૉશિંગટનના કરાર મુજબ જાપાને શાંટુંગમાંથી લશ્કર પાછું લઈ લીધું હતું ત્યારે સહભાવ શરૂ થયો. પણ ૧૯૨૭ માં જાપાનમાં પાછો સામ્રાજ્યવાદી પક્ષ સત્તામાં આવ્યો અને તેણે ફરી ચીનમાં પગપેસારો કરવા માંડ્યો. દક્ષિણની સેનાએ પેકિંગ લેવા શાંટુંગમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે જાપાને પોતાના હિતના રક્ષણને બદલે શાંટુંગના મુખ્ય શહેર ત્સિનાનમાં લશ્કર મોકલ્યું. રાષ્ટ્રિય પક્ષના પર-દેશી ખાતાના પ્રધાને તેનો સખ્ત વિરોધ કર્યો અને જણાવ્યું કે આનું જે કાંઈ પરીણામ આવશે તેને માટે જાપાન જવાબદાર ગણાશે. પણ જાપાને દાદ દીધી નહિ. એ સાલમાં ન બન્યું તે આ સાલ બન્યું. પેકિંગ જતાં ચીની સૈન્ય સાથે જાપાની સૈન્યને મુકાબલો થયો અને ઘણા અત્યાચારો થયા. તેમાં દોષ ગમે તેનો હોય પણ એટલું નક્કી કે તે મુકાબલો ચીનની ભૂમિ ઉપર થયો જ્યાં જાપાનને લશ્કર ઉતારવાનો દરો જ લક નહોતો. ખરી રીતે જાપાને આંતર રાષ્ટ્રિય કાયદાનો ભંગ કર્યો છે. પણ તે સમયે તો પ્રગ્ભસંધે મુઠ્ઠા ચીનને મદદ ન કરી. પણ ચીન તેમ છતાં ફતેહમંદ થયું. તેનું વિજયી લશ્કર આગળ વધ્યું. પેકિંગના સરદાર યાંગ-ત્સો-લીન, જેને પરદેશી રાજ્યો સાથે સારાસારી હતી, અને જેને 'ક્રિશ્ન સરદાર' કહી બોલાવતા દતા તેને પેકિંગ છોડી નાસવું પડ્યું. નાસતાં નાસતાં તેના ઉપર

કોઈ કાવત્રાઓરોએ બોળ ફેંક્યો. તેથી તેને ધ્રુવ થઈ. તે માંસુરિયામાં ભરાયો અને ચોડા દિવસ રહી મરણ પામ્યો.

પ્રજાને એક પક્ષ વિજયી થયા પછી હમેશાં લશ્કરી અમલ ચાલુ થવાનો મહાન ભય રહે છે. પણ ચીનના રાષ્ટ્રીય પક્ષે ધણું કડાવણથી કામ કર્યું છે. તેણે લશ્કરી અમલ બંધ કરી તરત દિવાની સત્તા સ્થાપી છે. અને સન-પ્રાટ-સેનના ત્રણ સિદ્ધાંતો રાષ્ટ્રીયતા, લોક સત્તા અને સામ્યવાદ (Nationalism, Democoracy Socialism) સ્થાપવા રાજ્યમાં પ્રચલ્તો આદર્શ છે.

ટર્કીમાં કમાલ પાશાએ જેમ કૉન્સ્ટન્ટિનોપલની પ્રાચીન રાજધાનીનું ખટપટી વાતાવરણ છોડી અંગોરામાં નવી રાજધાની સ્થાપી છે તેમ ચીને પેકિંગ છોડી નાનકિંગમાં રાજ્યની મુખ્ય ગાદી રાખી છે. ચીનના છૂટા છવાયા લશ્કરી સાહસિક સરદારો ધીમે ધીમે રાષ્ટ્રપક્ષને સ્વીકારી પાછા આવી જશે.

રાષ્ટ્રપક્ષે પેકિંગ લીધા પછી સર્વ પરદેશી રાષ્ટ્રોને ખચર આપી છે કે ચીનની ભૂમિમાંથી તેમણે લશ્કર ઉઠાવી લેવું. અને તેમની સાથે સમાનતાના સંબંધથી નવા કેલકરારો થશે. જૂના કેલકરારોમાં પરરાજ્યો જે ખાસ ફાયદા ઉઠાવી ગયાં હતાં તે કેલકરારો હવે રદ સમજવા.

પરદેશી રાજ્યો પણ આ સમજી જશે. તે જોઈ શક્યાં છે કે જોરજુલમથી ચીન ઉપર રાજ્ય કરી શકાશે નહિ. અને પોતાના વેપારનું હિત સમજીને પણ તે ચીન સાથે સારો સંબંધ રાખવા પ્રયત્ન કરશે. ઇંગ્લેંડે પણ ચીનને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર સ્વીકારવા તરફ વલણ બતાવ્યું છે કારણ કે ચીનમાં સોવિયેટનો ભય તેને હવે નથી. રૂઝ્આતમાં સોવિયેટે ઝારના કેલકરારોમાંથી ચીનને મુક્ત કર્યું તેથી તેની સાથે સારો સંબંધ બંધાયો હતો પણ પછી સોવિયેટનાં માણસો ચીનના ખાનગી સંબંધોમાં ખટપટ

કરતા જણાવાથી તે સંબંધ તૂટ્યો, પણ તે ફરી બંધાવાને કશો વાંધો નથી.

પણ ખરી મુશ્કેલી જાપાનની છે. જાપાનને માંસુરિયા ઉપર દાદ છે. ત્યાંના કાચો માલ તેને જોઈએ છીએ. એક બાબુથી ચીન પર-દેશીઓને પોતાનું લશ્કર ઉઠાવી લેવાનું કહે છે, ને બીજી બાબુથી જાપાન માંસુરિયામાં લશ્કર જમાવતું જાય છે. સમાધાન કરવાને માટે ચીનની સરકાર આગળ પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલવાને બદલે જાપાન ચીનને પ્રતિનિધિ મોકલવાનું કહે છે. આ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોના શિષ્ટાચારની વિરુદ્ધ છે.

પશ્ચિમમાંથી જેમ ફ્રાન્સના આલ્સેસ લોરેન પ્રાંતો જર્મની ગળી ગયું હતું તેથી આખા યુરોપમાં અશાન્તિ થઈ ને છેવટે જર્મનીને આલ્સેસ લોરેન પાછું આપવું પડ્યું તેમ આ થાય તો નવાઈ નહિ. મોંઘાં ખનિજોને લીધે માંસુરિયા ચીનનો એક ધણો જ સમૃદ્ધ પ્રદેશ છે.

પૂર્વની શાન્તિનો આધાર જાપાનના વર્તન ઉપર છે. જાપાન જગતના સુલેહસંધમાં તો સહી કરે છે પણ તેની ખરી દાનત શી છે તે જોવાનું છે.

તા. ક. છેલ્લા સમાચાર છે કે ચીન સાથે સમાનતાના ધોરણે નવા કેલકરારો કરવાને અમેરિકા તૈયાર છે. પણ જાપાનનો વડો પ્રધાન કહે છે કે ૧૮૯૬ના કરારે રદ કરવાની તે સંમતિ આપી શકતો નથી. તે જણાવે છે કે ચીનની રાષ્ટ્રીય સરકાર વૉશિંગટનના તહનામાનો ભંગ કરે છે.

*

હિંદી લશ્કરમાં આધુનિક સાધનો

હિંદી લશ્કરને આધુનિક યસ્ત્રસંપન્ન કરવાને માટે થોડાં વરસો સુધી દર વરસ ૮ કરોડ ખર્ચવા જોઈએ એમ જનરલ સ્ટાફના ચીફ સર એન્ડ્ર્યુ સ્ટીનનો અભિપ્રાય છે. તેને માટે દર વરસ લશ્કરી ખર્ચ ઓછો કરતાં

જવાની નીતિ અપ્ત્યારમાં નહિ આવી શકે. ઇચ્છેય કમિટીએ લશ્કરી ખર્ચ ઓછો કરીને પણ ૫૦ કરોડ એટલે હિંદની કુદ્ર આવકનો જે જેટલો કરવાનો કલ્પો હતો તે ઘટાડો હજી અમલમાં તો મૂકાયો નથી તે પહેલાં આ નવી ખૂમ ચાર થઇ છે. એક બાળુથી સ્વિટન જગતમાં સુલેહ જાળવવાની વાતો કરે છે અને ખીજી બાળુ હિંદ ઉપર લશ્કરી ખર્ચ વધારતું જાય છે. ખર્ચ કારણ એવું જણાય છે કે સ્વિટન ઉપર ગયા વિગ્રહને લીધે કરતો એજો ઘણો વધી ગયો છે અને તેના સોલજમેન્ટે કળવવાને અને શહેનશાહતને માટે લશ્કર તૈયાર રાખવાને આ હિંદ એક જ સ્થલ છે. એશર કમિટીએ સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું હતું કે હિંદી લશ્કર એ સામ્રાજ્ય લશ્કરનો ભાગ જ ગણાવું જોઈએ અને હિંદી સરકારે એ અભિપ્રાયની, રજીન કમિટીના રિપોર્ટ વખતે, ફરી જિંકર કરી હતી.

આ ક્યા શત્રુ સામે આટલી બધી તૈયારીઓ થઇ રહી છે? હિંદનો કોઇ શત્રુ હોય તો હિંદને જણાવવું તો જોઇએ ને!

*

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને એક લાખની ભેટ

વાસણા, મહીકાંડા એજન્સીના શેઠ શ્રી નગીનદાસ અમુલખ આડતિયાએ રાષ્ટ્રીય કળ-વણીમાં થોડા વાજે તે રીતે ખર્ચવાને માટે એક લાખ રૂપિયા પૂત્ય ગાંધીજીને ભેટ કર્યા અને તેમણે તે રકમ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને સુપ્રત કરી છે. સાંભળ્યું છે કે એ રકમનો ઉપયોગ શી રીતે કરવો તેની યોજના ઘડાય છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને લોકો તરફથી ટેકો નથી એ હકીકત વગર માગ્યે આપેલી આ રકમથી ખોટી પડે છે. તેમ જ ગૂજરાત વિનય મંદિર અમદાવાદ શહેરમાંથી ખસેડી વિદ્યાપીઠના મકાનમાં લઈ જવામાં આવ્યું છતાં તેમાં સંખ્યા ઘટી

નથી પણ નવા વિદ્યાર્થીઓને ના પાડી પડે એટલી વધી છે એ હકીકત બતાવે છે કે હોમિને રાષ્ટ્રીય કળવણીમાં શ્રદ્ધા વધતી જાય છે.

*

મચુરો અને હડતાલ

મુંબઈની મીઠ હડતાલને સો ઉપર દિવસો થઇ ગયા છતાં હજી તેનો અંત ક્યાંય દેખાતો નથી. મચુરોની સ્થિતિ દમાગનક થઇ છે. મુંબઈ મચુનીસિપલ કોરપોરેશન આજી હડતાલિયાને મદદ કરવાની દરખાસ્ત હતી તે ઉડી ગઇ. પણ ડૉ. દેશમુખના પ્રવાસથી મેયર્સ ફન્ડ ચાર થયું છે તેમાં મુંબઈના શ્રીમંતોએ સારી રકમ ભરી છે અને તેથી હડતાલિયાઓનાં બાળકોને કંઇક ખાવા મળે છે. મચુનીસિપલ કોરપોરેશને આ સ્થિતિમાં સરકારને વચ્ચે પડવા વિનંતિ કરી છે.

આ અત્યંત ખેદજનક સ્થિતિ છે. ઇંગ્લાંડમાં મોટી મોટી કમીકંસની અને મીઠોની કંપનીઓ વેપારના હિત માટે એકત્ર થાય છે ત્યારે આપણે અહીં હિંદનો મિલનો એક જ મુખ્ય ઉલોગ હડતાલને લીધે નુકશાની વેડે છે. ઇંગ્લાંડમાં મૂડીદારો અને કામદારોનો રાષ્ટ્રીય સંઘ સ્થપાય છે જેને પરિણામે હવે બેની વચ્ચે તકરારો જ નહિ થાય ત્યારે આપણે અહીં એક હડતાલનું સમાધાન કરી ચકતા નથી.

જમશેદપુરની હડતાલ હજી આસપાસ કરે છે. કલકત્તામાં લુગાઇની ચરઆતમાં શહેરમાં ઝાડુ કાઢનારાઓની હડતાલ પડી હતી. હડતાલના નેતાઓને અને તેમાં ખાસ કરીને તેનાં પ્રમુખ મિસ પ્રભાવતી દાસગુપ્તને કેદ કરવાથી સ્થિતિ ઘણી ગંભીર થઈ બત પણ ઝાડુ કાઢનારાઓનો પગાર વધારી આપવાથી તે હડતાલ થોડા દિવસ રહી બંધ પડી છે. છતાં હડતાલના દિવસોનો પગાર નહિ આપવાથી ઝાડુ કાઢનારાના મંડળમાંથી કેટલાક સભ્યોએ રાજીનામાં આપ્યાં છે.

આ માસની શરૂઆતમાં લીલુહાની હડતાલ બંધ પડી કામદારો કામે વળગ્યા છે. પણ તેઓ ટકી ન શક્યા માટે કામે વળગ્યા છે, તેમના મનનું સમાધાન થયું લાગતું નથી. અને ભવિષ્યમાં વધારે સારી તૈયારી કરી ફરી હડતાલ પાડે તો નવાઈ નહિ. પણ લીલુહાની રેલવે હડતાલ બંધ થઈ ત્યાં મદ્રાસ ધલાકામાં સાઉથ ઇન્ડિયન રેલવેમાં જમરી હડતાલ તા. ૧૯મી જુલાઈની રાતથી પડી છે. આ હડતાલથી ટ્રેનોનો વ્યવહાર ખોટો થયો એ તો ફીક પણ તે સિવાય પણ ખીન્ન બંધકર પરિણામે આવ્યાં છે. હડતાલિયાઓએ રેલવેના પાટા ઉપર સૂઈ રેલવે અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, જુદી જુદી જગ્યાએ હુમલાં કર્યાં છે, મિલકતનો નાશ કર્યો છે, ટિકિટો ઉપાડી ગયાં છે, જેને પરિણામે પોલિસે ગોળાબહાર પણ કર્યાં છે. સૌથી વધારે બંધકર કૃત્ય તો એ થયું છે કે પાટા ખસેડવાથી સિલોનની ખોટ મેઈલ, મદ્રાસ પેસેન્જર અને બીજી એક પેસેન્જર ટ્રેન ઊંધી પડી ગઈ, અને લોકોના જનને પણ ઊંકસાન થયું છે. આથી ટ્રેનનો ઝાણી કરવી પડી છે અને માત્ર દિવસે જ ચલાવી શકાય છે. છેલ્લા ખખર છે કે સેન્ટ્રલ રેલવે લેબરના પ્રમુખને કેદ પકડ્યો છે. યુનિયને મદ્રાસ અને સીમલા તારો કર્યાં છે કે રેલવે એજન્ટ જે ચાર મુદ્દા ઉપર પંચ નીમવા કહેતો હતો તે ઉપર પંચથી ફેસલો મેળવવા યુનિયન ખુશી છે. યુનિયનના દાવા ગમે તેટલા ન્યાયી હશે તો પણ હડતાલની આ રીતભાતને માટે તેમને દેશમાંથી સહાનુભૂતિ મળશે નહિ. મારક્કાડની રીતો પશ્ચિમની છે, તે ત્યાં કદાચ સ્વતંત્ર દેશોમાં કંઈક ફેરફાર થઈ હશે પણ અહીં પરદેશી અમલમાં એ રીતો ફેરફાર થવાનો સંભવ તેથી થોડો ઓછો છે. અહિંસાને પરમ સિદ્ધાંત તરીકે ન માનનારને માટે પણ અત્યારે તો પોતાનો દક્ષ આગળ મૂકવાને અહિં-સાતમક સાધનો જ કાર્યકારી છે.

એક બાબત તરફ દરેકનું લક્ષ ગયા વગર નહિ રહ્યું હોય. હિંદમાં ઉપરાઉપરી આટલી હડતાલો આપણે કદી સાંભળી નથી. આ હડતાલો લોકોની હાડમારી સૂચવે છે અને સરકારે ખીન્ન કારણો આપ્યા સિવાય લોકોને નિર્બોહનાં સાધનો આપવાં જોઈએ. તેમ જ બીજી તરફથી દુઃખને લીધે મજૂરોમાં સંઘર્ષોદિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને લોકોનેતાઓએ સંયમમાં રાખી તાલિમ આપવાની ખાસ સંભાળ રાખવી જોઈએ.

આનો ખરો ઉપાય તો હિંદનાં વેપાર ઉદ્યોગ ખીલવવાં એ જ છે. અફઘાનિસ્તાન જેવા પછાત દેશમાંથી દર વરસ સંખ્યાબંધ જુવાનો પરદેશથી વેપાર હુન્નર શીખી આવે છે. ધરાન દરવરસ સો વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ મોકલે છે, અને એ બધાં રાખ્યો થોડાં વરસમાં આપણી આગળ નીકળી જશે. માત્ર હિંદ જ સ્થિતનના અમલ નીચે આની આ પછાત દેશમાં નિર્બોહના સાધન વિના રીખાવા સર્જાયું છે.

*

ઇંગ્લંડના વહેપારની સામાન્ય સ્થિતિ
ઇંગ્લંડના વહેપારની સામાન્ય સ્થિતિ
જોતાં વહેમ આવે એવું છે. ઇંગ્લંડની ચડતી યાંત્રિક ફેરફારો હુન્નર ઉદ્યોગમાં થયા તેથી થયેલી છે. એ ફેરફારો ઇંગ્લંડમાં પહેલા થયા તે માત્ર અકરમાત હતો. ઇંગ્લંડ કોઈ રીતે એ ફેરફારોને માટે ખીન્ન દેશો કરતાં વધારે લાયક નહોતું. પણ એ યંત્રકામ તેણે સૌથી પહેલું દાખલ કર્યું. હિંદ જેવો કાચો માલ ઉત્પન્ન કરનારો દેશ અને માલ વેચાતો લેનારો દેશ તેના કળાનમાં હતો એટલે ઇંગ્લંડે ખીલ વગેરેનો ઉદ્યોગ ધણો જ વિસ્તારી નાંખ્યો અને તેથી પેસે ટકે તે એકદમ વધી ગયું. પણ હવે ખીન્ન દેશો પણ હુન્નર ઉદ્યોગમાં વધવા લાગ્યા છે. જર્મની, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, જાપાન જેવાં સદર રાંત્યો તેના દરીદ્ર છે. ચીને

બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર છેલ્લાં થોડાં વરસોથી કરેલો છે, અને તે સ્વદેશી ઉદ્યોગ ખીસવે છે અને હજી વધારે ખીસવશે. ઇંગ્લંડની કોલસાની ખાણો ઊંડી ગઈ છે. અને હવે કૃત્રિમ રીતે વિસ્તારેલો ઉદ્યોગ તે નિભાવી શકે તેવું લાગતું નથી. તેથી તેના મજૂરો બેકાર અવસ્થામાં પડ્યા છે અને ઇંગ્લંડની સરકાર તેથી ચિંતાવુર છે.

તા. ૨૪ જુલાઈના રોજ આમની સભામાં મિ. રેમ્સે મેકડોનેલ્ડે, સરકારની સામે અવિશ્વાસની દરખાસ્ત આણીતાં ઇંગ્લંડના મજૂરોની બેકારી તરફ લક્ષ દોર્યું. તે સંબંધી સરકાર પક્ષથી મિ. બોલ્ડવિને જવાબ આપ્યો. આ જવાબની ટીકા કરતાં મિ. રેમ્સેને કહ્યું કે “હિંદના ખેડૂતની ખરીદવાની તાકાત જો એક અઠવાડિયે ત્રણ ક્ષધિંગ જેટલી વધે તો લેકેશાયરની એક પણ લૂમ કે સ્પિન્ડલ નવડું ન પડી રહે. લોડું અને પોલાદનો વેપાર તેની અસહ્ય સ્થિતિએ મૂકવો હોય તો હિંદ શહેન-શાહતના વહેપારને ચિકસાવવો જોઈએ, તેની જમીન ખેડવાને માટે યંત્રો અને ખાતર વગેરેની ખરીદી માટે પૈસા મોકલવા જોઈએ. એમ કરીએ તો યંત્રોનો ઉદ્યોગ અત્યાર સુધી આપણે ન જોયો હોય તેવો સમૃદ્ધ યથ જાય.”

બંગાળ સરકાર કહે છે કે દેશી વર્તમાન-પત્રોને સરકારના એકેએક પગલા વિશે વહેમ આપ્યા સિવાય બીજો ધંધો નથી. પણ આ રાજનીતિનો બીજો શો અર્થ છે? હિંદની ગંભીર પ્રુટ કરવી હોય તો પણ ઇંગ્લંડ તેને દોહીને વધારે દુધ કાઢી શકે એટલા માટે જ. થોડાં વર્ષો પહેલાં મિ. લોપ્ડ જ્યોર્જને એકા-એક સૂત્રી આવ્યું કે હિંદને રેલવેની ઘણી જરૂર છે અને તે પછી તરત જ એકવર્ષ કમિટી નીમણ તેણે રેલવે વિસ્તારનો પાંચ વરસનો કાર્યક્રમ ધરી કાઢ્યો, અને સ્થિતનું લોડું ખપવા માંડ્યું. ઇંગ્લંડમાં બેકારી વધી અને તરત જ હિંદમાં ખેતીવાડીમાં રસ લેનારા

વાઇસરૉય આવ્યા. હવે આ ખેતીવાડી કમીશન અને ખેતીવાડી પ્રદર્શનો વગેરે વગેરે માત્ર બ્રિટિશ માલ ખપવવાને માટે નથી એમ લોકો શી રીતે માની શકે? આશ્ચર્ય માત્ર એટલું જ છે કે મદાસલાએ બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરવાનો ઠરાવ ક્યો છે છતાં કેમ તેને માટે કોઇ જખરદસ્ત કાર્યક્રમ ઘડાતો નથી.

*

ઇંગ્લંડનો મજૂરપક્ષ

આ પક્ષ ઉપર હિંદના કેટલાક વિચારકો વિશ્વાસ મૂકે છે કે તેઓ આપણને સ્વતંત્રતા આપશે. પણ જ્યાંસુધી ઇંગ્લંડની બેકારીને માટે હિંદમાંથી ધંધો મેળવવા સિવાય બીજો કોઇ માર્ગ નથી ત્યાંસુધી મજૂર પક્ષ પણ હિંદને શી મદદ કરી શકવાનો હતો? રેમ્સે મેકડોનેલ્ડે અનેકવાર હિંદને હુમીનિયન સ્થિતિ આપવાનાં વચનો કલાં છે પણ તે માત્ર ચૂંટણી સમયનાં વચનો છે. મજૂર પક્ષની એક આજી બીજ પક્ષો જેટલી જ સામ્રાજ્યવાદી છે. સામ્રાજ્ય કમિશનમાં તેણે જ બે સભ્યો નીમ્યા છે. હા, તેમનામાં બીજી આજી છે, તે પેલા પક્ષથી જુદી પડવા માગે છે, પણ તે સ્વતંત્ર પક્ષ યદી શકે એવી હજી વક્કી નથી.

દરમિયાન કોમનવેલ્થ લેગર કોનફરન્સમાં મજૂર પક્ષનું ખરું વક્ષણ દેખાયું. ૧૯૨૫ ની બેઠકમાં હિંદને તરત સ્વરાજ આપવાનો ઠરાવ થયો હતો. તે ઠરાવ અને તે સાથે સામ્રાજ્ય કમિશન તરફ તિરસ્કાર દર્શાવનારો ઠરાવ હિંદના પ્રતિનિધિ દિવાન ચિમનલાલે આપ્યો તે કામ-દાની ખારીજી ઉપરથી પ્રમુખ મિ. લેન્સબરીએ કાઢી નાંખ્યો. દિવાન ચિમનલાલ પોતાનો વિરોધ જતાવવા સભા છોડી ચાલ્યા ગયા.

*

ચિદંબર યુનીવર્સિટી

સર અન્નમલાઇ ચેટ્ટિયારે જે કોલેજ સંસ્થા સ્થાપી હતી અને જેને તેઓ ચલાવવા હતા

તે સંસ્થા અને તે ઉપરાંત વીસ લાખની રકમ તેઓએ મદ્રાસ સરકારને સોંપી છે જેમાંથી એક છાત્રો માટેની યુનીવર્સિટી થશે. વિદ્યાર્થીઓ યુનીવર્સિટીનાં છાત્રાલયોમાં રહીને જ ભણે અને યુનીવર્સિટી માત્ર પરીક્ષા લેવાનું કામ ન કરતાં શિક્ષણ આપવાનું પણ કામ કરે જે છટ છે એમ સેક્સર કમિશનના સમયથી મનાતું આવ્યું છે અને સરકારે તેથી આ ઉદાર રજાસ્ત સ્વીકારી છે. સરકાર પણ આમાં વીસ લાખ રૂપિયા આપશે અને વરસોવરસ થતા ખર્ચ માટે દોઢ લાખ ભુદા આપશે. આ સંસ્થાના ખાસ વિષયો સાહિત્ય, વિજ્ઞાન અને પૌરસ્ત્ય વિદ્યા (arts, science and oriental learning) રહેશે અને એક કન્યાર વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની સગવડ મળશે.

*

મુંબઈ યુનીવર્સિટી

મુંબઈ યુનીવર્સિટીએ એક યુનીવર્સિટી પબ્લિકેશન બોર્ડ એટલે પુસ્તક પ્રકાશન મંદિર બ્રહ્મવાનો ઠરાવ કર્યો છે. તેના સભ્યો નીચે પ્રમાણેનું કામ કરશે.

૧ યુનીવર્સિટી તરફથી એક સામયિક બહાર પાડવું.

૨ અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ અને શૌધખેત્રમાંથી પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય હોય તે પ્રસિદ્ધ કરવું.

૩ બીજું કોઈ પણ યોગ્ય સાહિત્ય કે વિજ્ઞાનનું પુસ્તક બહાર પાડવું.

૪ સિન્ડિકેટની મંજુરીથી પાઠ્યપુસ્તકો બહાર પાડવાં.

૫ યુનીવર્સિટી તરફથી લાપણો અપાવવાં.

૭ળા આપણી કેળવણીમાં સેશ્વરવાદની દૃષ્ટિ દાખલ થઈ શકે કે કેમ તેનો વિચાર કરવા એક સમિતિ પણ નીમણ છે. આ દૃષ્ટિ શી રીતે દાખલ કરવી તે સંબંધી તો સમિતિનું નિવેદન આવ્યા પછી જ ખબર પડે. પણ

સ્વદેશની દૃષ્ટિ કેળવણીમાં દાખલ થઈ શકે કે કેમ તે વિશે આ યુનીવર્સિટી કોઈ વિચાર કરી શકશે ?

*

કલકત્તા યુનીવર્સિટી

કલકત્તા યુનીવર્સિટી ખોટમાં કામ કરે છે. આ વરસ શ્રી અને અનુસ્નાતક અભ્યાસને અંગે બજેટમાં રૂ. ૭૮, ૭૮૬ ની ખોટ આવે છે. લો કૉલેજ ફંડમાં પણ રૂ. ૭૦૦૦ ની ખોટ આવે છે. જુનની ૩૦ મીએ રૂ. ૫૭,૦૦૦ ની ખોટ આવશે અને તે હંભામી રીઝર્વ ફંડમાંથી કાઢતાં પાંચ હજારની તૂટ રહેશે. જો આ પ્રમાણે જ ચાલ્યા કરશે અને સરકાર મદદ નહિ કરે તો કાયદાથી નક્કી થયેલાં પાંચ વરસો પૂરાં થયે યુનીવર્સિટીએ શિક્ષણનું કામ છોડી દઈ માત્ર પરીક્ષાનું કામ કરવાનું રાખવું પડશે.

*

બારડોલી સત્યાગ્રહ

બારડોલી સત્યાગ્રહ એટલા જોસથી ચાલે છે, આખા દેશમાં તેની અસર સપાટાબંધ વધતી જાય છે કે એક માસમાં તે સંબંધી બનેલા બનાવો જ માત્ર એકઠા કરી મૂકતાં ઘણી જગા જોઈએ. આપણે મુખ્ય મુખ્ય બનાવો જોતાં પ્રથમ તો એ જણાવવું જોઈએ કે બારડોલી તાલુકાનાં માણસો સ્ત્રી અને પુરુષો પોતાના નિશ્ચયમાં એટલાં જ મક્કમ છે. ગયે મહિને જે હથિયારબંધ પોલિસ ઉતરવાની વાત બહુ દતી તે મુજબ થોડા પોલિસો પ્રથમ ઉતાર્યા અને સ્પેશિયલ પોલિસ મુખરિન્ડેન્ટ તરીકે મિ. હીલીને ત્યાં નીમ્યા. તે વખતે તો સરકારનો વિચાર બારડોલી ઉપર સખ્તાઈ કરી, નેતાઓને કેદ કરીને સત્યાગ્રહ દાખી દેવાની જ નીતિ અમલમાં મૂકવાનો હતો, પણ મી. હીલીના રિપોર્ટ ઉપરથી કે કોણ જાણે શાખી, સરકારને માત્ર તે વખતે માણસ પડ્યું કે બારડોલીનો સત્યાગ્રહ

સત્ય હકીકત છે, હસી કાઢવાનો નથી અને વિચાર પડતો મૂકાયો. તે પછી જ કમિશનર સાહેબે ખારડોલીની મુલાકાત લઈ એ હકીકતની ખાત્રી કરી અને ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ના ખબરપત્રીએ પણ મુલાકાત લીધી. આ ખબરપત્રીએ જોયું કે ખારડોલીનું બગ સાચું હતું ત્યારે તેણે ખારડોલીમાં રશિયન બોલ-શેવિઝમ આવ્યાની ખૂબ ઉઠાડી. પણ આ બધાથી એટલું નહીં થયું કે ખારડોલીના મક્કમ-પણાની વાત સાચી છે.

મુંબઈએ ખાસ ખારડોલી દિવસ તા. ૪-૭-૨૮ ને રાજ ઉજવ્યો. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓએ વરસતે વરસાદે જગૈં સરવસ કાઢ્યું, મુંબઈના જુવાનોએ પોતાના પ્રેમશૌર્યનો એક વધુ દાખલો દેખાડ્યો. તે જ રીતે પૂનામાં કૌસિક ઉવડવાને દિવસે એટલે તા. ૨૩ જુલાઈએ પૂનાના વિદ્યાર્થીઓએ સરવસ કાઢીને પોતાનો અભિ-પ્રાય ગવર્નરને દર્શાવ્યો હતો.

ખારડોલીની સ્થિતિ, સાચી છે તેવી જણાતાં મુંબઈના નામદાર ગવર્નર સીમલા વાઇસરોયની સલાહ લેવાને ગયા. અને પાછા ફરતાં તેઓ સુરતમાં ખારડોલીના પ્રતિનિધિ મંડળને મળશે એમ બહાર પડ્યું હતું. તે સંબંધી ઘણી જગ્યાએ એવી આશા રખાઈ હતી કે ના. ગવર્નર પોતાના ઓફિસરોના આગ્રહથી ન તણાતાં એક ખરેખરે સમાધાન ખારડોલીના લોકો સાથે કરી પોતાની દીવસોજ બતાવશે. પણ તે પ્રસંગે ગાંધીજીએ જણાવ્યું હતું કે આ મુલાકાત ખારડોલી સાથે સમાધાન કરવાની હોય તેટલે જ અંશે લોકો ઉપર નાસ વર્તાવવાની સમિતિને માટે પણ હોય. સુરત મુકામે ખારડોલી તરફથી શ્રીયુગ વલ્લભભાઈ અને ખારડોલીના બીજા કાર્યકર્તાઓ અને નામદાર ગવર્નર વચ્ચે જે મુલાકાત થઈ તે ઉપરથી જણાય છે કે કેટલાકે બાધેલી આશા કરતાં ગાંધીજીની ચેતવણી સાચી હતી. દિંદી વેપારીઓની ચેતરને

ના. ગવર્નર સાથે જે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો હતો તેમાં ના. ગવર્નરે જે સરતો કરેલી હતી,—અને તે વખતે ખારડોલીની ખરી હકીકત સરકાર જાણતી નહોતી—તે કરતાં જરા પણ વધારે ઉદાર સરત સરકારે કરી નથી. સરકારને મન પોતાની પ્રતિજ્ઞા કરતાં કશું બીજું વધારે મહત્વનું નથી. આ મુલાકાતને અંતે સમાધાન નથી થઈ શક્યું. બન્ને પક્ષે તરફથી જે જે સરતો રજુ થઈ હતી તે નીચે પ્રમાણે છે:—

સત્યાગ્રહ પક્ષ-(૧) સત્યાગ્રહી કેદીઓ છૂટવા જોઈએ; (૨) ખાલસા થયેલી (પછી તે વેચાઈ હોય કે ન હોય) જમીનો પાછી મળવી જોઈએ; (૩) ભેંસો દારૂ ઇત્યાદિ હરરાજ થઈ ગયાં કે વેચાયાં છે તેની બખર કિંમત પાછી મળવી જોઈએ; (૪) તલાટી પટેલ વગેરેને બરતરફ કરવામાં આવ્યા હોય તો તેમને પોતાની જગ્યા પાછી મળવી જોઈએ, અથવા જેમણે રાજનામાં આપ્યાં છે તેમને પાછાં ખેતવાની પરવાનગી મળવી જોઈએ; (૫) સત્યાગ્રહને અંગે જે બીજી સગવડો થઈ હોય તે રદ થવી જોઈએ.

સરકાર પક્ષ કહે છે કે (૧) જૂના ધોરણ પ્રમાણે સરકારી મહેસુલ ભરાઈ જવું જોઈએ અને જૂની અને નવી કીસનો તફાવત તીજેરીમાં ભરવો જોઈએ; (૨) ચાલુ દિલચાલ બંધ પડવી જોઈએ.

અને તે પ્રમાણે થાય તો જ પહેલાં કલા મુજબ ખાસ તપાસણી માટે નીમ-લક કરે અને તેમાં જે કાંઈ ગણતરીની કે બીજી ભૂલ હોય કે કોઈ પણ વ્યક્તિને કે આખા વર્ગને નુકશાન કરતી કોઈ બીના હોય તે વિશે તપાસ કરવાની તેને સત્તા આપે. આ તપાસ સમિતિ પણ બિન અમલદારોની ન હોઈ ચક્રે કારણકે જમીન મહેસુલ આકારનું એ સરકારની કાયદેસર ફરજ છે એમ સરકાર સમજે છે. સરકાર ખુદથી તપાસ કરાવવા દા પાડે છે, જરૂર પડે તો કોઈ હકીકત ન્યાય-

ખાતાના અધિકારી પાસે પણ તપાસાવાય પણ જમીન મહેસુલના સિદ્ધાન્તોની તપાસણી તેમાં ન થઇ શકે.

સત્યાગ્રહ પક્ષની સરતો ચોક્કસ અને વાજબી છે. સરકાર પોતાની જૂની દલીલોને વળગી રહીને સત્યાગ્રહ પક્ષની હકીકત સમજવા પૂરતી પણ ઉદારતા દર્શાવી શકતી નથી. તેમાં પણ સરકારને નવી આકારણી મુજબ પૈસા ભરાવવાનો આગ્રહ શાથી થઇ ગયો છે, એમ ન કરે તો કયો કાયદો ભાંગી જવાનો છે તે અમને સમજતું નથી, અને ખારડોલી તરફથી કોઇ ત્રાહિત પોતાની મેળે સરકારમાં એ રકમ ભરે તો ચાલે એમ સરકાર માને છે તે તો હોકરમત જેવું લાગે છે. છતાં સરકારને તે કશુંજ હોય તો આપણે તેટલા સારૂ સમાધાની થતી નહિ અટકાવીએ, પણ એ તફાવત વિના સરકારને કાયદો આડો આવે છે તે સમજાતું નથી.

અસાર સુધી ધાડ પાડવાની માફક જમીનો કરી સારે કાંપદા આડા ન આવ્યા અને હવે માત્ર થોડા પૈસા ન ભરાય તો સમાધાન ન થઇ શકે એટલી બધી કાયદાની તાંબુક લાગણી સરકારની થઇ ગઈ એ નવા-જની વાત છે.

સુરત, ભરૂચ અને ખેડમાં જિલ્લા પરિષદો મરાઈ હતી તેથી અમદાવાદમાં ગઇ તા. ૧૫ નીએ ભરાઈ. આગલી પરિષદો પેઠે આમાં પણ શ્રીયુત કેળકર એટલે પર પ્રાન્તના જ પ્રમુખ હતા, જે એમ બનાવે છે કે દિંદમાં ખાવા પ્રશ્નોમાં પ્રાન્તભેદ નથી, પણ હિત અને સમભાવનું સ્વાભાવિક ઐક્ય છે. અમદાવાદે શ્રીયુત-વલ્લભભાઈને ખારડોલી વિશે બોલતાં તો આ પ્રથમ જ સાંભળ્યા. આખો પ્રોતાવર્ગ મંત્રમુગ્ધ થઈ સાંભળતો હતો. શહે-ના લોકોને પણ આ સત્યાગ્રહ ઉપર કેટલી વફા છે તે ત્યાં જણાતું હતું. ઉચિત પ્રસંગે

શહેરમાં પણ જે સત્યાગ્રહ કરવામાં આવે તો જરૂર સામાન્ય વર્ગ તરફથી તેને ટેકા મળે તેમાં સંશય લાગતો નથી. ખારડોલીએ વધારે કેમ ન કરવી એ ગીસીસ બીસન્ટની સૂચનાને અવગણા છે.

ખારડોલી ફાળો તા. ૨૩-૭-૨૮ ના રોજ રૂ. ૩,૧૬,૦૪૬-૩-૦ જેટલો થયો છે.

આ ખારડોલી સત્યાગ્રહનું એક પરિણામ એ આવ્યું છે કે પ્રજના અધા પક્ષે સત્યા-ગ્રહના કાયદેસરપણા વિશે એકમત થઇ ગયા છે. સર્વેન્ટસ ઑફ ઇન્ડિયા સોસાયટીએ શ્રીયુત હૃદયનાથ કુંઝર અને વડે મારફત શ્રીયુત અમૃતલાલ ઠક્કરની મદદથી ખારડોલીની તપાસ કરાવી અને તેમણે ફરી તપાસણી વિશે મત જાહેર કર્યો. શ્રીયુત મોતીલાલ નહેરૂ, તેજ બહાદુર સમ્રુ અને પાથોનિયર અને સ્ટેટ્સમેન પણ ખારડોલીના પક્ષમાં અભિપ્રાયો દર્શાવે છે.

શ્રીયુત વલ્લભભાઈ પટેલે આ વખતે ખાર-ડોલી તાલુકામાં દારૂનાં પીઠાંની હરરાજ ચાપ ત્યારે કોઇએ હરરાજ ન બોલવી એવી વિનંતી બહાર પાડી હતી. સરકારના દારૂખાતાએ એક પારસી ખાતેદાર ઉપર જમી વગેરેના અત્યાચારમાં જે મદદ કરી તેથી દારૂના ઇન્ચાર્જ-રોને એ લાજિમ છે કે તેમણે હવે ઇન્ચાર્જ ન રાખવો. શ્રી વલ્લભભાઈની જાહેર વિનંતીની બરાબર અસર થઈ છે. ખારડોલી મુકામે જે હરરાજ થઇ તેમાં પારડીના ૧૩૮માંથી ૪૨, ચોરાસીનાં ૧૨૭માંથી ૨૯ માંડવા લેવાયા. ચીખડીના ૭૭ માંથી ૧ લેવાયો પણ તેના કંડાકટ લેનાર પાછો ફરી ગયો અને વલ્લભજી જલાલ પેર માટે કોઇ હરરાજ બોલ્યું જ નહિ. ખારડો-લીના તોફાની વાતાવરણમાંથી દૂર જઈ સુરતમાં હરરાજ કરવાને ગયા તો ત્યાં પણ સત્યાગ્રહીઓ પહોંચી ગયા, તેમાંથી શ્રીમતી મોહુ બહેન પીટીટ એક બીજાં પારસી બહેન, ડૉ. ચીઆ અને શ્રીયુત મણીલાલ કોઠારીને હરરાજમાં લોકોને

સમજાવના દૂર કરવા કેદ કર્યા, અને દરરાજ પરી થયે છોડી મૂક્યાં છતાં દરરાજનું પરિણામ આવી શક્યું નથી. સરકારે હવે દરરાજ કરવાનું વખત તારીખે મુકવની રાખ્યું છે.

ગમે માસ કૌંસિલમાંથી રાજનામાં આપેલા ગુદરથો પાછા ખીન દરીફ ચૂંટાયા છે. તે ઉપરાંત શ્રીયુત સાલજી નારાયણએ પણ રાજનામાં આપેલું તે પણ પાછા ચૂંટાયા છે. તા ર૩મી એ કૌંસિલ ઉપડનાં આ વખતની એકમાં ના. ગવર્નરે, ભાષણ કરવાનો રિવાજ નથી છતાં, 'ખારડોલીના મામલા વિશે લાંબુ' ભાષણ કર્યું છે. અંગ્રેજ ભાષા બેઠાયેલી છે અને તેમાં ગમે તેવી ધમકી પણ કેવી સિદ્ધ ભાષામાં દબ શકાય છે તેનો એ નમૂનો છે. ભાષણનો સાર એ છે કે પોતે દિલ્લા મિત્ર છે છતાં જો ખારડોલીની પ્રજા સત્યાગ્રહ આગ્રહ રાખશે તો કાયદાની ખાતર તેમને એવાં પગલાં ભરવાં પડશે કે જોને પરિણામે પ્રજાની પ્રગતિ ધણાં વરસો સુધી અટકી પડશે અને એ ધાને રૂઝાનાં વાર લાગશે. ના. ગવર્નર તો આ ધમકી નથી એમ સ્પષ્ટ કરે છે પણ તેમની પછવાડે ઇંગ્લંડમાં અર્સ વિન્ટર્ટને જે સજ્જો ઉચ્ચાર્યા છે તે પણ જોવા જોઈએ. તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે આ ગેરકાયદેસર હીલચાલ 'કચરી' નાંખવામાં આવશે. ના. ગવર્નરે કૌંસિલને આ ઉપર વિચાર કરવા ૧૪ દિવસની મદેતલ આપી છે. એટલે દમખા ખારડોલી નજામાં કરી નવાનૂની નથી.

કૌંસિલમાં આ ખારડોલીના પ્રશ્ન ઉપર જ એક નવો રાષ્ટ્રીય પક્ષમેળ થયો છે. તેમાં સિદ્ધ સિવાય સર્વ છે. દાઢ તેનું સંખ્યામજ ૫૦ જેટલું છે. આ પક્ષે કૌંસિલનું કામ મુકવની રાખવાના દરાવની નોટિસ આપી છે.

ઇંગ્લંડમાં ખારડોલીએ ત્યાંની પ્રજાનું ખાતર એવવા માંડ્યું છે. 'માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયને' પ્રજાને ચેતાવી છે કે ખેડનો રાજદારી નેતાઓને મદદે બોલાવે એવો દિવસ આવે તેથી સરકારે ચેતાનાં મહેતું જોઈએ. તે એવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે સાધમન કમિશને આ સરકારી મહેતુલ પદ્ધતિ મુકારવાને લક્ષામણ કરવી જોઈએ અને એવી લક્ષામણ અમલમાં આવે ત્યાં સુધીને માટે મહેતુલ લેવાનું મુકવની રાખવું જોઈએ.

એક વાત નિશ્ચિત છે. ખારડોલી સત્યાગ્રહ મુંખની ધારાસભાની મદદથી નથી શરૂ થયો. ઉલટો કાયદેસર ધલાને બંધ પડતાં શરૂ થયો છે. આ સત્યાગ્રહ પોતાની માગણીના ન્યાયીપણાના અને પોતાના આત્મમજ ઉપર શરૂ થયો છે અને હવે તો તેને આખા દેશનો ટેકો છે—ભલે સરકાર કૌંસિલમાં અન્યથા જનાવી શકે—એટલે તેને મારે જીત સુધી આગળ જવું એ એક જ માર્ગ છે. અને ખારડોલીને ઓળખે છે તે એમ જ જાણે છે કે આ લડનનું વિજય સિવાય બીજું કાંઈ પરિણામ આવવાનું નથી.

બારડોલીનું રહસ્ય

બારડોલીનો વિજય

ઐતલે આત્મશુદ્ધિ

એમ જે ન સમજ્યા

હોય તે બારડોલીની

લડતને સમજ્યા જ

::: નથી. :::

મોહનદાસ ગાંધી

સરદાર વલ્લભભાઈ

ચિત્રાકર: ડી જી માધુલીકર, મેનપ, મે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૬

બીજો આવણ : ૧૯૮૪

અંક ૪

વીર વલ્લભભાઈ

“ બાપુનો સંદેશ ભાંગ્યો તૂટ્યો પણ લોકોને પહોંચાડનારા કેટલા ઓછા છે? બાકી કેણુ આપણે? આપણે કર્યું શું? બાપુએ નાહકના ચઢાવી માર્યા?”

બારડોલીના વિજય માટે ધન્યવાદના તારો ઉપર તારો આવી રહ્યા હતા ત્યારે વલ્લભભાઈએ ઉપર ટાંકેલા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા. એટલામાં વલ્લભભાઈએ કરેલું કામ, તેમની ગાંધીજી પ્રત્યેની ભક્તિ, તેમની નમ્રતા બધું આવી જાય છે. એમના કામની કિંમત આંકવાનો આજે સમય નથી, હજી તો કેટલું ચે કામ ઈશ્વરે તેમને હાથે કરાવવું ધાર્યું હશે. ભારતના સ્વાતંત્ર્યના ઇતિહાસમાં તેમના સ્થાનની આજે વાત કરવી એ પણ મૂખ્યોઈ ગણાય. આજે તો તેમનો થોડો પરિચય કરીએ એટલું જ.

‘ટાઈમ્સ’ના અગ્રપત્રી ન્યારે બારડોલીમાં આવીને સ્તબ્ધ થઈ ગયો ત્યારે તેણે વલ્લભભાઈને જોયા વિના તેમના કામની કિંમત આંકી લીધી, અને મુંબઈ જઈને લખ્યું કે બારડોલીમાં ‘એક્ષેવિઝમ’ ચાલી રહ્યું છે, અને તેના લેનિન વલ્લભભાઈ છે. બારડોલીનું અદ્ભુત સંગઠન લેનિનની સંગઠનશક્તિની યાદ આપે એવું છે એમાં જરાય શંકા નથી, અને લેનિનના પ્રત્યક્ષ દર્શન વિના લેનિનની છબિ ઉપરથી કહું તો વલ્લભભાઈ લેનિનને ઠીક મળતા આવે છે. પણ વલ્લભભાઈ સાથે બહુ રહ્યા પછી, તેમની બોલચાલ, તેમનું હાસ્ય, તેમનું તેજ, તેમના રાગ અને આવેશ જોયા પછી તિલક મદારાજનું વધારે સ્મરણ થાય છે. એકવાર અચાનક વલ્લભભાઈની લાંબી મૂંઝે અને મક્કમ જડામાં જોઈને તિલક મદારાજની મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ થયેલી ત્યારપછી એ સાચા મનમાં વધારેને વધારે દૃઢ થતું ગયું છે. એવી રીતે ઘણીવાર કેટલીક મૂર્તિઓએ ઐતિહાસિક મૂર્તિઓનું સ્મરણ કરાવ્યું છે. દાખલા તરીકે

મૌ. શૌકતઅલીને જોઈને બકુનિનની છબિ યાદ આવી છે, શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલને જોઈને કલેમેન્સો યાદ આવે છે, મુંબઈના એક સુવિખ્યાત વકીલ હમેશાં મને સેસિલ રોડ્ઝનું સ્મરણ કરાવે છે, અને મારા મિત્ર કૃપાલાની જ્યારે દાદી રાખતા ત્યારે એકવાર મળશે ત્યાર વાગે ચાંદનીમાં તેમની સાથે બનારસ રોડને જતાં તેમની આખી આકૃતિથી શિવાજી મહારાજનું સ્મરણ થયેલું તે હજી યાદ છે. આ તુલનાઓમાં કેવળ કલ્પનાએ નથી કામ કીધું, અવલોકને સારો ભાગ ભર્યો છે, અને જેમ જેમ જે જુદી જુદી વ્યક્તિઓના સમાગમમાં હું આવતો ગયો છું તેમ તેમ ખીજી મૂર્તિઓ સાથેનું મેં અવલોકેલું તેમનું સામ્ય વધતું જતું લાગ્યું છે. આમાં મારા અવલોકનનો દોષ હોવાનો ભલે સંભવ હોય. ગમે તેમ હો, વલ્લભભાઈને જોઈને જેને તિલક મહારાજ યાદ ન આવતા હોય તેને પણ વલ્લભભાઈ અને તિલક મહારાજની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓનું સામ્ય લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ હોય એવો મને વિશ્વાસ છે. આ સામ્યનો વિચાર કરતાં તિલક મહારાજની અગાધ વિદ્વત્તા અને વિપુલ શાસ્ત્રગાનને હું ધડીકવાર ભૂલી જઈ છું એ કબૂલ કરું છું. વલ્લભભાઈને પોતાને આ વિષે કહીએ તો તેઓ તો એ તુલનાને હસી કાઢે છે. તેમને પોતાની મહત્તાનું ભાન બહુ ઓછું હશે, જે કે ઉપર ઉપરથી જોનારાને એમ લાગે કે એ જાન તેમનામાં વધારેમાં વધારે હશે. આ અવળી છાપ પાડવાની વિશેષતા પણ તિલક મહારાજ અને વલ્લભભાઈ બંનેમાં સમાન છે. ઉપરથી બંને જેટલા અભિમાની લાગે તેટલા જ અંતરથી નિરભિમાન, ઉપરથી જેટલા રૂક્ષ અને પરુષ લાગે તેટલા જ અંતરથી સૌમ્ય અને મૃદુ, ઉપરથી જેટલા અટપટા અને અમેઘ લાગે તેટલા જ અંતરથી સરલ અને ઝંજી, ઉપરથી જેટલા જાડા જણાય તેટલા જ બંને અંતરથી અળગા.

પણ આ તુલનાને હું આગળ નહિ લંબાવું, કારણ આગળ ઉપર મારે એ જ વસ્તુ ઉપર આવવું છે.

‘મહાપુરુષ’

એમ તો આ બંને મહાજનો વચ્ચે અસામ્ય બહુ જણાય છે. વલ્લભભાઈ ખેડૂત કુટુંબમાં જન્મેલા, પોતાની જન્મતિથિની પણ તેમને ખબર નથી, તેમની માતાને ખબર હોય તોપણ તારીખ તો કેાઈ જાણતું નથી. ‘નિશાળમાંથી એક ખોટી તારીખ મળે છે ખરી’ એમ ઘણીવાર તેઓ હસતાં હસતાં કહે છે. તિલક મહારાજનો જન્મ તો શિષ્ટ શાસ્ત્રી કુટુંબમાં થયેલો, જન્મથી જ એવા સંસ્કાર કે તિલક મહારાજને તો પોતાના જન્મની તિથિ જ નહિ પણ ધર્મ-પણની પણ ખબર હશે. રમતગમતમાં તેમને જેટલું આપણાં શાસ્ત્રોનું અને ઉત્તમ સાહિત્યગ્રંથોનું ગાન મળ્યું તેટલું વલ્લભભાઈને કેવળ આસપાસનાં ખેતરોનું અને ગામડાંઓનું મળ્યું હશે. એકવાર મને કહે: “મારા પિતાને મને ભણાવવાનો શોખ બહુ. રોજ સવારના પહોરમાં ખેતરે લઇ જાય, ખેતરમાં કામ કરવા નહિ પણ આવતાં જતાં રસ્તે પાડા બોલાવવા અને પલાખાં ગોખાવવા લઇ જાય. ગુજરાતી સાત મુઠ્ઠી તો ભણ્યા, પણ પછી શું કરવું? અમારી શાળાના માસ્તરને તો બધાને સિનિયર માસ્તર બનાવવાની લારે. હોંશ હતી. મારી પણ એ જ દશા યાત, પણ એવામાં ગામડામાં ગામડી અંગ્રેજી શાળા નીકળી. આપણે તુરં તેમાં જોડાયા. ત્રણ ચોપડી ત્યાં ભણ્યા. ચોથી અને પાંચમી પેટલાદમાં અને પછી મૅટ્રિક થતાં મુઠ્ઠીમાં નરિયાદ અને વડોદરા એમ બે સ્કૂલો બદલેલી.” આમ તિલક

મહારાજને જેટલી વ્યવસ્થિત કેળવણી મળી હશે તેટલી જ અવ્યવસ્થિત કેળવણી વલ્લભભાઇને મળી એમ કહેવામાં આવે નથી.

આ ત્રણે સ્થાનની શાળાઓમાં તેમણે ગાળેલો સમય બાળપણને માટે ઐતિહાસિક કહેવાય એવી ઘટનાઓથી ભરેલો હતો. એ સમયમાં આપણને ભાવી વીર યોદ્ધાનાં દર્શન થાય છે. શાળામાં રહેજે સેનાપતિનું પદ ભોગવતા હશે, કારણ ત્રણે ઠેકાણે અનેકવાર શાળા ખાલી કરાવેલી. પેટલાદનો પ્રસંગ તો તેમને યાદ નથી, પણ નડિયાદના અને વડોદરાના પ્રસંગો તેઓ કાંકવાર સંભળાવે છે. નડિયાદમાં એક શિક્ષક શાળામાં વાપરવાના સાહિત્યનો વેપાર કરતા હતા તેની સામે એ સાહિત્ય તેમની પાસે ખરીદવા વિરુદ્ધ હીલચાલ કરેલી. એને અંગે હડતાળ પડી છ દિવસ શાળા બંધ રહેલી. આખરે પેલા શિક્ષકને નમ્રું પડેલું.

વડોદરાની કારકીર્દી વધારે નોંધવા લાયક છે. નડિયાદથી વડોદરા જવાનું મુખ્ય કારણ ત્યાં અંગ્રેજ વધારે સારું શીખવાય છે એમ સાંભળેલું એ હતું. એક ઠેકાણેથી ખીજે ઠેકાણે જવામાં તેમને કાંઈ ઝાઝો વિચાર હોય જ નહિ. પેટલાદ ભણતા હતા ત્યારે કરમસદ—જન્મસ્થાને—દર અડવાડિયે આવે, અને સાત દહાડાનું સીધું બાંધી જાય, ભાડે રાખેલા ઘરમાં સાત આઠ છોકરા રાંધી ખાય. પોતે રાંધવામાં બહુ ભાગ લેતા હોય એમ માનવાને કારણ નથી, કારણ ભવિષ્યમાં રાંધવાની પરીક્ષા થઈ તેમાં તેઓ પાસ ન થયેલા એ આપણે જ્ઞેયું. પણ બાળપણથી જ ઘર છોડી બહાર જઈ ભણવાનું સાદસ ભાવી સાહસોની આગાહી આપે છે. પણ હવે વડોદરાના પરાક્રમ ઉપર આવું. સંસ્કૃતમાં બહુ રસ પડતો ન હોવાને લીધે મૅટ્રિકમાં આવતાં સંસ્કૃત છોડી ગુજરાતી લીધેલું. ગુજરાતી શીખવાનાં તે વેળા શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગના પ્રસિદ્ધ ‘છોટાલાલ માસ્તર’ હતા. ગુજરાતી શીખવતા, પણ દેવભાષા છોડીને ગુજરાતી શીખવા આવનાર તરફ રહેજે તેમને અણુગમેા રહેતો હશે. જે દિવસે વલ્લભભાઈ તેમના વર્ગમાં જોડાયા તે દિવસે છોટાલાલ માસ્તર તેમને કહે : ‘આવો મહાપુરુષ ! ક્યાંથી આવ્યા ? સંસ્કૃત છોડી ને ગુજરાતી લો છો પણ સંસ્કૃત વિના ગુજરાતી આવડે જ નહિ એ ખબર છે ?’ એમ કહીને સંસ્કૃત અભ્યાસના ઘણા લાભો ગણાવ્યા. એટલે વિદ્યાર્થી વલ્લભભાઈ ધીમે રહીને બોલ્યા : ‘પણ સાહેબ, અમે બધા સંસ્કૃતમાં જ રહેતે તો આપ પછી શીખવત કોને ?’ શિક્ષક ખીજ્યા. પાછલા બાંક ઉપર ઊભા રહેવાની સજા થઈ. તે સજા તો સુખે ભોગવી પણ એ ઉપરાંત સજા થઈ તે ભોગવવાની ના પાડી. શિક્ષકે દુક્રમ કર્યો : ‘મહાપુરુષ ! જાઓ, એક એકાંથી દશ એકાં સુધીનો પાડો લખી લાવજો.’ એક દિવસ થયો, બે દિવસ થયા, રોના લખી લાવે ? માસ્તર સાહેબ રોજ ચીડાતા જાય અને રોજ શિક્ષા વધારતા જાય : ‘જાઓ કાલે બે વાર લખી લાવજો’, ‘કાલે ચાર વાર’, ‘કાલે આઠ વાર’ એમ બસે પાડા લખવાને દુક્રમ થયો ત્યાં સુધી ‘મહાપુરુષ’ના ઉપર અસર ન થઈ. શિક્ષક શિક્ષા વધારતા ગયા, અને શિષ્ય શિક્ષા મૂંઝે મોઢે સાંભળતા ગયા. એક દિવસ છોટાલાલ માસ્તરે પૂછ્યું : ‘કેમ લખી લાવવા છે કે નહિ ? કે બીજી શિક્ષાનો વિચાર કરૂં ?’ શિષ્યે જવાબ આપ્યો : ‘૨૦૦ પાડા તો લાખો હતો પણ તેમાંથી ૨ મારકણા નીકળ્યા તે દરવાજા આગળથી નાશી ગયા એટલે કાંઈ ન રહ્યું !’ પોતાના વિદ્યાર્થીના આવો મસ્ત વિનોદ સમજવાને અને સહન કરવાને માટે તો આ જમાનાના શિક્ષકો પણ તૈયાર ન થાય. છોટાલાલ માસ્તરે ‘તે ન સાંખ્યો,

એટલે તેને વધુ ધમકી આપી. બીજો દિવસે પાહું પૂછવામાં આવ્યું. બીજો દિવસે જરાય ખસિયાણા પડ્યા વિના વક્ષભભાઇએ વિનોદને આગળ વધાર્યો. શિક્ષકની આગળ જઇને કહ્યું: 'હા લખી લાવ્યો છું' એમ કહીને એક કાગળ બતાવ્યો. તેમાં લખ્યું હતું: 'અરે પાડા.' છોટાલાલ ભારતરની અહિંસાને ધન્ય છે કે તેમણે આ અપમાનનો સ્વૂલ પ્રહારથી જવાબ ન આપતાં આ ન સુધરી શકે એવા નોંઠાર છોકરાને સુખ્ય શિક્ષક નરવણે પાસે મોકલ્યો. વક્ષભભાઇ આ ધન્યવાદની સામે વાંધો લે છે. તેઓ કહે છે: 'કોઇ પણ શિક્ષક મને ભારતાં ડરે એવો હું હતો.' આ સુખ્ય શિક્ષકની આગળ વિદ્યાર્થીએ નિવેદન કર્યું: 'આવી તે સગ્ગ હોતી હશે સાહેબ? કાંઈ અમારા અભ્યાસમાંથી લખાવતા હોય તો મને ફાવેલો પણ થાય, આ પહેલી એપીટીના એકાના પાડાથી તો કોઇને ફાવેલો ન થાય, ઉલટા એ પાડા લખતો જોઇને મને કોઇ મુરખ કહે.' સુખ્ય શિક્ષકે વક્ષભભાઇને મુક્તિ આપી.

છોટાલાલ ભારતર તો પોતાના વિદ્યાર્થીને 'મહાપુરુષ' થયેલો જોવાને ન જીવ્યા, પણ નરવણે ભારતર આજે અતિ માનથી કહી સંભળાવે છે: 'વક્ષભભાઇ મારા હાથ નીચે શીખેલા.' કદાચ ઘણો સમય ત્યાં લગ્યા હોત તો શિક્ષકો અને શિષ્ય એકબીજાને વધારે ઓળખી રહત, પણ વક્ષભભાઇ તો બીજા એક શિક્ષકની સાથે ઝગડો કરીને બે જ મહિનામાં ત્યાંથી નીકળ્યા, બહાર કાઢી મૂકવામાં આવ્યા!

આવા તોફાનમાં સાક્ષરી શિક્ષણ તો તેમને બહુ શેનું જ મળ્યું હોય? નહિયાદમાં જઇને મૅટ્રિક થયા અને મૅટ્રિક પાસ થયા પછી તેમને જવાબદારીનું ભાન આવ્યું ત્યાર પછીનું તેમનું આયુષ્ય કોઈ પણ જણના ઉપર પુરુષાર્થો જીવનની છાપ પાડે છે.

માતપિતા

વક્ષભભાઈના બાલજીવનની વાત કરતાં પહેલાં મારે એમના માતપિતાનું થોડું ઓળખાણ કરાવવું જોઇતું હતું. પણ માતપિતાના ઘડતર કરતાં બાળપણની મરતીમાં તેમણે કરી લીધેલું પોતાનું ઘડતર વધારે દેખાઇ આવે છે એટલે એને વિષે મેં પહેલી વાત કરી લીધી. પણ માતપિતાના ઉત્તમ જીવનના સંસ્કારો વક્ષભભાઇ ઉપર અસર પાડ્યા વિના નહિ રહ્યા હોય. કોઇ શિક્ષકને વિષે ભક્તિભાવથી તેમને વાત કરતા નથી સાંભળ્યા પણ માતપિતા પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ અને ભક્તિભાવ તેઓ ઘણીવાર વ્યક્ત કરે છે. પિતાશ્રીનાં કેટલાંક સ્મરણોમાં એક બે નોંધતા જેવાં છે. નાનપણમાં તેમણે '૫૭ ના બળવામાં ભાગ લીધેલો—ઝાંસીની રાણીના પ્રદેશમાં—અને બે ત્રણ વર્ષ સુધી તેમનો ઘેર પત્નો જ નહોતો લાગ્યો! આ સાહસનો વારસો તો દીકરાને તેમણે પૂરેપૂરો આપ્યો છે. મહારાજાવ હોલકરે તેમને એકવાર કેદ કર્યો હતા. કેદ કરી તેને પોતાની સામે બાંધી રાખી મહારાજાવ શેતરંજ રમતા હતા. શેતરંજમાં રાગ ખોડી ચાલ ચાલતા જાય ત્યાં ઝવેરભાઇ કહેતા જાય: 'રાગ ફલાણું મોહું આમ ચલાવો.' મહારાજાવ ચકિત થઈ ગયેલા અને કેદીને છોડીને મિત્ર કરેલા. ત્રીજું સ્મરણ બહુ મધુરું છે. ડોસા સ્વામીનારાયણના મહાભક્ત હતા, ૪૫ વર્ષની ઉંમર પછી તો ઘેર માત્ર એક વેળા જામી જાય, સૂતા બેસવાનું સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં જ રાખ્યું હતું. ૯૨ વર્ષ તેઓ જીવ્યા, પણ વડતાલની યાત્રા તો તેમની દમ્બેશાં આત્મા જ કરતી. વક્ષભભાઇ પણ વડતાલ અનેકવાર ગયેલા અને ૧૭ વર્ષના થયા ત્યાં

કાળથી જ જે લોકસેવાનો આદર્શ દષ્ટિ આગળ રાખી પોતાનું જીવન ધડ્યું તેવી રીતે વલ્લભ-ભાઈએ ધડયાનો પુરાવો નથી. એમની નેમ તો પ્રથમથી જ બેરિસ્ટર થવાને માટે વિલાયતમાં જવા અને રહેવા જેટલા પૈસા અહીં વકીલાત કરીને રળી લેવાની હતી. આપણે જોશું કે વકીલાત પણ વિલાયત જવાનું પોતાનું સ્વપ્નું ખરું કરવા ખાતર કરવા માંડેલી

વકીલાતના કાળની એમની પાસે ઘણીવાર વાતો સાંભળી છે. એ વાતો કરતાં એમનાં અનેક તોફાનો જ એમને યાદ આવે છે અને તેથી પોતે હસે છે અને ખીળને હસાવે છે. ફાજદારી વકીલ તરીકે જ તેમણે ભારે પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી અને આખા ખેડા જિલ્લામાં થોડા જ વર્ષની વકીલાતમાં તેમણે હાક વગાડી હતી. કેવળ તેમનાથી ડરીને બેરસદના રેસિડેન્ટ મેજસ્ટ્રેટની કોર્ટ આજુંદ લઈ જવામાં આવેલી. વલ્લભભાઈ આજુંદ પહોંચ્યા, એટલે પાછી પેલી કોર્ટ બેરસદ આવી. ગાંધીજીની વકીલાતનાં સ્મરણોમાં જ્યાં ત્યાં સત્યનિધાને અંગે તેમણે અસી-લોને આપેલી સલાહ અને અસીલો પાસે કરાવેલા ગુ-હાના અણુધાર્યા એકરારોની વાતો સાંભળીએ છીએ તેવું વલ્લભભાઈ પાસે સાંભળવાનું નથી મળતું. ત્રાસ આપનારા પોલીસ અમલદારોને, અને વકીલોનું અપમાન કરનારા અને તેમને ધમકાવનારા મેજસ્ટ્રેટોને વશ કર્યાના અનેક દાખલા વલ્લભભાઈની વકીલાતમાં મળે છે. એક હરખન્ડ કરીને મેજસ્ટ્રેટને તેમણે કેવી રીતે હંકાવ્યો હતો એની અનેકવાર વાત કરીને તેઓ હસાવે છે. સાહેબની ટુમાખીનો પાર નહોતો, મોટા મોટા અમદાવાદના વકીલોનું પણ તે અપમાન કરતો અને તેની પાસે જતાં સૌ દસ્તા. એક ખૂનનો કેસ—વલ્લભભાઈ પાસે ખૂન, ખેડા દસ્તાવેજ, ધાડ પાડવા સિવાય ખીજ કેસો આવે જ શેના ?—એ મેજસ્ટ્રેટ પાસે ચલાવવાનું વલ્લભભાઈને થયેલું. સાક્ષીઓને શરમાવવા અને દબાવવા ખાતર એ મેજસ્ટ્રેટ દરેક સાક્ષીની સામે મોટો ચરીસો મૂકાવતો. આરોપી પટેલની સામે એણે ચરીસો મૂકાવ્યો. વલ્લભભાઈએ તુરત જ મેજસ્ટ્રેટને કહ્યું કે આ ચરીસો સામે રાખીને આરોપીની જુખાની લેવાય છે એ વાતની નોંધ કરો. પેલો ગભરાયો. આવી રીતે તેને પડકારનાર કોઈ વકીલ અગાઉ મળ્યો નહોતો. ખૂબ તકરાર ચાલી, વલ્લભભાઈએ કેસ ખીજ કોર્ટમાં ચલાવવાની ચરજ આપવાનું કહ્યું, આખરે પેલો મેળો પડ્યો. સાક્ષીઓ લાવવાનું કહ્યું. વલ્લભભાઈ કહે એક સાક્ષી અહીં રજૂ કરવા માગતો નથી, પણ આ બંધ પાકીટમાં મેં સાક્ષીઓનાં નામ લખ્યાં છે તે સાક્ષીઓ હું સેશન્સ કોર્ટમાં રજૂ કરીશ. એ પાકીટ સેશન્સ કોર્ટમાં જ ફોડી શકાય એવી માગણી કરી. મેજસ્ટ્રેટ વધારે ગભરાયો, પાકીટ ફોડ્યું. પાકીટમાં એ મેજસ્ટ્રેટને સાક્ષી તરીકે ટાંક્યો હતો, જે સ્ત્રીનું ખૂન થયું હતું તે જ સ્ત્રીને સાક્ષી તરીકે ટાંકી હતી, અને ખીજ ચીજો પેલાને વીમાસણ અને ગભરાટમાં નાંખે એવી હતી. મેજસ્ટ્રેટ પાણી જેવો પાતળો થઈ ગયો, પોલીસના ધણા સાક્ષીઓનો ક્રતચાર કરવાની સાફ ના પાડી, તેના ઉપર ટીકા કરી, પણ પ્રથમ દર્શની પુરાવે કેસ સેશનકમિટ કરવો જોઈએ એટલે કયો. વલ્લભભાઈને તો એટલું જ જોઈતું હતું. સેશન્સમાં તો પહેલે જ દિવસે એ કેસ જાડી ગયો.

અમદાવાદમાં બેરિસ્ટરી કરવા લાગ્યા ત્યારે એક ફોક્સ કરીને મેજસ્ટ્રેટની રાત્રે નવ વાગે કોર્ટ ઉઘાડી મધરાત સુધી ચલાવવાની બો બૂલાવનાર પણ વલ્લભભાઈ જ હતા.

આ વકીલાતનો અનુભવ પાછલા જીવનમાં એમને કેવો કામ આવ્યો તેનો એક રમૂજ દાખલો બેરસદની લડતમાં મળી આવ્યો હતો. સરકારનો પ્રજાની સામે એવો આરોપ હતો

કે ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની હીલચાલથી લોકોને સત્તાનો ડર રહ્યો નહિ અને બહારવટીઆ પાક્યા અને લોકોએ તેમને ઉત્તેજન આપ્યું. આનો સચોટ જવાબ વદલભભાઈએ પોતાની વકીલાતના અનુભવમાંથી આપ્યો:

“ પેલો ગુલામ રામ બહારવટે નીકળ્યો ત્યારે તો ગાંધીજી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. પણ નહોતા. તે વખતના કલેક્ટર વુડને તે મારવા ફરતો હતો, કારણ એને ગુલામ રામને સજા કરાવવી હતી. કલેક્ટરનો મુકામ સિંગલાવ ગામમાં હતો. ત્યાં તેણે સાંભળ્યું કે ગુલામ રામ ગાયકવાડી હદમાં લૂંટો કરે છે. અંગ્રેજ પોલીસની તેને મદદ છે એવો રિપોર્ટ હતો. તેણે એની તપાસ કરવા માંડી. તે વખતે તે કચ્છી ફેટો ને બેટ બાંધીને પાસે જ બિભો હતો. તેણે કહ્યું: ‘હું ગુલામ રામ.’ તુડે કહ્યું: ‘તારા હાથ છુટા તે હોય? તને તો બેડીઓ પહેરાવવી જોઈએ.’ ગુલામ રામ કહે: ‘પકડાઉ તો તારી સત્તા ચાલે તે કરજે, આજે તો હું રામ છું.’ કલેક્ટરના કહેવાથી તેના ઉપર કેમ બિભો કરવામાં આવ્યો. ચોરા ઉપર મામલતદારની શીખવણીથી એક વાણિયાએ ગુલામ રામને ગાયો દીધી તેથી ગુરસે થઈ તેણે તેને કપાળમાં એકે કાંકરી મારી. આ બાબતનો કેસ ચાલ્યો. ગુલામ રામએ મને વકીલ ક્યો. કેસમાં કંઈ થઈ શકે તેમ નહોતું, પણ કલેક્ટરે મોટા જજને મળાને તેને ૯ મહિના સજા કરાવી. પેલાને તેની ગંધ આવેલી એટલે તે કોર્ટમાં હાજર થયો જ નહિ, અને તે દહાડાથી બહારવટું શરૂ કર્યું. ત્યારપછી તેણે બાવન લૂંટો કરી છે, અને પચીસ ત્રીશ ખૂનો કર્યા છે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે તેને સતાવેલો તે તો લાંબી રજા લઈને ચાલ્યા ગયા! કલેક્ટરને ખાતમી રોજ જાય કે ગુલામ રામ વદલભભાઈ વકીલને ઘેર રોજ રાત્રે આવે છે. તેણે મને બોલાવ્યો અને મોટી જગ્યાઓ આપવાની અનેક લાલચો આપી પેલાને પકડાવવા કહ્યું. મેં કહ્યું: ‘કાપદો હું થોડાધણો જાણું છું; મારે ઘેર તે આવતો હોય તો મારે પોતે જ તે જાહેર કરવું જોઈએ, ન કહું તો ગુનહો ગણાય એ હું જાણું છું.’ પણ મેં તેને એક સલાહ આપી કે તમારી બંકુકો નકામી છે—એ ધારીઆં કરાવીને રાખો. કલેક્ટરે તરત ધારીઆં કરાવી લીધાં ! ”

આવી રીતે અનેકવાર તેમણે પોતાની વકીલાતના અનુભવનો ઉપયોગ કરી સંરકારને હંકારી છે. વદલભભાઈની વકીલાતમાં કાયદાના અભ્યાસના કરતાં તેમનું જિંદું બ્યવહારવાન, માનવ સ્વભાવની પરીક્ષા, ઉચ્ચતપાસની અને પુરાવાને છણવાની અજ્ઞ શક્તિએ વધારે ભાગ લીધો છે. ‘દીવાની કેસો તો તમે બહુ નહિ ચલાવ્યા હોય?’ એમ પૂછતાં તેમણે કહેલું: ‘થોડા સમયમાં વધારેમાં વધારે કમાઈ શકાય એવા જ કેસો હું લેતો. દીવાની કેસો બહુ ઓછા, અને તે પણ જેમાં કાયદાની ગતીગુંચીઓમાં ઉતરવાનું હોય તેવા નહિ પણ પુરાવાઓની સામે પુરાવા રજુ કરવાનાં હોય અથવા આખા પુરાવા ઉગાવી દેવાના હોય તેવા જ કેસો આવતા.’

ગોધરાની વકીલાતનું એક સ્મરણ, આ ગ્રંથરણ આટોપતાં પહેલાં, નોંધી લઈ. ગોધરામાં એકવાર ખૂબ પ્લેગ ચાલ્યો. કોર્ટના નાઝરનો દીકરો પ્લેગમાં પટકાયો. વદલભભાઈ તેની સારવારમાં રહ્યા પણ દરદી બચ્યો નહિ. દરદીને સ્મશાને મૂકી આવીને પોતે પ્લેગમાં સપડાયા. મોટી ગાંઠ નીકળી હતી, પણ એથી કાંઈ વદલભભાઈ ગભરાય એમ નહોતા. પોતાની પત્નીની સાથે ગાદીમાં બેઠા, આંખુંદ આવ્યા, પત્નીને કહ્યું: ‘તમે જાઓ કરમસદ, હું નડિયાદ જઈ

હું અને ત્યાં સાળે થઈ જઈશ.' પ્લેગમાં પડેલા પતિને છોડીને જવાની કંઈ પત્નીની હિંમત ચાલે? પણ પત્નીને જવાનો આગ્રહ કરવાની અને મોકલી દેવાની વલ્લભભાઈની હિંમત ચાલી, અને નડિયાદમાં પોતે સાગ્ન થયા! એ જ પત્નીને મુંઝવણમાં ઓપરેશન કરાવવાને મૂઠી આવ્યા હતા. ઓપરેશન થયું, પછી ખચર રોજ મેળવ્યા કરતા હતા, પણ બેચાર દિવસમાં તેમની સ્થિતિ અરાજક થઈ, અને એક કોર્ટમાં વલ્લભભાઈ દેસ ચલાવતા હતા ત્યાં તેમના મરણનો તાર મળ્યો. વલ્લભભાઈએ કામ આગળ ચલાવ્યું!

વિલાયતમાં અભ્યાસ

વિલાયતમાં જવાનાં સ્વપ્નાં વલ્લભભાઈએ બાળપણથી જોયાં હશે એમ લાગે છે. ૧૯૨૧ માં આપેલા એક હૃદયસ્પર્શી બાપણમાં તેમણે પોતાના જીવનના આ બાગ ઉપર સરસ પ્રકાશ પાડ્યો હતો:

“ભાઈ મોતીલાલે મારી બાળબાણ આપતાં કહ્યું કે હું પહેલાં આબેહુબ અંગ્રેજની નક્કલ હતો, તે સાચ છે. વળી હું નવરાશનો વખત રમતગમતમાં ગાળતો તે વાત પણ ખરી છે. મારી માન્યતા તે વખતે એવી હતી કે આ નિર્ભાગી દેશમાં પરદેશીની નક્કલ કરવી એ જ ઉત્તમ કાર્ય છે. મને શિક્ષણ પણ એવું જ આપવામાં આવ્યું હતું કે આ દેશના માણસો ફલકા અને નાશાપક છે અને આપણા ઉપર રાજ્ય કરનાર પરદેશી માણસો જ સારા ને આપણો ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ છે, આ દેશના માણસો તો ગુલામગિરીને જ લાયક છે. આનું ઝેર આ દેશના તમામ બાળકોને પીવડાવવામાં આવે છે. હું નાનપણથી જ જે લોકો પરદેશથી સાત હજાર માઈલ દૂરથી રાજ્ય કરવા આવે છે તેમનો દેશ કેવો હશે તે જોવા તથા જાણવાને તરફડિયાં મારતો હતો. હું તો સાધારણ કુટુંબનો હતો, મારા બાપ મંદિરમાં જ હંદગી ગાળતા અને તેમાં જ પૂરી કરેલી. મારી ઇચ્છા પૂરી કરવા તેમની પાસે સાધન નહતું. મને માલૂમ પડ્યું કે દશ પંદર હજાર રૂપિયા મળે તો વિલાયત જવાય. મને કોઈ એટલા રૂપિયા આપે એમ નહોતું. મારા એક મિત્રે કહ્યું કે ઇડર સ્ટેટમાં દરબાર પાસેથી રૂપિયા વ્યાજે મળે તેવો સંભવ છે. તે ઉપરથી મારો મિત્ર અને હું બન્ને ઇડર ગયા, શેખસલ્લીના વિચારો કરી ગામની પ્રદક્ષિણા કરી પાછા આવ્યા. છેવટે નક્કી થયું કે વિલાયત જવું હોય તો પૈસા કમાઈને જવું. પછી વડીલાતનો અમ્બાસ કયો ને વડીલાતનો ઘંધો કરી ખર્ચ જેટલી કમાણી કરી ત્યારે વિલાયત જવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ જે કંપનીની મારફત વિલાયત જવાની ગોઠવણ કરવા પત્રવ્યવહાર કર્યો, તેના મને જવાબો મળ્યા, તે જવાબો મારા ભાઈના હાથમાં આવ્યા—અને ભાઈ અંગ્રેજીમાં વી. જે. પટેલ કહેવાયા!—તે ઉપરથી ભાઈએ કહ્યું: ‘હું તમારાથી મોટો, મને જવા દો અને મારા આવ્યા પછી તમને જવાની તક મળશે, પણ તમારા આવ્યા પછી મારાથી નહિ જવાય.’ મેં ભાઈને પંદર દિવસની મુદત આપી, અને પંદરમેં દિવસે તે વિલાયત આજ્ઞા ગયા. તેમના ગયા પછી મારે કુટુંબકલેશ વેડવો પડ્યો. તે ત્રણ વર્ષે આવ્યા ત્યારપછી હું ગયો.”

અસહકારની પલટાયણી દૃષ્ટિએ જોતાં અંગ્રેજની નક્કલ કરવાનાં આગલાં કાંકાં તરફ વલ્લભભાઈ તિરસ્કારથી જુએ એ સ્વાભાવિક છે. ‘ઇંગ્લિશ નેન્ટલમેન’ બનવાનાં પોતાનાં કાંકાં વિષે ગાંધીજીનું હાસ્ય પણ ‘આત્મકથા’ના પાનાંમાં સંભળાય છે ના! પણ જેમ

ચિટ્ટભાઈ

[બેરિસ્ટર થયા પછી]

વલ્લભભાઈ

[૪૪ ૨૨૧ સામે]

માંધીજીના વિદ્યાયતવાસના પ્રકરણમાંથી થયો બોધ મળી શકે છે તેમ વલ્લભભાઈનું વિદ્યાયત-વાસનું પ્રકરણ પણ કિંમતી છે.

પુખ્ત ઉમરે અને જીવનનો અનુભવ લઈને વિદ્યાયત ગયેલા હોવાને લીધે આપણા કેટલાક જીવાનોની વિદ્યાયતમાં જે દશા થાય છે તેવી થવાનો વલ્લભભાઈને ભય નહોતો. તેઓ તો વિદ્યાર્થી દશામાં જેટલા તોફાની હતા તેટલા જ સ્થિર અને એકાગ્રતાવાળા વિદ્યા-યતમાં બન્યા. જ્યાં રહેતા ત્યાંથી મિડલ ટેમ્પલ ૧૧ માઈલ છેડું હતું. દરરોજ સવારે ૧૧ માઈલ ચાલે, અને છેક સાંજે ટેમ્પલની લાઇબ્રેરી બંધ થાય, બધા ચાલ્યા જાય ત્યારે વલ્લભભાઈ એકલા વાંચતા હોય, પઠાવાળો આવીને કહે: 'સાહેબ હવે બંધા ગયા, છોડો' ત્યારે તેઓ જાહે. બપોરે દૂધ અને શ્રેષ્ઠ મેંગાવીને ત્યાં જ બેઠા બેઠા ખાઈ લે, અને અભ્યાસ કરે. આ દિવસોમાં એમણે રોજ સત્તર સત્તર કલાક વાંચ્યું અને પરીક્ષામાં પહેલા વર્ગમાં પહેલા આવી ૫૦ પૌંડની સ્કૉલર્શિપ અને ચાર ટર્મની માંડી મેળવી. બેરિસ્ટર થવાને માટે ડિનર ખાવાનાં અને પાસે થઈ આવવાનું એ વાત માત્ર પાસ થવાને માટે જ સાચી હશે, પહેલા વર્ગમાં પહેલા આવવા માટે તો સાચી નહિ જ. આવી ભારે સફળતા એમના અભ્યાસનું જ કેવળ પરિણામ નહિ, પણ વકીલ તરીકેના લાંબા અને વિદ્યાળ અનુભવનું પરિણામ હતી. કહેવાય છે કે એમના પરીક્ષકોને એમના ઉત્તરપત્રો એટલા તો સારા લાગેલા કે એકજણે એમને બોલાવીને ગ્રીફ જસ્ટિસ સ્કૉટ ઉપર પત્ર લખી આપ્યો હતો કે આવા માણસને ન્યાયખાતાની જગ્યા જગ્યા આપવી જોઈએ.

આ તો વિદ્યાર્થી તરીકેની વાત થઈ. વિદ્યાયતના જીવનકાળમાં આગ્રહનો એક પ્રસંગ નોંધવા જેવો છે. એમને પગે વાળા નીકળ્યા હતા, ધણી સર્જનને એતી ખખર પણ નહિ. જે ત્રણ વખત ઑપરેશન કરાવતું પડ્યું. ઑપરેશન વખતે 'એનેસ્થેટિક્સ' (પીડાશામક) ઑપરવાની ડાક્ટરે સૂચના કરી, પણ ડાક્ટરોને વલ્લભભાઈએ આગ્રહ કર્યો કે 'ગમે તેટલું દુઃખ થાય તે સહન કરીશ પણ ક્લોરોફોર્મ ન વાપરો. ડાક્ટરો તાજાજીવ થયા, પણ તેના આગ્રહને વશ થવાને ના પાડી. 'આવો દરદી અમને પહેલીવાર મળ્યો છે' એમ તેમણે જણાવેલું.

પરીક્ષામાં શ્રેષ્ઠ સફળતા મેળવીને 'કૉલ' થયા તેને બીજે જ દિવસે સ્ટીમર લીધી. કામને આવી સફળતા પછી જરા હરવા ફરવા માટે થોડા દિવસ રહેવાનું મન થાય, કંઈ નહિ તો યુરોપના બીજાં દેશો જોવાને માટે થોડા દિવસ ભાંગવાનું મન થાય, પણ એક જ કાર્ય સાધીને પાછા ફરવાનો નિશ્ચય કરીને ગયેલા વલ્લભભાઈ ધડી પણ વિદ્યાયતમાં ન થોભ્યા.

લોકસેવાઈ સંન્યાસ

બેરિસ્ટર થયા કે તરત જ અમદાવાદમાં ધર્મષોકાર ધંધો ચાલવા માંડ્યો. ખેડા જીલ્લાના કેટલા યે લોકો તો એમની રાહ જોઈને જ બેઠા હશે. વિદુલભાઈએ મુંબઈમાં ધંધો માંડ્યો હતો પણ તે નામનો જ, કારણ તેમનો બધો સમય લોકસેવામાં જ જવા લાગ્યો. અને ભાઈઓએ પાપપુણ્યની વહેંચણી કરી હોય એમ વલ્લભભાઈના અગાઉ ટકેલા ભાણુભાઈની જાણવાનું મળે છે:

“અમે બંનેએ નિશ્ચય કર્યો કે સ્વતંત્રતા જોઈતી હોય તો આ દેશમાં સંન્યાસી જોઈએ, સ્વાર્થત્યાગ કરી સેવા કરવી જોઈએ, એટલે બેમાંથી એકે દેશસેવા કરવી અને બીજાએ કુટુંબસેવા કરવી. ત્યારથી મારા બાપએ ધીકતો ધંધો છોડી દેશસેવાનું કાર્ય કરવા માંડ્યું અને ઘર ચલાવવાનું મારે માથે પડ્યું. આથી પુણ્યકામ તેમને નસીબમાં આવ્યું અને મારે માથે પાપનું કામ આવી પડ્યું. પણ તેમના પુણ્યમાં મારો હિસ્સો છે એમ સમજી મન વાળતો.” પણ એ વહેંચણી લાંબો વખત ટકી નહિ, ઇશ્વરે તો નાના બાપને માટે જ સંન્યાસ યોજી રાખ્યો હતો, અને તેને માટે તેમણે સાધન-નિમિત્ત ગાંધીજીને બનાવ્યા.

વક્ત્રબલાધનો ધંધો ઉત્તમ રીતે ચાલતો હતો ત્યાં અમદાવાદમાં ગાંધીજીએ આવીને અનેકની શાંતિ અને નિદ્રામાં ભંગ પાડ્યો. આશ્રમની આરંભની પ્રવૃત્તિ વિષે, જે જે વાતો સંભળાતી તે વિષે, પ્રથમ તો ‘ગુજરાત કલબ’માં મજાક મસ્કરીઓ થતી, ‘હિન્’ રમતાં વક્ત્રબલાધએ પણ અનેકવાર આ મસ્કરીઓમાં ભાગ લીધો હતો. આશ્રમમાં ઘણા વક્રીલ બેરિસ્ટરો તે વખત આવતા, વક્ત્રબલાધ કવચિત જ આવતા. આજે ૧૨ વર્ષ પછી એ પહેલા આવનારાઓમાંના ભાગ્યે જ કોઇનાં આશ્રમમાં દર્શન થાય છે, જ્યારે વક્ત્રબલાધ તો આજે આશ્રમના સભ્ય કરતાં અધિક છે. ‘ગુજરાત કલબ’માં એકવાર ગાંધીજી ગયેલા, અને વક્રીલ મંડળ આગળ આશ્રમના સિદ્ધાંતોની વાતો કરતા હશે. વક્ત્રબલાધ ‘હિન્’ રમતા હતા ત્યાંથી ખસ્યા નહિ, અને મિત્રોને કહેવા લાગ્યા : ‘શા સાડે ગાંધી આ લોકોની આગળ બ્રહ્મચર્યની વાતો કરતા હશે ? ભેંસની આગળ ભાગવત જેવું છે.’ આમ ગાંધીજી આરંભમાં તેમને અવ્યવહાર પણ લાગ્યા હશે. પણ એટલામાં ગાંધીજીએ ગુજરાતના રાજ-કાજમાં ભાગ લેવા માંડ્યો, અને લૂખા રાજકાજથી કંટાળી જગતના તરફ કોઇ ટીખળી દિલસૂદની જેમ હસતા વક્ત્રબલાધને ખાતરી થઈ કે હવે સાચા સંગીત કાર્યને માટે માર્ગ ખુલ્યો થાય છે. ગોધરા પરિપદમાં ગાંધીજી પ્રમુખ થયા અને તે વેળા આંકવામાં આવેલા રચનાત્મક કાર્યને અમલમાં મૂકવાને માટે નીમાયલા મંડળના શ્રી. વક્ત્રબલાધ મંત્રી થયા. આ મંડળની પ્રવૃત્તિના ખજર ગાંધીજીને ચંપારણમાં શ્રી. માવલંકર મારફતે મળતા પણ કામકાજ બધું વક્ત્રબલાધની ઊંચણાથી થતું. વેઠ બંધ કરાવવાને માટે અમુક કાર્યરેખા ગાંધીજી દોરી આપીને ચંપારણ ગયા હતા. ગાંધીજીએ કમિશનર પ્રાટ સાહેબને લખીને પૂછાવ્યું હતું કે વેઠને ટોકો આપનારા કાંઈ સરકારી ઠરાવો કે નિયમો છે ખરા, કે સરકારની એ બાબતમાં નીતિ જાહેર કરનારા કાંઈ ઠરાવ છે ખરા તે જણાવશો ? પ્રાટ સાહેબે આનો જવાબ ન આપ્યો. વક્ત્રબલાધએ પ્રાટ સાહેબને સાત-ઠાકાની નોટીસનો ફરી યાદ દેવાવનારો કાગળ લખ્યો, અને તેમાં જણાવ્યું કે સરકાર તરફથી કશો જવાબ ન આવશે તો હાઇકોર્ટના અમુક ચુકાદા પ્રમાણે વેઠને ગેરકાયદેસર ઠરાવવામાં આવી છે, અને તે મુજબ કોઈ પણ જાતની વેઠ ન કરવાની લોકિતિ સલાહ આપનારા જાહેરનામાં આપ્યા ગુજરાતમાં વહેંચવામાં આવશે. નોટીસ પૂરી થયા પહેલાં એક જ દિવસ અગાઉ પ્રાટ સાહેબે વક્ત્રબલાધને બોલાવ્યા અને ખુલાસો કર્યો. ગાંધીજીને આ કાર્ય બહુ પસંદ પડ્યું, અને તે પછી વક્ત્રબલાધ વધારે સંબંધમાં આવવા લાગ્યા.

એકાદી લડત આવી. લડત ગુજરાત સભાની મારફતે ચલાવવાનો વિચાર કરવા માટે વક્ત્રબલાધના ભદ્રના ઘરમાં રોજ સભા થતી. ઘણા દિવસની ચર્ચા પછી સર્વોન્નમતે

લડત લડવાનો ઠરાવ થયો. ‘મારી સાથે કાણ ખેડા આવવાને તૈયાર છે ?’ એમ ગાંધીજીએ પૂછતાંની સાથે પહેલું નામ આપનાર વક્ત્રભાષાઈ હતો. તે વેળા વક્ત્રભાષાઈને બહાર જવાનો પોષાક કાળા સાહેબના જેવો હતો, પણ ગાંધીજી પાસે બંગલોર કેપ, ચાંદનાસિક્કનો હાફકોટ અને કોલર પહેરીને તેઓ આવતા. સામાન્ય રીતે તેઓ ઓપનું જ બોલતા, એટલે તેમનું ઝવેરાત જોતાં પણ ગાંધીજીને ઠીક સમજ લાગેલો. ખસ ખેડામાં અંપલાવ્યું તે અંપલાવ્યું. તે દિવસે તેમણે કશી ગણતરી કરી હશે ખરી ? આ અંપલાવવાનું થાય છે પછી તેમાંથી કદી નીકળી શકશે કે કેમ એનો વિચાર તેમણે ક્યો હશે ખરો ? ગણતરી કરવાનું વક્ત્રભાષાઈના સ્વભાવમાં જ નથી. સાહસ એ જ એ પુરુષસિંહનું લક્ષણ આપણે બાળપણથી જોતા આવ્યા છીએ. આ સાહસથી તેમનો જીવનપટ્ટો શરૂ થયો. વક્ત્રભાષાઈના જ શબ્દમાં એ જીવનપટ્ટો વર્ણવીએ :

“તે વખતે આપણા રાજકીય જીવનમાં અતિશય મક્કિનતા હતી. આપણી પ્રજા તરફથી કામ કરનારાઓમાંના ઘણામાં અતિશય પાખંડ હતું. જે કક્ષામાં બેસી હું પાનાં રમતો તેમાં મારો એક મિત્ર હતો. તે કહેતો પ્રજાની સેવા કરવી હોય તો અમદાવાદ છોડો. એ અરસામાં મહાત્મા ગાંધી આવ્યા, ત્યારે રાજકીય જીવનમાં સત્ય દાખલ થયું. સત્યાગ્રહની લડતમાં એમણે માગણી કરી કે એક માણસ એવો જોઈએ કે આજે જ તમામ ધંધા છોડી નડિયાદમાં રહી લડતનું બધું કામ માથે લે. મેં તે માથે લીધું. ત્યારપછી તેમના સહવાસથી મને ખાતરી થઈ કે આજ સુધી હિંદ અવળે માર્ગે ચાલેલું અને તેમના ખતાવેલા માર્ગે હિંદ ચાલે તો જ તેનો ઉદ્ધાર થાય. આ જગત ઉપર અતિશય અત્યાચાર થાય છે ત્યારે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ઇશ્વરનો અવતાર થાય છે. ન્યારે રાવણ અને તેના રાક્ષસ બંધુઓએ અત્યાચાર કર્યો ત્યારે રામાવતાર થયો, દુર્યોધનના અત્યાચારને દાખલા કૃષ્ણાવતાર થયો. પછી ૨૫૦૦ વર્ષે શુદ્ધ લગવાન થયા અને પછી ૨૫૦૦ વર્ષે મહાત્મા ગાંધીજી થયા છે.”

આ તો સાત વર્ષ ઉપર ઉચ્ચારેલા શબ્દો. હમણાં જ મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ આગળ બોલતાં પોતાની જીવનકથાનાં પાનાં બોલતાં વિદ્યાર્થીઓને વક્ત્રભાષાઈએ કહેલું :

“૧૯૧૬ સુધી તો ચાલુ રાજકારણથી હું કંટાળેલો હતો. ગાંધીજીની સાથે પણ મને સંબંધ નહોતો. આશ્રમમાં ધર્મમાંથી કાંકરા વીણાવે છે અને દળાવે છે એટલું જ હું તેમને વિશે જાણતો હતો. પણ ગુજરાત સભાનું પ્રમુખપદ લેવાનું ન્યારે તેમને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે જે શરતોએ એ પ્રમુખપદ લીધું તેથી મારી ખાતરી થઈ કે હવે કાંઈ સાચું કામ થવાનું છે. હિંદ સ્વરાજને માટે કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગ કરેલી માગણીનો મુસદ્દો તેમણે દશ લીટીનો ધડેલો હતો અને તેની ઉપર લાખો સહી લેવાની હતી. એ દંશ લીટીમાં મને સેંકડો પાનાનાં લખાતાં મેમોરીઅલના કરતાં વધારે જોર લાગ્યું, અને ત્યારથી હું એમના વધારે સમોગમમાં આવતો ગયો.”

આ પછી ખેડાના ગામેગામે ગાંધીજી સાથે કર્યો, અને ખેડાની લડત પૂરી થયે ગાંધીજીએ ન્યારે રંગરૂટ લસતીનું કામ ઉપાડ્યું અને ગાંધીજીની પોતાની સેના આજી થઈ ત્યારે પણ રંગરૂટોમાં પહેલી સહી વક્ત્રભાષાઈની હતી. એ દિવસોમાં ગાંધીજીએ અમને સૌને તાલીમ આપવી શરૂ કરી હતી. રોજ ૨૦ થી ૨૪ માર્ચ ચાલતું, મારે બન્ને વાર રસોઈ કરવાની, અને મારી કાચી પાકી રસોઈ સૌએ ખાવાની ! નડિયાદ થોડા દિવસ આ રીતે

તાલીમ લઇ નવાગામ સુકામ નંખાયો. નવાગામમાં લોકો ગાંધીજી પાસે આવે જ શેના ? સરકારની સાથે લડાઈ લડવામાં રસ હતો, લશ્કરમાં જઈ સરકારને માટે પ્રાણ આપવાને કેને રસ હોય ? એટલે ગાંધીજી અને વલ્લભભાઈ ઘણી વાર ગોરામાં એકલા જ બેઠા હોય એવું બનતું. મારે નડિયાદથી નવાગામ ટપાલ લઇ જવાની. બારેજરીથી નવાગામ અગિયાર માઇલ થાય. એ અગિયાર માઇલ જવાનું અને આવવાનું, હું પાછો ફરું ત્યારે વલ્લભભાઈ મારી સાથે ચારપાંચ માઇલ સાથે દેવાને આવે. ગાંધીજી પોતાની અને વલ્લભભાઈની રોટલી અને શાક ખનાવે, ખીચડી પણ ખનાવે. મેં એક દિવસ નડિયાદથી તૈયાર ભાખરી મોકલી. ગાંધીજી ચીડાયા, અને કહે : 'શું વલ્લભભાઈ એટલા પરાધીન થઈ ગયા છે ?' વલ્લભભાઈને પણ રોટલી કરવા એસાડવામાં આવ્યા ! વલ્લભભાઈને શું આવડે ? નાનપણના તોફાનમાં રંધતાં તો ચીખ્યા નહોતા. પણ હવે રંધવાના પાઠ લેવા મંડ્યા. આ પછી તો ગાંધીજીની સખ્ત મોંઘણી આવી, અને લડાઈ પણ બંધ પડી.

એકાદ વર્ષ વલ્લભભાઈએ વડીલાત કરી હશે ત્યાં આવ્યો રોલેટ એક્ટ, સત્યાગ્રહ અને અમદાવાદનાં તોફાન. વલ્લભભાઈને બારણે તો મોટી પલટણ પડી હતી. વલ્લભભાઈના ઘરમાં દીવાખતી યતાં ગોરાએને શંકાઓ જાય, અને વારંવાર બતીના 'સિગ્નલ કેમ થાય છે તેનો વલ્લભભાઈ સામે પિસ્તોલ ધરીને ખુલાસો માગે. પણ જેમ તોફાનમાં મગજ ટેકાણે રાખીને તેઓ ધુમ્મા, તેમ જ તોફાન પછી પણ તેઓ એટલી જ શાંતિ બળવીને ધુમ્મા, અને લોકોના કેસો લડ્યા, પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિ. હિંચીનો એટલો બધો વિશ્વાસ મેળવ્યો કે આજે દસ વર્ષે એ જ માણસ વલ્લભભાઈ વિના બારડોલીમાં શાંતિ ન જળવાય એવી સાક્ષી પૂરે છે.

અસહકાર અને તે પછી

આ પછીના ઇતિહાસની વિગતમાં જિતરું તો પાનાનાં પાનાં ભરવાં પડે. દેશબાપો અસહકાર આવ્યો ત્યારે વલ્લભભાઈએ ગુજરાતના સાચા સુખાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. બેરિસ્ટરી છોડવી તો વૃણવત્ હતી—છોડેલી જ હતી—જેને વિશ્વાયત મોકલી લાંબા અભ્યાસ કરાવવા હતા એવાં પોતાનાં પુત્ર અને પુત્રી બંનેને સરકારી શાળાઓમાંથી ખસેડ્યાં, અને આમ પોતાનું ઘર બાળીને, પોતાનાં છોકરાંને જતિ કરીને, બીજાનાં ઘર બાળવામાં અને પારકાં છોકરાંને જતિ કરવામાં શામેલ થયા. ગાંધીજી પકડાયા, તેમને જેલ વળાવી વલ્લભભાઈએ ગાંધીજીનું સ્થાન લીધું, ગુજરાત મહાવિદ્યાલય માટે બરમા સુધી પર્યટન કરી ૧૦ લાખ ભેગા કર્યા, કંદેર નાફેરવાદી થયા, પક્ષાપક્ષીઓમાં અનેકના અળખામણા ખન્યા, પણ અસહકારના ક્રુવના તરફથી તેમની દષ્ટિ કદી ન ચસી. આ સમયે ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિની કચેરીમાં બેસીને કલાકના કલાક સુધી સુંદર એકધારે વળદાર સ્વર કાઢતા વલ્લભભાઈને ઘણાંજે જોયા હશે. મહાસભામાં જતા, પણ તેમને બહુ રસ રહ્યો નહોતો. ધારાસભામાં જવા ઇચ્છનારાને જવા દેવાનો ઠરાવ દિલ્લીની મહાસભામાં આવતાં તેમને કંઠ ગળગળો થયો, પણ હવે 'જેના હાથમાં સુકાન છે, જેની મારફતે જ હિંદુસ્તિમ અંકુશ ટકાવવું છે તેને જ આ ઠરાવનો આગ્રહ છે તો બીજું શું થાય ?' એ વિચારે, ન છુટકે તેમણે એ ઠરાવ સ્વીકાર્યો. પણ તેમની તત્વનિષ્ઠા કદી ઝંખી પડી નહિ.

વીર સેનાપતિ

પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત ઘણાખરા હિંદુ માને છે. હું એકવાર નહેતો માનતો પણી માનતો થયો, પણ મને એ વિષે આડા અવળા પ્રશ્નો કરી કોઈ શુંચવવા માગે તો શુંચવી શકે. છતાં પુનર્જન્મનો એક અર્થ હું કહું છું તેવો ભાગ્યે જ બીજા કોઈ કરતા હશે. મને ઘણીવાર લાગ્યું છે કે કોઈ મહા પુરુષાર્થી પુરુષને અચાનક મૃત્યુ ઝડપે છે ત્યારે તેને કદાચ પાછો ક્યાંક જન્મ લઈ જીવન ફરી જીવવું પડતું ન હોય; તેનો આત્મા જીવંત પુરુષોમાં જ પ્રવેશ કરે છે, અને તેમની મારફત પોતાનું કામ ચાલુ રાખે છે. આ કલ્પના હસવા જેવી ભલે લાગે, મને એ પ્રિય લાગે છે. મગનલાલ ગાંધી સ્વર્ગસ્થ થઈને પાછા ગાંધીજીમાં જ અવતર્યા હોય એમ મને ભાસે છે, તેમ જ ૧૯૨૦માં સ્વર્ગસ્થ થઈ તિલક મહારાજે વક્ષભભાઈમાં અવતાર લીધો હોય તો નવાઈ નહિ. ૧૯૨૨ પછીની દરેક લડતમાં વક્ષભભાઈએ જે કાર્ય કર્યું તે કાર્ય લોકમાન્યને યાદ કરાવે એવું છે. અને આજે તો ખારડોલીને ગામડેગામડે ફરી ગુજરાતને લોકશિક્ષણ આપતા, ખારડોલી દ્વારા ગુજરાતનું ઐક્ય સાધતા, અને ગુજરાતનું ઐક્ય સાધી સ્વરાજના પાયા કાયમ કરતા વક્ષભભાઈ, જેલમાંથી છુટીને આવી મહારાષ્ટ્રને લોકશિક્ષણ આપી 'સ્વરાજ માત્રા જન્મસિદ્ધ હજી આજે' નો મંત્ર મહારાષ્ટ્રદ્વારા આખા દેશને પદાવતા લોકમાન્યનું બરોબર સ્મરણ કરાવે છે. મારી તો એવી પ્રતીતિ છે કે મનઃસ્વભાવથી (temperamentally) પણ વક્ષભભાઈ ગાંધીજી કરતાં લોકમાન્ય તરફ વધારે ઢળેલા હશે, પણ મનઃસ્વભાવને બદલી, 'શઠં પ્રતિ શાઠયં' ની નીતિ સ્વીકારવાના પોતાના મનોવજ્રણને તદ્દન પલટાવી નાંખી, ગાંધીજીનો માર્ગ વિશેષ શ્રેયસ્કર છે એમ મનની સાથે સિદ્ધ કરી તે જ માર્ગની વ્યવહાર્યતા અને કાર્યસાધકતા તેમણે સિદ્ધ કરી આપી એ આ યુગની અનેક અમત્કૃતિમાંની એક અમત્કૃતિ છે.

ખેડાની લડત દરમિયાન શાંત અહિંસક લડત લેવાના પાઠ તેઓ શીખતા હતા ત્યારે ભાગ્યે જ કોઈને લાગ્યું હશે કે એવી જ લડાઈ થોડા જ સમયમાં વક્ષભભાઈ પોતે લેતા થશે. પણ અચાત રીતે તેમના પાઠ ચાલતા જ હતા. સાચા નેતા થવા માટે એક ગુણ અત્યાવશ્યક છે, અને વક્ષભભાઈમાં તે ક્યારનો ચે હશે—પોતાની મર્યાદાનું જ્ઞાન. એ મર્યાદાનું જ્ઞાન એમને જેટલું છે તેટલું ખડુ ઓછા નેતાઓમાં મળી આવે છે. ગમે તેટલા ઉગ્રજાતમાં પણ ન ઉભરાય એવી હિંમત હતી જ, અપાર વ્યવહારગત વડીલાતમાંથી મળ્યું હતું, તેમાં સત્ય અને અહિંસા વિષેની અચળ શ્રદ્ધા મળી, અને એ ત્રણ હથિયારથી એઓ પોતાની લડાઈઓ લડ્યા છે. ગાંધીજીની જેમ પોતે એકે કામ વહોરવા નથી ગયા, જેમ ગાંધીજીને બધાં કામ આવીને વજગમાં, તેમ વક્ષભભાઈને વજગમાં, અને ઘણાં વજગત તેને પોતે જ કાપતા ગયા. નાગપુરની લડતમાં પોતે ગુજરાતથી સૈનિકો મોકલતા હતા, આખરે પોતાને જવું હતું, ત્યાં મહાસભાએ તેમને જમનાલાલજીનું સ્થાન લેવાનો હુકમ કર્યો. એ પહેલાં મારા જેવા કેટલાક ઉત્સાહી-ઓને વ્યક્તિગત સવિનયભંગની ચળવળ ઉપાડવાનું મન થયું હતું, પણ અમને સૌને સમજાવીને એમણે શાંત પાડેલા. બેરસદની લડત લેવાની આવશ્યકતા તો તેમણે પલકવારમાં જોઈ લીધી. ખારડોલીની ઉપાડવા વિષે ભારે અવિશ્વાસ હતો, બે વાર આશ્રય કરનારાઓને ટાળેલા, આખરે ત્રીજવાર ન્યારે પોછો આશ્રય આપ્યો, ખસે ત્રણસે જણે મરણિયા થવાની

તૈયારી ખતાવી ત્યારે તેમની પાસે બીજો ઉપાય જ નહોતો. ગયે વર્ષે એક સત્યાગ્રહની લડત એમને વળગતી હતી તેને પોતે જ ટાળેલી. આમ સેનાપતિ તરીકે ચૂંટાવાને તેમને સુયોગ્ય કરનાર, હું અગાઉ કહી ગયો તેમ, તેમનું મર્યાદાનું ભાન, શ્રદ્ધા, દિમત અને ત્યાગ દતાં. મહાસભાની એકે બેઠકમાં તેમણે કદિ ભાષણ નથી આપ્યું, મહાસમિતિમાં પણ ભાષ્ય જ કાઢવાર બોલે છે—અમદાવાદની પેલી ઐતિહાસિક બેઠકમાં દરેક વેળા ગાંધીજીને ભાષણ વિના ટેકો આપી ગાંધીજીના ‘અંધ’ અનુયાયી તરીકે પોતાને ઓળખાવવામાં તેમણે માન માનેલું. તેમનું મૌન જ તેમની શક્તિનો ભારે પુરાવો બન્યું અને સૌ કાંઈ તે પારખી ગયું હતું.

જમનાદાસજીના જેલ જવા પછી નાગપુરની લડતના નાયક તરીકે મહાસભાએ વલ્લભભાઈને નીમ્યા. એ લડતમાં જોડાયા પહેલાં જ ગુજરાતથી તેઓ સેંકડો સૈનિકો મોકલી ચૂક્યા હતા. તેમના ગયા પછી ગુજરાતના અનેક વીરો ગયા. ત્યાંના ગવર્નરે આખી લડત બેકાપડે છે, અને રાજ્ય ઊંધું વાળવાને માટે છે એવું આજના ગવર્નર જેવું જ ભાષણ આપેલું આ પછી તરત ગવર્નરને વલ્લભભાઈને બોલાવવા પડ્યા, અને એકાદ બે અઠવાડિયામાં લોકોનો દહ સ્વીકારાયો, અને હજાર ઉપરાંત કેદીઓને મુક્ત કરાવી વલ્લભભાઈ વિન્યમ્બજ ફરકાવતા ઘેર આવ્યા. તે વેળા પણ વિન્યમ્બજ નંદાનોસૂનો નહોતો, પણ લોક-જીવનમાં એટલી ફાટફૂટ, એટલી કડવાશ ભરેલી હતી કે એ વિન્યમ્બજ તેમાં ડૂબી ગયો કહેવાય.

આ પછી બોરસદની લડાઈ આવી. બોરસદના જેવી સ્વચ્છ અને સિદ્ધિવિગ્રહી લડત દિન્દુરયાનના ઇતિહાસમાં તો હતી નથી લડાઈ. બોરસદની પ્રજા ઉપર બહારવટિયાઓને આશ્રય આપવાનું, બહારવટિયાઓને પકડવામાં મદદ ન કરવાનું આજ ચંદાવી, વધારાની પોલીસ મૂકી, તેના ખર્ચ માટે ૨,૪૦,૦૦૦ નો દંડ નાંખવામાં આવ્યો હતો. આમાંનો એકે આરોપ સાચો નથી એમ કહેવામાં વલ્લભભાઈએ સરકાર ઉપર ગંભીરમાં ગંભીર આરોપો મૂક્યા, એ આરોપો સાચા ન હોય તો વલ્લભભાઈને અનેક વર્ષની જેલ મળે, એ સાચા હોય તો સરકારથી પેલો દંડ લોકો પાસે લેવાય નહિ. સરકારે એક બહારવટિયાને પકડવા બીજા બહારવટિયાની દોસ્તી કરી, તેને બંદુકો આપી, ખૂનો થવા દીધાં, પોલીસે તેના અનેક ગુન્દા વિષે અખાડા કર્યા—એવાં તહોમતો વલ્લભભાઈએ સરકાર ઉપર મૂક્યાં. “જે ખૂની એક લૂંટારો હતો તેના હાથમાં એક બીજા લૂંટારાને પકડવા માટે બંદુકો આપવી પડે એ સરકારને માટે કેટલું શરમભરેલું છે ! તે તો સરકારનું નહિ, પણ બહારવટિયાનું જ રાજ્ય થયું. બહારવટિયાને મદદ કરવા માટે લોકો પર દંડ મૂકવામાં આવ્યો; હવે સરકારે બહારવટિયાને મદદ કરી—તેના હાથમાં બંદુકો આપી તેનો શો દંડ કરવો ? તેનો દંડ તો એક ધિર કરનાર છે. સરકારનાં પાણી વળતાં હોવાં જોઈએ, તેનો દિવસ આશમતો હોવો જોઈએ, નહિ તો તેને આમ ખૂનીની દોસ્તી કરવી પડે નહિ. દરિયાનો હાથમાં આવ્યા પછી એ જ માણસે કેટલાં બધાં ખૂન અને લૂંટો કરી તે સરકાર ન જાણતી હોય તેમ ન જ દોષ. સરકારનો હેતુ બાજરને આની મદદથી પકડવાનો દશે, પણ લોકોને શી ખજાર સરકારનો શો હેતુ હતો ? સરકારે જાહેર કર્યું જોઈએ કે તેણે ખૂન કરી છે. અલીએ જે જે અત્યાચારો ગરીબ પ્રજા ઉપર કર્યા હોય તેની જવાબદારી સરકારની જ છે.”

આ જ પ્રકારના આક્ષેપો તેમણે દિવસ રાત એક મહિના સુધી ગામડે ગામડે ફરીને મૂક્યા, સરકારી રિપોર્ટરોએ આંખમાં તેલ આંજીને શબ્દે શબ્દના રિપોર્ટો કર્યો. વલ્લભભાઈ આજે પકડાશે કાલે પકડાશે, એમ સૌ માનતું હતું, ત્યાં તો સવા મહિનાની અંદર, સરકારે પોતાના 'હોમ મિનિસ્ટર' (ગૃહસચિવ)ને તપાસતે માટે મોકલ્યા અને દંડ માફ કર્યો. લડતની પૂર્ણાહુતિ કરતાં તેમણે જે ભાષણ કર્યું તેમાં વિજય તેમણે સત્યાગ્રહીઓના અને સરકારનો બંનેનો જાહેર કર્યો.

બોરસદ તાલુકાનું સંગઠન હેરત પમાડનારું હતું, ત્યાં લોકોની જમીન ખાલસા ચર્ચ શકે એમ હતું નહિ એટલે જમીનો કરતાં સરકારના કંઠે પ્રાણ આપ્યા અને તુરત સરકારને નમવું પડ્યું. નાગપુરમાં તો એક મેજસ્ટ્રેટના અવિચારી હુકમના અનાદરને રાજ્ય ઊંધું વાળવાની હીલચાલ તરીકે વર્ણવવામાં આવી હતી અને સરકારે પોતાનાં બધાં શસ્ત્રો તેને દબાવી દેવાને માટે વાપરવાની ધમકી આપી હતી, બોરસદમાં સરકારે એવી ઢોંગધમકીનો આશ્રય લેવાને બદલે લોકોની માગણીનો સીધી રીતે સ્વીકાર કર્યો. એ જમ તે વખતની સરકારનું ડહાપણ સૂચવે છે, તેમ લોકોના પક્ષનું સાચાપણું અને લોકોના સંગઠનની ખૂબી પણ સિદ્ધ કરે છે. એ લડતની અસર એટલી બધી સરસ ચર્ચ કે આજે તાલુકાનાં કેટલાંક ગામો ઉપર નાંખેલો એવો જ કર સરકારે કેવળ એક અરજી ઉપરથી જ રદ કર્યો.

રચનાત્મક કાર્ય

સ્વારાજ્ય મળ્યા વિના કારાગૃહમાંથી છુટવાનું ગાંધીજીને વસતું લાગે માટે આ વિજયી લડતો જાણે આશ્વાસનરૂપે પ્રભુએ તેમને માટે તૈયાર રાખી. ગાંધીજી છુટ્યા પછી લડતો કરવાનું વલ્લભભાઈને રહ્યું નહિ, એટલે તેઓ પોતાને મનગમતા રચનાત્મક કાર્યમાં પડ્યા. આ કાર્ય તે શહેરસુધારાઈ. 'પાંચ વર્ષથી તો અહીં અમદાવાદમાં ગટરપાણીમાં પડેલો હતો' એ શબ્દોમાં તેમની એ કાર્ય વિષેની મમતા અને અભિમાન આવી જાય છે. પાંચ વર્ષ એ કાર્ય કરીને તેમણે શહેરની કેટલી સેવા કરી છે તે તો તેમની સેવા ખોઈ ખેસનારાઓને આજે ખરાબર સમજાતું હશે. સરકારે તો તેમના વહીવટનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કર્યો છે. ડા. હરિપ્રસાદના હાથ નીચે પોળો સાફ કરનારી ટુકડીઓ જામી કરાવીને પોળે પોળે જાલપણેની યોજના કરી. શહેરના કેટલાયે કાળના કચરા તેમણે સાફ કરાવ્યા. આજે પણ અમદાવાદ પાંચ વર્ષ ઉપર જેટલું ગંદું લાગતું હતું તેટલું જ લાગે છે એમ કહીને વલ્લભભાઈએ કર્યું જ કામ કર્યું નથી એમ કોઈ ન કહે. એ તો આજે પણ પરદેશી કપડાંની દુકાનો એટલી ને એટલી જ દેખાય છે, એટલે ખાદીએ કર્યું કામ કર્યું નથી એમ કહેવા ખરાબર છે.

પણ તેમના રચનાત્મક કાર્યનો ઉત્તમ નમૂનો તો તેમનું પ્રત્યનિવારણનું કાર્ય. જ્યારે સરકાર માથે હાથ દઈને બેઠી હતી, ત્યારે વલ્લભભાઈએ મોકલેલા સ્વયંસેવકો પ્રત્યયવાળા ભાગોમાં પહોંચી વળ્યા હતા. પ્રાંતિક સમિતિ મારફતે જે પ્રત્યનિવારણ મંડળ રચવામાં આવ્યું, તેમની દેખરેખ નીચે જે કાર્ય થયું, તેની વ્યવસ્થા, કરકસર, કાર્યક્ષતા જોઈને સરકાર પણ હેરત પામી. વલ્લભભાઈએ દુકાન દેડમાંથી માગેલા કરોડ રૂપિયા પણ સરકારને કાઢવા પડ્યા. એક કરોડ રૂપિયા સરકારે કેવી રીતે કાઢ્યા એની વિગતમાં જોતરે તો એક પ્રકરણ

હરાય. એ પણ એક લડત હતી. કમિશનરની સાથે તેમને આ સંબંધમાં જે પત્રવ્યવહાર થયેલો તે એમના જીવનમાં એક અગત્યનું પ્રકરણ પૂરું પાડે એમ છે. એ કરોડની માગણી સ્વીકારતાં જ સરકારે વક્ષભભાઈની સત્તા અને શક્તિનું પૂરું પારખું કર્યું હતું. પ્રગતે મદદ વહેંચવામાં સરકારી અમલદારોને સમિતિના માણસોની મદદ લેવી પડી, બદ્દે એક સમયે તો સરકારને માત્ર નાણાં પહોંચાડવાનું જ કાર્ય કરવાનું રહ્યું, તેની આખી વ્યવસ્થા પ્રાંતિક સમિતિના કાર્યકર્તાઓને જ રહી. સરકારના અર્થસચિવે ગાંધીજીની ગાદી વક્ષભભાઈએ સાચવી એમ જગતની આગળ કબૂલ કર્યું.

વક્ષભભાઈનું જીવનચરિત્ર લખાય તો તેમાં જેમ નાગપુર, ખેરસદ અને ખારડોલી સ્વતંત્ર પ્રકરણો રોકશે તેમ જ પ્રલયનિવારણને અંગે પણ કેટલાંક કિમતી પ્રકરણો રોકાશે. ખારડોલીની લડતથી સરકારનું રાજ્ય ખારડોલીમાં ગયું હોય, અને વક્ષભભાઈનું રાજ્ય થયું હોય એમ લાલે લાગે. પણ વક્ષભભાઈ “ગુજરાતવક્ષભ”ના પદને લાયક તો પ્રલયથી જ થયા, ગુજરાતના હૃદયના સરકાર તેઓ તે જ દિવસથી બન્યા. ખારડોલીએ વીર સંરહાર તરીકે તેમને જગતમાં જાહેર કર્યા.

ખારડોલી

જાણે ખારડોલીની લડતને માટે ઈશ્વરે પ્રલયની ભૂમિકા રચી હોય એવું થયું, કારણ ખારડોલીમાં અને ખારડોલી બહાર પ્રગળે વક્ષભભાઈનો જે પડયો બોલ ઉપાડી લીધો તે પ્રલયનિવારણકાર્યના પ્રતાપ છે. એ ખારડોલી વિશે શું લખવું ? ખારડોલીમાં થયેલા કાર્યનું મહત્ત્વ આંકવાનો આજે સમય નથી. એનું પૂરું મહત્ત્વ ભવિષ્યમાં સમજાશે. આજે તો કેવળ સપાટી ઉપર જણાતી વિગતો જ અમત્કાર જેવી લાગે છે. ૫૫ વર્ષ થયાં જમીન મહેસુલના સવાલમાં સરકારના એક અમલદારના બ્રહ્મવાક્યની સામે ઠાક ન થઈ શકે એવી માન્યતા ચાલી આવી હતી, તે માન્યતા મિથ્યા કરવાને માટે વક્ષભભાઈએ ગરીબ, બોળા, સરકારની મરજી સાચવનારા એવી વસ્તીવાળા તાલુકાને તૈયાર કર્યો, આર મહિનાની અંદર એ જ પ્રગતે અપૂર્વ બળનો. અનુભવ કરાવ્યો, તે એટલે સુધી કે ‘સત્ય’એ પ્રમળા નિઃશ્ચ વિરોધની સફળતા કબૂલ કરી. સરકારની મત્તાનાં મૂળ જાખડી ગયાં એમ જગત આગળ જાહેર કર્યું, આખી લડત ચહેનચાહની સત્તાની સામે બળવા તરીકે વર્ણવી અને એ ‘બળવા’ સામે સરકારે પોતાનું બધું બળ ખપાવવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. સરકારના એ નિશ્ચયમાં જ સરકારની હાર જાહેર થઈ. છેવટે જે સમાધાન થયું તે સમાધાનનો પ્રકાર એ દારને વધારે ખૂંડી બતાવે છે એમ ઇતિહાસકારે કહેવું પડશે. જે વસ્તુ સુરતમાં જ સરકારે કબૂલ કરી હોત તે વસ્તુ હજીસીના ડાબા કાનની જેમ ચૌદ દિવસ પછી આડકતરી રીતે કબૂલ કરી તેમાં સરકારની શોભા નથી જાહેર થતી. ગાંધ ઉપર તમાઓ મારીને મેં લાલ રાખવાનો પ્રયત્ન એ આખી સમાધાનીમાં સ્વચ્છ દેખાય છે. અને આખરે શું ? એક વાક્યમાં કહીએ તો વક્ષભભાઈએ બ્યારે પ્રતિજ્ઞાના બૂતને પડાવ્યો પણ પોતા ઉપર ન પડવા દીધો. ભારે સરકારે તે બૂતને પોતા ઉપર સવારી કરવા દીધી. સમાધાની પછી ગાંધીજીને એક અમેરિકન મિત્રે આ પ્રમાણે લખ્યું હતું:

“ખારડોલીના ખેડૂતોને, આપને અને વક્ષભભાઈને અનેક ધન્યવાદ. આ અદ્ભુત લડત, લડત કેવી રીતે લડવી અને તેની યોજના કેવી રીતે કરવી એનો દેશની આગળ

અસરકારક પદાર્થપાઠ થઈ પડશે. અદ્યપને માટે ભારે ભોગ અપાયો હોય એમ લાગે છે, પણ જે સંકટ સદન કરવામાં આવ્યું તેના પ્રમાણમાં લડતનાં ભાવી પરિણામો તો ધણાં વધી જશે, એ વિનયથી તમામ એકુનવર્ષની નસેનસમાં કોઈ અન્ય નશાની ખુમારી ચડશે."

દેખીતી રીતે વિરોધી હિત ધરાવનારા વગેરે અને અનેક જાતિઓથી વસાયેલા ખારડોલી તાલુકા કેળવનારું અસાધારણ વિકટ કામ વલ્લભભાઈએ અન્ય સફળતાથી કર્યું એની ઇતિહાસકાર સાક્ષી પૂરશે. વલ્લભભાઈની તિલક મહારાજની સાથે કરેલી તુલના આ લોકશિક્ષણના કાર્યની બાબતમાં વધારેમાં વધારે બંધબેસતી દેખાય છે.

હું આગળ કહી ગયો કે તિલક મહારાજની અગાધ વિદ્વતાનો, તેમના અપાર શાસ્ત્ર-ગાનનો, અને 'વલ્લભભાઈ'માં એ બંનેના અભાવનો વિચાર કરીએ તો એ તુલના અયોગ્ય લાગે. પણ તિલક મહારાજ લોકમાન્ય બન્યા તે તેમની અગાધ વિદ્વતાએ નહિ કે અપાર શાસ્ત્રગાને નહિ, પણ અન્યાયની સામે ઝૂઝવાની તેમની અપાર શક્તિને લીધે, તેમના અપૂર્વ ત્યાગને લીધે, લોકોનાં દુઃખ જાણી લોકોના અંતરમાં પ્રવેશ કરવાની તેમની જાદુઈ શક્તિને લીધે. આ ત્રણે વસ્તુઓ વલ્લભભાઈમાં એટલી જ ભરી છે એમ ગુજરાતે ખાર-ડોલીની લડતમાં સવિશેષ જણ્યું. લોકમાન્ય પણ ન્યારે આમર્શ આગળ જોતા રહેના ત્યારે તેઓ તેમની વિદ્વતા ન ઠાલવતા, પણ આમર્શના જ એક માણસ તરીકે જોતા રહી તેમની જ ભાષા બોલતા. ખારડોલીનાં અનેક ભાષણો જોઈ તો તિલક મહારાજનાં અહમદનગર અને બેલગામનાં પેશાં ઐતિહાસિક ભાષણોના તેમાં ભણુકારા સંભળાશે :

"સરકાર આપણને અધિકાર આપે છે તે કૂંડામાં આપણે છોડો. રાપીએ છીએ તે પ્રમાણે. પણ મોટાં વૃક્ષ કરવાં હોય તો તો બીજ બહાર મોકળા જમીનમાં વાવવાં જોઈએ. કૂંડાનાં ઝાડ રૂપાળાં લાગે, પણ તે નાણુક, લાંબા દિવસ ટકનારાં નથી. દેશ પાસે કર કેટલા વસૂલ કરવા, આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ કેટલો કરવો, એ અમને સમજાય કે તમને વધારે સમજાય ? લડાઈ ઉપર કેટલા પૈસા ખર્ચવા એ બાદશાહ નથી દરવતો પણ મુખ્ય પ્રધાન દરવે છે. તેની બૂલ થાય છે તો તે રાજનામું આપે છે, અને તેને રાજનામું આપવાની ફરજ પાડવામાં સરકારનો ગુન્હો નથી થતો. આપણને સ્વરાજ મળે તેથી અંગ્રેજનું રાજ છુડે એમ નથી. અમારે જે જે દરવાજો બહાર નીકળવું હોય તે તે દરવાજા રાખીને નોકરશાહી જોશી છે, તેને ધક્કો મારીને અમારે બહાર નીકળવું છે, એની આડખીલી અમને ન જોઈએ. આડખીલી તો ખરી જ અને તે ઉપરાંત પાછા મોટા મોટા પગાર ! 'તમારે માટે વિશ્વાયતની ઠંડી દવા છોડીને અહીં આવ્યા છીએ' એમ અંગ્રેજ અમલદાર કહે છે. પણ તને અહીં બોલાવ્યો હતો. કાણે ?" તિલક મહારાજના આ ઉદ્દગારો વલ્લભભાઈના કોઈપણ ભાષણમાં મૂકી દઈએ તો બહારથી મુકામલા ન લાગે.

હવે વલ્લભભાઈના આ શબ્દો લો : "સરકાર એટલે કાણ ? સરકાર એટલે કલેક્ટર ? સરકાર એટલે મામલતદાર ? કે ફોજદાર કે તલાટી ? આ બધા મળીને સરકાર બનેલી છે એટલે એનો કયાં પત્તો લાગે ? કોઈ એક વ્યક્તિ નથી એટલે આપણે કોને સરકાર માનીએ ? આપણે પોતે જ ભ્રમથી અમુક એક જણને સરકાર માનીએ અને

તેનાથી ડરીએ છીએ. તમારે ડરવાનું કશું કારણ નથી. તમે કોઈની ચોરી કરી નથી, તમે લૂંટફાટ કરી નથી, મારામારી કરી નથી, ડરવાનું શું કારણ હોય ?.....પાંચ હમ્મર માઇલથી આવેલા વાણિયાથી તમે શા માટે ડરો ? તમે આ દેશના જ વતનીઓ પોતાના ઘરમાં બેઠા પરદેશી વાણિયાથી ડરો ? જે પરદેશી રાજ્ય કરનારા છે તે તો સુરતથી અહીં આવ્યા પણ નથી. એ ત્યાં જ બેસીને મહાલકરીને અને મામલતદારને અને ડેપુટી કલેક્ટરને કહે છે કે તમે લોકોને મમળવો, દયાવો. એ પોતે કોઈ દરિયાકાંઠે કે શીતળ ટેકરી પર હવા ખાતા હશે.” આ શબ્દો અને એની આગળના ઉતારાના શબ્દો જુદા જુદા ભાષણકર્તાના છે એમ કોઈને નહિ લાગે.

પણ શબ્દો કરતાં પણ એ હૃદયસ્પર્શી શબ્દોથી જે અનૈક્યમાંથી એક્ય પ્રગટ્યું, જે ભયનું વાતાવરણ પૂલટાઇ અભયનું વાતાવરણ બન્યું તે મારી તુલનાને વધારે સાચી પાડે છે.

નાગપુર, બોરસદ અને ખારડોલી એ ત્રણ લડતના વક્ત્રભાઈને સરખાવતાં જોશું કે નાગપુરમાં તો વક્ત્રભાઈએ તંત્રમાં બેસી લડતના વ્યૂહો ધરીને સરદાર લડત છૂટે તેમ લડત છૂટી, ભાગ્યે જ એકે ભાષણ તેમને કરવું પડ્યું હશે; બોરસદની લડત એટલી ટૂંકી હતી કે વક્ત્રભાઈના ભાષણના ભણકારા પણ યુજરાતમાં પહોંચ્યા નહોતા ત્યાં તો વિજય મળ્યો; ખારડોલીએ જ વક્ત્રભાઈના આત્મા અને વાણીના યુજરાતને પરિચય કરાવ્યો. એક મિત્રે મને કહ્યું હતું કે ‘ખારડોલીએ વક્ત્રભાઈને આસ્તિક બનાવ્યા.’ એ પહેલાં વક્ત્રભાઈ નાસ્તિક હતા એમ હું નથી માનતો. પણ ખારડોલીએ તેમની આસ્તિકતા પ્રગટ કરી એમ જરૂર કહી શકાય. ખારડોલીના લોકોની સાથે એમણે તાદાત્મ્ય અનુભવ્યું અને જે ભયંકર લડતમાં અપાર આપબોગ માગવામાં આવતો હતો તે ઈશ્વરશ્રદ્ધા વિના કદી શકાય નહીં એમ તેમને જાગી ગયું, લોકોએ જે શ્રદ્ધાથી લડતમાં જંપલાવ્યું તે શ્રદ્ધાએ વક્ત્રભાઈની યુક્ત ચિનગારીને ઉદ્દીપ્ત કરી, અને વક્ત્રભાઈની ઉદ્દીપ્ત ઈશ્વર શ્રદ્ધાની પાછી લોફા ઉપર અસર થઈ એમ કહી શકાય. સંગીતનો શોખ વક્ત્રભાઈને હોય એમ મેં જાણ્યું નથી, પણ ખારડોલીની નિર્મળ જહેનોના ઉદ્ધાસથી ગવાતા ગરખાઓ અને ખીતોએ તેમને દલાવ્યા, અને તેમનામાં એક નવો રસ ઉત્પન્ન થયો. આમ ખારડોલીના લોકોને વક્ત્રભાઈએ જેમ આપ્યું તેમ તેમની પાસે પણ તેમણે ઘણું મેળવી લીધું. ગાંધીજી કહે છે તેમ ખારડોલીમાં વક્ત્રભાઈને ‘વક્ત્રભ’ મળ્યા. એટલે તેમનાં ખારડોલીનાં ભાષણોમાં આશ્ચર્યકારક ઈશ્વરશ્રદ્ધા અને ઉદ્ધાસ ન્યાં લાં જોવામાં આવે છે, અને જેમણે તેમને પ્રત્યક્ષ બોલતા જોયા છે તેમણે તેમની આંખમાં અસૌકિક તેજ ભાળ્યું છે. વૈષ્ણવીનો શોખ તેમને કદી હતો નહિ, એટલે ભાષણની તૈયારી શી કરવાની હોય ? કદી તેમણે અગાઉથી ત્રિચારી રાખેલાં ભાષણ કંઈ હોય એમ લાગતું નથી એટલે જ તેમની વાણીમાં અજળ સ્વાભાવિકતા લાગે છે. ‘હાલાં ચોથાં’ કૂટવાની તો તેમને કદી ટેવ હતી જ નહિ, પરીક્ષાને માટે વિલાયતમાં દગલા ચોપડી વાંચી હશે તે સિવાય વપરીલાતમાં કે બેરીસ્ટરીમાં કાયદાના પુસ્તકો પણ જાજાં વાંચ્યાં નહોયાં અને નવરાશમાં તો ‘ધિજ’ બેલવાનું, વાતડીમાં અથવા આંટા મારવાના, એટલે તેમના ભાષણમાં પુસ્તકિયા સંસ્કાર નથી જોવામાં આવતો.

આમ એ ભાષણોનો વિચાર કરતાં તેમણે ગુજરાતી ભાષાને આપેલા ફાળોનો પણ વિચાર કરવાનું મન થઈ જાય છે. એક લેખકે એક વાર ‘અષ્ટાદશ લિંગનનું કવિત્વ’ નામનો લેખ લખ્યો હતો. લિંગન કવિ તો નહોતો છતાં તેનાં ભાષણો અત્યંત કાવ્યજન નહીં પણ પદ્યથી ભરેલાં હતાં એમ તેણે બતાવ્યું હતું. તેજ પ્રમાણે વલ્લભભાઈ સાક્ષર નથી-તિલક મહારાજની સરખામણીમાં તેમને નિરક્ષર કહીએ તો, આલે-તો પણ તેમની નિરક્ષરતામાંજ તેમની વાણીની નૈસર્ગિકતા અને ચમત્કૃતિ દેખાય છે. બેરિસ્ટર થયા છતાં તેમણે અંગ્રેજીનો બોલો પોતાના મન ઉપર કદી પડવા દીધો જ નથી, જાણે કાંટા ચમચા અને છરી વાપરીને પાછા પરદેશમાં છોડી આવીએ એવી રીતે એ ભાષાનો પ્રયોગ તેમણે કેવળ અંગ્રેજી જ જાણનારાની સાથે વ્યવહારપૂરતો રાખ્યો. તેમણે અંગ્રેજી ઉપર પ્રયત્ન કર્યો હોત તો કદાચ તેઓ અંગ્રેજી શ્રાતાઓને રીઝવે એવાં ભાષણો કરતા હોત પણ એમ કરતાં પોતાની માતૃભાષા ખોટા બેડા હોત. આજે ‘માતૃભાષા’ શબ્દ તેમની વાણીમાં વિશેષે સાર્થ થયો છે. તેમનાં ભાષણોમાં તેઓ આત્મા ઠાકવે છે, અને તેમના આત્મામાં માતૃભૂમિ-એટલે ખેડુતોની ભૂમિ-માટે અપાર પ્રેમ ભરેલો છે તેથી તે ભૂમિમાંથી લીધેલી, દરેક ખેડુત દીકરા સમજી શકે એવી વાણી એ ભાષણોમાં સાંભળવાની મળે છે. હૃદયમાં સોંસરી પહોંચે એવી અને સૂત્રરૂપ વાણી સાંભળવી હોય તો ગાંધીજીના લેખો અને ભાષણો વાંચો એમ આપણે કોઈને કહીએ, તો ગુજરાતનીજ ખોલીથી ભરેલી, ગુજરાતના ખેડુતને પહોંચી શકે એવી વાણી સાંભળવી અને શીખવી હોય તો વલ્લભભાઈનાં ભાષણો વાંચો એમ નિઃસંકોચ કહી શકાય. એ ભાષણોમાં રહેલી વીરતા અતે ચરતા તો ગુજરાતના ખેડુતોને વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ચેતન આપતી રહેશેજ, પણ જે ભાષામાં એ ચરતા ઉતરી છે તે ભાષા વિના કદાચ એ ભાષણો લોકોને નહીં પહોંચી શકત.

એમનાં ભાષણો ઉપર ઉપરથી જોઈ જતાં પણ તેમાંના કેટલા બધા તળપદા પ્રયોગો, કેટલી અર્થગર્ભ કહેવતો આંખે ચડે છે ! જાણે ખેડુતને અભય બનાવવાને માટે જ નહીં, પણ કેવળ ગુજરાતી ચાર ચોપડી ભણેલો, અરે અભણ પણ, ખેડુતનો નાયક થઈ શકે છે એમ ખેડુતને સમજાવવાને માટે એ ભાષણ થયાં હોય. એ ભાષણો વાંચ્યા પછી નીચેના પ્રયોગો કાણ બૂઝશે ?

“ કણખી કેડે કોડ, કણખી કોડ કેડે નહીં; ” “ નોકર બિચારા ક્યા કરે લૂણ પરાયા ખાય; ” “ એક ઠીકરી આખાને ફાડવાને પુરતી છે, ઘઝાથી ઠીકરી સા સાફ ડરે ? ” “ આપણે મગતરાં ભડે હોઈએ પણ હાથીના કાનમાં એક દિવસ લાગ જોઈને પેસી જતું છે; ” “ જમીનમાં બે ત્રણ કપાસિયા નાંખી દો છો, ત્યાં સડીને તે ફાટે છે અને પરિણામે સોગણા કપાસિયા નીપજે છે. તમે ૮૦૦૦૦ કપાસિયા થઈને ધરતીમાતામાં ખુવાર થઈ જાઓ; ” “ પટેલ, તલાટી, રાવણિયા કુહાડાના હાથા બનેલા છે, કુહાડાના હાથામાંથી નીકળી જાઓ; ” “ ધારાસભામાં ભડે થૂંક વડોલે, તમે તમારું કામ કરો; ” “ નોકરશાહીએ એકો ક્યો છે તેને તમે તોડો; ” “ એ બધાં એકજ મરઘડીનાં ઇંડાં છે ” “ એ તો સરકારી રાગચાળો ફાટી નીકળ્યો છે એમ સમજીને; ” “ કાણું પાડનારને નાવમાંથી બહાર કાઢો; ” “ મારી પાસે તો માત્ર નેપાળાની ગોળી છે. ”

હા; એમની જીભની તીખાશ પણ કોંકવાર બહાર નીકળે છે. ‘ટાઇમ્સ’ માં એમની ‘અદિસા’ ની ઠેકડી કરવાને માટે કેટલાક ફકરાનું અક્ષરશઃ અને ખરડ ભાષાન્તર કરવામાં આવ્યું હતું પણ ‘ટાઇમ્સ’ વાળાને શેતું બાન હોય કે વક્તવ્યભાષની આકરી અને તીખી વાણીમાં લોકોને હિંસા કરવાને પ્રેરવાની અસર નથી, લોકો તો તેમની આંખમાંથી જે લેવાનું તે લઈ લે છે, ધડીકવાર હસી લે છે, અને મૂળ જે અદિસાની વાત તેની ગાંઠ વાળે છે, અમલદારોની અનેક ઠેકડી કરનાર વક્તવ્યભાષ ન્યારે અમલદારોની મોટર ખૂંચી વગડામાં તેઓ નિરાધાર બેઠા હતા ત્યારે પોતાની મોટરમાંથી ઉતર્યા, લોકોને બોલાવી મોટર કાઢવામાંથી કઢાવી, અને અમલદારોને પોતાની સાથે મોટરમાં લીધા. વાણીના કરતાં આ પ્રકારના વર્તનની અસર લોકોના ઉપર વિશેષ થાય છે. નીચે આપેલા કડવા અને આકરા પ્રયોગોમાં એર નથી, પણ લોકોની લડક ભાંગવાનો, લોકોને અમુક વસ્તુ તેમની ગ્રામ્ય ભાષામાં સમજાવવાનો જ ઉદ્દેશ છે એ સૌ કોઈ સમજશે :

“એકે વેઠીઓ નથી મળતો, ગાડાવાળો નથી મળતો તેથી જ ખરી ચૂંક સરકારને પેંઠી છે;” “શું પટેલો દુખળા છે જે દુખળાનું કામ કરે?” “શું તલાટીઓ સરકારની, પરજોતર ળીઓ છે કે સરકારની રાત દિવસ શુભામી કરે?” “એ તમારામાં ફૂટ પાડનારા તો ઉધેવ જેવા છે તેને ખંખેરી કાઢો;” “એ બારડોલીના ખેડૂતોની જમીનો, લેવા નીકળેલાઓને મન જાણે કે ધરમ રાજનો ગોળ છુંડાય છે. એમને ખબર નથી કે એ તો કાચો પારો છે, ફેવે ફેવે ધુટી નીકળવાનો છે;” “એ મક્ત જમીન લેવા આવનારાના પેલા મક્ત નાળાએર લેનારા લોભિયા આઢાણુ જેવા દાલ થવાના છે;” “એવી રીતે લોકોનો દ્રોહ કરનારાને રોમે રોમે કીડા પડવાના છે;” “નામ શુભાળ પણ કરમ આવળની શળ જેવાં;” “નખળો અમલદાર ગાળ દે તો જાણુજે કે ગધેડું ભૂકે છે.”

મેં આ છેલ્લાં વાક્યો ભૂડામાં ભૂડાં વાક્યો તરીકે ચૂંટી કાઢ્યાં છે, એમાં પણ લોકોની હિંસા ઉત્તેજવાનો ઉદ્દેશ નહીં જણાય, છેલ્લા પ્રયોગમાં તો લોકોને, ગાળ દેનાર અમલદારની ગાળ ઉપર ધ્યાન ન આપવાનો ઉપદેશ છે—ભલે તે ગ્રામ્ય ભાષામાં હોય. અને આવળની શળ જેવાં કામ કરનારને પણ લોકોએ મિષ્ટાન્ન જમાડ્યાં છે એ બારડોલીના લોકો સિવાય કોણ જાણે છે? વળી આવા પ્રયોગો ભાષણમાંથી જુદા પાડીને ટાંકવામાં ભાષણ કરનારને અન્યાય થાય છે, ભાષણની એકંદર અસર શી થાય છે એ જ નેવાનું હોય.

એ એકંદર અસર જેવી હોય તો એમના ભાષણોમાંથી ચિરચાચી રહી જશે એવા કેટલાક ઉદ્દગારો અહીં આપું છું, એજ એમના અનેક ભાષણોના મધુર અર્ક રૂપ છે. એમના મજક અને ટકોરથી ભરેલા ઉદ્દગારોની યાદ લોકોને ધડીકવાર હસાવશે પણ આ ઉદ્દગારો અનેક કાળ મુધી લોકોમાં ચેતન પ્રેરતા રહેશે:

“કોઈ એમ ન બોલતા કે બિચારા બારડોલી તાલુકાના ખેડૂતો! તેમનું શું થશે? એ તો બહાદુર બનીને અને મોતનો ડર છોડીને બેઠા છે. સાચો ખેડૂત મોતથી ન ડરે, ખુવારીથી પણ ન ડરે. એવા ખેડૂતો ન્યારે દેશમાં થશે ત્યારે જ દેશનો ઉદ્ધાર થશે. ન્યારે જગતનાં રાજ્યોમાં ખેડૂતો મુખ્ય ભાગ લઈ રહ્યા છે એ આપણે નજરે નેહ્યો છીએ તે વખતે હિંદુસ્તાનમાં તેને ઇન્સાફ પણ ન મળે? ખેડૂત એવા કંગાલ હોય તેના કરતાં નજ

હોય તો શો વાંધો? ખેડુત અને તેના મદદનીશ મજૂર એ એ જગતની મહાન શક્તિ છે. એ શા માટે કોઈ સરકારની ઠોકર સહન કરે? ગુજરાતના ખેડુત તો એવા કુશળ છે એવા કુંદન છે કે તેમના ઉપર રાજ્ય કરવા માટે કોઈ પણ સરકાર મગર થાય. આવા ખેડુતને આ સરકાર પાંડુથી મારે એ કદિ ન બને.”

“જેમ વરસાદ આવતા પહેલાં વૈશાખ જેઠની અકળામણ આવે છે તેવીજ આજની આ અકળામણ બની જશે, તે આવ્યા વિના વૃષ્ટિ સંભવે નહિ. પ્રથમ અંધારૂં થાય, વાવા-ઝોડું થાય કાટકા થાય ત્યારે છેવટે આવે. તેમ દુઃખ સહન કર્યા વિના સુખ આવેજ નહીં.”

“તમે તોફાન ન કરો, તોફાનનું કારણ આખ્યા વિના ભલે તમને બંધાને જેલમાં લઈ જાય. ટોળાં શું કરવા વળાએ? આ વખતે સરકારનો પિતો ઉછળ્યો છે. હોને લોહું ગરમ થાય, પણ દયોડાએ તો હંડુંજ રહેવું જોઈએ. દયોડી ગરમ થાય તો પોતાનોજ દાથો ખાળે. તમે હંડા થઈ પડી રહો. કંયું લોખંડ ગરમ થયા પછી હંડું નથી થતું? કોઈ પણ રાજ્ય પ્રજા ઉપર ગમે તેટલું ગરમ થાય તો પણ તેને છેવટે હંડું પડ્યા વિના છુટકોજ નથી.”

“સરકાર એમ ધારતી હોય કે મારી પાંખો કાપી નાંખી મને મહાત કરવો તો તેને અને તમને હું ખાતરી આપું છું કે તે તો વરસાદમાં જેમ ઘાસ ફૂટી નીકળે છે તેમ નવી ને નવી પુટતી જવાની છે.”

“જંગલમાં રહેનારા ડરે? જંગલમાં તો સિંહ વાઘ રહે. વાઘની સાથે વાતો કરતા તારા ઉપર છવના જોખમે ચઢી જનારા તમે સરકારથી ડરો?”

“અંગ્રેજને મારતાં અને મરતાં આવડે છે. પણ તે એકલાનો ધર્મરો નથી. આપણે તો માત્ર મરવાનીજ વિદ્યા શીખવી છે. અને તે આપણને શા માટે ન આવડે? શું આપણે રાજ આપણી આંખો સામે હજારોને મરતા નથી જોતા? શું મિલકતોના માલિકો કે મોટાં રાજ્યના ધણીઓ કોઈ અમર રહ્યા છે? કોઈ સરકાર કર્તા અને સંદર્તા એવા ધ્રુવરને બૂધીને અભિમાન કરતી હોય કે અમે બારગોલી તાલુકાને ઉગાવી દઈશું તો તે તેનું મિથ્યાભિમાનજ છે. ધ્રુવરની ધ્રુષ્ટા સિવાય એવડા મોટા રાજ્યની સત્તા એક તણખવાને સુદાં દલાવવાને સમર્થ નથી. પણ વળી કચેકર સાહેબ કહેશે કે બધી તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો કરે છે. મારે તો તત્ત્વજ્ઞાનની વાત એ આધારરથેષ છે. તેમને એમાં સમજ ન પડે, તેમની અને મારી વાતો ન્યારીજ હોય.”

“સરકારમાં રાવણની શક્તિ ભલે હોય, પણ સરકાર ન બૂલે કે એ રાવણની સત્તા બાર બાર વર્ષ એક અઝળા સીતાને વશ ન કરી શકી, અને તે વણખોતે મુઓ. અહીં તો એક સીતા નથી પણ ૮૦૦૦૦ ખેડુતોની ટેક તોડવાની છે.”

“મરતાં અને મારતાં શીખવાની તત્ત્વીમ સરકાર સામાન્યમાં સામાન્ય માણસને છ માસની અંદર આપે છે. આપણે તો માત્ર મરતાંજ શીખવાનું છે. એમાં તો ત્રણ મહિનાયે ન લાગે.”

આ ઉતારાઓમાં આસપાસના વાતાવરણમાંથી રહેજ વીણી લીધેલી ઉપમાઓ જે જોવામાં આવે છે તે સાક્ષરી ગ્રંથોમાં જવડેજ ન મળે. સાક્ષરની વક્ત્રમાઈની વ્યાખ્યા જણવા જેવી છે: ‘સાક્ષર તેજ કે સાદી ભાવાને અટપટી અને કઠંગી કરે.’ આ

કટાક્ષમાં ઘણું તથ્ય છે એની ના પડશે? સાક્ષરોનું ચિત્ત રહેજે વાંચેલાં કાવ્યોમાંથી ઉપમા ઉત્પ્રેક્ષા શોધવા તરફ ખેંચાશે, જ્યારે આ ખેડુતના નાયકને એતરો અને ગામડાંઓમાંથી જ ઉપમાઓ મળી રહે છે. જતાં ઘણી વાર એમનાં દષ્ટાન્તો અને ઉપમાઓ સાક્ષરોનું સ્મરણ કરાવે છે એ પણ જોવા જેવું છે. એક જ દાખલો આપું. હરિપુરાના ભાવણમાંથી આ ઉતારું છું :

“ દૂધ પાણી બન્નાં એટલે બેઉ એક રંગ થાય છે તે કદિ છૂટાં નથી પડતાં. દૂધ ઉકળે છે ત્યારે પાણી દૂધને ખચાવવા નીચે જઈ પોતે પહેલું બળે છે, અને દૂધને ઉપર કાઢી તેનો ખચાવ કરે છે. એટલે તરત દૂધ પાણીનો ખચાવ કરવા પોતે ઉભરાઇ આગમાં પડીને આગને હોલવવા મથે છે, એજ પ્રમાણે આજે ખેડુત શાહુકાર એક થયો, એક ખીખની બહાર ધાળે, તેમાં કોઈ ફાયર ન મારી શકે એ સંભાળજો. ”

મેં વલ્લભભાઈને પૂછ્યું ‘ તમે કદિ ભર્તૃહરિ વાંચ્યો છે ? ’ તેમને એ મરકરી લાગી. વલ્લભભાઈ બિચારા ક્યાં ભર્તૃહરિ વાંચવા ગયા હોય ! પણ મેં તો રહેજે પૂછેલું, કારણ ઉપરનું દષ્ટાન્ત તો ભર્તૃહરિએ વાપરેલું છે :

ક્ષીરેણાત્મગતોદકાયહિ ગુણા દત્તા : પુરાતેસ્તિલા

ક્ષીરે તાપમવેક્ષ્ય તેન પયસા સ્વાત્મા કુશાનો હુતઃ ।

ગતું પાવક મુન્મન સ્તદભવદ્ દષ્ટવાતુ મિત્રાપદં

યુક્તં તેન જલેન શામ્યતિ સતાં મૈત્રી પુનસ્ત્રવીદશી ॥

ભર્તૃહરિના શ્લોકમાં જે શિષ્ટતા છે તે ઉપરના ઉતારામાં નથી, પણ જે ખેડુતો આગળ એ ઉદ્દગાર નીકળ્યા હતા તેઓ આ શ્લોક વધારે સમજત કે પેલા સૌસરા પહેંચી જનારા ઉદ્દગારો ?

એક વધારે દાખલો આપું. વેદાન્તીઓને સાપની કાંચળી ઉતારવાનું દષ્ટાન્ત પરિચિત છે, સહજ સુંદર મરણને સાપની કાંચળી ઉતારવાની ઉપમા આપવામાં આવે છે, પણ વલ્લભભાઈને સાપની કાંચળીની ઉપમા લુદી જ વસ્તુ માટે સૂઝી ગઇ. મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ આગળ પેલે દિવસે બોલતાં તેમણે તેમને એકાદ ટલાક સુધી હસાવી હસાવીને ગાંડા કર્યા. એ દરમિયાન તેમને હોડે અનાયાસે સાપની કાંચળીનું દષ્ટાન્ત હોડે ચઢ્યું. ‘ સાપને કાંઈ કાંચળી ઉતારતાં મહેનત પડે છે કે દુઃખ થાય છે ? એમ આપણે પણ આ રાજ્યની કાંચળી એક દિવસ વિના કંઈ ઉતારી નાંખશું. ’

આ પ્રકરણને અંતે એક પ્રસંગ યાદ આવે છે, કેટલીકવાર અનાયાસે ખનતી ઘટનામાં ભારે વિનોદ રહેલો હોય છે. અમદાવાદમાં જે દિવસે વીર સરદારનું સ્વાગત થયું તે દિવસે તેમને ફૂલોના પહાડ ત્રીણે દખાવી દેનારા ઘણા હતા, થોડા સૂતરની ભેટ ધરનારા પણ હતા, પણ એક એવી વેચનારે વલ્લભભાઈને ચોપડીઓ આપી. એ ચોપડીઓ એણે તો બિચારે તાજી રાખી અને તરતીકે આપી હશે, પણ તેને શી ખચર કે વલ્લભભાઈને તદ્દન અપરિચિત ની એ ખચરો હતા ? એ ભોટો તે એક ‘ ડિક્શનરી ’ અને ભગવદ્ગીતા. ભંડું થયું કે એ ભોટો કોઈ અમળ્યા ચોપડી વેચનારે આપી. કોઈ સાક્ષરે આપી હોત તો વલ્લભભાઈ ધારત કે ઘણીવાર સાક્ષરોની મરકરી કંઈ છું તો આ વેળા ઠીક તેમણે

દાવ વાળ્યો છે. કારણ 'ડિક્શનરી' તેઓ કદિ ઉઘાડતા હશે એમ જાણ્યું નથી, અને સંસ્કૃત તો છોટાલાલ માસ્તરનો આદીવીંદ નહોતો હશે એટલે નજ ભણી શક્યા એટલે ગીતા શેની ઉઘાડે ? પણ જેમ ડિક્શનરી ઉઘાડ્યા વિના તેમનું કામ ચાલ્યું છે, બદકે ડિક્શનરીની મદદ વિનાની તેમની ભાષા એ યુગરાતીનું ગૌરવ છે, તેમજ ગીતા ઉઘાડ્યા વિના પણ તેમનું કામ ચાલ્યું છે, કારણ ગીતા ઉઘાડ્યા વિના ગીતાના નિષ્કામ કર્મનો મંત્ર તેમણે પાઠે કરેલો છે અને એ મંત્ર તેઓ જીવ્યા છે. કાઠવાર જેઠમાં જવાનું મળે તો ગીતાજી પહેલી શીખવાનો તેમનો નિશ્ચય છે એ તેમના ન્યાયની ખાતર મારે જણાવી દેવું જોઈએ.

ખાસિયતો

ગાંધીજી મહાત્મા ગાંધી શી રીતે થયા એમ ઘણા પૂછે છે, ઘણાને એવો પ્રશ્ન ગાંધીજીને પોતાને પૂછતાં સંકેત થતો નથી, અને ગાંધીજી પણ તેવાઓને ભક્ષમનસાધથી જવાબ આપે છે : ' મારી સત્યની ઉપાસના; દશ બાર વર્ષની ઉમ્મરથી મેં સત્યને સેવ્યું છે. ' વક્ષભભાઈને ભાગ્યે જ કોઈની પૂછવાની હિંમત ચાલે કે તમે સરદાર વક્ષભભાઈ કેમ થયા, અને કોણ પૂછે તો તેને વક્ષભભાઈ જવાબ પણ ન આપે. કારણ વક્ષભભાઈને વિરોધી સિવાય બીજાને બહુ જવાબ આપવાની ટેવ નથી. મૌ. શૌકતઅલીએ એકવાર કહ્યું હતું તેમ વક્ષભભાઈ અરક્ષી દંકાયલા જવાળામુખી છે. તેમના મનની અને તેમની યોજનાની તેમના શત્રુ મિત્ર બંનેને રહેજે ખજાર પડતી નથી. પણ વક્ષભભાઈને બદલે ઉપરના સવાલનો જવાબ આપણે આખી શકીએ ખરા: જેમ ગાંધીજીનું સત્ય તેમના જીવનને પાને પાને ઝળકે છે તેમ વક્ષભભાઈની નિર્ભયતા, સાદસ તેમના જીવનના પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રતીત થાય છે. આટલી વાત રમરખમાં રાખીએ તો ગાંધીજી અને વક્ષભભાઈના સ્વભાવના ભેદ અને સામ્ય રહેજે સમજશે. અને એ શિક્ષક અને શિષ્યના સ્વભાવની તુલનામાંથી વક્ષભભાઈના સ્વભાવની ઉપર પણ પ્રકાશ પડશે.

સત્યની અખંડ ઉપાસના કરનારની આત્મકથા સૂર્યની જેમ સામાની આંખને આંજી નાખે એવી રીતે પ્રકાશે છે. નિર્ભયતા જેના રોમેરોમમાં આપેલી છે એવા યોદ્ધા-અરક્ષી દંકેલા જવાળામુખી-વક્ષભભાઈની પાસે આત્મકથા લખાવવી મુશ્કેલ પડે. આ કથનમાં વિરોધ છે, પણ તે દેખીતો જ વિરોધ છે, વક્ષભભાઈને આત્મકથા કહેતાં જરાય સંકેત થાય એમ નથી, પણ સત્યના ઉપાસક ગાંધીજીને પોતાનું અંતર ઉઘટા મુકવી કરી ઉઘાડું મૂકવાનું કર્તવ્ય લાગે છે અને રસ ઓડે છે તેમ પેલા નિર્ભય મુઠાને નથી થતું. એવો સંભવ છે કે વક્ષભભાઈના મનોવિકાસ અને આત્મ વિકાસનાં પગથિયાં શોધવા જઈએ તો તેમાં આપણે કદાચ ન ફાવીએ. એમનાં સંયમ અને તપશ્ચર્યા પ્રયત્નસિદ્ધ નથી લાગતાં, અને તે આદર્શો જગત્ આગળ મૂકવાની લગની કે અધીરાઈ તેમને નથી લાગેલી. ગાંધીજીની આત્મકથામાં કે મગનલાલભાઈ જેવા સાધકના જીવનમાં કણે કણે વધવાનો પ્રયત્ન, કણે કણે શરીરને મારી આત્માને વિકસાવવાનો પ્રયત્ન જોઈએ છીએ તે વક્ષભભાઈમાં નથી જોવામાં આવતો. કારણ એમને તેવાં વિધિ નડ્યાં નથી, નડ્યાં હશે ત્યારે તેની દરકારે કરી નથી લાગતી. દુકામાં, વક્ષભભાઈ મદા યોદ્ધા છે, સુધારકે નથી, સાધકે નથી.

ગાંધીજી જેવા ક્રાંતિકર સુધારકો સ્વભાવેજ શિક્ષક હોય છે, કાકા સાહેબ અને મગનલાલભાઈ જેવા ઉચ્ચ સાધકો પણ સ્વભાવે જ શિક્ષક હોય છે. શિક્ષકમાં આસપાસના વાતાવરણને પોતામય બનાવવાની વૃત્તિ રહે છે, એટલે શિક્ષકમાં સતત જાગૃતિ, સતત પ્રયત્ન, નિઃસીમ આત્મશુદ્ધિની સદા આવશ્યકતા રહે છે. સાથે સાથે તેમણે અધીરાધથી બચી જવાનું તો રહે છે જ, અને વિરલ શિક્ષકો જ એમાંથી બચી શક્યા છે, સામાનો વિકાસ કરવા જતાં સામાના વ્યક્તિત્વનો હાસ કરવાના, એટલે તેને પરાધીન કરી મૂકવાના લાયમાંથી પણ શિક્ષકને બચવાનું રહે છે. વક્ષભભાઈ શિક્ષક નથી, એટલે શિક્ષકને સ્વાભાવિક રીતે નડનારાં આ બે વિદ્વો એમને નથી નડ્યાં. વક્ષભભાઈને બાળપણમાં એવા શિક્ષક મળેલા કે જે ગાળ દબને કહેતા, ‘મને શું પૂછા છો? માંય માંય લાલો.’ એટલે શિક્ષક જાતની સામે તેમને સ્થેજે અણગમે થયેલો. પણ જેણે બાળપણમાં શિષ્ય નહોતો થઈ જાણ્યું તેમણે મોટપણમાં શિષ્ય થઈ જાણ્યું અને તેમ કરીને તેમણે પોતાના છંદગીના એકજ શિક્ષકને શોભાવ્યા. ગાંધીજી જેવા શિક્ષકના શિષ્ય થઈ જે ‘વ્યક્તિત્વ’ ગુમાવી બેસે તે પોતાને અને ગાંધીજીને બંનેને લગવે, વક્ષભભાઈએ પોતાનું વ્યક્તિત્વ કાયમ રાખી પોતાને અને પોતાના શિક્ષક ગાંધીજીને શોભાવ્યા.

આદર્શ શિક્ષકને સદા પોતાના વર્તનનું અનુકરણ થવાનો ભય પણ રહે છે એટલે તેનું એક એક પગલું વિચારથી ભરાય છે. એક નાનકડી વસ્તુ લઈએ. સમયને જીવની જેમ સાચવતા અને સમયના વ્યયને પાપ સમો માનતા ગાંધીજી અને કેટલીક વાર કલાકના કલાક વાતોમાં જાળતા વક્ષભભાઈમાં આસમાન જમીનનો ભેદ દેખાય છે. એ વાતોમાંથી વક્ષભભાઈ પોતાને નેહતું મેળવી લે છે, આંટા ભારતા હોય ત્યારે કદાચ તે પોતાની લડતના વ્યૂહો રચતા હશે, ઉલટી રીતે નેહએ તો આદર્શ શિક્ષકને આપોઆપ નિઃસીમ અહિંસા કેળવવી પડે છે, તેનામાં જે અપાર અહિંસા ન હોય તો તેનું અનુકરણ કરથી થવાનો સંભવ રહે છે, કરીને તેની પાસેથી ભાગી જનારા પણ નીકળશે. ગાંધીજીની અપાર અહિંસા છતાં તેમની આસપાસના કેવળ ભયમુક્ત છે એમ ન કહી શકાય. વક્ષભભાઈને પોતાના અનુકરણનો ડર નથી, તેમને કેવળ સીપાઈગિરી નેહએ છે, અને સીપાઈગિરી આપનારા ને તેમની ધૂળ નીચે રહીને લડવામાં ભીના ઘડે દળવાપણું નથી લાગતું. ગાંધીજીને પોતાનું અનુકરણ થશે એવો ભય ભલે રાખવો પડતો હોય, તેમનું અનુકરણ કરી શકનારને કદિ ભય નથી. વક્ષભભાઈને નેહને ગરબામાં સમય વીતાડનાર કે આંટા માર્યો કરનાર, કે વક્ષભભાઈ ‘ડિક્શનરી’ કે ગીતા ન વાપરે માટે તે બંને વિના ચલાવી લેવાનો વિચાર કરનાર મુશ્કેલ પડે. પણ એ પ્રકારના અનુકરણનો વક્ષભભાઈને ભય પણ નથી.

ગાંધીજી આશ્રમ કાઢીને બેઠા, અને આશ્રમમાં સત્ય જાળવવાને અર્થે કોઈ દિવસ અંનશન લેવું પડે તો લઈ લે. વક્ષભભાઈને આશ્રમ કાઢીને બેસતા હું કલ્પી નથી શકતો, કે કોઈવાર કોઈના પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે અથવા કોઈના પાપની જવાબદારી પોતા ઉપર લઈને ઉપવાસ કરતા કલ્પી નથી શકતો, પોતાના હાથ નીચેનો સીપાઈ રહી લાગે તો તેને રળ આપી તેનો કોટો કાઢી નાંખી તેઓ નિરાંતે બેસશે; પણ તેના ઉપર અશ્રુ સારી ઉપવાસ ન કરે. એજ પ્રમાણે કૂતરાં કે વાંદરાં ભારવાની મીમાંસામાં, અથવા આહારની સાત્ત્વિક અસાત્ત્વિકતાની મીમાંસામાં પડતા વક્ષભભાઈને કલ્પના મુશ્કેલ છે. પણ સત્ય-

શોધકે, સુધારકે અને સમાજના શિક્ષકે આ બધી ઉપાધિ ઉપાડ્યે જ છુટકો છે એ વાત વક્ષભભાષ પૂરેપૂરી રીતે માને છે.

સત્ય અને અહિંસાની અર્ખડોપાસના કરનાર ગાંધીજી બાળક કે મૂરખની પાસે સત્ય અને અહિંસા શીખવાને તત્પર રહે છે, શત્રુની પાસે પણ તે શીખવાને તત્પર રહે છે. અભયમંત્ર લઈને યુઝનાર વક્ષભભાષ બાળક કે મૂરખ ને તે હોય તેના કરતાં વધારે અને શત્રુને શત્રુ કરતાં વધારે ગણવાના પ્રયંચમાં નહિ પડે. આને બીજી રીતે મૂખીએ તો યોદ્ધાની મર્યોદાથી વક્ષભભાષ મુક્ત નથી. સત્યના ઉપાસક ગાંધીજી દરેક દિશાથી આવતી ટીકા વધાવી લે, બધે પ્રશંસાના કરતાં ટીકાની જ વધારે દરકાર રાખે; જ્યારે વીર વક્ષભભાષ બહુ ટીકા સાંખી શકે છે, અથવા વધાવી લે છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે.

‘હું એકવાર સાધુ થવાનો હતો’ એમ વક્ષભભાષ એકવાર મને કહેતા હતા. તેઓ સાચા સાધુ યદ્ય શક્ત એમાં તો મને શંકા નથી જ, બધે તેઓ જાણી જોઇને, ધણા સાધુઓના પાખંડ જોઇને, સાધુ યતા અટક્યા હશે. પણ સાધુ થાત તો એ તે કોઈ અવધૂત હોત, સંસારની સાથે સરસા રહીને સંસારના ઉપદેશક કદાચ ન બનત.

વીર યોદ્ધા છે એટલે વીરોચિત ક્ષમા તેમનામાં ભરેલી છે, પણ સત્યાગ્રહીની ગ્રન્થતાના આદર્શથી તેઓ દૂર છે. ગાંધીજીના જીવનનાં મૂળમાં ધર્મના અર્ખંડ ઝરાએ પોષણ આપ્યું છે, વક્ષભભાષના જીવનમાં એ ઝરા હતો તે પાછળથી સુકાષ્ઠ ગયો, હવે વળી સજીવન થવા બેઠો છે; પણ ગાંધીજીનો શુદ્ધ સત્યાગ્રહ તેમની પાસે ‘નિર્બંધ કે બક્ષરામ’ માં જ શાંતિ મેળવાવે છે, જ્યારે વક્ષભભાષની યર સરદારીને ‘યર સંભાગકો કેખ બાગે નહો’ એટલી બાવના શાંતિ આપવાને બસ છે.

આધ્યાત્મિકની વાતમાંથી ઉતરીને વ્યવહાર ઉપર ઉતરીએ તો ગાંધીજીની તીવ્ર સત્યોપાસના તેમને સ્વાભાવિક રીતે આદર્શ ન્યાયદર્શક બનાવે છે, જ્યારે વીર વક્ષભભાષ ‘એડવોકેટ’ હતા અને છેવટ સુધી ‘એડવોકેટ’ જ રહેશે. સ્વરાજ પક્ષના અનેક નેતાઓ ગાંધીજીની તટસ્થ દષ્ટિનો લાભ લઇને તેમણે ટાણે કટાણે સલાહ માટે બોલાવે છે. વક્ષભભાષને એવી રીતે આણું આવવાનો ભય નથી.

આશ્રમમાં બોલતાં તેમણે કહેલું : ‘મને લડતાં આવડે છે, લડતાં લડતાં ગમે તે ચૂંચ નડે છે તે સંપાકાર્ખંધ હું ઉડેએ જઈ છું, એની સુઝ મને ક્યાંથી પડે છે તેની મને ખબર નથી; પણ સમાધાનીની વાટાધારોમાં મને ગમ નથી પડતી. ધણી વાર મુંઝાષ જાઉં છું.’ આ વચનો દિંદુસ્તાનના કમાન્ડર-ઇન-ચીફ સર ચાર્લ્સ મનરો ૧૯૧૭ માં યુદ્ધ પરિપદમાં એક વાર વાઇસરોયના રથાને પ્રમુખપદ લઇને બેઠા હતા તે વેળાનાં તેમનાં વચન યાદ કરાવે છે : ‘હું તો સિપાઇ છું. મને કાયદા કાનૂનની ગૂંચમાં ખબર ન પડે, એ સર વિલિયમ વિન્સેન્ટનું કામ.’

વક્ષભભાષના જેવા વીર યોદ્ધા આજે દિંદુરથાનમાં વિરલ છે, એક કાર્યની લગની લઈ તે કાર્યને માટે દેહ પાડવાની તેમની તૈયારી છે. કાર્ય ઉપાડ્યા પછી તેઓ દિવસ રાત જોતા નથી, એકાગ્રતા ગાંધીજીને સુસલ છે તે એકાગ્રતા દજી તેમણે મેળવવાની રહી છે. એક લેખક કહે છે : ‘જે માણસ દમ્બરોની ઝેદનીમાં લાડી લઇને ઝૂંજો છનાં સોયના નાકામાં દોરા

પરોત્તી શકે છે તે માણસ વિરલ છે, વાદવિવાદની ઝડીમાં સત્યને શોધી કાઢવાનું એવી રીતે સેવના નાકામાં દોરો પરોવવા જેવું મુશ્કેલ છે. 'વક્ત્રભભાષ કદાચ એ દોરો પરોવવાની જ ના પાડે, કારણ તેમને પોતાની મર્યાદાની ખબર છે, અને ગાંધીજીની સાચી સિપાઈ ગિરી સેવી તેઓ સરદાર બન્યા છે એટલે સત્ય શોધવાનું તેમને રહ્યું યે નથી, ગાંધીજીએ શોધેલું સત્ય તેમણે સ્વીકાર્યું છે. હા, ગાંધીજીની અતૂલ એકાગ્રતાએ ગાંધીજીને 'શુક્રેશ' બનાવ્યા છે, હજારો માણસની મેદનીમાં કે ત્રીજા વર્ગના ડાબામાં બેસીને તેઓ લેખ લખી શકે છે, અને ગમે તેવી ગરદીમાં તેઓ ઉઘી શકે છે, પાંચ મિનિટ પછી કામ દરમિયાન મળી જાય તો તેઓ ઉઘ અને આરામ મેળવી શકે છે, વક્ત્રભભાષને આ કળા લાગેલી નથી. નેપોલિયનને એ વસ્તુ સુઝલ હતી. વક્ત્રભભાષએ એ મેળવવી રહી છે.

'મારી નસેનસમાં ખેડનું લોહી વહે છે' એમ વક્ત્રભભાષ વારંવાર કહે છે. ગાંધીજી પણ પોતાને ખેડુ તરીકે ઓળખાવે છે. પણ વક્ત્રભભાષનો ખેડુ તરીકેનો દાવો કદાચ આપણે વહેલો સ્વીકારી શકીએ. ગાંધીજીનું અંતર ખેડનું છે, મજૂરનું છે, ભંડીનું છે, પણ તેમનું હાડ ખેડુ ઇત્યાદિનું છે એમ કબૂલ કરવું મુશ્કેલ પડે. વક્ત્રભભાષનું તો અંતર તેમ જ હાડ બંને ખેડુનાં છે. વક્ત્રભભાષને ખેડુની મિજબસમાં બેસી હુકકો લેતા, તેમના મીઠા મરચાવાળો ખોરાક ખાતા, તેમની સાથે ખેડુતી મજાક મશ્કરીમાં ભાગ લેતા રહેજે કદાચ શકીએ છીએ; પણ ગાંધીજીને એવી રીતે નથી કદાચ શકાતા. ગાંધીજીના પગ જમીન ઉપર ભેજે હોય, તેઓ પ્રાયઃ આકાશમાં ઊડતા જણાય છે. વક્ત્રભભાષનું અંતર ભેજે આકાશમાં ઊડતું હોય, પૃથ્વી ઉપર તેઓ છે એવું જાન તેઓ વધારે કરાવે છે. ગાંધીજીની સાધનાએ, તેમની ઇચ્છા કે અનિચ્છાએ, તેમને જગતના શિક્ષક બનાવ્યા છે, વક્ત્રભભાષને ખેડુ વર્ગના યોદ્ધાનું પદ રહેજે લાધ્યું છે. એટલે જ્યારે ગાંધીજીનો વિશ્વસંદેશ કેટલો ઝીંકાયો કે ન ઝીંકાયો તેનું માપ કાઢતાં કદાચ ધણો સમય જશે, ત્યારે વક્ત્રભભાષનું પરિમિત કાલ તેમને પોતાના જીવનમાં જ સફળ થયેલું જોવાનો યોગ મળે તો નવાઈ નહિ. વક્ત્રભભાષની મર્યાદાઓ જ તેમનું બળ થઈ પડી છે, તેમણે તેમનું ક્ષેત્ર ગાંધી લીધું છે અને તેટલાથી તેમને સંતોષ છે. 'ઉત્તરમાં જવું કે દક્ષિણમાં' એટલું તેમણે ગાંધીજી પાસે જાણી લીધું છે, દિશા જાણીને અનેક રસ્તા શોધવાની શક્તિ તેઓ ધરાવે છે. બારડોલીમાં એકવાર એક ચર્ચા દરમિયાન ગાંધીજીએ કહ્યું: 'બારડોલીએ વ્યાવહારિક અર્થસા સાધી.' ચર્ચા કરનાર ભાઈએ પૂછ્યું: 'પણ સરદારે આધ્યાત્મિક અર્થસા કેમ બારડોલી આગળ ન મૂકી?' ગાંધીજીએ કહ્યું: 'કારણ સરદાર વ્યવહાર કુશળ છે.' વક્ત્રભભાષએ હસતાં અને હસાવતાં કહ્યું: 'મને એ આવડતી હોય તો ને!' ગાંધીજી અને વક્ત્રભભાષ બંનેના જવાબમાં સત્ય છે. વ્યવહારિક સાધીને પછી આધ્યાત્મિક સાધવી એટલું નહીં કરીને વક્ત્રભભાષ બેસી ગયા હોય તો પણ શું? તેમનો તો 'એક પગલું બસ થાય' એ શુભ છે. પરિણામે એવું બને કે 'ગાંધીજીનું ચેતન-મય સ્વરાજ' ગાંધીજી પોતાની હયાતીમાં કદાચ ન જોઈ શકે, અને વક્ત્રભભાષ ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તોનો વ્યાવહારિક અમલ પણ વ્યાપક પ્રમાણમાં કરાવીને 'કાયદાસર સ્વરાજ' પોતાની જ હયાતીમાં જોઈ શકે.

આદર્શ શિક્ષકમાં માતા અને પિતાના ગુણો હોય છે, અથવા સાચો શિક્ષક માતા અને પિતા બંને છે, એટલે ગાંધીજી જેવા શિક્ષક નેતાની આગળ અનેક બાળકો અને અનુયાયીઓ

વિરલભાઈ શેખાભાઈ મરહુમના મરહુમના પૃથ્વીભાઈ

પોતાનાં હૈયાં ઠાકવી શકે છે, હૃદયની હુક મેળવી શકે છે. વલ્લભભાઈ પાસે એ કદાચ ન મળી શકે. તેમનાં પોતાનાં બાળકોએ પણ એ પ્રકારની હુક કે આશ્વાસન કદાચ ન મેળવ્યું હોય. એ બાળકોએ સ્વતંત્રતા તો પાર વિનાની મેળવી છે, અને એટલી સ્વતંત્રતા આપનાર પિતાનાં મૌનમાં જ તેમણે પ્રેમ મેળવી લીધો છે. આપબળે જ બનેલા વલ્લભભાઈએ પોતાનાં બાળકો ઉપર આપબળે જ બનવાનો ભાર નાંખ્યો છે. આ ભાર, દયાવી દેનાર પણ બને, શક્તિ ખીલવનાર પણ બને. વલ્લભભાઈનાં બાળકોને એ ભાર અસહ્ય નથી લાગ્યો.

આમ અનાયાસે જ તેમના ગૃહજીવન ઉપર ઉતરી પડાયું. ગૃહજીવન જેવું તેમને બહુ રહેતું નથી, કારણ લોકજીવન જ તેમનું ગૃહજીવન યથ પડ્યું છે. તેમણે અસહકાર વખતે ઘર બાળેલું એમ કહેવા કરતાં વિલાયત ગયા ત્યારના જ ઘર બાળીને ગયેલા એમ કહીએ તો ચાલે. ભર જુવાનીમાં તેઓ વિલાયત ગયેલા તે અગાઉ જ તેમનાં પત્ની ગુજરી ગયેલાં. ત્યાર પછી તેમણે ગૃહિણીથી બનેલું ઘર ફરી રચવાનો પાછો પ્રયત્ન ન કર્યો—એ બાળકોમાં જ ઘર માની લીધું. ઘરબાર અને જમીન બે મોટાભાઈઓને સોંપીને નીકળેલા ત્યાર પછી ભાગ્યે જ ઘેર ગયા હશે. ગયે વર્ષે પાંચે ભાઈઓ (વિટ્લભાઈ સુદાં) પરિવાર સમેત એક મહિનો નડિયાદમાં સાથે રહ્યા હતા, ત્યારે દીકરાઓએ અને જનનીએ ઘણું વર્ષ પાછો ગૃહજીવનનો લ્હાવો લીધો. વિટ્લભાઈથી પણ મોટી ઉમ્મરના બે ભાઈ, વિટ્લભાઈ, અને વલ્લભભાઈ, એમ પાંચ પુત્રોથી વોટગાયલાં વૃદ્ધ માતૃશ્રીનો એક ફોટોગ્રાફ વિટ્લભાઈના સાંદા, ફર્નિચર વિનાના ઓરડામાં, એ અખંડ કુટુંબનું સુખ વ્યક્ત કરતો લટકી રહ્યો છે.

પણ વલ્લભભાઈ શિક્ષક ન હોય કે શિક્ષક પિતા ન હોય, પણ મિત્ર છે. અને તે પણ સરખા સરખાના જ નહિ પણ તેમનાથી નાનાના પણ. બારડોલીના ખેડૂતો પણ તેમની મિત્રતા અનુભવતા હશે. તેમનો સ્વભાવ ભણે મળતાવડો ન લાગે, પણ એકવાર મને ઓળખ્યા પછી તેમના જેવા મળતાવડા લાગ્યે જ ખીજા કોઈ લાગશે. તેમનાથી વિચારોમાં છેક ભિન્ન એવા મિત્રો પણ તેમના ધણા છે, પણ તેઓ આત્મતરફ નથી. આનાં ધણાં કારણ હોય, તેમની આકરી જીભ હોય, અથવા તેમનું ઓછાબોલાપણું પણ હોય. એકવાર પડેલી છાપથી તણાવાની નબળાઈ તેમનામાં હશે, પણ તેમની સાથે નિખાલસતાથી વર્તનાર એવી છાપ રહેજે ભૂંસી નાંખી તેમને જીતી શકે છે. પણ આરંભમાં જ કહી ગયો તેમ પોતે છે તેના કરતાં અવળી છાપ તેઓ ધણી વાર ધણાના ઉપર પાડે છે. આમાં હાનિ કરતાં લાભ વિશેષ છે, કારણ ધણીવાર આપણે હોંધએ તેના કરતાં આપણને વધારે સારા માનનારા આપણને પછાડે છે, જ્યારે આપણે હોંધએ તેનાં કરતાં આપણને જિણા માનનારા આપણને સરખા રાખે છે, સાવધ કરે છે અને આપણા ચોક્કસદાર યથ પડે છે.

દરેક પ્રકારના બ્યવહારમાં વલ્લભભાઈની ઉદારતા આશ્ચર્ય પમાડે એવી છે. વિરોધીના તરફ તો ઉદાર છે જ, પણ શત્રુવદ કરી ખેડેલા તરફ પણ તેમની ઉદારતા છે. પોતાની સાથે અને હાથ નીચે કામ કરનારા ઉપર, ગાંધીજીની જેમ, તેઓ અપાર વિશ્વાસ રાખે છે, અને એથી તેમને કદી છેતરાવું નથી પડ્યું. પ્રત્યક્ષ નિવારણના ભગીરથ કામમાં અને બારડોલીમાં તેમની ઉદારતા અને વિશ્વાસનો અનુભવ ધણા સાથીઓએ મેળવ્યો છે.

સુખી જીવન ધણા દિવસ ગાળેલું છતાં અગવડ સહન કરવાની શક્તિમાં કદાચ તેઓ

ધણા લોકનેતાઓને ચઢી જાય. તેમનાં શોખોમાં માત્ર મ્હાને પાલો અને એક સિગરેટ, અને અમદાવાદ આવે ત્યારે બે ચાર દિલોગન દોસ્તોની સાથે બેઠક અને ગમ્મતગમ્પાં. મ્હા અને સિગરેટ ન મળે તો પણ પરવા નહિ. સિગરેટ પણ દિવસમાં એક કે બે પીવાના તે તદ્દન ખાનગી રીતે—જાણે તેને એજ તરીકે સ્વીકારતા હોય. ખાવાનું જાડું પાતળું ગમે તેવું મળે, સુવાનું ગમે ત્યાં ગમે ત્યારે મળે તેની પરવા નહિ. બારડોલીની લડત પૂરી થયે તેઓ બારડોલીમાં જ બેસીને સામાન્ય ખેડુંનું જીવન ગાળવાના એવો તેઓ ખેડુતોને કહે આપી ચૂક્યા છે.

પણ તેમને સૌથી વધારેમાં વધારે ઉપયોગી થઈ પડી હોય એવી ખાસિયત તેમની વિનોદશક્તિ છે. આખી બારડોલીની લડત દરમિયાન બારે સંકેતો સંકળ કરતાં કરતાં પણ લોકોને તેમણે પોતાની મજાકો અને કટાક્ષોથી દસતા જ રાખ્યા. છેલ્લું અમદાવાદનું જ ભાષણ લોની. જેમ એમાં કરુણારસ એમણે ભરી દીધો છે તેમ દાસ્પરસની પણ મથા નથી રાખી. સાક્ષરો તો એમને સાંભળવા આવતા નથી, પણ આવે તો તેઓ દાસ્પ અને કરુણાનું મિશ્રણ કરવાની કંઈક કળા વલ્લભભાઈ પાસે શીખી શકે. આની સરસમાં સરસ સાક્ષી તો મહાવિદ્યાલયના જે વિદ્યાર્થીઓને એમને ગદ્ય ૧૭ મી તારીખે સાંભળવાનું મળ્યું હતું તે આપી શકે. ભરપૂર વિનોદ દ્વારા ભરપૂર બોધ આપવાની કળાનો તે દિવસે શિક્ષકોને પણ પદાર્થપાઠ મળ્યો હતો.

એમના વિનોદોમાંથી કોઈવાર બાળો નાંખનારા તણખા ભડે છે, તો કોકવાર ધડીભર તાગજી આપનારી ઝીણી ફરફર ભડે છે: “એનો કર્મયોગ જાગ્યો, અને મામલતને માટે નાલાયક ગણાયા;” “મેં કહ્યું, આપણે છીંકો પણ ન ખાવી, છીંક ખાઈએ તો અપશુકન યાય;” “કલેક્ટરે દુકમ કાઢ્યો કે અંગ્રેજોની તોપો તમારા નગરાનાં અડધા ભડકે છે, માટે નગરાં ન વગાડો;” “લેસોની ચામડી સફેદ મડખો જેવી થઈ ગઈ હતી;” “સરકારને બારડોલીના વાણિયાનું તો નિકંદન કાઢવું હતું. પોતાની જાતવાળા ખરને!” “બારડોલીના માનપત્ર આપનારાઓએ મને કહ્યું, બહુ થયું અમારે ત્યાં એકે ડ્રેન્યુએટ નહોતો.”

આ તો ઘોડી વાનગી આપી દીધી. એક વાત એમના વિનોદને વિશે કહી દઉં. બાળપણમાં તેમનો વિનોદ હતો તેવો જ તે આજ સુધી રહ્યો છે, તે મોટો થયો નથી. ગાંધીજીનાં વિનોદ અને દાસ્પ વિશ્વવ્યાપી છે, તેમની અદ્વિસાનું ઉત્તમોત્તમ માધ્યમ તેમના વિનોદોમાં મળે છે. જ્યારે વલ્લભભાઈનો વિનોદ શુજરાતવ્યાપી છે. ગાંધીજીના વિનોદથી કોઈને દુઃખ થયું અચકચવત્ છે, જ્યારે વલ્લભભાઈનો વિનોદ ધણીને દસાવે છે તો કોઈને દુઃખ પણ આપે છે—આનું કારણ તેમણે માત્ર વ્યાવહારિક અદ્વિસા સાધેલી છે એ હોય. સાક્ષરો ઉપર તેમનાં કટાક્ષ ધણીવાર ઉતરતાં સાંભળ્યાં છે, જાણે સાક્ષર જેવાં પ્રાણીની તેમને મુજ હોય. પણ રત્ન રમણભાઈ સિવાય કોઈ સાક્ષર તેમનું ચિત્ત ચોરી ચક્રવા જાળ્યા નથી. ધણીવાર સાક્ષર મનુષ્ય હોય છે એ વાત તેઓ બૂલી જતા લાગે છે. કળાના રસિયા તેઓ નથી જ, કારણ પ્રચલિત કલા તેમને વીરતાપેષક નથી લાગતી. નવલકથા પણ તેમણે વાંચેલી નથી. “કાદર્પનક શું વાંચવું? ખરૂં જોતું એ જ સાફ નહિ? ચોપડીઓ વાંચવા કરતાં ચોપડીઓ બનાવવી એ સારી નહિ?” એમ ધણીવાર એઓ કહે છે.

પણ આ વિષે વધુ વિસ્તાર ક્યાં વિના આટોપી લઉં. ગાંધીજી ન્યારે ધણીવાર ૧૭ મી માર્ચની વાતો કરતા હતા ત્યારે કેકે એ વિષે ચર્ચા ઉપાડી ગાંધીજી પાસે ખુલાસો માગેલો. ગાંધીજી ગંભીર રીતે પોતાની મનોદશા સમજાવતા હતા. એવામાં વલ્લભભાઈ આવ્યા. તરત જ હકીકત જાણી લઈ બોલ્યા: ‘અરે એમ એકલા ન જશો. મારે સાથ જવ્યા રાખજો. પેલા ભૃગુઋષિએ આપણને બંનેને સાથે વિદાય થવાનું કહ્યું છે.’ સૌ ખડખડાટ હસી પડ્યા, અને હાલું ગાંધીજી ઉત્પન્ન થયું હતું તે ક્યાં ચે બીડી ગયું.

વલ્લભભાઈનાં વિનોદ અને હાર્ય દોષદર્શી ફિલસૂફનાં નથી, તેમાં ચોદાનાં આરોગ્ય અને પ્રવૃત્તિવતતા ભરેલાં છે. કેઈના અંતઃકાળ વિષે આગાહી કરવાની ધૃષ્ટતા યદી શકતી હોય તો હું કહું કે ન્યારે એમની આગળ એ અંતિમ સમય આવીને બિભો રહેશે—યમના તેડાથી કે કદરદાન સરકારના હુકમથી—ત્યારે મને તો શંકા નથી જ કે દિગ્જેન્દ્રલાલ રાધની જેમ તેઓ હસતાં હસતાં કહેશે:

મરણુટાકે દેખાગેલો, શુધુ કેવલ કોલાહલો

એખનો જદિ સાહસ થાકે, મરણુટાકે દેખાજિ ચલો.

[જીવનને તો જોઈ લીધું, હાલો મફતની મારામારી,

ચાલને હવે મરણુ જોઈએ, જોવાની જો હોય તૈયારી.]

વલ્લભભાઈની યશરેખા

પણ એ વાત કરતાં એક વસ્તુ યાદ આવે છે. આટઆટલી લડત છતાં વલ્લભભાઈ કોઈ વાર જેલમાં કેમ નથી ગયા એમ ધણા પૂછે છે. એક કાળ એવો હતો કે કેટલાક દેખીએ એમ પણ કહેતાં ન શરમાતા કે વલ્લભભાઈ જેલ જતાં ડરે છે. બોરસદે એ શ્રમજ્ઞા બૂલાવી. પણ બોરસદે પણ તેમને જેલમાં ન મોકલ્યા, અને ખારડોલીએ પણ તેમને જેલમાં નહિ મોકલ્યા! એનું શું યાચ ? ધણી વાર વલ્લભભાઈ કહે છે: ‘મારી રેખામાં જ જેલ નથી તેનું શું યાચ ?’ ખારડોલીના લોકોને તેમણે કહેલું: ‘મને પકડીને શું કરે ? મારા કંઈ પૈસા બપો ? ભેંસ પકડે તેના તો હરરાજમાં પૈસા આવે !’ પણ વલ્લભભાઈ નથી પકડાતા તો હવે પોતાને વાકે નથી પકડાતા એવા વહેમનું કારણ તેમણે તેમના શત્રુઓને પણ રહેવા નથી દીધું.

પણ તેમની રેખામાં યશ સિવાય બીજું કશું ન હોય તો નવાઈ નહિ, અથવા તો જેલ જવાનો યશ જ ન હોય તો નવાઈ નહિ. ગયા મહા વિગ્રહમાં જર્મનોની સામે જીતનાર લોર્ડ ફ્રેંચ વિશે કહેવાય છે કે અનેક લડાઈઓમાં મોખરે લડતા છતાં તેને એકે ગોળા જ વાગી નહિ. એમ વલ્લભભાઈને એકે ગોળા ન વાગે તેમાં તેઓ શું કરે ? બાકી જોલને તો શું પણ ગોળાને પણ તેઓ કેવી રીતે ઝીલે તે હું કહી ગયો.

જ્યારે જ્યારે વલ્લભભાઈને કલાકના કલાક સુધી એમની મેડી ઉપર આંટા મારતાં મેં જોયા છે ત્યારે ત્યારે મને નીચેની શ્રુતિ યાદ આવી છે:

આસ્તે મગ આસીનસ્યોર્વં સ્તિષ્ઠતિ તિષ્ઠતઃ

શેતે નિપચમાનસ્ય ચરાતિ ચરતો મગઃ

ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ ॥

[બેઠેલાનું નસીબ બેસે છે, બેઠેલાનું બિંબું રહે છે, સૂતેલાનું સૂવે છે, ચાલનારાનું ચાલે છે. ચાલવા જ માંડ, ચાલવા જ માંડ.]

એ મંત્ર વલ્લભભાઈએ તો કોઈ વાર સાંભળ્યો ન હોય પણ એના અક્ષર અને આત્માનું એઓ નિરંતર પાલન કરે છે. એમ ન બને કે દેશના નસીબને પણ બેસી રહેલું અને સૂઈ રહેલું કે બિંબું રહેલું રાખવાને બદલે ચાલતું કરી મૂકવાનો યશ પણ તેમની રેખામાં લખાયેલો હોય ? ગાંધીજી તો એ આશીર્વાદ ૧૨ મી આગરે બારડોલીમાં તેમને આપી ચૂક્યા. કાળની ગતિ ન્યારી છે. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૨ને દિવસે મૂઢા સમિતિની કાર્યવાહક સભાએ બારડોલીનો ઠરાવ કર્યો. એ ઠરાવના ઔચિત્ય વિષે ભાગ્યે જ હવે ધૂણાને શંકા હશે. એ પછી ખરેખર ૭ વર્ષ ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮ને દિવસે બારડોલીમાં જ વલ્લભભાઈએ સત્યાગ્રહધ્વજ શોધ્યો. ગાંધીજીને ૭ વર્ષની કેદ થઇ હતી. ૭ વર્ષ પહેલાં તેમને નીકળવું નહોતું, અને સ્વરાજની અવધિ તેમણે જોઈમાંથી નીકળવા ઉપર બાંધી હતી. તેઓ છુટ્યા ત્યારે તો જોઈમાં પાછા પ્રવેશ કરવા જોઈ હતું. પણ આ વર્ષની ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮ ને દિને ચચેલી ઘટનામાં ઇતિહાસનું નવું પ્રકરણ હુપાયેલું હોય તો કોણ જાણે ?

મહાદેવ હરિલાલ દેશાઈ

સાચી સ્વર્ગ નીસરણી

અમારા સરદારનું સાચું સ્વરૂપ તો એ બાપણુ કરતા હોય ત્યારે જ પ્રકાશે. આંખમાંથી અંગારા ખરવા માંડે, નાકમાંથી ધૂમાંડા છૂટે, હાથની ખાંભો ચડાવતા નળ, વાણીમાંથી તો પાણીદાર કટારો વહુટે. એ વખતે એમ જ લાગે કે એ મંગળમાં પૂરોઈ રહેલા તાપને લીધે જ માથાના વાળ ઘળા ગયા ને ટાંચ પડી ગઈ.

એમની વાણીથી સરકાર કંપી ઊઠે છે. એક ફાજદાર ગરીબ લોકોને બહુ ડરાવનારો છે એ તો થીજ જ નળ છે. પણ ખેડુતો? તેમને નિત્ય નવું ધર ચડે છે. એક બાપણુ સાંભળેલાં ખેડુતમાં એકગણું પાણી, બે સાંભળેલામાં બેગણું પાણી; એમ બાંધણે બાંધણે ખેડુતનું પાણી એ ચંડાવે છે.

ખારડોલીના ખેડુત પહેલાં કહેતા: 'ભાઇસાહેબ, વધારાનું મહેસુલ ફક્ત અટકાવીશું.' સરદારનું બાપણુ સાંભળ્યું. બસ, ન્યાય ન મળે ત્યાં સુધી પાંઈ પણ નહિ બરીએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરવાંને તૈયાર!

પહેલવહેલી સરકારનાં માથુસોએ તોડીસો ચોડેલી કે પૈસા ૧૫ દિવસમાં નહિ બેરો તો સવાયું મહેસુલ લેશું, મટિ યાદ રાખજો. ખેડુતો ખિચારા 'હાથે હાથે હવે શું ચશે?' કહેતા સલાહ પૂછ્યાં આવે. સરદારનું બીજું બાપણુ: 'એહો' એ તો પીળાં પતોકાં હતાં! એમાં શું ડરી મુઝ્યાં? પાંઈ પણ બરવાના નહિ તો પછી એક મહેસુલ શું ને સવાયું શું?'

જમીંવાળા પહોંચો લખને આવ્યા. સરદારે બાપણુ કહ્યું. બહેનો એવી તૈયાર થઇ ગઈ કે ધર લૂટે, લેંસો લૂટે તો યે હસીને બેસી રહે. ધરનો ભાંચો મોહું બગાડવા નળ, પણ બાંઈ એને મહેણું મારે એટલે શરમાઇને બહાદુર બને.

એમ બાપણુંનું સત્ર આગળ ચાલ્યું. જમીન સરકાર લઇ જશે? કેવી રીતે લઇ જશે? લોકોએ વલ્લભભાઈ સાહેબની ટકાર ઝીંટી લીધી. એક વીધું જમીન, સુરત કે વિંધ્યાવત કેવા લઇ નળ છે એ જોઇશું તો ખરા! કેટલાયની જમીન પછી તો ખાંલસા કરી પણ હવે કાણુ ડરે? વલ્લભભાઈએ બાપણુમાં નહોતું કહ્યું કે જમીન તો ખેડુતની છે ને ખેડુતની રહેશે? બીજે ખાવા જશે તો એ તો કાચો પારો થઇને ફૂટી નીકળશે.

સરદારનાં તે પછીનાં બાપણો એથી યે આગળ ચાલ્યાં. બહુ બહુ કરીને સરકાર શું કરવાની? જલમાં લઇ જશે ને? એ બાપણો સાંભળ્યાં ને ડેકોકાણે કણબણો કહેવા લાગી: 'અમે જલમાં જઇશું, ઘેર કરીએ તેમ જલમાં કામ કરશું.' પછી તો લોકો જલમાં જઈ આવ્યા પણ ખરા.

છેલાં બાપણો આવ્યાં: 'મોતથી ખેડુત શું કામ ડરે? મોત ખેવાર કોઇને આવ્યું નથી, અને એકવાર કોઇને આવ્યા વગર રહ્યું નથી. સરકાર ગોરા લોકોનાં લસકરો રાખે છે, તોપણ ને બેદરકો ને વીમાનો રાખે છે. એ બધું રાખે છે ખેડુતને ખર્ચે, પણ ગામડામાં

કોઈ દિવસ લાવતી તો નથી. માટે આજે ભણે લખ આવે. આપણે ખર્ચે રખાતું એ બધું આપણું છોકરાં જોશે તો ખરાં ! એનાથી ડરે કોણ ? એની તોયો ઉપર ખેડુતનાં છોકરાં કુહાકુહ કરશે ને બહાદુર બનશે. બારડોલીના ખેડુત બાઈઓ. અને બહેનો કહેવા લાગ્યાં : 'ભણે તોપ લાવે, અમે મરવા તૈયાર છીએ.'

બણે વલ્લભભાઈ સાહેબનાં ભાષણો એ એક નીસરણી ન હોય ? પગથિયું ચડતા ગયા તેમ તેમ લોકો એક પછી એક બચથી મુક્ત થતા ગયા !

દવે સત્યાગ્રહમાં ખેડુતનો વિગ્ન થવાથી લડત પૂરી થઈ છે પણ વલ્લભભાઈનાં ભાષણો પૂરાં થયાં નથી. ઠેકઠેકાણે એમને માનપાત્ર લેવા લોકો બોલાવે છે, એનો લાભ લઈ એ પોતાનાં ભાષણોનાં આગળનાં પગથિયાં ચઢાવી રહ્યા છે.

'મોતથી બીતો નથી એમ કહેનારો ખેડુત નાનાં છોકરાં પરણાવે છે. તેને માટે ગાયકવાડ જેવા રાજાને કાયદો કરવો પડે છે કે અમુક ઉંમર પહેલાં છોકરો છોકરી પરણાવે તેનો દંડ થશે ! તો તો શરમ જ છે ને !' આ પગથિયું ચડવાની લોકો તૈયારી કરવા લાગ્યા છે.

સરદાર કહે છે : 'આવાં તો કેટલાંયે પગથિયાં ખેડુતોએ ચડવાં પડશે. આ જીત થઈ એમાં શું મોટી મોય મારી છે ? એ તો ગાંધીજીના ઉપદેશનો દગ્ગરમે હીરસો આપણે પાળ્યો એનું ફળ છે. માટે એ ઉપદેશ પૂરો પાળો.

'ખેડુતના ઉપર વળી રાજ્ય કોણ કરે ? પોતે પકાવે, પોતે ખાય, પોતે પોતાનું રક્ષણ કરી લે, પોતે પોતાનાં છોકરાંને કેળવે, પોતે પોતાનાં લૂગડાં કરી લે. એને કોની મરજ ? હીક છે, રાજ્યનું જીંસફે તો જ્યાં સુધી મરજી હોય ત્યાં સુધી માથે રાખીએ. પણ જો કલામાં ન રહે તો સાપ કાંચળા મૂકે તેમ સેરવી દઈએ. અને સાપને કાંચળા ઉતારીતો જેમ દંડ દુઃખે થતું નથી કે નવાઈ એ લાગતી નથી, તેમ ખેડુત પણ મરજમાં આવે કે તરત પરત્તરતાને ફગાવી દઈ શકે.'

લોકો સ્વર્ગ-નીસરણીની વાતો કરે છે, અને કોઈ કવિ કદપના કરે છે કે પહેલે પગથિયે જન્મના દૂત, બીજો પગથિયે વળી કાંટા, ત્રીજો આગ, ચોથો નરક વિં. પણ એ કવિ બિચારાને સ્વર્ગની જ કદપના નહિ, એટલે સ્વર્ગ-નીસરણીનાં પગથિયાંની કદપના ચાલી જ હોય ? સાચી સ્વર્ગ-નીસરણી તો આ વલ્લભભાઈનાં ભાષણોમાં છૂપાઈ રહેલી છે.

જીગતરામ દવે

બારડોલી સત્યાગ્રહના બાધપાઠો

તારીખ ૧૦-૭-૨૮ના દિવસે શ્રી. વલ્લભભાઈએ સત્યાગ્રહ અમરપત્ર મારફત સંવાદ આપી કે તાડીના માંડવા અને તાડીની દુકાનોની હરરાજમાં કોષ્ટએ માગણી કરવી નહિ અને ખેડુતોએ ખજુરીનાં ગાડાં છેલ્લાને માટે આપવાં નહિ. આ સંવાદનો પહેલો અમલ બારડોલી તાલુકામાં નહિ પણ જલાલપુરમાં કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો અને ત્યાંની હરરાજ કેવળ નિષ્ફળ નિવડી. આ પ્રમાણે તાલુકે તાલુકે ચળવળ શરૂ થઈ અને જોતજોતામાં દુબળાઓએ પોતા દરમિયાન કંઈ કે દારૂનો નિર્મોહ કરવો. હરરાજને નિષ્ફળ કરવાના હેતુથી મુંબાઈથી પારસી બહેનો ઉતરી પડ્યાં અને તેમને પરહેજમાં રહેવાનો અનુભવ પણ મળ્યો. આજે માત્ર બારડોલી તાલુકામાં નહિ પણ આખા સુરત જિલ્લામાં બારડોલીની લડતના પડઘા સંભળાય છે અને તેને લીધે પ્રજામાં આત્મશુદ્ધિનાં કાર્યો ઉપાડી લેવાનો જીરસો આવ્યો છે.

આ દૃષ્ટાંત બતાવી આપે છે કે બારડોલી તાલુકાની તથા આસપાસ રહેલી તથા સંબંધ ધરાવતી પ્રજામાં ખૂબ ચેતન આવ્યું છે અને તેથી તેમને ઇષ્ટ સુધારા કરવામાં અડચણો નડતી નથી.

આ ચેતનનાં ઘણાં કારણો છે. ૧૯૨૦-૨૧ના સમયમાં થયેલી તૈયારી, સુરત જિલ્લાના રહેવાસીઓ મુંબાઈ જ્યાં મોટાં શહેર સાથે સારો સંબંધ રાખે તેથી આવેલી હોશિયારી અને કાર્યકુશળતા, સ્વાભાવિક નિખાલસ પ્રકૃતિ અને અહિંસાવૃત્તિ, આફ્રિકા વગેરે પરદેશમાં નોકરી કરનારોમાં સાહસિકતા, નિઃશરતા અને સત્યાગ્રહની લડતનો પરિચય, ન્યાનના બેઠાલાવો તેમજ અસ્પૃશ્યતાની બાબતમાં ઉદારતા વગેરે કારણોને લીધે આ તાલુકા સંગઠનને માટે વધારે તૈયાર હતો. સત્યાગ્રહ શરૂ થયો ત્યાર પહેલાં જ ગામડે ગામડે અચારકામ થયેલું તેને લીધે પણ ઘણું સંગઠન થયું હતું અને જ્યારે શ્રી. વલ્લભભાઈએ આગેવાની લીધી અને એમણે તથા એમના વિભાગપતિઓએ ઉપદેશ આપવાનો શરૂ કર્યો ત્યારે આખા તાલુકામાં અજબ જગૃતિ આવી. તાલુકામાં બારેક મથકોની સ્થાપના થઈ અને ગુજરાતના જાણીતા આગેવાનોએ શ્રી. વલ્લભભાઈના હાથ નીચે કામ કરવાનું સ્વીકાર્યું.

શ્રી. વલ્લભભાઈની કાર્યકુશળતાનાં વખાણ કર્યો વિના ચાલે એમ નથી. જ્યાં જ્યાં ફાટફટ થાય એવું હતું, ત્યાં તેમણે ઘણી ઉદારતાથી છૂટ મુકી, ઈનામી જમીનોનું મહેસુલ ભરવા દીધું, જે પહેલાં ઈનામ પેટે નોકરી કરતા હતા તેમનાં રાજીનામાં માટે આગ્રહ ન કર્યો, નાની કેમો, મુસલમાન તથા પારસી, તરફ ખૂબ ઉદારતા બતાવી અને તેમનો બની શકે તેટલો જોછો બદિબદાર કરાવ્યો. શ્રી. વલ્લભભાઈને જુદી જુદી લાંબકાતવાળા, સેંકડો સ્વયં-સેવકો મળ્યા અને પ્રતિષ્ઠિત વિભાગપતિઓ મળ્યા એ તો ગુજરાત પ્રાંતની જગૃતિને આભારી છે. શરૂઆતમાં તો આખા તાલુકામાં ભાષણો અને સભાઓ દ્વારા પ્રજાને ચેતાવો ધર્મ શીખવ્યો, પ્રતિજ્ઞા પાળવાનું બળ આવ્યું, પ્રતિજ્ઞા તોડવાનાં પાપનું દર્શન કરાવ્યું, પ્રજાને હિંમત આપી સરકારની બંદીક તોડી નાંખી, સંવચન કેળવ્યું. લગભગ દરેકજા પત્રિકાઓ

દ્વારા દરેક ગામડાંમાં વિશેષ પ્રચાર થવા માંડ્યો. આજે દરરોજ ૧૫૦૦૦ પત્રિકાઓ છપાય છે. આ પત્રિકાઓની સરળ ભાષા અને સ્વાદિષ્ટ શૈલીને લીધે પ્રજા પર જાજરી છાપ પડી. અમલદારની ચળવળના જમાનામાં વેપારીઓ અને ગામડાંની પ્રજાએ આપણી રાજકીય ચળવળમાં ભાગ લેવા માંડ્યો. ખારડોલી તાલુકાની ખજરપત્રિકાઓ લોકસમાજને પ્રિય થાય એવી શૈલીમાં રચાઈ એ આખા તરફ લક્ષ ખેંચવાની જરૂર છે. મહાત્માજીની પત્રિકાઓ જુદા જ પ્રકારની હોય છે, એ બંનેની સરખામણી થઈ ન શકે. તેવી જ રીતે પ્રકાશન સમિતિએ આખા હિંદ દેશના પેપરોને નિયમસર વખતેવખત ખજરપત્રો મોકલ્યાં, તેથી આખા દેશમાં આ હડત પ્રત્યે સદાનુભૂતિ જાગૃત થઈ. ખારડોલી તાલુકામાં જે ગીતો ગવાયાં છે તેનો પણ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. તેમાંનાં ઘણાંખરાં એક જ વ્યક્તિએ રચ્યાં છે, તે રચવામાં અને ગવાડવામાં કાઠીઆવાડી સ્વયંસેવકોએ આગળ પડ્યો ભાગ લીધો છે અને તે એટલાં જ્યાં પ્રિય થઈ ગયાં છે કે આજે આ ગામડાંઓની અમલુ સ્ત્રીઓ તેવાં ગીતોનું અનુકરણ કરીને પોતાનાં ગીતો, ગરબા, જોડતી થઈ ગઈ છે. આજે આખા તાલુકામાં આ ગીતો લગભગ દરરોજ ગવાય છે. કાન્યની દૃષ્ટિએ તેની કિંમત મને તેટલી હોય તોપણ લોકગીત તરીકે અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યાં છે અને તેને લીધે સ્ત્રીઓમાં ભારે જાગૃતિ આવી છે. વાર્તાઓ કહીને ઉપદેશ કરવો અને તે માટે પ્રચારકામ કરવાનો અખતરો પણ આ રાજકીય હડતમાં પહેલી વાર જ થાય છે, અને સ્વયંસેવકોના ઉત્સાહને લીધે ગામડાંઓની લાજનમંડળીઓ સજીવન થઈને તેમાં ખૂબ ઉત્સાહ રેડાયો છે.

પ્રજાનું સંગઠન દેખાદેખી પણ થયું છે. જ્યાં માણસો મક્કમ છે ત્યારે તમે નમજા શી રીતે રહેશો એવા પ્રશ્નોથી ઘણા નમજા માણસો સંઘમાં જોડાયા છે. યુરોપની લડાઈ વખતે પણ કોઈ પણ બ્રાહ્મણ અથવા વૃદ્ધ સિવાયનો માણસ ગામમાં ફરતો હોય તે કોઈ તેને પૂછનાર નીકળતો કે તમે લડાઈમાં કેમ ગયા નથી ?

આ પ્રકારની લોકજાગૃતિ લીધે પણ ઘણા નમજા માણસો લડતમાં સામેલ થઈ ગયા, અને જેમ જેમ લડતમાં પ્રજાપક્ષની છત થતી ગઈ, સરકારની આજર ઓછી થઈ, સરકારી અમલદારો નિષ્ફળ નિવડતા ગયા, તેમ તેમ પ્રજા વધારે જાગૃત અને સંપીડી, એકમત થતી ગઈ. વિજયને લીધે વધારે વિજય મળે છે, તેમ દેખાદેખી દિવસ અને જાગ પ્રજામાં આવ્યું. અને બીજી બાજુથી બહિષ્કારનું દરિયાર વધાર્યું પાટીદારોની ન્યાતોનાં સંઘર્ષણ ધણું હોય છે તેથી ન્યાતોના તથા ગામોના બહિષ્કારનો ઉભોગ થયો. આ બહિષ્કારનું શસ્ત્ર બેધારી તથાવારના જેટલું જ ભયંકર છે તે ખૂલવું ન જોઈએ. તેનાથી તીવ્ર સંઘ પણ આવે છે અને કુસંઘ પણ જાગે. આજ સુધી તો આ સંગઠનને લીધે આખા તાલુકાની પ્રજા એકમત થઈ ગઈ છે, એક પણ કેસ કેલેટે ચડ્યો નથી, દરેક માબેદના મુકાદા ગામપંચ અથવા વિભાગપતિઓ મારફત થઈ જાય છે, અને આખો તાલુકો એક જ માર્ગ ચાલે છે, શી વક્ષમભાઈની સલાહ પ્રમાણે વર્તે છે. સરદારના હુકમોનો અમલ સત્તરે કરી દે છે.

સ્વયંસેવકો

હડતની સરખામણી અને ત્યારપછી ત્યારે યુજરાતની શાળાઓ ઉનાળામાં બંધ થઈ હતી ત્યારે આખા યુજરાતમાંથી સ્વયંસેવકો ખારડોલીમાં આવ્યા હતા, પણ દવે તો

જે કાયમના રાજકીય સ્વયંસેવકો છે તે તથા સ્થાનિક સ્વયંસેવકોથી તાલુકાનો કારભાર ચાલી રહ્યો છે. બારડોલી તરફ આખી ગુજરાતી આલમની સહાનુભૂતિ હોવાને લીધે આખા ગુજરાતમાંથી (કાઠીઆવાડનો સમાવેશ ગુજરાતમાં થાય છે, અને થવો જોઈએ. ગુજરાત કાઠીઆવાડ એવો શબ્દપ્રયોગ મેં અનેકવાર કર્યો છે પણ તે વાસ્તવિક નથી. એવો ભેદ ન પાડવો જોઈએ. જેવો ચરોતરનો પ્રદેશ છે અને તેમાં દેશી રાજ્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે તેવી જ રીતે કાઠીઆવાડનો પ્રદેશ છે, પણ તે બંધાનો સમાવેશ ગુજરાતમાં થઈ જાય છે.) સ્વયંસેવકો આવ્યા હતા. રેલસંકટ નિવારણને લીધે તેમ જ આ લડનને લીધે આપણા સૈનિકદળમાં સારો ઉમેરો થતો જાય છે. બારડોલી જોવાને આવેલા પ્રેક્ષકોમાંથી ઘણા જે સ્વયંસેવક તરીકે જોડાઈ ગયા હતા. આવી રીતે આપણે ત્યાં એક કાયમી લશ્કર તૈયાર થતું જાય છે. આ વખતે જે બાર મથકો અથવા આશ્રમો સ્થાપવામાં આવ્યા છે અને ત્યાં રસોડાં વગેરેની સગવડને લીધે નવા સ્વયંસેવકોને સારી સંખ્યામાં રોડી લેવાયા હતા અને તેમને તાલીમ આપી શકાઈ હતી. મથકો અને રસોડાં, અકાલીઓના લંગરખાનાની માફક તદ્દન જરૂરનાં છે. હવે આ સ્વયંસેવકોની લાયકાત તથા તેમની કેળવણી અથવા તાલીમને વિષે થોડો વિચાર કરવાની જરૂર છે. જ્યારે જમી અમલદારો મોટરમાં બેસીને ગામડે જતા ત્યારે ઘણુંખરું મોટરમાં અથવા કોઈક વાર સાઇકલ ઉપર સ્વયંસેવકો તેમની પછવાડે પડતા. અનુભવને લીધે એનું જણાય છે કે આપણા થોડા સ્વયંસેવકોને મોટર ચલાવતાં આવડે એ ધ્રુવિષ્ણુ જેવું છે. દરેક સ્વયંસેવકને સાઇકલ ચલાવતાં આવડવું જોઈએ, પણ મોટરોની ફજેતી અનેકવાર થતી, ઘણે રસ્તે તે ચાલી શકતી નહિ, અને ચોમાસામાં નદીઓમાં પૂર આવે એટલે મોટરનો વ્યવહાર તુટી પડતો. આ બધું લક્ષમાં લઈને મારો એવો મત છે કે આપણે થોડાઓનો ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં કરવો જોઈએ અને ~~એવા~~ માટે આપણા સ્વયંસેવકોને થોડે બેસતાં આવડવું જોઈએ, તેની સાથે સાથે તરતાં આવડે એ પણ ધ્રુવિષ્ણુ જેવું છે. કડી પ્રાંત જેવા ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશમાં ઊંટની સ્વારી કરવાનો મહાવરો પાડવો જોઈએ. જમી અમલદારો ગામડે જાયો મારતા ત્યારે તેની ખૂબર આપવા માટે ઢોલ, ઘંટ, શંખ, ફટાકા વગેરેના અવાજો કરવામાં આવતા હતા. સરકારે એવા અવાજો ગેરકાયદેસર અને અમલદારોને અડચણ કરતા ઠરાવ્યા હતા. મારી સલાહ છે કે દરેક સ્વયંસેવકને ધૂળનું સિમ્લિંગ આવડવું જોઈએ, અને રાત્રે દીવાનું સિમ્લિંગ થઈ શકે. ગામડાંઓમાં દરેક ઠેકાણે ખાવાનું મળે કે ન મળે, વખતે ખેતરમાં જ રહેવાની જરૂર પડે, આશ્રમમાંથી રસોડા આપીને નાસી જાય તો અડચણ ન પડે તેટલા માટે સ્વયંસેવકોએ સામાન્ય ખોરાક સંધવાની કળા શીખી લેવી જોઈએ. આ ઘણું જ જરૂરનું છે. ઉપરાંત દરેક સ્વયંસેવકે ગાતાં, લોકગીતો ગાતાં અને બની શકે તો વાર્તા કહેતાં પણ શીખવું જોઈએ. હવે લોકગીત એ આપણી ચળવળનું અગત્યનું સાધન બની રહ્યું છે. સ્વયંસેવકોમાં ધાર્મિક ભાવના ખીસે અને તેમની આત્મિક ઉન્નતિ થાય તેટલા માટે તાલીમ આપવાની જરૂર છે અને કાયમના આશ્રમોમાં આ પ્રકારની કેળવણી આપવા માટે યોજના થવી જોઈએ, અને દરેક સ્વયંસેવકને વ્યાયામશાળામાં તાલીમ મળવી જોઈએ. આજના નૌજીવાનો ખડતલ અને હિમતવાન હોય છે પણ બધા શરીરે મજબુત હોતા નથી, તેથી તેમને શારીરિક કસરતની જરૂર છે, અને સાથે સાથે દરેક યુવકને માટે ક્રીડનું શિક્ષણ આવશ્યક, અનિવાર્ય ગણાવું જોઈએ. ક્રીડ એટલે મુખ્યવર્યા. સભાઓને વ્યવસ્થિત રાખવી

એ એમનું કર્તવ્ય છે. જે સ્વયંસેવકો ચાલે તે છાતી ખદાર કાઢીને ચાલે, મુઝાંની માફક નહિ, અને બન્નેના પગ એક સાથે જ જમીન પર પડવા જોઈએ. જેવી રીતે સંગીતમાં તાલનું મહત્ત્વ છે તેવી જ રીતે હાલચાલમાં હોવું જોઈએ, અને જે દ્વિમત તથા આત્મિક બળ સ્વયંસેવકોના અંતરમાં છે તેવું જ બળ તેના શરીરમાં હોવું જોઈએ, એટલે તેણે લશ્કરી સિપાહીની માફક રીતસર છાતી કાઢીને તાલબંધ ચાલવું, ખેસવું, ઉડવું જોઈએ. અર્થાત્ સ્વયંસેવકોને ધણા પ્રકારની તાલીમ આપવાની જરૂર છે. દરેક સૈનિકને દરેક કળા કે હુન્નર શીખવાની ફરજ ન હોય, પણ બાયસ્કાઉટોગની માફક દરેક સેવકે અમુક કળા-ઓમાં પ્રવીણતા મેળવવી જોઈએ. આપણા ગુજરાતમાં દરેક મોટા ગામમાં અખાડા યથે ત્યારે ત્યાં વ્યાયામ, ક્રીડા, સિમ્બલિંગ, ઘોડા પર બેસવાનું, તરવાનું, રસોઈ કરવાનું, ગીનો ગાવાનું અને વાર્તા કહેવાનું શીખવવામાં આવી શકે.

સરકારની સાથે સુચેદ કરવાની પણ કળા છે પણ તેની ચર્ચા આ લેખમાં થઈ શકે તેમ નથી.

આ લડત પુરી થાય ત્યારપછી બારડોલીની પ્રજા નવી મેળવેલી શક્તિનો કેટલો ઉપયોગ કરશે એ પ્રશ્ન સહજ ઉભો થાય છે. શ્રી. વલ્લભલાલની ઇચ્છા છે કે બધા વિભાગ-પતિઓ તથા સ્વયંસેવકોએ પ્રજા-સુધારણાના કામ માટે અહીં જ રહી જવું. જે રીતે પ્રજાએ સરદારના હુકમને માથે ચઢાવ્યો છે તેવી જ રીતે ભવિષ્યમાં પણ ચઢાવે તો આ તાલુકામાંથી તેમ જ આસપાસના પ્રદેશમાંથી બાળકો અને લગ્ન-મરણ પ્રસંગોના ખોટા ખર્ચો નાખૂદ થઈ જાય. પાટીદાર કેમના જે વિભાગો છે તે આ પ્રશ્નોનો કડ્યો કરી શકે છે. બાળકોના અટકાવ માટે વડોદરાની સરકારે જે પગલાં લીધાં છે તે નિષ્ફળ નથી. તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. પણ જો શ્રી. વલ્લભલાલની સલાહનો સ્વીકાર પાટીદાર પંચોમાં થાય તો આખા ગુજરાતમાં કંઈપી ન શકાય તેટલો ફાયદો થાય અને જો સાથે સાથે કન્યા કેળવણીનો પ્રચાર કરવાનો ઠરાવ થાય તો સુરત જિલ્લામાં નવું વાતાવરણ પેદા થાય.

પણ આજનું બળ અને આજનો સંપ, આજનો ઉત્સાહ ટકી રહેશે કે કેમ એ મોટો પ્રશ્ન છે. આજના (તા.પ-૮-૨૮) 'નવજીવન' માં મહાત્માજીએ ચંપારણ્યમાં જે સુધારા કરવા ધારેલા તેનું વર્ણન છે. જે લાઈજિલેનો ત્યાં કામ કરવાનાં દત્તાં તે થોડા વખતમાં ખસી ગયાં, મહાત્માજી પોતે ત્યાંથી ખસી ગયાં પ્રજામાં આત્મસુધારણા કરવાની ઇચ્છા જ નહોતી. બારડોલીના જમીન મહેસુલના પ્રશ્નો સુકાદો થઈ જાય ત્યારે ત્યાંની પ્રજા પાછી જૂના ચીજામાં પડી જશે કે કેમ તેનો જવાબ હું ન આપું. પાછા પટેલો રાવસાહેબની ખુદામત કરવા મંડી જશે કે કેમ ? પાછો કુસંપ જંગશે કે કેમ ? સત્યાગ્રહની કસરત ક્યાં પછી તેનો ચાક લાગશે કે કેમ ? પ્રગતિનો માર્ગ સીધો નથી પણ ઠેકઠા મારી મારીને ચાલે છે, અથવા સીસીના શુચ ખેંચવાના સ્ફૂની જેમ (Spiral) ઉંચે ચઢે છે. ઍરોપ્લેન પણ જમીન પરથી સીધું ઉડ્યું ચઢતું નથી પણ ચક્કર મારતું મારતું ચઢે છે. જો બારડોલીની પ્રજાની ઉન્નતિ સીધી ઉંચે ન થવાની હોય તો ઍરોપ્લેન માફક ચાલે તો પણ સાઈ. લક્ષમાં રાખવા જેવું છે કે આજે ડીગક મદારાજનું મદારાટ્ટ શું કરી રહ્યું છે ? અરવિંદ

ધોપના વખતનું બંગાળા દાસબાણના વખતમાં જરા ઝગઝગ હતું તે સિવાય છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં કેમ જંગતું નથી ? તેવી રીતે હવે ગુજરાત ઉઘી તો નહિ જાય ને ?

પ્રજાને પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવવા માટે ભાષણો, પ્રવચનો તથા ઉપદેશો કરવા કરતાં નાટક, કથા, કીર્તન, રામલીલા અથવા ભવાઈ અને સંગીત (લોકગીતો) મારફત પ્રચાર કરવાનો અખતરો થવો જોઈએ. રૂશિયામાં એવાં નાટકો ખુદાં મેદાનમાં થાય છે, તેમાં પ્રજાને જે દુઃખો પડતાં હતાં તેનો ચિતાર આપવામાં આવે છે અને પછી તે દુઃખોનો નાશ કેવી રીતે થયો અથવા થાય તે બતાવવામાં આવે છે. નાટકમાં સંકડો માણસો ભાગ ભજવી શકે, જોમાં પડદા અને નાટકીયાં કપડાંની જરૂર ન રહી, અને લોકો સંકડોની સંખ્યામાં ખુદી હવામાં મેદાનમાં ખેસી શકે. તેવી જ રીતે રામલીલા તથા ભવાઈઓ ભજવી બતાવવા પછી તે જાનેનું નવા સ્વરૂપમાં પુનર્જન થવું જોઈએ. કથાકીર્તનોને માટે પણ નવી શાળા કાઢવાની જરૂર છે અને એ કળાનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ થવો જોઈએ. કથાકીર્તનો મારફત સામાજિક સુધારા, કુધારા, વહેમો, રાજકીય આદર્શો, પ્રજાનું કર્તવ્ય એટલે રાષ્ટ્રીય ધર્મ, માનસિક અને સારીરિક કેળવણી એ સર્વ વિષયોની ચર્ચા ધાર્મિક ભાવના તથા દૃષ્ટાંતોથી સમજાવવાનો પ્રયાસ થવો જોઈએ. હાલ કામ કરતા સ્વયંસેવકો અને આગેવાનોમાં આવો કાર્યક્રમ ઉપાડવાની શક્તિ છે કે નહિ એ સંકારપદ છે અને એમ પણ હોય કે તે ભાઈઓને આવા પ્રચારમાં જરાયે શ્રદ્ધા ન હોય.

બારડોલીના ખેડૂતોમાં ત્યાગવૃત્તિ, ધીરજ, વગેરે ગુણો પ્રકટ થયા છે તે ક્ષણિક તો નહિ હોય ને ? કંટાળીનો પ્રસંગ જાય એટલે “મેલ કરવત મોચીના મોચી” ની માફક પહેલાંની સ્થિતિએ ન આવે એવું આપણે ઇચ્છીશું—નિરાશાવાદી તો એમ પણ ક્ષયે છે કે પ્રગતિનું લોકક સામી બાજુએ જશે અને જે ખરો ફાયદો અથવા ઉન્નતિ થયાં તે આખા ગુજરાતમાં એટલે સમસ્ત વાતાવરણમાં થયાં છે અને હવે એ પ્રગતિનો ઝુંડો બારડોલી નહિ પણ કોઈ બીજો તાલુકો ઉપાડી લઇને આગળ વધશે.

સુમન્ત મહેતા

૨ વિ શં ક ર

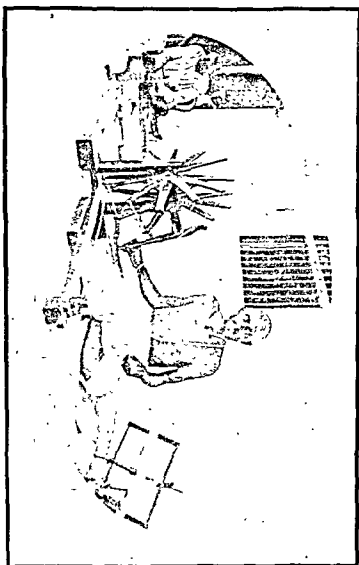
[એટલે જ્ઞાન, સેવા અને ગરીબાઈ]

રવિશંકર વાસ્તે કંઈક લખવું એ મારે વાસ્તે કે ચાલુ ખનાવોથી વાંકે રહેનાર કોઈ બીજા માણસ વાસ્તે મુશ્કેલ નથી; કારણ કે ગુજરાતના આધુનિક ઇતિહાસમાં રવિશંકરે જે દિરસો આપ્યો છે અને આપ્યે જાય છે તેથી તેમનું જીવન દુધ ઉપર મજાઈની જેમ તરી આવે છે. પણ તેમની જીવનરેખા ઉપર ઓછું કે વધારે લખવું એ વાત મને અંગત પુછો તો મારે વાસ્તે જરા અધરી યઈ પડે છે. તેમનો અને મારો સંબંધ સગા ભાઈ જેવો છે. તેમની રંગેરંગ હું જાણું છું. એટલા નિકટ સંબંધમાં તેમને વિષે લખતાં મને સંકોચ થાય છે. અને તેમ કરવા બેસું તો રવિશંકરને પસંદ પણ ન પડે. અતિશય શરમાળ માણસ પોતાની સેવાની જાહેરાત થયેલી જાણે અગર તેનું વર્ણન વાંચે ત્યારે ત્યાંથી ભાગી છુટે છે. રવિશંકર ગુપ્ત સેવાને માને છે. દાક્ષિના ધાધલિયા જમાનાને જરાય પસંદ કરતા નથી. સેવાની જાહેરાત થાય છે ત્યારે સેવાનો આત્મા તેમાંથી ઊડી જાય છે એમ તેઓ માને છે. આ બધું હું જાણું છું તેથી જ હું અચકાઉં છું. પણ બીજી તરફથી ગુજરાતને પોતાના સન્નજનો અને સંતોને ઓળખવાનો દક્ષ છે. જેમનું જીવન અનેક યુવાનો આગળ મૂકવ ગોચ્ય છે તેનાથી ગુજરાતી વાચકવર્ગને ક્યાં સુધી વંચિત રાખવો? એમ વિચારી તેમને વિશે થોડું લખવાનું 'પ્રસ્થાન'નું આમન-ત્રણ હું પાછું વાળી શકતો નથી.

રવિશંકર ખરેખર એક ધાર્મિક વ્યક્તિ છે. તેઓ રાજદારી પ્રવૃત્તિમાં પડેલા દેખાય છે અને પરદેશીઓની બેઠીમાંથી હિંદ માતાને છોડાવવા ભારેમાં ભારે ભોગ આપવાને ભોગ આપી બિમો રહેશે ત્યારે તેઓ આગલી દારમાં દશે એમાં સંશય નથી. ધાર્મિક માણસોને રાજદારી પ્રકરણ સાથે શું લાગે વળગે એવો સવાલ પૂછનાર હવે કોઈ જ નહીં અને છતાં તેવા કોઈ હોય તો તેમને મદાત્મા ગાંધી જરાખર જવાન આપશે. હિંદની લાક્ષણિક વિષય સ્થિતિમાં સાચો ધાર્મિક માણસ રાજ્ય પ્રકરણથી અલગ રહી શકે નહિ. પણ આથી વાત તે એ છે કે રાજદારી અળવળ એ રવિશંકરની શોખની વસ્તુ નથી. તેમના જીવનની રંગેરંગમાં ધર્મ દાંસીદાંસીને લાગે છે. ધર્મે વિરુદ્ધ કાંઈ વર્તન જોવામાં આવે ત્યારે તેમનો આત્મા કંકળા ઊઠે છે પછી તે વર્તન સમાજ તરફથી હોય કે રાજ્ય તરફથી હોય. હિંદુધર્મના સિદ્ધાંતો અને સંસ્કારો તો તેમને જન્મથી જ વારસામાં મળેલાં છે. એક ગરીબ ધાર્મિક સંસ્કારી જાતના કુટુંબમાં જન્મેલાના જે આચારવિચાર આપણે કદપીએ એ તેમનામાં દીપી નીકળ્યા છે તેમનું ભાવનર તો જુગ્ગ છે. ભાગ્યે ગુજરાતી ચાર ધોરણ તેઓ શાળામાં લખ્યા દશે પણ તેમનું ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન અને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન બંધી કોટિનું છે. અંગ્રેજ ભાષાના જ્ઞાનનો તેમણે સ્પર્શ પણ કર્યો નથી. અને તેની આવશ્યકતા છે એમ પણ તેઓ માનતા નથી. અને તે સાફ જ થયું છે. એક નાના ગામડામાં જન્મેલા માણસ ઉચ્ચ કેળવણી લઈ પણ શી રીતે શકે? તે માટે ક્યારેક જોઈએ તે પણ તેમનાં મરીત માખા

ક્યાંથી કાઢે ? પણ જો જોગવાઈ હોત તો રવિશંકર પોતાની સંયજી અને તીક્ષ્ણ શુદ્ધિથી જિવામાં જિંચી ઉપાધિ મેળવી શક્યા હોત. પણ એ ઉપાધિ તેમને મળી હોત તો જે સંયમ, જે સહનશક્તિ, જે ત્યાગ અને જે નિર્ભયતા હાલ તેમનામાં જોવામાં આવે છે તે કદાપિ ન પણ હોત. જેવાં તેમને સંસ્કારી માખાપ પ્રાપ્ત થયાં તે પ્રમાણે તેમને તેના મિત્રો પણ મળ્યા, જેમણે તેમને વિદ્વાનો શોખ લગાડ્યો અને આ રીતે તેમને ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચવાની અને મનન કરવાની સારી તક મળી. આવાં ઉપયોગી પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ એટલે સુધી વધ્યો કે જ્યારે તેઓ આગલી અવસ્થામાં જાતે ખેતી કરતા ત્યારે ખેતરમાં પુસ્તક સાથે લઈ જતા અને એક હાથમાં તે રાખી તેના વાંચનમાં લીન થયા હોય ત્યારે ખીજે હાથ જાળરીનાં ડુગાં લથુતો હોય. વળી ઝાડ ઉપર ચઢી ખેતર સાચવે અને ત્યાં પણ વાંચે. ઝાડની ડાળો વચ્ચે લાકડી ગોઠવી ત્યાં પચારી જેવું કરી ત્યાં પડ્યા પડ્યા વાંચ્યાં કરે. આ ઉપરથી તેમનો વિદ્વાનો પ્રેમ કલ્પી શકાય છે. અંગ્રેજી વિદ્યા ન લખ્યા તેથી તેમણે શરીર ન જગાડ્યું અને ખેતીના ધંધામાં પડી તેમણે શરીર સુધાર્યું. તેમના શરીરની મજબુતાઈની શી વાત કરીએ ? તેને જેટલું કસાય તેટલું તેમણે કર્યું છે. ગાઉ કાપવા હોય તો દસવીસનો દિસાખ નહિ. ત્રીસ ચાળાસ કાપવાનો વખત આવે તો તેનો વાંધો નહિ. દિવસે ચાલે અને રાત્રે પણ ચાલચાલ કરે. ચાલતાં ચાલતાં વચમાં મોટી નદીઓ આવે અને તેમાં પૂર પાણી હોય તો એક હાથમાં કપડાં કોરાં રાખે અને ખીજે હાથે તરીને સામે કાઢે નીકળે. નદીમાં કોઈ માણસ છુડતો હોય તો કોઈ પણ જોખમે તેને બચાવે. જેલ નિવાસ દરમ્યાન પચાસ રતન અનાજ દળવા આપે તો તે ત્રણ કંલાકમાં ખેંચી કાઢે. પ્રજુનું નામ લઈ ચક્કીનો ખીતો હાથમાં પકડ્યો એટલે આપેલું પચાસ રતન પીસાઈ રહે ત્યારે જ હાથ ખીચાથી છુટો પડે અને પાટોશી કેદીની મુસ્કેલીમાં ઝડપ કરી તેને પણ દળી આપે. પથ્થર ફેડવાના આપે તો તૈયાર. વણવાની સાજી આપે તો તૈયાર. આપેલું કામ પુરું થાય અને વખત વધે એટલે ગીતા, રામાયણ આદિ ગ્રંથોનું વાંચન મનન ચાલુ રહે. આખો દિવસ હસતું મુખ. જેઝના નિયમો પાળવામાં આદર્શ કેદી. મોરાક સારી રીતે ખાઈ શકે છે અને પચાવી શકે છે. ગિમારી ભાગ્યે જ ભોગવે. દિવસના એક ટંક ખાય; પાછું ખીજે દિવસે જપોરે જો ગામ આવે ત્યાં સ્વયંપાકી બની ખીચડી રાંધે અને રૂપિયાભાર ઘી સાથે ખાઈ લે. જેને ઘેર મહેમાન થાય તે સાધારણ રીતે અને મોટે ભાગે ગરીબ માણસ હોય છે. તે આમથી તેમથી ઉઝીપાઝીનું કરી મદારાજને તવટાંક ઘી ધરે પણ તેમાંથી રૂપિયાભારથી વધારે ન જ લે. પગમાં જોડો તો ઘણુંય વર્ષથી મઠી નાંખ્યો છે. રાખત ઉઠાણામાં ખરે જપોરે વગર જોડે શી રીતે ગાઉના ગાઉ કાપતા દરો તેનો કોયડો તો હું આટલો નિકટનો સંબંધ ધરાવતો હોવા છતાં ઉકેલી શક્યો નથી. વચમાં એક બે વર્ષ તો એનું મત લીધું કે રેલગાડીનો ઉપયોગ જ ન કરવો. અમદાવાદથી વડોદરા અને ખંભાતથી ગોધરા વચ્ચે અવરજવર કરવાનું થાય તો રેલગાડીના પાટીઆ ઉપર પગ જ ન મુકે. પણ મુંબાઈ કે બારડોલી જવું હોય તો ગાડીમાં બેસે. પણ મુંબાઈ જવું જ શા માટે પડે ? તેઓ ધણીવાર કહે છે કે લોકો વિના કારણ અગર લુગ કારણ માટે આમથી તેમ રેલગાડીમાં દા સાર આપડતા દરો ? આમ પૈસા ક્યાં સુધી પહોંચશે ? એક ખીજી વાત કહું ? ઘણા તો માનશે જ નહિ. નહિ માને તેમાં નવાઈ નથી, કારણકે હાલનો જમાનો નગરનો છે. રવિશંકર પાસે પૈસા ટકા રાખના નથી. તેમણે એકવાર પોતાનું

માસિક બજેટ મને કહી જતાવ્યું. માસિક એક આનો અને તેથી બાર માસના બાર આના. અને કોઇ મહિનામાં એક આનો પૂરો ખર્ચોષ ન જાય તો તેમાંથી રહેલી ખચત આવતા મહિનામાં મળે ન લેવાય ! એક સાલ આ પ્રમાણે ગણતરી કરી તો બાર આના પુરા ખર્ચોષના નહિ. પણ ખર્ચ શેમાં થાય ? આ એક આનો રાખેલો તે કંઇ બીડલાડે બે પૈસાનું કાંઈ ટપાલમાં નાંખવું પડે તે સારું. ટપાલખર્ચ તો દુખખાને પણ હોય છે, પણ રવિશંકર દુખખાથી પણ દુખખા, આધુનિક સભ્યતામાં પડેલા રોજ ટપાલદ્વારા બે ચાર આના ખર્ચતા સભ્યનો રવિશંકરને જંગલી ગણે. તેઓ એમ માને કે જમાના સાથે ચાલવું જ જોઈએ. આવી બાબતોમાં રવિશંકર જંગલી ગણાય છે તેની પોતાને પૂરી ખબર નથી. ઝાડ નીચે સુધ રહેનાર ગામડિયો જ કંટા નહિ, પણ જંગલી ગામડિયો. દેશભક્તો પણ આશ્રમો બાંધે છે. રવિશંકરને આશ્રમ નહિ. ધારાળા કે પાટણવાડિયાની ઓશરી એ એમનો આશ્રમ-એમનો સ્વરાજ આશ્રમ. શરીરે વસ્ત્ર ધારણ કરવાં જોઈએ એ તો જાતે કંતેલાં પીન્દેલાં. રવિશંકરને રૂની બેટ આપનાર કેટલા ? કંતેલું મુતર વણી આપનાર કાંઈ તેમની પાસેથી વણકરી માગવાની હિમ્મત કરે ? ઉલટો 'લાંબો વણી આપું' એમ લીનવે. દસપંદર દહાડે દબ્બમત કરાવવી હોય તો વાળંદને ઘેર મુકામ હોય. તે ખીચડી આપે અને વધારામાં દબ્બમત કરે અને વળી ગ્રેમથી કહે કે 'મારે ઘેર મહારાજ પધાર્યા.' રેલગાડીમાં નહિ બેસવાનું થી. વલ્લભભાઈ સાહેબે છોડાવ્યું ત્યારે લાંગા પક્ષાની મુસાફરી હોય તો તેમને વારંતે રીક્ટીટ લઇ આપનાર કેટલા ? કોઇ દિવસ નાણાંની જરૂર જ પડી નથી. પત્રી તે વેદારવામાં શો માલ ? આપણા સંન્યાસીઓ પણ કોઇ કોઇ પાસે નાણું રાખે છે અને બીડ વખતે ખચ છે પણ આ સ્ત્રીછોડારવાળો ગૃહસ્થ સદેહ બ્રાહ્મીધારી સંન્યાસી નાણું ન રાખે. તેની સાચવણી અને દિસાવની ખટપટમાં કોણ પડે ? તેમણે સમિતિમાંથી કોઇ દિવસ એક લાલ પાઠ લીધી નથી. જે સગિની આવો સ્વયંસેવક મેળવવા ભાગ્યશાળી થાય તેના ભાગ્યની અદેખાઇ આવે. આવા ત્યાગીનો ધરસંસાર શો રીતે ચાલતો દશે ? તેમના બાળકોનો વ્યવહાર શી રીતે ચાલતો દશે ? જે માણસ બાર માસમાં બે વાર પણ ભાગ્યે પોતાને ઘેર જાય અને ઘરમાં શી ગીજ ખુટતી છે તેની ખબર સરખી ન પૂછે, પણ માત્ર મહેમાન જેવા જમને ઊભા રહે તેમનો આ કંઈ કલિકાળમાં ગ્રહસ્થાશ્રમ શી રીતે નભતો દશે એ પણ કાંઈ છે. હું પણ પુરો ઉકેલી શકતો નથી. છતાં ચાલે છે એ વાત સાચી છે. એક ચોરડી અને એક સંધ્યાલું એના આદિત્યા બ્રહ્મા રસ્થા એસ્ટેટમાં તેમનાં 'ધર્મચત્રી' પોતાનાં છોડાં સાથે રહે છે. બારડોલોની સત્યાગ્રહની લડતમાં રવિશંકરને પાંચ માસની જેલ મળી ત્યારે ત્યાંના માછરૂંટ સાહેબે તેમને રૂ. ૫૦) દંડ કપો. તે વસુલ કરવા સરકારે પોતાનો બાબતી ખેપીઓ રવિશંકરને ઘેર જમી કરવા મોકલ્યો. ખેપીઓ દયા ખાવા લાયક ગણુવો જોઈએ. અને જે સરકારે તેને મોકલ્યો તેની પણ દયા ખાવી જોઈએ. આ રૂંદ બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મી ધરમાંથી શું તે ચાર હોજરાં ઉપાડી જત ? અને ઉપાડી જત તો તેની જગાએ માટીનાં વાસણ દાખત કરતાં શી વાર લાગત. જોઈને પાછો ગયો અને પછી પાછો ન આવ્યો. ન આવવામાં તેની લાજ રહી. નિષ્ક્રિયનને ઘેરથી દંચન લેવા જનારના હાથમાં શું આવે ? પણ આપણે સરકારની નિષ્કૃતતા ઉપર અત્યારે લખતા નથી. અત્યારે તો રવિશંકરનો વ્યવહાર કેમ ચાલે છે તેની મીમાંસા કરીએ છીએ. નરસિંહ મહેતાનો સંસાર અને વ્યવહાર કેમ ચાલતો હતો ? શ્રદ્ધાળુ વાચક આ મારી વાત રહેજે સમજ જશે અને વધારે જાણવાની જિજ્ઞાસા નહિ રાખે. વગડાનાં પક્ષીનું પુરું

श्री. रविशंकर

કરનાર રવિશંકરનું અને તેના કુટુંબનું પૂરું કરી રહ્યા છે. આ લેખમાં રવિશંકરનું, તેમના ત્યાગનું, તેમની ધર્મભાવનાનું, તેમની દેશદાઝનું, તેમના કસાયલા શરીરનું, તેમની મનોવૃત્તિનું, તેમના સંસારનું, યથાશક્તિ વર્ણન આપ્યું. તેમની સેવાના ક્ષેત્રમાં હું ઉતર્યો નથી. આ વિષય ઉપર હું શું વધારે લખી શકું? જાણવું હોય તે મહીસાગરના કાંઠાનાં ધારાળા અને પાટણ-વાડિયાંનાં ગામડાંમાં જાય. ત્યાં રવિશંકર પરમેશ્વરની માફક પૂજાય છે. જેને સરકાર ગ્રહી કરનારી જાતો કહે છે તે આખી કોમમાં કેવો ફેરફાર થઈ રહ્યા છે, તેમના સ્વભાવમાં કેવું પરિવર્તન થયું છે, ચોર શોક કેવું પવિત્ર જીવન ગાળી રહ્યા છે, સરકારના કાયદાથી અને જીવનથી જે ન થઈ શક્યું તે એક બ્રાહ્મણના દીકરાએ કેવી રીતે કરી બતાવ્યું તે તો પ્રત્યક્ષ જોનાર જ અનુભવી શકે. કેટલાક માને છે કે રવિશંકર પતિતોદ્ધારક છે : મારે મોઢે કહું તેના કરતાં બીજા દેવાની નાતના પાટણવાડિયાઓને પૂછો. આ લોકોને સુધારવા જેમણે પોતાની જાત હોમી અને ત્રત લીધાં તેની વાત તેઓ જ કહે. દસ દસ દિવસના ઉપવાસ કરી પતિતોનાં હૃદય પીગાળનાર, શરીરને હોમી નાંખનાર, એ મહારાજે જે સ્થાન એ ગરીબ લોકોનાં હૃદયમાં મેળવ્યું છે તેનો આંક કાઢવા હું અસમર્થ છું. ગઇ સાલ રેલ આવી ત્યારે કયું ડાળા જમણી જોયા વિના રવિશંકરે મોટાં જોખમ ખેડી તે લોકોનાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ટાળવા પોતાની જાતને હોમી તેનું વર્ણન સાંભળતાં આંખ બીની થાય છે. અસંખ્ય પાટણવાડિયા અને ધારાળા સ્ત્રીપુરુષોને પૂર પાણીમાંથી બહાર કાઢી તેમને બચાવ્યાં, તેમને વાસ્તે અનાજ વગેરે પૂરું પાડ્યું અને તેમનાં મકાન બાંધ્યાં કરવામાં પણ બારે મહેનત કરી. શ્રી. વલ્લભભાઈ સાહેબ પાસે રવિશંકર જાય તો જેટલું નાણું પ્રગ્ન વાસ્તે માગે તે મંજૂર, પેટલાદના દાનવીર શેઠા પાસે રવિશંકર જઈને બાબત રહે તો તેમની હુંડી તરત વટાય. આ ગરીબ લોકો રવિશંકર સાબરમતી જલમાં તપ કરી રહ્યા છે તે જાણી આપણે મહારાજ વાસ્તે શું કરી શકીએ તેનો વિચાર કરી રહ્યા છે. લોકપ્રેમ અને ગરીબની સેવા એ વિષય ઉપર તો જેટલું લખીએ તેટલું લખી શકાય. આ કામ એટલું સંગીન થાય છે કે તેનું માપ હું કાઢી શકતો નથી. તેનું માપ કાઢવું હોય તો વડોદરા રાજ્યના પોલીસ કમીશનર સાહેબને પૂછો. આપણે ઋષિઓ સંબંધી વાંચ્યું છે પણ ઋષિ એટલે શું? આખી કોમની કોમો નૈતિક કાદવદ્રીયમાં ગળી ગઇ હોય તેમને હાથ ઝાલી બહાર કાઢવી એ કામ કરનાર ખરો ઋષિ કહેવાય. આવા રાષ્ટ્રસેવક વિરલ હોય છે, ખરી રાષ્ટ્રસેવા આ જ પ્રકારની છે. ગરીબોને અને પતિતોને ઉપર લાવ્યાં સિવાય રાષ્ટ્રનો દી વળવાનો નથી. અને એક પણ સાચો સેવક હોય તો કેટલું કરી શકે તેના પ્રત્યક્ષ દાખલો રવિશંકર પૂરો પાડે છે. દસ વર્ષ ઉપર ખેડાની લડતમાં તેમને ભાન આવવા માંડ્યું : તે પછી મોટો દુકાળ પડ્યો. તેમાં બહારથી અનાજ તાણી લાવી પોતાના વતનની આસપાસનાં ગરીબ ગામડાંનાં લોકોને પૂરું પાડ્યું. તે પછી રાઉલેટ કાયદા વિરુદ્ધની પ્રચંડ ચળવળમાં તેમણે ઝંપલાવ્યું. તે પછી ૧૯૨૧ના માદગાર વર્ષમાં અસહકારની પ્રવૃત્તિમાં બળ્યા અને મહાત્મા ગાંધીજીના સમાગમમાં આવ્યા ત્યારબાદ નાગપુરના ઝંડાલુદમાં અકોલાની તુરંગમાં વાસ કર્યો. તે પછી બોરસદ સત્યાગ્રહ યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો. બારડોલીના જંગમમાં સરભણ વિભાગના વિભાગપતિ બની તેમાં ઝંપલાવ્યું અને કામ કરી કરી સાબરમતીની હંડી હવા અને આરામ લેવા ગયા હવે તો તેઓ મહાત્માજીની શ્રીધમ્મશ્રી એટલી પચાવી શક્યા છે કે તે ઉપર કદાપિ કોઈ બ્યાખ્યાન

કરતું પડે તે કલાકના કલાક સુધી બોલે અને ગામડિયાં ભાષા બોલી ગામડાંના લોકને ચેતન આપે.

પણ તેઓ ભાષણ બાધણને ઝાઝું માનતા નથી. પણ મુંગા સંગીન કાર્યને માને છે. ‘નવજીવન’ સિવાય કોઈ છાપાને અડકતા નથી. આખો દિવસ સતત અને કઠણ કામ કરી રાત્રે ગમે તે સ્થળે અને ગમે તે સ્થિતિમાં ભરનિદાનું મુખ બોગવી શકે છે. પોતે જે કામ કર્યું હોય તે પ્રભુને અર્પણ કરે છે. સાધુ સંન્યાસીઓ જોવામાં આવે તો તેમની ખૂબ સેવા કરે છે. કેટલાક સંન્યાસીઓ તેમના ઉપર ખૂબ પ્રેમ રાખે છે. જ્યારે રવિશંકર કોઈ શુદ્ધરથને ઘેર મુકામ કરે છે ત્યારે ધર્મ અને નીતિની એવી ધરગથુ વાતો કરે છે અને શાસ્ત્રનાં દૃષ્ટાંતો આપે છે કે સાંભળનાર જાણે તેમની એ વાતો સાંભળી ધરાતા જ નથી. આવા માણસને મહેમાન રાખવા લોક પડાપડી કરે છે. હજુ તેમના જીવનનું ધડતર થયા કરે છે. અત્યારે પણ રવિશંકરનો જોટો ગુજરાતમાં હું જોણું છું.

ત્રાહ્નલાલ પંડ્યા

બારડોલીને અભિનંદન

૧

બારડોલીનું સમાધાન થઇ ગયું. મહેસુલનો વધારો ફરી તપાસવાની સરકારે હા પાડી. બારડોલીને અભિનંદન ! સરકારે મીચેલી આંખને આંધળી ન થવા દીધી માટે તેને પણ અભિનંદન !

ભવિષ્યનો કોઇ ઇતિહાસકાર, આટલી માગણી માટે સરકારે બારડોલીને આટલું બધું સહન કરવાની ફરજ પાડી એનો વિચાર કરશે ત્યારે જો તેને આ એક જ બનાવનો વિચાર કરવાનો હશે તો તેને આ બીના સમજવી અઘરી પડશે. પણ બારડોલીની લડાઈનું રહસ્ય સમજી ભારતવર્ષે એ પદ્ધતિએ સ્વારાજ્ય મેળવ્યું હશે તો તે બારડોલીના ખેડૂતોની સરકાર સામેની લડાઈનું મહત્ત્વ બરાબર સમજશે; અને ભારતવર્ષની સ્વતંત્રતાનો ક્રિયાત્મક ઇતિહાસ અહીંથી શરૂ કરશે; અને, ગણતરીકુશળ અને દરેક ચીજની બંને બાજુ તપાસવાની ટેવવાળા વિદ્વાન રાજપુરુષોને ન સમજાય એ પ્રમાણે—

... .. Rightly to be great
Is not to stir without great argument,
But greatly to find quarrel in a straw,
When honour's at the stake.*

વિચારશીલ ગ્રીન્સ હેમ્લેટના આ દર્શનનું ઇતિહાસમાં સાબીત થતું સત્ય સમજશે.

* કોઇ મહાન વસ્તુની તકરાર ન હોય ત્યાં સુધી હડવા પ્રવૃત્ત ન થવું તેમાં ખરી મહત્તા નથી; પણ જ્યારે આખરે જવાબી આપત્તિ હોય ત્યારે એક તૂણ માટે પણ મહાન રીતે હડવું તેમાં ખરી મહત્તા છે.

આરડોલીની લડાઈનું એ રહસ્ય કયું? સરકાર તરફ કે રાજકર્તાઓ ઉપર પ્રેમ રાખી ખેડુતો શાંતિથી અધું સહન કરી રહ્યાં છે? આરડોલીના લોકોમાં ઉત્સાહથી ગવાતાં નેડકણાં કે સરદાર સાહેબ વક્તવ્યભાષના ભાષણો વિચારીએ તો પ્રતિપક્ષી તરફના પ્રેમને તો કદાપિ ખાલુએ મુકવેા પડે. પણ શાંતિથી *—એટલે કે સરકારના કોઈ પણ માણસને શારીરિક હરકત કયો વિના—સરકારે જે કાંઈ દુઃખ દીધું તે સહન કરી લીધું છે તો પ્રત્યક્ષ ખીના છે. આ સહનનું પ્રેરક બળ અથવા જુરસો શેમાંથી ઉદ્ભવ્યો? સૌથી પ્રથમ તો સમાન દુઃખનું ભાન, એ દુઃખના કારણજૂત સરકારના સાધારણ રીતે આંખ મીંચીને ચાલતા તંત્રના અન્યાયનું ભાન, મારામારી અને જુકાણું ફેલાવવાની ખાખતમાં સરસાઈ ન કરી શકાય એવા સરકારના બળનું, અને તે સાથે સરસાઈ કરવાં જતાં નિયત નિષ્ફળતાનું સરદાર સાહેબે કરાવેલું ભાન, અને સૌથી ઐશ, અન્યાય સહન કરવાં કરતાં અન્યાય સામે ઝુઝતા જે આવે તે સહન કરી લેવાની ચેતના—ગાંધીજીએ ભારતવર્ષમાં રેડેલું પૌરુષ—આ વિવિધ મૂળમાંથી એ સહન-શક્તિનો ઝરો ફૂટતો હોય એમ લાગે છે. હિન્દુસ્તાનના વિસ્તારના પ્રમાણમાં આ બળરુક્તતા અને આ પૌરુષનેા વિસ્તાર યાવ તો તેની મુક્તિને માટે આશા ન બંધાય?

૨

આરડોલીના સમાધાનથી આજે આનંદ ઉત્સવ ચાલે છે. એ સહજ છે. પણ પછી શું એ પ્રશ્ન તુરત જ ઉત્પન્ન થાય છે. આરડોલીને પોતાનો મુદ્દો સાખીત કરવાનો રહે છે; પણ હિન્દુસ્તાન માટે ‘પછી શું?’ આ સમાધાનથી એવો તો કેફ ન ચડી જાય કે હવે સરકાર અને રાષ્ટ્ર ‘સમાહિત’ થઈ ગયાં? હવે કાંઈ કરવાનું રહ્યું નથી? આ પર-રાષ્ટ્રીય સરકાર સાથે આટલાથી હિતવિરોધ શમી જતો જ નથી. આ હિતવિરોધના સતત વિગ્રહમાં આ એક જિત છે. આથી જે સમગ્ર ભારતવર્ષના હિતવિરોધ પરત્વે ઠંડા-પાણું આવી જાય તો આ જિત પરાજય કરતાં પણ વધારે હાનિકારક થાય. આ જિતમાંથી આપણને જેમ ચોક્કસ ક્રિયાત્મક માર્ગ જડે છે તેમ ખીજ પણ એક ચીજ જડે છે. આરડોલીના ખેડુતોની મહેસુલના વધારા સામે અરજી સંભળતી એ ઘણી સાધારણ ખાખત હતી. પણ એના માટે સરકારે કેટલું દુઃખ સહન કરાવ્યું? આરડોલીની જનતાએ અને તેમના ઢોરોએ ભોગવેલા દુઃખો, તથા સલામતીના કેદી વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થી ભાષ દિનકરની ભયંકર માંદગી નેડપને યામ છે કે આ સરકાર કેવળ આંખ ઉઘાડવાની આજસે કેટલું કેટલું દુઃખ દધ શકે છે? ભારતવર્ષને સ્વતંત્ર થવા દેવાના પ્રશ્નનું મહત્ત્વ સરકારની દૃષ્ટિએ અને ધિટન કે જેના હિત માટે તે અહોઆ રાજ્ય કરે છે તેની દૃષ્ટિએ કેવું અને કેટલું છે તે સૌ કોઈ જાણે છે. આને માટે સરકાર લોકોને કેટલું અને કેવું સહન કરવાની ફરજ પાડશે તેનો પણ અંદાજ આરડોલી ઉપરથી આવે છે. આ ભાનમાંથી ભય પણ ઉત્પન્ન થાય, અને શૌર્ય પણ ઉત્પન્ન થાય; અને ભય ઉત્પન્ન થઈ શમી જઈ અલૌકિક શૌર્ય પણ ઉત્પન્ન થાય! ભાન વિના ઉત્પન્ન થએલું શૌર્ય સાચી વસ્તુ સામે આવતાં સરી જાય તેના કરતાં ભાનમાંથી ભય અને ભય શમતાં શૌર્ય—એ વધારે ઘટ છે.

અને આરડોલીનો સૌથી મોટો પાઠઃ આખા હિન્દુસ્તાન માટે સરકાર સામે પ્રત્યક્ષ રીતે થઈએ તો પહેલાં આવાં જે અનેક નાનાં નાનાં રાજકીય અને સામાજિક અનિષ્ટો છે તેની સામે થતાં શીખીએ, સામા યવાની ટેવ પાડીએ; અને જે પ્રજાને અનિષ્ટ સામે યવાની ટેવ પડી હશે તેને આ મોટા અનિષ્ટ સામે થવું બહુ અઘરું નહિ લાગે.

ફરીથી આરડોલીને અભિનંદન !

૨. છા. ૫.

* સરદાર સાહેબનો પોતાનો રાખ્દ વાપરીએ તો ‘જેહાદીક અહિંસા’.

બારડોલીની વીરાંગના

‘પ્રસ્થાન’ના તંત્રી ભાઈ શ્રી રામનારાયણ પાઠકે બારડોલીની સ્ત્રીઓ વિશે એક લેખ લખવા માટે જ્યારે મારી પાસે માગણી કરી ત્યારે તો બારડોલીના યુદ્ધનાં દુર્દુભી વાગી રહ્યાં હતાં. આજ તો રિયલિટી પલટાઈ ગઈ છે અને વિજયના આનંદધોષ ચારે તરફથી સંભળાયા કરે છે.

બારડોલીની પ્રજાનો આ અપૂર્વ વિજય ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં અનેરો રંગ પૂરશે. અત્યાર સૂધી જગતનાં સમરાંગણોમાં જે યુદ્ધો થયાં છે તે તો અરસપરસ તરવાર, તોપ, ખંડુક, એરોપ્લેન વગેરે શસ્ત્રોથી થયાં છે અને એ વાપરવાની યુક્તિ અને બળ જેનામાં વધારે તેનો જય થયેલો છે.

બારડોલીએ જે યુદ્ધ માંડ્યું હતું તે તો જગતની એક મોટામાં મોટી શસ્ત્રસંહિત સત્તા સામે તદ્દન નિઃશસ્ત્ર રહીને ટક્કર ઝીલવાનું હતું, પશુબળ સામે સત્યાગ્રહનું આત્મ-બળ અજમાવવાનું હતું.

બારડોલીની પ્રજાની છેક છેવટની કસોટી થતાં થતાં અટકી ગઈ એટલું જ બાકી પ્રજાની તૈયારી તો છેક છેવટ સુધીની જ હતી. જ્યારે બારડોલી તાલુકાના રક્ષણ માટે અને પ્રજાને હંકારવા માટે મિલિટરી કૉન્સન મૂકવાની વાતો ચાલતી હતી, ચારે તરફના લશ્કરને તૈયાર રહેવા માટે આર્ડર છૂટી રહેલા હતા તે વખતે બારડોલીની પ્રજા શું જરા પણ ગભ-રામણમાં પડી હતી? ત્યાંનાં સ્ત્રીપુરુષો તો રાત દિવસ પોતાનો હમેશનો બ્યવહાર કરે જતાં હતાં. પુરબ્બેસમાં ખેતીનું કામ ચાલી રહ્યું હતું, રેંટિયા, ભજન, વગેરે ખૂબ હિસાહથી ચાલતું હતું. બહાર ગામમાં શું થાય છે તેની તે લોકોને પરવા પણ નહોતી. આ પ્રમાણે ખરી કસોટીને વખતે સંગઠન સામયીને અપૂર્વ વિજય મેળવ્યો એ તો એક અદ્ભુત ખીના થઈ છે. સાફ જગત આ રિયલિટી તાજુબ થઈ ગયું છે.

સત્યાગ્રહનો મંત્ર હિન્દુસ્થાનમાં સંપૂર્ણ રીતે સફળ થયો તે આ પહેલો જ બનાવ છે. ચંપારણ, ખેડા, બોરસદ, નાગપુર એ બધા સત્યાગ્રહ કરતાં આ જૂદા પ્રકારનો, તેમાં આ પ્રજાએ જે સંપ અને શાન્તિ રાખી છે તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી.

આ વિજય કેવી રીતે મળ્યો તેનું પૃથક્કરણ કરવાનો અવકાશ નથી. એટલું તો ખરું જ કે કાંઈ અનેરો સંકેતથી એકેએક સંજોગ અનુકૂળ આવી ગયો. પૂન્યત્રી ગાંધીજીનો અપૂર્વ મંત્ર, તે મંત્રની ધોપણા કરનાર અડગ, નિડર, કુનેહબાજ, શાન્ત સરદાર વલ્લભભાઈનું નેતૃત્વ, તેમના ચુનંદા સાથીઓ—જેમને માટે શ્રી. વલ્લભભાઈ સાહેબે કહ્યું હતું કે ‘મારા સાથીઓ બધા જ મારા સમોવડિયા, મારા કરતાં ચે ચંદિયાતા, વખત આવે એ બધા જ નેતૃત્વ ધારણ કરી શકે એવા, એ સાથીઓની મને સદાય ન હોત તો વસ્તુરિયતિ પલટાઈ જત.’ ગુજરાતના બાવનાશીલ મરણિયા યુવકોનું સ્વયંસેવક દળ. આ બધાંની સાથે બારડોલીની તાલીમજાજ, શાન્ત શીળા પ્રજા. આ બધા સંજોગોને લીધે જ આનું સુંદર પરિણામ આવ્યું એમ કહેવામાં કાંઈ વાંધો નથી.

જ્યારે જ્યારે ભારતવર્ષમાં યુદ્ધ થયાં છે ત્યારે સ્ત્રી વર્ગે પોતાનો હિસ્સો થોડો થોડો તો આપ્યો જ છે. પરંતુ આ સત્યાગ્રહના યુદ્ધમાં લગભગ નિરક્ષર સ્ત્રીઓએ જે હોશિયારી અને બહાદુરી બતાવી છે તે તો કાંઈ અવનવી જ છે.

ખારડોલી તાલુકાની સ્ત્રીઓ ત્યાંના પુરુષો કરતાં સો કદમ આગળ વધેલી છે, એ તો મારી દૃઢ માન્યતા થઈ છે. એમના સમાગમમાં આવતાં જ આપણને લાગે કે આપણે સામાન્ય જનતા સામે નથી ઊભાં પણ એક પ્રકારની શક્તિ સમક્ષ ઊભાં છીએ. એવું એમની આંખનું તેજ, એવી જ એમની વાચા અને એવાં જ એમનાં તન.

પોતાનાં ધન, માલ, દોર, ડાંખર, જર, જમીન હુંડાઈ જાય તે વખતે પણ મ્હોં ઉપર શોકની રેખા નહિ—હસતો જ ચહેરો. ઘરમાં સાવ અંધાઈ હોય, ખારીખારણું ઢોકલાં હોય, પણ બહાર વાડામાં આવીને વાતો કરવા બેસે ત્યારે આનંદથી કબોલ કરતાં હોય. દુઃખને ખરેખર આનંદથી વધાવી લેતાં જોયું હોય તો તે આ પ્રથમ જ દર્શન હતું. પરમાત્મા જે કરે છે તે સારા માટે જ કરે છે એની દૃઢ પ્રતીતિ એમના હૃદયમાં એટલી બધી કે સ્કોલ કે દુઃખને સ્થાન જ ના મળે.

એક વખતે એક વૃદ્ધ બાઇને પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો: ‘આવા અંધારામાં ગોંધાઈ રહેતાં તમને અકળામણ નથી આવતી?’ તેના જવાબમાં કહે છે: ‘બહેન! ભગવાનનાં માતા પિતાએ આપી છે વસતું કેટલાનું સેચું હતું તો અમે તો શી વિસાતમાં!’

વળા પૂછીએ કે ‘તમારી જમીનો સરકાર લઈ લેશે ને તમારા માટીડાઓને કેદમાં લઈ જશે તો તમે શું કરશો?’ તેના જવાબ મળે કે ‘અમે કાંઈ એકલાં તો છીએ નહિ? સહિતું થશે તે અમારું થશે! ને સરકાર જમીન લઇને કરશે શું! એનાથી કાંઈ ખેડવાની જોઈ જ છે! માટીડાઓને જેલમાં લઈ જશે તો અમે ક્યાં કામ કરવા વાળાં નથી. અમને કાંઈ ખેડ કરતાં અધરું લાગવાનું છે! અમારા છોકરાઓ ને ધણીઓ તો વરસોનાં વરસ પરદેશ સેવે છે ને બધો યે ઘરનો વહીવટ અમે બેરાં જ કરીએ છીએ તો! એમાં અમને અધરું જરા નથી લાગતું. ને અમને પોતાને કેદમાં લઈ જશે તો તેનો એ અમને ડર નથી. અહીં કાંઈ થોડી મજુરી કરીએ છીએ?’ આ પ્રમાણે બેધડક જવાબ દેતી—ને એમાં જરા યે અતિશયોક્તિ નહોતી. એ લોકોએ તો મરણિયાં થઇને પોતાનો ટેક ને આજરૂ સાચવવાનો અડગ નિશ્ચય જ કર્યો હતો. એમાં કોઈ જરા યે ફાવે તેમ નહોતું.

જે જે પ્રકારનું દુઃખ ને કસોટી તેમને પડતાં ગયાં તેની સામે યોજનાઓ તૈયાર થતી જ મઠ. ભેંસો ઉપાડી જવા માંડી તો ભેંસોને કાં તો ગાયકવાડી પ્રદેશમાં મોકલી અથવા તો નહેવાના મકાનમાં રાખી, સર્સામાનની વ્યવસ્થા તો કેટલા વખતથી કરી નાંખી હતી, હાથ પગ ઉપરથી ઘરેણું કઢાડવાં કલાં તો તે ઉતારીને ઠેકાણે કરી દીધાં ને એક નિશ્ચય કરીને એક સંપ કરીને બેઠાં.

પુરુષોમાંથી કોઈ જરા દીલોપોએ લુએ તો ઉલટાં દખાવે ને કહે કે ‘કેમ ધાવરી કાંચળા પહેરવાનો વિચાર કર્યો છે કે શું?’ આમ પુરુષોને જરા નબળા ન પડવા દે. પડાણોના ત્રાસ સામે પણ એ સ્ત્રીઓએ અજબ હિંમત બતાવી છે.

ઘર આંગણે પડાણ આવીને ખારણું ધકેલવા પ્રયત્ન કરે તો એના હાથ પગ ફંડા ના

પડી જાય પણ મજબુતાઈથી અંદરથી ખારણું દાખી રાખે ને પઠાણને ના જ પ્રવેશ થવા .
જમી અમલદારને પણ વાતચીત કરીને ઉઠાવી દે ને ખારણું ઢાંકી દે.

જમીન ખાલસાની નોટીસ ધર આંગણે આવે ત્યારે સાકરની લ્હાણી કરે. ગીતો, ગરબા તો સત્યાગ્રહના ને ટેક જળવવાના, રોજ ઉત્સાહપૂર્વક ગાય. આ પ્રમાણે દુઃખની સામે ટક્કર ઝીંટવામાં આ સ્ત્રીઓએ જે અજબ ધૈર્ય બતાવ્યું છે તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે. સ્ત્રીઓમાં જે ગૂઢ શક્તિ રહેલી છે તેનો માનવ જાતિએ હજી સૂધી ઉપયોગ નથી કર્યો તેજ કારણને લીધે જગત આટલું પછાત રહ્યું છે. જગતના આર્થિકકાળથી કોણ જાણે શાએ કારણને લીધે સ્ત્રીઓની પદવી કાંઈ ઉતરતી ગણાઈ છે, અને સ્ત્રીઓનો સ્વતંત્ર વિકાસ થવા જ દીધો નથી. તેને પરિણામે સ્ત્રીપુરુષના સંયુક્ત બળની જે અસર થાય તે થવા પામી નથી અને જગતની પ્રગતિ અધૂરી ને અધૂરી જ રહી છે. પ્રસંગ આવે સ્ત્રીશક્તિ કેટલું ઉત્તમ કાર્ય કરી શકે છે તેનો એક સુંદર બોધપાઠ ખારડોલીની વીરાંગનાઓએ જગતને આપ્યો છે. આ સ્ત્રીશક્તિને યોગ્ય રસ્તે દોરવામાં આવે તો આપણાં ઘણાં દુઃખ, કલેશ, પરિતાપ ઓછા થાય, આપણા સામાજિક કુરિવાજો નષ્ટ થાય અને જેને ખર્ચ સ્વરાજ અને આત્મસિદ્ધિ માનીએ છીએ તે સદજ મળી શકે.

શ્રી. વલ્લભભાઈએ ખારડોલીના યુદ્ધમાં ખરેખરી કુંચી હાથમાં લીધી અને વિજય પ્રેમળ્યો. એ જ કુંચીથી બીજાં બધાં દાર ઉઘડશે અને ભારતવર્ષનો વિજય થશે.

સૌ. શારદા મહેતા

અમેરિકાના પત્રો

પત્ર ૧૨ માં

કેમ્બ્રિજ માસ,

તા. ૧૪-૭-૨૮

સ્નેહી ભાઈશ્રી બટુભાઈ,

ચોથી જુલાઈ એ અમેરિકાનો સ્વાતંત્ર્ય દિન. એ દિન પર સ્વાધીન અમેરિકાનો તારાઓથી ભરેલો વાવટો ઘરઘર લાટી રહ્યો. મોટરો પર પણ એ વાવટો, જાહેર મકાનો પર પણ એ વાવટો અને બાળકોની છાતી પર પણ એ વાવટો. આગલે દિવસે એ કપડાંના અને કાગળના કેટલા વાવટા અપ્યા હશે તેની સંખ્યા નક્કી કરવી મુશ્કેલ છે, છતાં એથી એના બનાવનારાઓને ખોટ તો નહિ જ ગણ હોય એ નિર્વિવાદ છે.

ખારડોલી * ની લડતના સમાચાર જાણ્યા પછી મને લાગે છે કે આપણો એ સ્વાતંત્ર્ય

* એક ખીન ખાનગી પત્રમાં ખારડોલી વિરો વિવેચન કરતાં તેમાં લખેલી નીચેની લીટીઓ પણ પ્રસિદ્ધ કરવા જેવી લાગતી નીચે ઉતારી છે :

આપણા શિશુન પુરુષોને માથે એ આરોપ છે કે તેઓ ગામડાંના અશિક્ષિત પુરુષો સાથે

દિન પણ જાગ્યો છે અને તે જુનની ૧૨ મી તારીખે. સરકારે ગોળાબહાર સિવાયના બધા ઉપાયો એ પ્રજાને નમાવવા અજમાવી જોયા છે, પણ પ્રજા નમવાને બદલે વધારે ને વધારે મક્કમ થતી જાય છે. મને ખાતરી છે કે સરકારને આખરે નમ્યું આપે જ છૂટકો છે અને જમીનને અને જીવને જોખમે પણ પોતાની ટેકને વળગી રહેનાર બહાદુર પ્રજાનો વિજય છે.

આ આપણું નોકરશાહીના દુર્ગમાં પાડેલું પહેલું ગાળુ. 'લંડન ટાઇમ્સ' નો મુંબઈનો ખબરપત્રી લખે છે તેમ બારડોલીમાં અંગ્રેજ સરકારનું રાજતંત્ર વીંખાઈ ગયું છે, એ ચંત્રનાં ચક્કરો છૂટાં પડી ગયાં છે અને કમિશનર સુદાને વાહન સ્વયંસેવકના ઉપરીની મહેરબાનીથી મળે છે. એટલે કે સરકારનું રાજ્ય આઘાતી પ્રજાનું રાજ્ય શરૂ થયું છે. આથી જ હું જુનની ૧૨ મીને આપણો સ્વાતંત્ર્ય દિન ગણું છું.

પણ એની ચાવી આજના બારડોલીના વિજયના ગર્ભમાં રહેલી છે અને એથી હિંદુસ્તાનની તેત્રીસે કરોડ જનતાને એ લડતનો પૂરેપૂરો ઇતિહાસ, આદિથી અંત સુધી, સૌથી સરળ રીતે સમજાવવાની જરૂર છે. પણ એ બંને શી રીતે ?

આવી જાતનાં કાર્ય માટે આ દેશ કેવા ઉપાયો લે છે તે જણાવવાની રમ લઈ છું. આ દેશ તમે જાણો છો તેમ અનેક કોમોનો બનેલો છે, અનેક પરદેશીઓ અહીં આવી વસેલા છે અને દરેકની માતૃભાષા પણ જુદી હોય છે. છતાં એણે એકતા સાધી છે—કેલિફોર્નિયાથી માંડી ન્યૂયોર્ક સુધીનાં તમામ શહેરોમાં જ્યાં દિલ ચાહે ત્યાં ફરો—બધે તમને એક જ વસ્તુ દેખાશે. દરેકનો એક જ જાતનો પહેરવેશ, શું સ્ત્રી કે શું પુરુષ સૌએ સવારે બપોરે અને સાંજે, સમય ઋતુ અનુસાર શિયાળા ઉઠાણા અને ચોમાસામાં એક જ જાતનાં કપડાં પહેરેલાં તમને દેખાશે, અને સવારે બપોરે અને સાંજે સૌ એક જ જાતની વાનીઓ (dishes) ખાશે, અને એ વાનીઓ તમને આ વિસ્તૃત દેશના ગમે તે ખૂણામાં હો ત્યાં એક જ ભાવે, એક જ જાતના રેસ્ટોરાંમાંથી મળી રહેશે. ભાષા પણ એક જ પ્રકારની બોલાશે અને મકાનો અને રસ્તાઓ એક જ પ્રકારના નજરે પડશે. આ એકતા વિવિધતાપ્રિય પરદેશીને થકવી નાંખે એટલી હદે પહોંચેલી જણાશે, છતાં એ એકતામાં અમેરિકાની સફલતાની ચાવી રહેલી છે. આ એકતા એણે કેમ સાધી, એને માટે એણે શા શા ઉપાયો લીધા, પોતાની કાર્યશક્તિની સરેરાશ બીજા દેશોના કરતાં કેમ જાણે આણી, એ બધા પ્રશ્નો મહત્વના છે, પણ એનો ઉત્તર વિશેષ અભ્યાસ વિના આપવો અશક્ય છે એટલે હાલ તો માત્ર પ્રચારકાર્યનાં બે અંગો પર જ તમારું લક્ષ્ય ખેંચીશ.

એક અંગ તે અમેરિકાનાં વર્તમાનપત્રો. તેમણે આ એકતા સાધવામાં જખરો દિસે

બળતા નથી અને તેમની સાથે એકદિલ થતા નથી. આ આરોપ શિક્ષિત પુરુષો કરતાં યે શિક્ષિત સ્ત્રીઓને વિશેષ લાગુ પડે છે. પૂ. શારદા બેન અને મુંબાઈની એ પારસી બેનોએ તથા બીજા બેનોએ આ નવો ચીત્રો પાડ્યો છે તે માટે તેમને અભિનંદન આપું છું. તેમનો ચેપ તેમના સમાજમાં ફેલાવો એમ ઇચ્છું છું. બારડોલીના આ પહેલો વિજય !

૧ આ કાગળ સમાધાનીનો સંબંધ જરા પણ નહોતો દેખાતો તે વખતે લખેલો છે.

૨ 'ટાઇમ્સ'ના ખબરપત્રીએ આપેલી ખબર, અથવા વધારે સાચું તો 'ટાઇમ્સ' એવા મથાળા નીચે આપેલી ખબર આખી કેબલથી પરદેશ ગઈ તેથી પરદેશના માણસોએ કેવો વિચાર કર્યો હશે તે આ હપરગી પંથક જાણી શકાશે.

આપો છે એ નિર્વિવાદ છે. લુદાં લુદાં વર્તમાનપત્રો, હાલે પછી એક જ માલિકના હાથ નીચે હોય, એક જ સૂર કાઢે એથી એના વાંચનારના મન પર ઊંડી અસર થાય એ દેખીતું છે. એક જ જાતની ખબરો પિરસાય, એક જ જાતના અગ્રણ્યો લખાય, એક જ જાતનાં fashion columns ખોલાય, એક જ જાતનો રસ (ભયાનક કે હાસ્ય) ચખાડાય, એક જ જાતની વાર્તાઓ લખાય, એક જ જાતની કવિતાઓ લખાય, એક જ જાતની જાહેરખબરો છપાય—એ અહીંના વર્તમાનપત્રોની વિશિષ્ટતા છે. નામ ન વાંચો ત્યાં સુધી આ વર્તમાનપત્ર ખીજાથી લુદું છે તેની તમને ખબર પણ ન પડે—સિવાય કે તે ખીજા પક્ષનું હોય. આની લોકમાનસ પર ઊંડી અસર થઈ છે.

પણ માત્ર વર્તમાનપત્રોથી જ અટકીને બેસી રહે એવા અમેરિકનો નથી. રવિવારે ચર્ચમાં જઈ શકાય કે નહિ પણ શનિવારે સાંજે ‘દોસ્ત’ને સાથે લેઈ ‘movie’ (સીનેમા)માં જવું એ અહીંના કુવકોનો શિરસ્તો થઈ પડ્યો છે. આ શિરસ્તાનો અમેરિકન પ્રચારખાતાએ ખાસ ન્યૂસ એજન્સી ખોલી લાલ હાલવા માંડ્યો છે. દરેક ‘Movie’ ની શરૂઆતમાં કે અંતે વર્તમાનપત્રો જેને મોટા કાળા અક્ષરોમાં ડાબે તેવા પદાથે બનાવેો ચિત્રપટ પર રજુ થાય છે અને પ્રેસિડન્ટ કૂલિજનું કેવી રીતે સ્વાગત થયું, ‘લિન્ડી’ અને તેના વિમાનીઓ વિમાનમાં બેસી કેવી રીતે હવામાં ઊડ્યા, હવે અને અર્લ રિમ્બે એમના વિશાળ શ્રોતૃવર્ગ આગળ કેવી રીતે ભાષણો આપ્યાં, સેનેટની મીટીંગમાંથી સેનેટર બોરાહનું કેવી રીતે પ્રસ્થાન થયું વગેરે અનેક બાબતો તેને તે જ દિવસે સાંજે ચિત્રપટ પર રજુ થાય છે અને લોકો પોતા-પોતાની રૂચિ પ્રમાણે કોઇને તાળીઓથી તો કોઇને તિરસ્કારથી વધાવે છે. ટૂંકામાં વર્તમાન-પત્રો ઉપરાંત આ Movie Show પ્રચારનું પ્રબળ સાધન થઈ પડ્યું છે. રેડીઓનો પણ આવા પ્રચારકાર્ય માટે બહોળો ઉપયોગ થાય છે. આનું કારણ સામાન્ય લોકમાનસ છે.

અમેરિકામાં પણ સામાન્ય લોકમાનસ છે અને તે એ કે એ માનસ પર વાંચેલી કે સાંભળેલી વાત કરતાં નજરે જોયેલી વાતની તરત જ અસર થાય છે સેંકડે નેત્રું ટકા સ્ત્રી પુરુષોમાં કોઈ વાત વાંચીને કે સાંભળીને તેને આબેહુજ સત્ય સ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ (vivid) કરવાની, તેની સાચી ઝાંખી કરવાની શક્તિ હોતી નથી. એ ઝાંખી કરવાની શક્તિ મનના મહા પ્રયત્ને આવે છે અને એ શક્તિને જ પ્રતાપે મનુષ્ય મહાન ભક્ત કે વિદ્વાનશાસ્ત્રી, ઇતિ-હાસકાર કે સાહિત્યકાર બને છે. આથી સામાન્ય જનતા પર વર્તમાનપત્રો કે પુસ્તકો કરતાં ચિત્રપટની અસર તરત થાય છે અને તેને બૂંસાતાં વાર વધારે લાગે છે. આનું કારણ માણસની આંખ એ એની સૌથી સજીવ ઈન્દ્રિય છે. માણસ વાંચેલું બૂંસે છે, સાંભળેલું બૂંસે છે, પણ નજરે દોડેલું બૂંસતાં તેને વાર લાગે છે, એ સૌનો અનુભવ છે. આને લીધે જ અમેરિકન પ્રચારખાતાએ આ ચિત્રપટના અંગ તરફ પોતાની નજર માંડી છે અને તે દ્વારા તમામ પ્રચારકાર્ય કરે છે.

આજે ખારડોશીમાં જે સત્યાગ્રહ ચાલે છે તેનાં વિગતવાર અને રસિક વર્ણનો વર્તમાન-પત્રોમાં પ્રગટ થાય છે અને વર્તમાનપત્રો વાંચી શકે તેવા માણસો—સ્ત્રીઓ અને પુરુષો તેનો લાભ લે છે. પણ જેમને કાજે આ લગત લડાય છે તેવા ખેડૂતોમાંથી ૯૦ ટકા અગાન છે, નિરક્ષર છે અને તેમને તેનું રહસ્ય સમજવે તેટલાં માણસો પણ આપણી પાસે નથી, તેમને પહોંચવાનો કોઈ માર્ગ હજી સુધી આપણે શોધ્યો નથી.

બારડોલીમાં કેમેરા લઈને ફરતા સ્વયંસેવકો તરફ સરકારી માણસો પૂંઠ ફેરવે છે એમાં આ માર્ગનું સૂચન આપણને નથી મળતું ? એ લીધેલા ફોટાઓ ચિત્રપટ પર રજુ કર્યાથી અતિશયોક્તિનો કે લુહાણનો આરોપ મૂકી શકાશે નહિ તે તેઓ ખરાબર સમજે છે અને એથી જ તેઓ પૂંઠ ફેરવે છે. પણ એને માટે તો ચોતરફ કેમેરાઓ ગોઠવવાની અમેરિકન રીત અને માણસને ધેરી લાંબને ફોટો પાડવાની યુક્તિ ગમે તેવા મહારથીને પણ મહાન કરે તેવી છે. એરોપ્લેનમાં જીડનારનો સાથે એરોપ્લેનમાં જીડી ફોટો લેવો, મોટરમાં દોડનારનો સાથે મોટરમાં દોડી ફોટો લેવો, જહાજમાં મુસાફરી કરનારનો જહાજ પર ચઢી ફોટો લેવો—એ અહીં રાજની સામાન્ય વસ્તુ છે અને એમ જહેમતથી લેવાયેલા ફોટાની લાખો નકલો વર્તમાનપત્રોમાં અને ચિત્રપટ પર પ્રસિદ્ધ થાય છે.

બારડોલીમાં આવા કેટલાક ફોટાઓ લેવાયા છે તે એકત્ર કરી તેને ક્રમવાર ગોઠવી ચિત્રપટ પર રજુ કરવાથી નિરક્ષર જનતાને પણ આ લડતનું રહસ્ય સમજાવી શકાશે. નાનાં ગામોમાં જ્યાં વિશાળ ચિત્રપટની યોગ્યતા અશક્ય છે ત્યાં મેજક લેન્ટર્ન * એટલે કે ચિત્ર વિસ્તારનો ઉપયોગ સહેલાઈથી થઈ શકે તેમ છે. અને સત્યાગ્રહની લડતમાં શી શી વિપદો સહન કરવી પડે છે તે—બારણાં બંધ કરી બારીઓ અને જળા પાછળ બેઠેલા બેઠેલો, તેમનાં બાળકો અને સ્ત્રીઓ, નિર્જન દેખાતી શેરીઓ, જમી અમલદારો, તેમની જમ કરેલી ચીજો, ભૂખે મરતી ભેંસો, જમીની હરરાજીઓ, બારણે બેઠેલા પઠાણો, અધમૂર્છ પાડીઓ, ઘરમાં સ્વસ્થ ચિત્તે બેસી માળા ફેરવનાર વૃદ્ધ ડોસાડોસીઓ, પઠાણોની નિર્લજ્જ ચેષ્ટાઓ, એમની ચેષ્ટાઓથી પીડિત બહેનો, અદાલતોના કેસો, હસતે મુખે જેલ જતા સ્વયંસેવકો, ખાલસા નોટિસો, વગેરે વગેરે—સ્વદેશી કંપનીના ચિત્રપટ પર રજુ થવાથી જોનારના મન પર જે અસર થશે તે માત્ર પત્રિકાઓ બહાર પડવાથી નહિ નિપજાવી શકાય. બુલ્ધથી પકડેલા પાડાઓ, મિ. દવે અને મિ. મોહનલાલ શાહ તથા મિ. અલમોદા, કમિશનર મિ. સ્માર્ટ અને કલેક્ટર મિ. હાર્ટશોર્ન, બારડોલીને રેલ્વેને ઉતરતાં વાહનની તેમને વેઠવી પડતી હાડમારી, તેમના પર પહોંચે લરનાર સ્વયંસેવકો પરની તેમની રીસ, જમીનો માલ ખરીદનાર સિપાઈઓ અને પટાવાળાઓ, જમીનો લેનાર દેશદ્રોહીઓ—આ સૌને ચિત્રપટ પર લાવીને લોકોને તેમનાથી સચેત રહેવા સમજાવી શકાય. સરકાર ગુન્હેગારનો ફોટોગ્રાફ લઈ પોલિસમાં જેમ બધે ફેરવે છે તેમ દેશના આ ગુન્હેગારોનો ફોટો લેઈ દેશ આખામાં તે ફેરવેા જોઈએ અને તેમના કાર્યની ટૂંકી માહિતી તેમના ચિત્ર સાથે આપવી જોઈએ જ્યાં તેમને ઓળખતાં વાર લાગે નહિ. હું ખરાબર સમજું છું કે આ ફોટાઓ સહેલાઈથી મળે તેમ નથી, છતાં તે મેળવવા મુશ્કેલ પણ નથી.

ભાઈશ્રી ઇન્દુલાલ આજે એ સીનેમાના ધંધામાં પડ્યા છે. તેઓ ધારે તો આ દિશામાં ઘણું કરી શકે. સીનેમાના ધંધામાં આજે ઘણી સ્વદેશી કંપનીઓ કાર્ય કરી રહી છે. તેઓ પોતાના પ્રતિનિધિઓને કેમેરા લેઈ બારડોલી મોકલે અને તેના ફોટાઓ દરરોજના ન્યૂસ પેપરોમાં ચિત્રપટ પર રજુ કરે. તેમાંની કેટલીક ‘બેનિફિટ નાઇટો’ આપી જાહેર કોમેને મદદ

* મેજક લેન્ટર્ન માટે ‘લેફ્ટ હાન્ડ’ એ ૩૬ પ્રયોગને ત્યજીને ચિત્રવિસ્તાર શબ્દ યોગ્ય છે.

આપતી આવી છે. તેઓ હવે એક ડગલું આગળ માંડે અને માત્ર આર્થિક મદદ જ નહિ પણ ચોતાની મદદ પણ દેશને આપે. એથી કલાની જ નહિ પણ એમના સ્વદેશી નામની પણ સાર્યકતા થશે.

આપણા દેશનો ખોટો ચિતાર મિસ મેયો અને ખીમ “ હિતૈષીઓ ” ચિત્રપટ પર રજુ કરે છે એવું ખૂબરાણ મચાવી માત્ર બેસી રહેવું આપણને લાગિમ નથી. તેઓ જાણે છે કે આ રીતે તેઓ સૌથી પ્રખળ પ્રચારકાર્ય કરી શકશે. આપણે પણ તેમનાં એ પ્રખળ સાધનોનો તેમની સામે ઉપયોગ કરતાં શીખવું જોઈએ. તેમનાં વર્તમાનપત્રોને આપણે આપણું સાધન બનાવ્યું છે તેમ આ ચિત્રપટોને પણ ઉપયોગમાં લેવાં જોઈએ. આપણા દેશમાં જ્યાં નિરક્ષર માણસોની સંખ્યા વિશેષ છે ત્યાં આ સાધનથી વિશેષ અસર ઉપજાવી શકાય અને અધકચરા સ્વયંસેવકની દરમિયાનગિરીને બદલે લોકોની પાસે સીધા પહોંચી શકાય.

ચીની પ્રોપેગેન્ડાએ અહીંના ચીની વિદ્યાર્થીઓ પર પણ અસર કરી છે. તેમણે જાપાનીસ માધનો બોયકોટ કર્યો છે અને દેશમાં પાછા ફરતાં જાપાનીસ, સ્ટીમર મારફત નહિ જતાં બીજી સ્ટીમરોનો ઉપયોગ કરે છે. આપણો પ્રોપેગેન્ડા આવો જગતવ્યાપી ક્યારે થશે ?

લે. નંદલાલ શાહના પ્રજ્ઞામ

બારડોલીમેં*

હમારા ઇમતેહાં^૧ લેતા હૈ કાવર^૨ બારડોલીમેં;
 મચી હૈ ધૂમ કયા દેખો વહ આકર બારડોલીમેં.
 ફિદા હોને કે હૈ તૈયાર હર પીરોજવાં^૩ મિલકર;
 યે ફિરતે હૈં હથેલીમેં લિયે સર બારડોલીમેં.
 જલાયે યા બહાયે^૪ યા મીટાયે કુછ નહીં પરવા;
 નહીં બદનામ હોગે કીસ્ત ભરં કર બારડોલીમેં.
 લીએ હથવાં^૫ તો કયા પરવા હમારી જાન ભી લે લે;
 ગુલે હૈ સર લગા ખંજર સિતમગર બારડોલીમેં.
 પકડલે ઝોર જકડલે અય સિતમગર હાર તેરી હૈ;
 હટાયેગે તેરી જેલોંકા ભરં કર બારડોલીમેં.
 ઝમીને હિંદ કરતી નાજ^૬ હથ કયા કયા અમન^૭ વહાહ^૮;
 વલભભાઈ દીખાતે હૈ યો જવહર^૯ બારડોલીમેં.

“અમન”

* આ કાવ્ય વિજય પદ્યોં મળ્યું હવેં.

૧ પરીશા. ૨ પરવરદિગાર. ૩ શહ અને જુવાન. ૪ ખેંચી જલું. ૫ ડોર.
 ૬ તૈય. ૭ બગીચો. ૮ ઈશ્વર. ૯ જવાહીર.

એક પત્ર

‘પ્રસ્થાન’ના વિદ્વાન તંત્રી જોગ,

આજે બારડોલીની સર્વત્ર વાહવા ગવાય છે તે વખતે જરા ભુંદી જાતનો સૂર એક તટસ્થ ‘પ્રેક્ષક’ તરફથી નીકળે તો તેને ‘પ્રસ્થાન’માં સ્થાન અળશે એમ આશા રાખું છું.

આજ સુધી બારડોલી હિંદના એક મામુલી તાલુકા જેવો તાલુકો હતો. હવે તે આખા હિંદમાં શ્રદ્ધાતીય બન્યો છે, મોટો બન્યો છે.

અને જે મોટું બને છે, તેને બીજા ક્ષણ હોય કે ન હોય પણ એક મોટો ગેરફાયદો છે કે તેના નાના અવગુણો પણ જગમહેર ચાય છે. પૂ. મહાત્માજી અને બીજા નેતાઓ તો બારડોલીને જૂની પ્રતિષ્ઠાએ યાદ કરાવીને ત્યાં સુધી ચડવા કહે છે, પણ હું તો કહું છું કે બારડોલી હવે નહિ ચડે તો ઉઠવું હિંદમાં નિદાશે, કારણ કે તેની બધી ખોડો હવે બહાર આવશે.

બારડોલીમાં બીજા પ્રાન્તો જેવી ખોડો તો છે, હોંય, પણ કેટલીક બારડોલીની પોતાની છે. અને તેમાં સૌથી પહેલી રાનીપરજની સંસ્થા.

અહીં પહેલાં તો બધે જંગલ જ હતું. રાનીપરજ કે દુબળા કોમને પૂછતાં તેઓ કહી શકતા નથી કે કેટલા વરસથી તેઓ અહીં વસે છે, કે તેઓ ક્યાંથી આવ્યા છે? આવી જંગલી અવસ્થામાં તેઓ રહેતા હતા ત્યાર બાદ આજેથી લગભગ છ કે સાત જમાના ઉપર ઉજળિયાત કોમે તેમનામાં પગપેસારો કર્યો, અને તેમની સ્વતંત્રતા ઝૂંટવી લઈ તેમને ગુલામ બનાવ્યા. આપણે અંગ્રેજોનો વાંક કાઢીએ છીએ કે તેઓ જ્યાં જાય છે ત્યાંની અસહ્ય પ્રજાને કાં તો ભૂંસી નાંખે છે અને કાં તો તેના પર રાજ્ય કરે છે. આપણે પણ દુબળાઓ ઉપર આ જ જાતનો અત્યાચાર કર્યો છે. આપણી હિંદુ સંસ્કૃતિમાં હિંસક તત્વ એટલું છે, પણ તેથી તો દુબળા દોડે, મરવાને બદલે આપણી સાથે વધારે ફીણ ચલાવે. ધીમે ધીમે મરતા જાય છે. હાલની હિંદુ કોમમાં, આર્યસમાજને જે બાદ કરીએ તો, બીજી કોમમાં અપનાવી લેવાનું તત્ત્વ છે જ નહિ. આવા સંજોગોમાં આપણે બહારથી એમ બૂરો માણી કરીએ કે મુસલમાનો હિંદુઓને વટલાવે છે, પણ અંદરથી હિંદુસમાજના બધા લોક સરખા-એટલો સમતાનો સિદ્ધાન્ત પણ ન સ્વીકારીએ, તો હરકોઈ હલકી કોમને હિંદુ ધર્મના વાડમાં આવવાથી શું સાન્ત્વન મળી શકે? આધ્યાત્મિક ગાન ઉઘી ગણાતી નાતોનું જ, સારા રીતરિવાજો તે અમારા જ, સારી નીતિ તે પણ અમારી જ, અને હિંદુ લોકની હલકી ગણાતી કોમોની તો તદ્દન ઉપેક્ષા જ!!—આવું જ્યાં હિંદુ ધર્મનું સ્વરૂપ હોય ત્યાં મારા જેવાને પણ એમ લાગી આવે તો નવાઈ નહિ કે આટલા સડેલા સમાજમાં રહેવા કરતાં હિંદુ ધર્મમાં જ ન રહેવું તે વધારે ઠીક છે. આપણે આપણું સમાજનું જડતર સુધારવું જ પડશે, અને મુસલમાની કોમમાં જે સમતાનું તત્ત્વ છે તે આપણે મદલ કરવું જ પડશે.

‘દુખળાઓ’ વિશે હું બીજું શું લખું ? સરકાર સામેની આ આર્થિક લડતમાં લોકોએ જે બહાદુરી, શુદ્ધિ, આત્મભોગ દર્શાવ્યો તેનો દશમો ભાગ પણ દુખળાઓની બાબતમાં લોકો ખતાવે તો દુખળાઓ મુક્ત થઈ જાય અને આખા તાલુકાનું કલ્યાણ થાય. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ઉત્તર અને દક્ષિણનાં સંસ્થાનો સામસામાં લડ્યાં ત્યારે શુલાભની પ્રથા બંધ પડી હતી. પણ જાપાને તો પોતે જ પોતાની મેળે હક્કો છોડી આખી પ્રજાને મુક્ત કરી હતી. ખારડોશી તેમ કરે તો એક યશસ્વી દાખલો આપણા ઇતિહાસમાં નાના ધોરણ ઉપર અને અને અત્યારે નથી સમજાતું પણ અમેરિકામાં જેમ શુલાભની પ્રથા બંધ થવાથી આખા દેશને ફાયદો થયો હતો તેમ અહીં પણ જાપાને ફાયદો થાય.

અત્યારે આ દુખળાની સંસ્થાથી નથી આર્થિક લાભ કે નથી નૈતિક લાભ. નૈતિક દૃષ્ટિએ કોઈ પણ બીજા માણસ પાસેથી શુલાભી કરાવી પોતે તર થવું તેથી ખતન થાય જ છે. અને સાંભળું છું તે સાચું હોય તો કોઈ કોઈ જગ્યાએ તો ધણિયામાંથી દુખળાની સ્ત્રીઓ પાંચે પણ અનીતિનો વ્યવહાર કરે છે. આમ કરવાથી આખો સમાજ પ્રતિત થાય છે. તે જવા દેઈએ, પણ આમાં આર્થિક પણ નુકસાન જ છે.

‘દુખળો મોટો પડે’ અને ‘ખાંડી’ (મદન જુવાર) માંગે, ખેતરમાં બરોબર કામ ન કરે, દુખળો અને તેના ધણિયામાંમાં આજસ વધે, જીવનમાં કંઈ કરવાનો ઉદ્ધાસ ન રહે, અને બધા ખુવાર થતા જાય તેમાં શો સાર છે ? અત્યારે અમેરિકાના ‘શુલાભોની’ પેઠે કદાચ દુખળાઓ પોતે મુક્ત થવા નહિ ઇચ્છતા હોય, પણ એકવાર તેમને મુક્તિ મળે તો ખારડોશીમાં એટલા આશ્રમો છે કે તેમને યોગ્ય રસ્તે ચડાવી તેમાંથી એક ઉલોગી, મહેનતુ પ્રામાણિક પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકે. પણ લોકો એવી મુક્તિ ન આપે તો પછી, આ આશ્રમોએ ધીરે ધીરે દુખળાઓને કેળવણી આપી સુધારતા જવાનો જ રસ્તો રહ્યો. પણ તેમાં ખારડોશીની શી આખર ? તેમને શું માન મળવાનું ? તેમનું કેવું દેખાવાનું ?

ખારડોશીની પ્રજાએ સરકાર સામેની આ જીતમાં ફતેહ મેળવી. પણ ખારડોશી તાલુકાની પ્રજા આપણી બીજી પ્રજા જેવી જ છે. કસરત કરવાથી શરીર સારું થાય એટલી ‘વાત કેટલાંએક ગામનાં લોકોનાં મનમાં ઠસાવતાં દિવંસો લાગેલા. આપણા ઉચ્ચ નીચના ખ્યાલો કેટલા ખોટા છે, કેટલા બોધા છે તે વિશે કેટલીક ચર્ચા થતાં લોકોને આ વિચારો બંધબેર લાગેલા. એકે કહ્યું-પેલી સરકાર જીતવી સહેલી હતી, પણ આ ‘અમારી’ સરકાર જીતવી વલ્લભભાષને પણ મુશ્કેલ થઈ પડવાની !

હિંદનાં તમામ ગામડાંઓ સમક્ષ મોટો સવલ જિઓ છે તે અહીં પણ દેખા દે છે, અને તે બેકારીનો. શહેરોની બેકારીનો સવાલ મને તદ્દન જુદો લાગે છે, કારણ શહેરનું અને ગામડાનું અર્થસાત્ર તદ્દન જુદાં છે. શહેરમાં કોઈ માણસને કામધંધો નહોતો તોપણ કોઈ ટપુચન, છુટક કામ, કે મજુરી કે નાની શી ફુકાન ઉપર બેસીને પોતાના સવાલનો નીવેડો લાવી શકે છે. વળા શહેરમાં જરા હરફર વધારે હોય છે, અને કોઈને એકાદ બે માસ બેકાર રહેવું પડે તોપણ તેની શુદ્ધિનો તદ્દન નાશ થતો નથી. પણ અહીં ગામડાંમાં બેકારી લવંકર છે. અહીંથી તહીં ફરવાનું, ટેકટપ્પાં મારવાનાં, કુથડી કરવાની, અને આખા દિવસમાં કશું કામ નહિ !! અને આ બેકાર વર્ગ તે જુવાનીઓનો છે. જરાક આધેડ વયના

લોકો ખેતીના કામમાં લાગ્યા હોય, ત્યારે પાંચ છ અંગ્રેજ ચોપડી લણેલા, અર્ધદંઘ, શારીરિક કામ ન કરી શકે એવા અશક્ત જુવાનીઆઓ આખા ગામમાં આવી રીતે રખડ્યા કરે ! આખા જો તેને શહેરમાં મોકલે તો તેને જે રંડે રંડે રૂપિયાની મોકરી મળે તેમાં તેનું ભરણપોષણ કરવા ઘેરથી રૂપિયા મોકલવા પડે ! વધારે અનિચ્છવા યોગ્ય બીના તો એ છે કે આ યુવાન વર્ગની અનિષ્ટ અસર નિશાળમાં લણતાં નાનાં છોકરાંઓ ઉપર પણ થાય છે ! ગામડાંમાં જે આ પ્રકારની બેકારી છે તેનો શા ઉપાય કરવો તે વિશે કોઈ આપના વાચકવર્ગમાંથી જવાબ આપશે ?

પરંતુ આ બેકારીની એક બજળા બાલુ પણ છે. જમીનનું સાધન જે ગ્રામણ્યમાં પ્રગતી વૃદ્ધિ થાય છે તે રીતે બધાને પોષી શકે તેમ નથી; અહીંઆના કેટલાએક સાહસિક લોકો પરદેશ આજ્યા જાય છે. પરદેશથી એ લોકો હમેશાં પૈસો લાવે છે કે નહિ એ એક સવાલ છે : બધા સહયુક્તો તો લાવતા નથી એ નક્કી છે. તોપણ પરદેશ ખેડવાથી અમુક સાહસિક-પણું અને અનુભવજન્ય જ્ઞાન ખેડાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય પરિણામો છે. જમીનની ખેતીમાં હવે કંઈ કસ રહ્યા નથી એનું કારણ એ પણ હોય કે દરેક ધંધામાં આપણે પશ્ચિમની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે જેમકે કેળવણી, વક્રીલાત, દાકતરી ધંધો, કે પછી મીઠાઉલોગ. માત્ર ખેતીના ધંધામાં આપણે આપણા જૂના અર્થશાસ્ત્રને વળગી રહ્યા છીએ. જ્યારે વિદ્વાન લોકો એમ કહે છે કે પશ્ચિમના અર્થશાસ્ત્રની સામે આપણા અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો ટકી શકતા નથી, ત્યારે તેમને કદાચ લાગે જ ખ્યાલ હશે કે આ અર્થશાસ્ત્રોનો સંગમ કે સંઘટન ખેડુતને ઘેર થાય છે, અને એના જ ઉપર બધો માર પડે છે. બેકારીનાં જે બે પરિણામો ઉપર કહ્યાં તેથી ગ્રામજીવન ઉપર અતિ માઠી અસર એ બિનજો છે કે ગામડાંઓ ભાંગતાં જાય છે ! એટલે કે હિંદના જીવનનું મૂળ જ સડતું જાય છે ! આનો કંઈ ઉપાય ખરો ?

અત્યારે મને હવે ખારડોલીનાં માણસો બીજા જેવાં સાધારણ દેખાવા લાગ્યાં છે. ફરી પાછાં જૂને ચીલે બધાં ચાલવા લાગ્યાં દેખાય છે. પણ તેમ છતાં હું નાસીપાસ નથી થતો. આ જ સાધારણ મનુષ્યોમાંથી સત્યાગ્રહ વખતે વીરતા પ્રગટી હતી તો પાછી ફરીને વીરતા પ્રગટીને સામાજિક શુદ્ધિ પણ કરશે એમ આશા રાખું છું. ખારડોલીના લોકોને એટલું તો સમજાયું જ હશે કે અત્યારે તેમની પાસે હિંદની અપેક્ષા ઘણી વધી છે. અને ભવિષ્યની પ્રજા, રેમ્પ્લ, આ સત્યાગ્રહ ખાતરી રેમ્પ્લી હિંમત મુક્તિ આદિ પણ હવે પછી તેઓ કેવી રીતે પ્રગતિ કરે છે તે ઉપરથી આંકશે. ખારડોલીના સત્યાગ્રહનો મુદ્દો કેવળ આર્થિક હતો, પણ પોતાના તાલુકાની દલિત કોમોના ઉદ્ધારમાં જ ખારડોલીની ખરી ઉદારતાની કસોટી થશે.

એક પ્રકાશ

સ્વૈ ૨ વિ હા ૨

જૂની વાર્તામાં એવી ઘણી સતીઓ આવે છે જે ‘નર નામનું’ અનાજ ન ખાતી.

કદાચ આનો અર્થ સમગ્રવવો પડશે. ‘નર નામનું’ અનાજ એટલે જે અનાજનું નામ નરજાતિનું હોય એવું અનાજ, જેમકે ચોખા, ઘઉં, મગ, વગેરે. એવી સતીઓથી તુવરની દાળ, બાજરીની બાખરી, (રાટલા નહિ હોં !) ખવાય અને કેટલીક સતીઓ પર-પુરુષને મોં ન દેખાડતી. જે પરપુરુષનો પડછાયો જોવાઈ જાય તો તેને અપવાસ પડે, કદાચ આન્દ્રાપ્રદેશ પ્રત કરવું પડે, કદાચ કાજઅશ્વ કરીને દેહ પાડવો પડે.

આપણી સરકાર પણ એવી સતી સ્ત્રી જેવી છે. સરકાર પણ નારી જાતિનો રાજા છે ના ! તેણે નહીં કર્યું કે બારડોલીમાં ખેડાથી અને ભરૂચથી અને અમદાવાદથી આવેલા કાર્યકર્તાઓ પરજીલ્લીય છે, પર પુરુષો છે. તેમની સામે સુરત મુકામે બારડોલી ડેપુટીશનનાં બધાં સભ્યો પરજીલ્લીય હતાં એટલે સમાધાન થયું. ન સમાધાનીની પણ વાત ન થઈ શકે. આ વખતે પણ સમાધાનીની બધી વાત પોતાના માથુસો, સુરતના કૌંસિલના સભ્યો સાથે જ કરી. પર માથુસોનું મોહું ન જોયું તે ન જ જોયું.

વલ્લભભાઈ સાથે શરતોની વાટાઘાટ થઈ હોત તો સરકારને ઘણી અગવડ પડત. વલ્લભભાઈએ જે જે શરતો સમાધાનીની આપી હતી તેમાંની બેએક શરતો, તલાટીને પાછા રાખવાની અને જમીન પાછી આપવાની શરતો કે ગમે તે, સરકારને મહેરબાની દાખલ આપવી હતી. વલ્લભભાઈ હોત તો, તેમણે તો એ શરતો પહેલેથી જ માગી હતી, એટલે તેમની સાથે તો આ મહેરબાની શી રીતે બતાવાત ? સુરતના સભ્યો સાથે તો પ્રથમ લોકોએ સરકારની શરતો માન્ય રાખી એમ નહીં થયા પછી બીજી શરતો મહેરબાની દાખલ સરકારે પછી આપી એમ બતાવી શકાયું.

હું જૂથો “ બતાવી શકાયું ” નહિ, પણ બોલી શકાયું, જાહેર કરી શકાયું. સરકારને તો જાહેર કરવા સાથે જ વાત છે ના ? પ્રતિજ્ઞાઓ પણ સરકાર અનેક જાહેર કરીને જ સંતોષ માને છે, અમલ કરવા સાથે તેને કામ નથી. આ બાબતમાં શરતનો અમલ થશે એટલું જાહેર કરવામાં જ સરકારે સંતોષ માન્યો. સુરતના સભ્યોના કાગળનું એક વાક્ય, અને એ એક વાક્યના ત્રણ શબ્દો—will be fulfilled—માં આખી સમાધાની સમાપ્ત થાય છે. સભ્યોને થોડી જ શરતો પાળવી હતી ? પાળવા માગે તો પણ તે બાપડાને થોડી જ તે પાળવાની સત્તા હતી ? એટલે તેમણે સરકારને લખ્યું, ‘ શરતો પળાશે. ’ ગમે તેમ કંઈક તો જાહેર થઈ શક્યું. ‘ શરતો પળાઈ છે ’ એમ લખે તો તો વલ્લભભાઈ ખાસાં હંડે પેટે કહે એમ હતું: ‘ શરતો પળાઈ ચૂકી હોય તો અમારે કંઈ કરવાનું રહેતું નથી ’ એટલે ‘ શરતો પળાશે ’ એમ લખાવીને ‘ શરતો પળાઈ ’ એમ જાહેર તો કરી શકાયું ! અને એ જાહેર થયું એટલે સરકારે મહેરબાનીની રાહ બાકીનું કર્યું.

એવી જ રીતે મહેરબાનીથી સરકાર, સ્વરાજ આપે તો પણ તે સ્વીકારવામાં અમારે

નામોશી નથી. સરકાર તો જ કરે છે તે અધુ મહેરબાનીથી જ કરે છે. જેમ સરકાર કશું ખોટું કરી શકતી નથી, તેમ તે જ કરે છે તે સર્વ મહેરબાનીથી જ કરે છે એમ અમે તો ઘણા વખતથી જાણીએ છીએ.

સરકાર પાસેથી આપણે આ બાબત જાણવા જેની છે. ધારો કે તમારે ખાતે ધર્મરાગને ત્યાં એક પાઠ પણ પુણ્યની જમા થઈ ન હોય, તો હમ્મરો રૂપિયા પુણ્યના ખાતામાં જમા કરવાની એક યુક્તિ બનાવું. તમારે ઘરમાં કઈ ચીજ લાવવાની છે ? ઘડ, સાકર, ચૂં, જોઈએ છીએ ? તે ચીજોની કિંમત જે થાય તે તમારે દુકાનદારને દાનમાં આપવી, અને દુકાનદાર તમને તે તે ચીજો દાનમાં આપે ! બજેનાં દાનખાતાંમાં હમ્મરો અને લાખખો રૂપિયા જમા થઈ જવાના. પછી સ્વર્ગમાં તમારે કશાની ખોટ નહિ પડે ! હું તમને બે પૈસા દાનમાં આપું, તમે મને એક પેનસિલ દાનમાં આપો. ધર્મરાગ પણ આ યુક્તિ નહિ સમજી શકે. તેને ત્યાં સારા હિસાબનીશો નથી. એક વાર એક વાણિયાએ ભગવાનને ફેસલાવી સ્વર્ગ લઈ લીધું હતું તે યાદ છે ? અને કણ્ઠીઓએ શંકરને છેતર્યો હતા તે જાણો છો ?

x

x

x

એક દિવસને સમે મારે થોડા માઈલ દૂર સ્ટેશને પહોંચી ગાડીમાં બેસવું હતું. જવાને વાહન માટે એક ઘોડું હતું. ઘોડું સાફ હતું પણ મને ચકાવતાં આવડે નહિ એટલે, ટૂંન મળે કે ન મળે પણ, ઘોડું ચાલે તેમ તેને ચાલવા દેવાનો નિશ્ચય કરી હું બેસી રહ્યો. પણ મારા નસીબમાં તે દિવસે વહેલાં સ્ટેશને પહોંચવાનું હતું. ઘોડું ભડક્યું અને

હય ભડકતાં, માથેથી હા, ઉડી પડી પાછડી,
ધુંટણનો નોંચે, રાખીતી તે, સરી પડી લાકડી.

મેં નહિ પણ ઘોડાએ સ્વૈરવિહાર કર્યો. આપણે પણ ન પડવા માટે બરાબર ચોંટીને બેસી રહ્યા, અને ઘોડું એની મેળે ભડક પૂરી થઈ એટલે ધીમે ચાલવા માંડ્યું. પણ તેમાં મને થોડા પર બેસતાં, ઘોડું દોડાવતાં આવડી ગયું. મેં કહ્યું હવે મારો વારો. સ્ટેશને રાહ જોઈને થાકી ગયો એટલે વહેલો પહોંચ્યો.

ખારડોલીના ખેડૂતોને પણ માત્ર જોઈતી હતી વધેલી કીસની ફરી ખુદી તપાસ. પણ સરકાર ભડકી. લોકોએ જોઈ લીધું કે સરકાર ભડકે ત્યારે શું કરે અને શું ખમવું પડે, હવે કદાચ એ જ ઘોડા ઉપર સ્વરાજ સુધી સ્વારી કરીને જવું હોય તો વખતસર એ પહોંચાડે ખરું.

x

x

x

ખારડોલીની લડત પૂરી થઈ. કેટલાય માણસો માત્ર ખારડોલીના નવીન બાણવા માટે જ વર્તમાનપત્રો આપુરતાથી વાંચતા તેમને વાંચવાનો વિષય બંધ થયો. હવે તો ખારડોલીનો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે લોકો પાછા વાંચશે. અને અત્યારે થોડા દિવસ તો લોકો ઇતિહાસ પણ નહિ વાંચે. ખારડોલીની ફતેહની ધૂનમાં જ થોડા દિવસ રહેશે.

ખેડા, નાગપુર, ખોરસદ બધાના કરતાં ખારડોલીનો ઇતિહાસ વધારે સારી રીતે લખાશે. તે ઇતિહાસ પણ સચિત થશે.

પણ હજી તો ખારડોલીનો સત્યાગ્રહ માત્ર પૂરો થયો છે, તેનો ઇતિહાસ તો બાકી છે. ખારડોલીનો ઇતિહાસ માત્ર સરકારે નવી કીસની નોટિસો કાઢી ત્યારથી નથી શરૂ થયો. તેનો પાયો તો નરહરિભાઈએ ખારડોલીમાં રહી ખેડુતોની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી તેના આંકડા મેળવી નવજીવનમાં છપાવ્યા ત્યારથી શરૂ થયો હતો. વચમાં સત્યાગ્રહનું પ્રકરણ આવી ગયું. હવે પાછો ખારડોલીનો ગ્રન્થ ત્યાં ને ત્યાં આવી ઊભો રહ્યો છે. હવે ફરી આંકડાથી લડવાનું આવ્યું છે. એ લડત પૂરી થયા પછી ખારડોલીનો ઇતિહાસ લખાશે. ધરનો પાયો જેમ દેખાતો નથી તેમ નરહરિભાઈનો અભ્યાસ અત્યારે ખારડોલીની લડતમાં દેખાતો નથી પણ ઇતિહાસ તો ત્યાંથી શરૂ થશે.

x

x

x

ખારડોલીની વાતથી પરવાર્યો ત્યારે હવે બાકી શું રહ્યું ? મહાદેવભાઈએ વલ્લભભાઈનું એક રેખાચિત્ર દોર્યું છે. મને લાગે છે હું પણ કેમ ન દોરું ? ભલે ને મને એમનો ઓછો પરિચય હોય, પણ એવા બહેર માણસને હું બિલકુલ ન ઓળખતો હોઉં એમ તો ન જ બને ! માત્ર એટલું જ કે આ સ્વૈરવિહાર છે. બીજાઓ પોતાની હકીકત સાચી મનાવવા કે સાચી હકીકત બહાર પાડવા લાગે છે, મારે એવો એક પણ હેતુ નથી. હું તો માત્ર સ્વૈરવિહાર કરવા જ લખું છું.

મહાદેવભાઈએ પોતાના રેખાચિત્રમાં આદર્શવાક્ય લખ્યું નથી પણ હું તો લખીશ, અને તે નીચે પ્રમાણે—

તમે જેમ જેમ લડતા જશો તેમ તેમ લડતની મીઠાસ સમજતા જશો

વલ્લભભાઈના જીવનનો રસ લડત છે.

૧.

લોકો કહે છે કે કવિઓ જન્મે છે, કવિ બન્યું બનાવું નથી. વળી કોઈ કહે છે કલાકારો જન્મે છે, કલાકાર થયું થવાવું નથી. હું કહું છું યોદ્ધાઓ જન્મે છે, યોદ્ધા થયું થવાવું નથી.

વલ્લભભાઈ જન્મથી જ એક યોદ્ધા છે. ઇંગ્લંડમાં પાસ થઇને આવ્યા અને અહીંના જજી ઉપર ભલામણ પત્ર મળેલો હતો. છતાં સરકારી નોકરી ન લીધી અને પાછા વકીલ શા માટે થયા ? તેમને લડવાનું જોઈતું હતું. જજી થઇને એક જગ્યાએ બેસીને બીજા લોકો એ જોઈ રહેવું કોને ગમે ?

માણસો અનેક દૃષ્ટિથી જગતના વિભાગો પાડે છે. વૈદિક કાલમાં જગતના “ચાતતાં અને ભીમાં રહેનારાં” “ખાનારાં અને નહિ ખાનારાં” એવા ભાગો પાડેલા છે. મિત્રકત વાળાઓ તેનો સ્થાવર અને જંગમ એવા ભાગો પાડે છે. કોઈ સુખી અને દુઃખી એવા ભાગો પાડે છે. કોઈ વળી સ્ત્રી અને પુરુષ એવા ભાગો પાડે છે. કોઈ સંતપુરુષો વળી સારા અને નરસા એવા ભાગો પાડે છે. મેં એક વખત લાંછું લખનારા અને ટૂંકું લખનારા એવા ભાગો પાડ્યા હતા. વલ્લભભાઈ પોતાના પક્ષના અને પોતાના વિરુદ્ધ પક્ષના એમ ભાગ પાડતા હશે. એ જ દૃષ્ટિથી એ બધાનો વિચાર કરતા હશે. તેમને કહો “અહો વલ્લભભાઈ, આટલે વરસે પણ તમારા દાંત સાખત છે !” તો કહે “મારા શત્રુઓના દાંત

પાડ્યા પછી મારા દાંત તો પડવાના !” ભાષ્યબિંધ સકલતવાદીઓ આવીયા. અસહકારના કાર્યક્રમ પ્રમાણે કામ કરીને, અને નહિ કરીને, ઘણાઓ કંટાળી ગયેલા હતા. ઘણાને માત્ર વૃત્તિની ચંચલતાથી નવી વાતો સાંભળવાનું મન થતું હતું. તેઓ બધા સકલતવાદીની વાતોથી મુગ્ધ થઇ ગયા. વક્ષભભાષનાં પાસાં સેવનારા પણ ઘણા લાગણીથી તણાઈ આ ભાષ્યબંધને આદરથી જોવા માંડ્યા. પ્રેમાણંદ હોલમાં સકલતવાદીનું ભાષણ રખાયું. આખો હોલ ચિત્તર ભરાયો હતો. સકલતવાદી પણ સરસ રીતે ભાષણ કરતા હતા શ્રોતાઓનાં હૃદયને હલાવતા હતા. ત્યારે વક્ષભભાષ એ આખા હોલમાં એટલું જ જોતા હતા કે આમ ભાષણથી હલી જાય છે તે માણસો સત્યાગ્રહની લડત કેવી રીતે લડી શકશે ? તેમણે એક ક્ષણમાં જોઈ લીધું હતું કે સકલતવાદીની વાત ઈર્વંદમાં ગમે તેટલી કાર્યકારી હોય પણ અત્યારે હિંદને માટે જરા પણ ઉપયોગની નથી. થઇ રહ્યું. એ સકલતવાદી વક્ષભભાષની દુનિયામાં જાણે છે જ નહિ ! હિંદના એકે એક મોટા શહેર તેમને માન આપ્યું પણ વક્ષભભાષનું રૂંવાડુંએ ફરક્યું નહિ. જે એમની લડાઈની દુનિયાને લગતું નથી તેનું અસ્તિત્વ જ નથી. માત્ર શુદ્ધિવિભાસની ખાતર તેમને કશું જાણવાની ઇચ્છા થતી નથી. શેરલૉક હોમ્સને વાતીકાર એક જગાએ તેના જ્ઞાનની અને અજ્ઞાનની યાદી કરે છે. તેમાં જે જે, ગુન્હા પકડવાને જરા પણ ઉપયોગી હોય તેનું જ્ઞાન સોએ સો ટકા, અને જે તેને માટે ઉપયોગી ન હોય તેનું પૂરેપૂરું અજ્ઞાન. શેરલૉક હોમ્સને પૃથ્વી સૂર્ય આસપાસ ફરે છે કે સૂર્ય પૃથ્વી આસપાસ ફરે છે તેની ખબર નહોતી. એ બાબતમાં વક્ષભભાષ મહાત્માજીને મળતા છે. મહાત્માજીએ જેમ આખી દુનિયાને પોતાના જીવનના મુખ્ય ધ્યેયથી વ્યવસ્થિત કરી છે, જેમ તેઓ એ જ દૃષ્ટિબિન્દુથી સર્વ વસ્તુઓની કિંમત આંકે છે, તેમ વક્ષભભાષ પણ પોતાના જ પ્રયોજનથી સર્વ વસ્તુઓની કિંમત આંકે છે. શેરલૉક હોમ્સને જ્યારે ગુન્હાની શોધ કરવાનું ન હોય ત્યારે ગમતું નહિ, અને નિશો કરીને સૂઈ રહેતો; તેમ વક્ષભભાષને લડવાનું ન હોય તો જરૂર એ પણ ખીટી પીને સૂઈ રહે. પણ વક્ષભભાષ શેરલૉક હોમ્સ કરતાં વધારે નસીબદાર છે. શેરલૉક હોમ્સને ગુન્હા તપાસવાને મળતા તે કરતાં આ હિંદમાં તેમને વધારે શુદ્ધક્ષેત્રો મળી રહે છે અને રહેશે. હિંદમાં તો લડવાનું એટલું છે કે તેઓ ખીટી પીવાનું પણ જૂલી જાય. અસહકાર તો લડાઈનો જ કાર્યક્રમ હતો. તેનો ખરો કાર્યક્રમ મંદ પડતાં, મ્યુનીસિપાલીટીમાં ગયા ત્યાં પણ યુદ્ધ જ યુદ્ધ, કેપ માટેના પાણીના પૈસા લડીને લીધા, વધારે શું તેમને ક્ષણે ક્ષણે યુદ્ધ કરવું પડ્યું છે. મ્યુનીસિપાલીટીના જુદા જુદા પક્ષોમાં યુદ્ધ, બહાર સરકાર સાથે યુદ્ધ, અને અસહકારના ગણાતા પક્ષમાં પણ તેમને કેટલાં યુદ્ધ કર્યાં પડ્યાં હશે તે તો તેમનું મન જ જાણે. અને તે તેમનું જ મન જાણે. એમના યુદ્ધમાં એમને સલાહકારો ઘણા ઓછા હશે એમ માનું છું. એમને સલાહ લેવી ગમતી પણ નહિ હોય. કદાચ સલાહ માગે તો તેમને આપી શકે તેવા પણ વિરલ જ હશે- કદાચ નહિ હોય. તેમની લડતમાં તેમને મદદ કરે તેવા હશે પણ સલાહ આપે તેવા નહિ હોય. અને વક્ષભભાષને એકલાં ઝૂઝવું જ ફાવે છે. જેમ કેટલાક લેખકો જાતે એકાંતમાં લખી શકે છે પણ ખીજા પાસે લખાવી નથી શકતા, તેમ વક્ષભભાષ જાતે વ્યૂહો રચી શકે છે, ખીજા પાસે રચાવી નહિ શકતા હોય. જેમ તેમના ઘરમાં એરડાની સીમામાં વેગથી અહીંથી તહીં તેઓ ચાંટા મારે છે તેમ જ, મહાત્માજીએ આંધી આપેલી મંથોદામાં તેઓ

વિચારના વેગમાં અહીંથી તહીં આંટા મારે છે. અને ગાંડું ચીલે પડી જાય એટલે લાંબા મધ્ય સર્વ મનોરથોની લગભો દીલી મૂકી હાં ગાંડી ઉપર આરામથી પડતા હશે.

તેમના જેવા નસીબદાર કોઈક જ હશે. મ્યુનીસિપાલિટીની લડતો પૂરી થવા આવી. ત્યાં રેલસંકટ જીલું થયું. તેમાં આસમાની સુલતાની બન્ને સામે લડવાનું હતું: કુદરતની સામે લડવાનું હતું તેટલું જ સરકાર સામે પણ લડવાનું આવ્યું. સરકારની સામે ખરેખરે યુદ્ધ જ કરવું પડ્યું છે. અને તેમાં એક કરોડ તેમણે સરકાર પાસેથી કઢાવ્યા. એ પૂરું થયું. બીજી તરફ મ્યુનીસિપાલિટીમાંથી તેમણે રાજનામું આવ્યું તે પહેલાં ખારડોલી રણક્ષેત્ર તૈયાર હતું!

અને એમના ચોદાપણા વિશે શંકા હોય તો છેવટ મહુલીકરે લીધેલાં એમનો ફોટો જુઓ. મહાત્માજીનો સાચો ફોટો લેવાનું ભાગ્ય એમને મળ્યું હતું, અને વક્ષભભાઈનો સાચો ફોટો લેવાનું ભાગ્ય પણ તેમને જ મળ્યું. મહાત્માજી કેમેરામાં પકડાય એવા નથી, માત્ર મહુલીકરના કેમેરામાં જ પકડાયા છે. તેમની બેસવાની રીત જોતાં તેઓ હિંદની પ્રાચીન પ્રજાવિકાના સંત જેવા દેખાય છે. જાણે બેસવાને જગતમાં વધારે જગ્યા લેવાને પણ નારાજ હોય એમ સંકોચાઈને, કોઈને પણ હાનિ ન થાય એવી સંભાળથી બેઠા હોય તેવા દેખાય છે. તેમના બેસવામાં આપણા જૂના સંતો જેવી જ, આમ બેસવાથી કેવા દેખાયાં, તેની બેઠકારી દેખાય છે. તેમ જ તેમની આંખની અગાધ ઊંડાઈ તેમાં દેખાય છે. મહાત્માજીનો તરવરાટ, અને આંખોનો ચમકારો, ઘડી ઘડી બદલાતું હાસ્ય પણ એટલાં જ લાક્ષણિક છે. પણ કેમેરામાં આ ગતિઓ તો કઠી આવી જ ન શકે. પણ આત્મગદનમાં કુબકી મારતાં તેઓ સ્થિર થયા તે વખતે કેમેરામાં ઝડપાઈ ગયા. તેમ જ વક્ષભભાઈનું, સામેનાને લગાડાથી ઊંડાડી દે તેવું અટકાસ્ય તો કેમેરામાં પકડાય એવું નથી, પણ આ બેઠક કેમેરામાં પકડાઈ ગઈ. જુઓ બાંયો ચડાવેલી છે. જાણે હમણાં જ એક યુદ્ધ પૂરું કરીને બેઠા છે અને બીજા યુદ્ધની રાહ જુએ છે. ભાવણ કરતાં પણ જાણે પરપક્ષ મૂર્તરે તેમની સામે ખડો હોય, તેમ, સામેનાનો ધા ક્યાં પડનાનો છે તે જોવા તીવ્ર નજર નાંખતા નાંખતા, બાંયો ચડાવતા જાય છે, અને એ પક્ષકારને જ જાણે પડકારતા જતા બોલતા હોય, જાણે એક ઘાથી પડેલો ફરી વાર ઊભો થાય તે પહેલાં બીજો ધા કરતા હોય તેમ, દલીલ ઉપર દલીલ, કટાક્ષ ઉપર કટાક્ષ, પ્રહાર ઉપર પ્રહાર મારતા તેઓ બોલે છે, અને શ્રોતાઓ પણ તત્ક્ષણ તો સડક બની જાય છે. એકાદ ક્ષણ પછી તેમને તાળીઓ પાડવાનું સૂચે છે.

સમાધાનીનું ખરું માન કોને ઘટે એ સંબંધી સૌ જુદા જુદા તર્કો કરે છે. હું કહું છું, આજ કરીને તમારે વક્ષભભાઈને સામાધાનીનું કશુંય માન ન આપવું હોય તોપણ તેમને હાનિ નથી. કારણકે સમાધાની ગમે તેણે કરી, પણ સમાધાની પણ લગાઈના પક્ષોના બક્ષાબલ ઉપર થાય છે, અને લગાઈમાં પોતાના પક્ષમાં બલ તો વક્ષભભાઈએ જ પ્રેર્યું અને ઠેક સુધી ટકાવ્યું.

ધણા કહેશે કે રેખાચિત્રમાં વ્યક્તિના ગુણ અને દોષ બન્ને આવવા જોઈએ. મેં જે કંઈ કહ્યું છે તે ગુણ છે કે દોષ છે તે હું જ પોતે નથી જાણતો. પણ તેમ છતાં એક વાત સત્ય છે. તેમના દોષો તો ધણાય જાણે છે. માત્ર તેમનો આ ગુણ-ચોદાપણાનો ગુણ ખારડોલીમાં જ બહાર આવ્યો. એ ગુણની પૂરી કદર કરીએ અને તેનો હિંદુસ્તાનને બધો

લાભ મળી શકે તો તેથી એક મોટા પ્રશ્નનો તો અંત આવી જાય. આ વાત ઓજ સુધી જાણીતી નહોતી તેમાં જ સૌ. લીલાવતી બહેને વંશભલાઈના રેખાચિત્રમાં શેકસપીઅરના એક પાકવને* અવલંબીને કહેલું કે વંશભલાઈ મહાન નથી પણ મહાત્માજીના અનુયાયીઓમાં તેમના જેટલું મહાન બીજું કોઈ નથી માટે તેમના પર ગુજરાતની સરદારી આવી પડી છે, કે એવું કાંઈ. અત્યારે હવે હું પૂછું છું કે ૮૦ હજાર માણસોને આ નવી પદ્ધતિથી પૂરી જવાબદારી સમજીને યુદ્ધમાં દોરી શકે એવો પુરુષ આખા ગુજરાતમાંથી બીજા કેટલી ખતાવશે? બીજાઓ તો આ યુદ્ધપદ્ધતિ, જેવા પહેલાં સમજી જ શકતા નહોતા ત્યાં દોરવાની વાત ક્યાં?

અને જેઓ મહાત્માજીને બોળા અને પોતાના અનુયાયીઓને ઓળખી નહિ શકનારા ગણે છે તેમને પૂછું છું કે હવે વિચારો, કે વંશભલાઈ, અસહકાર પહેલાં, એક પણ યુદ્ધમાં શું બહાર જીવનમાં પણ નહિ ઉતરેલા, તેમને પોતાના સરદાર તરીકે મહાત્માજીએ પસંદ કર્યા તેમાં માણસની ખરી ઓળખ હતી કે નહિ?

હજી કોઈ કહેશે કે તેમાં શું? ગુજરાતમાં એમના જેવો કોઈ નહિ એટલે એમણે લડત ઉપાડી પણ તેથી કાંઈ મોટા ઈર્થ ગયા? ભગવાન કરે અને આખા હિંદમાં એમના જેવા કેટલા છે તે જોવાનો દહાડો આવે. અને છતાં કહી તો જરૂર શકાશે એમાં શું! એમના જેવો બીજો કોઈ ... ..

સ્વૈર વિહારી

ખારડોલીનો પત્ર

મેં જ્યારે ગયે વખતે ખારડોલીનો પત્ર લખ્યો ત્યારે મને ખબર નહોતી કે આવતો એક “ખારડોલી એક” નીકળશે...પણ કશી લાંબી પ્રસ્તાવના કર્યા સિવાય હું સીધું લખવાજ માંડું છું.

ગયો કાગળ મેં ખારડોલીમાં (તાલુકામાં) રહીને જ લખ્યો હતો. મેં લોકોનાં ઉત્સાહનાં વખાણ કર્યા; પણ તેનું પૂરેપૂરું સ્વરૂપ હું ખારડોલીમાંથી નીકળ્યો, ત્યારે જ મને સમજાયું. ચેસ્ટર્ટન એક વાર બહારગામ જતો હતો, ત્યારે એને કોઈએ પૂછ્યું: ‘ક્યાં જાઓ છો?’ ત્યારે તેણે જવાબ આપેલો: ‘હું મારે ગામ જઈ છું.’ બહારગામ જવાથી જ આપણે આપણા ગામની ખાસિયતો બરાબર સમજી શકીએ. દૂરની વસ્તુની મહત્તા આપણે વધારીએ છીએ એ ઉત્તરો સિદ્ધાન્ત પણ ખરી છે, પરંતુ ખારડોલીથી હું થોડા દિવસ બહાર આવ્યો તે દરમિયાન સુરતથી જ બધાનાં મોઢાં

* Some are born great, some achieve greatness, some have greatness thrust upon themselves. કેટલાક મહાન જન્મે છે, કેટલાક મહત્તા સિદ્ધ કરે છે, અને કેટલાક પર મહત્તા ફોજી બેસાડવામાં આવેલી હોય છે.

કે ચહેરાઓ મને અર્થહીન લાગવા માંડ્યા એમ કહું તો હું અતિશયતા કહું છું એમ કોઇ નહિ માને. ઉત્સાહનો ચેપ લાગે છે, અને અહીંની એક જ ધૂનમાંથી બહાર નીકળ્યા બાદ બહારની દુનિયા કોઇને પણ નિસ્તેજ લાગ્યા વગર ન રહે તે તદ્દન ખરું છે. બહારના ઉત્સવોમાં મને અમુક કૃત્રિમતા લાગી, અને તે અમદાવાદના બારડોલી દિવસની ઉજવણીમાં, તથા બારડોલીના વિજય કે સમાધાની પછી સુરતમાં જે ઉત્સવ ઉજવાયો તેમાં પણ અમુક અંશે હતી. બારડોલીના માણસો grimly earnest છે, દતા, અને પોતાના હેતુમાં અંતિમ શ્રદ્ધા હોવાથી તેઓ લડવાને તૈયાર થયા હતા; એવે વખતે બહારથી દુનિયાના લોકો પોતાની ચામડી સુરક્ષિત રાખી, બારડોલીને માત્ર અભિનંદન મોકલ્યા કરે એમાં કૃત્રિમતા હોય તો તેમાં નવાઇ નથી.

પણ આમ લખ્યે કંઇ આરો નહિ આવે! આ તાલુકામાં મુખ્ય વસ્તી પાટીદારની છે. તેમાં ત્રણ મુખ્ય પેટા ન્યાતો છે. લેવા પાટીદાર, મતીઆ પાટીદાર અને ઉદા પાટીદાર. ઉદા પાટીદાર કબીર પંથી છે. અમદાવાદ તરફ જે પીરાણા પંથ ચાલે છે તેના જેટલો મુસલમાની ધર્મ આ ન્યાતનો નથી. તેઓ પીરને માનતા નથી. તેમના ધર્મ ગુરુને તેઓ મહન્ત કહે છે. ખીચ ન્યાતોની અસરથી તેમનામાં હાલ કોઇ કોઇ જગ્યાએ કન્યાવિક્રય થાય છે. ચરોતર કે બોરસદના પાટીદારોના ઉચ્ચ કુળોમાં જેવો વરવિક્રય થાય છે, તેવો અહીંના પાટીદારોમાં રિવાજ નથી, અને તેથી છોકરીઓને ગળે દોલીઆનો પાયો મૂકી દૂધ પીતી કરવામાં આવતી નથી.* ઉદા પાટીદારોમાં લગ્નની વિધિ અતિશય સરલ છે. મહન્ત આવે, વરવધૂનો હસ્તમેલપ કરે, અને થોડાં કબીરનાં ભજનો ગાય, ને લોકો શીરો ખાય એટલે લગ્ન પૂરાં થાય છે. એમના મરણપરણના રીતરિવાજો બહુ સસ્તા છે. એમની કોશમાં જે મુસલમાની અંશો છે, તે નાખફ કરવા તથા તેમને શુદ્ધ હિંદુ બનાવવા, — તેમની શુદ્ધિ કરવાનો કાર્યક્રમ હાલ તુરત આ ક્ષેત્રમાં કંઇ પણ ફાટફૂટ ન પડે તે માટે બંધ રાખવામાં આવ્યો છે.

આ તાલુકાની વસ્તીનો મોટો ભાગ પાટીદારનો છે. ઉજ્જવિયાત કોમનો તેનાથી સંખ્યામાં ઓછો પણ લાગવગમાં મોટો એવો અનાવિલ બ્રાહ્મણોનો વર્ગ છે. એ કોમમાં ઉચ્ચ કુટુંબો, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એ પ્રમાણે દેસાઈ, અનાવિલ અને ભાડેસા એવા કુળ પ્રમાણે વર્ગો પાટી ચકાય. આ કોમના કેટલાએક લોકો મુંબઇ છે, ઘણા બી. બી. એન્ડ સી. આર્થ. રેલ્વેમાં છે, અને શહેરની સાથે આ કોમને સીધો સંબંધ હોવાથી, તેમનામાં સાહસિકપણું વધારે, અંતરાત્માનો ડંખ (Compunction કે conscience) કે ધર્મભાવના તદ્દન ઓછાં હોય છે. આપણે ત્યાં દરકોઇ ન્યાતમાં જેનું કુળ જાણું કહેવાતું હોય, જાણું શાથી થયું અથવા જાણું શાથી રહે છે તે તેનું કારણ શોધવું બહુ મુશ્કેલ છે. કુળ એકવાર જાણું ગણાઇ ગયું પછી તે કુળનો ગમે તે માણસ ગમે તેનું અનીતિમય આચરણ કરે—દાંડ પીએ, જૂઠું કરે, વ્યભિચાર કરે, તો પણ તેનું કુળ નીચું પડતું નથી. રૂદિરક્ષણનાં એટલાં તરવે આપણા આચારવિચારમાં રહેલાં છે કે કોઇ માણસ સારો ન હોય છતાં દીવો લઇને આપ દીકરીને કુવામાં ઉતારે છે !

* આપણે શહેરમાં રહ્યા રહ્યા સમાજ સુધારાની વાતો કરીએ છીએ, પણ પાટીદારનો કહેવાતો ઉજ્જવિયાત કોમમાં કેટલા દુષ્ટ રીતરિવાજો છે તેના તરફ આપણા સમાજ સુધારકોનું તદ્દન દુર્લક્ષ છે. ઉપર જણાવી તે મારી નાંખવાની રીત દુષ્ટ પણ તે કોમમાં ચાલુ જ છે.

મારા કેટલાક સ્વયંસેવક મિત્રાની સાથે ગામડાંમાં ફર્યો. ત્યાં તેમની સાથે તેમનાં જીવનને વધારે નિકટથી જોવાનો પ્રસંગ મળ્યો. આખા દિવસમાં છે તેમ બાળકો અહીં બધે જ પ્રચલિત છે. પહેલાં પંદર વીસ ગામો વચ્ચે બેઠી વ્યવહાર થતો તે હાલ પાંચ દસ ગામ વચ્ચે થાય છે. આ રીતે લગભગ ક્ષેત્ર કુંડું કરવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ અહીં દેખા દે છે. જે રીતે મુરખ્ખીઓ પરણેલાં છોકરા છોકરીઓ તરફ જુએ છે, તે ઉપરથી મને એક વિચાર આવે છે. આપણા જીવનમાંથી મોટા બનાવો નાબૂદ થયા છે. પોતાના સમસ્ત આત્માની શક્તિ એકત્રિત કેરી કાર્ય કરવું પડે એવી ક્ષણો જીવનમાં ભાગ્યે જ આવે છે. આવા શાન્તિમય કે જડતામય જીવનમાં નથી લડાઈ, નથી આગ, કે નથી રેલ, (જે કે આ બધું હવે થોડું થોડું યુગરાતના જીવનમાં આવતું બન્યું છે, તો પણ સૈકાઓથી તેમને અભાવે બંધાએલી આપણી મનોવૃત્તિ વિશે બોલતાં હું બોલો નહિ પડું) અને તેને લઈને જીવનમાં માત્ર સ્ત્રી-પુરુષનો સંબંધ જ મોખરે આવી ઉભો રહે છે. વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોમાંથી યુવાવસ્થાનો ઉદ્ઘાસ જતો રહેલો હોય છે, તેથી પોતાનાં બાળકોને પરણાવીને તેઓ પોતે પોતાના જીવનમાં અસ્ત થએલો લ્હાવો ફરીથી તો લૂટતાં નહિ હોય ! આ બહુ જ cynical દૃષ્ટિ છે એ હું જાણું છું, પણ ભવિષ્યની પ્રજાનો ગિલકુલ ખ્યાલ કર્યો સિવાય નાનાં નાનાં છોકરાંને પરણાવવાની વૃત્તિ આવી મનોદશામાં રહી છે એમ મને તો લાગે છે.

અનાવિધ પાટીદાર ઉપરાંત તાલુકામાં કોઈ કોઈ ગામમાં જૈન, કુંભાર, હનુમ, ખાદ્યા, (ચામડીયા) દેઠ, ભંગીની થોડી ઘણી વસ્તી છે, અને આ બધાની વચ્ચે આપણી કહેવાતી ઉગ્રજિયાત દાને ગુલામ તરીકે રાખેલા કુબળાઓ ! કુંભારની વસ્તી કુંભારનો જ ધંધો કરતી, પણ મુથાર લુહાર વગેરે કારીગરનો ધંધો પણ કરે છે. ખાસ કરી બાંધવાના કામમાં આ લોકો મુથારનું કામ કરે છે. વસ્તીના પ્રમાણમાં અહીંનું ગામતળાણું, કે ગામઠામ- (area of the village) વધારે મોટું હોય છે. ઘરની આગળ ખુલ્લું આંગણું, બહાર ઝાશરી કે વરન્ડા હોય, પછી ઘર, તેમાં પાછળના ભાગમાં એક કેબીન જેવું કરીને રસોડું કરેલું હોય છે, અને જો માળ હોય તો કોઈ કોઈ ઘરને ઝરખા પણ કાઢેલા હોય છે. આપણે ત્યાં ઘરની ચાર ભીંતોથી છાપરાંની પડાણી (eaves) ચારે તરફ બહાર કાઢે છે, જ્યારે અહીં માત્ર આગળપાછળ પડાણી કાઢી બાજુ પર કરાને છાપરા ઉપર લઈ બન્યું છે. સુરત મુંબઈની પાસે છે, અને બારડોલી સુરતની પાસે છે તેથી બારડોલી પણ મુંબઈની પાસે ગણાય. આથી મૂડી થોડી હોય તોપણ અહીંના લોકો દેવું કરીને કે ઘર ગીરે મૂકવું પડે તોપણ નવાં ઘર કરે છે. ન્યાતમાં આથી કદાચ એમની પ્રતિષ્ઠા વધતી હશે, પણ સરવાળે આખા ગામ ઉપર દેવું વધે છે. સુરતનું સહેલાણીપણું કાઢનામાં વધારે હોય, તો ખેસવાની સ્વારી ગાડી પણ તે રાખશે, અને પછી દેવું થતું જશે તેમ તેમ જમીન પણ ગીરે મૂકતો જશે. ઘરના વિસ્તારમાં, અને તેને ચણાવવામાં અહીંનો વતની આટલી છૂટ મૂકે છે, પણ બીજી બંધી રીતે તે આપણે ત્યાંના ખેડૂત કરતાં વધારે કરકસરીઓ છે. આપણો ખેડૂત ઘઉં અને બાજરી ખાય છે, જ્યારે અહીંના ખેડૂતનો મુખ્ય ખોરાક ભાત અને લુવાર છે, અને પ્રસંગ આવ્યે જ તે ઘઉંનો ઉપયોગ કરે છે. દરેક ઘરની પાછળ વાડો હોય છે, તેમાં ઘર દીક કે બે ચાર ઘર વચ્ચે એક કુવો હોય છે. તેના પાણીની જગત જ્યાં થતી હોય ત્યાં થોડું શાકપાંદું વાવેલું હોય છે; અને ખેડૂતની રિયતિ જો સારી હોય તો આ વચલા વાડની પાછળ દેવને

બાંધવાનું એક નાનું મકાન હોય છે અને તેની પાછળ ખાતર તરીકે વાપરવા ઢોરનાં છાણ-મૂતરનો ઉકરડો કરવાની થોડી છૂટી જમીન હોય છે. અમદાવાદ ખેડા જિલ્લામાં આવ્યા ઉકરડા ગામની બહાર કરવામાં આવે છે, જ્યારે અહીં દરેક કુટુંબ પોતાનું ખાતર ખનાવી લે છે. જે ઘરમાં ઢોરને બાંધવાનું એલાહેલું મકાન હોતું નથી,^૨ તે લોકો પોતાના જ ઘરના બે ઉભા ભાગ પાડી, અડધા ભાગ પોતાને માટે, અને અડધા ઢોર માટે કાઢે છે. આથી ઢોરની સ્વચ્છતા વધારે જળવાય છે, પણ માણસને રહેવા માટે જરૂરી સ્વચ્છતાનું ધોરણ નીચું પડે છે, અને લોકોની તંદુરસ્તી બગડે છે.

અહીં ધરીગેશન બહુ ઓછું છે. ગામ તળાવ કાં તો હોતાં જ નથી, અને જો હોય છે તો બહુ નાનાં અને ઊંચાં હોય છે; અને આલુઆલુની માત્ર બેચાર ડાંગરની ક્યારીને કાષવાર પાણી આવે છે. ખેડાના માતર તાલુકામાં આવેલા સાત માઈલના ધોરાવાળા મોટા ગોળગળના તળાવ જેવડું તો અહીં એકે તળાવ જ નથી. તાપીમાંથી કે વાઘમીડિ કે પૂર્ણા નદીમાંથી પણ અહીં પાણી લેવામાં આવતું નથી. જમીન કાષ જગ્યાએ સપાટ અને કાષ જગ્યાએ ટેકરીઆળ છે. ઉત્તરની તાપી કાંઠાની જમીન ગોરાટ છે, અને ખાકીની કાળી જમીન છે. વલોડ વિભાગની રાતીપરજની જમીન ઉપરથી કાળી છે પણ અંદરથી પત્થરીઆળ છે, તેથી ચોમાસામાં બોંય બધે લીલીજમ થઈ રહે છે, પણ વરસાદ ગયા બાદ લીલાતરી એકદમ સૂકાય છે, અને પાક પણ બહુ ઉતરતો નથી. સરભોણ વિભાગની જમીન કાળી છે, અને અમુક કાંકરીઆળ જમીન બાદ કરીએ તો તે ફળદ્રુપ ગણી શકાય, પણ ખેતીનાં ઓળખેલાં હજી કંઈ જ સુધારા થયા નથી, અને પાકનો બધો આધાર વરસાદ પર રહેતો હોવાથી, વરસાદ જરા ઓછો હોય તો ડાંગરનો પાક સૂકાવા માંડે છે. ધરીગેશનના બહોળા ફેલાવાથી જ આપણી ખેતીની ઉત્પત્તિ થઈ શકે એમ લાગે છે. કપાસમાં લીલા ખાતર માટે કાં તો સાથે સાથે શણ વાવે છે, અને નહિ તો અડદની એક અથવા બે હાર કપાસની વચ્ચે નાંખે છે. જમાનાઓથી શેષાએલાં આ ખાતર જમીનને અનુકૂળ પડે છે. શણનું ખાતર નાંખવાથી શિયાળામાં જમીન જરા સૂકી પડે છે; પણ અડદના ખાતરથી જમીન ઠંડી રહે છે એમ મને ખબર મળી છે. અહીંના કેટલાકોએ વિદ્યાપતી (Synthetic manure) ખનાવટી ખાતર પણ વાપરી જોએલું, તેથી કપાસ પહેલાં તો એકદમ વધે છે, પણ પાછળથી ધ્રુવ બેસતી વખતે તેનું જોર અતિશય કમી થઈ જાય છે, અને પાક થોડો આવે છે. અડદના ખાતરથી પહેલાં કપાસ આસ્તેકદમ વધે છે, અને પાછળથી ઝીંડવાં બેસતી વખતે પૂર જોડમાં ફાલે છે. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિથી precaucity વધે છે, પણ ખૂં બળ આવતું નથી એનું આ એક દષ્ટાંત તો નહિ હોય ? !

અહીંના લોકોને લગભગ દરેકદરેક વનસ્પતિની ખબર હોય છે. જુદી જુદી જાતનાં ઘાસ કે ખડ ઉગ્યાં હોય તેનાં દરેકનાં જુદાં ગામડી નામો હોય છે. કેટલીક જગ્યાએ ખેતરની આલુઆલુ મેંદીની અથવા રતનજોગની વાડ કરેલી હોય છે, ત્યારે ખેતરો બગીચા જેવા લાગે છે. કાષ કાષ જગ્યાએ રસ્તાની આલુઆલુ ચમેલીની વેલો પણ ઉગેલી હોય છે. મોટી વનસ્પતિમાં સામાન્ય રીતે બધે દેખાતા વડ, પીપર, પીપળા, પારસપીપળા, લીમડા

૨. આપણે ત્યાં ઢોરને પોતાની સાથે ઘરમાં બાંધવાની પરંપરા છે જ નહિ. જરીજ માણસો પણ ઢોરને બાંધવા એક માટીનું ઘર બાંધી લે છે.

અને આમથી અહીં પણ છે. આ ઉપરાંત શમી જેને અહીંના લોકો સમઠી કહે છે, શિરીષ જેને અહીંના લોકો શરસ કહે છે, મીઠો સરળો, વિદ્યાવતી આમલી, વગેરે જાડ પણ પુષ્કળ ઉગે છે. વૃદ્ધ ગૃધ્રરાજ રહેતો હતો તે દિવોપદેશના શાસ્ત્રથી વૃક્ષને અહીંના લોકો શામળ કહે છે. તેનું લાકડું ઘણું પોચું હોવાને લીધે અત્યાર સુધી કથા ઉપયોગમાં લેવામાં આવતું નહોતું, પણ દાસ થોડાં વરસોથી દીનાસળી બનાવવામાં તે કીક કામ આવે છે. આ ઉપરાંત ગુમવેલ, નમૂળાવેલ, અમરવેલ, ધૂમાસનો મજશુન વેલો વગેરે વેલોઓ પણ ખૂબ ઉગે છે. નમૂળાને મૂળ હોતું નથી, અને અમરવેલ તો ગમે ત્યાં જાડ ઉપર પડી પડી વધે છે. આ જાતની વેલ પોતે જ જાડ ઉપર હોય તેમાંથી જરૂર જોઈતું પોષણ મેળવી શકે છે. આવું એક અહીં જાડ પણ થાય છે, —જેને જાડ કહેવું કે છોડ કહેવો તે મને સમજ પડતી નથી; કારણ તે કદી જમીન પર ઉગતું નથી, અને એક parasite ની માફક બીજા જાડ ઉપર ઉગી, અસલ જાડનો વિકાસ અટકાવી પોતે ઉગે છે. એ એક જાતની કુદરતી રીતે ઉગતી કલમ (natural grafting) છે. આ છોડને વાંદો કહે છે, અને સાધારણ રીતે આંખાનું જાડ એને બહુ માફક આવે છે. ડાળ ઝીણી થાય, અને ફેરીઓ બેસવા જેવા એનો છોડા આવે ત્યાં એક મોટી ગાંઠ થાય છે, અને ત્યાંથી આ વાંદો ઉગે છે, એટલે જ આંખા ઉપર વાંદો બેઠો હોય તેના પર ફેરી બેસે નહિ અને વાંદો ફળ્યા કરે! ૩ અનાવિલ દેસાઈઓ જાતબેડ કરતા નથી તેથી તેમના આંખાઓ ઉપર વાંદો કીક બેસે છે; અને એક શિરીષના જાડ ઉપર તો એ એટલો ઉગેલો કે અસલ જાડની માત્ર એક જ ડાળ પર શિરીષનાં પાંદડાં હતાં. સાધારણ રીતે લીમડા ઉપર વાંદો બેસતો નથી. આ ઉપરાંત અહીં ત્રણ ચાર જાડ એકબીજામાંથી ઘણી વાર ઉગેલાં માલુમ પડે છે. પહેલાં વડ ઉગ્યો હોય, તેની એક ડાળે પીપળો બાઝે, બીજી તરફથી પીપર ઉગે, અને વચ્ચેથી મોટો તાડ પોતાનું માથું જીંચું કરી ચારે બાજુ દૂર સુધી નજર કરતો હોય, અને આ ચારે એટલાં તો મોટાં થઈ ગયાં હોય કે કયું થડ કેનું એ પારખવું મુશ્કેલ થઈ પડે!! તાડનાં જાડનું જીવન બહુ લાંબું હોય છે, અને વાવાઝોડામાં એ કદી ઉખડી પડતો નથી. આવજનાં છોડ મેં માત્ર ઉત્તરમાં તાપી કાઢે જોયા. દહી સુધી મેં મોટો અરકુસો જોયો નથી.

બીજી વિગતો દહી મારી પાસે ઘણી છે, પણ કદાચ કંટાળો આવે તેથી લખતો નથી. કુખળાઓનાં જીવન વિશે હું દહી કરું લખી શક્યો નથી. તેમનાં ઝૂંપડાં ઘણાં નીચાં હોય છે, અને દર વરસે તાડનાં પાંદડાંથી એનું ઊપડું નવું કરે છે. એમની રિયતિ અતિશય

૩ Physiology શારીરમાં એક સિદ્ધાન્ત છે કે એક ઇન્દ્રિયનો જ્ઞાનતંત્ર જો નબળો પડ્યો હોય ત્યાં બીજે દરકાં જ્ઞાનતંત્ર લગાવી દીધો હોય, તો તે જ્ઞાનતંત્ર અસલના જેવું જ કામ આપે છે. Law of Wallerian Degeneration અને law of non-specificity of the nerve-flow. એ જ સિદ્ધાન્ત અનુસાર, પૃથ્વીમાંથી જે રસ લાડ પર ચડે છે તે તો એકનો એક જ છે પણ તેમાંથી ઘડના શુભ પ્રમાણે પરિભ્રમ નીપજે છે. દહી વિકાસવાદ એક જાતનાં પ્રાણીમાંથી બીજા જાતનાં પ્રાણી સી રીતે વિકાસ પામે છે તે સમજવી શકતો નથી; ત્યાં વનરપતિના ક્ષેત્રમાં એટલું તો specialization માલુમ પડે છે કે જુદી જુદી જાતનાં જમ્બો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયાં દરો એનો ખ્યાલ બાંધવો પણ અશક્ય થઈ પડે છે.

કંગાળ હોય છે, શરીર ખરેખર દુબળાં હોય છે, અને છતાં કેટલીએક દુબળવાડ ગામથી દૂર એક નાનાશા વહેળા પાસે ઝાડના રમણીય ઝુંડમાં આવેલી હોય છે, ત્યારે મને વિચાર આવે છે કે મનુષ્યજીવનનો મૌલિક ઉત્સાહ, આનંદ અને સુખનો દહાવો આ લોકોને આંગણે પણ ધક્કરે ખંહોળે હાથે વેચી છે. ગુલામી અને નિર્ધનતામાં પણ સામસામાં ઉભાં રહી હાથના આંકડા ભરી આ લોકો નાચે છે ત્યારે પોતાનું દુઃખ ધડીભર વીસરી જતાં હોય એમ લાગે છે. એમને વાર તિથિનું ભાન હોતું નથી. જ્યારે કલુબીઓ-એમના ધણિયામાઓ છૂટ આપે ત્યારે તેઓ રમ કે તહેવાર પામે છે. લગ્ન ગાતી વખતે તે લોકો બેતારો વગાડે છે, એને એ “ધાંધરી” કહે છે. જન્મે તાર સા-ગ અથવા સા-પ એ રીતે એ લોકો મેળવે છે પણ ઝીણા સાંકીકાતી ઉપર એક જ આંટો વળાને જતો હોવાથી એક તાર ખેંચે ત્યારે તેની અસર બે બીજા ઉપર પણ થાય છે, અને ધાંધરી ખચ્ચરી વાગે છે. નીચે એક ખાલુ નાની સતારને હોય તેટલું મોટું કાપેલું તૂંખડું હોય છે, બીજાં છેડે મીણથી તૂંખડાનો ઉપરનો ભાગ લગાડેલો હોય છે. “ડાંયાગ્રામ” હું. ચીતરતો નથી, પણ આ જંગલી જેવી દેખાતી ધાંધરીમાં વાદના બધા સિદ્ધાન્તો એના અણુધણ સ્વરૂપમાં (crude form) આવી જાય છે. મોટા તૂંખડાની ઉપર એક લીસા વાંચનો કડકો મૂકેલો હોય છે, અને તેના ઉપર જુદે જુદે ઠેકાણે આંગળીનો નખ મૂકી તેઓ જુદા જુદા સૂર કાઢે છે, અને આંગળી જરા જાંચે રાખી કોમળ સૂર કાઢવાનો પ્રયત્ન પણ કરે છે ! ધાંધરી ઉપરાંત તેઓ મોરલી વગાડે છે; અને કાકીઆવાડમાં દશેરાને દિવસે ગાયો દોડાવવા વધરાતાં ખપાટનાં બનાવેલાં “લંભૂડાં” પણ હાલ તો છોકરાંઓ વગાડે છે.

*

*

*

†

બારડોલીની આ લડત દરમીયાન અહીં એક નવું જ લોકસાહિત્ય ઉત્પન્ન થવા પામ્યું હતું, અને તેના કવિ પહેલાં વઢવાણની રાષ્ટ્રીય શાળામાં હતા તે શ્રી. કુલચંદ કસ્તુરચંદ શાહ. એ ગીતોમાં જમીના પ્રસંગો, અમલદારોના અન્યાયો, અને પદાણીના ત્રાસ એમ બધાનો ઉલ્લેખ હતો. પોતાનું સર્વસ્વ હોમીને જે લડતમાં લોકોએ અંપલાવ્યું હતું, તેને કલાની દૃષ્ટિએ જોવાનો લોકોને અભિલાષ હોય એ સ્વાભાવિક છે. શ્રી. કુલચંદભાઈનાં કેટલાંક ગીતો ઠીક હશે, પણ ઘણાંખરાં તો સાહિત્યની કે કલાની દૃષ્ટિએ તદ્દન અક્ષય થઈ પડે તેવાં છે, અને તો પણ આવાં (crude songs) અણુધણ ગીતોને લોકો તાનથી ગાતા અને હું પણ તેમાં સામેલ થતો. ગીત થું છે તેની તેમને પરવા નહોતી, લોકોને માત્ર ગાવું હતું. અને આમાં નથી બારડોલીના લોકોનો વાંક કે નથી શ્રી. કુલચંદભાઈનો. જ્યારે લોકોને ગાવાનું મન થાય ત્યારે ગુજરાતના કવિઓ તેમનાથી દૂર રહે, એમને એક સારી કૃતિ અહીં આવીને ન આપે, પંખી લોકો ગમે તે ગીતો ગાય, તો તેમાં વાંક જેઓ પોતાને કવિ કહેતા હોય એમનો છે. જીવનમાં કાન્તિનાં તરંગો હોય તો જ કલામાં તે નૈસર્ગિક રીતે ઉતરી શકે છે, અને ગુજરાતના કવિઓએ બારડોલીમાં નહિ આવીને પોતાની કલાને જે એક પોષક તત્ત્વ મળત તે ગૂંચાવ્યું છે, અને સામાન્ય જન-સમાજની કલાકૃતિનું ધોરણ જિંચું ચડાવવાની એક તક ગુમાવી છે.

*

*

*

કામળ બદ્ધ લાંબો થઇ ગયો છે, અને મુખા ગુરુકુળ આર્યસમાજનું છે, તે વિશે દું કંઇ લખી શક્યો નથી. આપણે ત્યાં આર્યસમાજનો ઢલ ધણો પ્રચાર થયો નથી. અત્યાર મુધીનો સમાજસુધારો બે રીતે aristocratic હતો: એક પૈસાની દૃષ્ટિએ, અને બીજી ન્યાતની દૃષ્ટિએ. આ બન્ને વચ્ચે દૃષ્ટિને બે કેઈ ઉચ્ચતાવી પાડશે તો તે આર્યસમાજ ઉચ્ચતાવશે એમ મને તો લાગે છે, પણ તે વિશે અહીંનાં કન્યા ગુરુકુળો જોઈને પણ કેઈ વાર લખીશ.

૧૬

૨

૩

હવે તો સમાધાન થઇ ગયું છે. લોકોના જીવન ઉપર લુના જીવનનો ચોપડો ફરી પાછો વળતો હોય એમ અત્યારે લાગે છે. લડન દરગીયાન જે ઉત્સાહ લોકોમાં હતો તે અસહકારને વખતે પણ મેં જોયો નહોતો. તે વખતે લોકો ન સમજતા હોય તેમ જોઈ રહેતા, આ વખતે સમજાવ એક જાતનું communion હતું. વ્યક્તિગત અસ્થિતા વધારે વિશાળ અસ્થિતા સાથે જોડવી તેનું નામ ધર્મોનુભવ છે, અને આવો ધર્મોનુભવ અહીં આવનાર અતિથિઓને પણ થતો. બાકી બારડોલીના લોકો હિંદની બીજી પ્રજા જેવાં જ છે, અને તેમને પણ કાદવકીચમાં ચાલતું ગમતું નથી, અને ઉધાડે પણ ચાલે છે ત્યારે કાંટા વાગે છે. દમણાં વરસાદ નથી, ડાંગરની ક્યારીઓમાં પાણી ગુલાયાં છે; લોકો વરસાદની રાહ જુએ છે, અને મારું કામ પૂરું થયે દું પણ ત્યાં આવવાની રાહ જોઉં છું.

૧૫-૮-૨૮

પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક

૧

— — — — —

श्रीवल्लभवर्णनादशकम्

संस्कृत

एके तु वल्लभाचार्याः शास्त्रेऽद्वैतमसाधयन् ।
 अयं तु वल्लभाचार्यः कार्येऽद्वैतमसाधयत् ॥ १ ॥
 भारते यो जयो गोतः सोऽपि हिंसासमुद्भवः ।
 अहिंसायोधिनाऽनेन भारतं नूतनीकृतम् ॥ २ ॥
 या वीर-बुद्धनिर्वाणादशयावत् सुधीजनैः ।
 शाखावगुण्ठनैः खीवदसूर्यपश्यतां गता ॥ ३ ॥
 तामहिंसां समुद्धाव्य तद्वलेन विजित्य च ।
 वल्लभोऽस्थापयत् सत्यं स्त्री वै स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ४ ॥

पाली

मघेन जातकरिं यं वतं तिब्बं समाचरि ।
 तं मघं पद्मयापेतो वल्लभो जयतु सदा ॥ ५ ॥

प्राकृत

जहा हु नायपुत्तेण चंडसत्तोवसामिया ।
 इमेण वल्लहेणावि चंडसत्तोवसामिया ॥ ६ ॥

शौरसेनी

कधेदि जणदा एदा हिंसय्येव रणोचिदा ।
 तमसच्चं कदं जेण जीवदु वल्लभो भडो ॥ ७ ॥

मागधी

काशयशस्तवाहं तं मोहनप्पस्टभूशिलं ।
 शुस्तितदं सेवणाभस्तं धुणामो वल्लभं हगे ॥ ८ ॥

पैशाची

तामोतरपतासेवी पस्टकीलसिरोमनी ।
 को नु तिट्ठो परो केण जातिसो सूरवल्लभो ॥ ९ ॥

अपभ्रंश

सरहिं वीरहिं जिहिं माउभूमी सुरविस्वा ।
 धनउं कुलउं तामुं वल्ल नाम च जीवण ॥ १० ॥

અર્થ

જૂના જમાનાના વક્ત્રભાષ્યજ્ઞે તો અદ્વૈતભાવનાને શાસ્ત્રમાં સિદ્ધ કરી હતી ત્યારે આ પ્રત્યક્ષ વક્ત્રભાષ્યજ્ઞે તો એ અદ્વૈતભાવનાને કાર્યમાં સિદ્ધ કરી બતાવી. ૧

મહાભારતનો પ્રસિદ્ધ વિગ્ન્ય પશુ હિંસાદારા મેળવાયો હતો ત્યારે આ અહિંસાપ્રધાન લડવૈયાએ એ વિગ્ન્યને અહિંસાદારા જ મેળવી મહાભારતને નવું જ સ્વરૂપ આપ્યું છે. ૨

અહિંસાના સમર્થક વીર (મહાવીર સ્વામી) અને બુદ્ધ ભગવાનના નિર્બોણ પછી લગભગ આજ સુધી પંડિતોદારા જે અહિંસાને શાસ્ત્રોની ઓગ્રસમાં રાખવામાં આવી હતી તેને હવે ખુલા રાજમાર્ગમાં લાવી અને તેના જ બલદારા વિગ્ન્ય મેળવી શ્રીવક્ત્રભાષ્યજ્ઞે એમ સ્થાપિત કર્યું કે, સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યને યોગ્ય છે જ. ૩-૪

જાતકમાં મધે * (બુદ્ધના પૂર્વ જન્મના એક અવતારે) જે ત્રીજા વ્રત આચર્યું હતું તે મધની પ્રતીતિ કરાવતા આ વક્ત્રભાષ્ય સદા જયવંત રહેા. ૫

જેમ જ્ઞાતપુત્રે * ચંડકૌશિક નામક સર્પને પોતાના અહિંસક બળથી શાંત કરેલો તેમ આ વક્ત્રભાષ્યજ્ઞે પશુ સરકારની પ્રચંડ સત્તાને પોતાના અહિંસક બળથી શાંત કરી નમાવી. ૬

આ જનતા એમ જ કહેતી આવી છે, કે બુદ્ધચર્યમાં તો હિંસાનો માર્ગ જ ઉચિત છે, પણ એ વાતને ખોટી પાડનારા સુભટ શ્રીવક્ત્રભાષ્ય ચિરંજીવ રહેા. ૭

જે વક્ત્રભાષ્ય ખેડુતોના સાર્થવાહ છે, ગાંધીજીના પટ્ટને શોભાવનારા છે, સુસ્થિત છે અને સેવાને જ અર્થ માનનારા છે તેમની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ. ૮

વક્ત્રભાષ્ય દામોદરના ભક્ત છે. પટેલ કુલમાં શિરોમણિ છે. શું આવો ઘર વક્ત્રભાષ્ય જેવો ખીન્ને કોઈ પુરુષ કોઈના દીકામાં આવ્યો ? ૯

જે શરવીર પુરુષોદારા માતૃભૂમિ સુરક્ષિત રહી છે, રહે છે અને રહેશે તેવા શરવીરોનું કુલ, બલ, નામ અને જીવન ધન્ય છે. ૧૦

* મધે અહિંસાત્મક પ્રયોગદારા જ એક પ્રચંડ રાજસત્તાને નમાવી હતી. ત્યારે બુદ્ધશીલા-સારસંગ્રહ-મધની કથા.

* જ્ઞાતપુત્ર અને વક્ત્રભાષ્યનું સામ્ય ચંદ્રસત્તા નમાવવા પૂરતું જ છે એથી કોઈ ગેરસમજ ન કરે.

વિચાર ચંકમાણુ

બારડોલીની લોકલક્ષત પૂરી થઇ અને તેમાં પરિણામ લોકપક્ષના લાભમાં આવ્યું.

લોકપક્ષની લડતમાં ધણીવારએવું બને છે કે લડાઈમાં માણસોના જનભાક્ષની ખુવારી જરૂરી હોય તે કરતાં વધારે થાય છે. ફ્રેન્ચ રાજકાન્તિ વિશે એમ જ કહેવાય છે. રશિયન રાજકાન્તિની તો ખબર નથી પણ ત્યાં જે આટલી બધી ખૂનરેલુ થઇ તે બધી આવશ્યક હતી એમ તો ન જ કહેવાય.

લોકોને ઘણે ભાગે લડાઈનો અનુભવ નથી હોતો. તેમના નેતાઓ પણ તેમનામાંથી આવેલા હોવાથી તેમને પણ એવી લડાઈનો અનુભવ હોવાનો સંભવ નથી. વળી લોકલક્ષતો લોકોના એકદમ ઉત્પન્ન થયેલા જુસ્સાથી અસ્તિત્વમાં આવે છે અને તેવામાં ગણતરી અને ડહાપંથની સલાહ એકદમ મનાતી નથી. બધી કાન્તિઓના ઇતિહાસો આવા જ હોય છે.

સત્યાગ્રહમાં આવી નિરર્થક ખુવારી થવાનો સંભવ વધારે છે એમ એક દૃષ્ટિએ જોતાં ભાગે. કારણકે આ સંગ્રહમાં તો મરવાનું જ છે, ખુવાર થવામાં જ સાર્થકતા છે એમ ગણાઈ જાય. પણ શ્રીયુત વક્ષભભાઈના હાથે લોકપક્ષના જન અને માત્ર બનેલી ધણી જ કરકસર થઈ છે. તેમણે એક પણ માણસને નહામો જેલમાં મોકલ્યો નથી. લોકો આવેશમાં આવીને ભડે દોરને લઈ જવાં હોય તો લઈ જાય એમ કહેતા હતા પણ તેમણે તો એક પણ નહામું નુકસાન ન ખમવાને જ ચેતવ્યા છે. અને આટલું પણ નુકસાન ન થાય તેવા ઉપાયો હજી પણ તેમનું મન શોધતું દશે.

સ્વયંસેવકો નગરાં વગાડીને જહીદારો આવવાની ચેતવણી આપતા હતા. સરકારે નગરાં વગાડવાં, રસ્તામાં ભેગાં થવું તેને ગુન્હો ઠરાવ્યો. તેમની જગ્યાએ કોઇ ઓછી કુનેદવાળો નેતા હોત તો આ પ્રસંગને જ સત્યાગ્રહ આપવાનું નિમિત્ત બનાવત અને ધણાય સ્વયંસેવકોને જેલમાં મોકલત. પણ શ્રી. વક્ષભભાઈએ, આડમોં માણસોની ખુવારી ન થાય તેની ચીવટ રાખી, નગરાં બંધ કર્યા, અને નગરાથી સરકાર ભડકે છે એમ કહીને લોકોમાં ઉલટું વધારે ચેતન પૂર્યું. સત્યાગ્રહની લડતમાં પણ ધણું શીખવાનું છે. બીજી લડતો જેવા જ તેમાં પણ બહુ રચાએલા છે, અને તેનું શિક્ષણ બારડોલીમાં જ મળી શકે તેમ છે.

✽

✽

✽

છેલ્લી યુરોપની લડાઈ પછી લડનારા દરેક દેશમાં રોગ અનાયાસ વગેરેથી માણસોની સ્થિતિ વધારે ખગડી છે. લડાઈમાં નુકસાન થાય છે તેવું જ પાછું બીજાં કારણોથી લડાઈ પછી નુકસાન થાય છે. બારડોલીની લડત એવી મોટી કે એવા પ્રકારની નહોતી, છતાં બારડોલીએ એવાં નુકસાનોથી ચેતવાનું નથી એમ નથી. અત્યાર સુધી બારડોલીમાં ગુન્હા થયા નથી, લોકો ફાજદારી કોર્ટે ચડ્યા નથી, પણ આ લડત દરમિયાન, કોર્ટ વગેરે બધી

જાતના સરકારી સુધારાના સરંજામથી તેઓ વાકેફ થઇ ગયા છે. જે કલિ હજી નથી પેઠો તે હવે પેસે નહિ, વિજયમાંથી જ અનિષ્ટો પેસે નહિ તે સંભાળ રાખવાની છે.

*

*

*

બ્રાહ્મો ધર્મની શતાબ્દિ પૂરી થઇ.

હિંદુ ધર્મ બીજાઓને વટલાવવા જતો નથી પણ જેમને તે ધર્મ પાળવો હોય તેમને યોગ્ય ધાર્મિક વિધિ વગેરેની સગવડ કરી આપે છે. તેવી જ રીતે તે પરધર્મોના હુમલા સાથે સામે ભોંએ લડતો નથી પણ પોતાની વિશાલતા અને અનેકવિધતામાંથી, જે કારણો કે ન્યૂનતાને લીધે પરધર્મોના હુમલો શક્ય થતો હોય તેને મટાડે છે.

બ્રાહ્મસમાજ, પ્રાર્થના સમાજ અને આર્ય સમાજ ત્રણે આવા જ પ્રયત્નો છે.

મદ્રાસમાંથી કહ્યું તેમ બંગાળના રથાનિક સંપ્રદાયો, નવા કહેવાતા બુદ્ધિપ્રધાન વર્ગની જરૂરિયાતો પૂરી પાડી શક્યા નહિ, અને એ નિર્બલ ગિન્દુએ તેના પર ખ્રિસ્તી ધર્મ હુમલો કરવા માંડ્યો ત્યારે હિન્દુ ધર્મ એ દિશામાં ખ્રિસ્તીઓ સામે બ્રાહ્મો ધર્મોના ભોર્યો બાંધ્યો. થોડીવાર એ હીલચાલને હિંદુઓએ પોતાની બહારની—અ-હિન્દુ હીલચાલ માની, પણ પછી ધીમે ધીમે એ હીલચાલની જ પ્રગતિથી, બ્રાહ્મો અને ધતર હિન્દુઓની વચ્ચેનો ભેદ ઓછો થતો ગયો અને અત્યારે બ્રાહ્મો પણ હિન્દુઓ જ છે એમ આપણે કહી શકીએ છીએ અને થોડા વખત પછી એ માત્ર હિન્દુ ધર્મની જ શાખા ગણાશે.

તે જ પ્રમાણે આર્ય સમાજ પણ હિન્દુ ધર્મની અસ્પૃશ્યતા, અનેક નાતો, વિધવા વિવાહ નિયેધ, વગેરે અનેક આંતર નિર્બંધતા ઉપર જે બહારના ધર્મો હુમલા કરતા હતા તેમની સામેનો ભોર્યો છે. આર્ય સમાજ પણ પ્રથમ હિન્દુ ધર્મ વિરોધી ગણાતો હતો, સનાતન ધર્મની સાથે તેને ઘણીવાર ઝગડવું પડ્યું છે, પણ અત્યારે તે પોતાની પ્રગતિથી સામાન્ય હિંદુ ધર્મની શાખા ગણાવા લાગ્યો છે અને આર્ય સમાજ અને ધતર હિન્દુઓ વચ્ચેનો દ્વેષ ઘણો જ ઘટી ગયો છે, એટલું જ નહિ પણ હિંદુ ધર્મના સંરક્ષણને માટે આર્ય સમાજ આવશ્યક છે એમ ઘણા હિંદુઓ અત્યારે માને છે. આર્ય સમાજે પણ રામાયણ વગેરેની નિન્દા કરવી મૂકી દહને પોતાના સિદ્ધાન્તો વધારે વિશાળ કર્યા છે.

અસહકાર એક રાજકીય હીલચાલ છે છતાં તેણે પણ હિંદુ ધર્મની આંતર નિર્બંધતાઓ મટાડવા ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા છે અને આ ત્રણેય હીલચાલોથી એ નિર્બંધતાઓ નાબૂદ થવાનો સમય હવે નજરે દેખાવા લાગ્યો છે.

અસહકાર તરફ પણ સનાતન મનવાદીઓએ સખ્ત રીતે અણગમો દર્શાવ્યો છે પણ તેનું બળ હવે નહિ જેવું જ રહ્યું છે. શ્રીપુત જમનાલાલ બગ્ગને શ્રી લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર સ્પૃશ્ય અસ્પૃશ્ય સર્વને માટે ખુલ્લું મૂક્યું અને લોકોએ એ ફેરફારને વધાવી કે નિભાવી લીધો એ આ દીક્ષગાલની મોટામાં મોટી ફતેહ છે. એ ફતેહ આરોહણીથી લેરા પણ ઉતરતી નથી.

આ ઉપરથી લાગે છે કે મંદિરોના ખાનગી માલિકો ધારે તો આવો ફેરફાર વહેલો કરી શકશે. ગુજરાતમાં પણ આ ફેરફાર થઇ શકે તેમ છે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૬

ભાદ્રપદ : ૧૯૮૪

અંક ૫

પારસીઓ અને હિન્દુઓ વચ્ચેનો પ્રાચીન ઐતિહાસિક સંબંધ

ગયે વર્ષે અધ્યાપક શ્રી. રામનારાયણ પાઠક તરફથી આગા થઈ હતી કે 'પારસીઓ અને હિન્દુઓ, જેઓ હમણાં એકમેકને યોગ્ય રીતે ઓળખવાની પરવા કરતા જણાતા નથી, તેમના વચ્ચે એક સમયે ગાઢ સંબંધ ચાલુ હતો અને હવે પછી પણ કાયમ રહે એવી મતલબનો લેખ મ્હારે 'પ્રસ્થાન' માટે લખવો. આ બાબત ઉપર કાંઈક અભ્યાસ કર્યો બાદ તારીખ ૨૯ મી ઓગસ્ટ ૧૯૨૮ ની સાંજે અમદાવાદની થીઓસોફીકલ સોસાયટીના આશ્રય હેઠળ અને કવિશ્રી ન્હાનાલાલના પ્રમુખપદ નીચે આ વિષય ઉપર એક મંહેર ભાષણ મ્હારા તરફથી આપવામાં આવ્યું હતું. શ્રી. રામનારાયણભાઈ તરફથી આ બાબતમાં પ્રેરણા થયેલી હોવાથી એમના 'પ્રસ્થાન'માં જ આ ભાષણ કાંઈક વધારા સાથે છપાવવાની મ્હારી ફર્જ સમજી હતી.

પશ્ચિમ તરફના એક લેખકે ટકોર કરી છે કે એક હિન્દીવાન જ્યારે ભાષણ કરવા બેઠો છે ત્યારે બાવા આદમથી જ આરંભ કરે છે : મ્હારે પણ આજ એમ કરવાની ફર્જ પડે છે. કેટલાક વિદ્વાનોએ એવો મત છે કે આર્ય પ્રજાનું ઉત્પત્તિસ્થાન તે ઉત્તર મુવનું ખરફસ્તાન હતું, અને એ જગ્યાનું નામ "મનુષ્યમતિનું પારણું" આપવું જોઈએ. એ અત્યંત પુરાણા કાળમાં આર્યોની સ્થિતિ અને સંસ્કૃતિ કેવી હતી તે જાણવા આપણી પાસે પૂરતાં સાધનો નથી. જે દેશમાં રાત્રિ અને દિવસ છ છ મહિનાના હોય ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારની સંસ્કૃતિ શક્ય હોય કે કેમ એ જ શંકા પડતી વાત છે. તે દેશમાં આર્યોની વસ્તી બહુ વધી પડવાથી અથવા તે ભારે મોટી સંખ્યામાં એકાએક ખરફ પડવાથી આર્યોને ત્યાંથી નીકળી જવું પડ્યું અને તેઓએ એશિયા માખનરમાં આવીને કાયમનો મુકામ કર્યો. ત્યાંથી ઇડો-યુરોપિયનને નામે ઓળખાતી એક શાખા એમનાથી લુદી પડીને ગ્રીસ (યુનાન)

દેશ તરફ વળી. આ સાખામાંથી હાલની યુરોપીય પ્રગતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. પારસીઓના અને હિન્દુઓના પૂર્વજો એશિયા માધ્યમરમાં જ લાંબા કાળ સુધી રહ્યા પછી છેવટે તેમના વચ્ચે એક તીવ્ર મતભેદ ઊભો થયો. સોમની પૂજન કરવી કે કેમ અને યજ્ઞોમાં પશુઓ અર્પણ કરવાં या નહીં એ આગળ ઉપર એમનામાં તકરાર થઈ, અને આર્યોનો મોટો ભાગ એશિયા માધ્યમર છોડીને હિન્દુસ્તાન તરફ આવ્યો અને એ લોકો હિન્દુઓ તરીકે ઓળખાયા. એક બીજી ન્હાની સાખા “અચરાનવએનો” અથવા ધરાન દેશમાં આવી વસી, અને તે આર્યો ધરાની અથવા પારસી તરીકે જાણીતા થયા. એક વખતે પારસીઓનો અને હિન્દુઓનો ધર્મ એક જ હતો અને જુદા જુદા દેશોમાં બેંચાર્થ જવા છતાં વેદમાં અને અવસ્તામાં પુષ્કળ સરખાપણું છે અને તે પારસીઓના અને હિન્દુઓના ધર્મમાં, દેવોમાં, ભાષામાં, શબ્દોમાં, દંતકથાઓમાં, મુશ્તિની ઉત્પત્તિને લગતી કથાઓમાં, ક્રિયાકામોમાં વગેરેમાં દૃઢ પણ દેખાઈ આવે છે.

હિન્દુ નામ પારસીઓએ પાડેલું છે. સિંધુ નદીની પાસે જે પ્રગ્ન રહી તે હિન્દુને નામે ઓળખાઈ. પહેલાં પંજાબની પાંચ નદીઓને બદલે સાત હતી અને એ પ્રદેશ ‘સપ્ત-સિંધુ’ કહેવાતો—એને આમે ‘દક્ષિ હિન્દુ’ ને નામે અમારાં શાસ્ત્રોમાં ઓળખીએ છીએ. અવસ્તામાં ‘સ’ ને બદલે ‘હ’ વાપરવાનો રિવાજ છે ‘સોમ’ ને આમે ‘હોમ’ કહીએ છીએ; ‘સરસ્વતી’ ને ‘હરદવૈતી’ અને ‘સુકૃત્વ’ ને ‘હુકૃરેવ’ કહીએ છીએ. માટે સિંધુ નદીની પાસે રહેતા ‘સિંધુઓ’ને બદલે ‘હિન્દુઓ’ નામ એ પ્રગ્નને આપ્યું હતું. ફારસી ભાષામાં ‘હિન્દુ’ નો અર્થ પત્તકાઈ ગયો છે અને એનો અર્થ ‘કાળો’ થાય છે. હાફેઝની જાણીતી પંક્તિ છે કે:—“બ ખાલે હિન્દુ યશ બખ્શમ સમરકંદ ઓ બોખારાર:” યાને સનમના મુખ ઉપરના કાળા તરૂને ખાતર હું સમરકંદ અને જુખારા કુરબાન કરવા તૈયાર છું. વળી ફરિદૌસી સુલતાન મેદમુદ ગઝનવીને સખ્ત દપકો આપતાં લખે છે કે:—

“ઝના પાક જાહેદ મદારીદ ઉમીદ
કે હિન્દુ બ શુસતાન ન ગરદદ સુરીદ”

યાને, બૂંડો તોખમના માણસ પાસેથી સારી ઉમેદ રખાય જ નહિ, કેમકે ‘હિન્દુ’ ને ધોવાથી તે સફેદ થવાનો નથી. આ બન્ને ઢેકાણે ‘હિન્દુ’ નો અર્થ ‘કાળો’ થાય છે. આ ઉપરથી માધુમ પડે છે કે ફારસી ભાષામાં ‘હિન્દુ’ શબ્દનો અર્થ વિકૃત થઈ ગયો છે.

હવે પારસી અથવા ફારસી નામ કેમ પડ્યું તે જોઈએ. ધરાનમાં પાર્સ અથવા ફાર્સ નામનો એક પ્રાંત હતો જેમાંથી હખામતી વંશના બાદશાહો આવ્યા હતા. આ દારજુસર એ પ્રાંત બદ્ અગત્યનો ગણાતો તે એટલે સુધી કે The part stood for the whole અને ધરાન દેશના વતનીઓ ધરાની કહેવાવાને બદલે જાણે ફક્ત પારસના જ વતનીઓ હોય તેમ પારસી કહેવાયા અને મળતો એક દાખલો ઇગ્લાંમાં છે. ૧૦૬૬ પહેલાં ઇગ્લાં ઉપર અનેકવાર હુમલા થયા હતા, તેમાં એક હુમલો અંગલ નામની જાણીતી જરમન પ્રગ્નએ કર્યો હતો. અંગલ લોકોએ આવીને ઘોટનના દક્ષિણ તરફના પ્રાંતમાં મુકામ કર્યો, અને તે પ્રાંતનું નામ અંગલ-લેન્ડ પડ્યું. પરિણામે તે પ્રાંતના જ વતનીઓ નહિ પણ આખા દેશના વતનીઓ અંગલ કહેવાયા અને ખુદ આખા દેશનું નામ પણ અંગલ-લેન્ડ અથવા ઇગ્લાં

પદ્યું. તે જ પ્રમાણે પારસી પ્રાંત ધરાનમાં બહુ જાણીતા હોવાને લીધે અંધે ધરાનીઓ કહેવાવાને બદલે પારસીના વતનીઓ એટલે પારસીઓને નામે જાણીતા થયા. પારસીઓ પહેલવખે નામે પણ ઓળખાય છે, અને અમારી એક પવિત્ર ભાષાનું નામ પણ પહેલ્લી છે. પહેલવ અથવા પહેલવાનનો અર્થ શરવીર પણ થાય છે અને તે તો યુજ્જરાતી ભાષામાં પણ આપણે સમજી શકીએ છીએ. ડૉ. માર્ટિન હોગના મત મુજબ પારસી તે જ પહેલવ અથવા પાર્થિયાનો પ્રાંત હતો. પાર્થિયાને તે રામનો જોડે લારે યુદ્ધો થયાં હતાં તેથી પાર્થિયાનો શરવીરો તરીકે જાણીતા થયા, અને પહેલવનો અર્થ પારસી એટલું જ નહિ પણ પહેલવાન (શરવીર) પણ થયો.

ભાષણનો વિષય શરૂ થાય તે પહેલાં હિન્દુઓનાં મહા કાવ્યોમાં પારસીઓ માટે શું ઇશારા કરવામાં આવ્યા છે તે જોઈએ. એ પુસ્તકોમાં અવારનવાર પારસીકા, પહેલવ, પધન અને શકનો નામે મળી આવે છે. કેકેયી દશરથ રાજની એક પત્ની, હરતની માતા અને કેકય દેશના રાજની પુત્રી થતી હતી. કેકય દેશ પંચજની ઉત્તરે અને તે વખતના ધરાનની લગભગ સરહદે આવેલો હતો. “કય” એ પણ ધરાનના કયાંની રાજ્યોનો એક જાણીતા પુરોગ (Prefix) છે, જેમકે કયપ્રસર, કયકોબાદ, કયકાઉસ વગેરે. વળી જ્યારે હરત પોતાના મામા યુશાન્જિત્ જોડે પોતાના માતામહને મળવા ગયા ત્યારે પાછા ફરતી વખતે વૃદ્ધ કેકય રાજે તેમને બહુ બેટ આપી, તેમાં શીકારી કુતરાઓ, લિનનાં વસ્ત્રો અને મૃગયર્મો પણ આપવામાં આવ્યાં હતાં. આ વિચિત્ર બક્ષિસ ઉપરથી જણાય છે કે કેકયરાજ હિન્દ દેશના હતા જ નહિ પરંતુ ધરાનના અથવા તો ધરાને તાબેના જ કોઈ મુશ્કેલા હોવા જોઈએ. ગાંધારી એ અંધરાજ ધૃતરાષ્ટ્રની પત્ની અને ગાંધાર દેશના રાજની પુત્રી હતી. એ ગાંધાર દેશ હમણાં પણ કન્દહારના નામથી મશહૂર છે. માદ્રી એ પાંડુની એક પત્ની, નકુળ અને સહદેવની માતા અને મદ્ર દેશના રાજની પુત્રી હતી. એ મદ્ર દેશ પણ પંચજની ઉત્તરે અને ધરાનની લગભગ આવેલો હતો. આ ત્રણ દાખલાઓ ઉપરથી જણાય છે કે તે પુરાણ કાળમાં પણ પારસીઓ અને હિન્દુઓ વચ્ચે સંબંધ તો હતો જ.

રામાયણમાં કથા છે કે ઋષિ વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠ મુનિ પાસેથી શબ્દના ગાયની માગણી કરી હતી, પણ તે સ્વીકારવામાં આવી હતી નહીં. વિશ્વામિત્ર ક્રોધાવમાન થઈ મોટું લરકર લાવી ગાયનું હરણ કરશે એવો ભય હતો તેથી વસિષ્ઠજીએ ગાયને હુકમ કર્યો કે એક મોટું સૈન્ય પોતાનાં કુવાટાંમાંથી ઉત્પન્ન કરવું. ગાયે “ હું ભા ” એવો નાદ કર્યો અને પહેલવ જાતના હારો પોદાઓ બોલબોલતાંમાં બિલા કરી દીધા. આ પારસીઓ રાજા ગાયમાં કયાંથી પેદા એ સવાલમાં આપણે ઉતરીશું નહિ. માત્ર એટલું જ જાણવા જેવું છે કે તે કદીમ ઝમાનામાં પણ હિન્દુઓના પારસીઓ જોડે કોઈક પ્રકારનો વહેવાર તો હતો જ.

મહાભારતનાં સભા પર્વમાં યુધિષ્ઠિર રાજસૂય યજ્ઞ કરવા ઇચ્છે છે માટે પોતાના ભાઈઓને ચાંતરક દિગ્વિજય કરવા મોકલે છે, તેમાં નકુળ ધરાન જઈને પારસીઓ અથવા પહેલવો ઉપર જીત મેળવે છે એવું ખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. વળી કલિદાસના ‘ રઘુવંશ ’માં પણ રઘુ દિગ્વિજય કરવા નીકળે છે ત્યારે ધરાન ઉપર હુમલો કરીને ત્યાંના દહાડીવાળા પારસીઓને કતલ કરે છે. એ મહાકવિ એવું પણ લખી ગયા છે કે તે વખતની ધરાની બાતુઓ સુંદર હતી અને મંદિરા પીવાથી તેમનાં મુખ લાલબોળ રહેતાં હતાં ! શ્રી કૃષ્ણને લગતા અનેક અહેવાલોમાં વાંચવામાં આવે છે કે

તેમનો કાળયવન નામનો એક કટો દુશ્મન હતો. તે યવન તો હતો જ અને શકોનો રાજા હોય એમ ધારવામાં આવે છે. કાળયવન એક ધરાની હોય અથવા ધરાન સાથે એને નજીકનો કે દૂરનો કાંઈક સંબંધ હોય એ ખીના પણ તદ્દન જ અશક્ય તથી.

પારસીઓનાં પુસ્તકો તરફ દષ્ટિપાત કરતાં તેમાં પણ હિન્દ વિષે ઇશારા કરેલા જોવામાં આવે છે. અલગત જેમ આપણે જોયું તેમ હિન્દુ પુસ્તકોમાં પારસીઓની દાર વર્ણવી છે તેમ પારસી પુસ્તકોમાં હિન્દુઓના પરાજયનું ખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. મનુષ્ય સ્વભાવ જોતાં એ તો માત્ર સ્વાભાવિક જ કહી શકાય. “ચંદ્રાંચંચ નામા” નામના પુસ્તકમાં લખાયેલું છે કે અષો અરયુર સાથે ધાર્મિક બાબતો ઉપર વાદવિવાદ કરવા હિન્દથી ચંદ્રાંચંચ નામના વિદ્વાન બ્રાહ્મણ આવ્યા. હજી તો મુખ્ય ખોલે તે પહેલાં તેમના મનના સઘળા વિચારો જાણી લઇને અષો અરયુરે તેના સંતોષકારક જવાબો આપી દીધા. તે સમયે ગ્રીસથી તુતયાનુચ (Titianus) નામનો પણ વિદ્વાન એ જ કામ-સર આવ્યો હતો, અને તે પણ પ્રશ્નો પૂછે તે પહેલાં તેના ઉત્તરો સાંભળી ગયો હતો. વધુમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે તે બ્રાહ્મણ અને ગ્રીક પોતપોતાના ધર્મો છોડીને અરયુસ્તી મઝદબમાં આવ્યા હતા. ફારસી સાહિત્યમાં ફિરદૌસ્તીના શાહેનામાની અપૂર્વ ક્તેદ જોઇને કેરશરખ નામે, બરઝુ નામે, દારાય નામે, વગેરે અનેક નામોથી લખાયાં હતાં. તેમાં જણાવ્યા મુજબ કેરશરખ, ફરતમ, ફરામર્ઝ, અસફંદયાર વગેરે પારસી શરવીરાઓ. હિન્દ ઉપર અનેકવાર હુલ મેળવી હતી. ખર્ષેખોરું તો લગવાન જાણે પણ મહાકાવ્યો અને નામાંઓમાં જળવાઈ રહેલી દંતકથાના આધારે પણ ચોક્કસ જણાય છે કે પુરાણ કાળમાં પારસીઓ અને હિન્દુઓ વચ્ચે સંબંધ તો હતો જ.

દંતકથાનો પ્રદેશ છોડીને હવે ઇતિહાસ ઉપર નજર નાંખીએ. ઇતિહાસ પ્રમાણે પારસીઓ અને હિન્દુઓની નિસબતનો આરંભ દખામની વંશના મહાન પારસી શહેનશાહ દારાયસ દીસ્તાસપીસના વખતથી થયો હતો. દારાયસે પોતાના સરદાર સ્થાલેશને ઉત્તર હિન્દનો દેશ તપાસવા મોકલ્યો. તેણે મેળવેલી બાતમીના આધારે શહેનશાહે એક લશ્કર મોકલી પંજાબ ઉપર ક્તેદ મેળવી. દારાયસના મહારાજ્યના ત્રેવીસ પ્રાંતોમાં પંજાબ સૌથી તવંત્ર પ્રાંત ગણાતો. જાણીતા તવારીખનવીસ મિ. પાલનજી બરજેરજી દેસાઇના મત પ્રમાણે લગભગ સિંધની સરદદ સુધી એ ક્તેદ લંબાઈ હતી. ઇસ્વીસન પૂર્વે ૫૧૦ માં આ રીતે હતાયલું પંજાબ પારસીઓના હાથમાં ઇસ્વીસન પૂર્વે ૩૫૦ સુધી કહ્યું.

મૌર્યવંશના ચંદ્રગુપ્તે હિન્દમાં ઇસ્વીસન પૂર્વે ૩૨૧ થી ૨૯૭ સુધી અને એના પૌત્ર અશોકે ઇસ્વીસન પૂર્વે ૨૭૨ થી ૨૩૨ સુધી રાજ્ય કર્યું. કેટલાક ઇતિહાસકારોનો મત છે કે એ રાજાઓ યદ્ર હતા; કેટલાકો કહે છે કે એઓ પરદેશી હતા, ન્યારે ડોક્ટર સ્પુનર માને છે કે એઓ યાતો પારસીઓ હતા, યાતો ધરાની રીતરિવાજોની એઓ ઉપર પ્રજાબ અસર થઈ હતી. આ બાબતની કાંઈક વધારે બારીકાઈથી આપણે તપાસ કરીએ. (આના સંબંધમાં મહારા વિદ્વાન ચુરુ ગુન્ડરાત કોલેજવાળા પ્રોફેસર એમ. એસ. કોમીસેર-યટ તરફથી મને જે મદદ મળી છે તેનો સાબાર સ્વીકાર કરું છું.) ૧૯૧૩ ની સાલમાં સર રતન જમશેદજી તાતાએ દર વર્ષે રૂ. ૨૦,૦૦૦ ની સખાવત અમુક મુદત સુધી કરવાની પોનાની ખુશી બતાવી. આ રકમમાંથી ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પડે એવી ધારણાથી

શોધખોળ (research work) ચલાવવાનું નક્કી થયું. ડૉ. સ્પુનર નામના વિદ્વાને આ કામ માથે ઉપાડ્યું. પાટલીપુત્ર પાસેના કુત્રવારના ક્ષેત્રમાં એમણે ખોદકામ ચલાવ્યું અને પરિણામે થાંભલાઓ એક વિશાળ મહેલ તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યો. એ મહેલનું સ્થાપત્ય તેમને ઈરાનના પરસીપોલીસના પારસી પાદશાહોના મહેલ જેવું લાગ્યું. થાંભલાઓ ઉપરનાં ધંદના આકારનાં શરાંઓ (capitals) તે તો ઈરાની સ્થંભોની ઉપરનાં શરાંઓ જાણે નકલ જ હતી. દારાઇસ હીસ્તાસ્પીસ અને અશોકે પહોડો ઉપર જે લેખો કેતરાન્યા છે તેમાં અને તે લેખોની શૈલીમાં પણ ડૉ. સ્પુનરને ખંડુ સામ્ય લાગ્યું. મહાભારતના સભાપર્વમાં વાંચવામાં આવે છે કે મયદાનવ નામના એક અતિ કુશળ મિત્રીએ યુધિષ્ઠિર માટે અનેક સ્થંભોવાળો એક ભવ્ય મહેલ બાંધ્યો હતો. એ મયદાનવ માટે કહેવાય છે કે તે મયદાનવ છે, અને મગનો અર્થ અલગત પારસી થાય છે. તે મિત્રીએ કહ્યું કે તેણે દાનવો માટે અનેક મહેલો બાંધ્યા હતા. મયદાનવે યુધિષ્ઠિર માટે જે મહેલ બાંધ્યો તેના સ્થાપત્યનું વર્ણન મહાભારતમાં આપેલું છે. તેની સાથે મેગેસ્થનીસે ચંદ્રગુપ્તના મહેલોનું બ્યાન આપ્યું છે તેનો મુકાબલો કરતાં ડૉ. સ્પુનરને ખંડુ મળતાપણું લાગ્યું. માટે સ્થાપત્યના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં તે એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા કે મૌર્ય વંશના રાજાઓ અને ઈરાનીઓની ભારે અસર થઇ હતી. ફરગ્યુસન પણ પૂર્વના સ્થાપત્યને લગતા પોતાના મશહુર ગ્રંથમાં ઈરાની અને ડૉ. મૌર્ય વંશના સ્થાપત્યમાં સામ્ય છે એવો સ્વીકાર કરે છે.

મેગેસ્થનીસ નામનો ગ્રીક એલચી સેલ્યુકસ તરફથી ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં આવ્યો હતો. તેણે હિન્દને ત્રિણે એક બહુ ઉપયોગી પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં તે જણાવે છે કે ચંદ્રગુપ્ત ઉત્સવ કરીને જાહેરમાં પોતાના વાળ ઘેતો. ડૉ. સ્પુનરના મત મુજબ આ તો એક પારસી રિવાજ હતો માટે ચંદ્રગુપ્ત પણ પારસી હોવો જોઇએ. પણ હું ધારું છું કે અહીં સ્પુનર સાહેબ કાંઈક થાપ ખાઇ ગયેલા લાગે છે. વાળ ઘેતો અને તેજ નાખવું એ ક્રિયા તો અનેક પ્રજાઓમાં આવતી આવેલી છે. હિન્દુઓમાં પણ જ્યારે રાજા તખ્તનશીન થાય છે ત્યારે અભિષેકની ક્રિયા થાય છે જ્યારે રાજાના વાળ ઘેવામાં આવે છે. પુરાણ કાળના યાદુદીઓમાં પણ રાજાને અભ્યંગ (anoint) કરવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો; માટે માત્ર પારસીઓમાં જ આ રિવાજ હતો એમ ગણી શકાય નહિ. ડૉ. સ્પુનરની આ દલીલ આપણને સંતોષકારક લાગતી નથી.

મૌર્ય શબ્દની ઉત્પત્તિ મુરા શબ્દ ઉપરથી થઇ કહેવાય છે. મુરા નામની સ્ત્રી નંદ-રાજાની રખાત હતી અને ચંદ્રગુપ્તની માતા હતી. ચંદ્રગુપ્તે પોતાની માની યાદમાં પોતાના વંશનું નામ મૌર્ય રાખ્યું હતું. પણ ડૉ. સ્પુનર દમણાં એવું મત ધરાવે છે કે મૌર્ય શબ્દ ઈરાનના મર્વ નામના બહુ જાણીતા શહેર ઉપરથી આવ્યો છે. “મર્વસ્ત” નામના વિશાળ ક્ષેત્રમાં જ પરસીપોલીસ વસાયેલું છે અને આપણે જોઈએ તેમ પારસીપોલીસના મહેલો અને ચંદ્રગુપ્તના મહેલો વચ્ચે બહુ સામ્ય છે. તેથી ડૉ. સ્પુનરના મત મુજબ અનત્રાન્નેગ છે કે મર્વના જાણીતા નામ ઉપરથી ચંદ્રગુપ્તે પોતાના વંશનું નામ મૌર્ય રાખ્યું હોય.

મૌર્ય રાજાઓના સમયના સિક્કા આપણને જણાવે છે નથી પણ હિન્દના જૂનામાં જૂના સિક્કાઓ મૌર્ય વખતના હોય એ ડૉ. સ્પુનર સંભવિત માને છે. એ સિક્કાઓ ઉપર સૂર્ય ગોળો અને ઝાઝની ઝાઝાનાં નિશાનો પાડેલાં છે. આ ત્રણે ત્રીજો પારસીઓ પવિત્ર ગણે છે.

અમે સૂર્યપૂજક તો છીએ જ; પાંખવાળા ગોધાની નશિાન આજે પણ અમારાં અગ્નિ મંદિરો ઉપર જોવામાં આવશે. વળી જ્યારે મિત્ર પૂજા ધરાનમાં ચાલતી ત્યારે પણ મિત્ર અને ગોધાને અનલગ્નનો સંબંધ હતો. આડની ડાળી તે અમારા શાસ્ત્રોમાં ખરસમને નામે જોવાખાય છે અને તે અમારાં ધાર્મિક ક્રિયાક્રમોમાં વપરાય છે. કોઇ વળી એમ કહેવા નીકળશે કે બૌદ્ધ ધર્મમાં પણ આ એ બૌદ્ધ સંધનું નિશાન છે, અને અશોકે બૌદ્ધ હતો માટે સ્વાભાવિક છે કે સિક્કા ઉપર આડનું નિશાન હોય. પણ એમ ખનવું મુશ્કેલ છે. બૌદ્ધ ત્રિપુટી છુદ્ધ, ધર્મ અને સંધની બનેલી છે: છુદ્ધને બદલે પાંચ માધ્યનો નાગ છે, ધર્મનું નિશાન ચક્ર છે, જ્યારે સંધનું ચિન્હ આડ છે. હવે સિક્કા ઉપર આડ પાડ્યું ત્યારે બીજાં બે ચિન્હો શા માટે ન પાડ્યાં? વળી સંધનું નિશાન આડ છે, આડની ડાળી નહિ. જ્યારે મૌર્ય સિક્કા ઉપરના સૂર્ય, ગોધા અને ડાળી એ ત્રણે પારસી ધર્મને બહુ બંધ બેસતાં થઇ પડે છે, અને ડૉ. સ્પુનરના મતને પુષ્ટિ મળે છે કે ચંદ્રગુપ્ત અને અશોક પારસીઓ હોવા જોઇએ.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં (વિશાખદત્તના ધરવી આડમી સદીમાં લખાયેલા “ મુદ્રારાક્ષસ ” સિવાય) મૌર્ય વંશના રાજાઓ માટે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી અને તેમના તરફ એક પ્રકારની તિરસ્કારભરી સુપ્રતીઠીથી જ જોવામાં આવ્યું છે. એટલુંજ નહીં પણ કર્લ્લજી પંડિત “ રાજતરંગિણી ” નામના પોતાના ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં બાવન દુષ્ટ રાજાઓનાં નામ આપે છે તેમાં અશોકનું નામ માહુમ પડે છે. અશોક જોવા મહાન રાજપતિ જેને ધરાવવા માટે કોઇ પણ દેશ મગર જાને, અને જે ઇતિહાસ પ્રમાણે જોતાં હિન્દમાં મહાન સામ્રાજ્ય સ્થાપવામાં સૌથી પહેલો હતો, તેનું નામ દુષ્ટ રાજાઓની ટીપમાં-એ શો ગત્ય! ડૉ. સ્પુનર માને છે કે જો અશોક અને ચંદ્રગુપ્ત પરદેશીઓ ન હોત તો જેમ વિક્રમ અને હર્ષ-વર્ધનના નામ આસપાસ અનેક દંતકથાઓ બેગી થઇ છે તેમ એમના નામ ઉપર પણ થાત. પણ સ્પેશ ઉપર ફોટો પ્રેજન્ટનારા ક્યા પરદેશી રાજાઓનાં યશોમાન ગવામાં છે કે ચંદ્રગુપ્ત અને અશોકનાં ગવાય? ધરાને ક્યારે સિંહદરની છાતિ ગાઇ છે કે હિન્દ વળી મૌર્ય વંશના રાજાઓની ગાય?

ચંદ્રગુપ્તના મગહર પ્રધાન, હિન્દના મેકીઆવેલી, ચાણક્યને બ્રાહ્મણ કહેવો કે કેમ તે વિષે ડૉ. સ્પુનરને શંકા પડે છે. એમના અભિપ્રાય મુજબ તે ધર્મિષ્ઠ બ્રાહ્મણ હતો જ નહિ પણ અથર્વવેદનો ખાસ અધ્યાસી હતો, માટે તે જનદુર્મનર કરવામાં, દવાદારથી રાગ મટાડવામાં અને ખજોળ વિદ્યામાં પ્રવીણ હતો. ડૉ. સ્પુનરના મત મુજબ ચાણક્ય પણ કોઇ પરદેશી જ હોવો જોઇએ. તે વખતના પારસીઓ ખજોળ વિદ્યામાં કુશળ હતા તે બીના ધ્યાનમાં લેતાં બનવાજોગ લાગે છે કે આ મદાસય પણ ધરિનથી જ હિન્દમાં પધાર્યો હશે.

ડૉ. સ્પુનરની સખળા દલીલોથી આપણને સંપૂર્ણ સંતોષ થતો નથી. પરંતુ કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય એ કહેવત પ્રમાણે એમના કેટલાક પુરાવાને જ્યારે બેગા મુકીએ છીએ ત્યારે આપણે કણુક કરવું પડે છે કે કદાચ મૌર્ય વંશના રાજાઓ પારસીઓ જોડે કાંઈક બેવાર રાખતા હશે, અને જો તેઓ પોતે પારસીઓ ન હોય તો પણ પારસીઓની અસર તેમના ઉપર કેટલાક પ્રમાણમાં થઇ હોય તો તે બનવાજોગ છે. લખતાં બેદ થાય

છે કે કેટલાક વિદ્વાનો ડૉ. સ્પુનરના મનને કેવળ તુચ્છકારી કહે છે અને કેટલાકો તો એટલે સુધી કહે છે કે ડૉ. સ્પુનરે સર રતન તાતા નામના પારસી ગૃહસ્થના પૈસાથી કામ કરેલું હોવાથી પારસીઓને રાજી રાખવા માટે આ તુન જીલું કંઈ હતું! સરસ્વતીના સેવકો ઉપર પણ આવું હલકું આજી આવી પડે તે અરેખર અફસોસ કારક છે. મને ડૉ. સ્પુનરના મતમાં કાંઈ પણ ખાસ અશક્ય લાગતું નથી, કેમ કે હું હમેશાં શક્યતાઓ (possibilities) ને માનનારો છું. મહાન સીકંદર ઇસ્વીસન પૂર્વે ૩૨૩માં ગુજર પામ્યો અને હિન્દમાં ચંદ્રગુપ્ત ઇસ્વીસન પૂર્વે ૩૨૧ માં ગાદી પર આવ્યો. સીકંદરના મરણ બાદ તેના મહારાજ્યમાં અંધાધૂંધી અને ગેરવ્યવસ્થા ચાલી રહી. શું એ શક્ય નથી કે આ તકનો લાભ લઈને કોઈ ઇરાની જવાંમંદ ફેટલીક સેનાનો સરદાર બનીને પોતાની તક્તવારના બળે પોતાનું કિસમત અજમાવવા હિન્દ ભણી નીકળી પડ્યો હોય? શું એ શક્ય નથી કે આ માણસ ઉપર નબીઅહેવી હોય અને હિન્દમાં આવી તેણે એક સત્તતત જમાવી રાજ ચઢ્યું હોય, અને આમજી જતાં તેના વંશજો બૌદ્ધ ધર્મમાં ભળી ગયા હોય? શું કપીરોના અમીર, રંકના રાય અને સિપાહી પરથી સુલતાન થવાના દાખલા ઇતિહાસમાં મોજુદ નથી? યુરોપના ઑલીવર ક્રોમવેલ અને નેપોલિયન બોનાપાર્ટ, હિન્દના શિવાજી મહારાજ અને હૈદરઅલી અને ઇરાનના પાકુતઅબ્દાસ સફારી અને નાદિરશાહનાં જીવનચરિત્રો એનો જવાબ આપવા પૂરતાં છે. તો ડૉ. સ્પુનરના મનને હસી કાઢવાને બદલે માત્ર તે મતની શક્યતા (possibility) જ ને સ્વીકારવામાં આવે તો એક નિઃસ્વાર્થી વિદ્વાનના કામને છેવટે પણ કાંઈક જશ મળેલો કહેવાય.

હવે એક નવા જ વિષયમાં પ્રવેશ કરીએ. ભવિષ્ય પુરાણમાં એવું વર્ણન છે કે ઇરાનથી સૂર્યપૂજન કરનારા ૧૮ મગ બ્રાહ્મણો હિન્દમાં આવી વસ્યા. એ બાબત કાંઈક જિજ્ઞાસુમાં ઉતરી તપાસી જોઈએ. ભવિષ્ય પુરાણ ૬૭ મહારા વાંચવામાં આવ્યું નથી પણ તેમાં સમાવેશી આ બાબતની સંપૂર્ણ હકીકતનો ઇતેખાજ ડૉ. સર આર. જી. ભાંડારકરના જાણીતા પુસ્તક "વૈષ્ણવીઝમ ઍન્ડ શૈવીઝમ"માં અને અન્ય ગ્રંથોમાં આપવામાં આવેલો છે. પુરાણમાંની વિગત નીચે પ્રમાણે છે:—શ્રીકૃષ્ણ અને જંબુવતીના પુત્ર સાંબે ઋષિ દુર્વાસાનું અપમાન કર્યું. ઋષિજીએ ક્રોધાયમાન થઈને રાખ દીધો જેથી સાંબને શરીરે કોઠ નીકળ્યો. એ રોગ અસાધ્ય માન્ય પડતા તેને રાજ્યના ધર્મગુરુ ગૌરમુખની સલાહ લીધી. ગૌરમુખે કહ્યું કે ઇરાનની પાસે શક દ્રોણમાં વમ્પના અને સૂર્યની પૂજન કરતા મગ લોકો સિવાય બીજા કોઈ પણ એ રોગ મટાડી શકે એમ નથી. સાંબ ગરુડ ઉડી બેસી શકદ્રોણ ગયો. (સુનાઈવાળા વિદ્વાન રાવ જહાદુર પી. બી. જોશીના મત મુજબ શકદ્રોણ તે શકસ્તાન અથવા સીસ્તાન છે.) ત્યાંથી મગ લોકોને લઈ હિન્દ પાછા ફરી તેમને સાક ચંદ્રભાગા નદી આગળ એક સૂર્યમંદિર બાંધી આપ્યું. (આ મંદિર હુએન ત્સીઆંગ નામના ચીના પ્રવાસીએ પણ જોયેલું હતું : તે સત્તરમા સૈકા સુધી દસ્તીમાં રહ્યું અને છેવટે ધર્માધ ઔરંગઝેબને હાથે તેનો નાશ થયો.) એ મગ લોકો સુલતાનમાં આવી વસ્યા. તેઓએ બોજ કુટુંબની ક્ષત્રી કન્યાઓ જોડે લગ્ન કર્યું. તેમની પ્રાર્થનાથી સાંબનો રોગ મટ્યો. છેવટે આ મગ લોકો હિન્દુ ધર્મમાં ભળી ગયા અને તેઓ મગ બ્રાહ્મણો કહેવાયા.

દવે આ પૌરાણિક ઇતિહાસિક સંસ્કાર કટલી છે અને પુરાણોમાં સાધારણ રીતે મળી આવે છે તેમ દંતકથા અને અતિશયોક્તિ કટલી છે તેની તપાસ કરીએ. કણ્ઠ કયાં વિના છુટકો નથી કે જો કે હિન્દુ ભાષણોએ અનેક દિશામાં નામ કાઢ્યું હતું તો પણ તવારીખ લખવામાં તેઓ તદ્દન પછાત હતા, અને તવારીખ લખવાની કુશળતા તેમનામાં લાંબા સમય સુધી દેખાઈ નહોતી. આપણાં પુરાણોમાં તવારીખી બીના આવે છે પણ જાણે કે “અરેબિયન નાઇટ્સ” લખાતી હોય કે જનપરીની વાત થતી હોય તેમ તેનું બ્યાન કરવામાં આવે છે. પુરાણોમાંથી આ સઘળી દંતકથાઓ પાદ કરી માત્ર તવારીખરૂપી સોનું તારવી કાઢવું એ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આપણે આગળ જતાં જોઈશું કે આ મગ બ્રાહ્મણો ઇસ્વીસન પૂર્વે અથવા પછી પહેલી સદીમાં હિન્દમાં આવ્યા. તે જતાં ભવિષ્ય પુરાણમાં તો શ્રી કૃષ્ણ અને ઋષિ દુર્વાસાનાં નામો તેમની જોડે મળી આવે છે ! દવે આ આધુનિક સમયમાં શ્રી કૃષ્ણ અને ઋષિ દુર્વાસા ક્યાંથી આવ્યા ? તેનો ઉત્તર એટલો જ દષ્ટ શકાય કે પોતાના ઇતિહાસને વધુ રસમય બનાવવા માટે, તેનું માહાત્મ્ય વધારવા માટે અને તેમાં વધુ રંગ જમાવવા માટે, વિના કારણે ઇતિહાસનું ખુન કરી આપણા પુરાણી ભાષણોએ તારીખનો પણ શુભાર રાખ્યા વિના શ્રી કૃષ્ણનાં અને ઋષિ દુર્વાસાનાં નામો ધુસારી, દીધાં છે. એક તો હિન્દમાં લાંબા કાળ સુધી ઇતિહાસનો દુકાળ હતો તેમાં ઇતિહાસ લખવાની ઉત્તમ તક પુરાણીઓને સાંપડી હતી, પણ તવારીખને તવારીખ તરીકે વર્ણવવાને બદલે જાણે દંતકથા લખતા હોય તેમ અનેક નિરુપયોગી બાબતો સાથે જોળી દઈને આ તક કેટલેક દરજ્જે ખોદ દેવામાં આવી છે, તે જોઈને દરેક ઇતિહાસપ્રેમી સન્નિવનને ખેદ થયા વિના રહેશે નહિ.

પણ પુરાણ પ્રમાણે ૧૮ મગ બ્રાહ્મણો હિન્દ આવ્યા. આ ૧૮ ના આંકડાનાં જ્યાં યાં આપણને દર્શન થાય છે. ૧૮ પુરાણો અને ૧૮ ઉપપુરાણોઃ મહાભારતનાં પર્વ ૧૮ અને ગીતાના અધ્યાય ૧૮ઃ મહાભારતનું યુદ્ધ ૧૮ દિવસ ચાલ્યું અને ૧૮ આશ્વોદિપ્તી સેનાએ આ-જંગમાં ઝંપલાવ્યુંઃ અને ઇરાનથી મગ બ્રાહ્મણો હિન્દ આવ્યા તે પણ ૧૮ નો હીસાબ ગણીને જ આવ્યા ! બનવાજોગ છે કે હિન્દુઓમાં ૧૮ નો આંકડો પવિત્ર ગણાયો હોય, પણ તવારીખને પવિત્ર કે અપવિત્ર સાથે શો સંબંધ ? વિદ્વાનોનો મન છે કે માત્ર ૧૮ મગ બ્રાહ્મણ નહિ પણ એથી વધારે, ગરુડ ઉપર બેસીને નહિ પણ પગપાળા, એકજ વાર નહિ પણ એકથી વધુ વાર, ઇરાનથી હિન્દ આવ્યા હોવા જોઈએ.

દવે આ મગ બ્રાહ્મણોના લક્ષણો સંબંધી શું વર્ણન છે તે જોઈએ. આપણને તુરત માનુષ્ય પડે છે કે આ લક્ષણો ઘણે મોટે ભાગે વીસમી સદીના પારસીઓને લાગુ પડતાં છે.

મગ બ્રાહ્મણોના મૂળ ગુરુ જરથષ્ટ્ર અથવા જરથસ્ત્ર નામના હતા. (લખવાની ખાસ જરૂર નહોતી કે આ જરથષ્ટ્ર તે પારસીઓના પથમજર અર્થે ઝરથુસ્ત્ર છે.)

મગ બ્રાહ્મણો પોતાની ઈમર આસપાસ “અવધંગ” નામની પવિત્ર દોરી બાંધતા. (આ “અવધંગ” ને અવસ્ત્રામાં એવ્યાઓધ કહે છે; અને તેને કુરતી કહીએ છીએ. બ્રાહ્મણો ખબે જતોપ બાંધે છે જ્યારે અમે તે ઈમર આસપાસ પહેરીએ છીએ.)

મગ બ્રાહ્મણો સૂર્યને પૂજતા. (એ તો ઝમાને અવધવથી તે દગળાં સુધી પારસીઓનું અને ગાયત્રી મંત્ર ભણના હિન્દુઓનું મુખ્ય લક્ષણ જ. છે.)

મગ બ્રાહ્મણો ભોજન કરતી વખતે ચુપકીદી બળવતા. (અલખત હવે તો “ ડીનર ” ઉપર ભાષણો થાય છે અને “ સન્નામતી ” લેવાય છે, તો પણ કેટલાક જુઝર્ગ પારસીઓ મહારા જોવામાં આવ્યા છે જેમને મન ભોજન એ પણ એક પવિત્ર ક્રિયા છે, અને ખાણું ખાતાં તેઓ મુદ્દલ જોલતા નથી. ખાતી વેળાએ મૌન ધારણ કરવું તેને અમે “ બાજ ધરવી ” કહીએ છીએ.)

મગ બ્રાહ્મણો દહાડી રાખતા. (હવે તો પારસીઓમાં કે જુદીન કેમોમાં દહાડી મુજ રાખવાં કે કેમ તે સૌ સૌની સગવડ અને શોભાનો સંવાલ થઇ પડ્યો છે; તો પણ હજી અમારા દસ્તુર મોખેદો ધણે મોટે ભાગે દહાડી રાખે છે.)

મગ બ્રાહ્મણો મ્હોં ઉપર “ પદાન ” બાંધતા. (એ “ પદાન ” ને અવસ્તામાં “ પૈતિદાન ” કહે છે. પ્રાર્થના કરતી વખતે પવિત્ર અગ્નિમાં થુંકના છાંટા ન લીડે તેટલા મોટે આળે પણ દસ્તુર મોખેદો મ્હોં ઉપર નાક આગળથી એક રૂમાલ બાંધે છે. જૈન સાધુઓ જે રૂમાલ વાપરે છે તેનાથી એ મોટો હોય છે અને પ્રાર્થના પુરી થયા પછી તે તુરત કાઢી લઇ પાષાદીમાં બાંધી લેવામાં આવે છે.)

મગ બ્રાહ્મણો પ્રાર્થના કરતી વખતે હાથમાં ચમચ લેતા હતા. (હજી પણ મોખેદો હાથમાં ચમચ રાખે છે, જેની ઉપર સુખડ મુઝી અગ્નિને અર્પણ કરે છે.)

મગ બ્રાહ્મણો સદાઈ અને ચોખ્ખાઇ ઉપર બહુ ધ્યાન આપતાં અને નિયમિત વખતે અંગેશ કરતા. (શારીરિક, માનસિક અને આત્મિક પવિત્રતા ઉપર તો અમારો ધર્મ જ રચાયેલો છે.)

મગ બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ માસિક બિમારીને પ્રસંગે પુરુષવર્ગથી વેગળા રહેતી હતી.

આ સઘળાં લક્ષણો ઉપરથી માલુમ પડે છે કે ધરાનથી આવેલા એ માણસો તે ખરેખર ઝરથુસ્ત્રી પારસીઓ જ હતા.

સવાલ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આ મગ બ્રાહ્મણો હિન્દમાં ક્યારે આવ્યા. જે ભવિષ્ય પુરાણમાં બીજું કંઈ નહિ પણ માત્ર તારીખનો એક આંકડો જ લખ્યો હોત તો આ કડાકુટનું છેવટ આવત. પણ હવે એ વાત ઉપર બળાપો કરવો ફાકટ છે. સર ભાંડારકર દલીલ કરે છે કે પારસી હખામની સઘતનતનો સીકંદરને હાથે ઇસવીસન પૂર્વે ૩૩૩માં અંત આવ્યા બાદ, પારસીઓ મિથ્રપૂજ (સૂર્યપૂજ) નો શેગામ લઇને અનેક દિશાઓમાં વિખરાઇ ગયા. ઇસવીસન પૂર્વે બે સદીઓ ઉપર રોમમાં પણ મિથ્રપૂજ પ્રચલિત હતી; તો સર ભાંડારકરના મત મુજબ બનવાજોગ છે કે લગભગ એ જ સમયમાં કેટલાક પારસીઓ સૂર્યપૂજનો સંદેશ લઇને હિન્દમાં પણ આવ્યા હોય. એક જુદી જ દલીલને આધારે મહાઈ પોતાનું મત નત્રતાપૂર્વક દર્શાવવાની રજા લઈ હું. ઇસવીસન પૂર્વે ૩૨૩ માં સીકંદર યુઝર પામ્યો ત્યારથી તે ઇસવીસન ૨૨૬ માં સાસાની વંશનો સ્થાપક અર્દશીર બાબકાન ધરાનના તખ્ત ઉપર આવ્યો ત્યાં સુધી અમારો ધર્મ ધરાનમાં એક રાષ્ટ્ર-ધર્મ (State religion) રહી ચક્રો નહિ. અમારો ધર્મ કાંઈક વીસરાવા લાગ્યો અને કેટલેક દરજ્જે તેમાં અનિષ્ટ તરવો દાખલ થયા માંડ્યાં. પણ ઇસવીસન ૨૨૬ માં અર્દશીર બાબકાન ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે પારસી ધર્મમાં નવજીવન સ્ફુરવા લાગ્યું. ગામેગામથી દસ્તુર મોખેદો પોતાની પવિત્ર કેતાબો લઇને બેગા થયા, અને ઝરથુસ્ત્રી ધર્મ નવે જન્મે જીવવા લાગ્યો, અને એનું નવીન

સ્વરૂપ ધરાયું. લોકોમાં અવનવો ધાર્મિક ઉત્સાહ સજીવન થયો અને જનવાનગે લાગે છે કે પોતાના ધર્મનો સંદેશો લઈને કેટલાક પારસીઓ એ સમયમાં હિન્દ આવવા નીકળી પડ્યા હોય. વળી સર ભાંડારકર ખીજી પણ એક દલીલ રજૂ કરે છે. ઇડોસ્ટ્રીયલ રાખાનો અને કુશન જાતનો કનિસ્ક નામનો બૌદ્ધ મતવાદી એક મહાન રાજા હિન્દની ઉત્તરે રાજ્ય કરી ગયો હતો અને એની રાજ્યધાની પેશાવર હતી. તે ક્યા સમયમાં થઈ ગયો તે વિશે મતભેદ છે, પણ ધણાખરા વિદ્વાનોના મત મુજબ તે ઇસવીસન પહેલી કે ખીજી સદીમાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ. તેના વખતના સિક્કાઓ મોજુદ છે જે જોતાં તેની ઉપર “મિહિર” ની આકૃતિ નજરે પડે છે. આ “મિહિર” તે શરસી શબ્દ મહેર છે અને તે અવસ્થાના ‘મિશ્ર’ (અથવા સંસ્કૃત ‘મિત્ર’) શબ્દ ઉપરથી આવ્યો છે, અને એનો અર્થ સૂર્ય થાય છે. તો આ ઉપરથી જણાય છે કે એ બૌદ્ધ મતવાદી રાજાના રાજ્યમાં પણ કાંઈક ઝરથુસ્ત્રી ધર્મની કે રીતરિવાજની અસર થયેલી હોવી જોઈએ. એ રીતે જોતાં પણ જે મગ બ્રાહ્મણો ઇરાનથી હિન્દ આવ્યા તે ઇમિની પહેલી કે ખીજી સદીમાં આવ્યા હોવા જોઈએ.

મગ બ્રાહ્મણોની અસર હિન્દમાં કાંઈ રહેવા પામી છે કે કેમ તે બાબત ઉપર આપણે હવે આવીએ. મિ. કે. એન. સીતારામ નામના ગૃહસ્થે “ધી કે. આર. કામા. ઓરી-ઝેન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ જરનલ”માં “ઇરાનીયન ઇન્ફ્લુઅન્સ ઓન ઇન્ડીઅન કલ્ચર” નામનો બહુ વિદ્વાનરસો નિબંધ લખેલો છે તેમાં તે જણાવે છે કે ઇસવી છઠી સદીમાં મગ બ્રાહ્મણોની અસર હિન્દમાં બહુ હતી, અને ઇરાની તરીકત પ્રમાણેની સૂર્યપૂજા પૂર-જ્ઞેશથી આવતી હતી. મિ. સીતારામ માને છે કે શ્રી હર્ષવર્ધન (૬૦૬-૬૪૮) તેમના પિતા પ્રભાકરવર્ધન, તેમના પિતા આદિત્યવર્ધન અને તેમના પિતા રાજ્યવર્ધન એ સૌ પરમાદિત્યમકતો અને મગ બ્રાહ્મણોના જ વંશજો હતા. પ્રભાકર અને આદિત્ય નામો પણ સૂર્યનાં જ છે એ વાત પણ અર્થસૂચક ગણાવી જોઈએ. વળી વરાહમિહિર તે રાજા વિક્રમની દરબારનાં નવરત્નોમાંનો એક વિદ્વાન ગણાતો. તે ભૂગોળ અને ખગોળવિદ્યામાં નિપુણ હતા, અને ૫૮૭ માં તે ગુઝર પામ્યો. મિ. સીતારામના મત પ્રમાણે એ વરાહમિહિર પણ એક મગ બ્રાહ્મણ હતા અને પોતાનાં પુસ્તકોમાં તેણે પોતાના મગ બ્રાહ્મણ પૂર્વજો માટે ઇશારા કર્યા છે. એના પિતાનું નામ આદિત્યદાસ હતું. વરાહમિહિરે ‘બૃહત્સંહિતા’ નામનું પુસ્તક લખીને તે સૂર્યનારાયણને અર્પણ કર્યું હતું. આ ઉપરથી પણ તેને મગ બ્રાહ્મણો જોડે નિસંજાત હતી એમ સિ. સીતારામ અનુમાન કરે છે. હિન્દમાં અનેક નાની જાતો આવીને હિન્દુઓમાં ભળી ગઈ હતી, અને તવારીખની મદદ વિના તેમનું નામનિશાન પણ આજે આપણને જડે નહિ. તેમ મગ બ્રાહ્મણોની નાની સંખ્યા આવી, જેમ સરિતા સાગરમાં મળી જાય છે તેમ, હિન્દુથી મહાસાગરમાં મળી જઈ તેના અસ્તિત્વનો લોપ થઈ ગયો હતો.

આ પછી હિંદુ અને પારસીઓનો સંબંધ મહાજળવાન અને પરાક્રમી બહેરામચુર રાજાની કેટલીક દંતકથામાંથી મળે છે. આ સાસાની વંશના રાજાએ ઇ. સ. ૪૨૦ થી ૪૪૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. તે મહાકાય અને ધનુર્વિદ્યામાં અતિ કુશળ હતા. ખાસ કરીને સિંહ અને ગુરખર (જંગલી ગધેડા) ના શિકારનો શોખીન હોવાને લીધે જ તેનું નામ “બહેરામચુર” પડ્યું. ફિરદૌસી કહે છે કે:—

“ શિકારના નખાશદ બજુઝ, શીર ઓ ગુર
અઝાનરાશ ખાનદન્દ બહેરામચુર ”

ધાને, સિંહ અને ગુર સિવાય એનો ખીજો શિકાર જ નહોતો, માટે જ તેનું નામ બહેરામચુર પડ્યું. અહીં જણાવવાની જરૂર છે કે એક રાત્રને ગધેડાનો ઇત્કાળ આપ્યો છે તે તિરસ્કારથી નહિ પણ તે રાત્રનું બળ જોતાં માનાર્થે આપ્યો છે. દાખલા તરીકે ઓમૈયા વંશનો છેલ્લો અરબ બલીફ મેરવાન ખીજો, જે ઝાંખની લડાઇ પછી ૭૫૦ માં કતલ થયો, તેનું પણ અંગબળ અને કામ કરવાની શક્તિ જોતાં તેને “ હમાર ” અથવા ગધેડાનું ઉપનામ મળ્યું હતું. બહેરામચુર એક ધરાની એલચીના વેશમાં હિન્દમાં આવી કોનોજના રાજા સંગલના દરબારમાં ગયો. તેનું બ્યાન ફિરદૌસીના સાહનામામાં કરવામાં આવ્યું છે. તેનાં અદ્ભુત પરાક્રમે જોઇને રાજા સંગલને ભય થયો કે એક સાધારણ એલચી જો આવો જમરો હોય તો ધરાનનો રાજા બહેરામચુર તો કેવો હશે ! બહેરામચુર ઉપર સખીતુદ નામની રાત્રની કુંવરી મોહિત થઇ અને છુપાછુપ તેમનું લગ્ન થયું. આ સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલો વંશ તે ગર્દભીલા રજપુતોનો વંશ કહેવાય છે. બહેરામનું ઉપનામ પણ ગુર અથવા ગધેડો હતું, અને ગર્દભીલા રાજા પણ ગર્દભ અથવા ગધેડા ઉપરથી આવ્યો છે, અને આ બન્ને વાત અંધએસતી લાગે છે. પણ આ માત્ર દંતકથા છે, એને તવારીખનો વિશ્વાસપાત્ર ટેકો હોય એવું મહારા વાંચવામાં આવ્યું નથી.

હવે સાસાની વંશના સૌથી મહાન અને મશહૂર રાજા નૌશીરવાન, જેને માટે માત્ર ધરાને જ નહિ પરંતુ આખા એશિયાએ મગર રહેલું જોઇએ તેની તરફ નજર નાંખીએ. તેણે ૫૩૧ થી ૫૭૯ સુધી રાજ્ય કર્યું અને એના અદ્ભુત ઇનસાફને લીધે તે નૌશીરવાન આદેલના નામથી ઓળખાય છે. રજપુતોની ઉત્પત્તિ લગભગ ૬૦૦ ની સાલથી કેટલાકે ગણે છે. કરનલ ટૉડના “ રાજસ્થાન ”માં એક દંતકથા લખેલી છે કે રજપુતોના મૂળ સ્થાપક બાપારાવળ શહેનશાહ નૌશીરવાનની પુત્રી જોડે પરણ્યા હતા. એમ કહેવાય છે કે એક દિવસ બાપારાવળ કેટલીક કન્યાઓ જોડે રાસ રમ્યા. તે દરમિયાન રમતના જ આવેશમાં એ છોડીઓ જોડે અમરથી ખોટી લગ્ન ક્રિયા કરવાનું તેમને મન થઇ આવ્યું. પછીથી માલુમ પડ્યું કે એ ક્રિયા તો ખોટી નહિ પણ ખરી થઇ ગઇ હતી, એટલે બાપારાવળને એ રમત મોંઘી પડી ગઇ, અને તેમને હંદગીલર અનેક પત્નીઓનો બોલો ઉઠાવવો પડ્યો હતો, અને તેમના દ્વારા તે અનેક રજપુત કુળોના પિતા થયા હતા. વળી એમ પણ મનાય છે કે બાપારાવળ ધરાન પણ ગયા હતા. આટલી વિગતથી કદાચ આપણે એમ માની શકીએ કે એમની એક પત્ની તે નૌશીરવાનની પુત્રી પણ હોય. પણ ખુદ કરનલ ટૉડ પોતે જ બાપારાવળની જન્મતિથિ ૭૧૨ આપે છે જ્યારે મિ. ગૌરીશંકર ઓઝા એમના “ રજપુતાના કા ઇતિહાસ ”માં ૭૧૨ થી પણ દૂર એ તારીખ મૂકે છે; એટલે તારીખોનો મેળ નહિ થવાથી આ દંતકથા તુરત ભાગી પડે છે, કેમકે ૭૧૨ માં જન્મેલો પુરુષ ૫૭૯ માં ચુકર પામેલા શહેનશાહની પુત્રી સાથે પરણે એ અિવકલ અસંભવિત લાગે છે. કદાચ ધરાની રાજ્યનો નાશ થયા બાદ એક ધરાની રાજકુંવરી જોડે બાપારાવળ પરણ્યા હોય, પણ આવા આવા તર્કોને ઇતિહાસનું નામ આપવું યોગ્ય ગણાય નહિ.

પુલકેશી બીજો નામનો એક મહાપરાક્રમી રાજા આ સમય પછી દક્ષિણ દિન્દિમાં રાજ્ય કરતો હતો. હર્ષવર્ધને જેમ બીજા રાજાઓ ઉપર જીત મેળવી હતી તેમ તે પુલકેશી બીજા ઉપર જીત મેળવી શક્યો ન હતો. ધરાન તરફથી એક એલચી ખાતું પુલકેશી બીજા ઉપર આવ્યું હતું, અને તેનો ચિતાર અજંટાની ગુફાઓમાં કેતરી કાઢવામાં આવ્યો છે. તે કેતરેશી આકૃતિઓએ પહેરેલા પોશાક ઉપરથી તે સાસાની ધરાનીઓની હોય એમ માનવાને કારણ રહે છે.

નૌશીરવાનનો પૌત્ર ખુસરૂ પરવીઝ પોતાની જાહોજલાલી અને મોજશોખ માટે જાણીતો છે. શીરીન નામની સ્વરૂપવાન બાતુ, જે ધરાનાં સુંદરી સંઘમાં સર્વશ્રેષ્ઠ હતી, તેણીની જોડેના એના ધરુકની પ્રેમકથા નીઝામી ગનજવી નામનો ફારસી શાયર દિલપસંદ કાવ્યમાં ગાઢ ગયો છે. ખુસરૂ શીરીનનો પ્રેમકિસ્સો તે લયલા મજનુન કે જહાંગીર નુરજહાનને બુલાવે તેવો હતો. આશ્ચર્યકારક તો એ છે કે ખુસરૂ શીરીનનો પ્રેમ દર્શાવતું એક ગિત અજંટાની ગુફામાં કેતરી કાઢેલું જોવામાં આવે છે. વળા એ જ રંગીલા રાજવી ખુસરૂ પરવીઝના અમલ દરમ્યાન દિન્દિમાંથી ધણાએક ગવૈયાઓ અને ગાનારીઓ ધરાન જઈ વરમાં હતાં.

નૌશીરવાનના સમયમાં ધરાનીઓની સાહિત્યસંબંધી નિસખત દિન્દિ સાથે કેવી હતી તે હવે જોઈએ. નૌશીરવાને ખરજુ નામના એક ધરાની વિદ્વાનને નવું જીવન લાવે એવો એક ચમત્કારિક સંજીવની રોપો લાવવા દિન્દિ મોકલ્યો. દિન્દિમાં સપ્તમે ફરવા છતાં તે રોપો ન જડવાથી તે નિરાશ થયો. તેટલામાં એક દિન્દિ પંડિતે “દિતોપદેશ” ગ્રંથમાં “પંચતંત્ર”ને નામે જોળખાતી મશહૂર ચોપડી ખરજુને આપીને કહ્યું કે નવું જીવન આપનાર પાત્રો તે તો આત્મોન્નતિ કરનારે જાન જ છે. અદૃષ્ટ રહેલા ઇંદ્રજીતના કાલિલ બાણથી સુર્જિત યર્ધ મરણ કાઢે પડેલા લક્ષ્મણને ઉગારવા સાઈ સંજીવની લાવવા હતુમાનજી ઉપડ્યા હતા, અને એ ચમત્કારિક પાત્રો તો નદિ પશુ પર્વત જ ઉપાડી લાવ્યા હતા, તેમ સંજીવનીની શોધમાં નીકળેલો ખરજુ રોપાની ડાંખળા નદિ પશુ આખું જાનરક્ષ જ પેચી ગયો. નૌશીરવાનના દુકમથી એ પુસ્તકનો તરજુમો સંસ્કૃત ઉપરથી પહેલ્વીમાં થયો. ધરાની સોદનશાહત તારાજ થયા બાદ ધરલામમાં વટલી ગયલા અબદુલ્લા મંખન અલ મુકદ્દરે નામના ઝરયોરતીએ તેનું અરબીમાં બાબાંતર કર્યું, અને છેવટે મૌલાના કાશરીએ “અનવારે સોદેહી”ના નામથી અરબીમાંથી ફારસીમાં તેનો તરજુમો કર્યો. એ જગજાણીતી કેતાબ, જેમાં ઇસ્લામની નીતિકથાઓ જેવી અનેક વાર્તાઓનો ભંડાર છે, તે “કલીલે આ દમને”ના નામથી પણ જોળખાય છે અને એ સઘળાનું મૂળ સંસ્કૃતમાં લખાયેલ “દિતોપદેશ” છે.

નૌશીરવાનના રાજ્યઅમલમાં બનેલો એક બીજો બનાવ નોંધવાજોગ છે. પહેલ્વી સાહિત્યમાં “ચત્રંગ નામક” (શેત્રંગનામું) નામનું એક પુસ્તક છે જેમાં શેત્રંગ (chess)ની રમત થી રીતે દિન્દિમાં નીકળી તેનું ખ્યાન છે. એમ કહેવાય છે કે નૌશીરવાનને ખંડણી ભરતા એક દિન્દિ રાજાના મુદ્દકમાં આ રમત શોધાઈ હતી. તે રાજાએ એક પંડિત જોડે ખંડણી ભેગી આ રમત પણ ધરાની દરબારમાં મોકલી અને એ રમતનું ચુંચણું ઉઠેલવા સંજો આપ્તિન કર્યું. સૌ કોઈ દારી બેસા પણ જુઝરજમદેર નામનો વડો વઝીર, જે પોતાના જુદિજગ માટે મશહૂર હતો, તેણે એ રમત શોધી કાઢી, અને જે

પંડિત તે રમત લાગ્યો હતો અને તે રમત રમવામાં પ્રવીણ હતો, તેની જોડે ત્રણ દાવ રમી તેને ત્રણ દાવમાં મદાત કર્યો. પછી બુઝરજમહેરે એક “ નર્દ ” જેને ઇંગ્રેજમાં backgammon કહે છે તે નામની રમત શોધી કાઢી. તે લઈ પોતે હિન્દ ગયો પણ કોઈપણ હિન્દીવાન એ રમત ઉડેલવાને શક્તિમાન નીકળ્યો નહિ.

પણ હવે ધરાની પારસીઓ અને હિન્દુઓના સંબંધનો ઓચિંતો અંત આવવા પામે છે. ધરાનું રાજ્ય અરબોને હાથે ફના થાય છે, અને પારસીઓના શાનો શૌકત,^૧ જાહેદિશમત,^૨ મુલ્કો મિલ્લત,^૩ માલો દૌલત^૪ કિસ્મતની અદેખી આંખે જાણે જોવાઈ શકાયો ન હોય તેમ ધરાની સલ્તનતની રંગીલી રંગભૂમિ ઉપર આકૃતરૂપી અંધકારનો સિયાહ પરદો પડે છે. ૧૪૧માં થયેલા નેહામંદના ખુનખાર જંગ પછીથી દસ વર્ષના અરસામાં, જે જંગલી અરબોની સાથે ધરાનીઓ દશ સુધી મયદાનમાં યંત્રે મેળવીને જીતવાની પરવા પણ કરતા નહતા, તે જ અરબોને હાથે ધરાની તાજેતખત અને દીનોખમાનનું સત્યાનાશ વળી ગયું. શાએર મોગઝઝી એક ઠેકાણે કહે છે તેમ:—

“ જાહ કે શુદ આન દિલસિતાન બા ફુસ્તાન દર બુસ્તાન
શુદ યુગો રબેદ રા મકાન, હમ શુમો કિરગિસ રા વાતન ”

[જે બાગ્યગીયામાં સુંદર સ્ત્રીઓ પોતાના પ્રેમીઓ જોડે આનંદમાં દિલ બેદલાવતી હતી, તે પુલવાડીમાં આજે વર અને શિયાળવાં લટકે છે, તે મહેલોનાં ખંડિયેરો ઉપર ઘુવડો અને ગીધોએ પોતાનું ઘર કર્યું છે.]

હઝરત મહોમ્મદ સાહેબ ૫૬૯માં જન્મ પામ્યા અને ૬૩૨ની સાલમાં તેમણે મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કર્યું. દંતકથા એવી છે કે એમના જન્મ વખતે જ કેટલાક અર્થસૂચક ચમત્કારો થયા હતા જે ઉપરથી જણાતું કે ધરાન દેશના દલાડા હવે ગણાઈ ચુક્યા હતા. પયગમ્બર સાહેબનું જીવનચરિત્ર લખનાર વૉશિંગટન ઇરવિંગ નામનો જાણીતો અમેરીકન લેખક દંતકથા વર્ણવે છે, કે એક રાતે જગતનાં તમામ મંદિરોમાંની મૂર્તિઓ ઉઘે મસ્તકે ઝમીન ઉપર પડી; તેજ રાતે અયો ઝરયુરનેનો અગ્નિ જે સૈકાઓથી ધરાનમાં જાળતો હતો તે એકાએક છુટાઈ ગયો; તે જ રાતે નૌશીરવાનના મહેલના કંચુરા ઓચિંતો લાગીને ઝમીનદોરત થયા; તે જ રાતે ધરાનના દરતુરાન દરતુરને એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે એક અરબી ઉટ્ટે એક ધરાની ઘોડા ઉપર જીત મેળવી; તે જ રાત પુરી થયા બાદ અરબ દેશમાં મક્કાની પવિત્ર ભૂમિમાં રખીલિલ અવ્વલની હતી તારીખને સોમવારે ઇસવી સન ૫૬૯ના એપ્રિલ મહિનામાં કુરેશ ખાનદાનના અબ્દુલ્લાનાં પત્ની બાનુ અમીનાને પેટે હઝરત મહોમ્મદ નામના એક મહાન પયગમ્બરનો જન્મ થયો. તેમણે અરબ જેવી અજાણ અને બેમી પ્રગમમાં અવનવો જુસ્સો અને ઐક્યજળ રેડ્યાં. તેમના સ્વર્ગવાસ પછીના દસ વર્ષની અંદર અરબોના પગ તળે ધરાનની સરઝમીન રોળાઈ ગઈ, અને અઘાપિ પર્વત કેાઠ પણ પરાજયને પ્રસંગે જેટલું લોહી ના પીધું હોય તેટલું ઇસ્લામની શમશીરના પ્રતાપથી પીને ધરાનની ધરતી તર થઈ ગઈ. ઇસ્લામનું ચિહ્ન ઊગતા બીજના ચંદ્રનું છે, જ્યારે ઝરયુસ્તી ધર્મનું નિશાન સૂર્યનું છે. અનુલવસિદ્ધ વાત છે કે જ્યારે પણ બીજના ચંદ્રનાં આકાશમાં દર્શન થાય ત્યારે સૂર્ય તો

અદૃશ્ય થયેલો જ હોય; તેમ જ્યારે ઇસ્લામી ચંદ્રનો પ્રાદુર્ભાવ થયો ત્યારે અમારા ધર્મનો આક્રાંત્ય ઇરાનની દૃષ્ટિમર્યાદા પાછળ મ્હોં છુપાવી અસ્ત પામ્યો. પણ વિજયી અરબોને તે સમયે જ્યાં પશુ ન હશે કે ઇરાન સરઝમીનમાં અસ્ત પામેલા તે સૂર્યનો ઉદય દિન્દુસ્તાનના કિનારા ઉપરથી તે માલેકની ફરજો કરમથી^૫ ફરી થવા પામશે.

પારસીઓનો છેલ્લો બાદશાહ યઝ્દજર્દ શહેરવાર ૬૫૧માં એક નીચ તોખમના પારસી લોટ દળનારને હાથે કતલ પામ્યો. તે બાદશાહને પાંચ ફરઝદો હતો—પુત્રોમાં શીરાઝ અને બહેરામ; પુત્રીઓમાં શહેરઆનુ, મહેરઆનુ અને મદાઆનુ. મુસીબતોથી હેરાન થયેલો રાજકુમાર શીરાઝ ચીન ભણી નાહો. પણ એની અનેક કાકલુદીઓ છતાં ચીનના શહેનશાહે એને મનમાનતી લરકરની મદદ આપી નહિ. ચીનમાં શીરાઝે એકાદ બે અગ્નિમંદિરા બાંધેલાં કહેવાય છે. ચીનની તવારીખમાં એને પીલુસસેદ નામથી ઓળખવામાં આવ્યો છે. એનું શરીર ચીનમાં હોવા છતાં એનું દિલ ઇરાનમાં ભગતું હતું. છેવટે કાંઈ પણ મદદ મળી ન શકવાથી, સ્વદેશને પાછું છતી લેવાની હેંશને પોતાની છાતીમાં જ સમાવી દઈ, તે કમનસીબ શાહઝાદો શીરાઝ પરાઈ ભૂમિમાં ભગ્ન હૃદયે મરણને શરણુ થયો. તેનો ભાઈ બહેરામ તુરકસ્તાન ભણી નાહો. તેનું શું થયું તે નક્કી જણાયું નથી, પણ એમ ધારવામાં આવે છે કે તે ઇસ્લામ ધર્મમાં વટલી ગયો અને તેના વંશજો તુર્ક લોકોમાં ભળી ગયા. રાજકુમારી શહેરઆનુ પથગમ્બર મહોમ્મદ સાહેબના પૌત્ર હમામ હુસેનના જોવામાં આવી અને તેમણે તેની જોડે ભગ્ન કર્યું. ઇસ્લામના ઇતિહાસમાં તે “શાહેઝનાનખીથી શહેરઆનુ” ના ઇસ્કાળથી ઓળખાય છે. હમામ હુસેન સાથના ભગ્નથી જે ઔશાદ પેદા થઈ તે હાલના સૈયદો કહેવાય છે.

શાહઝાદો મહેરઆનુ બહુ સ્વરૂપવાન હતો. અરબોથી નાસતાં અને જંગલોમાં ભટકતાં તે નીસોસ થઈ ગઈ, તેટલામાં એક અરબના જોવામાં તે આવવાથી તે તેણીની પૃઠે દોડ્યો. મહેરઆનુ તેનાથી છુપાતી ભરાતી એક ખેડુતને ત્યાં આવી પાણી પીવાની ઇચ્છા ખતાવી. પાણી ન હોવાથી ખેડુત ગાયનું દૂધ દોહવા બેઠો. વાસણ દૂધથી ભરાતાં જ ગાયે લાત મારી તે ઊંધું વાળી નાખ્યું. તરસથી તે શાહઝાદોનો જીવ બેતાપ મારી ગયો હતો તેટલામાં દૂરથી પેલા જ આરબને દોડતો આવતો જોઈ ગિરદેશીથી ઘેરાઈ ગયેલી તે કમનસીબ આનુ પોતાનો જીવ લખને નાહી. જ્યારે માલુમ પડ્યું કે દવસનો અગ્નિથી જળતા તે દયવાનના પંજમાંથી પોતાની પાકદામનને બચાવવાનો બીજો રસ્તો ન હતો, ત્યારે સર્વશક્તિમાન અદુરમઝદને યાદ કરી પોતાનું શીયળ સાચવવા તેની ખરા દિલથી પ્રાર્થના કરી. તેની બંદગીનો વ્તણે જવાબ મળતો હોય તેમ તેની સામેનો પર્વત વચમાંથી ફાટી ગયો, અને જેમ સીતાદેવી ધરતીમાં સમાઈ ગયાં તેમ તે ઇરાની સતી પદાડના પેટમાં અલોપ થઈ ગઈ. તે જગ્યાએ દિન્દના પારસીઓએ ૧૯મી સદીમાં પૈસા મોકલાવી એક મુંદર દુવારો બંધાવ્યો છે, અને દર વર્ષે બેદમન મદિનાના આશતાદ રોજ તે દામે જરન (ધાર્મિક ઉત્સવ) કરીને તે પવિત્ર આનુની યાદમાં બંદગી કરવામાં આવે છે.

આ સથળાં ફરઝદો જોડે દિન્દુઓને કાંઈપણ નિસખત નથી, પણ એક મદાઆનુ નામની શાહઝાદી કેટલાક ઇરાની સીપાહીઓની સાથે સ્વદેશ છોડીને દિન્દ ભણી નાસી

આવી. અશુભરૂઝ પોતાની “ આઘને અકબરી ” નામની મશહૂર કેતાબમાં દંતકથા લખે છે કે એ શાહઝાદીએ એક રજપૂત રાજકુમાર જેડે લગ્ન કર્યું, અને એમનાથી જે વંશ ઉત્પન્ન થયો તે રજપુતોમાં સૌથી શૂરવીર અને નામીયો ઉદેપુરના શિશોદિયાઓનો વંશ છે. અમૂલ્ય જવાહરોથી ભરેલી એક દાખીનો ન્યારે નાશ થાય છે ત્યારે તેમાંનાં એકાદ બે કિંમતી મોતીઓ કેઈ રાજવીને હાથ જઈ ચઢકતાં તે તેના મુગટમાં વિરાજે છે; તે પ્રમાણે પારસીઓનું બાદશાહી કુટુંબ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું, પણ અહીંતહીં જોડેલાં તેનાં લોહીનાં ટીપામાંથી સૈયદ અને શિશોદિયાના ઉમરાવી વંશો ઉત્પન્ન થયા.

હવે પારસીઓ ધરાન છોડી હિન્દ આવ્યા તે બાબત હાથ ધરીએ. છેક નૌશીરવાનના વખતથી જ નળુમીઓ એવી ભવિષ્યવાણી ભાખતા કે ધરાની તાબેતપ્ત એક સદીની અંદર ફેંકના થશે. તે વખતથી જ કેટલાક ધર્મિષ્ઠ પારસીઓ તેમનાં ધર્મપુસ્તકો લઈને ખોરાસાનની પહાડી જગ્યાઓમાં જઈને ભરાઈ રહ્યા. ધરાન તો વડી મુજબ પડ્યું; પણ અરબોને વર્ષો સુધી તે પહાડી જગ્યાઓમાં જવાનું સૂઝ્યું નહિ. પણ છેવટે ન્યારે તેઓએ ત્યાં પણ પોતાનાં કદમ લંબાવ્યાં, ત્યારે પારસીઓએ ત્યાંથી નાસી છુટી હોરમઝના બંદરમાં આવી આશરો લીધો. ત્યાં વીશ વર્ષ ગાળ્યા પછી તે ઠેકાણે પણ માલુમ પડ્યું કે અરબોના હાથથી એઓ સલામત રહી શકશે નહિ. આખરે એક વૃદ્ધ દસ્તુરે નળુમ જેમને જણાવ્યું કે હિન્દ સિવાય પારસીઓ માટે બીજી કોઈપણ જગ્યા અનુકૂળ હતી નહિ. અરબોના રાજ્ય અમલથી અત્યંત ત્રાસ પામી આખરે આ પારસી આઘ યાત્રાળુઓ (Pilgrim Fathers)એ પોતાના પ્રિય માંદરવતનને છેલ્લી સલામ કરી હિન્દના કિનારા તરફ ચાલુ મૂક્યું. હિન્દમાં આવી દીવ બંદરે તેમણે મુકામ કર્યો. પરંતુ ૨૦ વર્ષ બાદ તે તેમને માફક નહિ આવવાથી પાછા સમુદ્રખોળે ઉછળતા થયા. પણ આ વખતે વરુણદેવની અકૃપાને લીધે તેમને એક ભારે તોફાન નડ્યું; અને એમને લાગ્યું કે થોડાક વખતમાં આખો કાફલો સાગરને તળિયે જઈ બેસશે. પારસીઓએ તે પ્રસંગે ક્ષતેહના કિરસ્તા બહેરામને યાદ કરી તેની બંદગી કરી પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જે આ તોફાનમાંથી તેઓ બચી જવા પામે તો એક ખાસ અગ્નિમંદિર સ્થાપી તેનું નામ “ આર્તશ બહેરામ ” અથવા બહેરામનો અગ્નિ એવું રાખશે. ઇશ્વરકૃપાથી તોફાન શાંત થયું અને પારસીઓનું વહાણ સંગળ બંદરે આવી જોડું રહ્યું. આ રીતે આખરે પુત્રી માતાને અને સરિતા સાગરને આવી મળી, અને ઇસુખ્રીસ્તના જન્મની સૈકાઓ પહેલાં એશિયા માધનરમાં વસતા આર્યો વચ્ચે ધર્મિક મતભેદને લીધે જે બે શાખાઓ જુદી પડી હતી તે છેવટે એક દેશમાં આવીને મળી. કદ સાલમાં પારસીઓ હિન્દ આવી વસ્યા તે સંબંધી ત્રીજા મતભેદ છે. ૧૬૦૦ની સાલમાં નવસારીવાળા મેબેદ બેદમન કેકાબાદ બિન હોરમઝદવાર સંગળાએ “ કિરસે સંગન ” નામનું પુસ્તક ફારસી કાવ્યમાં લખ્યું હતું. તેમાં જણાવ્યા મુજબ પારસીઓ હિન્દને કિનારે ૭૧૬ માં આવી હાનયા. આ તારીખ ખ્રેસ્તી લાગે છે અને પારસી અબ્યાસીઓ હમણાં એ તારીખ ૭૬૦ થી ૭૬૬ સુધી મૂકે છે.

સંગળ બંદરે આવ્યા બાદ પારસીઓએ શું કર્યું તેની વિગત “ કિરસે સંગન ” માં આપવામાં આવી છે. કમનસીબે તેને તપારીખનો ટેકો નથી, માટે એ પણ દંતકથા તરીકે જ ગણાવી શકાય. “ કિરસે સંગન ” માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સંગળુનો રાજપતિ ગદવરાણા કરીને હતો, અને એક પરદેશી અને લગામક જાન પોતાના ન્હાના શુભ્યમાં આવી વસે

તે તેણે કુદરતી રીતે જ નાપસંદ કર્યું. ખુદ્દેખુદ્દો નાનો જવાન નદિ પાકવતાં રાત્રીએ એક જાણીજાણી ભરેલો દૂધનો ઘડો પારસીઓ ઉપર મોકલાવ્યો. એનો અર્થ એવો હતો કે જેમ તે ઘડામાં વધુ દૂધ રેડી શકાય એમ નહતું તે જ પ્રમાણે સંગળના ન્હાના રાત્રીમાં પરદેશીઓ માટે જગ્યા જ નહોતી. પારસીઓના તે વખતના ધર્મશુર દસ્તુર નૈયોસંગધવલ નામે હતા. (જે કે આ નામ સંબંધી પણ પુષ્ટગ મતભેદ છે.) બીજા મ્હોં એતા બિચા રહ્યા છે તેટલામાં તે દાનેશમંદ દસ્તુરજી મામલો ચેતી ગયા, અને ઝટ પોતાની આંગળીઓથી વોંટી કાઢી તે દૂધના ઘડામાં નાખી. એક બીજા વર્ષનું પ્રમાણે દસ્તુર ધવલે તેમાં થોડીક સાકર નાખી ઘડો પાછો મોકલાવ્યો. એનો અર્થ એવો થાય કે જેમ સાકર અને દૂધ એક બીજામાં ભળાને સંપર્થી રહી શકે છે તેમ પારસીઓ દિન્દુઓ જેડે રહેશે. જનદવરાણા આ ચતુરાઈ જેમજાણુ ખુશ થયા, અને પારસીઓને પોતાના દરબારમાં આવવાનું આમંત્રણ કર્યું. ત્યાં હાજર થતાં તે વખતના પારસીઓનાં લગાયક શરીર અને તેમની ખાનદાની જેમ તે ભલો દિન્દુ રાત્રી અને તેના દરબારીઓ આશ્ચર્યચકિત થયા. ધર્મ અને રીતરિવાજ વગેરેના સવાલો પૂછનાં દસ્તુર ધવલે તેનો ૧૬ સંસ્કૃત શ્લોકોમાં* જવાબ દીધો, પરંતુ એ શ્લોકોમાં અમારા ધર્મની મદત્તા દર્શાવવાને બદલે દિન્દુ અને પારસી ધર્મોમાં અને રીતરિવાજમાં સામ્ય કેટલું છે તે બતાવી આપી રાત્રીનું દિલ જીતી લેવાનું કદાપણ દસ્તુરજીએ વાપર્યું. એ શ્લોકમાંના કેટલાકની છેવટની પંક્તિ આ છે:—

“ મૌરા ધીરા: સુયોરા વહુચલનિલયાસ્તે ઘયં પારસીકા: ।

પારસીઓને પોતાના રાત્રીમાં રહેવાની પરવાનગી આપતાં તેમની જેડે કેટલાક કોલકરાર કરવામાં આવ્યા હતા. સૌથી પહેલી અને અગત્યની શરત એ હતી કે પારસીઓએ તુરંત પોતાનાં શસ્ત્રો છોડી દેવાં. ત્યારથી તે આજ સુધી અમારી કેમનું લગાયક ખમીર નષ્ટ થઈ ગયું અને પારસીઓ ખરેખર એક વેપારી પ્રજા (nation of shopkeepers) બની ગયા. બીજી શરતો એ કરવામાં આવી કે પારસી સ્ત્રીપુરુષોએ પોતાનો પોષાક અને લાપા તજ દઈ દિન્દુ પોષાક અને લાપા ગ્રહણ કરવાં. વળી પારસી લક્ષ્મી ક્રિયા સવારે નદિ પણ માંગે કરવાનું નક્કી થયું, અને તે ક્રિયામાં સંસ્કૃત આશીર્વાદ પડવાનો દસ્તુરોએ ફરાવ કર્યો. દિન્દુલાઈઓની લાગણીને માન આપી ગોવધ નદિ કરેલો એ પણ પારસીઓને ઉચિત લાગ્યું. છેવટે પારસીઓએ સોમંદ લીધા કે:—“ અમે દિન્દુસ્તાન રા યાર બાશીમ ”—યાને, અમે તમામ દિન્દુસ્તાનના મિત્રો થઈ રહીશું. અમારા વડવાઓએ આપેલું આ વચન અમે ૧૨૦૦ વર્ષ દરમિયાન પાળી શક્યા છીએ કે કેમ; પારસીઓએ દિન્દુમાં દરેક હીલચાલને મોખરે રહી કામ (pioneering work) કર્યું છે કે નહિ, શ્લોકોમાં અને પરકેમને લાભાર્યે અમે સખાવનનો દસ્ત લંબાવ્યો છે કે કેમ, રાજકીય, મામાનિક, ઔદ્યોગિક અને અનેક બીજી દિશાઓમાં આગળ પડતો લાભ લીધો છે કે કેમ—વગેરે સવાલો ઉપર મત આપવું એ એક પારસી લેખક માટે ગેરમુતાસેજ થઈ પડે, માટે એ જાગત ઉપર અગિપ્રાય કુચ્ચારવાનું કાર્ય હું મારા સુન અને નિષ્પક્ષપાતી વાંચક વર્ગની મુનસફી ઉપર જ છોડું છું. એ માયાજી અને નેક દિલના રાજપતિ રાખા જનદવરો ઉપકાર પારસીઓ કરે ભવે વાળી શકશે ? દિન્દુઓને ઠેકાણે મોઢ બીજી નિષ્કૂર અને અસહિષ્ણુ પ્રજાને આંગણે જઈ બિચા હોત નો ખુદમ ખમી ખમીને

હમણાં સુધીમાં પારસીઓનું નામનિશાન નાણુદ યદ્ય ગયું હોત. હિન્દના પારસીઓની હસ્તી હિન્દુભાષાઓને આભારી છે, અને ન્યાં સુધી એક કોમ તરીકે અમારું અસ્તિત્વ છે, ન્યાં સુધી કોમાભિમાનનું ચેતન આ મુદ્દાભરના પારસી ટોળામાં પ્રગટેલું ચાલુ છે, ત્યાં સુધી હિન્દુઓની અમારા પ્રત્યેની માયા મહોખતનું અંહેસાન અમારાથી ભૂલી શકાય એમ નથી.

હિન્દમાં હિન્દુઓ અને મુસલમાનો સાથે હળીમળીને ચાલી અને એઓના દરેક વ્યાજબી આદર્શો અને અભિલાષો સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવીને જ પારસીઓ આ દેશમાં ટકી શકશે, નહિ તો કરોડોની વસ્તીમાં ૯૦,૦૦૦ પારસીઓને ટુંક સમયમાં અટવાઈ જવાનો ભય રહે છે. હિન્દુ અને મુસલમાન આ દેશની બે આંખ સમાન છે જ્યારે પારસીઓની રિયતિ તે બેની વચ્ચે નાક જેવી છે. એ નાક ઉપર ચરમે પહેરવાથી આંખોમાં કાંઈક ખામી હોય તો દૂર થાય છે અને આંખો એક બીજા સાથે સહકાર કરીને ઉત્તમ કાર્ય કરી શકે છે. પારસીઓ હાલમાં આ ભલું કામ કરે છે કે નહિ તે વિષે હું કહેતો નથી, પણ મારા નત્ર મત મુજબ પારસીઓએ બને મોટી કોમો જોડે સંપૂર્ણ પ્રેમ અને ભ્રાતૃભાવથી વર્તી તેમની વચ્ચે કાયમની શાંતિ વધે એવાં જ પગલાં ભરવાં જોઈએ. અકબરશાહની દરબારનો શાએર ઉર્ફી કહે છે:—

“ સુનાન આ નીકાબદ સર કુન કે બાદ અઝ મુરદનત ઉર્ફી,
મુસલમાનાન ખઝમઝમ શુયન્દ એ હિન્દુ બસુઝાનન્દ.”

યાને, હે ઉર્ફી, ભલાને બુંડા સાથે તું એવી સારી વર્તણૂક અગ્રાવ કે તારા મરણ બાદ મુસલમાનો તારા શખે મક્કાના ઝમઝમના ઝરાના પવિત્ર પાણીથી ધોવા નીકળે, જ્યારે હિન્દુઓ તેને માનપૂર્વક અગ્નિસંસ્કાર કરવા તૈયાર થાય. તે જ પ્રમાણે જ્યારે સંત કબીરજી નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે તેઓના શખ ઉપર હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે તકરાર બીડી અને બન્ને કોમોએ એ શખ ઉપર પોતાનો દાવો રજુ કર્યો.

હિન્દુ ભાષાઓને વિનંતિ છે કે ગમે તેવા વિકટ સંજોગોમાં કોઈ દિવસ પારસીઓનો ભોગ આપી આતિથ્યનો ભોગ કરશો ના. કોઈ માણસની એક કે બન્ને આંખો પુટતાં તે એક ભારે આફત ગણાય, પણ જો તે જાણીશુજી પોતાનું નાક વઢાવા તૈયાર થાય તો પોતાની જ આંખને કલંક લગાડી જગહાંસીને પાત્ર બને. પારસીઓએ પણ આવો મોટો દાવો કરી બેસી રહેવું જોઈતું નથી, પણ હિન્દુ મુસલમાનના માન અને પ્રેમને લાયક બનવાની તેમણે નિરંતર કોશિશ કરવી જોઈએ. તોજાખતો બદલો તિરસ્કાર અને ભગાડોના બદલો મહોખતમાં મળી રહે છે, એ સિદ્ધાંત ન્હાની કે મોટી સર્વે કોમોએ સ્વીકારવો જોઈએ. પોતાની કૃતિ તરફની ફિદાગીરી, સાત્ય વચન, સખાવત, પરાપકાર અને નિષ્કામ કર્મપરાયણતા જેવા જાયા સદ્ગુણો દાખવી જો બે મહાન કોમોની સાથે રહેવાનું નસીબ દેવીએ પારસીઓનું ભાગ્ય ઘડ્યું છે તેમનું દિલ જીતી લેવાને દરેક પ્રમાણિક પ્રમત્ત મારા કોમી બંધુઓએ કરવો ઘટે છે. હજી પણ દરેક સંસ્કારી ને સ્વદેશપ્રેમી પારસી પોતાના માદર વતન ધરાનને ભૂલી શક્યો નથી. કોઈક વખત દૂર દૂર નજર કરી અંતરના ઉમળકાથી તે પોકારી બેઠે છે:—“ ધરાન, દીર ઝી ” (હે ધરાન, તું દીર્ઘાયુ થયે) : પણ અંતરના એટલા જ ઉમળકાથી અને જીગરના એટલા જ બેશકી તે સ્વદેશાભિમાની પારસી ભારતવર્ષની પવિત્ર અને પ્રેમાળ ભૂમિ ઉપર દષ્ટિ ફાલવી અન્ય ભારત સંતાનો ભોગે અંતઃકરણપૂર્વક ઉચ્ચારે છે:—**વન્દે માતરમ્ ।**

ફિરોઝ દાવસજી દાવર

સ્મિત-માધુર્ય

જાણું ના કેમ મારે
તરલિત હૃદયે મિષ્ટ લાવોર્મિ જાગે;
મીઠો આમોદ અર્પા,
રસમય કરતું સ્વાંતને કોણ રાગે ?
ને આ આત્મા વિકાસી
કમલદલ સમી ગંધ ગ્રેરે પ્રસન્ન;
માણું શું સ્વપ્ન આ તે ?
નહિ ! નહિ; દયિતે ! દામ એ મંજુ તારું :

જેવી કે અબ્રમાળા
અપસરી જતી ને ચંદ્ર માધુર્ય રેલે;
સ્વપ્નાવરથા વિશે વા
હૃદય નયવતું દૂરથી ગાન આવે;
તે રીતે પ્રાણ ! તારું
અનુપમ ફરકયું દાસ જે પુષ્પ વેરી
દેવા સાથે જડાયું;
કદિય નહિ જીલું રનેદ જ્યોતરના અનેરી.

અ મી દા સ

ખેડુતોની દુર્દશા

હુંડાતી ઓ માડી રે, ખાલી તારી બુંપડી;
ખાલી તો ચે મહારી રે, માડી તારી બુંપડી.
ધન સીંચી ખેતર સુકવીયા, દવ પ્રેચો ચોપાસ
રાતી વિભુની આંખડી દેખી પંખીડાં પામે ત્રાસ:
તેને સોટ રહાતી રે, માડી તારી બુંપડી;
પોપણીયાં શી પાતી રે, આખી નડી રાખડી.

૨૫. જીવાભાઈ અ. પટેલ

ખેડુતો જ હિન્દની ખરી પ્રજા છે. હિંદ સાડાસાત લાખ ગામડામાં વસતા ખેડુતો અને વણકરોથી બનેલું છે. તેમની સ્થિતિ ઘણી ભયંકર છે છતાં વર્ષો પસાર થાય છે તેમ ખેડુતોની સંખ્યા વધતી જ ન્યાય છે. ૧૮૯૧માં જ્યારે કૃષિકાર્યમાં ૬૧.૧ પ્રજા રોકાયેલી હતી ત્યારે ૧૯૨૧નું છેલ્લું વસ્તીપત્રક બતાવે છે કે હવે ૭૨.૯૮ ટકા પ્રજા ખેતીનું કાર્ય કરી રહી છે.*

હિંદનો ખેડુત તેની ઉદ્યમશીલ વૃત્તિ અને નિખાલસતા માટે પ્રખ્યાત છે અને સર્વ ક્ષેત્રોમાં તેની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે અને છતાં આજે આખી દુનિયામાં તે સૌથી ગરીબ છે. સરકાર એ ખોટું છે એમ સિદ્ધ કરવા દલીલો અને આંકડાઓ આપે છે, પણ ગાંધીજીએ એમના ૧૯૨૨ ના સુપ્રસિદ્ધ એકરારમાં જણાવ્યું હતું તેમ એ પિતૃકાવાદો અને આંકડાઓ કંઈ “જે પુરાવો હિંદનાં ગામડાંઓ પોતાનાં બોલતાં ચાલતાં હાડપિંજરોથી નરી આંખને આપી રહેલ છે તેને ઢાંકી શકે તેમ નથી.” આજે હિંદની સરેરાશ આવક બીજા દેશો સાથે સરખાવો અને હિંદના આંકડા ચોંકાવનારા નીવડશે. દાદાભાઈ નવરોજીથી માંડીને કેટલાએ અભ્યાસીઓએ તેની ગણતરી કરી છે અને છેવટે અધ્યાપક ખુશાલચંદ શાહે તેને મહાયુદ્ધ પહેલાં રૂ. ૩૬ આંકડો હતો. જ્યારે બીજા દેશોમાં તે ઓછામાં ઓછો રૂ. ૬૦ (જાપાન) અને વધુમાં વધુ રૂ. ૧૦૮૦ (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ: અમેરિકા) હતો. આજે કરોડોને પેટપુરતું ખાવાનું નથી મળતું અને અર્ધનગ્ર અવસ્થામાં કરોડો તેમનું દુ:ખી જીવન પસાર કરે છે. અસહકારની ચળવળ પૂર્વે જ્યારે ગાંધીજી બિહારમાં પ્રવાસ કરતા હતા ત્યારે પ્રજાની હૃદયદાયક ગરીબાઈ તેમણે જોઈ. એમની આત્મકથામાં તેઓ લખે છે:

“ભીતીહરવા એક નાનકડું ગામડું છે. તેની પાસે તેનાથી પણ નાનું ગામડું છે. ત્યાં કેટલીક

* આ સંખ્યા વધવાનું કારણ ખેતીનો ધંધો વધારે લાભદાયક થયો છે એમ નથી પણ પહેલાં લોકોને બીજા ધંધો મળતો તે હવે નથી મળતો અને તેથી બધા ખેતીમાં ભરાય છે. તેથી જમીનના નાના ટુકડા પડે છે અને હવે તેનો ખર્ચ ઉપાય ન કરતાં સરકાર નાના ભાગલા રદ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

બહેનોનાં કપડાં બહુ મેલાં જોવામાં આવ્યાં. આ બહેનોને કપડાં ધોવા બદલવાનું સમજાવવાનું મેં કરતુરબાઇને સૂચવ્યું. તેણે બહેનોને વાત કરી. એમાંથી એક બહેન તેને ઝુંપડીમાં લઇ ગઇ ને બોલી: 'તમે જુઓ, અહીં કંઇ પેટી કળાટ મંથી કે જેમાં કપડાં હોય. મારી પાસે આ મેં પહેરી છે તે જ સાડી છે. તેને હું કેવી રીતે ધોઈ શકું? મદાતમાજીને કહો કે તે કપડાં અપાવે એટલે હું રોજ નવાવા ને રોજ કપડાં બદલવા તૈયાર છું.' આવાં ઝુંપડાં દિન્દુરતાનમાં અપવાદરૂપે નથી હોતાં અને અસંખ્ય માણસો માત્ર પહેરેલાં કપડાં ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે." *

અને બિચારા ગરીબો વસ્ત્ર ક્યાંથી લાવે? મહિને દિવસે જે બિચારાને માંડમાંડ દોઢ બે રૂપિયા મળે તે ખાવ શું અને પહેરે શું? આથી જ દિવસે-દિવસે બૂખમરાથી પ્રભુનું આયુષ્ય ઘટતું જાય છે અને દુધના અભાવે બાળમરણ દિંદમાં સૌથી વધારે છે. દિંદમાં મરણપ્રમાણ દળરે ૩૮.૨, -યુત્રીલંડમાં ૯.૫ અને ઈંગ્લેન્ડમાં ૧૪ નીચે છે. ભારતમાં સરેરાશ આયુષ્ય ૨૪ વર્ષનું છે, ઈંગ્લેન્ડમાં તે ૪૫ વર્ષનું છે.† માણસને તંદુરસ્તી સાર દિવસનું અડી શેર દુધ મળતું જોઈએ ત્યાં દિન્દની દત્તભાગી પ્રજાને આજે માણસદીઠ દિવસનું માંડમાંડ સવાપાશેર દુધ મળે છે.‡ બાળમરણ તેથી સૌથી વધારે દિંદમાં છે.

	દર દળરે		દર દળરે
દિંદ	૨૬૦.૭	સ્વીડન-નોર્વે	૧૮૨
-યુત્રીલંડ	૩૨	ડેનમાર્ક	૧૩૫
હોલેન્ડ	૫૦	આયર્લેન્ડ	૧૨૩
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ-અમેરિકા	૫૮.૮	સ્કોટલેન્ડ	૧૪૫
		ઈંગ્લેન્ડ-વેલ્સ	૧૭૨†

બ્રિટીશ સરકારે પ્રથમ શોધ એ કરી કે દિંદ એમના તાબામાં આવ્યું એટલે આખી બે જમીનના માલિક પોતે અને ખેડૂતો ફક્ત ભાડુતી મજૂર. 'આ જમીન પર મારી સ્વતંત્ર માલિકી છે'—ખેડૂતની એ ભાવના અંગ્રેજોએ આવીને નષ્ટ કરી અને તેથી ખેડૂતની જમીનમાં સુધારા કરવાની હોંસ ભાંગી ગઇ છે. ત્યાર પછી સરકારે જમીન મહેસુલનો પ્રશ્ન હોયમાં લીધો અને તેને ખેડૂતને ચૂસવાના સખળ સાધન તરીકે સ્વીકારી લીધો. જમીન મહેસુલના આખા પ્રશ્નમાં અપાર અન્યાય ઠેરઠેર નજરે પડે છે. એ અન્યાયની વિગતોમાં અદિ ઉતરી શકાય એમ નથી. પરંતુ તેનાં ખાસ લક્ષણો ધ્યાનમાં રાખવા જેવાં છે. પ્રથમ તો આંખ મોંચીને સરકારે જમીન મહેસુલમાં ઉત્તરોત્તર વધારો જ કર્યો કર્યો છે. ખારડોલીના ખેડૂતોએ જે લડત ઉપાડી, એવી લડતો ઉપાડવાની જરૂર આખા દિંદમાં છે; કારણ કે ખેડૂત ગરીબ થતો ગયો છે છતાં સર્વત્ર તેને ભરવાની મહેસુલમાં વધારો જ થતો ગયો છે.

* 'આત્મકથા' ન. જી. તા. ૧૨-૮-૨૮

† શ્રી વાલ્મીકી: 'ગોરક્ષા કલ્પવૃક્ષ' પા. ૩૬

‡ " " પા. ૩૪

† " " પા. ૨૬

જમીનમહેસુલમાં ૧૮૫૭ થી ૧૯૨૧ ના વર્ષો સુધીમાં સત્તર કરોડ અને એસી લાખનો વધારો થયે ચૂક્યો છે.†

પરંતુ જમીન મહેસુલ આંકતી વખતે સરકાર ખેડુતને બેલવાનો અધિકાર જ ક્યાં આપે છે? શ્રીયુત વલ્લભભાઈ જણાવે છે તે પ્રમાણે “જમીન મહેસુલ કેટલું લેવું, કેટલું ન લેવું, કેટલું વધારવું, કેટલું ન વધારવું એ સરકારની મુન્સરીની વાત છે; એમાં ધારાસભાને નહિ જોવાનું, એમાં તમારી સલાહની જરૂર નહિ, તમારી અરજ સાંભળવાની નહિ. જેના ખિરસામાંથી પૈસા લેવા છે તેનું સાંભળવાનું નહિ.” કેવળ આપખુદ મહેસુલ અમલદારના આપખુદી પ્રમાણ પર જ આધાર રાખી આ જમીન મહેસુલની આંકણી થાય છે અને ખેડુતની આબાદીમાં કૃત્રિમ લખાણો પર જ ભાર આપી સરકારે મહેસુલમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરી છે. પ્રજાને તેનાં બીજાં દુઃખો માટે અદાલતમાં ન્યાય મેળવવાની છૂટ ખરી, પરંતુ ખેડુતોની દૃષ્ટિએ જે જીવનમરણનો સવાલ છે તેમાં તેને “નહિ દલીલ નહિ વકીલ નહિ અપીલ.” આનો અર્થ એ થયો કે અથથી છતિ સુધી ખેડુતોએ મૂંઝે મોઢે સંસ્કારનો જ કક્કો માન્ય રાખી પોતાની ઝુંપડી હુંટારાના હાથમાં સોંપી દેવી. જે ખેડુત અવશ રિયતિમાં આવી જતાં અસહ્ય લાગતું મહેસુલ ન ભરે તો આગળ જણાવ્યું તે પ્રમાણે જમીનની છેવટની માલીકી સરકારની—એટલે જમીન ખાલસા-માલમિલકતની જમી! આ “જમી કાયદામાં જેટલી રાક્ષસી સામગ્રી ભરી છે તેટલી દુનિયાના પડમાં કેાઠ કાયદામાંય નથી. જમીન મહેસુલ તમે અમુક મુદતમાં ન ભરો તો ચોથાઠ દંડ લેવો. ચોથાઠ સાથે તમે ન ભરો તો મિલકત ગય, ઢોર લઇ ગય...”x ખારડોલીના જમી અમલદારોના ત્રાસ અને પકાણાના ભુલ્લોએ જમી નીતિનું રાક્ષસી સ્વરૂપ સચોટ રીતે ખદાર પાડ્યું છે. આવી ભયંકર શિક્ષાની તલવાર માથે લટકતી હોય ત્યાં સર્વ શક્તિ યુગાવી બેઠેલો ખેડુત મૂંઝે મોઢે સદન કરે એમાં શી નવાઈ! મહાત્મા ગાંધીજીએ એવા રાક્ષસી કાયદા સામે દાદ મેળવવા સત્યાગ્રહનું અગ્રોધ શસ્ત્ર ન સુઝાડ્યું હોત તો ગિચારી ગરીબ ખેડુત પ્રજા ક્યાં લગી ચુસાતે?

જમીન મહેસુલ ભરનાર ગરીબ ખેડુતો જ રહ્યા એટલે સરકારે બીજાં ભયંકર અન્યાય એ કયો છે કે આવકવેરા ભરનાર મોટા લાગવગવાળા વેપારીઓ અને અંગ્રેજો, એટલે તેમની પેદાશ પર નજરો કર, જ્યારે ખેડુતોની પેદાશ પર લેવાતો કર—એટલે જમીન મહેસુલને કંઈ હદ જ નહિ! “વાર્ષિક રૂ. ૨૦૦૦ની આવક પર તો કરો કર લેવામાં

† વર્ષ

૧૮૫૭

૧૮૭૧

૧૮૮૧

૧૮૯૧

૧૯૦૧

૧૯૧૧

૧૯૨૧

જમીન મહેસુલ

રૂ. ૧૭,૩૦,૦૦,૦૦૦

રૂ. ૧૯,૬૦,૦૦,૦૦૦

રૂ. ૨૧,૬૦,૦૦,૦૦૦

રૂ. ૨૪,૦૦,૦૦,૦૦૦

રૂ. ૨૬,૨૦,૦૦,૦૦૦

રૂ. ૩૧,૭૦,૦૦,૦૦૦

રૂ. ૩૫,૧૦,૦૦,૦૦૦

(યુગધર્મ ટાપી—૧૯૭૮)

+ સત્યાગ્રહ પત્રિકા-૪૩ શ્રી. વલ્લભભાઈનું બાપણ પાનું ૨

x સત્યાગ્રહ પત્રિકા-૪૩ ખા. ૨

આવતો નથી. તેથી વધુ ઉપજ ઉપર કરનો દર ઘણો ઓછો છે અને લાખો રૂપિયાનું નફા કરનારી પેટીઓ પર તો તેના નફા ઉપર ૫ થી ૧૦ ટકાથી કરનો દર વધારે નથી જ થતો. તેની સાથે જમીન મહેસુલ સરખાવો, કેમકે એ પણ ખેડુતની મહેનત અને પેદાશ ઉપરનો કર જ છે. તેમાં કશી છુટછાટ નહિ, વર્ષ દિવસે માત્ર દશ રૂપિયા કમાતા અને પોતાના ખર્ચને પણ પરાણે પહોંચી વળતા ખેડુતને પણ હજારોની કમાણી કરનાર વેપારીના હિસાબે જ કર આપવો પડે છે. *

આવી રીતે સરકાર પ્રગ્નના ૭૨-૯૮ ટકા ભાગ પાસેથી રાક્ષસી જીલમથી સૌથી વધારે મહેસુલ પડાવે છે અને આજે જગતમાં સૌથી વધારે ખર્ચાળ રાજ્યતંત્રનો મોટો ખર્ચ મુખ્યત્વે આ સુસાતા, કચરાતા, રિજાતા, બૂખે મરતા, ખેડુતો પાસેથી લેવામાં આવે છે. "વડી સરકાર ૨૦ થી ૪૦ કરોડ જમીન મહેસુલ ઉધરાવે છે—અને આ ઇલાકાની ૧૨ કરોડની ઉપજમાંથી ૪ થી ૫ કરોડ કેવળ જમીન મહેસુલના છે." +

જમીન મહેસુલનો કર ઓછો ભારે હોય તેમ એ ઉપરાંત સરકાર ખેડુત પાસે બીજા નાના નાના કર એટલા બધા લે છે કે તેની વ્યવસ્થિત ગણતરી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. દેશના રિવાજો પ્રમાણે સરકારી અમલદારોની લાંચવૃત્તિને લીધે તેમની ખુશામત કરવાની ખરાબ ટેવને પરિણામે અને વેફના જીલમને લીધે ખિયારો ખેડુત હમેશાં કચરાયેલો રહે છે. તેના પાકમાંથી મોટો હિસ્સો ચાલ્યો જવાથી તેની ખુંપડી હુંટાતી જાય છે. "તાપ, ટાઢ અને વરસાદ સહન કરવાની ત્રિવિધ તપશ્ચર્યા અને અથાગ મહેનતને પરિણામે જે અનાજ પાકે છે તેનો સારો હિસ્સો સરકાર પડાવી લે છે, અનાજ રૂપે કે મહેસુલ તરીકે. પછી લોકલ સેસ તથા બીજા વેરા, કણુગરી, સુખડી જકાત, કુંવરપછેડા, વિવાહવધાલું, સાદીગમી, ચૂંગી, વગેરે દેશનિયમ પ્રમાણે લેવાય છે. આ ઉપરાંત ફાઈળિયા, માશીયા કે મામાનું માપલું, ભટ્ટ, ભાંડ બવાયા કે ભંગીનું માપલું, કાટવાણ, ગામોટ કે ગોરનું માપલું, વેડીઆ વગેરેનું માપલું, પીર કે મીરનું માપલું કાઢી આપવામાં આવે છે—છેવટે હવાલદારની ચપડી, માંડવીઆની મુટ્ટી, તલાકીનો ખોળો, પટેલનો ખોળો; અને કેટલીક વાર તજવીજદાર અને તેની ઉપર અમલદારોના કાળામાં પણ આપવું પડે છે." x

હવે ખેડુતના ઢોરની દશા જોઈએ. ખેતીનો આધાર ઢોર પર છે છતાં માંડ ખેડુત દીઠ એક ઢોર આવે છે. બીજા દેશો સાથે સરખાવતાં ઢોરની સંખ્યામાં પણ કમનસીબ હિલ પાછળ જ રહી જાય છે.

દેશ	દર ૧૦૦ માણસ દીઠ સંખ્યા	દેશ	દર ૧૦૦ માણસ દીઠ સંખ્યા
ડેન્માર્ક	૭૪	ઓસ્ટ્રેલીયા	૨૫૯
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૭૯	આર્જેન્ટાઇન	૩૨૩
કેનેડા	૮૦	ઉરુગુવાઇ	૫૦૦
કેપ કોલોની	૧૨૦	હિંદ	૫૯ +
ન્યુઝીલેન્ડ	૧૫૦		

* બારડોલી સત્યાગ્રહ પત્રિકા—ન. ૪૪ શ્રી નરીમાન.

+ બારડોલી સત્યાગ્રહ પત્રિકા—ન. ૪૪ શ્રી નરીમાન પા. ૬.

x ટાકટર સુખંત મહેતા : બીજા પેટલાદ તાલુકા ખેડુત પ્રતિનિધિ પરિષદ : 'યુગધર્મ' પુ. ૫ અંક ૪ પા. ૨૭૬.

+ વાલજ દેસાઈકૃત 'ગોરક્ષા કલ્પતરુ'. પા. ૩૩

એકરની દૃષ્ટિએ જો હિસાબ કરીએ તો ૧૯ એકર એક જોડીની સરેરાશ આવી ગયું સામાન્ય રીતે ૧૯ એકર ખેડવા ચાર જોડી જોઈએ.^૧ ઢોરની સંખ્યા શા માટે આટલી ઓછી ! કારણ કે “ દુબળાં ઢોર જય કસાઈખાનામાં અને મજબુત ઢોર જય ખાત્રીલમાં ” ગરીબાઈમાં રીખાતો ખેડુત ક્ષણિક લાભનો વિચાર કરી ઢોરને વેચી દે છે.

“ દર સાલ ખોરાકને સારૂ ૧૦ લાખ ઢોર કતલ થાય છે અને ૨૫ લાખ ઢોર શગથી મરી જાય છે. આ ઉપરાંત ૩-૪ લાખ ઢોરની નિકાસ થાય છે તે જુદાં.^૨ અને જે ઢોર ખેડુતને ભાગે રહે છે તે સાવ નબળાં-તેમની બોળે ઉપાડવાની કે દૂધ આપવાની શક્તિ દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતી જાય છે. આથી જ હિંદમાં અકબરના સમયમાં જે ગાય દિવસનું સવામણ દૂધ દેતી તે આજે માંડમાંડ બશોર દૂધ આપે છે. આનું કારણ શું ? ઢોરની નિકાસ, કતલ તથા ગોચરની અધોગતિ. “ ઢોરને ઘાસ જોઈએ તે વાસ્તે વિશાળ ગોચરો હિંદમાં હતાં. પણ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કારકુનો અને ડિરેક્ટરોથી માંડીને આજ પૂર્વત ‘ પૈસા લાવો ! પૈસા લાવો ! ’ એવા ખાઉધરા રાજ્ય પાસે ગોચર શાના ટકે ? તે જમીનના ભાટ વેચાયા, દરાજ થયા અને શ્રીમંત વેપારીઓ તથા જમીનદારો તેમાં પતંગીયા માફક પડ્યા.^૩ આમ ગોચર દખાતું જવાને લીધે આજે દેશમાં ગોચરનું પ્રમાણ બીજા કોઈપણ દેશ કરતાં ઓછું છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૧૬ એકર જમીને ૧ એકર ગોચર, જર્મનીમાં તથા જાપાનમાં ૬.૧ અને ઇંગ્લેન્ડ તથા ન્યૂઝીલેન્ડમાં ૮ એકર, જાપાનમાં ૬.૭ એકર ઇંગ્લેન્ડમાં ૩.૫ એકર ગોચર છે, પણ હિંદમાં માત્ર ૦.૮ એકર છે. ”^૪

અને ‘ આપણા જંગલખાતાએ પણ જંગલોના રક્ષણના બદલાના હેઠળ જંગલોનો વિનાશ કંઈ ઓછો કયો છે ? કાગળ બનાવવા તથા લાકડા સારૂ-તેમજ સલેપાટ સારૂ કેટલાંએ જાડો કપાતાં જાય છે અને જ્યાં જાડો ઓછો ત્યાં વરસાદ ઓછો એ તો વિચારનો નિયમ છે.

આ બધા કૃતકાથી ત્રાસ પામતો ખેડુત-ગરીબાઈની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિમાં સપડતો ખેડુત આખરે ભયંકર દેવામાં કુબતો જાય છે અને એ દેવાનો ત્રાસ કંઈ ઓછો છે ? પારડોલીના ખેડુતોની સ્થિતિ એકંદરે સારી ગણાય. પરંતુ ત્યાં પણ પચીસ વીધાના ખેડવાયાને દર વર્ષે રૂ. ૩૦૦ નો ખાડો પડે છે. દેવામાં ડૂબેલા ખેડુતો સાહુકારના-કાણુવીના-અને સરકારની સહકારી મંડળીઓના પંખમાં એવા સપડાય છે કે તેમાં જીવન વધારે કોનો એ ૧૪ કહેવું મુશ્કેલ છે.

દેવામાંથી બચવા આજે કેટલીયે જમીન પર અનાજ સિવાયનો પાક ખેડુતને ઉગાડવો પડે છે, એટલે એની જમીનમાંથી ઉતરતો પાક પરદેશીઓના હાથમાં સપડતો જાય છે-ખેડુત બિચારો પછી હાથ ધસતો રહે છે. રૂ.^૫ ટાણુ, રેશમ, અળસી, ચાહ, ગળી, તેલીબીયા વગેરે વસ્તુઓ આપણી સરકારને. વેપારમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે-એટલે ગરીબ બિચારો

૧ વાલજી દેસાઈ કૃત ‘ગોરક્ષા કલ્પતર’ પા. ૩૩

૨ ‘ઇન્ડિયન યુમેનીટરિયન’-ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૦

૩ મોહનલાલ કા. પંડ્યાનો લેખ ‘હિન્દ કેમ પાચમાલ થયું ?’ પા. ૧૩૩-૩૪

૪ વાલજી દેસાઈ કૃત ‘ગોરક્ષા કલ્પતર’ પા. ૬૩

૫ કપાસ વાવેતરનો વિકાસ કેટલો વધ્યો તે નીચેના આંકડા પરથી જણાશે:-

ખેડુતોને તે પાક કરવો પડે છે. એ કાચા માલમાંથી તૈયાર થાય તેમાં આડતિયાઓ કમાય અને ખેડુતો ચૂસાય. + અને આ બધા સંજોગોમાં જમીનનો કસ તો ઉતરતો જ નય છે. “ ત્યાં (સંયુક્ત પ્રાંતમાં) અકબરના વખતમાં દર એકરે ૧૧૪૦ રતલ પાક ઉતરતો હતો, પણ હવે માત્ર ૮૪૦ રતલ જ પાક ઉતરે છે. ઇંગ્લેન્ડની પાકની સરાસરી દર એકરે ૧૭૦૦ રતલ છે ત્યારે ભારતની ૭૦૦ રતલ છે.”

આવી કસ વગરની જમીનમાંથી નીકળતું ખાવાલાયક અનાજ પણ જો હિંદમાં રહેતું હોત તો ખેડુતનું કંઈકે ઉગળું રહેત. પરંતુ એ અનાજ આપણી સરકાર પરદેશ ધસડી જઈ ખેડુતોની કોઈ ખાલી કરી મૂકે છે. ૧૯૨૩-૨૪ ના આંકડા પ્રમાણે અનાજની નિકાશ નીચે પ્રમાણે થઈ હતી.

ચોખા	રૂ. ૩૪,૮૯,૭૩,૦૦૦
ધઉં	૯,૧૧,૮૧,૦૦૦
ખારલી	૧,૭૬,૯૦,૦૦૦
કુલ	રૂ. ૪૫,૭૮,૪૪,૦૦૦ *

આવી રીતે લગભગ ૪૬ કરોડ રૂપિયાનું અનાજ પરદેશ ધસાય ત્યાં દુકાળની લાચકરતા વધી જાય એમાં શી નવાઈ !

માત્ર દુકાળથી જ કેટલાં માણસોનો સંહાર થાય છે તે નીચેના આંકડાથી જણાશે.

બ્રિટીશ યુગ દરમિયાન દુકાળો*

સમય-વર્ષ	ક્યા રથળે	મરણ	ખાસ વિશેષતા
૧૭૬૯	બંગાળમાં	એક કરોડ	આટલો પ્રત્યક્ષકારી દુકાળ આ દુનિયામાં કોઈ પણ રથળે કદી થે પડ્યો હશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. દર ૧૬ માણસે ૫ મરણ. છતાં એ વર્ષની મહેસુલ માફ નહતી થઈ !

૧૮૯૨-૩

૧૯૨૦-૨૧

૧૯૨૪-૨૫

કપાસનું વાવેતર

૮૯૪૫ હેક્ટર

૧૫૩૧૮ ”

૨૬૪૮૦ ”

[ખાદી નિબંધ પા. ૯૯]

+ “ પાંચ કરોડનું રૂ લઈ જાય અને સાડ કરોડનું કાપડ લાવે. વચમાંના ૫૫ કરોડ ક્યાં ગયા ? આ હુંડે કરતાં નાદિરશાહની હુંડે સારી. ” ગોહનલાલ કા. પડ્યા. “ હિંદ કેમ પાયમાલ થયું ? ” પા. ૧૨૭

= પ્રાંત મદન ગોહન માલવિયા.

* Economics of Khadi ; Babu Rajendra Prasad.

× બ્રિટીશ યુગ પૂર્વે નીચે પ્રમાણે દુકાળોની માહિતી મળે છે:—

૧૧મી સદી ૨; ૧૩મી સદી ૧; ૧૪મી સદી ૩; ૧૫મી સદી ૨; ૧૬મી સદી ૩; ૧૭મી સદી ૩; ૧૭૦૦ થી ૧૭૪૫ સુધીમાં ૪.

એટલે કુલ ૭૪૫ વર્ષમાં ૧૮ દુકાળ પડ્યા હતા.

(યુગધર્મ ટાપીરી—કારતક ૧૯૭૬ પૃ. ૬૪૮)

વર્ષ	ક્યા સ્થળે	મરણ	ખાસ વિશેષતા
૧૭૮૩	સંયુક્ત પ્રાંત		
૧૭૮૮	મદ્રાસ		
૧૮૦૩	ગુજરાત-મહારાષ્ટ્ર		
૧૮૦૭	"		
૧૮૩૭	આખા હિંદુસ્તાનમાં	૮ લાખ	
૧૮૫૪	"		રાણી વિક્ટોરિયાના શાસનકાળનું
૧૮૫૮	"		પહેલું જ વર્ષ. અપશુકન.
૧૮૬૦	સંયુક્ત પ્રાંત	૨ લાખ	
૧૮૬૪	ઓરીસ્સા	૧૩ લાખ	એટલા નાના પ્રાંતમાંથી !
૧૮૬૫	બંગાળા-બિહાર	૫ લાખ	
૧૮૭૧	બંગાળા-રજપુતાના	૧૦ લાખ	
૧૮૭૩	બંગાળા	૩ લાખ	આ ત્રીજી વાર.
૧૮૭૬	મુંબઈ ઇલાકા	૯ લાખ	
૧૮૭૭	મુંબઈ ઇલાકા } મદ્રાસ ઇલાકા }	૬૧ લાખ	આ દુકાળ માટે દુકાળ નિવારણનાં કામો નીકળ્યાં હતાં, પણ બહુ થોડાં; કારણ ? પત્રવ્યવહારમાં જ સંકટનો સમય પસાર થઈ ગયો !
૧૮૭૮	મદ્રાસ, સંયુક્ત પ્રાંત અને બિકાનેર		
૧૮૮૮	આખા હિંદમાં	૮૦ લાખ	
૧૮૯૨	આખા હિંદમાં		
૧૮૯૭	"	૩૨ લાખ	

એટલે ૧૯ મી સદીના ઉત્તરાર્ધના દુકાળો અત્યંત ભયંકર હતા.

ક્રમ	દુકાળ સંખ્યા	મરણ
૧૮૦૧ થી ૧૮૨૫	૫	૯ લાખ
૧૮૨૬ થી ૧૮૫૦	૨	૫ લાખ
૧૮૫૧ થી ૧૮૭૫	૬	૫૦ લાખ
૧૮૭૬ થી ૧૯૦૦	૧૮	૨૬૦ લાખ

કુલ ૩૧

૩૨૪ લાખ

એટલે ૧૮૭૬ થી ૧૯૦૦ સુધી દર મિનિટે અઢી માણસો ભૂખને લીધે મરણ પામ્યાં.

આખી ઓગણીસમી સદીમાં આ આખી દુનિયામાં જેટલાં યુદ્ધો લડાયાં તેમાં એકંદર સરવાળે લગભગ ૫૦ લાખ માણસ મરણ પામ્યા; ત્યારે આ અભાગી દેશમાં ફક્ત ૧૯ મી સદીનાં છેલ્લાં પચ્ચીસ વર્ષમાં જ એટલે ૧૮૭૬ થી ૧૯૦૦ સુધીમાં માત્ર દુકાળને લીધે, માત્ર ભૂખને લીધે (ખીમારીને લીધે નહિ) ૨૬૦ લાખ માણસ મરણ પામ્યાં. માદ

રાખતું જોઈએ કે. આ ૧૯ મી સદી એ દુનિયાના ઇતિહાસમાં યુદ્ધોની સદી છે અને એ સદીમાં જ નેપોલિયનની લડાઈઓ લડાઈ હતી.

ત્રીસમી સદીમાં ૧૯૦૬, ૧૯૧૮, ૧૯૨૧ અને ૧૯૨૫ માં દુકાળો પડ્યા. પણ તે એટલા ભયંકર લાગ્યા નહિ કારણ કે વીસમી સદી એ સભ્યતા અને વિજ્ઞાનની સદી છે. એટલે દુકાળ પણ સભ્યતાથી અને વૈજ્ઞાનિક રીતે પડે છે ! દુકાળોએ બીમારીનું રૂપ પકડી લીધું છે !

ભારતવર્ષની દયાજનક દરિદ્રતા જે ૧૯ મી સદીમાં 'દુકાળ' ને નામે ઓળખાતી તે હવે ૨૦ મી સદીમાં 'બીમારી' ને નામે ઓળખાય છે. એટલે જે મરણપ્રમાણ દુકાળને નામે ચઢતું તે હવે પ્લેગ, મેલેરિયા, ઈન્ફલ્યુએન્ઝા વગેરે બીમારીને નામે ચડે છે. અરે, આ ૨૦ મી સદીનાં ૨૭ વર્ષોમાં જે ખુવારી રોગોથી થઇ છે તે ૧૯ મી સદીના દુકાળોથી કેટલી ચે વધારે છે. દર વર્ષે રોગચાળાથી લાખો માણસો મરે છે. એકલા ૧૯૧૮ માં માત્ર ઈન્ફલ્યુએન્ઝામાં જ ૮૦ લાખ મરણ થયાં.

આવી ગરીબ દશામાં ખેડૂતને ચૂકી દઇ છેવટે બ્રિટીશ સરકારે તેની પાસેથી તેની જીવનદોરી સમો રેંટિયો પણ ખુંટવી લીધી. "અંગ્રેજોએ અહીં પગલાં ભર્યા તે અગાઉ હિંદ પોતાનાં લાખો ખુંપડાઓમાં કાંતતું તથા આજીવિકામાં રહેતી ખોટા ભરી કહાડતું. જીવનદોરી સમો આ ગૃહહિલોગ કહી ન શકાય એટલા નિષ્કુર અને અમાનુષી ઉપાયો વડે નષ્ટ કરવામાં આવ્યો, જેનાં બ્યાનો અંગ્રેજ સાક્ષીઓએ કરેલાં છે*." ભૂખમરને લાંગનાર રેંટિયા સાફ તેથી જ મહાત્માજી આટલો બધો આગ્રહ કરી રહ્યા છે.

આજનો ખેડૂત આવી ભયાનક દુર્દશાએ પહોંચ્યો છે. પોતાના ધંધામાં સર્વ દિશાથી રિખાતા ખેડૂતને હિન્દની વિચિત્ર કુટુંબપ્રથાથી પણ ઓછું સહન નથી કરતું પડતું. જમીનના ટુકડા નિરંતર પડતા જાય છે અને તેથી ખેતરમાં કૃષિકર્મની સુરક્ષાઓ વધતી જ જાય છે. બાળલગ્ન, લગ્નમરણના ખોટા ખર્ચ, દારૂની બદી, ખાતર તથા ઓળંગેલા વિષે બેદરકારી વગેરે હાડમારીઓ ખેડૂતની દુર્દશાનું બીજું ચિત્ર ખડું કરે છે અને અહિંયા તેમની એ દશા માટે સરકાર સાથે સમાજ પણ જવાબદાર છે. ખેડૂત આજે મરણ પચારીએ સતો છે કારણકે તે ગરીબ છે એટલા જ માટે જાણે સમાજ, સરકાર એને જ પોતાના જીવનના શિકાર સાફ પસંદ કરે છે. સરકારના ખર્ચમાં દર વર્ષે લગભગ ૩૦ થી ૪૦ ટકા જેટલો હિસ્સો આપનાર ખેડૂતને માટે શાળા નથી, ગામડામાં રસ્તાઓ નથી, બાળકો માટે દૂધની વ્યવસ્થા નથી, બીમારી સાફ ઔષધાલય નથી, પીવા સાફ-સ્વચ્છતા જળવવા સાફ ચોંકાપાણીની વ્યવસ્થા નથી. કેળવણી પાછળ લાખો રૂપિયા ખર્ચનાર સરકારે આજ સુધી ગ્રામ કેળવણીનો પ્રશ્ન હજી ઉપાડ્યો જ નથી. કરોડો રૂપિયાનો ધુમાડો કરનાર આપણું ખીલવણી ખાતું (Development Department) હજી પોતાની ખર્ચાળ પ્રવૃત્તિને મોટા બેચાર શહેરમાં જ પથોમ કરે છે. રસ્તા જ જ્યાં ખેતરની ફેદીઓ જેવા હોય ત્યાં ગામડામાં રાત્રે દીવાઓની તે શું વ્યવસ્થા થઈ શકે ? એક શહેરમાં ચાર પાંચ ઔષધાલય ખડકાયા હોય પરંતુ ગામડામાં માછલોના માછલ કાપો પરંતુ એક પણ ઔષધાલય લાગ્યે જ દર્શન દે અને પછી રોગનો પ્રચાર વધે તેમાં મીસ મેથો જેવાં 'પરમાર્થી' બહેનો બિચારા ખેડૂતને ઝાટકે !

ભારે સરકાર કરે છે શું ? સરકાર તો હમેશાં ખેડુતને વધારે ચૂસી પોતાના— પરદેશીઓના ખિસ્સા ભરવાની નવી નવી યોજનામાં જ મગ્ન રહે છે. આપણા ખેડુત વાઘસરોએ આવી ખેતીવાડી પંચ નીચું અને તેણે પર્વત આપો ખુંદી વળી ઉઠર કાઢ્યો ! ખેડુતોની દુર્દશા વિચારી પંચે મુખ્ય મુચના એ કરી કે થોડાક ખેતી અમલદારો વધારી દો અને તેને લગતી બેચાર બીજી સંસ્થાઓ ખોલી પરદેશીઓને નોકરીની સવક કરી આપો એટલે ખેડુત સુખી થઈ જશે ! યાંત્રિક સાધનોના ઉપયોગ માટે તેમ જ તેને લગતી શોધ-ખોળ માટે મધ્યવર્તી ખાતું ખૂબ જરૂરનું છે માટે તે ઝટ શરૂ થયું જોઈએ. ઉપરાંત કપાસ શણના વાવેતરમાં સુધારો થાય ! એમાં બિયારા ખેડુતને શો લાભ ! અને આપણા ખેડુતો વિશે સરકાર આટલો પણ વિચાર શા માટે કરે છે ? એક તો તેમનાં વિશ્વાસ્યતી ઓળખે અપાવવા. બીજું કારણ હમણાં સ્પષ્ટ થયું. થોડા જ દિવસ પર પાલીમેન્ટમાં શીલીપ સ્નોડને જણાવ્યું કે ખેડુતોનું જીવનધોરણ વધશે તો માંચેસ્ટરનાં કારખાનાં સતત ચાલુ રહેશે. તગાવી, સહકારી મંડળો, દુધકાળ નિવારણ વગેરે યોજનાઓ રચાઈ અને તેથી ગરીબ બિયારો ખેડુત વધારે હુંડાતો ગયો. તગાવી સાડ “ સરકારના હક્કા એટલે મારવાડી કે કાશુલી કરતાં પણ વધારે ત્રાસદાયક. ” “ સહકારી મંડળોઓથી લાભ શો થયો તે વિષયમાં હું ઉતરતો નથી. તેનું વ્યાજ, તેમાં થતી દંડાણ, તેના હક્કા, તેની સખત દેખરેખ અને તેના ગોટાળાથી જે ગામમાં તે થઈ છે ત્યાંના લોક કંટાળ્યા છે. ”+ દુધકાળ-નિવારણ કાર્યમાં સરકારની કુટિલતા અને શિથિલતા ખેડાના સત્યાગ્રહથી સુપ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. “ જમીન મહેસુલના કાયદા મુજબ ચાર આનીથી ઓછો પાક હોય તો જમીન મહેસુલ મુલતવી રહે છે. પણ મહેસુલ મુલતવી રાખવું કે વસુલ કરવું તેનો આધાર તલાટી પર છે એ સ્પષ્ટ છે. તેને આગેવાન ખેડુતોની કે પ્રજા વર્ગના કોઈ માણસની સલાહ લેવાની હોતી નથી એટલું જ નહિ પણ તલાટી કે ઉપરી અધિકારી ખરાબ વર્ણમાં સરકારી તિજોરી તર કરવા ધારે તો પાકની આનાવારી રહેજ વધારી લઈ તેમ કરી શકે. * ”

ખેડુતની દુર્દશાની આ કરુણ કથની છે. ભારતની પરાધીનતાનો એ સૌથી વિશેષ અગત્યનો સવાલ છે. દોઢસો બસો વર્ષો પૂર્વે ખેડુતની કોડી ખાલી ન હતી. એટલા હુંક સમયમાં ખેડુતની પાપમાલી કેટલી લયંકર દહે પહોંચી ગઈ છે ! સમૃદ્ધિને શિખરે પહોંચેલો ભારતદેશ આજે જગતમાં સૌથી વધારે ગરીબ બની રહ્યો છે અને એ બૂખમરો સાડા સાત લાખ ગામડામાં કરોડોને પીડી રહ્યો છે. રાજકીય જીવનના બધાંયે પ્રશ્નોને ઢાંચી દે એટલો વિરાટ પ્રશ્ન એ બૂખમરો રજુ કરે છે, અને જગતના મદાતમાના આખા યે જીવનમાં એ નળદમપંતીના પોષાકમાં ફરતા દાડપિંજરોએ એવી આગ લગાડી છે કે તે કરોડો ગરીબોના જુખમાં પુન્ય સદભાગી બનવા તે મહાત્મા કેવળ એક કમજોરી, રેટિયાનો મેત્ર પ્રગળે સુણાવી, તે બૂખમરોને દૂર કરવા ભગીરથ પ્રયાસો કરી રહ્યા છે. ખેડુતની એ લયંકર દુર્દશા સમજ એ તપસ્વીની તપશ્વર્ષીમાં આપણે પણ ટુલપાંખડી તો અર્પણ કરીએ જ. એજ પ્રાર્થના...

દિલખુશ બ. દિવાનજી

* ખેતીવાડી પંચે કેળવણી વિશે કંઈક ઠીક મુચનાઓ કરી છે પરંતુ સરવાળે એનું પરિણામ મુચમાં જ સમાય એમ લાગે છે; કારણ કે બૂખમરોનું ઓસર શોધવાની તેણે બહુ તકલીફ લીધી નથી.

+ મોદનલાલ ડા. પંડ્યા. ‘ દિદ કેમ પાપમાલ થયું ? ’ પા. ૧૩૩-૧૩૪

* ગોડગદાસ પારિખનો ‘ ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા ’ માં પત્ર. ખેડાની લટન પા. ૧૯

માછલીઓ દોડી રહી હતી. એ વખતે કિનારા પર ભયંકર અવાજો દેતા તારકાસુરના રાક્ષસો આવ્યા. અને તેમનો સ્વામી જલવિહાર કરવા આવે છે એ સમાચાર ઇંદ્રને આપ્યા. અવનત મુખ કરીને ઇંદ્ર બહાર નીકળી ગયો. અને રાક્ષસોના મરકરી કરતા અવાજો વચ્ચે યજ્ઞને ગુલામની માફક ચાલ્યો ગયો. હિમાલયનો કોઈ પ્રદેશ દેવો માટે નહિ હતો; સર્વત્ર તારકાસુરની આણુ વર્તતી હતી; અને એના નામ માત્રથી દેવોનાં બાળક ધૂજતાં હતાં. તારકાસુરે દેવો પાસેથી સારા સારા રસાળ મુલકો પડાવીને પોતાનાં રાક્ષસોને તેમાં ખેતી કરવા મૂક્યા હતા.

રાક્ષસો માટે હિમાલયની વિશાળ પર્વતમાળા ફરવાના મેદાન જેવી બની રહી હતી. માનસ સરમાંથી નીકળતાં મોતી માત્ર તારકાસુર જ પહેરી શકતો. આકાશમાં વિમાનના માર્ગ નક્કી કર્યા હતા. રમણીય અને હંડા મુલક ઉપર માત્ર તારકાસુરનાં જ વિમાનો ફરતાં. દેવો પરાધીન બન્યા હતા. સર્વત્ર પરાધીનતામાંથી જન્મેલી ગુલામી મનોદશા, ધૃપ્યો અને કુસંપ ફેલાઈ રહ્યાં હતાં.

પોતાની ઘોળા રૂપેરી લાંબા વાળની દાઢીને હાથથી સમારતાં સમારતાં ઊંડાં ચિંતનમાં હોય તેમ બ્રહ્મદેવ આંખો મીંચીને એક ગુફામાં ખેડા હતા. આજે ઇન્દ્રનું વિમાન તારકાસુરે મગાવ્યું હતું, અપ્સરાઓને પોતાને ત્યાં નૃત્ય કરવા ખોલાવી હતી, અને આવતી કાલથી દેવોનાં બાળકો તારકાસુરને પગે લાગવા જવાનાં હતાં. તારકાસુર તેમને દરેકને એક એક મોતી ધનામ આપવાનો હતો.

સર્જનનું સમ્રાજ્ય રહસ્ય જેના અનુભવમાં હતું, એવા બ્રહ્મદેવ તારકાસુરને હણે તેવું સંજ્ઞન કરાવવા માટે ઊંડું ચિંતન કરી રહ્યા હતા: તેણે દેવોના મંડળમાંથી એક પછી એક નામ શોધી જોયાં, નાનાં બાળકોનું તેજ માપી જોયું, અપ્સરાઓમાંથી કોઈ અદ્ભુત સત્ત્વ જન્મવાની શક્યતા વિચારી જોઈ, ઋષિઓનાં મંડળ ગણી ગયા, અને તેમણે અત્યંત નિરાશાથી એકલાં એકલાં માથું ધૂણાવ્યું. તારકાસુરને હણે એવા નરપુંગવને જન્મ આપનાર કોઈ પણ સ્ત્રી દેવજાતિમાં હતી નહિ; તારકાસુરને હણે એવા બાળકનો પિતા યનાર કોઈ પણ પુરુષ દેવજાતિમાં હતો નહિ. દેવજાતિએ પોતાનું હીર ગુમાવી દીધું હતું. કોઈ નિષ્કલંક મહા આદર્શવાદી, તારકાસુરને હણી શકાય એવી મનમાં પણ દિગ્મત રાખનાર મુગ્ધ મળી આવે માટે દેવજાતિનાં એક પછી એક બધાં કુટુંબો, તેમણે ફરીવાર મનમાં ગોઠવ્યાં; ઇંદ્ર: એના કુટુંબનાં બધાં માણસો પાણી જેવી આછી રેશમી ઓઢણીમાં શણગારાયેલી અપ્સરાઓ સાથે જલનૌકામાં વિહાર કરવા નેટલી જ યોગ્યતા ધરાવતાં હતાં: અને આ પ્રમાણે ઘણાં કુટુંબો પોતાનું તેજ ખોઈ ખેડાં હતાં. બ્રહ્મદેવે નવા સર્જન માટે નિરાશા બતાવી; અને ઊંડી વેદનાથી માથું ધૂણાવ્યું.

અને અચાનક તેમના મનમાં શંકરનું નામ ઊગી નીકળ્યું. સતી જો ફરી સચેતન થાય, અને શંકર જો પ્રેમસમાધિમાંથી જાગે, તો આ એક તો શું પણ દસહજાર તારકાસુરને હણે તેવો નરપુંગવ દેવજાતિમાં જન્મે. તે ઊભા યજ્ઞને જોરથી પોતાની ગુફામાં આંટા મારવા લાગ્યા. અમૃતનો ડુંભ ઉઘાડીને જોયો તો તે હલોહલ અમૃતથી છલકાતો હતો;

સતી તો સચેતન થાય પણ શંકરને એની પ્રેમસમાધિમાંથી કોણ જગાડે ? એ શન્યતાના સાગરને કંઠે ઊભા રહેવાની હિમ્મત પણ કોણ કરે ? એ નિરવ પ્રદેશમાં ગયા પછી શિલા જેવા જડ થઇને ઊભો ન રહે એવો કોણ હોય ? જે પ્રદેશમાં અવાજ કરવાની તારકા-સૂરની પણ હિમ્મત નથી, તે પ્રદેશમાં જઇને શંકરને કોણ જગાડે ?

અને તેમને એક અત્યંત સુખી યુગલ યાદ આવ્યું. દેવજાતિમાં એ યુગલ જેવું કોઈ હતું નહિ; ખીલતાં પુલ જેવું તાજગી ભર્યું જીવન એ ગાળતું. ન્યારે જીવે ત્યારે એ આનંદથી મલકાતું હોય. ખીજા દેવોમાં નિત્યયૌવન હતું; આ યુગલમાં નિત્યપ્રેમ હતો. શન્યતાને તો આવા અમર પ્રેમના સ્પર્શ વિના ખીજું કોણ જગાડે ?—નિરવતાને તો આવા નિત્ય પ્રેમ વિના ખીજું કોણ ખોલાવે ? . . . પણ એ વિચાર આવ્યો ન આવ્યો તરત જ દેવ જાતિના ઉદ્ધાર માટે નવા સર્જનની આશા રાખનાર, એ વૃદ્ધ પુરુષના પગ પણ ઢીલા પડ્યા. હાથ ધ્રુજવા લાગ્યો, ઉત્સાહ ઊડી ગયો; અને જાણે કોઈ ભયંકર દોષ કર્યો હોય તેમ ધડીભર રિચર થઇ ગયા. અત્યંત દુઃખથી માથે હાથ દબાવે તે ખેસી ગયા. અને વેદનામાં ને વેદનામાં તેનાથી ખોલાઇ ગયું: ‘ઓ દેવજાતિ ! તારા ઉદ્ધાર માટે આવો મોંઘો ખલિ—અરે મને પ્રાણથી પણ વહાલા એવા યુગલનો ખલિ—દેવો પડશે એ દુઃખ સહ્યું જતું નથી. દેવજાતિમાં એક નરમુંગવ જન્મશે પણ દુનિયાએ ક્યારેય નહિ નિહાળેલું એવું એક સુખી યુગલ—હમેશને માટે વિષ્ણુનું પડશે.’

પોતે સજાવેલી કોઈ ઉત્તમ કૃતિને બાળતાં જે દુઃખ કલાકારને થાય તેવા દુઃખથી બ્રહ્મદેવ ધડીભર મૂર્ચ્છિત જેવા થઇ ગયા: શંકરને પ્રેમસમાધિમાંથી જગાડનાર ખીજું કોઈ જ એમને મળ્યું નહિ. પાદુકા પર ચડીને ગુફાની બહાર નીકળ્યા ત્યારે તેમનાં ચહેરામાં અકથ્ય દુઃખની છાયા પથરાઈ રહી હતી. આડે અવળે માર્ગે થઇને તે એક સુંદર વાડી પાસે આવીને ઊભા.

હરધડીએ કાતરી કાતરીને નિયમિત બનાવેલા બગીચા જેવી એ વાડી ન હતી. મોટા મોટા લાંબાં વૃક્ષોથી શણગારાયેલો વિશાળ બાગ પણ ન હતો. પરંતુ ગુફાખની પાંખડીથી ઢંકાયેલું ડોલરનું પુલ હોય, જાણે છાંપમાં ખેસીને હસતું મોતી હોય, જાણે રજનીરાણીએ પાડેલું પ્રેમનું આંસુ હોય, તેવું સુંદર નાનું સરખું એ ઉદ્યાન હતું. એ રચનામાં જાણે અકાલે વસંત ખીલતી હોય તેમ પુલે પુલમાં, કળાએ કળામાં, પાને પાનમાં તાજગી ભરી હતી. બધી ઋતુનાં પુલ એક સાથે ખીલ્યાં હતાં: અને પ્રેમનું જ સામ્રાજ્ય હોય તેમ મધૂર નાચતા હતાં અને સામે જ સર્પ એ નૃત્ય પ્રમાણે ડોલી રહ્યા હતા: અંદર કિલકિલાટ હસતાં, ધડીક ગુલાબના ક્યારામાં તો ધડીક ડોલરના પુલોમાં દોડી દોડીને એક બીજાને પકડવા મથતાં, સ્ત્રી અને પુરુષ ખેલી રહ્યાં હતાં. બન્નેમાં કોણ રૂપાળુ હતું એ કળતું સુસ્કેલ હતું. પરંતુ બન્નેના ચહેરા પર એટલો નિર્દોષ આનંદ હતો, એવી રમણીય છટા હતી, કે જાણે એમને જોતાં જોતાં જ ચંબી જઇએ : અને એ સુખદ અનુભવમાંથી ફરી જાગીએ જ નહિ. જ્યાં જ્યાં એ દોડતાં હતાં ત્યાં જાણે પાન કળા અને પુલ; પથ્થર ઝાડ ને પાણી; પંખી પશુ ને સજીવ સૃષ્ટિ નવા રંગે રંગાઇ જતાં હતાં.

કામદેવ અને રતિનું આવું સુંદર અનુપમ યુગલ અહમદેવ નિહાળી રહ્યા; અને બેમાંથી એક હોમાશે ત્યારે જ દેવગતિનો ઉદ્ધાર થશે એ વિચાર આવતાં, જદ્દ અહમદેવની આંખમાંથી પણ બે આંસુ ખર્યા.

*

અહમદેવની પાદુકાનો અવાજ સાંભળીને બંને ચંબી ગયાં. જાણે કોઈ ભયંકર ભવિષ્યની આગાહી થતી હોય તેમ રતિ, કામદેવને ખભે માથું મૂકીને, ડુંગરમાંથી આવતો, એમની પાદુકાનો પડથો સાંભળી રહી: કામદેવ પોતાના પિતાને આવતા નિહાળી, જરાક દાવકો થકને સામે આવ્યો: રતિ તેની સાથે સાથે ચાલી. આવું સુંદર, નિત્યયૌવન ભર્યું, નિત્યપ્રેમ ભર્યું, માત્ર કલ્પનામાં જ જન્મે તેવું, સુખી યુગલ નિહાળીને અહમદેવ ધડીભર ડગ્યા: અને દેવગતિના ઉદ્ધારનું સ્વપ્ન વિસરી જવા લાગ્યા.

કમળપત્રમાં અમૃત જેવો સોમરસ લઇને કામદેવ આગળ આવ્યો. એક જગ્યાએ પારિજાતકના ફુલની બિછાત હતી ત્યાં ત્રણે જણાં બેસ્યાં.

યુલાબની પાંખડીના બનાવેલા સુંદર પાત્રમાં કામદેવે સોમરસ રેડ્યો અને પિતાની પાસે મૂક્યો.

આજે આ સુખી યુગલનો છેલ્લો દિવસ છે એ વિચાર આવતાં અહમદેવ ફિક્કા પડી ગયા. અને પેલા પાત્રમાંથી થોડો સોમરસ લઇને પોતે પીવા લાગ્યા. પણ તેનું મન એટલું બધું વિદ્વિગ્ન હતું કે ભવિષ્યના ભયને લીધે તેની ઘોળા દાઢીના વાળ પણ ધૂંજતા હતા.

‘કામદેવ’ મન કંકણ કરીને સોમરસ પીના પીતા તે બોલ્યા ‘તારો અપ પડ્યો છે.’

રતિ ફિક્કી બની ગઇ. ન્યારે ન્યારે દેવો કામદેવને યુદ્ધમાં મોકલતા ત્યારે ત્યારે આવી રીતે જ બોલતા.

‘શું ?’

‘સતી અચેતન થયાં છે, શંકર પ્રેમસમાધિમાં પડ્યા છે, તારકાસુર દેવોને હણે છે; અને દેવો તેને હણનાર એક નરખુંગવની રાક્ષસી બને છે.’

કામદેવ સાંભળી રહ્યો. બચથી ધૂંજતી રતિ કામદેવ પાસે સરી. અને તેણે કંકમાં ધારેલી ડોલરની કળીની માળા, કામદેવના સ્પર્શથી ફુલની માળા બની ગઇ. રતિ પોતાના રસ ભરેલા હાથથી કામદેવના કેશ સમારી રહી.

‘અને આ હિમાલય જેવી દેવભૂમિ આજે અસુરોના હાથમાં જઈ પડી છે. કામદેવ, બેટા, તારા જેવો રૂપરૂપનો સાગર પુત્ર ફરી જન્મશે નહિ: રતિના જેવી સુંદર સ્ત્રી ફરી જન્મશે નહિ; પણ દેવભૂમિ બોગ માગે છે.’

‘કેનો ?’ રતિએ અધિરતાથી પૂછ્યું.

નીચાં નેણું દાળીને અહમદેવે વેદના દ્રાવણ; મંદ સ્વરે જવાબ વાળ્યો.

‘કામદેવનો.’

એક તીક્ષ્ણ ચીસ પાડીને રતિ નીચે ઢળી પડી. કમળના પાનથી કામદેવ તેને પવન નાખવા લાગ્યો. મોતીની પ્યાલીમાં સોમરસ રેડીને ચુલાખની પાંખડીથી તેના હોઠ લોજવવા લાગ્યો.

રતિએ શેડીવારમાં નેણુ ઉઘાડ્યાં, અને જાણે અમૃતનો સાગર પીતી હોય તેમ કામદેવના રૂપને પીવા લાગી: નિષ્પન્દ નેણુ કામદેવને નિહાળી રહી: નિહાળી જ રહી. કેટલો સુંદર રૂપરૂપના સાગર જેવો, તાજો ચૌવન ભરેલો એ ચહેરો હતો !

બ્રહ્મદેવ ફરી બોલ્યા: ‘દેવનાં સંતાનો, તમારી પાસેથી હું શ્રેષ્ઠ જાલિદાન યાચું છું. અણુસમજીને તમે આપેલું નહિ, સમજીને આનંદથી તમે આપેલું. જુઓ—’ અને તે પુરુષની નિશ્ચલતા સરવા લાગી. તેની આંખ ભીની થઇ ગઇ. રતિ અવાજ વિનાનું શાંત રૂદન કરવા લાગી: કામદેવ જરાક ફિક્કો પડી ગયો; તે પોતે રતિનાં આંસુ લૂછવા લાગ્યો.

બ્રહ્મદેવ ફરી સ્થિર થયા: ‘જુઓ, શંકરની પ્રેમસમાધિ છોડાવવા, કામદેવ, તારે પોતાને જ જવું પડશે. અને જ્યારે ત્યાં ફરી ગયેલી સૃષ્ટિ તારા પ્રભાવથી જરાક હાલતી થશે, જ્યારે ધમે ગતિ થશે, જ્યારે કળામાંથી કુલ ખીલવા માંડશે, પક્ષીઓ સંચાર કરશે, પોદિયો કાન ફફડાવશે, પેલો સર્પ જરાક હાલશે, ત્યારે સૃષ્ટિમાં આ પ્રાણસંચાર ક્યાંથી થયો તે જોવા માટે શંકરનું ત્રીજું નેત્ર ખુલશે, અને . . .”

‘અને શું ?’

‘અને તું એ અગ્નિમાં ભસ્મ થશે. તારી ભસ્મમાંથી જન્મેલું નવું જીવન દેવજાતિનો ઈન્કાર કરશે.’

રતિની આંખમાંથી ખરખર આંસુ ચાલવા લાગ્યાં ! ‘અને આ મારો રસિક કંથ અને પાછો ક્યારે મળશે ?’ તેણે બ્રહ્મદેવને અધીરાઈથી પૂછ્યું. ‘એ મને પાછો ક્યાં મળશે ? અરે ! આલું અમારું અખંડ યુગલ તમે કેમ તોડો છો ?’

વજ્રનો ધા પડ્યો હોય તેમ બ્રહ્મદેવ આંખો મીંચી ગયા. ‘એ વિયોગ, રતિ, એક બે ધડીનો નથી; એક બે દિવસનો નથી, બે પાંચ વરસનો નથી, એક બે યુગનો નથી: સનાતન અને અખંડ છે. તમારું આ યુગલ પાછું સદેહે કોઇ દિવસ મળી શકશે નહિ. અને તે પોતે પોતાના શબ્દોથી વિધાઇ ગયા હોય તેમ તે આગળ બોલી શક્યા નહિ.

‘હૈં ! અમારે પાછું ક્યારે ય મળવાનું પણ નહિ !’ એટલું બોલી રતિ કામદેવને કંઈ વળગી પડી, અને તેના બેળામાં ઢળી પડી. ‘ઓ મારા કામદેવ !’ તેણે હૃદય વીંધી નાંખે તેવો મૂંઝો વિદ્રાપ શરુ કર્યો.

કામદેવે તેના સોનેરી વાળ હાથમા લઇને પોતાની આંખો ઢાંકી દીધી. એક ધડીભર એ બોલી શક્યો નહિ. પછી તરત જ વેદના ખંખેરી નાંખતો હોય તેમ તેણે હાથથી પોતાના કેશ સમાર્પી પણ હવે ધડી બેઘડી પછી જેની સાથે જુગજુગનો અખંડ વિયોગ થવાનો છે તે રતિને સ્પર્શ કરતાં, તેની આંખમાંથી એક બે આંસુ જોર કરીને નીકળી પડ્યાં. તેણે અત્યંત કોમળતાથી રતિના સુંદર હોઠને, અમૃતગિદ્દુથી લોજવ્યા. અને પોતાના બેળામાંથી તેની રૂપરૂપના સાગર જેવી ચૂર્તિ બેડી કરી; કદાચ આ છેલ્લો— છેલ્લો જ સ્પર્શ હશે !

જેવો ચિત્રામણ્ય જેવો શોભી રહ્યો—‘મારા કામદેવને લખ લેવો હોય તો મને પણ લખ જાઓ. અરે કામદેવ વિનાના જીવનને હું શું કરું અને તે પણ પાછું અમર જીવન. મારે કોઈ દિવસ મરવાનું પણ નહિ, અને મારા કામદેવને મળતાનું પણ નહિ—આવો અખંડ તાય શે સહેવાય ?—

‘મને દેવ મટાડીને મનુષ્ય તો કરો—છેવટે એટલું તો કરો—એટલું તો કરો કે જેથી હું ક્યારે કે પણ મરું તો ખરી—અહાદેવ !—મને છેવટે મરવાનો આનન્દ આપો.’

રહતું સૌંદર્ય નહિ જોવાયાથી જેણે આખો મોંઘી હતી, આવું યુગલ અંડિત યાય એ નહિ અમાયાથી જેણે નેત્રો બંધ કર્યા હતાં, તે અહાદેવે એક જોડો નિઃશ્વાસ મૂક્યો: ‘અરેરે ! રતિ, હું પોતે પણ શું કરું ? કોણ જાણે શું છે, નવા સર્જન માટે જ્યારે જ્યારે ભોગ જોઈએ છીએ ત્યારે તે તદ્દન નિષ્કલંક—ચાંદની જેવો જાજળો ને પુલ જેવો તાજો—જોઈએ છીએ. તું પોતે અખંડ વિરહ સદન કરે અને અસિદ્ધાનતી ઉત્ત્રતાથી ગભરાઇ જઇને દુઃખને હુંકાવવાનો માર્ગ ન શોધે તો જ આ શ્રેષ્ઠ અસિદ્ધાન દેવાને ખબર—તો જ પેલી નિઃસ્તબ્ધતા હાલે: તો જ આ ભૂમિમાં નરયુગલ જન્મે. તારે તો અખંડ વિયોગ જ રહેશે—’

અને અહાદેવ વધુ બોલે તે પહેલાં જેમ માનસસરની ઢંસી ઢળા પડે તેમ રતિ ઢળા પડી હતી. ‘અહાદેવ ! અમારું યુગલ તોડો માં. મારા કામદેવથી મને છૂટી પાડો માં’ એટલું જ એ બોલી શકી.

અહાદેવે કામદેવ સામે જોયું. અત્યંત ઉમ્ર સંયમથી તે બેઠો જેવો થઈ ગયો. દુષિયા બાળકના શ્વાસ જેવો મુગંધી શ્વાસ જેના મોંમાંથી આવી રહ્યો છે તેવી રતિના શ્વાસનો જ સ્પર્શ તેના શરીરને રહ્યો. તે અત્યંત બળથી બેઠો થયો.

અહાદેવ કોઈ બોલ્યા નહિ. તેને નિદાણી રહ્યા.

આવું અનુપમ સૌન્દર્યવાળું શરીર—હવે પૃથ્વી પર ફરીને ક્યારેય નહિ દેખાય—એ વિચાર આવતાં તે પોતે પણ આવા શ્રેષ્ઠ અસિદ્ધાનના વિચારથી મૂઠ જેવા થઈ ગયા. કોઈ રસની કલ્પનાની તદ્દન અરપસર્ય સુન્દર મૂર્તિ હોય તેવા કામદેવ સ્મિત કરી રહ્યો હતો. અહાદેવે પોતે આવું સુન્દર, હસતું, શ્રેષ્ઠ અસિદ્ધાન ક્યારેય નિહાળ્યું નહોતું. તેણે કામદેવને ફરી ફરીને જોયો—અને બે હાથથી પોતાનું મોં ઢાંકી દીધું. ‘કામદેવ !’ એટલું જ તે બોલી શક્યા. ‘હવે તું જા’ એમ બોલતાં તો તેમનું હૃદય વિધાત જશે તેમ લાગ્યું. તે વધુ બોલી શક્યા નહિ.

પણ અત્યંત દૃઢ સ્વરે કામદેવે જવાબ વાળ્યો: ‘પિતા ! સર્વ શ્રેષ્ઠ અસિદ્ધાન તરીકે મને સ્વીકારીને મારી કોમળ દેહ તમે વજ જેવી અબેઘ અને અખંડ કરી દીધી. આ અસિદ્ધાનથી દેવજાતિનો ઉદ્ધાર થાઓ.’

એક વખત રતિ તરફ ફરીને તેણે તેને નિદાણા. ફરી નિદાણા. વળી નિદાણા. હજી નિદાણા—અરે, મૂર્ચિત સૌન્દર્યને અને સૂતેલા જીવનને જોઈને કોણ રહ્યું નથી—અને તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. . . .

*

તદ્દન ધીમે પગલે, પણ દૃઢતાથી, અને અહાદેવને નમીને એ જતાં જાણે જીવન ચામું થયું હોય તેમ એ વાડીનાં ફુલ કરમાવા લાગ્યાં; તરત પાને પાનમાં બરેલી તાજગી

સરી ગઈ; એકદમ મચૂરને નાચતો જોઈ સર્પ દોડી ગયો. પોતાના છોકરાને પોતે હણીને કાંઈ યુગયુગની કલ્પનામાંથી જન્મેલી રસિક જોડ પોતે ખેંચી કરી એ ભયંકર પશ્ચાત્તાપથી અહોરૂપ સળંગી બિડ્યા: 'અરેરે ! હવે એવું સર્જન-એવી મૂર્તિ-એવી રસિકતા ફરી ક્યારે જન્મશે ?'

કુંગરાઓ પડ્યા પાડતા હોય તેમ ઉત્તર મંળ્યો :

'ક્યારે ય નહિ, ક્યારે ય નહિ.'

રતિના સોનેરી વાળથી તેનાં પોપચાં ટાંકીને અને સંધ્યાના રંગોમાંથી વિશ્વકર્માએ ઘડેલી એક પ્યાલીમાં અમૃતરસ મૂકીને તે પોતે પણ મંદ પગલે ચાલી નીકળ્યા.

અત્યંત શોકભારથી જર્જરિત થયેલા પોતાની ગુફામાં એકલા પાછો ફર્યા. પણ હણવા માટે આગળ વધતો કામદેવ તેમની કલ્પના સામે ખડો થઈને તેમને તીવ્ર વેદનાથી વિધી નાખવા લાગ્યો.

જ્યારે ખરફના કુંગરાઓ સળંગી બિંદે તેવો ભયંકર અગ્નિ પ્રગટયો, જ્યારે આકાશને પૃથ્વી તેજથી લિપાઈ ગયા, અને જ્યારે 'આ શંકરના ત્રીજા નેત્રનો અગ્નિ છે' એમ બોલતા દેવો ઉપર વિમાનોમાંથી ધૂળવા લાગ્યા ત્યારે રતિ એજાંકળી બેઠી થઈ ગઈ : ગાંડાની જેમ જે દિશામાં અગ્નિ દેખાતો હતો તે તરફ દોડી: 'કામદેવ ! કામદેવ !'

હિમાલયના પહાડો ભયંકર પડ્યામાં ગાજી રહ્યા: 'કામદેવ ! કામદેવ !'

અને તે અત્યંત તીવ્ર વેદનાથી બાંધે ઉછળી: જાણે પોતે અગ્નિનો ભયંકર સ્પર્શ અનુભવતી હોય તેમ, જાણે કામદેવને જળતો નિહાળતી હોય તેમ, 'અરે નહિ, અરે નહિ, એને બાળો માં, એને બાળો માં' એમ કરતી ગાંડાની જેમ દોડી.

પણ થોડક દૂર ન ગઈ, ત્યાં ઉપર વિમાનોમાં ગંધર્વોને 'અનંગભરમ'ની પ્રશસ્તિ ગાતા તેણે સાંભળ્યા: તે એકદમ સ્થિર થઈ ગઈ, ખરફના સળંગતા કુંગરાઓ જોઈ રહી, અને જાણે પોતાનું જિગર કાઢી નાખતી હોય તેમ અસંત વેદનાથી, બોલી બીડી: 'અહોરૂપ ! અહોરૂપ ! તો શું પણ જા આ રતિને શાપ છે કે તું કલ્પનાની-રસની-કલાની-સર્જનની મૂર્તિ ઘડનારો, દેવ જેવો મનુષ્ય, એક હજાર વર્ષ માંડ એક આપી શકશે. તારી ગરીબીથી હમેશાં તું કારમાયા કરજે. અને જા, તે નવા સર્જન માટે કામદેવને બાળ્યો છે માટે હવે પછી નવાં સર્જન કામદેવ જ કરશે; અમારું યુગ તો ખેંચી કાઢ્યું છે માટે હવે સર્જન માત્રે અકસ્માતથી જ થશે: અને શ્રેષ્ઠ સર્જનની પણ હજાર બે હજાર વર્ષ ક્યારેક જ આવશે.'

નિઃસત્ત્વ સર્જનોથી જાણે પોતાની ગુફા રૂંધાતી હોય તેમ જળુતાં અહોરૂપે અચાનક આંખ બિધાડી. કામદેવનું દહન તેમણે કલ્પનામાં દીઠું, ન દીઠું ને ભવિષ્યના નરપુંગવની કલ્પનાથી દરયા ન દરયા, ત્યાં તો રતિનો મૂર્તિમંત શાપ નિહાળીને એ થંભી ગયા: વૈતિયાં દોઢ વૈતિયાં-નિઃસત્ત્વ પરમાણુઓ 'અમને સરજો અમને સરજો' કહેતાં-તેમની સામે કુદવા લાગ્યા, અને પોતાની ગરીબીથી પોતે શરમાતા હોય તેમ નીચે મોંએ નેણ ઢાળીને પોતાના અંતરમાં અખંડ વેદના પામતી રતિની છબી નિહાળી રહ્યા.

પારસી વાર્તાઓ

“પારસી વાર્તાઓ” એ બહુ બહોળો વિષય છે. સામું વિવેચન કરવા બેસીએ તો આખું પુસ્તક ભરાય. માટે થોડાક સામાન્ય વિચારો કુંકમાં આપીને તથા પારસી વાર્તાઓની લખાવટ વિશે ઉપર ટપકે થોડીક ટીકાઓ દર્શાવ સહિત કરીને આપણે સંતોષ ‘ધરીશું.

“પારસી વાર્તાઓ” એ શિર્ષક વિષયસૂચકતા પૂરતું કહેવાય. વાસ્તવિક જોતાં “પારસી વાર્તાઓ” પારસીઓની બનાવેલી હોતી નથી. પ્રતિવર્ષે એમનાં જે પાંચ કે સાત વાર્તાનાં પુસ્તકો પ્રકટે તેમાંની એકપણ વાર્તા મૌલિક ન હોય; એમનાં બધાં દૈનિક અને અઠવાડિક વર્તમાનપત્રોમાં દર સ્તુથ, શનિ અને રવિવારે જે મોટી વાર્તાઓ આપી આવતી જ રહે તેમાં મૌલિકતાનો છોટો ચે ન હોય; ઉપરાંત એમનાં અર્ધો ડગ્ગન ઉપર માસિકમાં આવતી દગલાઅંધ નવલિકાઓ ભેગી જે બજાએ ત્રણ ત્રણ નવલકથાઓ હોય તે માંહેથી એક પણ તરલુમા વિનાની ન જ હોય, તો પછી એવી વાર્તાઓ ઉપર “પારસી” એવી મહોરછાપે મારવાનો અર્થ શો ?

અંગ્રેજી વાર્તાઓનો ગુજરાતી તરલુમો કરતે કરતે પારસીઓએ અર્ધા ઉપર સદી વાવરી નાંખી તો જે પારસી ઢોંગથીને પોતાના વાધા સજવવા જેટલી આવડત (જે ત્રણ અપવાદ સિવાય) તેમણે સંપાદન કરી નથી. “તદન મૌલિક” નહિ તો “મૌલિક કેદી શકાય” એટલા સારૂ અંગ્રેજી વાર્તાઓને નવો વર્તાય (Treatment) અને નંબી તાજગી (Freshness) આપવા જેટલી કળાકુશળતા એમનામાં ન હોય પછી “પારસી વાર્તાઓ” એ સંજ્ઞા ખોટા નામવાળી (Misnomer) કહેવાય કે નહિ ?

એટલું જ નહિ પણ એ ઉપરાંત જે ગુજરાતીમાં તેઓ અંગ્રેજી વાર્તાઓ રજુ કરે છે તેના સાધારણ વાચ્યઅંધારણ (Composition) માં કે શૈલી (Style) માં પણ પોતાની લખાવટનો ઘાટ નહિ પણ અસહ્ય અંગ્રેજી કતોની લખાવટનું સ્વરૂપ પ્રલશ દેખાઈ આવે. આમ પોતાની કહેવાય એવી એક લાખા જે ‘તરલુમિયા’ અને શૈલી પણ ‘તરલુમિયા’ જ પ્રક્ટી નીકળે તો પછી એવી વાર્તાઓ કેમ કરી “પારસી” કહેવાય ? કેવળ લોપાકેર ચર્ચો, અથવા તો જૂજ વાર્તાઓ અંગ્રેજ સંસારમાંથી પારસી સંસારમાં એના એ સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ એટલાથી જ એમને “પારસીની બનાવેલી” કહેવી-કહેવડાવવી યોગ્ય ન ગણાય.

આ બધું પારસી વાર્તા લખનારાઓના ઘણા ઘણા ખોટા લાગને સંપૂર્ણ પણે લાયક પડે છે. અપવાદો દતા અને છે, તેમને ન્યાય આપવા કદી શકાય કે એમાંનાં કેટલેકે તદન મૌલિક વાર્તાઓ લખી દરી અને કેટલાકે અંગ્રેજી વાનીને ગુજરાતી સ્વરૂપ આપવામાં પોતાનું પાણી બનાવ્યું છે જ. મર્દમ શેઃ કેપુશરો કાગરાહની એકાદ “દુખિયારી બચુ”

કે “ગુલી ગરીબ”, સદ્ગત પારસી શાયર રસ્તમ ધરાનીની “રજપૂત વીરસ કથાઓ”, શેઠ જહાંગીર મર્ઝ્યાનની “કૌતક સંગ્રહ” કે “તલેસમ”, સ્વર્ગસ્થ કવિ દાદી એદલજી તારાપોરવાળાની “હુખી દાદીઆ”, “ગુજરાતી” પત્રના “ખીરખલ” તે મહુર્મ શેઠ ખરશેદજી ખમનજી ફરામરોઝની “જંગલનું ગુલ-ગુલાબ”, સમર્થ પારસી વાર્તા લેખક શેઠ ફિરોજશાહ જહાંગીર મર્ઝ્યાનની “અંગ્રેમધન-સુસ સાથ એગ્રીમેન્ટ” તથા “મહોબત કે મૂસીબત” શેઠ ખમનજી કાખરાજીની “પથરના પ્રતાપ” વિદ્વાન શેઠ પાલજીજી બ. દેશાઈની “કનોજની રાજકન્યા” તથા “ખુદાનો લાલ” અને ‘ઝી બોધ’ માસિકના એક તંત્રી બહેન પુતળીબાઈ જહાંગીર કાખરાજીની નવલકથાઓ આદિ બીજી થોડીક વાર્તાઓ વધતી ઓછી મૌલિકતા દર્શાવતી ગુર્જર વાર્તા સાહિત્યમાં સુંદર કથાઓ લેખે પોતાનું સ્થાન ધરાવે છે જ.

આપણને અંગ્રેજી વાર્તાઓનો ગુજરાતીમાં પરિવ્યક્ત કરાવનાર પહેલ વહેલા પારસીઓ જ હતા. આગલા કાળની સારામાં સારી ગણાતી ઘણીએક અંગ્રેજી વાર્તા કૃતિઓ પારસી કલમે આજ દાહોકાઓ થયાં ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂકી છે; જેમાંની કેટલીક અતિ પ્રખ્યાત અંગ્રેજી વાર્તાઓના અનુવાદ હિન્દુ લેખક ભાઈઓને હસ્તે હમણાં હમણાં થવા માંડ્યા છે. વળી કેટલીક સારામાં સારી ફારસી કૃતિઓના ગુજરાતી અનુવાદ કરીને, તેમ જ રમેજી દુસકા, રમુજી સ્કેચ અને ન્હાની મોટી રમુજી વાર્તાઓ લખીને વાંચકોને તેનું પ્રથમ રસપાન કરાવનાર પારસીઓ જ હતા.

પણ આ પછી જેમ જેમ વખત વહેતો ચાલ્યો-હુંકી અને મોટી વાર્તાઓની માગણી પારસી વાંચકો અને પારસી અધિપતિઓથી વધતા અને વધતા પ્રમાણમાં થવા માંડી-લખનારાઓની એક પછી એક ઝડપથી નવી નવી વાર્તાઓ લખવાની હેંસ-ઉચ્ચ તથા પ્રકાશમાં આવવાની અલિલાપા વધી તેમ તેમ તેના ઉજ્જવતા પૂરમાં સંખ્યાબંધ કાવ્યાં કે અધકચરાં લખનારાઓ સપાટી પર તરી આવ્યાં. એ બધાં કારણોને લઈને જે સારામાં સારી પારસી વાર્તાકૃતિઓ ભાષાશાનના કાંધક પણ સમજદાર લેખકોથી પ્રકટ થતી તે ઓછી જ થતી ચાલી. પરિણામે પારસીઓનું વાર્તા વિષયક થોડુંક પોતાપણું અને આગલી આગેવાની પાછળ અને પાછળ હઠતાં જ ગયાં. છેવટ તે એવી ખેદકારક સ્થિતિએ પહોંચ્યું કે કેવળ તરજુમિયા ઘાટની અને તરજુમિયા શૈલીવાળી વાર્તાઓથી જ પારસી વાર્તાક્ષેત્ર ઉભરાઈ જવા લાગ્યું અને હજી એવું ને એવું ઉભરાતું જ ગય છે.

એમાં વિશેષ શોચનીય ઘટના આ બની: કેટલાક જુના સારા ગણાતા વાર્તા લેખકો-પણ પોતાના જ કંત્ર ગુજરાતી લખાવટ કરવાનું ધીમે ધીમે છોડી બેઠા. તેઓ કલ્પમાંથી હસ્યા ન હસ્યા, ચલ્યા. એઓમાં સૌથી પહેલા અને આગેવાન તે અથાક વેતિયાં દોઢ વેતિયાં નિઃસત્ત્વ પરખખમનજી ન. કાખરાજી. વાર્તા લેખનના સંબંધમાં તેઓશ્રીએ સામે કૂદવા લાગ્યા, અને પોતાની ખુશરો કાખરાજી પેઠે, શેઠ જહાંગીર મર્ઝ્યાન અને તેમના પુત્ર દાળોને પોતાના અંતરમાં અહીં કામ ન લીધું, જેમ જેમ તેઓ ઉપરા ઉપર વધુ અને વધુ વાર્તાઓ તમ તેમની લખાવટ એક જ પ્રકારે ઠરેલ થવા પામી ખરી; પણ તે બીજે શોભિત લાગે એવી ઠગારી ‘અમક’ વાળી અને એટલી તો તરજુમિયા ઘાટની

દોષિત અને કળાવિહોણી શૈલીવાળા થવા માંડી કે પારસીઓમાં વાર્તા સાર એક અયોગ્ય શૈલીના ગણેશ અહીંથી જ મેંડાયા.

એ એક શરૂઆતનો કાળ હતો. તે વેળાએ (અને હજુ પણ) તરભુમિયા શૈલીના આ પિતા સમાન પારસી વાર્તા લેખકને અને તેમનાં “ પુરસદ ” માસિકમાં તેમનાંથી જ ઉત્તેજન પામેલા તેમના સંખ્યાબંધ અનુયાયી ઉગતાં કાયાં વાર્તા લખનાર ભાષ્યો અને ખુદને કોણ સમજાવે કે આ તરભુમિયા શૈલી કેવા “ જમનજી શૈલી ” માં દોષ કયાં કયાં અને કેમ છે ? આ નમ્ર લખનાર ક્ષમા માગીને પણ લખ્યા વિના રહી શકે એમ નથી કે આજે પણ પારસી વાંચકોનો, પારસી ટીકાકારોનો અને પારસી ડાખાવાળાઓનો મોટો ભાગ વાર્તાકળાશાસ્ત્રમાં કે ભાષાશાસ્ત્રમાં જોઈએ તેવો સુગ તો નથી જ, જેથી તેઓ પોતાની કોમનાં જુનાં નવાં વાર્તા લખનારાંઓને માર્ગદર્શક થઈ પડે. પરિણામ એ જ આવ્યું કે ઉપર જણાવેલી નહિ ઈચ્છવા યોગ્ય તરભુમિયા વાર્તાશૈલીના વખાણનાર પારસી વાંચકોનો વર્ગ દિન ઉગતે વધતો અને વધતો જ ચાલ્યો. તેઓ અનેક કારણોને લઈને એમ જ માની બેઠાં કે આ “ લાયક ” ‘ ઝમકદાર ’ અને ‘ જોશદાર ’ શૈલી છે. એવી માન્યતાવાળા પારસી વાંચક વર્ગમાંથી જ પારસી વાર્તા લેખક વર્ગ ઉઠી ઉભો થયો. આમ આ અણુધટતો લેખનપ્રકાર તે યુગના અને તે પછીના લગભગ બધા પારસી વાર્તા લખનાર છોકરા-છોકરીઓ તથા યુવક યુવતીઓ સાર વાર્તા લખવા કાળેની એક ખાસ લોકપ્રિય શૈલી (Style) બની રહ્યો. તરભુમિયા ઘાટના અને બીજા પણ વિધવિધ ઈજનબંધ દોષોથી ભરેલા આ અણુધટતા શૈલીપ્રકારને નવા ઉગતા પારસી લખનારાઓએ પોતાનો કરી લીધો તે તેમને ફક્ત મીઠો રસીકો કે ‘ ઝમકદાર ’ અને ‘ જોશદાર ’ લાગ્યો તેટલા જ સાર નહિ, પણ ભાષાશૈલીનો એવો તરભુમિયા પ્રકાર અંગ્રેજ વાર્તાનું યુગશતી કરવામાં તેમને સહેલો અને સરલતાવાળો થઈ પડતો હોવાથી જ અને ખરા પ્રકારની રસીકી સચોટ ભાષાશૈલી માટે પ્રયાસ આદરવાનું કાર્ય સરખામણીમાં બહુ મુશ્કેલ હોવાથી તેઓએ તે ઝટ કરતો ગ્રહી લીધો. પારકી શૈલી અભ્યાસ કરવા માટે છે-અનુકરણ કરવા સાર નથી. પણ આ નવા-જુના પારસી વાર્તા લખનારાંઓને વધારે સારી અને ઠીક ઠીક પ્રકારની શૈલીનું અનુકરણ કરવા જો કોઈની શાળાએ જ બેસવું હતું તો શેક કેપ્રુથરો કાળશજ કે મર્ઝાન પિતા-પુત્રની શાળાઓ તેમનાં માટે ઘણી સારી હતી. એ શાળાએ બેસવાની તેમને ઈચ્છા તો ઘણી જ હોય, પણ ઉપર્યુક્ત સારા પારસી વાર્તા લેખકોની શૈલી વ્યક્તિત્વમય એટલે અનુકરણ માટે મુશ્કેલ અને “ જમનજી શૈલી ” ની શાળા ‘ તરભુમિયા ’ એટલે સહેલીસદ હોવાથી તેનું જ અનુકરણ-અને તે પણ આંધળું અનુકરણ-તેઓએ કીધું. પારસી વાર્તાઓની સ્વતંત્ર લખાવટના મોતનો ઘંટ અહીં ઠોકાયો. શિષ્ટ સારી વાર્તાશૈલીના અને વાર્તાકળાની પ્રગતિનાં દ્વાર પારસીઓ માટે અત્રે જ બંધ થયાં.

અંત કોઈ પૂછશે કે “ પારસી વાર્તાઓ ” વિશે લખતાં તેમની લખાવટ ઉપર જ ખાસ વિશેષ વિવેચન શા સાર ? ઉત્તર આ: વસ્તુસ્થિતિ જ એવી છે કે મુખ્ય વિવેચન એના ઉપર જ ચાલે. પારસી વાર્તાઓનું વસ્તુ (Plot) પાત્રલેખન (Characterization) સંવાદ (Dialogue) વર્ણન આદિ પારસીઓનાં પોતાનાં દોષ તો તે પર

વિવેચન થાય ના ? બાકી રહી તેમની વાર્તાની લખાવટ, માટે એને જ આલેખવાની આવશ્યકતા રહે છે.

હવે, વાર્તા સાથે એક અણુવટતી શૈલીના વારસો પારસી લખનારાંઓએ જેમનાથી મેળવ્યો, કહો કે મેળવી લીધો-તેમની જ લખાવટમાંથી આપણે કેટલાંક દૃષ્ટાંત વાંચી આપણી ખોત્રી કરી લઈશું:—

“ તે ક્યેસ સાથે કદી દરબારના મેલાવડામાં જતે ખરી પણ ત્યાં બી તે તેના બહાલા જોન સાથે એક મિનીટબી પુરી પાધરી હોઠ ઉધાડી વાત કરી શકતે નહીં; કે જ્યારે હવે તો મમલો એ આજ રાતના સુભાગ્ય સંજોગોના પરીણામમાં છેક એવી અણીની ઢીકે આવી ગયો હતો કે બીજાં એક અઠવાડિયું વહી જાય તે પહેલાં સાહુનું ખુલાનું તો તે તેના બહાલા જોનની હકદાર ધણાણી થઈ શકવાની ઉમેદ ધરાવી શકતી હતી.”
(બ. ન. કૃત “ રાજના મહેલમાં ”)

દૃષ્ટાંત બીજું:—“ તે છોકરી કે જે તે મોટા મેળાવડામાં પોતાની હદ વિનાની ખુબસુરતીથી ઉભા થયલા ખુશીના ઘોઘાટથી તમામ નીરદોશ ને નાવાકેદ દેખાતી હતી.”
(બ. ન. કૃત એક વાર્તામાંથી)

દૃષ્ટાંત ત્રીજું:—“ તે કોસો પોતાના દીકરામાં સખત નાઉમેદ થયો હતો જ્યારે કે ‘ શ્રીવાલીટી મ્યુઝીક હોલ ’ ના છેલ્લા ઝગડામાં ભાગ લેવા માટે તેને મોટી રકમનો દંડ કરતાં માછરૂટે તે રખડેલ અને રદ બાતલ ઉમરાવના કુલીન ખાનદાનની મોટી માન પામેલી ઈજ્જત ધુળ થતી હોવાનું કેટલુંક બે-ચ પરથી કહી સંમતિ આપ્યું અને તે વાત અખ-બારોમાં જ્યારે જાહેર થઈ ત્યારે એ ધરડો અર્ધ દુનિયા તમામ હારી બેઠો.” (બ. ન. કૃત એક નવલકથામાંથી)

બરાબર અંગ્રેજી પાઠા પર ગુજરાતી ગાડી—“ પહેલાં ગાડી અને તેની પાછળ થોડો જોડેસો ” એવી ખોટી બાંધણીવાળું પાંચ પાંચ સાત સાત લીટીનું બનેલું આખું એકેકું વાક્ય-વાક્યોની ગુંચળાં વણેલી આખડગુંચડ (Involved) શૈલી—ગુજરાતી ભાષા બંધારણને તદ્દન પ્રતિકૂળ થઈ પડે એમ ક્રિયાવિશેષણો વડે વાક્યોનાં અનુસંધાન કરવાની ખોટી અને નકામી રીતિ ઉપલાં દૃષ્ટાંતોમાં જાહેર થાય છે. એમની આ અણુવટતી શૈલીના તથા એ શૈલીની નકલ થવાથી બીજા અનેક પારસી વાર્તા લખનારાંઓની સર્વ સામાન્ય રૂપ થઈ પડેલી ખોટી લખાવટનાં સંખ્યાબંધ બીજા દૃષ્ટાંત આ લખનાર પાસે તથા પડેલાં છે, પણ સ્વચ્છંદસરે કારણે તે રજુ ન કરતાં અહીં જ અટકીશું.

પારસીઓની વાર્તા લખવાની સામાન્ય દબ કેવી છે અને તેમને એ કેમ લાગુ પડી, તે આપણે ઉપર જોઈ આવ્યા. હવે કોઈ પૂછશે કે પારસી વાર્તા લખનારાંઓ આવી અયોગ્ય લખાવટમાંથી બાહેર કેમ નથી આવતાં ? એનો ખુલાસો આ કે પ્રથમ તો તેઓ “ મૌલિક વાર્તા ” માં માનતા નથી. “ એારીજનલ ” વાર્તા એ શબ્દની તેઓ પર કશી અસર નથી. એની તેમને હોંસ નથી કે અલિમાન નથી. તેમનાં સૌથી સરસ વાર્તા લેખક ભાઈશી ફિરોજશાહ જહાંગીર મર્ઝ્યાન તો એારીજનલ વાર્તાના ખ્યાલને સાવ હસી કાઢી તેની વારંવાર ખુશી ઠેકડી કરે છે. આમ ત્યાં સ્વતંત્ર વાર્તાકૃતિઓ માટે માન

કે માન જેવું કર્યું જ નથી તો પછી પારસી વાર્તા લખનારાંઓ શૈલી વિષયક આ ખોટા વળગાડમાંથી છુટે શેના ?

હાલે તેઓ મૌલિક વાર્તા ન ઉપભવે પણ ધણા હિન્દુ વાર્તાલેખક ભાષ્યો “તરજુમા” નો અર્થ જે બહોળા સમજમાં કરે છે અને તે પ્રમાણે પોતાની વાર્તા વિષે કરી ખતાવે છે તેટલી ધ્રુજા કે તેટલી કુશળતા પણ પારસી લખનારાંઓએ મોટે ભાગે હજી સુધી પ્રાપ્ત કરી નથી. પારસી ભાષાની વાર્તામંદી આવેલ વસ્તુને, વર્ણનને, વિચારોને અને વચનોને યોગ્ય ફેરફાર તથા સુધારા વધારા સહિત ગુજરાતી ભાષા પદ્ધતિ અનુસાર પોતાની સ્વતંત્ર શૈલી વડે તથા વાર્તા શાસ્ત્રને લગતી વિવિધ કળા વડે મન પર છાપ બેસાડે તથા હૃદયને કુત્તારે એવી ભાવવાહી (Expressive) અને અસરકારક ભાષામાં ઉતારવાં એનું નામ તરજુમા. ‘તરજુમા’ ની આવી વિસ્તૃત વ્યાખ્યા અને બહોળા સમજણથી તેઓ ધણાં ધણા દૂર છે, તો પછી એ અકુદરતી અને કદરૂપી ભાષા શૈલીના જળો સમ ચોટેલા અડસમાંથી તેઓ છુટે શેના ?

જેમને હિન્દુ વાર્તા લેખકોની વિધવિધ વાર્તાશૈલીનું જરાયે વાંચન કે અભ્યાસ નહિ, જેમને ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ અંગ્રેજી ભાષા બંધારણથી કેમ અને ક્યાં ક્યાં જુદું પડે છે તેનો ખ્યાલ જ નહિ, જેમને ગુજરાતીમાં વાર્તા ઉતારતી વેળાએ અસંલગ્ન અંગ્રેજી પુસ્તકને ટેબલ પર નજર સામે ખુલ્લું રાખીને તેમાં જોઈ જોઈ વાંચતે વાંચતે લખવાની મહા ભૂંડી ટેવ પડી ગયેલી, તેઓ ઉપર ખતાવેલી અયોગ્ય લખાવટની (“ મૂર્ખતા સ્વર્ગ ” જેવી) ગુલામગીરીમાંથી છુટે શેના ?

હવે પારસી વાર્તાઓમાં આવતા એક બીજા ખોટા પ્રકાર લણી નજર કરીએ. એની તો પારસીઓએ જાણે ‘ફેશન’ બનાવી છે; અને એ ‘ફેશન’ તેમનામાં ‘ફૂદકે અને ભૂરકે’ વધતી જ ગય છે. તેમની વાર્તાના સંવાદ (Dialogue) માં કોઈ કદાચ પાત્ર પ્રમાણે અહીં તહીં થોડાક અંગ્રેજી પારિભાષિક શબ્દો આવે એ સમજી શકાય એવું છે; પણ વાર્તામાં વર્ણન આપતી વેળાએ પણ એ ‘ફેશન’ રજુ થાય, એ અમુક અંશે થોડાં ‘ટચાકપણું’ તથા અમુક હદે અસંલગ્ન અંગ્રેજી ખોસોના સચોટ શબ્દાર્થ જાણવાને લગતી પોતાની અશક્તિ ગહેર કરે છે. દર્શાવે : “ વાંચક, તને એ જુવાન સાથે એક “ ઈન્ટર-રોડ્યુશ ” ની જરૂર છે. ” (એક પારસી નવલિકામાંથી) વિશેષ નમુનો : — “ એક ધણા જ લોકેઝરસલી સીણગારેલા ડ્રોઇંગ રૂમમાં જરદાવર પોતાની દીલ લોભાવનાર ઝેસથી ફેરા ખાતી જોવામાં આવતી હતી. ” “ મરદોને : ફસાવનારા એ કંગારા ચહેરા ઉપર આવી એક હેવનલી લાઇટ ખુદાએ પાથરવી નહીં હતી. ” “ તે તે રાત્રે તમામ પરફેક્ટ હતી. ખુજસુરતી-શીગર અને ઝેસની સામટી હારમની રજુ કરતી એક પરફેક્ટ પીકચર ! ” (‘ સ્વભાગ ’ નામક પારસી નવલિકામાંથી) એવા બીજા સંખ્યાબંધ દાખલા અપાય.

અત્રે પારસી વાર્તા લખાવટને બગાડી બેડોળ બનાવનાર એક બીજો પણ મુખ્ય દોષ જોઈ લઈએ: અંગ્રેજીમાં નામ (Noun) ની આગળ A-An-The “ આર્ટિકલ ” લાગે છે તેનો વાર્તા લખતી વેળાએ પારસી વાર્તાઓમાં પુષ્કળ અને નકામો ઉપયોગ થાય છે. ખાસ કરી જે વસ્તુ, જે વ્યક્તિ, જે બનાવ, જે પ્રસંગ અને જે સ્થળ વિષે વાર્તામાં

આગળ કહેવાઇ ગયું છે તેને વિષે પાછું લખતાં પણ “તે-તે-તે” (અંગ્રેજી The નો અર્થ) વંચાયા કરે તો તેથી મુત વાંચક કંટાળે, શૈલી કર્કશ અને અને લખાવટ દાસ્તા-સ્પદ થઇ પડે તેમાં નવાઇ શી? અસંખ્ય દૃષ્ટાંતોમાંથી અત્રે એક જ બસ યશ:-“તે (The) છાકરી ચમકતી આંખોએ અને ઘણા ઉલટમંદ છગરે આગના તે (The) કામમાં રોકાઇ. તે (The) ટેબલ વગર ખામીએ અને ઘણી જ સરસ રીતે ચણગારેલી તૈયાર કીધી અને હવે સેકન્ડ-કોર્સના તે (The) બેલ (Bell=બંદ) માટે તેણી બહાર થાભી.” (“નામોશી પહેલાં મોત”ની પારસી વાર્તામાંથી)

વાર્તાશૈલીનું કચરિયું કરી નાંખનારા બીજા વિધવિધ પ્રકારના કોડીબંધ દોષ પારસી-ઓની વાર્તામાં ડગલે અને પગલે દેખાતા રહે છે. પણ આ દુંકી જગ્યામાં એ લાંબી વાત આપણે માંડી જ વાળીશું. દુંકમાં એક વાત તો આપણે “સુજરાતી ભાષા”ના અને “પારસી વાર્તા”ના સારા નામ ખાતર ખાસ માગી લઇશું કે હવે કૃપા કરીને વાર્તા લખનારાં પારસી ભાઇબહેનો “તેણીનો-તેણીની-તેણીનું-જ્યારે કે-જ્યારે-તે ત્યારે-તે કે જે-જ્યારે કે જ્યારે-ત્યારે કે જ્યારે-અને જો કે-અગર જો કે-તો જો કે-એમ તો ત્યારે-તો બી તો-ઈત્યાદિ ઇત્યાદિ હસવા જેવા અણધક રૂઢિ પ્રકારોથી પોતાની લખાવટને દૂર રાખે તો બહુ સારું.

એક બીજી વાત : દુંકાં-સાદાં-સરળ વાક્યોની ચમત્કૃતિ શી છે તે પારસી વાર્તા લખનારાંઓ જાણતાં જ નથી. સંક્ષિપ્તતાનું સૈદ્ધ્ય તેઓ સંમજતાં જ નથી. વાર્તાનાં વર્ણન વિભાગમાં યે લાંબાં લાંબાં વાક્યો આવે અને સંવાદમાં પણ તેમ જ હોય. હિન્દુ લેખક ભાઇઓ આ બાબતમાં કેટલા મુધર્યા છે અને કેટલા મુધરતા જાય છે તેનું પારસી વાર્તા લેખકોને ભાન જ નથી. બે પાત્રોને વાત કરાવવી હોય ત્યારે ત્યાં પણ લાંબા લટાકકટાક હોય જ. પ્રેમમાં પડેલી એક સુવતીના મુખમાં સંસારમાં જેવી સ્વાભાવિક બોલાય છે તેવી પ્રેમભાષા આપવાને બદલે કેંક નાટકી દબે આવું લાંબું લાંબું અને અકુદરતી લખી જ નાંખે:-“બ્યાન કરાવવાને બોલો વટીક નહીં મળા શકે તેટલા બધા પ્યારના મુસ્તકિમપણા સાથે મોહત મુધી અને મોહતની બી પેલે પેલે પાર તક હું તમારી જ છેઉ.” (બ. ન. કાબરજીકૃત નવલકથામાંથી)

પારસી વાર્તા વાંચકોના મુખમાંથી અને પારસી છાપાઓમાંથી આ એક પ્રશંસાસ્પદ વારંવાર બાહેર પડતું જણાય છે: “જોરાવર ઝમકદાર રસીલી ભાષામાં લખાયેલી એક વાર્તા.” એક અલગ-ત નાનો વર્ગ બાદ કરતાં પારસી વાંચકરંગે શૈલીનાં અમૃત તો કદિ જણ્યાં જ નથી. શૈલીનાં શરખત જરિક જ ચાખ્યાં હશે—શૈલીનાં ગોળનાં પાણી જ ઘણું કરીને પીધાં; છતાં તેમને પોતાને એક ચોક્કસ પ્રકારની જે લખાવટ સાધારણ ગમે છે તેને વધાવી લેવા સાડ તેઓ હમેશાં ઉપર પ્રમાણે જ વચર સમજનાં વખાણુ હાંકે જ જાય છે. ખરેખરી “ઝમક” તે શું, “રસ” તે શું, તેની વાસ્તવિક સમજ ન હોવાને લીધે પારસી વાંચકો અને પારસી લેખકોનો મોટો ભાગ વાર્તાની કેવી ભાષાશૈલીને ‘ઝમકદાર’ અને ‘રસીલી’ સમજે છે, તેનું એક દૃષ્ટાંત અવલોકીએ:

“તેનું ચિત્ત ચોરાઇ ગયું; તે ગોયા જગતાં બી ગ્લેડીઝ સ્વપ્નાં બોયાં કરતો. ઉઘમાં પણ તેજ મોમીની મુસ્તની મીઠી યાદમાં શુંરક્તદાર ગરક થતો. ગ્લેડીઝે કરેલા એ ગંભીર બીગાડ માટે તેણી પર કીનો લેવા તે ખુનખાર તે તલગગાર થઇ રહ્યો મગર હજી મુધી તે

કીનો લઈ શકે એવું કોઈ દલીલાર તેને આવી શક્યું ન હતું.” (ખ. ન. કૃત નવલકથા-માંથી) આવી એક લખાવટ પર પારસી વાંચક વર્ગ આનંદમય બની જઈ જરૂર આવે મત આપશે: “શું સરસ ‘પાવરફુલ’ લખ્યું ચ; કેવી ઝમકદાર અને રસીલી ભાસા છે!”

પણ થોડાક અપવાદ લણી બેતાં આપણે કહી શકીએ કે આવી કોઇ “ઝમકદારી” અને “જેશદારી”ને બધાં જ પારસી વાંચકો અને સર્વે પારસી વાર્તા લેખકો વશ થઈ ગયેલાં નથી: સ્વર્ગસ્થ શેઠ કેબુશરો કાજરાજી બનતાં સુધી ભાષાસુદ્ધિ ભગવતા, અને પોતાની લખાવટ ઠગારી ઝમકથી અલગ રાખતા. શેઠ જદાંગીર મર્ઝ્યાન રસિકતાથી તથા સચોટતાથી સંક્ષિપ્ત વાક્યોમાં વિચાર દર્શાવે છે. શેઠ ફિરાજશાહ મર્ઝ્યાન “બમનજી શેલી”ના દૃષ્ટાંતથી વેગળા ખરેખરી પાણીદાર ભાષા રચી શકે છે.

પરંતુ દરજી જે આવ્યા સારા પારસી વાર્તાકારોની લખાવટ કાંઈ કાંઈ ઉણપ ધરાવે છે. હિન્દુભાઈઓ જે ગુજરાતીમાં વાર્તા લખે છે તેવી જ દમની હિન્દુશાષ્ટ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં જ તેઓ પારસી સંસારી વાર્તા લખે એવી કોઈ ફરિયાદ કે આગ્રહ આપણે કરતા નથી, (આ લેખમાં પારસી વાર્તાની બેડણી અને વ્યાકરણ દોષની ચર્ચા તો જવા જ દીધી છે) પણ તેમની શૈલી (style) તરફ બેતાં એક ખાસ ઉણપ આપણું લક્ષ્ય બેઝે છે: અંગ્રેજીમાં જેને આપણે “Artistic sentences” કળાપૂર્ણ વાક્યો કહીએ, તેવાં વાક્યો પારસી વાર્તાઓમાં લગભગ નહિ જ જેવાં જણાશે. લેખકની કલ્પના શક્તિ વડે રચાયેલા અર્થપૂર્ણ વિચારો, અનુકૂળ થતી કળાવંત વાક્ય બાંધણીમાં લખાયેલા પારસી વાર્તાઓમાં વંચાય એની તો નવાઈ જ છે. દર્શાવ લેખ:-“રસનાં જામેલાં પુષ્પો તે સૌદર્ય.” (‘હિયા’-કવિ ન્હાનાલાલ) “નસીબ! હા, એ હાથ લુછવાનો ચાંલો કીક છે-કાચરનું એ વિશ્રામ સ્થાન!” (‘કોનો વાંક’-કનૈયાલાલ મુનશી) “દિમાલમે અનેક બચ્ચાં-ઓને પોતાની આંગળીએ વળગાડ્યાં છે. બધાં જ બચ્ચાં સુંદર અને રસ ભર્યાં લાગે છે. જાજી નામે એક પહાડી ગામ દિમાલમની તળેડીના ડુંગરાઓમાં છે. મેળામાં જતાં કોઈ ન્હાનાં બચ્ચાંની માફક વિવિધ શણગાર ધરીને તે ઉડે છે.” (‘તણખા’-ધૂમકેતુ) “બાલ તુમિથી અને આંતર રસહીનતાથી જીવનમાં જે શન્યતા આવે છે તેની શાન્તિમાં બને રહ્યા પીવા મંડ્યાં.” (હુદય પક્ષો-ફિરેક) “મહાર્ કલામય જીવન અદ્ભુત હતું પણ મહાર્ પ્રેમ-મય જીવન અપૂર્વ છે. કળાને પામતી ને પકડતી પડતી-પ્રેમ તો મન જ પકડી રાખે છે.” (પાંચ પાત્રો-લીલાવતી મુનશી) “જીવન તો દરિયા જેટલું અગાધ અને અનંત; અને મનુષ્યની શક્તિઓ આ હોડી જેટલી.” (‘કુમારનાં સ્ત્રી રત્નો’-છત્રુલાલ યાસિક) “શબ્દોની જરૂર ન પડે એવી એ રાગણીઓમાંથી આપોઆપ અર્થ ઉડે.” (દેહના ચૂરા-ઝવેરચંદ મેઘાણી).

કલ્પના, રસ, રહસ્ય, ચાતુર્ય અને સૌદર્યનું બેહુન આતું અર્થ વિષયક તથા શૈલી વિષયક ઉચ્ચ પ્રકારનું દર્શન પારસી વાર્તાઓમાં અત્યારે નહિ તો દવે પછી ચે યશે?

આજની પારસી સમાજ રિયલિટી બહુ મર્યાદિત છે. એટલે પારસી સંસારી વાર્તાઓને વસ્તુ (Plot) વિશે અત્યંત સાંકડું અને બંધનવાળું જ ક્ષેત્ર મળી શકે છે. પારસી વાર્તાઓ વિશે આ એક ફરતી કમનસીબી છે. હિન્દુ સંસારમાં તો રાજપ્રકરણ, ધર્મપ્રકરણ, અમીરો, ઉમરાવો, સેનાપતિઓ, સૈનિકો, ખાવાઓ, ખાલીઓ, બદારવડીઓ, લંટારાઓ ઈત્યાદિ

ધણું યે હોય. પારસી સંસારમાં એવું તો કશું જ ન હોય. મૌલિક લખો કે તરજુમા કરો, પણ જો પારસી સંસાર દર્શાવેલો હોય તો વસ્તુ વિષે પારસી લખનારાંઓની તો આ એક મોટી મુશ્કેલી જ રહી. પરિણામે મોટે ભાગે અંગ્રેજી વાર્તાઓ અંગ્રેજી સંસાર જ દર્શાવતી પ્રકટાવાય અને તેમ નહિ તો પછી ભાષ્યથી ફિરોજશાહ મર્ઝ્યાન પેકે “પારસી-હિન્દુ-મુસલમાન સંસાર”ના સંપુક્ત વેષો કેંક તાણતોડ કરીને પણ લાવવા જ પડે.

પારસીઓએ અત્યાર આગમજ ‘રેનાલ્ડ’ની વાર્તાઓ અને તેટલી તરજુમા કરીને પ્રગટાવી; મિસિસ હેન્રીવૂડની વાર્તાઓનો પણ જખરો ઉપયોગ કર્યો; કુમા, મૌરી કેરેલી અને રાઇડર હેગાર્ડનો પણ લેવાય એટલે લાલ લીધો. જેવટ તરજુમા સાર આર્લ્સ જનરલિસ (જે જૈરાઓ અને ‘સોલજર્નિયા’ઓનો “માનીતો વાર્તા લેખક” કહેવાય છે) તે પણ વપરાઈ ચૂક્યો; પણ હજી સુધી કોઇ પારસી માસિકમાં પારસી કલમે લખાયેલી કવિવર ટાગોરની વાર્તાનો અનુવાદ આપણા જોવામાં નથી આવ્યો. સહેલાઈથી તરજુમા કરી શકાય એવા અંગ્રેજી વાર્તાકારોના પુસ્તકોનો તો પુષ્કળ લાભ લેવાય છે; પણ હજી સુધી આ દેશના અને પરદેશના સાહિત્યકાર વાર્તા લેખકોની શિષ્ટ વાર્તાઓમાંની એક પણ વાર્તા પારસી કલમે ગુજરાતી સ્વરૂપ ધરી શકી નથી. હિન્દુ લેખક ભાઈઓએ આ દિશામાં થોડુંક પણ કાર્ય કરી બતાવ્યું છે; પણ પારસીઓએ તો સાવ પછાતપણું જ દાખવ્યું છે. દેખાડો, પારસી વાર્તા સાહિત્યમાં એકાદ એચ. જી. વેલ્સની કે જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શૉલી, થોમસ હાર્ડીની કે જોન ગ્રેલ્સવર્થીની, આનાતોલ ફ્રાંસની કે મોરીસ મેટરલિન્કની વાર્તાઓ કે નાટ્યોની ગુજરાતીમાં બનાવેલી એક પણ, ન્હાની કે મોટી કૃતિ ?

એ ઉપરાંત પારસી વાર્તા સાહિત્યમાં કોઈ બતાવશો એકાદ ‘ધૂમકેતુ,’ ‘મેઘાણી,’ ‘દિરેક,’ ‘નારદ,’ ‘ઉમરવાડિયા’ કે ‘લીલાવતી બહેન’ લખે છે એવી ચિત્તાકર્ષક કળામય નવલિકાઓ ? ક્યાં છે બધે હોહાકાર મચાવી મેલે અને સમસ્ત ગુર્જર વાર્તા સાહિત્યમાં સ્થાન પામે એવી કોઈ પારસી નવલકથા ? ક્યાં છે નવા ઉગતા પારસી લેખકોની વ્યક્તિત્વમય કોઈ નવિન વાર્તા શૈલી ? ક્યાં છે પારસીઓમાં ‘ઉષા’ ના મહાન લેખક જેવો શૈલીકાર કથાકાર ન્હાનાલાલ દલપતરામ ? ક્યાં છે “ભગવાન કૌટિલ્ય” નો કથામાં આવેલું ‘નૈમિવારણ્ય’ જેવું એક જ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રકરણ લખનાર કોઈ કનૈયાલાલ મુનશી ? કોઈ છે એવો ? કાંઈ છે એવું ? જવાબ મળે છે, નહિ જ.

તોયે આશા મોટી વાત છે; કારણ પારસી હૈયું આજે પણ રસિક છે. પારસી મન આજે પણ ચંચળ છે. ભરમ હેડળ અગ્નિ જેવી લપાઇ રહેલી પારસીઓની કાદ્ધનિક અને સર્જક શક્તિમાં આ લખનારને આજે પણ વિશ્વાસ છે. દીવ માત્ર એને ચેતવવાની છે—મહેનત માત્ર વાર્તા વિષયક તેમની અનેક મોટી સમજણો અને રીતિઓના મસ મોટા ખડકોને તોડવાની છે. જો પારસી વર્તમાનપત્રોના તેમ જ પારસી માસિકોના અધિપતિઓ તેમ જ પારસી અવલોકનકારો ઉત્તાડી આંખ રાખીને ખરી સ્થિતિનું સત્ય જ્ઞાન તથા જ્ઞાન ધરાવતા યદને પ્રયત્નવાન બને તો તેઓ પારસી વાર્તા સાહિત્યને ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચાડવાના મહાન કાર્યમાં મોટી મદદ આપી શકે. અસ્તુ !

ફિરોજશાહ રુસ્તમજી મહેતા

દર્શનોના અભ્યાસમાં જળવવા ગ્રાજ્ય મધ્યસ્થતા

જૈન ભાષ્યોના પદ્યપણના પવિત્ર દિવસોમાં જૈનેતર ગૃહસ્થને પ્રવચન કરવાની વિનંતિ કરનાર પંડિત શ્રી સુખલાલજીએ જૈનધર્મને જાજે તેવી ઉદારતા મારા પ્રતિ દર્શાવી છે તે બદલ સર્વથા તેમનો આભારી છું. જૈન બંધુઓને જૈનધર્મ સંબંધમાં મારે કંઈ વિશેષ કહેવું એવા આશયથી આ વ્યાખ્યાન કરવા હું ઉભો થયો નથી. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનના વિશાળ પ્રદેશનાં જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રસ્થાનો અથવા માર્ગોની શ્રેણીઓ છે તેના અભ્યાસમાં આપણે કયા સદૃશ્યોનો આદર કરવો જોઈએ તે ઉપર હું યથાશક્તિ આજ બોલવા માગું છું.

(૧) લૌકિક જ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન

આપણા જ્ઞાનના બે મુખ્ય વર્ગ પડે છે: (૧) લૌકિક જ્ઞાન એટલે આપણા મનુષ્ય પ્રાણીને મળેલી ઇન્દ્રિયો અને મન વડે જે સ્વેચ્છ વસ્તુઓનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન થાય છે તે. (૨) તત્ત્વજ્ઞાન એટલે દેખાતા પ્રાણીપદાર્થનું વાસ્તવ સ્વરૂપ કેવું છે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન અથવા અનુભવ. લૌકિકજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન-એ બેનો વિષય એક જ હોય છે, પરંતુ તેમાં વિષયના સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મોની સ્પષ્ટતા અધિક અધિક વધતી જાય છે. લૌકિક જ્ઞાનના પુનઃ બે વિભાગ પાડી શકાય છે. (૧) લૌકિક ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન (૨) લૌકિક શુદ્ધિના વિશેષ પ્રદર્શથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન જેને આપણે “વિજ્ઞાન” સંજ્ઞા આપીએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે સૂર્ય આપણી ચક્ષુરિન્દ્રિયને જેવા વર્ણ, આકૃતિ, દાહ, પ્રકાશ, વગેરે ધર્મોવાળો જણાય છે તે તેનું લૌકિક ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન છે; અને તે ખરી રીતે પૃથ્વીથી અનેક ગણો મોટો છે એટલે પૃથ્વી કરતાં દસ લાખ ગણો મોટો છે અને તે યાજ્ઞા જેવડો મોટો દેખાય છે તેવો નથી; વળી તે જેટલે અંતરે પ્રથમ દૃષ્ટિથી જણાય છે તેટલા અંતરે નથી, પરંતુ ૯૩,૫૦,૦૦૦ માઈલના અંતરે રહેલો છે; વળી તેનું તેજ ઉગવાની સાથે આપણને જણાય છે તેમ નથી, પરંતુ તેના બિંબમાથી નીકળતાં કિરણો આપણને ખરી રીતે આઠ મીનીટ પછી અનુભવમાં આવે છે વગેરે ન્યાય અને વિચારથી સંસ્કાર પામેલી શુદ્ધિ વડે આપણને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ વિજ્ઞાન.

સામાન્ય પ્રત્યક્ષથી અથવા વિશેષ શાસ્ત્રીય પ્રત્યક્ષથી પદાર્થનું સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તેની સમાસોચના કરી, વિશ્વના અનેક પદાર્થો સાથે તેનો કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે; તેનું આપણને પૂર્ણ રૂપે જ્ઞાન થાય છે કે અપૂર્ણ રૂપે; તેનું વાસ્તવ અસ્તિત્વ કેવા પ્રકારનું છે; તે સ્વતઃ જડ છે કે ચેતન છે-વગેરે સર્વ વસ્તુના અથવા વિશ્વના અનુભવ મંદિરમાં બંધ બેસે તેવું જે પર પ્રત્યક્ષ અથવા સ્વાનુભવ તેને આપણે તત્ત્વજ્ઞાન સંજ્ઞા આપીએ.

આપણને પ્રાપ્ત થતાં લૌકિક જ્ઞાન-સામાન્ય અથવા વિશેષ કોટિનાં-અથવા તત્ત્વજ્ઞાન જે શુદ્ધિદાયી પ્રકટ થાય છે તે શુદ્ધ અજ્ઞાન, સંશય, વિપર્યય વગેરે જ્ઞાનાવરણ કરનાર દોષોથી દહ્યાએલી હોય છે, અને પ્રસંગે રાગ-દ્વેષાદિ ક્રોધોના આવરણોથી દહ્યાએલી હોય છે. શુદ્ધિના જ્ઞાનાવરણ અને ક્રોધાવરણ દોષને લીધે સામાન્ય જ્ઞાન અને પરીક્ષકો પણ

વસ્તુનિર્ણય કરવામાં સ્પષ્ટતા કરે છે. એક સુંદર બગીચાનું સૌંદર્ય જોઈ પ્રસન્ન થએલી આપણા ચિત્તની વૃત્તિ તે બગીચો આપણા કોઈ શત્રુનો છે એવું કલેશનું ઝંકુર ઉત્પન્ન થવાની સાથે તેના સૌંદર્યમાં ખામી કાઢવાને તત્પર થઈ જાય છે. આપણે જ્યાં અને વિતંડા કરી-તે બગીચો સુંદર નથી એવું સાબીત કરવા કમર કરીએ છીએ. આ પ્રભાવ આપણા ચિત્તમાં રહેલા રાગદ્વેષના બળનો છે, અને તેથી જેટલા જેટલા અંશમાં રાગદ્વેષ ઉપર જાય થાય, જેટલા જેટલા અંશમાં આપણે જિનપક્ષપાતી થઈએ, તેટલા તેટલા અંશમાં આપણો જ્ઞાનનો પ્રકાશ શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ થતો જાય છે.

(૨) દર્શનશુદ્ધિમાં વીતરાગત્વની જરૂર

શુદ્ધિનાં જ્ઞાનનાં આવારક નિમિત્તો આપણે થોડા શ્રમથી દૂર કરી શકીએ છીએ. સામે પડેલા પદાર્થનું અસ્પષ્ટપણું હોય તો દીવો વગેરે લઈ વધારે સ્પષ્ટતા મેળવીએ છીએ; સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વડે દૂરસ્થ પદાર્થને નજીક જોઈએ છીએ. આ જમાનામાં પદાર્થોને લગતા અજ્ઞાનને દૂર કરવાનાં અનેક વિદ્યાનાં સાધનો વિજ્ઞાનદ્વારા મળ્યાં છે, અને તે વડે આપણી જ્ઞાનમર્યાદા વિસ્તારવાળી થઈ છે. પરંતુ આપણી શુદ્ધિને લાગેલું કલેશનું પડળ અથવા આવરણ પાતળું થવાને બદલે અથવા ખસી જવાને બદલે ગાઢું અથવા સંજ્જડ થતું અનુભવાય છે. આપણે પારકા દોષો જેવામાં જેટલા તત્પર હોઈએ છીએ તેટલા તત્પર પોતાના ચિત્તના દોષોના નિરીક્ષણમાં હોતા નથી. આ સામાન્ય મનુષ્ય સ્વભાવ છે. પરંતુ અવિદ્વાનો જ આ કલેશાવરણથી હણાય છે એમ નથી, પણ વિદ્વાનો પણ આ પાશમાં જકડાએલા છે. અશિક્ષિતજનોના કલેશો ધર્મશાસ્ત્ર અથવા રાજ્યશાસ્ત્રના શાસનબળથી દબાય છે, પાતળા થાય છે, અને પ્રસંગે છૂટી પણ જાય છે, પરંતુ કહેવાતા શિક્ષિતજનો અથવા વિદ્વાનોના રાગદ્વેષો એવા તો બદ્ધમૂલ હોય છે કે તેઓ ધર્મતંત્રને અથવા રાજ્યતંત્રને તાબે થતા નથી. રાગદ્વેષનું બલ એવું તો ચિત્તના ઊંડાણમાંથી નીકળે છે કે પ્રસંગે તે ચિત્તનો સ્વામી એટલે પુરુષ તે જાણતો પણ નથી, અને તે યુક્ત શત્રુઓથી છેતરાય છે. પોતાના ચિત્તના રાગદ્વેષના બલાબલને જાણવું એ અરધી જીત છે, પણ તેવા રાગદ્વેષથી હું પ્રેરાતો નથી, અને સત્ય જ નિર્ણય કરું છું એવી મતાંધતા આપણને પુરુષાર્થ સિદ્ધિમાંથી બ્રજ કરે છે.

(૩) “માફે તે સાફે કે સાફે તે માફે?”

ત્યારે “માફે તે સાફે”—એવા નિર્ણય ઉપર આવવા કરતાં “સાફે તે માફે”—પછી તે ગમે તે દેશ, કાળ અને વસ્તુમર્યાદામાં હોય—એ નિર્ણય આપણે જો તત્ત્વજિજ્ઞાસુ હોઈએ તો સ્વીકારવો ઘટે છે. તે ઉપરાંત “હું કંઈ તે ખરું”—તેના કરતાં “જે સત્ય છે તે હું જાણું”—આ નિર્ણય આપણે જાંધવો જોઈએ. મતાંધતાનો રોગ બ્રાહ્મણોમાં, બૌદ્ધોમાં, અને જૈનોમાં એટલો બધો પ્રસરેલો જણાય છે કે તેઓ દર્શનોના સિદ્ધાંતોની પરીક્ષામાં એવા તો દુરાગ્રહી અને ન્યાય મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનાર જણાય છે કે જે આપણે તત્ત્વશુદ્ધિ પકડીએ તો આપણને હસવું આવે કે આ વિદ્વાનોએ આવી સૂર્ય અવૃત્તિ કેમ કરી હશે? “યજ્ઞમાં પશુવધ કરવામાં હિંસા નથી”—આ સિદ્ધાન્તની સાખીતી કરવામાં વિદ્વાન મીમાંસકોએ અહિંસાને મહાત્મ્ય માનનાર જૈનોનો કેવો ઉપહાસ કર્યો છે; તેવી જ રીતે

અધ્યારોપ કરવામાં બ્રાહ્મણોએ અને જૈનોએ પાછી પાની કાઢી નથી; અને બ્રાહ્મણોના અદ્વિતબ્રહ્મવાદમાં વેદાંતીને બ્રાંતિની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ કહી નિંદનાર જૈન વિચારકો પણ છે. આ સર્વ એટલું બતાવી આપે છે કે રાગદ્વેષના આવરણુ વિનાની શુદ્ધિ જ્યાં સુધી પ્રકટ થાય નહિ, ત્યાં સુધી અણુદ્વેષના અને ન્યાયથી વિરુદ્ધ આક્ષેપો કરતાં આપણે અટકતા નથી. ન્યાય અને અનુભવને અનુસાર થતાં વચનો કદાચ અગ્રિય હોય તો પણ તેમાંથી દ્વેષના વિષનાં અણુઓ તો નીકળી ગએલાં હોવાં જ જોઈએ. જે વિચારકો અથવા પરીક્ષકો પરપક્ષના ખંડનમાં રાગદ્વેષ વિનાનું ચિત્તનું બળ જાળવી જાણતા નથી, તેના નિર્ણયો દૂષપાકમાં ઝેરની કણી પડવાથી જેમ કોઈ જાણનાર સૂંધતો પણ નથી તેમ સમજી મનુષ્ય વજનવાળા ગણતા નથી.

ચિત્તના રાગદ્વેષોનું આવરણુ ખસેડવામાં તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓએ તટસ્થતા કેળવવી જરૂરની છે. આ કેળવણી અથવા સંસ્કાર આપવામાં તત્ત્વજ્ઞાનની અનેક શ્રેણીઓ અથવા પદ્ધતિઓમાં મને જૈનોની રચાહવાદની અથવા અનૈકાન્તવાદની પદ્ધતિ ઘણી ઉપકારક જણાઈ છે.

(૪) તટસ્થતાનું શિક્ષણ સ્વાદ્વાદ આપે છે. ત્રણ પ્રકારના દ્રવ્યનયો

દ્વિદુસ્થાનમાં વેદાનુસારી દર્શનો અને બૌદ્ધાદિ સ્વતંત્ર દર્શનો જે કે અધિકારીભેદથી સિદ્ધાન્તોની પ્રક્રિયાઓ જુદી જુદી રહે છે અને પ્રત્યેક દર્શન પોતપોતાની મર્યાદામાં પોતાના સિદ્ધાન્તો ઘણાં સુંદર રીતે ગૂંથે છે, તોપણ જ્યાં એકાન્તવાદ ઉપર આગ્રહ બંધાય છે કે સત્યાગ્રહને બદલે દુરાગ્રહ ડોકિયું કાઢ્યા વિના રહેતો નથી. આપણી વસ્તુની પરીક્ષાની પદ્ધતિને દષ્ટિ અથવા નય કહે છે. વિશ્વના પદાર્થોને કેવલ સામાન્ય ભાવથી જોવાની પદ્ધતિ તે નૈયાયિકોની છે, અને તેને વિશેષ ભાવથી જોવાની પદ્ધતિ તે વૈશેષિકોની છે. સામાન્ય અથવા વિશેષ ઉપર ભાર મૂકી જોવાની પરીક્ષક દષ્ટિને નૈગમનય કહે છે. તેઓના મત પ્રમાણે ગમે તે પદાર્થ અમુક “ચોક્કા”માં બેસે તેવા જ જોઈએ. પછી પોતાનું ચોક્કું વાંકુંચુંકું હોય અને પદાર્થ તેમાં બંધ બેસે નહિ, તો પણ મારીમચડીને દરાવેલા સોળ પદાર્થોમાં અથવા સાત પદાર્થોમાં કોઈમાં તે અંતર્ગત થવો જ જોઈએ.

વસ્તુને અથવા અર્થને કેવળ સત્તાની પ્રધાનદૃષ્ટિથી જોવું તેને સંગ્રહનય કહે છે. સર્વ ભેદવાળા પદાર્થ સત્ છે અથવા બ્રહ્મરૂપ મહાસામાન્ય છે અને ભેદો નામરૂપાત્મક દેખાવા માન છે અથવા મિથ્યા છે—આ એકાન્ત અદ્વિતમતને સંગ્રહદષ્ટિ કહે છે.

કેવલ સંગ્રહ દૃષ્ટિ રૂપે નહિ, તેમ કેવલ નૈગમ દૃષ્ટિ એટલે નહીં કરેલા પદાર્થોના ચોક્કામાં બેસાડવાની દૃષ્ટિ પણ નહિ, પરંતુ દરેક વસ્તુ કાર્યકારણરૂપ-અથવા સામાન્ય-વિશેષાત્મક મિથ્ય છે એમ માનનાર સાંખ્યયોગીની દૃષ્ટિ તે વ્યવહારનય.

ઘટ એ મૃત્તિકા છે-કાર્ય કારણરૂપ છે-એ મુદ્દો સંગ્રહનયવાળા વેદાંતીનો ખરો છે, પરંતુ ઘટ અને મૃત્તિકા સ્વતંત્ર કાર્ય કરનારા અથવા ભિન્ન અર્થક્રિયા સાધનારા પદાર્થો છે, જે પ્રયોજન ઘટથી સધાય છે તે મૃત્તિકાથી સધાતું નથી તેથી ઘટ એ એક વિશિષ્ટ અર્થ ક્રિયા સાધનાર નવું કાર્ય છે, અને તે મૃત્તિકાથી ભિન્ન છે એમ કહેનાર નૈગમનયવાદી વૈશેષિક અસત્ય બોલે છે એમ કહેવ.માં કેટલું સાદસ છે તે સદગ સમગ્નય તેમ છે. તેવી જ રીતે સાંખ્યશાસ્ત્રના પરિણામવાદમાં જે વ્યવહારનય સમાયો છે તેમાં જગતની ઉત્ક્રાંતિવાદનું પરમ રહસ્ય સમાએલું છે. પરંતુ જ્યાં વ્યવહારનયવાળા એમ કહે કે કાર્ય તો કારણમાં ગ્રામ રહેલું માત્ર, જેમ બંધ કાગલી ઉવડે અથવા કેળનું લુપ્તખું જેમ ઉઘડે, તેમ સ્વયંપૂર્ણ કાર્યો ક્રમશઃ પડામાંથી ઉઘડી બહાર આવે છે એવું કહેનાર જગતના વિચિત્ર વિસદૃશ પરિણામેમાં સમાએલા આરંભવાદના મર્મને સમજતો નથી એમ કહી વિના ચાલે તેમ નથી. જલનો ખરફ થાય, અથવા વરાળ થાય ત્યાં સુધી વ્યવહારનયનો પરિણામવાદ માનવામાં વાંધો નથી, પરંતુ જગતના અણુઓનું પૃથક્કરણ થઈ “ હાઈડ્રોજન અને ઓકસીજન ” નામના વાયુનાં પરમાણુઓ ભિન્ન ગુણધર્મવાળા થઈ જાય અને તે અમુક પ્રમાણમાં મળે તો પાણી થાય ત્યાં કેવલ પરિણામવાદ કરતાં આરંભવાદ વધારે ખુલાસો આપણને આપે છે. આ સ્વચ્છું વિશ્વ પરમ અણુઓનું બનેલું આકાશ તત્ત્વમાં તરે છે, અને આકાશમાં રમતા વિદ્યુત્ કણો ની માત્ર યતનાવિશેષ તે જ પરમાણુઓ છે એવું પ્રતિપાદન કરનાર હાલનો વિજ્ઞાનવાદ (Scientific Theory) વેદાંત સંગ્રહનય અથવા બ્રહ્મતત્ત્વના વિવર્તવાદ સાથે કંઈક વધારે બધ બેસતો લાગશે. નિરપેક્ષ એકાન્ત નૈગમનય, અથવા સંગ્રહનય, અથવા વ્યવહારનય વિશ્વના વિચિત્ર અનુભવનો જેવો જોઈએ તેવો ખુલાસો કરી શકતો નથી.

આ કારણથી જૈન દર્શનના વિચારકો વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાન્ત માને છે. પ્રથમ દર્શને આ અનેકાન્તવાદ “ હસલું અને કોટ ફાકવા ” જેવો લાગે છે. એક જ પદાર્થમાં અનેક વિરુદ્ધ ગુણોનો આશ્રય શી રીતે હોય ? તે પદાર્થનું નિશ્ચિત એક પ્રકારનું રૂપ હોવું જ જોઈએ એવું આપણું સ્વાભાવિક મંતવ્ય હોય છે. પણ વધારે ઊંડી સમજણથી આપણને જૈનોનું મંતવ્ય ખરું લાગ્યા વગર નહિ રહે.

(૫) દ્રવ્યનયોમાં એકાન્તવાદ અને અનેકાન્તવાદ

આપણે દરેક વ્યક્ત પદાર્થને તેના પોતાના સ્વરૂપ અને પારકા રૂપથી ભિન્ન કરી ઝોળખીએ છીએ. તેના પોતાના સ્વરૂપના અનેક પર્વાયો અથવા ધર્મો વડે તે પદાર્થનું સ્વરૂપ સમજીએ છીએ, તે સાથે તે બીજા પદાર્થોના પર્વાયો અથવા ધર્મોથી તેને નિરાળો સમજીએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે હું તમારા સમક્ષ ઉભો છું તે શરીરી તરીકે ઉભો છું. “ હું બ્રાહ્મણ છું ”—આ વાક્ય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કામ અને ભાવની અપેક્ષાએ પ્રથમ વિચારવા યોગ્ય છે.

દ્રવ્યની દૃષ્ટિથી “ હું પાંચભૌતિક સચેનન પુતળું છું ” એ ખરું પણ પાંચભૌતિક બીજાં શરીરોથી જૂદો છું. એટલે સ્વદ્રવ્યથી હું સત છું પણ પરદ્રવ્યથી હું અસત છું. વળી “ હું કાયરજના ક્ષેત્રનો છું, ” પરંતુ આ ક્ષણે અન્ય ક્ષેત્રમાં નથી; વળી હાલ “ હું વર્ષા-ઋતુમાં છું, ” એ ખરું પરંતુ તે સાથે બીજી ઋતુમાં હું હાલ નથી; વળી “ હું ઘડવર્ણુવાળો

પણથી શકાય તેવો ન હોય ત્યારે સ્યાદવક્તવ્ય કહેવાય. જેમકે આ ધડો દેવદત્તે ધડેલો કે યજ્ઞદત્તે તેનો નિશ્ચય ન જણાવી શકાય ત્યારે તે સ્યાદવક્તવ્ય કહેવાય. અસ્તિત્વ સાથે અવક્તવ્ય, નાસ્તિત્વ સાથે અવક્તવ્ય અને અસ્તિત્વ તથા નાસ્તિત્વ સાથે અવક્તવ્ય જોડવાથી પદાર્થનું સ્યાદસ્તિ અવક્તવ્ય; સ્યાન્નાસ્તિ અવક્તવ્ય અને સ્યાદસ્તિ સ્યાન્નાસ્તિ સ્યાદવક્તવ્ય એવી ત્રણ રીતિઓ વિધાન કરવાની થાય છે. આ પ્રમાણે પદાર્થનું સાત રીતિએ અથવા ભંગી વડે જે પ્રતિપાદન કરવું તેનું નામ સત્તર્ભંગીનય. સર્વ પદાર્થોના સંબંધમાં આ સાત પ્રકારે વિધાન કરી શકાય છે, અને તેથી સર્વ પદાર્થો પ્રથમદર્શને એકરૂપના જણાય છે અથવા સમજવાય છે તો પણ બીજા રૂપમાં અથવા અંશમાં ભાવરૂપે, અભાવરૂપે અથવા અનિર્વચનીય રૂપે યુગ્માએકા હોવાથી સર્વ પદાર્થો અનૈકાન્તિક ગણાવા ધટે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમદર્શને એકાંત રૂપવાળો પદાર્થ અધિક વિચારથી અનૈકાન્તિક છે એવી સમજણ ધારણ કરનારને એકાન્તિકગ્રંથ વળગતો નથી. વસ્તુના સ્વરૂપ નિર્ણય પ્રસંગે અમુક મુદ્દામાં તે નિર્ણય એકાંત ગણી વ્યવહાર થાય છે, પરંતુ વસ્તુવિચારથી તે વસ્તુ બીજા રૂપે સમજાય છે આથી અન્ય મતભેદને આવકાશ દર્શેમાં હોય છે, આવો ઉદારવાદ સમભંગીનયમાં સમાએલો છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં આપેક્ષિક સત્યત્વવાદ (Theory of Relativity) હાલ જે કહેવામાં આવે છે તેનું પુરાતનરૂપ આ સ્યાદવાદમાં અથવા સત્તર્ભંગીનયમાં છે.

(૭) સ્યાદવાદમાં કસાએલી છુદ્ધિનું તાટસ્થ્ય કેવું હોય છે ?

આ કારણથી શ્રી યશોવિજયજી પોતાના જ્ઞાનસારના ૧૬મા અષ્ટકમાં કહે છે કે:-

સ્વાગમં રાગમાત્રેણ દ્વેષમાત્રાત્પરાગમમ્ ।

ન શ્રયામસ્યજામો વા કિંતુ મધ્યસ્થયા દશા ॥

[અમે માત્ર રાગથી સ્વ એટલે જૈન આગમનો આશ્રય કે માત્ર દ્વેષ વડે પરં એટલે જૈનેતર આગમનો ત્યાગ કરતા નથી; પરંતુ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરી યથોચિત્ત કરીએ છીએ.]

આગમ સંબંધમાં જેવી તટસ્થતા જરૂરની છે, તેવો આત્મ પુરુષના સંબંધમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાનસુએ તટસ્થ ભાવ સ્વીકારવો જોઈએ. ૫૨મ વીતરાગ દરિભક્તસૂરિ એક સ્થળે કહે છે કે:-

પક્ષપાતો ન મે વીરં, ન દ્વેષઃ કપિલાદિપુ !

સુક્તિમ્ વચનં યસ્ય, તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥

વળા તે જ યતિવરે મહાવીરમાં ભક્તિભાવ બંધાવાનું કારણ જણાવ્યું છે:-

બંધુર્ન નઃ સ ભગવાન્ રિપવોડપિનાન્યે ।

સાક્ષાન્ દૃષ્ટચર ઇકતરોડપિ ચૈપામ્ ।

શ્રુત્વા વચઃ સુચરિતં ચ પૃથગ્ વિશેષમ્ ।

વીરં ગુણાતિશયલોલ્લતયા શ્રિતાઃ સ્મઃ ॥

ભાષાર્થ :—

વીર ભગવાન એ કંઈ મારા બંધુ અથવા સગા નથી કેમકે તે ક્ષત્રિય જાતિના અને હું બ્રાહ્મણ જાતિનો છું. વળી કપિલ, સુદ વગેરે મોટા ધર્મ ધુરંધરા મારા શત્રુ નથી. આ અકિંઓમાંથી કોઈને મેં પ્રત્યક્ષ જોયા નથી; તો પણ વિશેષરૂપે દરેકના ચરિત્રને મેં શ્રવણ કર્યું છે તથા દરેકે પદાર્થનું જે સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું છે તેમ આનુપૂર્વક અવલોકન કર્યું છે. છેવટે વીર ભગવાનમાં વિશેષતા જણાવાથી તેના શાસનનું અવસંબંધ કરીએ છીએ.

આ પ્રમાણે આગમ સંબંધમાં અથવા આત્મ મહાપુરુષ સંબંધમાં જેમની મતિ પક્ષપાત વિનાની અથવા તટસ્થભાવવાળી છે તેઓ જ તત્ત્વજ્ઞાનના સાચા અધિકારી છે. તત્ત્વજ્ઞાનની શ્રેણીમાં દેવતાવાદનું પ્રાધાન્ય નથી. તત્ત્વ દેવતાનું રૂપ ધરી શકે, પરંતુ દેવતા તે કંઈ તત્ત્વ જ એટલે સત્ય આત્મા હોય એવું નથી. તત્ત્વભૂત આત્મવસ્તુ લઈએ તો દેવતા મારા તમારા જેવા અભિમાની અથવા જીવ ગણાય. પછી તે ક્રમથી મુક્ત થએલા હોય કે નિત્યસિદ્ધ હોય. આત્મવસ્તુ સંગુણ પરમેશ્વર અથવા તીર્થંકરનું રૂપ પકડે, પરંતુ સંગુણ પરમેશ્વરની પીઠમાં નિર્ગુણ વસ્તુ છે. ગુણોના આધારમાં “અંતર્ગુણ” અથવા “બેહિર્ગુણ” પરદેવતા—નિર્ગુણતા અથવા સંગુણતાની હૈવી ભાવ પ્રકટ થઈ શકે. આધારસત્યમાં અનેક પર્માણુ ધર્મો સંભવી શકે છે. પછી તે ધર્મો પૈકી ઉપાસકને ક્યા ઇષ્ટ છે અને ક્યા અનિષ્ટ છે તે ઉપાસકની મતિભેદ ઉપર આધાર રાખે છે. પરમાર્થવસ્તુ સમગળ પછી “ઈષ્ટદેવતા” ચિત્તના ગુણાધિકારને લઈ બિંબ હોઈ શકે, પરંતુ એકની ઇષ્ટદેવતાને બીજાની ઇષ્ટદેવતાને નિહવાનો હક ઉભો થતો નથી. ચઢીઆતા ગુણોવાળી દેવતાનું સ્વરૂપ જેમ જેમ તટસ્થ વૃત્તિના અભ્યાસથી સમજાતું જશે તેમ તેમ ઇષ્ટદેવનું ચઢીઆતું રૂપાંતર ઉપાસકની ગતિ ક્યાં વિના નહિ રહે. આ નિયમ બ્રાહ્મણો, જૈનો, બૌદ્ધો વગેરે સર્વ ધર્મોના શુદ્ધ ઉપાસકોએ પાળવો જોઈએ. આવી મધ્યસ્થ વૃત્તિ કેળવવામાં જૈન શાસનનો સ્વાદુષાદ વિચારકને ઉપયોગી થયા વિના નહિ રહે.

છેવટે જણાવવું જોઈએ કે જેઓ એકાંતવાદી છે તેમને પણ પ્રકારાંતરે—જાણ્યે અજાણ્યે—આ સ્વાદુષાદ અથવા અનેકાંતવાદ સ્વીકારવો પડ્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે ત્રણ ગુણોના સામ્યભાવવાળી પ્રકૃતિમાં પ્રસાદ, સંતોષ, દૈન્ય વગેરે અનેક ધર્મોના એકાગ્રયમાં સ્વીકાર સાંખ્ય વિચારકને કરવો પડ્યો છે. વળી નૈયાયિકો પણ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ એ ત્રણ પદાર્થો સામાન્ય તથા વિશેષ રૂપ છે એમ માને છે. બૌદ્ધોએ પણ પાંચ વર્ણુવાળા રત્નને “મેયક” કહી ચિત્રગાત્રો સ્વીકાર સિદ્ધાંતવાદમાં કયો છે. પૂર્વ મીમાંસકોએ પ્રમાતા, પ્રમેય અને પ્રમિતિના જ્ઞાનને એકરૂપે માન્યું છે. બ્રહ્મ વસ્તુ અંતર્ગત માયાશક્તિના પ્રભાવથી એકો વખતે અનેકાકાર થઈ જગતનો વિભ્રમ કરે છે એવું માનનાર વેદાંતી શું અનેકાંતવાદી નથી ? આ ઉપરથી સમજશે કે સર્વ વિચારકોને ન્યાયત્વી દૃષ્ટિથી જોતાં આ એકાંતવાદનો જાણ્યે-અજાણ્યે પણ સ્વીકાર કરવો પડ્યો છે. તો જૈનોના તે વાદ ઉપર યતા આક્ષેપો વગર વિચારના અથવા પ્રદેશથી પ્રેરાયેલા છે એમ તટસ્થ ચિત્તકને સમજાયા વિના તુદિ રહે. આવી મધ્યસ્થ અથવા તટસ્થ વૃત્તિ સેવ્યા વિના તત્ત્વજ્ઞાન વાસ્તવ હિંદુ થતું જ નથી.

પશ્ચિમના નિપુણ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ચિંતકોને પણ અનેકાંતવાદનો મદિમા સમજાયો છે. બ્રેક્સર ડેનીયલ ફેર્મોંગ “Attitude towards other Faiths”

“ પરધર્મો પ્રતિની ભાવના ”-એ નામના ગ્રંથમાં જણાવે છે કે કોઇ પણ ધર્મવાળાએ એવું માની બેસવું ન જોઇએ કે તેનો પોતાનો જ ધર્મ સત્ય છે અને બીજા પરધર્મીઓ અંધારામાં ફટાય છે. પરમતને માનદષ્ટિથી જોવી એનો અર્થ એવો નથી કે બધી ધર્મસંસ્થાઓ સમાન રીતે સત્ય છે, અથવા સમાન રીતે આપણા આત્માનું સંતર્પણ કરી શકે તેમ છે; તેમ તેનો હેતુ એવો પણ નથી કે બધા ધર્મો એકસમાન કક્ષા ઉપર બળાકારથી લાવી મૂકવા. “થીઓસોફી”ની સંસ્થા સર્વ ધર્મોને એક જ સપાટી ઉપર લાવી મૂકે છે તેથી પણ ઇષ્ટ-કર્મ થતું નથી. મનુષ્યનું સામાન્ય મનુષ્યત્વ સધળા જૂમડળ ઉપર સરખું છે. અંતર્યામી આત્મા સધળા જાતની પ્રજામાં ચિત્તાનું શોધન કરવાના સમાનપણે પ્રપાત્ન કરી રહ્યા છે. ઘણા ધર્મોનાં તંત્રોમાં અથવા પદ્ધતિઓમાં સત્યના અને કલ્યાણના અંશો જોવામાં આવે છે, અને તે એવું મૂલ્યવે છે કે સર્વ સત્યના આધારભૂત પરમેશ્વર તેવાં જાંખાં સત્યોના પ્રેરક છે, પરંતુ આવાં જાંખાં સત્યો અથવા અર્ધસત્યો અસાન અને બજટાના વાતાવરણમાં ગુંચાએલાં હોય છે. બીજા ધર્મો પ્રતિ ન્યાયવાળા દષ્ટિ ત્યારે જ આવી શકે કે જ્યારે આપણે ખુલા હૃદયથી અને સમભાવથી તે ધર્મોનો અભ્યાસ કરીએ. વળી આવા અભ્યાસથી એવું પણ ન સમજવું કે આપણા પોતાના ધાર્મિક અનુભવમાં સિધ્ધિતા અથવા અનાદર છે. કાશીના પંડિતોએ સાધુ સુંદરસિંહને પૂછ્યું: “ખ્રીસ્તી ધર્મમાં તમને શું મોટું સત્ય જડ્યું ?” એનો ઉત્તર તે સાધુએ આપ્યો: “મેં જીસસ દાઉસ્ટને મેળવ્યા.” આવો જ ઉત્તર જૈનધર્મીઓમાંથી પણ આપી શકે કે “મેં શ્રી મહાવીરમાં ધર્મસત્ય જોયું.” તેવો જ ઉત્તર એક ભક્ત હિંદુ પણ આપી શકે કે “મારા ધર્મનું સત્ય મેં શ્રી કૃષ્ણમાં અથવા શ્રી રામચંદ્રમાં જોયું છે.” પરધર્મો પ્રતિ આદરભુક્ષિ અને તેમનાં શ્રદ્ધામય મંતવ્યો પ્રતિ માનદષ્ટિ એ એક જાતની સંસ્કારવાળી મતિનું ફલ છે. જો કે પોતાનો ધાર્મિક ભાવનાનો અનુભવ ચઢીઆતો હોય, તો પણ પારકાની ધર્મભાવના પ્રતિ તેથી આદરભુક્ષિનો ભંગ થતો નથી. છેવટે એટલું પણ સમજવું જોઇએ કે સર્વ ધર્મો અને દર્શનો એકાંત જડવાદ અને નાસ્તિકતા સામે સમાન કક્ષાથી વિરોધ કરવાને બંધાએલાં છે. આથી ચૈતન્યવાદ અને આસ્તિકતાના સંબંધમાં સર્વ મતોએ એકતંત્ર થવું જરૂરનું છે. બ્રાહ્મણોએ, બૌદ્ધોએ અને જૈનોએ એકતંત્ર થઇ આર્યજૂમિનાં ધર્મનાં અને દર્શનનાં ધ્યેયો સ્ફુટ કરવાં જોઇએ. પોતપોતાનાં સ્વાધ્યાય અને તપ વડે ધર્મતત્ત્વનાં ધ્યેયો અનુભવમાં આવે તેનો સમયોચિત પ્રકાશ કરવો એ એવાં પર્યુષણાદિ પવોનં પ્રયોજન હોવું જોઇએ.

ખોરદેહ અવસ્તા

ખોરદેહ અવસ્તા પારસી ભાષાઓનો ધર્મગ્રંથ છે, એમાં મુખ્યત્વે ઇશ્વરનાં ગુણગાન છે, અહિંસાને પરમ ધર્મરૂપે સ્વીકારેલી છે અને સાથે સાથે આપણી ધાર્મિક અને નૈતિક દુરબોધે વિષે પણ સર્વસ્તર જણાવેલું છે. વૈદિક, બૌદ્ધ અને ખ્રીસ્તી જૈનધર્મમાં અહિંસાની જે સૂક્ષ્મ વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તે પણ આ ગ્રંથમાં મળી આવે છે. ઇશ્વરને લગતા વિચારમાં વૈદિક ધર્મ અને આ ગ્રંથનો આશય બહુ મળતો જણાય છે. આ ગ્રંથનાં કેટલાંક પ્રકરણોની ભાષા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતને ઘણી મળતી આવે છે, ભેદ માત્ર ઉચ્ચારણ પદ્ધતિનો છે. આ ગ્રંથ વિષે અહીં લખવા ધારેલા મુખ્ય મુદ્દાઓ ચાર છે: (૧) ઇશ્વર વિચારણામાં વૈદિક ઋષિઓ અને પારસી ધર્મગ્રંથોની તુલના. (૨) અહિંસા તત્ત્વમાં જૈન શ્રમણો અને પારસી ધર્મગ્રંથોનો એકમત. (૩) સંધ્યાની ક્રિયામાં જૈન સંધ્યા અને પારસી સંધ્યાની સમાનતા. છેલ્લો મુદ્દો (૪) ગ્રંથની ભાષાને લગતો છે.

(૧) ઇશ્વર વિચારણા—

ખોરદેહ અવસ્તાના 'હોરમજ્દ યસ્ત આ માઓની' પ્રકરણમાં ઇશ્વરનાં જે અનેક નામો જણાવ્યાં છે તે જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે ઇશ્વર કે પરમાત્માને સ્વીકારનારા ધર્મો તે માટે જે જે નામો વાપરે છે તેને બરાબર મળતાં આ નામો છે. એ પ્રકરણમાંનાં થોડાંક નામો આ પ્રમાણે છે:

"કક્ષત્ય નામં અહિ, યત્ અહિ પ્રત્યુષ્ઠ; હમથો પ્રતુમાઓ; અસ્તેમો યત્ અહિ ચિસ્તિશ; નાહમે-ચિસ્તિવાઓ; x x x હદસો અહુરો; x x અસ્તદસ અએપન્થ"—૫૦ ૧૫૩-૧૫૪ તથા "પાંયુશ્મ અહિ, દાતા ચ દ્રાતા ચ અહિ, જૂનાતા ચ x અએપન્થ નામં અહિ અએપન્થોતેમ નામં અહિ, અહુર નામં અહિ, પોહિરદસ્ત નામં અહિ, દુરએદસ્ત નામં અહિ, વીત નામં અહિ, સુરાઓ નામં અહિ, દુરએમક નામં અહિ તાંઓસ્ ચ ઇમાઓ નામેનીશ"—૫૦ ૧૫૬-૧૫૮.

ગ્રંથકાર કહે છે કે, ઇશ્વરનું પહેલું નામ અશિમ છે એટલે 'સત' છે, છઠું નામ કતુ છે એટલે શાન્ત વા શુદ્ધિ છે. સાતમું નામ કતુમાન્ એટલે શુદ્ધિમાન છે, આઠમું નામ ચિસ્તિ એટલે ઉદાપણ અને નવમું નામ ચિસ્તિમાન્ એટલે ઉદાપણવાળો છે, બારમું નામ અસુર એટલે મેધ અર્થાત્ પ્રાણદાતા છે અને અદારમું નામ ભેષજ એટલે આરોગ્ય છે" તથા એ જ પ્રકરણમાં બીજો ઠેકાણે ઇશ્વરે દારા જ તેનાં નામો દર્શાવ્યાં આપ્યા છે અને તે "હું રક્ષક છું, દાતા છું, તાતા છું, ચાતા છું, ભેષજ અને ભેષજતમ છું, અસુર છું, પ્રચુરદર્શી છું, દુરદર્શી છું, વ્યાપક છું, શર છું અને દુરેક્ષક છું. આ બધાં (મારાં) નામો છે" આ દરેક નામનો ભાવ બહુ વિશાળ છે. એ દરેક નામ દારા ઇશ્વરનું ઐશ્વર્ય બરાબર સૂચિત થાય છે, હિંદુ ધર્મના ગ્રંથોમાં પણ આ જ નામોથી ઇશ્વર ગવાયેલો છે, એ બધાં નામો સંસ્કૃત સાથે

૬ ઓએમ અંદર ખોરદાહ આવ, આવ તો ખમગાનું જસ્તુ પ પતેલ હોમ

૭ ઓએમ અંદર અમરદાહ ઓર્વર ઓર્વર સદગાનું જસ્તુ પ પતેલ હોમ

૮ ઓએમ અંદર દારો અહુરમઝદું જસ્તુ યુન સતર માહો ઓ ખોરશેહ ઓતશ સોહર સોજ, સય, વએ, ગોરપંદ પંજ આપન ઓ અધરે ગવહે દેહેશનાનું ધન અહુર મજદ ખેરા યુન અંદર જમીન ઓ આસ્માન યુન મન અંદર યુનેહગાર ઘુંદ એસ્તેહ હોમ અહુર આનું યુનાહ મનસ્ની અવસ્તી કુનરની x x x પતેલ હોમ પતેલ હોમ અંજ યુનાહ (ખોરદેહ ૭૦. ૧૧૮-૧૨૨ કરદો ૮).

૧ અર્થાત્ તમામ પ્રકારનો (તથા) દરેક જાતનો યુનાહ દરેક જાતનો, મરગરજન (યાને) મોતની શિક્ષાને લાયકનો યુનાહ) દરેક જાતનો સાથેત યએલો (યુનાહ) દરેક જાતનો રહી ગએલો (યાને તોજેશ નહિ યએલો) યુનાહ દરેક જાતનો (એક યુનાહથી (ઉપમ થતો) (બીજો) યુનાહ કે જે મારીથી (દાદર) હોરમજદ (તથા) માયુસો (અને) માયુસોની જાત સાથે થયો હોય તો (તે તમામ યુનાહથી) હું પતેલ કરી પશેમાન થાઉં છું.

૨ એ જ રીતે ઉપર્યુક્ત પ્રકારનો જે યુનાહ મારીથી બહમન, ગાએ ગોરપંદ, ગોરપંદોની જાત સાથે થયો હોય તો (તે તમામ યુનાહથી) હું પતેલ કરી પશેમાન થાઉં છું.

૩ અરદી બેહેસ્ત, આતશ, આતશોની જાત સાથે જે યુનાહ થયો હોય તે તમામ યુનાહથી પતેલ કરી પશેમાન થાઉં છું.

૪ શેહેરવર, ધાતુ, ધાતુઓની જાત સાથે જે યુનાહ થયો હોય તેથી પતેલ કરી પશેમાન થાઉં છું.

૫ સપંદારમંદ, જમીન, જમીનની પ્રજા જાતો સાથે જે યુનાહ થયો હોય તેથી પતેલ કરી પશેમાન થાઉં છું.

૬ ખોરદાહ, પાણી, પાણીની જાતો સાથે જે યુનાહ થયો હોય તેથી પતેલ કરી પશેમાન થાઉં છું.

૭ અમરદાહ, આડપાન, આડપાનની જાતો સાથે જે યુનાહ થયો હોય તેથી પતેલ કરી પશેમાન થાઉં છું.

૮ હોરમજદની પેદાશ સાથે જેમકે, સેતારા, માહતાળ, આશ્તાળ, રાતા બળતા આતશ, કુતરા, પક્ષી, પાંચ જાતના ગોરપંદ તથા જમીન અને આસ્માનની વચ્ચે બીજી સારી પેદાશ સાથે જે હું યુનેહગાર થયો હોઉં તો મનથી, વચનથી અને શરીરથી પતેલ કરી પશેમાન થાઉં છું.

આ ઉપરથી પારસી ધર્મનો અહિંસાવાદનો ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધાંત આપણું ખ્યાલમાં આવી શકે તેમ છે અને તેના એ અહિંસાના સિદ્ધાંતનું વિશેષ સાંગ્ય તો જૈનધર્મની સાથે છે. વર્તમાનમાં જૈનો પણ સંધ્યો કરતી વખતે નિત્ય પ્રતિ એ જ પ્રમાણે બોલે છે જેમકે, “સોત લાખ પૃથ્વીકાંચ, સોત લાખ અપકાચ, સોત લાખ તેહકાચ, સોત લાખ વાંઢિકાચ, દશ લાખ પ્રત્યેક વનરપતિકાચ” એ લાખ એ ઇતિથ, સાધારણ પવનરપતિકાચ, એ લાખ એ ઇતિથ,

x જમીન, અગ્નિ, પાણી અને આડપાનના યુનાહનું વિવરણ કરતાં શા. પેસ્તનજી કાંગાએ નાણાંનું છે કે, જમીન વગેરેને ખરાબ ન કરવી, ગંદી ન કરવી અને એનો સંકુપયોગ કરવો. આ વિવરણ વર્તમાનમાં આપણને વિશેષ ઉપયોગી અને આશ છે—લેખક

૧ પાણી ૨ તેજ ૩ પવન ૪ જમીનથી બહાર પાંક્તી વનરપતિ ૫ જમીનની અંદર પાક્તી વનરપતિ—કંઈમૂળ વગેરે

જે લાખ તેઈદ્રિય, જે લાખ ચેઈરિદ્રિય, ચાર લાખ દેવતા, ચાર લાખ નારંગી, ચાર લાખ તિર્યચ પંચેદ્રિય, અને ચૌદ લાખ મનુષ્ય-એવંકારે ચોરાશી લાખ જીવાયોનિ માંહે માહરે જીવે જે કોષ જીવ હણ્યો. હોય, હણ્યો. હોય અને હણ્યો પ્રત્યે અનુમોદો હોય તે સર્વે મને, વચને અને કાયાએ કરી તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કં "

(૩) સંધ્યાની ક્રિયા—

જૈનધર્મમાં સંધ્યાની ક્રિયાને પ્રતિક્રમણ કહે છે. પ્રતિક્રમણ એટલે પાપકર્મથી નિવૃત્ત થવાની વિચારણા. પારસીધર્મમાં આ ક્રિયાને પતેત પશેમાની કહેવામાં આવે છે અને એનો અર્થ પાપનો પંશ્ચાત્તાપની ક્રિયા જેવો થાય છે.

પ્રતિક્રમણ શરૂ થતાં જૈન સંધ્યામાં જે જે સૂત્રો બોલવાની પદ્ધતિ છે તેવા જે બોલો આ પતેત પશેમાનીમાં રાખવામાં આવ્યા છે. જેમકે,

“ સવ્વસ્સ વિ દેવસિમ્મ દુચ્છિતિમ્મ દુમ્મા—સિમ્મ દુચ્છિત્ઠિમ્મ તંત્સ મિચ્છા મિ દુક્કં ”

અર્થાત્ સર્વ પ્રકારનું દૈનિક દુચ્છિતિત, દુભોષિત અને દુશ્ચેષ્ટિત થયું હોય તે મિધ્યા થાઓ એટલે તેની માફી માણું છું.

આને જ લગતા પારસી બોલો આ પ્રમાણે છે:

“ ફરાજ સતાએમ્ હરવેસ્પ હુમત હુખ્ત હવરસ્ત મનરને ગવરને કુનરને. અવાજ સતાએમ્ હરવેસ્પ હુમત હુખ્ત હુજ્વરસ્ત અજ મનરને ગવરને કુનરને. ”—

(ખોરદેહ પૃ. ૧૦૯ કર્દો ૧)

અર્થાત્ બધા સારા વિચારો, સારાં વચનો અને સારાં કાર્યોની હું મનથી, વચનથી અને તનથી પ્રશંસા કરું છું અને બધા નરસા વિચારો, નરસાં વચનો અને નકારાં કાર્યોની હું મનથી, વચનથી અને તનથી નિંદા કરું છું. ” વળી, જૈન સંધ્યામાં માનવની અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિને અંગે જે જે ગુનાઓ થાય છે તે વીગતથી જણાવી પશ્ચાત્તાપપૂર્વક તેનું ગર્હણ કરવાનું જણાવેલું છે અર્થાત્ ખેતીને અંગે, વ્યાપારને અંગે કે કુટુંબ ઇત્યાદિને અંગે પ્રવૃત્તિ કરતો મનુષ્ય જે જે અપરાધો જાણ્યે અજાણ્યે કરે છે તેનું ગર્હણ કરવાનું અને ફરી તે અપરાધો ન થાય તે માટે સાવધાન રહેવાનું પણ સૂચવવામાં આવ્યું છે તે જ રીતે પતેત પશેમાનીમાં પણ ફરમાવવામાં આવ્યું છે. એ સંબંધે જૈનસંધ્યા અને પશેમાનીના બોલો નીચે પ્રમાણે છે:

જેમકે, કોઈને ઘેરઘનસાશીથી નુકસાન કરવું; સારાં કામમાં ખલલ કરવી—કોઈને ખરાબ શિખામણ આપવી, જુલું બોલવાને કહેવું તથા ખોટા માર્ગ દેખાડવો—કોઈ શખ્સ મરતી જેળા અથવા મુસાફરી જતી વખતે પોતાનાં ફરજંદને અથવા બીજાઓને વસીઅત કરી જાય અને તે પ્રમાણે નહિ ચાલવું બલકે તેથી ઉચ્ચ રીતે કરવું—માનવો અથવા જનવરોને ચોરીને વેચવાં તથા સારાં કપડાં અને સોજા લેહેજીતદાર ખાવાની ચીજને હાથે કરીને ખરાબ કરવી—શક્તિમાન હોવા છતાં ગરીબ લાચારોની પરવરેશ નહીં કરવી પણ સાંભું તેઓને દુઃખ દેવું તથા પોતાનાં હાથ હેઠળનાં જનવરોને ભુખાં રાખવાં અને તેઓને ઇજા કરવી, કોઈને મારવા માટે હાથમાં હથિયાર પકડવાનો ગુનાહ ” x પારકાની

ઓરત સાથે નંજદીકી કરવાનો તથા પારકા ચખ્ખનો માત્ર ચોરવાનો ગુનાહ $\times \times \times$ તે તમામ ઉપર જણાવેલા ગુનાહથી હું પતેત કરી પશૈમાન ચાઉ છું”-૫. ૧૧૩ કરદા ઉંજો.

જૈનસંધ્યામાં પશુ આ જ આશયને દર્શાવતી ત્રીયેની ગાથાઓ રાજ બોધાય છે:

“વહ-વંધ-છવિચ્છેજ અદમારે મત્તપાળવુચ્છેજ |

પદમવયસ્સડ્ઙારે પઢિકમે દેસિઅં સવ્વં || ૧૦ ||

સહસા રહસ્સદારે મોમુવણ્ણે કૂડલેહે અ |

ઘોમવયસ્સડ્ઙારે પઢિકમે દેસિઅં સવ્વં || ૧૨ ||

તેનાહડપ્પજોગે તપ્પહિત્ત્વે વિરુદ્ધગમણે અ

કૂડતૂલકૂડમાણે પઢિકમે દેસિઅં સવ્વં || ૧૪ ||

અપરિગ્ગહિઆદત્તરવ્વળંગવિવાહતિવ્વમણુરાગે

ચતયવયસ્સડ્ઙારે પઢિકમે દેસિઅં સવ્વં” || ૧૬ ||

અર્થાત્ “* દ્વિપદ ચતુષ્પદ પ્રત્યે રીશવશે. ગારો ધાવ ધાલ્યો, ગાઠ બંધને બાંધ્યા, અધિક ભાર ધાલ્યો ગારાપાણીતણી વેલાયે સાર સંભાળ ન કીધો, લેણે દેણે કિણિદિં પ્રત્યે લેધાવ્યો, તેણે જૂખ્યે આપણુ જમ્યા, કને રહી મરાવ્યો, ‘બંધીખાતે લલાવ્યો ૧૦. કુંજુદ પ્રત્યે અંજુગતું આલ અબ્ધાખ્યાન દીધું, સ્વદારામંત્ર બેદે કીધો, અનેરા કુંજુકનો મંત્ર આલોચ મૂર્ખ પ્રકારેયો, કુણ્ણને અનર્થ પાડવા ફૂટી છુદિ દીધી, ફૂડો લેખ લખ્યો, ફૂટી સાખ બરી, ચાપણુ મોસો કીધો ૧૨. ચોરાહ વસ્તુ વહેરી, ચોર ધાડ પ્રત્યે સંકેત કીધો, તેહને સંબલ દીધું, વસ્તુતણા બેલસંબેલ કીધો, ફૂડાં માન માપ રાખ્યાં, ફાલુચોરી કીધી, લાંચ લીધી, વિશ્વાસઘાત કીધો, માતાપિતા પુત્ર કલત્ર વંચી કુણ્ણને દીધું, પડી વસ્તુ ઓળવી લીધી ૧૪. વેસ્થા પરચી કુલાંગના સ્વદારા શોકપ્ર તણે વિષે દષ્ટિ વિપર્યાસ કીધો, કામભોગતણે વિષે તીવ્ર અભિલાષ કીધો ૧૬ છત્પાદિ તમામ પ્રકારના સૂક્ષ્મ બાહર દોષ જે જાણ્યે અર્જાયે થયા હોય તે સવિ હું મને વંચને કાયાએ કરી તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કડ”-ધાવક પ્રતિકમણુસૂત્ર.

આવા ખીજત પશુ અનેક બોલો જૈન સંધ્યા અને પારસી પશૈમાનીમાં આવે છે, અહીં તો માત્ર સરખામણીના હેતુથી જ સંક્ષેપમાં જણાવ્યું છે. આ ઉપરથી સંખ્યાક્રિયાની જાણતમાં જૈન અને પારસી ધર્મની સરખામણીનો મુદ્દો સ્પષ્ટ થાય છે. વેદિક સંધ્યા અને બૌદ્ધ સંધ્યામાં પરમાત્માની સ્તુતિ અને આત્મનિરીક્ષણનું તત્ત્વ નથી એમ નહિ પણ જે વીમતથી જૈન અને પારસી સંધ્યામાં એ તત્ત્વ આવે છે તેમ તો તેમાં નથી જણાતું માટે જ અહીં સરખામણીમાં વેદિક અને બૌદ્ધ સંધ્યાનો ઉપયોગ નથી કર્યો.

(૪) ગ્રંથની ભાષા—

હેવટનું સામ્ય તે ભાષાનું સામ્ય છે. તેમાં વેદિક અને અવસ્તા ભાષાનું સામ્ય પ્રસિદ્ધ છે. ઉચ્ચારાન્તરના નિયમો એટલા ચોક્કસ છે કે અવસ્તાના પાઠમાંથી વેદિક પાઠ તૈયાર કરી શકાય છે. મારે અહીં માત્ર એક જ ચબ્દ તરફ ધ્યાન ખેંચવાનું છે. સંસ્કૃત શબ્દ

* ચોવાના દેણેનું સમીક્ષણ કરતી વખતે આજકાલ જૈનો જે જાતનો ભાષાપ્રયોગ કરે છે તે જ અહીં અપરિવર્તિત રીતે જણાવેલો છે. આ પ્રકરણનું નામ અતિચાર છે—લેખક

શબ્દનું અવસ્થામાં, થોડું થયેલું છે અને તેનો અર્થ 'પવિત્રાત્મા' થયેલો દેખાય છે. 'વસુ' શબ્દના પ્રસિદ્ધ અર્થો જોતાં એમાં કયાંય આ અર્થ જણાતો નથી પણ જૈન-સૂત્ર સાહિત્ય જોતાં એમાં એ અર્થમાં એ શબ્દનો ઉપયોગ થયેલો છે. આચાર્ય સૂત્રમાં પૂતાપ્પયનમાં

“વસિત્તા જ્ઞમત્તેરંસિ સ્વસુત્તા અણુવસુ વા.”

આ વાક્યનો રહસ્ય કરતાં ટીકાકાર જણાવે છે કે, “વસુઃ સાધુઃ અણુવસુઃ માયકઃ” તદુપરાંત એના સંવાદમાં જણાવે છે કે,

“વીતરાગો વસુર્જેયો જિનો વા સંયત્તોઽથવા ।

સગમો હાનુવસુઃ પ્રોક્તઃ સ્થવિરઃ શ્રાવકોઽપિ વા.” ॥

(અ. ૬ ઉ. ૨ પૃ. ૨૪૦ સ. ૧૮૧)

એ રીતે 'વસુ' શબ્દ આ અર્થમાં જૈનસૂત્રમાં સચવાયેલો છે અર્થાત્ 'વસુ' શબ્દ પરત્વે જૈન અને પારસી એ બંને પરંપરા આજ સુધી એક સરખી સચવાઈ છે એ તરફ ઇતિહાસકારો જરૂર લક્ષ્ય કરશે.

અહીં મારે રા. રા. દરમિયાન અરશીદજીના નામનું વિસ્મરણ ન કરવું જોઈએ. એઓ લાવનગરના પ્રસિદ્ધ નાગરિક છે અને એમણે 'ખોરદેહ અવસ્થા'નું પુસ્તક અને જેળવી આપી મારી એ વિષયની જિજ્ઞાસાને શતિમતી કરેલી છે. સાથે આ વિષયને અંગે મારે કાંઈ સખલન જણાય તો પારસી ભાષામાં દરગૂજર કરશે અને સ્નેહભાવે મને જરૂર સૂચવશે.

યુક્તિ એવરદાસ ડોશી

આલમના ઉસ્તાદને

મર્યું આ વિશ્વનું સંગીત
ને નાચે બધી દુનિયા;
અયે આલમ તણા ઉસ્તાદ !
મુજ વીણા મિલાવી દે.

મળ્યા સંગીતના સુરમાં
સુરજ ને ચંદ્ર ને તારા;
ખસરી એક મુજ વીણા,
રહી, એને મિલાવી દે.

ચલાવી આંગળી અણુપડ
બધા યે તારાં એ તોડ્યા;
ફરી સાંધી પુરેલા તાર,
મુજ વીણા મિલાવી દે.

હરિદર ખા.

બ્રાહ્મસમાજ

કલકત્તાની બ્રાહ્મસમાજનો શત સંવત્સરી ઉત્સવ ગયા માસની વીસમી તારીખે ઉજવાયો. એ પ્રસંગે બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાન્તો, તેની સ્થાપના, ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ અને હાલની તેની સ્થિતિ વિષે વિચાર કરવો અસ્થાને નહિ ગણાય.

ષ. સ. ૧૮૨૮ ના ઑગસ્ટની વીસમી તારીખે કલકત્તામાં બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના રામમોહનરાયે કરી.

વેદકાળથી માંડી અત્યાર સુધીમાં આપણા દેશમાં ધર્મસિદ્ધાન્તો, ધાર્મિક આચારવિચાર વગેરેમાં કાલાનુસાર ફેરફાર થતા જ આવ્યા છે. ચેતનવંતી સમાજનું એ ખાસ લક્ષણ છે કે તે પોતાની માન્યતા અને આચારમાં જમાનાને અનુકૂળ, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતાં, પ્રગતિ કયે જ જાય અને ફેરફાર કર્યો કરે. આજ ધોરણે વેદોના યથ યાગાદિક કર્મકાંડ પછી ઉપનિષદ તથા દર્શનોનું તત્ત્વજ્ઞાન, ત્યારપછી ભાગવત ધર્મ, પુરાણોનો યુગ, શુદ્ધધર્મ, જૈનધર્મ, મધ્યકાલીન ભક્તિ સંપ્રદાયો, શકિતસંપ્રદાયો, શાક્ય સંતોના નાના મોટા પંથો—એમ ધર્મના વિષયમાં અનેક ફેરફાર થતા આવ્યા છે. જ્યારે જ્યારે ધર્મના અમુક એકાદ અંગ ઉપર હદ ઉપરાંત અગર અયોગ્ય ભાર મૂકવામાં આવે, અથવા જનસમાજના હૃદયની ઊંડી પિપાસા તૃપ્ત થવાને બદલે શુષ્કતા પ્રેરક અંશે અથવા જડતા દાખલ થાય ત્યારે સમાજના ધાર્મિક હૃદયને પોષનાર તત્ત્વો દાખલ થઇ સમાજની ધર્મભાવના અખંડિત રાખવાનો ક્રમ આપણા દેશમાં છેક પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો છે. એવા જ કોષ ખાસ સંન્નિગ્ધસાત બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના કરવામાં આવી. જે સમયમાં—એટલે આજથી સો વર્ષ પહેલાં—બ્રાહ્મ સમાજની સ્થાપના થઇ તે વખતે દેશમાં—ખાસ કરીને બંગાળામાં—સ્પષ્ટ જડપૂજા, હલકા વહેમો, શાક્ય સંપ્રદાયો, વામમાર્ગ વગેરે પૂર જોસમાં પ્રસરેલાં હતાં. પ્રાચીનધર્મ માર્ગોમાંથી આત્મા ઉઠી જઇ માત્ર મૃતપ્રાય દેહ રહેલો હતો અને તે છતાં રુદિયુસ્ત સંસ્કૃતિકો, મૃત માતાના શયને વળગી રહેલા બાળકની માફક પ્રાચીન મૃતપ્રાય વિધિઓને વળગી રહી તેમાંથી ધર્મબળ મેળવવા વૃથા પ્રયત્ન કરતા હતા. એ જમાનામાં અંગ્રેજ રાજ્યના પ્રચારની શરૂઆત હતી. પદ્ધતિસર કેળવણીની સંસ્થાઓ સ્થાપન થઇ ન હતી અને જે છૂટી છવાઈ સંસ્થાઓ અંગ્રેજ કેળવણી આપવાનો પ્રયાસ કરતી હતી તેમાં કેળવણીના યુવકોમાં સ્વતંત્રતાને નામે સ્વચ્છંદ—નિરંકુશતા પ્રવર્તતાં હતાં, હિંદુ ધર્મની તેઓ અવગણના કરતા અને વેદમંત્રને બદલે “ઇલીયડ”ની કડીઓ બોલનારના દાખલા પણ જોવામાં આવતા. આ ઉપરાંત દેશમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પ્રચાર કરવાનું કાર્ય પદ્ધતિસર શરૂ થયું હતું. હિન્દુસ્તાનના—બંગાળાના—જનસમાજને આવી અધમાત્વસ્થામાંથી બચાવવાને તેમ જ પરધર્મમાં જતો અટકાવવાના સ્તુત્ય હેતુથી રાજ રામમોહનરાયે બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના કરી. બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના એ પ્રયત્નિત બાહ્યાચારો, જડક્રિયાકાંડ, ધર્મને નામે થતી અનીતિ, અનાચાર, પશુહિંસા, કલક કલેશ દૂર કરી ધર્મની શુદ્ધ, સાત્ત્વિક ભાવના અને વિશાળ દષ્ટિ સ્થાપવાનો પ્રયાસ હતો.

દેશમાં અનેકાનેક સંપ્રદાયનાં દેવ મંદિરોમાં આ એક નવીન પ્રકારના ધર્મ મંદિરની સ્થાપના હતી, કારણકે એનું મુખ્ય લક્ષણ સામાજિક ઉપાસના હતું.

આપણા દેશમાં ભજન મંડળીઓ, કર્યા કીર્તનો, પુરાણોના પારાયણો, રામલીલાઓ એ સહુ કરતાં આ જૂદા પ્રકારની સામાજિક ઉપાસનાનો પ્રયત્ન હતો. અમૂર્ત પરમાત્માની માનસિક ઉપાસના, ધ્યાન, પ્રાર્થના, સહુ સાથે કરી તેમાં ક્રમે ક્રમે તક્ષીન યતાં હૃદયમાં પરમાત્માનાં દિવ્ય તેજનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો—એકાંત ધ્યાન યોગમાં નહિ પણ સામાજિક ઉપાસનામાં—આ ક્રમ નવીન જ હતો.

બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના રાજા રામમોહનરાયે કરી તે સમયથી આજ સુધીમાં તેની માન્યતાઓમાં મહત્વનો ફેરફાર થતો આવ્યો છે. રામ મોહનરાયના સમયમાં ઈશ્વરના સ્વરૂપની ભાવના કેટલેક અંશે Deistic હતી. સમસ્ત બ્રહ્માંડનો કર્તા વિધાયક પ્રભુ છે એવી માન્યતા હતી પરંતુ ઇશ્વરના યુગ્મનું ચિન્તન, જોડા ધાર્મિક અનુભવ, હૃદયગુહામાં પરમાત્મતત્ત્વનું શોધન, તેનો આવિર્ભાવ થયેથી થતો આનંદાનુભવ—એ જોવામાં આવતાં નહતાં. ઈશ્વરના નિરાકાર સ્વરૂપ ઉપર અતિશય ભાર મૂકવામાં આવતો અને સાકાર પૂજન—મૂર્તિપૂજનો તીવ્ર વિરોધ કરવામાં આવતો. આ વૃત્તિ રાજા રામમોહનરાયના ઇસ્લામ ધર્મના જોડા અભ્યાસને લીધે તેમના મન ઉપર પડેલા સંસ્કારને લીધે હતી. પરમાત્મા એ બ્રહ્માંડથી પાર, મન વાંચાતીત કોઇ અગોચર પરમતત્ત્વ છે એવી માન્યતા વધારે આગળ પડતી જણાતી. One that is closer than your hand and feet એવી ભાવના ઓછી જોવામાં આવતી. રામ મોહનરાય સ્થાપિત બ્રાહ્મસમાજમાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વો હિન્દુધર્મ મંથે અનુસાર, એકેશ્વરવાદ (નિરાકાર ઈશ્વરની પૂજા અને સાકાર ઇશ્વર પૂજનો વિરોધ) ઇસ્લામ ધર્મોનુસાર અને નીતિનાં તત્ત્વો ખ્રિસ્તિ ધર્મોનુસાર જોવામાં આવે છે.

મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરના સમયમાં બ્રાહ્મસમાજ એ Theocentric church બની. એમના ઉપનિષદના જોડા અભ્યાસ અને નૈસર્ગિક આધ્યાત્મિક વૃત્તિને લીધે આધ્યાત્મિક અનુભવ, જોડું તત્ત્વચિન્તન, ધ્યાન, પરમાત્મા સાથે માનસિક યોગ (communion), પરમાત્માના અસ્તિત્વની માન્યતા જ નહિ પણ તેનો ધ્યાનોપાસના દ્વારા સાક્ષાત્કાર, હૃદયોષ્ધિ, સ્તુતિ પ્રાર્થના, ભજન વ્યાખ્યાન વગેરે એ કાળની બ્રાહ્મસમાજનાં ખાસ લક્ષણ બન્યાં—પરિણામે કવચિત્ mysticismનો અંશ પણ જોવામાં આવે છે.

બ્રહ્માંદ કેશવચન્દ્રસેનના સમયમાં પરમાત્મા સાથે personal touchનું દર્શન થાય છે. વૈષ્ણવધર્મની અને ખ્રિસ્તિ ધર્મપુસ્તકોના અભ્યાસની આ અસર હતી. ઇશ્વર તે પિતા, માતા, પ્રિયજન એવી ભાવના—પ્રેમભક્તિની ભાવના વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ભક્ત હૃદયમાં ભગવાંનની નિકટ સાક્ષાત્કારની અને ઈશ્વર transcendental જ નહિ પણ Immanent છે એવી માન્યતા થઇ—આની કેટલીક વખત અતિશયતા થવાથી એક પ્રકારની ecstasy પણ જોવામાં આવે છે.

સાધારણ બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના પછી આ સ્થિતિમાં મોટો ફેર પડ્યો અને હાલ એ બ્રાહ્મસમાજોમાં શુદ્ધિવાદનો—તર્કવાદનો—એક વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ધ્યાન, ચિન્તન, ભજન, કીર્તન, પ્રાર્થના, ભક્તિની આદ્રતાનો અંશ થોડો થતો જોવામાં આવે છે એટલું જ

નહિ પણ નવા જમાનાનાં સ્ત્રી પુરુષોની એ વિષયો પરની શ્રદ્ધા શિથિલ થતી જાય છે અને તેની આવશ્યકતા તેમને ઓછી જણાય છે, અને જીવનની શુદ્ધિ, નમ્રતા, નીતિની ઉન્નત ભાવના, માનવસેવા, સ્વમાન અને સ્વતંત્રતાની ભાવનાની ખીલવણી, ઐદિક જીવનમાં સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ-એમાં ધાર્મિકતાની પર્ચામિ મનાતી જોવામાં આવે છે.

આ ફેરફારો મહત્વના છે અને તે કયાં અટકશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે; પરંતુ આપણા દેશની વિચારશ્રેણી બદલાતી જાય છે, નવી નવી ભાવનાઓ રજુ થાય છે, જીવનના આદર્શો બદલાતા જાય છે, સમસ્ત જગતમાં એક પ્રકારનો મન-ચનકાળ પ્રવર્તે છે તે વખતે બ્રાહ્મસમાજમાં પણ કાલાનુસાર ફેરફાર થાય છે એ શુભ ચિહ્ન છે, એ સમાજ ચેતનવંતી અને જીવંત છે એની એ સાબીતી છે.

બ્રાહ્મસમાજના અગ્રેસરોએ દેશના રાજકીય, સામાજિક અને ઇતર ઉન્નતિના કાર્યમાં કેટલો બધો અગ્રેસર ભાગ લીધો છે એ સુવિદિત હોય એ બાબત અહિં ચર્ચા કરી નથી. આનંદમોહન બોઝ, સત્યેન્દ્રપ્રસન્નસિંહ અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જેવા દેશનેતાઓ અને મહાપુરુષોએ દેશની ઉન્નતિના કાર્યમાં જે ભાગ આપ્યો છે તેનું પ્રેરણાબળ તેમના બ્રાહ્મસમાજના આધ્યાત્મિક સંસ્કારમાં રહેલું છે એ વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.

દેશની અત્યારની સ્થિતિમાં બ્રાહ્મસમાજ જેવી ધર્મસંસ્થાની જરૂર છે? એ પ્રશ્ન વિચારણીય છે. રાજા રામમોહનરાયના સમયમાં દેશમાં ધર્મની અને સમાજની અપોગતિ ટાળવા માટે એવી સંસ્થા ઉપકારક હતી, પરંતુ સમયના બળથી, કેળવણીના પ્રચારથી, ખીળ દેશોના સંપર્કથી, સમાજને ઉત્કર્ષ બળ બીજાં અનેક રીતે મળતાં હોવાથી સમાજની જગૃતિ યથા છે, ધાર્મિક જડતા અને વહેમો દૂર થતા જાય છે, તેમજ હિન્દુધર્મની વ્યાપકતાને પરિણામે બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે વર્તનાર સર્વ રીતે હિન્દુ સમાજમાં રહી શકે છે, હિન્દુસમાજ તેને હિન્દુ જ ગણે છે એટલી સહિષ્ણુતા તેણે કેળવી છે તો પછી બ્રાહ્મસમાજ જેવી પૃથક સંસ્થાની જરૂર શી છે? આ પ્રશ્ન કેટલીકવાર કરવામાં આવે છે. આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં જણાશે કે બ્રાહ્મસમાજ એક ધાર્મિક સંસ્થા ઉપરાંત એક સંઘ community છે. એ community માં માત્ર હિન્દુઓ જ નહિ પણ વર્ણોન્તર લગ્નવાળાં અને તેનાં લગ્ન સંબંધને પરિણામે ઉદ્ભવેલાં સ્ત્રી પુરુષો પણ છે. તેમને હિન્દુસમાજ “હિન્દુ” તરીકે ગણી અપનાવવા હજી તૈયાર નથી. એટલે તેમને એક સ્વતંત્ર સંઘ તરીકે રહ્યા સિવાય છુટકો નથી. આ ઉપરાંત કુટુંબ અને સાતિમાં પ્રચલિત વ્યવહારના અને ધર્મના આચાર વિચારનો મનથી વિરોધ કરનાર, સત્ય ધર્મ સંશોધનની શ્રુતિવાળાં, ભાવનાશીલ, હૃદયની ઊંડી ધર્મ જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિ ધમ્મનાર, જડ બાહ્ય ક્રિયાઓ અને વિધાનોની નિરર્થકતા સમજી ધર્મની શુદ્ધ સાત્વિક ઉપાસના અને ભક્તિના પિપાસુ, ધર્મમાંથી સમાજસેવા અને દેશાન્નતિને પોષક પ્રેરણા શોધનાર અનેક સુશિક્ષિત સ્ત્રી પુરુષોને માટે બ્રાહ્મસમાજ સિવાય બીજી કોઈ ધર્મસંસ્થા દેશમાં છે? ઉપર જણાવેલા વર્ણના અનેક સ્ત્રી પુરુષોને બ્રાહ્મસમાજે આધ્યાત્મિક બળ પ્રેર્યું છે અને દેશાન્નતિના મહાકાર્યમાં તેઓ ઉપકારક નીવડ્યાં છે એ જ બ્રાહ્મસમાજની સાર્થકતાનું પ્રમાણ છે.

બ્રાહ્મસમાજના ધર્મ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બ્રહ્મ એટલે શી. શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણેનું નિર્વર્તક અને અચિન્ત્ય પરમાત્મ નિર્ગુણ તત્વ માત્ર જ નહિ પરંતુ સત્ય, જ્ઞાન અને

આનન્દ, પ્રેમ, ન્યાય, કરુણા ઇત્યાદિ અનેક પરમ ઉન્નત ગુણોવાળો સગુણ (Personal) પરબ્રહ્મ અને તે છતાં તે એક અદ્વિતીય, અપૌરુષેય, મનવાચાતીત, અવ્યક્ત, અબ્યય, નિત્ય, શાશ્વત, પરમ તત્ત્વ સ્વરૂપ, અર્થાત્ અનાદિ અને અનંત કેવલ તત્ત્વ સ્વરૂપ (absolute). સત્ય જ્ઞાનમય પરમાત્મ તત્ત્વ, સગુણ સ્વરૂપ સિવામનું કદ્દપી શકાતું નથી એવો બ્રાહ્મસમાજનો ધર્મ સિદ્ધાન્ત છે. એવા પરમાત્મ સ્વરૂપ સાથે પ્રત્યેક જીવાત્માનો, પ્રેમ, ઉપકાર વૃત્તિ દ્વારા યોગ થઈ શકે છે, તેનો સાક્ષાત્કાર-હૃદયમાં આવિર્ભાવ—પ્રત્યેક માનવ આત્મા કરી શકે છે એવો બ્રાહ્મસમાજનો મત છે. સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનો માર્ગ બ્રાહ્મસમાજે યોગ્યેષો નવીન માર્ગ નથી. પરંતુ પ્રચલિત માર્ગોમાં જડ વિધિઓ, પૂજા પદ્ધતિ અને રથૂલ બાહ્ય ક્રિયાઓનું પ્રધાન પદ હોવાથી નિરાકાર નિર્દેશન એક આદિતીય પરમાત્માની માનસિક પૂજાને બદલે, જડ વિધાનો પ્રવર્તતાં હતાં અને પરિણામે ધર્મનો પ્રાચીન સત્ય તત્ત્વોનું વિસ્મરણ થતું હતું, તે દૂર કરી, હૃદ્વા શતક દર્શિયાન, આપણા દેશના બુદ્ધિમાન અને સત્ય ધર્મ જિજ્ઞાસુ જનો માટે ધર્મના સત્ય સ્વરૂપના સિદ્ધાન્તો અને ધર્મની વિશાળ ભાવના રજુ કરવાનું તેમ જ બાહ્ય પ્રકૃતિના વધતા જતા અભ્યાસ અને સંશોધનને પરિણામે રથૂલ વહેમો અને જડતાનો કબેઠો ત્યાગ કરી ધર્મનું શુદ્ધ સાત્ત્વિક સ્વરૂપ રજુ કરી, ધર્મજિજ્ઞાસુ સંસ્કારી સ્ત્રી પુરુષોના હૃદય વિશાલ કરવાનો પ્રયાસ, પુરતોકો, વ્યાખ્યાનો અને અન્ય સાહિત્યો દ્વારા, બ્રાહ્મ સમાજે કર્યો છે. આ ઉપરાંત ભક્તિમીનાં હૃદયોને સંતોષનારાં ભજનો અને સ્તોત્રો દ્વારા આપણા દેશની માનવતાના મુખ્ય લક્ષણને યોગ્ય તત્ત્વ આપવું ચાલુ રાખ્યું છે. પરિણામે બ્રાહ્મ સમાજેના સભાસદો ઉપરાંતનો ધણો મોટો જનસમૂહ, પરમાત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ છે અને કોઈ પણ પ્રકારના મધ્યસ્થ સિવાય તેની સાથે માનસિક યોગ-આત્મામાં સાક્ષાત્કાર-મનુષ્ય માત્ર સિદ્ધ કરી શકે છે એ પરમ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર હાથ કરતો જાય છે.

ખ્રિસ્તિ ધર્મની માન્યતા પ્રમાણે મનુષ્યાત્મા પાપનો વારસો લઈ દેહ ધરે છે. Original Sin-આદિથી પાપમય મનુષ્યાત્માનો મત બ્રાહ્મ સમાજને સ્વીકાર્ય નથી. એ મત સેમેટિક પ્રજાઓનો ખાસ મત છે. બ્રાહ્મ સમાજના ધર્મ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે

“આવ્યો દું તાત, તુજ ધામથી તો વિશુદ્ધ,
સંસાર પંક પડતાં બનીયો અશુદ્ધ.”

મનુષ્યાત્મા પરમાત્માનો અંશ હોય, દિવ્યાંશી હોય, જન્મથી પાપ રહિત પવિત્ર છે. મનુષ્યાત્માની જન્મથી આવી ઉત્તર રિપાત હોવાથી તે સંસારમાં લોભ અને પ્રસ્રોભનો રહામે ટક્કર ઝીલતાં ઝીલતાં કબે કબે વધારે શુદ્ધતર બનતો જઈ અંતે પરમાત્માના સાન્નિધ્યમાં જવા વિશેષ પાત્ર બને છે.

મનુષ્યાત્મા અને પરમાત્માના સામ્યનો બ્રાહ્મ સમાજનો સિદ્ધાન્ત ઉપનિષદોના પરમ સિદ્ધાન્તને અનુસરતો છે. આપણા દેશના તત્ત્વ દર્શનના સિદ્ધાન્તોમાં મનુષ્યાત્મા અને પરમાત્માના સામ્યનો સિદ્ધાન્ત સંદુષ્ટી અપ્રસ્થાન ભોગવે છે બદકે એ એનું ખાસ લક્ષણ છે. શાંકર મતાનુસાર જીવાત્મા પરમાત્માનો અભેદ નહિ, તેમજ રામાનુજ મતાનુસાર એ બેમાં જ્ઞાન શક્તિ અને બુદ્ધિનો જ ભેદ નહિ પરંતુ પૂર્ણ અને અપૂર્ણ, પુરુષ અને પુરુષોત્તમ, સકલ ગુણ સંપૂર્ણતાનો મૂલાધાર પરમાત્મા અને એ પરિપૂર્ણતાને માર્ગે પ્રવાસ

કરતો, એ પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા નિત્ય નિરંતર જીવનભર પ્રયાસ કર્યો કરતો, અનંતકાળ સુધી તે પ્રયત્નમાં જ જેની પર્યાપ્તિ થવાની એવો અદ્ય શક્તિ જીવાત્મા એ એ વચ્ચેનો ભેદ અને તે છતાં બંનેના સ્વરૂપમાં સામ્ય. એવું સામ્ય બ્રાહ્મસમાજના ધર્મ સિદ્ધાંતમાં સ્વીકારેલું છે.

બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાંતોને વિજ્ઞાનની દિન પ્રતિદિન થતી નવી નવી શોધોથી આઘાત લાગવાનો નથી. પ્રાચીન ધર્મોના અનેક 'ધર્મ' સિદ્ધાંતો વિજ્ઞાનની શોધબોજથી દીલ્લા પડ્યા છે, અગર અસત્ય હયાં છે. આનું એક કારણ એ છે કે જે વિષયોનો ધર્મના વિષયોમાં યોગ્ય રીતે સમાવેશ કરી શકાય નહિ તેવી અનેક બાબતોનો પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાનની બાલ્યાવસ્થામાં સ્વીકારેલાં મન્તવ્યો વિજ્ઞાનની શોધબોજને પરિણામે અસત્ય જણાય એ સ્વાભાવિક છે, એ સર્વને આત્મા, પરમાત્મા, પાપ, પુણ્ય, પરલોક, મોક્ષ ઇત્યાદિ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી અને એના સનાતન સિદ્ધાંતોને તેથી હાની પહોંચતી નથી. પરંતુ પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રોએ જ્ઞાનની સર્વ દિશામાં સિદ્ધાંતો બાંધી નિયમો સ્થાપવાનો પ્રયાસ કર્યોને લીધે, વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિના સમયમાં એમાંના ઘણા સિદ્ધાંતો અને નિયમો અસત્ય જણાયા. આનું પરિણામ બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાંતોની બાબતમાં બનવાનો સંભવ નથી કારણ કે વિજ્ઞાન અને ધર્મનો કાર્યપ્રદેશ એમાં જૂદો મનાયેલો છે. વસ્તુનું અંતર્ગત સ્વરૂપ, ચેતન જગતના વ્યાપારો અને કાર્ય પ્રદેશ, મનુષ્યનાં હૃદય, બુદ્ધિ, વૃત્તિ અને ભાવનાનો પ્રદેશ અને તેના વ્યાપાર એ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની બહારનો વિષય છે. માનવ જાતિ સમસ્તના સર્વ દિશાના અનુભવોના પૃથક પૃથક અને પરસ્પર અવલંબી રહેલા સમસ્ત વ્યાપાર અને ક્રિયાના નિયમો જ્યાં સુધી વિજ્ઞાન ઉકેલી શકે નહિ ત્યાં સુધી ધર્મના શુદ્ધ સાત્વિક પ્રદેશને વિજ્ઞાનની બદલાતી જતી માન્યતાઓના આક્રમણનો લેશ માત્ર પણ ભય રાખવાનું કારણ નથી.

ધર્મ સંસ્થાપકો અને પયગમ્બરોના સંબંધમાં બ્રાહ્મસમાજની વૃત્તિ વિજ્ઞાન પરત્વેની તેની વૃત્તિ જેવી જ છે. સદૃશી મહાન સંસ્થાપકો અને પયગમ્બરો પણ મનુષ્ય હોઈ મનુષ્યની અપૂર્ણતાવાળા હતા. એવી માન્યતા હોવાથી તેમણે ઉપદેશોના ઉત્તર વિચારો અને તત્વ-સિદ્ધાંતો બુદ્ધિની કસોટી ઉપર ચડાવીને જ પ્રદર્શ કરવામાં આવે છે; તેથી સર્વ સાધુ સંતો મહાત્માઓ અને પયગમ્બરો પ્રત્યે અત્યંત આદર અને પૂજ્યભાવ હોવા છતાં તે મહાત્માઓનું ઐતિહાસિક અસ્તિત્વ શંકારપદ જણાય તો પણ તેમણે અતર્વાવેશ ધર્મસિદ્ધાંતોને આઘાત લાગતો નથી અગર તે અગ્રાહ્ય થતા નથી. એવી બ્રાહ્મસમાજની માન્યતા છે, દાખલા તરીકે ઇસુખ્રિસ્ત જેવી વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ ઐતિહાસિક પુરાવાથી સાબીત ન કરી શકાય એવું બને તો પણ " ગિરિપરના વ્યાખ્યાન "ના પરમ ઉત્તર ઉપદેશની મહત્તા ઓછી થતી નથી તેમ જ ગીતાના ઉપદેશનો પ્રસંગ (મહાભારતના યુદ્ધક્ષેત્રમાં શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને કરેલો) ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કલ્પિત હોય તોપણ તેથી ગીતાના ઉપદેશના સ્વરૂપની મહત્તા લેશ માત્ર પણ ઓછી થતી નથી. આ પ્રકારની વૃત્તિને લીધે બ્રાહ્મસમાજને અન્ય કોઈ ધર્મો કે ધર્મ-મત સાથે તીવ્ર વિરોધનો પ્રસંગ કદી આવ્યો નથી.

પાપ, દુઃખ, દુઃસ્થ, સંતાપ વગેરે પ્રશ્નો સંબંધી બ્રાહ્મસમાજનો મત પ્રાચીન મતથી જૂદો છે. જગતમાં પાપદુઃખ વગેરેના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કર્યો સિવાય આવે તેમ જ નથી.

પરન્તુ તેથી જીવનની નિઃસારતા, નિરાશા અને અસહાય વૃત્તિ ઉત્પન્ન થવાને બદલે મનુજ-જન્મક્રમોના દુઃખ ક્લેશ ઇત્યાદિમાં સાહાય્યના પ્રસંગો એ જીવનને વિશેષ ઉન્નત, વિશેષ ધર્મપરાયણ અને સાત્વિકતા અર્પનારા પ્રસંગો ગણવાની તેની વૃત્તિ છે. જગતમાં અસત્ (evil) ના અસ્તિત્વના પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાનો દાવો બ્રાહ્મસમાજનો નથી. જગતના સર્વ વ્યાપારના મૂલ હેતુ વિધેનું મનુષ્યનું જ્ઞાન કેવલ પરિમિત છે અને પરિમિત જ રહેવાનું. પરન્તુ પરમાત્માની કલ્યાણમય યોજના ઉપર જોડી શ્રદ્ધાના ભાવથી એ વસ્તુસ્થિતિમાં જીવનને ઉન્નત બનાવનારા અંશે શોધી તે પ્રમાણે યથાશક્તિ આચરણ કરવાનો ધર્મ બ્રાહ્મસમાજે સ્વીકાર્યો છે.

બ્રાહ્મસમાજના ધર્મસિદ્ધાન્તોની રુપરેખા ઉપર જે ખતાવવામાં આવી છે તે ઉપરથી જણાશે કે અર્વાચીન કાળમાં ધર્મમતોમાં સદૃથી ઉદાર અને ઉન્નત ધર્મભાવનાના ધણા અંશે બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાન્તોમાં જોવામાં આવે છે. માનવસમૂહ માટે સર્વમાન્ય અને સર્વ સ્વીકાર્ય વ્યાપક ધર્મને અનુકૂળ ધણાં તત્ત્વો પણ એમાં નજરે પડે છે. બ્રાહ્મસમાજની દાસ જે સ્થિતિ છે તે સ્થિતિમાં જ તે વિશ્વવ્યાપી સર્વગ્રાહ્ય ધર્મ થશે એમ કહેવાનો આશય નથી. હાલ તો એમાંના ધણા અંશે સ્થાનિક 'જરૂરીઆતો અને આનુષંગિક સંજોગોને લીધે દાખલ થયેલા છે, તેમ જ તેમાં વિશ્વસ્વીકાર્ય સ્વરૂપ માટે જોઈતાં તત્ત્વો પણ પૂરાં નથી. પરન્તુ કદિ કોઈ કાળે સમસ્ત જગત માટે એક જ ધર્મ પ્રવર્તમાન થાય તો તે ધર્મ-સિદ્ધાન્તોના મૂળ બંધારણમાં બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાન્તોનો મોટો હિસ્સો હશે. કારણ કે યુગે યુગે અને પ્રસંગે પ્રસંગે ઉદ્ભવેલા અનેક "ઐતિહાસિક" ધર્મોમાંનો એ એક ધર્મ નથી, પરન્તુ સાંપ્રત કાળના ધાર્મિક માનસે સ્વતંત્ર રીતે યોગ્યતા ધર્મસિદ્ધાન્તો ઉપર તે રચાયેલો છે-એ ધર્મ તે શાસ્ત્રગ્રન્થ કે ધર્મસંસ્થાપકના વચનના પ્રમાણ પર રચાયેલો નહિ પણ માનવસમાજના સમસ્તજીવનના અનુભવ ઉપર, મનુજહૃદયની સર્વવ્યાપક ધર્મજિજ્ઞાસાને સંતોષવાના ધોરણ ઉપર યોગ્યેલા, સર્વ ધર્મોના સમીકરણ કરવાના ઉન્નત ઉદ્દેશને આધારે રચાયેલા સિદ્ધાન્તો ઉપર તે ટકેલો છે. એ ધર્મમાં બાહ્યાચાર, જડવિધાનો, પુરોહિતોની પરંપરા વગેરે ન હોવાથી તે જીવંત રહેવાનો સંભવ વિશેષ છે. જગતને નવો ધર્મ, નવું તત્ત્વજ્ઞાન, નવાં વિધાનો આપવાનો તેનો દાવો નથી, પરન્તુ જીવંત જગત ઐતન્યમય સર્વ કર્મના સાક્ષી સચરાચર વ્યાપક એક અદ્વિતીય પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું દિવ્ય સ્વરૂપ પ્રત્યેક મનુષ્યહૃદયમાં અખંડ જીવંત રાખવાનો તેનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ છે, અને તેથી ધર્મમતો, પૂજા-વિધિઓ, અને જડ બાહ્યાચરોને તેમાં અવકાશ ન હોવાથી સર્વમાન્ય તત્ત્વોનાં મૂળ તેમાં સદૃથી વધારે પ્રમાણમાં છે. જગતની ધાર્મિક સ્થિતિની ઉન્નતિ ધ્વજનાર સર્વ ભાવિક હૃદયોની એ અંતરની મહેચ્છા છે કે એવી ઉદાર ધર્મસંસ્થાની ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ ચાઓ!

(મળેલું)

પારસીઓ સંબંધી સોળ સંસ્કૃત શ્લોકો

[આ અંકના પૃ. ૩૦૪ ઉપર પ્રો. દાવરે જે શ્લોકોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે નીચે આપ્યા છે. આ શ્લોકો The Dastur History Mamorial Volumenaં પૃ. ૭૦-૯૪ ઉપરથી લીધા છે. શ્લોકોમાં ઘણી જગાએ ભ્રષ્ટ થયેલો છે. પણ તે જેવા મંળ્યા તેવા અહીં ઉતાર્યા છે. શ્લોકો સાથે એરવદ જમશેદ એરવદ માણેકજી રસ્તમજીએ સંવત ૧૮૭૪માં કરેલું બાપા-નતર છે તે પણ જૂની તે સમયની ગુજરાતીના એક નમૂના તરીકે કૈંસમાં લીધું છે. આ શ્લોકો આ પહેલાં એક બે સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયાનું જાણ્યું છે છતાં તે અંતરે અંતરે સમાજના ધ્યાન પર મૂકવા જેવા હોવાથી અહીં ઉતાર્યા છે. તંત્રી.]

૧

સૂર્ય ધ્યાયંતિ યે વૈ હુતવહમનિલં ભૂમિમાકાશમાધં

તોયો સંપંચતત્ત્વં ત્રિભુવનસદનં ન્યાસમંત્રૈલ્લિસંધ્યં ।

શ્રી હોર્મિજ્દ સુરેશં વહુગુણગરિમાણં તમેવં કૃપાલં

ગૌરા ધીરાઃ સુવીરા બહુબલનિલયાસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[સૂર્યનું ધ્યાન ધર્ય. અગ્નિને માનુંય વાછઉને માનુંય. જુમિને માનુંય. આકાશને માનુંય. જલને માનું. એવાં પાંચ તત્ત્વોનિ પ્રથમ માનું. ત્રિભુવને વીષે માનું. ન્યાસનું મંત્ર દિવસમાંદિ ત્રિવાર સંધ્યા કરૂં. શ્રી હોર્મિજ્દ શર્વે અમશારપદ ઇઅજ્ઞદોનુ સ્વામિતિના ઘણાં ગુણને માનું. તઓત કૃપાનુ કરણાહર તિને માનું. તિણિ કર અમો ગોરા ઘણા ધીરા રૂઝ વીર ઘણા બલવંત એવા અમો પારસી છો.]

જેઓ સૂર્યનું અને પાંચ તત્ત્વો-અગ્નિ, વાયુ, પૃથ્વી, આદ્ય આકાશ અને જલનું તથા ત્રિભુવનસદનનું તથા બહુ ગુણથી ગરવા કૃપાનું પ્રસિદ્ધ શ્રી હોર્મિજ્દ સુરેશનું ત્રિકાલ ન્યાસ મંત્રો વંડે ધ્યાને ધરે છે તેવા અમે ગૌર, ધીર, સુવીર, બહુબળના સ્થાનરૂપ પારસીઓ છીએ.

૨

સ્નાને ધ્યાને સુપાઠે હુતવહહવને પ્રાશને માત્સ્યમૌત્રે

શાલોક્તં સત્તમૌનં નિદધતિ ત્વરાઃ સર્વદા સર્વદા નઃ ।

નાનાધૃપૈઃ સુપુષ્પૈર્વરફલવહુલૈઃ પૂજયંતીહ ધેનો'

ગૌરા ધીરાઃ સુવીરા બહુબલનિલયાસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[સ્નાન કરતાં ધ્યાન ધ્રતાં રહું બનતાં અગ્નિનું હવન કરતાં ફરાલ કરતાં ભોજન જમતાં પેસાળ કરતાં બાહોરલી જુમી જતાં શાસત્રને અરથે સાતવાતની મૌન અસત્રિનિ

* મૂળ સંસ્કૃત ન ઘણી જગાએ ખોટું છે.

૧ પાશંતરો ઘણાં છે અને કોઈ સંતોષકારક નથી. મેમોરિયલના લેખનો લેખક ધેનુનો અર્થ પૃથ્વી કરે છે તે પણ સંતોષકારક નથી.

નરનિ તેનિભિ એ વાતની મુન. નાનાં પકોરનાં ધૂપ કરતાં રૂડિ ભાતનાં ધૂલે કરિ ઘણાં રૂડાં ફૂલે કરિ તિલે કરિ ગાએને પુત્તું છૌ. તિલે કરી અમો ગોરા તેવા અમો પારસી છૌ.]
 જે સર્વસ્વ દાન કરનારા નરવરો, સ્નાન ધ્યાન પાઠ હોમ ભોજન મક્ક અને મૂત્ર કરતાં
 શાસ્ત્રમાં કહેલું સાત પ્રકારનું મૌન હમેશાં પાળે છે, અને નાના પ્રકારના ધૂપ ઉત્તમ ફૂલો
 અને સુંદર ફળો વડે અહીં ઘેનુની પૂજા કરે છે તેવા.....

૩

રમ્યં વલ્લં પવિત્રં કવચગુણમયં કંચુકં નિત્યમંગે
 યુક્તમૂર્ણાસકુસ્તીમહિમુલ્લસમતાબંધનાં ચૈવ કટ્ટ્યાં ।
 મૂર્ધાનં વલ્લગુપ્તં પટયુગલતલે રક્ષણં કુર્વતો યે
 ગૌરા ધીરાઃ સુવીરા વહુબલનિલયાસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[સુંદર સર્પ પવિત્ર વસત્ર પેદેરનું સહસ્રેનાં શર્પુ તેને સદેરો કહીએ. નેત્ર અંગમહિ
 યુક્ત રિદિ છે. ઉનની કુસતિ શાંપના મૂખજેવું તેનું ગાંઠ તે કમરનિ નાભે બાંધવિ.
 માથાનિ વીધે શુભ વસત્ર રાખવું. પાગડી દિકલ કુસેશ રાખવી તેવા અમો પારસી છૌ.]
 જેઓ હમેશાં કવચના જેવું પવિત્ર વસ્ત્ર કેડિયું શરીરે રાખે છે, જનની બનાવેલી,
 સરખે અંતરે સરપના મોઢા જેવી ગાંઠ વાળી, કુસ્તી કેડે બાંધે છે, એવડા કપડાની ટોપી
 ઉપર વસ્ત્ર વીંટીને માથાનું રક્ષણ કરે છે તેવા.....

૪

યદ્યાંગલ્યે વિવાહે કથિતશુભદિને સુસ્વરં ગીતવાર્ધ
 શ્રીરવળં ચંદનાયં વપુષિ યુવત્તયો ધારયન્તીહ ચેપાં ।
 સ્વાચારાઘે પવિત્રા વહુગુણવિધયો રમ્યશાસ્ત્રાર્થયુક્તાઃ
 ગૌરા ધીરાઃ સુવીરા વહુબલનિલયાસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[જે માંગલ્યને વિષે વિવાહને વિષે કહેવા એવા શુભ દિન તેને વિષે ગીતવર્ણતર
 આત્મજ્ય કરવું. શુભઅંદન અસત્રિ પોતાના શરીરને વિષે લગાડિને ગીતનાદ વર્ણન કરે.
 આત્માર પવિતર જે ઘણાં શુનનું વિધી છે. રમ્ય શાસ્ત્રનેયે ભૂગતે છે. એવા અમો
 પારસી છૌ.]

જેમના મંગલ વિવાહે કહેલા શુભ દિવસે યુવતીઓ સારા સ્વરે ગીતવાદ્ય કરે છે
 અને શરીરે શ્રીખંડ અંદન વગેરે ધારણ કરે છે, સદાચારથી જે પવિત્ર છે અને જેમના
 બહુ શુભવાળા વિધિઓ રમ્ય શાસ્ત્રાર્થથી યુક્ત છે તેવા.....

૫

યેષાં ગેહે સુરમ્યં મધુરસમયં ચાન્નદાનાદિ નિત્યં
 કાસારં કૃપવાપીજલપુલ્લરચનં દાનમેભિઃ પ્રકારૈઃ ।
 ચલાયં દ્રવ્યદાનં દદતિ ગુણવતાં સર્વદા યાચકાનાં
 ગૌરા ધીરાઃ સુવીરા વહુબલનિલયાસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[રૂંડાં એવા પોતા ગ્રહે મીઠી જાણી બોલનાર...અન્નનું દાન નિત્ય કરિ. કુએ વાતથી પવિત્ર પાણી ભરી લાવી. પાડા (=ખાડા) માંહિથી નહોં ભરવું. હર પ્રકારનું દાન કરિ. વસત્રનું દ્રવ્યનું દાન કરિ. તે સર્વે ગુણવંતા જાયકને આપે. તેવા અમે પારસી છૌ.]

જેમને ઘેર સુરમ્ય અને મધુર રસવાળું અન્નદાન વગેરે હમેશ કરે છે, તળાણ કુવે વાવ પાણી ઉપરનો પૂલ એ પ્રકારે દાન કરે છે, વસ્ત્ર વગેરેનું અને દ્રવ્યનું દાન ગુણવાન વાચકને હમેશ કરે છે તેવા....

૬

યાદગ્ હર્ષો વિપાદઃ સુખમસુખમહોજ્ઞાનમૌને ચ યાદગ્
ધર્માધર્મૌ ચ યાદગ્ વિમલકુલક્ષતૌ યાદગારોગ્યરોગૌ ।
જુર્વાધસ્તૌ ચ યાદગ્ લુતિતિમિરમયૌ સૃષ્ટિસંહારકારૌ
યેપામુકૌ મતે દ્વૌ નરવિધિપુરુષૌ તે વયં પારસીકાઃ ॥

[હરષ નિ શોક, સુખ નિ અસુખ, અધિક યાન ને થોડું-ચોન, ધરમ ને અધરમ, જીનિઆદ, ને બેજીનિઆદ, રોગ્ય ને નરોગ્ય, અજવાલું બેહેસ્ત ને અંધાઈ દોજખ. સરેષ્ટ મેદા થાએ ને સિહાર થામ. નૃવિધિપુરુષ. એવા રૂંડાનિ જૂડા બેટું માર્ગ સમજેઆ જોષએ. એવા અમે પારસી છૌ.]

જેવો હર્ષ તેવો વિપાદ, જેવું સુખ તેવું દુઃખ, જેવું યાન તેવું મૌન, જેવો ધર્મ તેવો અધર્મ, જેવું વિમલ કુલ તેવું હીન કુલ, જેવો રોગ તેવું આરોગ્ય, જેવું જીર્વ તેવું અધઃ જેવી લુતિ તેવું તિમિર, જેવી સૃષ્ટિ તેવો સંહારઃ એ પ્રમાણે જેમની ઉક્તિમાં બે પ્રકારના પુરુષો માનેલા છે તેવા અમે પારસી છૌએ.

૭

ગોમૃતૈર્મંત્રપૂતૈઃ શિરવદનમિતાઃ સ્ત્રીપયઃપાનશુદ્ધાઃ
ચાહ્યંતસ્ત્રાનમુક્તં તદનુપરિવૃતા મધ્યદેશે ચ મુદ્રા ।
મુદ્રાંચાહ્યં ન નિદ્રા જંપનવંનસાં સ્વાદુપૂજાંદિકાર્ય
યેપાં માર્ગે હિ તત્ત્વં સતતંતમમયનં તે વયં પારસીકાઃ ॥

[ગાએનૂ મૂત્રમંત્રને જોગતે કરે. શગલિ સરીરે લગાડિ, સન્નિ પાએ વૃ સુધિ થાએ. એક ઉધાડું સનાન ને એક ઢાંપેઈ સનાન તેએણિ કરિ પવિત્ર થાએ. સુદેરા જાતમાંહિ પિહરે. કાંઈ ખાવું ને પહવું પુજાનું કામ જપનું કામ તે સદશ જગર નહી થાએ. એવો રૂંડો મારગ ધર્મનો જાણવો. તેવા અમે પારસી છૌ.]

જેઓ મંત્રથી પવિત્ર કરેલા, ગોમૂત્ર વડે શિર અને વદનને સ્પર્શ કરીને, સ્ત્રીઓએ આલેલા પાણીથી અંતર જાણ સનામ કરી શુદ્ધ થાય છે અને તે પછી કેડે કુસ્તી પહેરે

+ અર્થ અરપટ છે. પણ શ્રેય અને અશ્રેયના માર્ગો માણસ પોતાની કષ્ટાથી પરંદ કરે છે એવો અર્થ લાગે છે.

છે, જેઓ કુસ્તી વિના નિદ્રા લેતા નથી અને જપથી તાગ થયેલા મન વડે સ્વાદુ પૂજાદિ કાર્ય કરે છે, જેમના માર્ગમાં સતત અક્ષય રાખવો એ જ તત્ત્વ છે એવા અમે પારસી છીએ.

૮

કાષ્ટૈઃ ષટ્માસશુક્લૈર્ગુરુમલયજૈઃ કાષ્ટકર્પૂર્ગ્ધૃપૈઃ
દ્યોમઃ સ્યાત્ પંચકાલં પ્રતિદિનમુદિતૈરદરૈર્મૈત્રયુક્તૈઃ ।
નિર્વાણાગ્નિસ્તુ સૂર્યાવૃત્તવનરુચિરૈર્નો યુગાંતેપિ ચેપાં
સત્યન્યાયૈકનિષ્ઠા ન ચયુવાતિરતાસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[કાષ્ટ (=કાષ્ટ) માસ ૬ નાં સુકાં જોઈએ. યોષાં (=યોષા) મરીઆમના જેવા જોઈએ. કાષ્ટ અગર સાથે ધૂપે. પંચ કાલવેસે હોમ હોએ. દિનપ્રતે અક્ષરને જોગતે મંગલને જોગતે હોય. સુર્યને વદિનને સનમુખ થાઈ ઘંટ વગડે ને કાઠી ગંધ હોએ. એ જોગતે કરીને કરે. તે ધરમના શાયા ન્યાય કરી. નયનય (?) શોવન ચરધી (=સરખી) જોત બલે. તેવા અમે પારસી છીએ.]

જેમનો હોમ, અગર મહાયજનાં ૭ માસનાં સુકાં લાકડાં વડે અને કાષ્ટ અને કપૂરના ધૂપ વડે મંત્રયુક્ત બેલાયેલા અક્ષરો વડે દરરોજ પાંચ વખત થાય, અને જેમનો અગ્નિ સુર્યને+ ઢાંકી દેતાં વાદળાંથી યુગાન્તે પણ છુટાતો નથી, તેવા સત્ય અને ન્યાયમાં એકનિષ્ઠાવાળા અને યુવાતિઓમાં આસક્ત નહિ એવા અમે પારસી છીએ.

૯

યેપામેવાંગના યા ઋતુસમયદિનાઃ સતરાત્રૌમવેયુઃ
પૂતાઃ સૂતાશ્ચ માસે પ્રસવનસમયાદ્ દેહશુદ્ધાસ્તથૈવ ।
રમ્યાચારેણ ગૌરા નવ્રકનકનિમાં વૌર્યન્યયો વલિષ્ઠાઃ
પૂતાત્માનોપિ નિત્યં વિકસિતવદનાસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[જે વારે સત્રિ ગાતિ થાએ રતૂના સમય આવે તે વાર સમ. દિવસની રાત્રે લગિ વગથી રહે. પુત્ર જણિ તે વારે માસ ૧ ને દન ૧૦ લગે વેગથી રહે. તે વાર પછી તે અસત્રી પોતાની રહે શુધ્ધ કરે. તેડેવિ રહે શુધ્ધ કરિ તેના પુત્ર શોભાવંત હોએ. જિમ શોવન આતશમાદિથી કાઠે તે વાતે જવંત હોએ. વીરજવંત ધણી બધવંત હોએ. નિત્યે પોતાનો આતમા પવિત્ર રાખે. મુખ દસવ સોફ નહી કરવો. તેવા અમે પારસી છીએ.]

જેમની સ્ત્રીઓ ઋતુ સમયના દિવસથી સાત રાત્રિએ પવિત્ર થાય છે, પ્રસવના સમયથી એક માસે દેહ શુદ્ધ થાય છે, આચાર વડે રમ્ય, તાગ સેના જેવી પ્રમા વાળી, વીરવાન અને બલિષ્ઠ, પવિત્ર આત્માવાળા અને વિકસિત વદનવાળા હોય છે તેવા અમે પારસીઓ છીએ.

+ સૂર્યોચરણકરપનઃ એવો પાઠ દેહી થકે ?

૧૦

વેશ્યાસ્ત્રીર્મિન સંગઃ પિતૃપુ શુચિમુક્તં શ્રાદ્ધમગ્નિશ્ચ ધેયો
નો માંસં યજ્ઞવાલ્ક્યં સ્વાપતિ મહિધરાશ્યહો પુષ્પનારી ।
વૈવાહ્યં લગ્નશુદ્ધિર્ન હિ ભવતિ શુચિર્મતૃહીના પુરંત્રી
યેપામાચાર એવં પ્રતિદિનશુદ્ધિતસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[વેશ્યા સત્રિ સાથે સંગ નહિ કરવા. પ્રણેશી હોએ તે અમોને સુધિ. શ્રાદ્ધપશુને વેશે યજ્ઞ કરવું. માંસ હોમ્મું. રતુવંતીઃ અસત્રિને ધરમાં ન રાખવું. તેને શાંભવેઉ નહિ જોઈએ. પ્રણેશ વના શુધ નહિ થાએ. તે અસત્રિ ભરતારની શુધિ હોએ. એવા આચાર રૂઝા ધરમનો દિનપ્રતે મૂઠેત લગિ રાખવો (રાખવો). તેવા અમો પારસી છૌ.]

જેઓ વેશ્યા સ્ત્રી સાથે સંગ કરતા નથી. પિતૃઓનું પવિત્ર શ્રાદ્ધ કરે છે, અગ્નિમાં હોમે છે, યજ્ઞ સિવાય માંસ ખાતા નથી, જેમનામાં ઋતુમતી સ્ત્રી પૃથ્વી ઉપર મુએ છે, અને વિધવા-સ્ત્રીથી વિવાહમાં લગ્નશુદ્ધિ મનાતી નથી, એવા જેમનો હમેશનો આચાર છે તેવા અમે પારસીઓ છીએ.

૧૧

ચત્વારિંશદ્વિનાનિ પ્રચરતિ ન વધૂઃ પાકકાર્યે પ્રસૂતા
મૌનાઘસ્વલ્પનિદ્રા જપનવિધિરતા સ્નાનસૂર્યાર્ચનેષુ ।
ધ્યાયંતે ચૈવ નિત્યં મરુદનલધરાતોયચંદ્રાકેયજ્ઞાન્
યેપાં વર્ણે વિદીનાઃ^૧ સતતમભિયતાસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[ચિત્તાર દાઢાડાની સાત દઢાડાની રતુવંતી હોએ. દેહે પાક કીધાવન કાંઈ કારજ નહીં કરિ....મનમાં હિ મૌન રાખિને અને થોડી નીદરા કરી. મનમાંહી જપનાં રાધિ. સનાન કીધા વનાં મુરજ નહિ જોવો. અગ્નિને વાણુને જલને ચંદ્રમાને મુગે નેત્ય એ થકી શરીર દુર રાખવું. એવા પારસીના રૂઝા ધર્મ શરવને જાણવેડ. તેવા અમો પારસી છૌ.]

જેમનામાં વધુ પ્રસવ પછી ૪૦ દિવસ સુધી રાંધવાનું કામ કરતી નથી, જેઓ અશ્વ નિદ્રાવાળા હોઈ જપના વિધિમાં અને સ્નાન અને સૂર્યના અર્ચનમાં રત હોઈ વાણ, અગ્નિ, પૃથ્વી, જલ, ચંદ્ર, સૂર્ય અને ચન્દ્રનું ધ્યાન કરે છે અને જેમના વર્ણમાં આવા નિયમો કરેલા છે તેવા અમે પારસીઓ છીએ.

૧૨

પાનીયં વ્યોમ ચંદ્રં હુતગ્રહમનિલં ભૂમિમાદિત્યમેવં
શ્રીહોર્મિજ્ઞં ચ દાતારમચલમપરં ચેતસા ચિન્તયન્તિ ।
નિત્યં યે ન્યાસપાઠં વિદધતિ જયદં ધર્મદં કામદં ચ
આહારે મૌનમાદૌ તનુશુચિકરણે તે વયં પારસીકાઃ ॥

[પાંત્રીને આકાશને ચંદ્રમાને અગ્નિને વાયુને જ્વાળિને સૂર્યને પ્રથમ એને માનું. શ્રી હોર્મિજદ દાતાને અચ્છ ને અમર તેને નિત્ય ચિતવું છું. તેને નિવારણ કરિ ધ્વજસ્તે કરિ વંદિદાદે એવે જાણવે કરિ આરાધ્ય. તે યજ્ઞ અમોને અચ્છ: હોએ. ધર્મે કરી ગાઇને પુણુ છું. પાતાં (= ખાતાં) બોલવું નહિ. તિથિ કરિ અનંતન પવિત્ર કર્વું. તેવા અમો પારસી છી.]

જેઓ પાણી, આકાશ, ચંદ્ર, અગ્નિ, વાયુ, જ્વાળિ, આદિત્ય અને અચ્છ અને જેનાથી કોઇ પર નથી એવા શ્રી હોર્મિજદ દાતાનું ચિત્તથી ધ્યાન ધરે છે, જેઓ જપ અને ધર્મ અને કામ આપનાર ન્યાસનો હમેશ પાઠ કરે છે, અને આદાર અને સ્નાન સમયે મૌન પાળે છે એવા અમે પારસીઓ છીએ.

૧૩

ऊर्णामय्यां श्रुतायामतिफलबहुलां जान्हवीस्नानतुल्यां
येषां नित्यं नराणां घनगुणरचितां हेमवर्णां च रम्यां ।
योगाकारां विशालां गुरुजनवचनैर्मैत्रलां धारयन्ति
शास्त्रोक्तैः श्रोणिदेशेऽरुतकवचमिदं ते वयं पारसीकाः ॥

[જીનની કુસ્તી બાંધીએય. તેનો ગાંઠ શાપના મૂખ સરખુ પડે છે. અતિશે ધણુ ફલ તેનું હોએ. તુલ્ય સ્નાન અમોને કુસ્તી બાંધ્યાથી હોએ. નિત્ય અહમોને પાપથી નરાણા રાખે. કુસ્તી બાંધ્યાથી ધણો યુગ એનો હુઈ. કુસ્તીની શોષન શરીરથી વર્ણુ છિ. જેવા સરખ સરખ તે વારની છે. (?). ગુરુને વચને કરી સાશલ માફક નવરોત કરે તે વાર સદા પેહેરે. તે ઉપરિ બાંધવી. તેવા અમો પારસી છી.]

જેને નિત્ય ધારણ કરવાથી ગંગામાં નદાયા જેવું ધણું ફલ મળે છે એવી, જીનની, ધણા દોરાની બનાવેલી, સોનાના જેવી વર્ણુવાળા, રમ્ય, યોગાકાર, વિશાલ, મેખલાને ગુરુનાં વચન સાથે, શાસ્ત્રનાં વચનો પ્રમાણે, કેડ ઉપર કવચની માફક જેઓ ધારણ કરે છે તે અમે પારસીઓ છીએ.

૧૪

प्रायश्चित्तं पवित्रं पशुमति सहसा हन्ति चेत्यंचगव्यं
गोमूत्रं स्नानपूर्वं घनतरदिवसैः शुद्धिरेवं मनोज्ञ ।
नित्यं नित्यं गुरुणां सुवचनकरणं कल्मषक्षालनार्थं
येषामाचार एवं प्रतिदिनमुदितास्ते वयं पारसीकाः ॥

[પાપ યજ્ઞ પવિત્ર યાજ, એવાં પ્રકારનાં પશુ આદરનું અંગનું સનાન તેનું કરવું. નિત્ય ગાઇનાં મૂત્રનું સનાન પિત્તિલું નિત્ય ધણાં દિવસ જે તિથિ કરે તુ મન શુદ્ધ થાએ. ગુરુનાં જે રૂડા વચન તે નિત્ય કરવી. તેણે કરી પાપને ફેડું. ધરમ આચાર દિન અમોને કરવું. તેવા અમો પારસી છી.]

જેઓ પશુને અગ્નિયુતાં મારે છે ત્યારે પણ પંચગવ્ય અને ગોમૂત્ર વડે સનાન કરીને પવિત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને ઘણે દિવસે જેમની મુદર શુદ્ધિ થાય છે, જેઓ પાપ ધોવાને માટે

પુરુષાં સુવચનો નિત્ય નિત્ય કરે છે, જેમનો હમેશનો આચાર આવડે છે તે અમે પારસીઓ છીએ.

૧૫

पूर्वाचार्यप्रबंधै विरचितरुचिरै मौक्तमार्गप्रदातैः

संस्कारैः संस्थितानां विकसितविधिना कथ्यते व्योम दावै ।

सर्वेषां च त्रयाणां दहनवसुमती भास्कराणां च पूजा

शुद्धे रम्या य एवं प्रगदितमहिमास्ते दयं पारसीकाः ॥

[પુરુષના જે આચારી તેણે બાંધ્યાં. જે એવા પુસ્તક તેમાં સંસ્કાર રૂઢા છે. એવા મોક્ષમાર્ગ ન આપે. કૃપિ જે તેણે વિકાસ જે કહેવા મારગ સરવને એ માર્ગદર્શી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થાકે: ત્રણ પ્રકારનાં જે પાપની મતં તેને બાત, એવા રૂઢા ધર્મ પારસીની સરવ તે પુષ્કાત (?) કરિને કરવું. તેવા અમે પારસી છીએ.]

જેમનામાં એમ કહેવાય છે કે પ્રકટ કરેલા વિધિ વડે પૂર્વાચાર્યોએ પ્રબન્ધ કરેલા સુંદર રચનાવાળા, મોક્ષ માર્ગ દેનારા, સંસ્કારમાં રહેલા પુરુષોને ઉદાર સ્વર્ગ મળે છે; અગ્નિ પૃથ્વી અને સૂર્ય એ ત્રણેયની જે સર્વ પૂજા કરે છે, અને શુદ્ધિથી જેઓ રમ્ય છે—એવા જેનો મહિમા કહેલો છે એવા અમે પારસીઓ છીએ.

૧૬

श्री होर्मिन्दमुखं सकलविजयकृत्पुत्रपौत्रादि वृष्ट्यै

दाता श्री आतशोयं स भवतु भवतां पापनाशाय नित्यं ।

श्री सूर्यः स्वानुकूलो बहुतरफलदा न्यासजाप्याय पंच

हे सर्वे पारसीका असुरविजयिनो यांतु मान्यं च नित्यं ॥

[શ્રી હોમિન્દ જે મુખ તે સર્વને જીતવું કરાયાદર. પુત્રનું ધનું આપનારૂં. નીત્ય શ્રી આતસ પાપ જે તેને નાશવું કરતા હર ને માગીધ તે આપે. સૂર્યની ચંદ્રમાંની આતસની પાંછીની ભુમિની એવાં પાંચની બક્તી પ્રથમ પારસીને કરવી. અમારાં અંજમનનિ સદા જીતવું. હોએ.]

સ્વત ૧૮૭૪ માગસર સુદિ ૨) ને છુધે શાકે ૧૭૪૦ રોજ શ્રી મુબારક અમેરદાદ એ દેનકે પુસ્તક લખેતં, એરવદ જમસ્દે એરવદ માણેકજી રસ્તમજી તે પુસ્તકે પારસિ-જ્ઞાતિયં ધમચ શોદસ સલોકં ઘટે સંમપુર્ન કર્તુ.]

શ્રી હોમિન્દનું મુખ સકલ વિજય કરનારૂં થાઓ અને પુત્રપૌત્રની વૃદ્ધિ કરો, આ દાનવીર શ્રી આતશ હમેશાં આપના પાપનો નાશ કરો. શ્રી સૂર્ય અને પાંચ તત્ત્વો તમને અનુકૂલ થાઓ, ન્યાસના જાપ તમને બહુ ફલ આપનારા થાઓ. હે સર્વે પારસીઓ તમે અસુરના વિજયી થાઓ અને હમેશાં માન પામેા.

ભાવે કલાનું સ્વરૂપ

[ટૉલરેંટોએ પોતાના સાહિત્ય અને કલા વિષેના બધા વિચારો જે ગ્રંથમાં આપ્યા છે તે 'કલા એટલે શું?' માંથી આપ્યા પુસ્તકના સારરૂપ પ્રકરણનો અનુવાદ નીચે આપ્યો છે. કલા જેવા લલિત વિષયને વિષે આવા વિચારો કેટલાકને સ્થૂલ, અણુધક, તરંગી અથવા કાલ્પનિક લાગે તો નવાઈ નથી. ટૉલરેંટોનું પુસ્તક યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે ત્યાં પણ કલાના ઉપાસકો અને ભોક્તાઓમાં હાહાકાર મચેલો. આ વિચારો આપણને ગમે એટલા અગવડ ભરેલા લાગે, પણ જે મનોવૃત્તિમાંથી તે ઉદ્ભવ્યા છે તે મનોવૃત્તિ જાણ્યા પછી જાણ્યો કે ઉપરના એકે આક્ષેપને પાત્ર આ વિચારો નથી. ટૉલરેંટોએ પોતે બીજે એક ઠેકાણે લખ્યું છે:

“ જેહૂતવર્ગનું ગ્રામીણ જીવન, તેમનાં ઘર, ખોરાક, પોશાક, રીતભાત વગેરે ની સાદાસ-એ બધું જેને હું પહેલાં નહાઈ અને દહકું ગણતો તે જ બધું હવે મારી નજરે સુંદર અને મદાન દેખાવા લાગ્યું છે. હવે, જે વસ્તુ મને ખાલ દેખાવમાં બીજા ભોક્તાથી ચંદિષાતો અનાવતી હોય, અથવા જે મને તેમનાથી અજાણ કરતી હોય તે વસ્તુમાં હું ભાગ નથી લઈ શકતો. સૌને માણસ તરીકેના જે એકમાત્ર ઇલકાળ કે અધિકાર છે તે ઉપરાંતનો કંઈ પણ હક, દરજ્જો કે લાયકાત નથી હું પોતે ભોગવતો, નથી કોઈ બીજાનો કબૂલ રાખતો. હું કીર્તિ અને પ્રશંસા શોધતો નથી. બીજા માણસોથી મને અજાણ પાડે એવી સંસ્કારિતા પ્રાપ્ત કરવાનો વિચાર મને ગમતો નથી. મારા આખા જીવનમાં—મારા ઘરમાં, મારા ખોરાકમાં, મારા પહેરવેશમાં, દુનિયા જોડેના મારા વ્યવહારમાં, મનુષ્યજાતિના મેટા ભાગથી અજાણ પડવાને બદલે હું તેની તરફ વધારે ને વધારે ખેંચાઉં એવા પ્રયાસ કર્યો વિના મારાથી રહેવાતું જ નથી. ”

આ સર્વોદયનો ધર્મ એ ટૉલરેંટોના કલા વિષયક વિચારોની બદલે તેમના સમગ્ર જીવનની ચાવી છે. ગાંધીજી પાસેથી પણ આપણે આ જ જાતના વિચારો નથી સાંભળના? સર્વોદયનો આદર્શ ધરાવનાર જે વસ્તુ ગરીબમાં ગરીબ માણસને ન મળે તે પોતાને ન ખપે એવું કંઈયે વ્રત ધારણ કરનાર એ જીવનવ્યાપી આદર્શને કલાના ક્ષેત્રમાં પણ દાખલ કરે તો ટૉલરેંટોએ કહ્યું છે એથી બીજું શું કહી શકે? આ વિચારો પાછળ ટૉલરેંટોના આખા જીવનનું મનોમંથન છે, તેમની ઉત્કટ તપસ્યા છે, અને જગતની સર્વોચ્ચ કલા કૃતિઓના અવલોકન અને સેવનમાંથી નીપજતી આર્ષદૃષ્ટિ છે. એટલું ધ્યાનમાં રાખીને આ વિચારો વાંચવાની જરૂર છે.

—ચંદ્રસેન શુક્લ]

જે ભોક્તા ભાવિ કલા વિષે ખોલે છે તેઓ માને છે કે આજે જે કલા ઉત્તમ કોટિની મનાય છે તેમાંથી જ કાળે કરીને એક વિશિષ્ટ, સંસ્કારી, નવીન કલાનો વિકાસ થવાનો છે. પણ ખરૂં જોતાં ભવિષ્યમાં એવી નવી કલા નીપજવી અશક્ય છે, અને નીપજવાની

છે પણ નહિ. આપણા ઉચ્ચ વર્ગોની એકલપેટી કલાને આગળનો રસ્તો જડતો નથી. જે રસ્તે તે ચાલી આવી છે તે રસ્તે આગળ વધાય એવું છે જ નહિ. કલાનો જે ખરો આદર્શ (કે કલાએ ધર્મવૃત્તિને જ અનુસરવું જોઈએ) તેનો ત્યાગ કર્યા પછી આ કલા વધારે ને વધારે સ્વાર્થી બનતી ગાઈ છે, વધારે ને વધારે બ્રહ્મ યતી ગમ્મ છે, અને દવે તેને આગળ પગલું માંડવાની જગા રહી નથી. ભવિષ્યની કલા—જે દષ્ટનામાં નહિ રહેતાં ખરેખર અસ્તિત્વમાં આવવાની છે—આજની કલાના વિસ્તાર રૂપ નહિ હોય. ભાવિ કલા તદ્દન જુદા, નવા જ પાયા પર રચાયેલી હશે. આજની ઉચ્ચ વર્ગોની કલા જે મૂળતત્ત્વોને આધારે ચાલે છે તે મૂળતત્ત્વો જોડે ભાવિ કલાને કશો સંબંધ નહિ હોય.

ભાવિ કલા એ આજની જેમ ધનિક વર્ગોના મૂઠીભર લોકો સમજી શકે એવી ભાવનાઓનું જ પ્રતિબિંબ નહિ હોય. પણ એ કલાએ આધુનિક પ્રગ્નની જિંદગીમાં જિંદગી ધર્મવૃત્તિનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હશે. મનુષ્યોને બ્રાતૃભાવની એકતા તરફ આકર્ષે એવી ભાવનાઓ અથવા સમસ્ત માનવજાતિને એક કરી શકે એવી સાર્વભૌમ ભાવનાઓનું પ્રતિબિંબ જે કૃતિઓમાં હશે તે જ કલાકૃતિઓ ગણાશે. એવી જ કલાને નોખી પાડી પસંદ કરવામાં આવશે, તેને સમાજમાં પ્રવેશ આપવામાં આવશે, તેના જ સ્વીકાર અને પ્રચાર કરવામાં આવશે. પણ મનુષ્યજાતિએ જેને અજમાવીને ફેંકી દીધાં છે એવાં કાલપ્રસત્ત ધર્મતત્ત્વોમાંથી ઉદ્ભવતી ભાવનાઓને વ્યક્ત કરનારી કલા—એટલે કે સાંપ્રદાયિક, સંકુચિત દેશાભિમાનની અને શુગારિક કલા, જે વહેમ, અભિમાન, ગુમાન, સૈનિક પૂજા જેવા ભાવોને વ્યક્ત કરે છે, અથવા જે કલાઓ સંકુચિત રાષ્ટ્રપ્રેમને કે વિષયવાસનાને ગમગીન કરે છે—તે બંધી ખરાબ, હાનિકારક કલા ગણાશે, અને લોકમત એનો તિરસ્કાર કરી તેને ફેંકી દેશે. ખાસીની કલામાંથી જેટલી ગરવા ગાંઠયા જ માણસો સમજી શકે એવી ભાવનાઓ વ્યક્ત કરનારી હશે તેવી કલા કશા લેખામાં ગણાશે નહિ, અને તેનો તિરસ્કાર પણ નહિ થાય તેમ સ્વીકાર પણ નહિ થાય. વળી આજની પેઠે કલાની કદર અને વિવેચન કરનાર ધનિક માણસોનો એક જુદો વર્ગ જ નહિ હોય, પણ આખી પ્રગ્ન કલાનું વિવેચન અને કદર કરતી ધશે. તેથી કોઇ પણ કલાકૃતિ સારી ગણાઇ તેના સ્વીકાર અને પ્રચાર ત્યારે જ ધશે જ્યારે તે મોટેભાગે અસ્વાભાવિક જીવન ગાળનાર મૂઠીભર માણસોને નહિ પણ મજૂરીની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં રહેનાર જનસમૂહને સંતોષ આપી શકશે.

અને કલાકારો—એટલે કે કલાના સ્ત્રીઓ આજની જેમ પ્રગ્નના એક નાના વર્ગમાંથી વીણી કાઢેલા—ધનિક વર્ગના કે તેમને આશ્રયે રહેલા મૂઠીભર લોકો નહિ હોય, પણ સમસ્ત પ્રગ્નમાંથી જે છુદ્દિશાળી લોકો કલાના ક્ષેત્રમાં પોતાની શક્તિ અને વક્ષણ ખતાવી આપશે તે કલાકારો બની શકશે.

ભવિષ્યમાં કલાની પ્રવૃત્તિ સૌને માટે ખુલી રહેશે. આ પ્રવૃત્તિ સૌને માટે ખુલી રહેશે એનાં ત્રણ કારણો છે. એક તો, આજની કલાકૃતિઓને વિરૂપ કરનાર જે અટપટું શાસ્ત્ર છે, અને જેની પાછળ શક્તિ અને સમયનો ભાર વ્યથ થાય છે, તે ભાવિ કલામાં જરૂરનું નહિ ગણાય; એટલું જ નહિ પણ ઉચ્ચ ૨૫૯૫, સાદાઈ અને સંક્ષિપ્તતા એ કલાના ચુરો મનાશે. આ ચુરો મેળવવા માટે શાસ્ત્રગાનની જરૂર નથી પડતી, પણ અભિ-ચંચ કેળવવી પડે છે. કલાની પ્રવૃત્તિ આખા જનસમૂહને માટે ખુલી ધશે એનું ખીલું

કારણ એ કે આજે થોડા જ માણસોને લણાવી શકે એવી જે ખાસ ધંધાદારી નિશાળો છે, તેને બદલે બધા માણસોને પ્રગ્નકીય પ્રાથમિક નિશાળોનાં લેખન વાચનની સાથે સાથે જ સંગીત અને ચિત્રકલા (ગાયન અને આલેખન) શીખવવામાં આવશે. એટલે ચિત્રકલા અને સંગીતવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વોનું આટલું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી જે જે માણસને કોઈ પણ કલા વિષે પોતાની શક્તિ અને અભિરુચિ જણાશે તેને તે તે કલામાં સંપૂર્ણતા મેળવવાની તક મળશે. અને ત્રીજું, આજે પોરી કલા પાછળ જે શક્તિ વેડફાઈ રહી છે તેને સદૃશ્ય જનસમૂહમાં સાચી કલા ફેલાવવામાં યશે.

લોકો માને છે કે જો કલા માટે ખાસ નિશાળો નહિ રહે તો કલાનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન નબળું પડશે. આજે જોને કલાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ માનવામાં આવે છે એવી કલાની આંદી-ધુંટીઓને જો શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કહેવામાં આવતું હોય તો તે જરૂર નબળું પડશે. પણ જો વિશાદતા, સુંદરતા અને સાદાઈ—એટલે કે કલાકૃતિની સુધકતા—એ જો કલાનું શાસ્ત્ર ગણાતું હોય તો તે નબળું નહિ પડે, (એ તો આપણે લોકકલા પરથી પણ જોઈ શકીએ છીએ.) પણ ઉત્કૃષ્ટ સોગવું સુધરશે; પછી ભલેને કલાના શિક્ષણ માટે ખાસ નિશાળો ન હોય, અથવા પ્રગ્નકીય નિશાળોમાં પણ આલેખન અને સંગીત ન શીખત્રાતાં હોય. આ શાસ્ત્ર સંપૂર્ણ બનશે એનું કારણ એ કે આજે જે પ્રતિભાશાળી કલાકારો જનસમાજમાં છૂપા પડેલા છે તે બહાર આવી કલાના ક્ષેત્રમાં ભાગ લેતા યશે. તેમને આજની જેમ અટપટા શાસ્ત્રીય શિક્ષણની જરૂર નહિ રહે. અને તેમની આંખ આગળ સાચી કલાના નમૂના—સાચી કલાના નવા નમૂના તો પડેલા જ હશે. કલાકારોને માટે આ નમૂના એ જ શાસ્ત્રજ્ઞાનની ઉત્તમ નિશાળ હશેનાં થતા આવ્યા છે તેમ યદ્ય પડશે. અત્યારે પણ દરેક સાચો કલાકાર નિશાળમાં અભ્યાસ નથી કરતો, પણ જીવનનો અભ્યાસ કરે છે, મહાન કલાકારોની આદર્શ કૃતિઓનું ધ્યાન ધરે છે. પણ જ્યારે આખી પ્રગ્નના સૌથી પ્રતિભાશાળી લોકો કલાના ક્ષેત્રમાં ઉતરશે, અને કલાકૃતિના નમૂના વધતા જશે અને એ નમૂના લોકોને સહેલાઈથી જોવા મળી શકશે, ત્યારે ભાવિ કલાકારને શાળાનું શિક્ષણ ન મળવાથી નુકસાન નહિ થાય. સમાજમાં ફેલાયેલા સુંદર કલાના સંખ્યાબંધ નમૂનાઓ કલાકારને જે શિક્ષણ આપશે તેથી શાળાશિક્ષણની ખોટનો સોગવો બદલો મળી રહેશે.

ભાવિ કલા અને આજની કલા વચ્ચે એક ભેદ તો આ હશે. ખીજો ભેદ આ હશે: ભાવિ કલાના સર્જક કલાકારો ધંધાદારી નહિ હોય, એટલે કે પોતાની કલાનું પારિતોષિક લેનારા અને પોતાની કલાની બહાર દુનિયા તરફ નજર સરખી ન કરનારા એવા નહિ હોય. ભાવિ કલાની નિર્મિતિમાં સમાજના સૌ માણસો ભાગ લઈ શકશે, અને જ્યારે જ્યારે તેમનું મન આ પ્રવૃત્તિ તરફ વળશે ત્યારે ત્યારે જ તેઓ એ કામ કરી લેશે.

આપણા સમાજમાં લોકો માને છે કે કલાકારને પોતાના ભરણપોષણની ચિંતા કરવી ન પડે તો તે સાફ કામ કરી શકે. આ અભિપ્રાય વળી સાબીત કરે છે—જો દજી જે સાબીતીની જરૂર રહી હોય તો—કે આપણે જોને કલા ગણીએ છીએ તે કલા નથી, પણ કલાનો ભાસ માત્ર છે. જોડા કે રોટી બનાવવામાં અમવિભાગ બહુ લાભદાયક છે એ સાચું. મોચી કે ભટ્ટિયારને જો પોતાની રસોઇ રાંધવી ન પડતી હોય કે લાકડાં ફાટી લાવવાં ન પડતાં હોય તો તે વધારે જોડા કે રોટી બનાવી શકે ખરો. પણ કલા એ કંઈ કારીગરી

નથી. કલાકાર પોતે અનુભવેલી લાગણીઓ ખીખમાં સંક્રાન્ત કરે તેનું નામ કલા. હવે માણસમાં લાગણી ત્યારે જ ઉદ્ભવે જ્યારે તે સ્વાભાવિક જીવન ગાળીને મનુષ્ય માત્ર અનુભવે છે એવી બધી સ્થિતિમાંથી પસાર થતો હોય. અને તેથી કલાકારોની બધી આર્થિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવી એ તેમની સર્જન શક્તિને માટે ધાતક વસ્તુ છે. એમ કરવાથી, પોતાનું જીવન તેમ જ અન્યનાં જીવન ટકાવવા અને પોષવા માટે કુદરત સાથે જે લડત માણસ માત્રને ચલાવવી પડે છે તેમાંથી તેઓ છટકી જાય છે. અને તેથી માણસ માત્રને સ્વાભાવિક એવી સૌથી મહત્ત્વની લાગણીઓ અનુભવવાનો સંભવ અને પ્રસંગ તેને પ્રાપ્ત થતા નથી. કલાકાર સામાન્યપણે આપણા સમાજમાં ભોગવે એવી સંપૂર્ણ સલામતી અને સુખ્યેનની સ્થિતિ જેથી કલાકારની સર્જનશક્તિનો ધાત કરનારી ખીજી સ્થિતિ નથી.

• ભવિષ્યનો કલાકાર અન્ય મનુષ્યો જેવું સામાન્ય જીવન ગાળશે; કંધક મજૂરી કરીને તે પોતાની આજીવિકા મેળવી લેશે એના જીવનમાં જે ઊંચામાં ઊંચી આધ્યાત્મિક શક્તિના અજકારા થતા હશે તેનાં ફળ તે વધારેમાં વધારે માણસોને આપવાનો પ્રયત્ન કરશે; કેમકે પોતાના હૃદયમાં ઊંડતી લાગણીઓ વધારેમાં વધારે માણસોમાં ફેલાવવામાં એનો આનંદ અને એની કૃતાર્થતા રહેલાં છે. કલાકાર, જેનો મુખ્ય આનંદ પોતાની કૃતિના બહોળામાં બહોળા પ્રચારમાં રહેલો છે તે પોતાની કૃતિઓ અમુક ક્ષિપ્ર લીધા વિના કેમ નહિ આપતો હોય એ જ ભવિષ્યનો કલાકાર નહિ સમજી શકે.

કલાના મંદિરમાંથી જ્યાં સુધી વેપારીઓને ફાંટી કાઢવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી કલાનું મંદિર એ મંદિર નહિ બને. ભાવિ કલા તેમને ફાંટી કાઢ્યા વિના નહિ રહે.

અને તેથી ભાવિ કલાનું મેં કદપેલું સ્વરૂપ આજના સ્વરૂપ કરતાં તદ્દન ભિન્ન દશે. ભાવિ કલામાં લોભ, વિષાદ, અતિભૂતિ અને સંગારના તમામ પ્રકારો જેવી સ્વાર્થી લાગણીઓનું પ્રતિબિંબ નહિ હોય. કેમકે મનુષ્યમાત્રને માટે ફરજરૂપ એવા શ્રમમાંથી જેઓ બળજેરીથી છૂટી ગયા છે એવા જ લોકો ઉપલી લાગણી સમજી શકે છે, તેમાં રસ લાઇ શકે છે. જે માણસ મનુષ્યમાત્રના જેવું સાધારણ જીવન ગાળતો હોય તેણે અનુભવેલી અને આપણા જમાનાની ધર્મવૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવેલી લાગણીઓ અથવા મનુષ્યમાત્રના હૃદયમાં ઉદ્ભવતી લાગણીઓનો સમાવેશ ભાવિ કલામાં થશે.

ભાવિ કલામાં જેનો સમાવેશ થવાનો છે એવી લાગણીઓ આપણા વર્ગના માણસો સમજતા નથી, અથવા કહો કે તેઓ સમજી શકતા નથી ને સમજવાના નથી. તેમને લાગે છે કે પોતે જેની પાછળ પડેલા છે એ સ્વાર્થી કલામાં જે સુંદર અંશો છે તેને મુકાબલે ઉપસી વસ્તુ સાવ નિર્મોલ્ય છે. તેઓ માને છે, ‘પડોશપ્રેમની’ ખ્રિસ્તી ભાવનાને વિશે અમે શી નવી વાત કહી શકીએ? મનુષ્યમાત્રને સમાન એવી ભાવનાઓ અતિશય નજીવી અને એકસૂરી નથી?’ પણ ખરૂં જોતાં તેા ખ્રિસ્તી—એટલે કે ધાર્મિક ભાવનાઓ, અને સૌ સમજી શકે એવી ભાવનાઓ જ આપણા જમાનામાં નવી ગણાય એવી છે. આપણા જમાનાની ધર્મવૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવતી ભાવનાઓમાં—ખ્રિસ્તી ભાવનાઓમાં પારવિનાની નવીનતા અને વિવિધતા રહેલી છે. આનો અર્થ ધણા માને છે તેમ એવો નથી કે ધણુ ખ્રિસ્તની અને આધ્યાત્મની વાર્તાઓને કલામય રૂપ આપવું, અથવા એકના, બાનુબાન,

સમાનતા, સ્નેહ જેવાં ધાર્મિક તત્ત્વોને નહું રૂપ આપી તેની પુનરુક્તિ કરવી. એનો અર્થ તો એ છે કે જીવનની છેક જૂનામાં જૂની, સ્વાભાવિક થઇ પડેલી, અને પૂરેપૂરી પરિચિત થઇ પડેલી ઘટનાઓ તરફ માણસ ધાર્મિક દૃષ્ટિથી જોવા લાગે તે ક્ષણે જ સૌથી નવી, સૌથી અણધારી અને સૌથી હૃદયસ્પર્શી ભાવનાઓ હૃદયમાં જાગૃત કરવાની શક્તિ એ ઘટનાઓમાં છે.

પતિપત્નીનો સંબંધ, માઆપનો બાળકો જોડેનો સંબંધ, બાળકોનો માઆપ જોડેનો સંબંધ, મનુષ્યનો પોતાના દેશભાઈઓ જોડેનો તથા પરદેશીઓ જોડેનો સંબંધ, તેમજ હુમલો, બચાવ, માલમલકત, જમીન, જનાવરો જોડેનો સંબંધ—આના કરતાં જૂના સંબંધો કયા હોઈ શકે ? છતાં જે ક્ષણે માણસ આ સંબંધોનો ધાર્મિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવા માટે કે તરત જ તેના હૃદયમાં અનંત વિવિધતાવાળી, તદ્દન નવી, સાવ અટપટી અને સૌથી હૃદયસ્પર્શી ભાવનાઓ જાગૃત થાય છે.

એટલે, સાદામાં સાદી અને સૌ સમજી શકે એવી લાગણીઓ પ્રગટ કરનારી ભાવિકલાનું ક્ષેત્ર સંકુચિત નથી થતું પણ વિસ્તૃત થાય છે. આપણી જૂની કલામાં એક અમુક સ્વાર્થી રિયતિના માણસો અનુભવી શકે એવી લાગણીઓ જ કલા દ્વારા પ્રગટ થવાને લાયક ગણાતી. અને એ પણ મોટા ભાગના માણસો સમજી ન શકે એવી અતિશય સંસ્કારી શૈલીમાં પ્રગટ કરવી પડતી. પણ પ્રજાનાં બાળકોની કલા—ટુચકા, કહેવતો, જીખાણાં, ગીતો, નાચ, બાળકોની રમતો, રમૂજ અનુકરણો—નો આખો વિશાળ પ્રદેશ કલાનો વિષય થવાને નાલાયક ગણાતો.

ભવિષ્યનો કલાકાર સમજશે કે થોડાક પૈમાદાર લોકોને થોડાક વખત રીઝવે અને પછી હમેશને માટે ભૂલાર્ધ જાય એવી નવલકથા, ગીત કે ચિત્ર રચવા કરતાં લોકોના હૃદયને સ્પર્શ કરી શકે એવી નાનકડી બાળવાતો કે ગીત રચવું, અથવા લોકોને રમૂજ પડે એવો કોયડો કે જીખાણું બનાવવું, લોકો દસે એવી મગ્નક કરવી, અને માણસોની પેઢી દર પેઢીને, લાખો બાળકોને તેમ જ મોટેરોને આનંદ આપે એવું ચિત્ર દોરવું એ અનંતગણું મહત્ત્વનું અને ફળદાયી છે. માણસમાત્ર સમજી શકે એવી આ સાદી લાગણીઓવાળી કલાનો પ્રદેશ વિશાળ છે, છતાં લગભગ અસ્પૃષ્ટ રહ્યો છે.

આ રીતે ભાવિકલાનું ક્ષેત્ર સંકુચિત નહિ થાય, એટલું જ નહિ પણ ઉત્કૃષ્ટ અનંતગણું સમૃદ્ધ થશે. એ જ પ્રમાણે ભાવિકલાનું સ્વરૂપ કલાના આજના સ્વરૂપ કરતાં ઉત્તરવું નહિ થાય, પણ અનંતગણું જિયું થશે. જિયું એટલે સંસ્કારી અને અટપટી શાસ્ત્રીયતાવાળું એ અર્થમાં નહિ; પણ જે લાગણી કલાકારે અનુભવી છે અને જે તે બીજાને જણાવવા મુશ્કે છે તે લાગણી સંક્ષેપ, સાદાર્થ અને સ્પષ્ટતાથી, તેમજ નકામા આડંબર વિના વ્યક્ત કરવાની શક્તિ જેનામાં છે તે જિયું, એ અર્થમાં.

મને યાદ છે એકવાર એક પ્રખ્યાત ખગોળવેત્તા આકાશગંગાના તારાઓના ‘રપેક્ટ્રમ એનેલિસિસ’ ઉપર ભાષણ આપતો દતો તેને મેં કહ્યું: ‘તમારી પાસે આટલું જ્ઞાન છે અને ભાષણ કરવાની આટલી શક્તિ છે, ત્યારે તમે વિશ્વરચનાના વિષય પર, પૃથ્વીની સૌથી મહત્ત્વની ગતિઓ વિષે જાહેર ભાષણ આપો તો કેવું ? સાઈ ! આકાશગંગાના તારાની રપેક્ટ્રમ એનેલિસિસ વિષેનાં તમારાં આ ભાષણો માંગળ્યનારમાં ધણી લોકો—ખાસ કરીને

કેટલીક સ્ત્રીઓ એવી છે જેમને દિવસ અને રાત, શિયાળો અને જાનાળો કેમ થાય છે એની પણ ખરાબર ખબર નથી !' પેરો હોશિયાર ખગોળવેત્તા જરા દરથો અને કહ્યું : ' હા, એ સાઈ થાય ખરું, પણ એ બહુ અઘરું છે. આકાશગંગાના રોકેટ્સ એનેક્સિસ પર ભાષણ આપવું બહુ સહેલું છે. "

આ વાત કલાને વિષે પણ સાચી છે. કક્ષીઓપેટાના જમાના વિષે હંદગદ્દ કાવ્ય લખવું, અથવા નીરોને રોમ બાળતો ચિતરવો, અથવા બ્રેદમ્સ અને રીચર્ડ સ્ટ્રાસના જેવું એકાદ ગાયન બનાવવું, અથવા વેંગનરના ભાવનું ઓપેરાનું ગીત રચવું એ સહેલું છે. પણ એક સાદો વાતો કરા નકામા આડંબર વિના, છતાં કહેનારનો ભાવ પૂરેપૂરો આવી જાય એવી રીતે કહેવી, અથવા જોનારના હૃદયને દગાવે અને તેને આનંદ આપે એવું ચિત્ર દોરવું, અથવા ભાવને પૂરો વ્યક્ત કરે અને સાંભળનારની જીભ પર ચોંટી જાય એવી સાદી, સ્પષ્ટ અર્થવાળી કવિતાની ચાર કક્ષીઓ લખવી, એ એટલું સહેલું નથી.

આપણા જમાનાના કલાકારો કહે છે : ' અપણી આટલી પ્રગતિ થયા પછી દુનિયાની શરૂઆતની સ્થિતિ પર પાછા જવું અશક્ય છે. હવે ન્યાયો ચૂસકના જેવી અથવા ઝોરીસી જેવી વાતોઓ લખવી, મીથોની વીનસના જેવી મૂર્તિઓ ધડવી, અથવા રાષ્ટ્રગીતો જેવાં ગાયનો બનાવવાં અમારે માટે અશક્ય છે. '

હા, આ વસ્તુ આપણા જમાનાના કલાકારો માટે જરૂર અશક્ય છે, પણ ભવિષ્યના કલાકારો માટે અશક્ય નથી. ભવિષ્યનો કલાકાર સાચી કલાનો અભાવ ઢાંકનાર શાસ્ત્રીય સંપૂર્ણનારૂપી બ્રહ્મતાને ઓળખશે નહિ. તે ધંધાદારી કલાકાર નહિ હોય, અને પોતાની કલાના પૈસા નહિ કરતો હોય, તેથી તેને જ્યારે અંદરથી ન રોકાય એવી જામિં આવશે ત્યારે જ તે કલાની પ્રતિકૃતિ તૈયાર કરશે.

આજે જેને કલા ગણવામાં આવે છે તેના અને ભાવિ કલાના આંતર તેમજ બાહ્ય સ્વરૂપમાં આવો જમીનઆસમાનનો ફરક હશે. જે ભાવનાઓ મનુષ્યોને એકના તરફ દોરતી હશે અથવા આજે એક કરતી હશે તેને જ ભાવિ કલાના અંતરંગમાં સ્થાન મળી શકશે; અને કલાનું બાહ્ય સ્વરૂપ સૌને માટે સુવલ અને સમગ્રાય એવું હશે. અને તેથી ભવિષ્યમાં સંપૂર્ણતાનો આદર્શ ભાવનાને થોડા જ માણસને સમગ્રાય એવી સંકુચિત બનાવવાનો નહિ હોય, પણ તેને સાર્વભૌમ બનાવવાનો હશે; આજની જેમ કલાના બાહ્ય સ્વરૂપનાં વિસ્તાર, અસ્પષ્ટતા અને અટપટાપણું વધારવાનો નહિ હોય પણ હિસકું સંક્ષેપ, સ્પષ્ટતા અને શબ્દોની સાદાઈ વધારવાનો હશે. અને જ્યારે કલાનું આવું રૂપાંતર થશે ત્યારે જ તે આજની જેમ લોકોને રાજી રાખી અને બ્રહ્મ કરી તેમની સર્વોત્તમ શક્તિને પાલમ્પ કરતી અટકશે, અને તેના ખરા કર્તવ્યનું પાલન કરતી થશે. કલા એ ધર્મવૃત્તિને તર્ક અને શુદ્ધિના પ્રદેશમાંથી ખસેડી ભાવનાના—હૃદયના પ્રદેશમાં લઇ જવા માટેનું એક સાધન છે. ધર્મવૃત્તિ મનુષ્યોને જે સંપૂર્ણતા અને એકતાનો આદર્શ બતાવે છે તેની સમીપ મનુષ્યોને આ ભવે જ લઈ જવાં એ કલાનો ધર્મ છે.

નં ધ

પારસીઓ વિશે લેખો મોકલવાને માટે અમે તે તે લેખકોના આભારી છીએ. પારસીઓ આપણા દેશ અને સમાજના જીવનમાં જે આગળ પડતો ભાગ લે છે તેના પ્રમાણમાં તેમને વિશેની માહિતી આપણને ઘણી ઓછી છે. હજી આ દિશામાં વધારે વિસ્તારવાળા અને જાડાણવાળા પ્રયત્નો થવાની જરૂર છે.

આ અંકમાં “ દર્શનોના અભ્યાસમાં જાગવવા યોગ્ય મધ્યસ્થતા ” નો શ્રીયુત નર્મદાસંકર-ભાષનો લેખ છે તે પન્નુસણને અંગે પંડિત શ્રી. બહેચરદાસજીએ ઉપક્રમ કરેલ વ્યાખ્યાન-માલામાં અપાએલું વ્યાખ્યાન છે. એમણે ગયાં પન્નુસણમાં એક વ્યાખ્યાનમાત્રા શરૂ કરી અને તેમાં જુદા-જુદા વિદ્વાનોને વ્યાખ્યાનો કરવા નિમંત્રણ આપ્યું. આખી સપ્તાહ જુદા જુદા વિષયો ઉપર મનનીય વ્યાખ્યાનો અપાયાં. વ્યાખ્યાનની જાહેરાત આપેલી નહોતી એટલે શ્રોતાવર્ગ બહુ મોટો નહોતો પણ હતો તેટલો જિજ્ઞાસુ અને સંસ્કારી હતો અને દરેક વિષય ઉપર રસભરી ચર્ચા ચાલેલી હતી.

આપણા બીજા હિન્દુ સંપ્રદાયોને આ પ્રણાલી અદ્ય કરવા યોગ્ય છે. આ માસમાં જ શ્રી કૃષ્ણજન્માષ્ટમી ગામ. તે વખતે હિન્દુઓ એક મહાન સભા ભરે અને તેમાં બીજા સંપ્રદાયો અને અન્ય ધર્મના વિદ્વાનોને કૃષ્ણના જીવન ઉપર જ અથવા બીજા કોઈ ધાર્મિક વિષય ઉપર શા માટે ભાષણો કરવા ન નહોતરે ? આપણે હિન્દુઓ ધીમે ધીમે સામાજિક ધાર્મિક વિધિઓથી દૂર જતા જઈએ છીએ અને તેથી ધાર્મિક એકતાની ભાવના આપણ-માંથી ઘટતી જાય છે. જન્માષ્ટમીએ તો માત્ર ભાષણો જ નહિ પણ રાસ, ગરબા, મંત્ર-કુસ્તી, નાટક વગેરે સર્વ થઈ શકે કારણ કે કૃષ્ણના જીવનમાં જેમ તત્ત્વજ્ઞાનને સ્થાન હતું તેમ રસિકતા, કાવ્ય, કુસ્તી અને રાજકારણને પણ સ્થાન હતું. હિન્દુઓએ તહેવારોને વિશાળ રૂપ આપવું જોઈએ. એ જ હિન્દુઓનો જીવનમાં વિજય છે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૬

આસો : ૧૯૮૪

અંક ૬

નવમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં પ્રમુખનું ભાષણ.

इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।

विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥

આપણા ક્રાન્તદર્શી પ્રાચીન સાહિત્યકારોને પ્રણામ કહી પ્રાર્થાએ કે—એ વાણી આપણી હો, કે જેનાં અંગે અંગ તેજે ઘડ્યાં હોય, જે સદા જીવંત હોય, અને જે ‘આત્માની કંલા’—નામ, સુકલિત અંશ, અને તે પણ આત્માનો અંશ—હોય. પાંડિત્ય અને સહૃદયતાના સમન્વયરૂપ, અક્ષર તત્ત્વના મહાન ઉપાસક, કવિ ભવભૂતિનું આ મંગલાચરણ, જે જગતની સર્વ સાહિત્યપરિષદનું એક સનાતન મંગલાચરણ થવાને યોગ્ય છે, એ જ આપણી આ નવમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદની પણ મંગલ પ્રાર્થના હો ! આટલી પ્રાર્થના કરી, આજનું કાર્ય આરંભીએ.

સાહિત્યપ્રેમી ભાઈઓ અને બહેનો,

૧.

આપે મને આ નવમી ગૂજરાતી-સાહિત્ય-પરિષદમાં પ્રમુખપદનું માન આપ્યું છે તે માટે હું આપ સર્વનો અતઃકરણથી ઉપકાર માનું છું; ખાસ કરીને ઉપકારપ્રદર્શન. એટલા માટે કે આપ મહારી ખામીઓ અને મુશ્કેલીઓ ભણો છો, છતાં પણ આપે મહારી પસંદગી કરી છે. હું વર્ષમાં ધણો ભાગ દૂર પ્રાન્તમાં રહું છું, અને તેથી આપણી પ્રિય ગુર્જરભૂમિની સેવા મહારાથી થોડી જ બને છે, તથા એની સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિ સંબન્ધી પણ હું કાંઈક અગાન હોઉં એ સ્વાભાવિક છે. એટલું જ નહિ, પણ ભૂતકાળમાં તેમજ અત્યારે વખતોવખતના

જીવનઉદ્દેશ વખતો વખત દેશકાલાનુસાર વિચારાતો અને ધડાતો આવે એ સ્વાભાવિક તેમ જ આવશ્યક છે. એ ઉદ્દેશ મૂળાન્ધી અપૂર્ણ કે અસ્પષ્ટ વિચાર રહેવાથી આપણા બાંધબંધોમાં એના કાર્ય વિષે વારંવાર આ પ્રશ્ન પૂછાયાં કરે છે કે સાહિત્યપરિપદે આનુસૂધીમાં કયું શું? અને એ પ્રશ્નમાં હંમેશાં જોડાએકું એક પ્રિય વિશેષણ સંભારીએ તો, 'સંગીન' કાર્ય કયું શું? પરિપક્વતા ઉદ્દેશ વિષે આપણે જ્યાં સુધી એકમત નહિ થઈએ ત્યાંસુધી એના કાર્ય પરત્વે અશક્ય આશાઓ અને ખોટી કાર્યકલ્પનાઓ બંધાયોં કરશે. અને સામસામા પવનથી આમતેમ ખેંચાતા વહાણની માફક આપણી પરિપક્વ એનો માર્ગ કાપી શકશે નહિ. તે માટે (૧) પ્રથમ તો આપણે એક વાત એ સ્પષ્ટ સમજી લેવી જોઈએ કે આપણે વખતો વખત શા સારૂ મળીએ છીએ? સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સાધવા માટે કે સાહિત્યને લોહપ્રિય કરવા માટે? કે બંને માટે? એમાંથી એક અમુક જ એમ જટ નિર્ણય કરી એ ઉદ્દેશ સાધવા આપણે તન મન ને ધનથી મચી શકીએ. અને એ ઉદ્દેશમાં જેટલા સાધે રહે તેટલા ખરા, અને ન રહે તેટલા માટે દુર્ધ શોધનું કારણ નહિ—એવી આત્મસંતોષની વૃત્તિ રાખી શકીએ. અથવા તો એમાંથી એકજ નહિ, પણ બંને એમ પણ આપણે નિર્ણય કરી શકીએ. પરંતુ એમ કરવામાં સામસામા કારણથી અસંતોષનો ધમાળો અગ્નિ વખતો વખત સળગ્યાં કરવાનો અને આપણા કુળા પ્રયત્નને બાળ્યાં કરવાનો સંભવ છે. તે માટે કાર્ય કરવું હોય તો તેની સ્પષ્ટ કપરેખા દોરી લેવી જોઈએ. અને તે માટે જે કાંઈ ચોજના ધણી તથા અમલમાં મૂકવી પડે તે વિષે વિચાર અને નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ. આમ ક્યાં પછી અસંતોષનું કાળજી નહિ રહે, અને રહેશે તો તે એટલું નિયમન કરવા કામ લાગશે કે જેથી વહાણ એક બાજુનો ભારથી નમી ન પડે. અને ઉભય તરફ સરખું વળન રહી સમતાથી આવે.

(૨) બીજું—કાર્યની કપરેખા વિષે કાંઈ વિચાર કરતાં પહેલાં, મતભેદનો એક બીજો વિષય પણ આપણે ચોખ્ખો કરી નાંખવો જોઈએ: સાહિત્યપરિપદે કેળવવાનું, પોષવાનું, સંવર્ધવાનું સાહિત્ય કયું? સફલ વાઙ્મય, કે એનો એક પ્રદેશ કવિતા—નામ, શબ્દ અર્થ અને રસમાં આર્વિભૂત થતી આત્માની કલા? અહીં પણ પાછો બે વચ્ચે વિકલ્પ—એમાંથી એક પસંદ કરી લેવાનો પ્રસંગ—ઉત્પન્ન થાય છે. પણ તેમ ન કરતાં એનો સમુચ્ચય—બંનેનો એકમાથે સ્વીકાર—કરીએ તો શું? પરંતુ એમાંનું બીજું, સુઝવિત અર્થમાં સાહિત્ય માને કવિતા, એને સાહિત્યપરિપક્વ કેટલે અંશે ઊપજાવી શકે એ પણ એક વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન છે.

(૩) ત્રીજું—પૂર્વોક્ત કાર્ય માટે સ્થાયી અને સુઘટિત એવી મંસ્થાની જરૂર! કે પરિપક્વ પોતે પોતાના વિચાર, મનની અને પ્રમુખ દ્વારા, અન્ય સ્થાયી મંસ્થાઓને જણાવી, એની પાસે કામ કરાવવું એ ઠીક? અહીં પણ બે જુદી જુદી ભાવના સંભવે છે: એક 'સંઘોવધૂ'ની અને બીજી 'અભવાદિની'ની; અર્થાત્ એક મત એવો કે પરિપક્વ તુરત ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો અને એના કલેશ, કલ્યાણ, અને કર્તવ્યભારથી કરી ન જતાં, એને સુન્દર રીતે ધીરતાથી અને વીગતાથી ચલાવવો: બીજો મત એવો કે પરિપક્વ ગૃહસ્થાશ્રમની જાળમાં ન પડવું. અભવાદિની રહેવું, અને અભોધના સ્વતન્ત્ર કાર્યમાંજ સર્વ શકિત વાપરવી. મને લાગે છે કે પરિપક્વ પોતાના બંધારણનો કાપડો ધડો, પોતાનું મંડળ બાંધ્યું અને ધનપરિગ્રહ કર્યો ત્યારથી એનું સ્વતન્ત્ર છૂટું જીવન પૂરું થયું, અને પ્રથમ પણ જ હવે વિચારવાનો રહ્યો. પરંતુ ઉપનયનસંસ્કાર પામી ઝંઝઝ અભ્યાસ નાંચી નાંચી નિતાગિન ગ્રામ જવું

એ એક અન્તની કોટિ છે, તેમ યાવજીવ અહમદીનીજ રહેવું એ બીજા અન્તની કોટિ છે. એ કોટિની વચ્ચે મધ્યમ પ્રતિપદા (મધ્યમ માર્ગ) એ છે કે અહમદી પળાઇ તદન્ત-ગત વિદ્યાભ્યાસ થઇ જાય એટલે સંસારમાં નોડાવું. પરિપક્વો આ શાસ્ત્રોક્ત બીજો કાળ આવી ગયો છે એમ એનું વય (૨૩ વર્ષ) નેતાં માની શકાય. અને અહમદી કરતાં ગૃહસ્થામી વધારે લોકોપકાર કરી શકે એ પણ સ્પષ્ટ છે.

આ ત્રણે વિચારણીય પ્રશ્નોમાં સમુચ્ચયનું દૃષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં રાખી, તેમજ એક એક પક્ષની મર્યાદા બતાવી મહેં ગર્ભ પરિપક્વ વખતે પરિપક્વના કાર્ય સંબન્ધી જે ચર્ચા કરી હતી એનું સ્મરણ આપવામાં આપનો કાંઈક સમય લઉં તો તે ક્ષમા કરશે. મહેં કહ્યું હતું:—

“અત્યાર સુધીમાં સાહિત્યપરિષદમાં નિબન્ધો ઘણા વંચાઈ ગયા, હવે તો સાહિત્ય-પરિષદે કાંઈ કામ કરી બતાવવું નેહએ એવા ઉદ્દેશ આપણે ઘણીવાર સાંભળીએ છીએ, અને પરિપક્વની દૃષ્ટિ સંસ્થાઓ રચવા તરફ અત્યારે વળતી અને વાળવામાં આવતી આપણે નેહએ છીએ. હાલનો જમાનો વિશેષતઃ યન્ત્રોનો, સંસ્થાઓનો છે. અને એ દ્વારા ઘણું કાર્ય થઈ શકે છે એ અમે માનીએ છીએ. પણ અનાજ ઓર્ધાવિનાની ધંટી ધર્ધણુ જ કર્યા કરે. એમાંથી લોટ નીકળે નહિ—એટલું ધ્યાનમાં રાખીને ધંટી ફેરવવા અમારા ભાઈઓને અમારી વિનંતિ છે. કોઈ કહેશે કે અનાજ પણ ધંટીમાં આકાશમાંથી ઊતરશે ? અનાજ ઉત્પન્ન કરવા માટે પણ ખેતીની યાન્ત્રિક યોજના જરૂરી છે. આ કહેવું ખરું છે; પણ અર્ધું જ ખરું છે. મનુષ્ય જીવે છે—સુન્દરતાથી જીવે છે—તે માત્ર અનાજ ખાઈને જ નહિ; પણ સુન્દર વસ્ત્રો ઉપરથી લયતાં ફળ ખાઈને પણ. એ ફળ ધંટીમાં ઓ-રાતાં નથી; પ્રાંતિમંધુરરસાદ્રાંસુ મજ્જરાંષ્વિષ જાયતે । તેમ તે સાથે મનુષ્યને અનાજની પણ જરૂર છે. આ રીતે સાહિત્યસૃષ્ટિના બે ભાગ પડે છે: એક અનાજ અને એક ફળ. એક યાન્ત્રિક યોજના યાને સંસ્થાઓ દ્વારા ઉત્પન્ન થતો જ્ઞાનરાશિ, અને બીજો નૈસર્ગિક રીતે કવિપ્રતિભાના કલ્પતરુ ઉપર ફળરૂપે જન્મતો રસપ્રવાહ. આ બેમાંથી રસ-પ્રવાહ-ઉત્પન્ન કરવામાં પરિપક્વ બહુ ન કરી શકે, અને એ ન કરી શકે એમાં એની હિનતા પણ નથી, કારણ કે એ કાર્ય એના ઉદ્દેશમાં હોષ્ટજ ન શકે. એનું વિશેષ કાર્ય જ્ઞાનરાશિ ઊપજાવવાનું છે—જો કે જ્ઞાન અને રસ વચ્ચે જેટલો સંબન્ધ છે તેટલા પૂરતી જ્ઞાનને કહેલી સેવા રસને પણ ઉપકારક થાય છે. ઉપરની ઉપમા ફરી ઉપયોગમાં લઈને બોલીએ તો વનનાં ફળ પણ હવે બગીચામાં પ્રયત્નપૂર્વક ઉગાડીને વધારે રસીલાં અને સુન્દર બનાવવામાં આવે છે. તેટલા પૂરતી પરિપક્વ પણ કુશળ આગવાનનું કામ કરે તો કવિપ્રતિભાનાં ફળને પણ તેવાજ બનાવી શકે. પણ આ કાર્ય એને માટે હજી કંઈ છે, એનું વિશેષ કાર્ય જે જ્ઞાનરાશિ ઊપજાવવાનું તે પગિપક્વ વધારે સારી રીતે કરી શકે. પરિપક્વ આગળ બહોળાં અણખેડયાં ક્ષેત્ર પડ્યાં છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે એ ખેડવા માટે, એમાં ખાતર પ્રવવા માટે, નહાના ન્હાના જમીનના કકડા એકઠા મેળવવા માટે, નવા ફૂવા ખોદવા માટે, પાણીની નહેરો ખેતરમાં વાળવા માટે, ખેડુનોનાં પરસ્પર સહાયક મંડળો રચવા માટે, પરિપક્વ વિશાળ અને વિવિધ યોજના પરિપક્વ આગળ રજુ કરશે. ”

અસારશુધી અસરીરી રહેલા આત્માને સરીરી ક્યો છે, જેથી એ વિશેષ કાર્પસાધક થઈ શકે. (જૂની વાંચનમાળામાં “તથુ દૈત્યની વાત” માં ઉદ્દેશવાહના પુત્ર વરાગીચાની વાત સ્મરણમાં લાવવા જેવી છે.)

આપ પૂછશો કે પરિપક્વ આત્માએ દેહ ધારણ કર્યા પછી શું શું કાર્ય કર્યું ? પરિપક્વ મંડળના આવેદનપત્રથી એ આપના જાણવામાં આવશે. પણ એટલા કાર્યથી આપને અમેનોય રહેશે તો એ ‘દિવ્ય અસંતોષ’ અબુદ્ધયનું જ બીજ છે એમ વિચારી અધિકારિ-મંડળ આનન્દ પામશે. પણ હું એક વાત આપને ધ્યાનમાં લેવા વીનતું છું. પરિપક્વ મંડળ એટલે આપણે પોતે જ. આપણે જો ધાર્યા જેટલી ગૂજરાતી સાહિત્યની સેવા કરી શક્યા નથી તો તેનું કારણ શું ? આપણા આ ક્ષેત્રમાં તેમજ અન્ય દિશામાં અનેક પ્રયાસો કરી શકે છે એ કાદપણ સ્ત્રાયા દેશહિતચિન્તકને જણાયા વિના રહે એમ નથી. એનું કારણ જરા તપાસીએ.

યશોવર્મા યુગ, રાષ્ટ્રકૂટ ચાલુક્ય અને પરમાર યુગ, અને અર્વાચીન સમયમાં આવતાં મોગલ-પાદશાહી અને હિન્દુપદપાદશાહીના ભાષાયુગ—ઇત્યાદિ સર્વ યુગો એક જ મહાન નિયમ પોકારી રહ્યા છે કે: ક્ષોભ-મન્યન-વિગ્રહ એ વિના ખરી શાન્તિ નથી, અને શાન્તિ વિના સાહિત્ય નથી. આમ 'ક્ષોભ અને શાન્તિ ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધ દીસતાં કારણોમાંથી સાહિત્યનાં અમૃતનીકળે છે. જડ જળરે જીવનનો નાશ એ જીવનના પુનરુદ્ધાસ માટે આવશ્યક છે. પાન ખરે છે ત્યારે જ નવી કુંપળો ફૂટે છે. આમ જીવનની વિષમતા એ સાહિત્યની માતા બને છે. અત્યારે આપણા દેશનું જીવન એવી વિષમતામાંથી પસાર થઇ રહ્યું છે, અને એ વિષમતાથી પ્રજામાં જે નવજીવન પ્રકટયું છે—ભાષા મુનશીનો શબ્દ વાપડે તો જે 'મૂલ્યપરિવર્તન' ('change of values') થઇ રહ્યાં છે, એમાં જ આપણા ભવિષ્યના સાહિત્યની આશા રહેલી છે. આથી એમ ન સમજાવું જોઇએ કે આપણા જીવનનું બહાણું હજી હલે જ બહાય છે. દુર્ગારામ મહેતાજીના સમયથી જે પહેા ફાટવા માંડ્યો હતો એમાંથી હવે ધીમે ધીમે 'અરુણું પ્રભાત' થતું આવે છે, અને જીવનના જે પ્રદેશમાં જોશો તેમાં એ જીવનનો વિસ્તાર અને વિકાસ થતો જ અત્યારે નજરે આવશે. પરંતુ સ્મરણમાં રાખવું પડશે કે મનુષ્યજીવનનાં ઉત્સર્ગણ એક સીધી લીટીમાં, ઊભી સીડીનાં પગથીયાં પેઠે કે આકાશમાં ચઢતા સૂર્યની પેઠે, એકસરખાં થતાં નથી. ધણી વાર એવું દર્શન અને ધણીવાર એવું વિનશન (લોપ) થાય છે. પણ એ વિનશનમાં આગળની ગતિ માટે બળ-સંચય થતો હોય છે. ભાવના પણ કેટલીક વાર દીપ્તિમંત તો કેટલીક વાર ઝાંખી થાય છે, તેમાં ઝાંખપનો કાળ એ ધણી વાર વિશ્રામનો હોય છે, એટલે જેટલો વિશ્રામ તેટલી જ એમાં આગળ વધવાની તૈયારી વા કોષ નવા માર્ગની શોધ ગૂઢ રીતે ચાલતી હોય છે.

૪

મીરાંનાં પદ, નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતીયાં, પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાન, સામળલટના છંપા. અને વાર્તા, અખાતી જ્ઞાનવાણી, બોબ્બ ભગતના ચાવખા, દયારામની ગરબીઓ ઇત્યાદિ મધ્યકાલીન ગૂજરાતનું ઘેરે ઘેર ગાવાતું અને પ્રેમથી સંગ્રહાતું સાહિત્ય છે. એના ગુણ અને ગુણની મર્યાદાનું ચિન્તન રસિક છે. પરંતુ એ સર્વ અત્યારે 'દૈવતરૂપાંકિત' યાને લક્ષ્મી-પૂજનમાં પ્રતિષ્ઠિત થઇ ગયેલું એવું સાહિત્યદ્રવ્ય છે, બ્યવહારમાં ઉપયોગી થાય—જેના આધાર ઉપર આપણા નવા જમાનાનો બહેવાર ખેડીએ—એવું એ દ્રવ્ય નથી. ભવિષ્યની આશા કેટલે અંશે સકારણુ છે એનો ન્યાં વિચાર કરવાનો છે ત્યાં વર્તમાન સ્થિતિની જ સ-માલોચના ઉપયોગી અને પ્રાસંગિક છે. તે માટે, એની ન્યૂનતાના કારણથી નહિ, પણ પ્રસ્તુત વિચાર માટે અનુપયોગિતાના કારણથી, એ જૂના સાહિત્યને રહેવા દઇ—આપણા અર્વાચીન સાહિત્યની ગઇ સાડીના છતિહાસ ઉપર જ નજર ફેરવીએ. એ સાહિત્યને આપણે કાલક્રમના ત્રણ ખંડમાં બહેલી શકીએ છીએ: પહેલા ખંડનું ખાસ ગઇ સાડીની સાહિત્ય-લક્ષણ જ્ઞાનદર્શક માટે સલાઓનું સંસ્થાપન: ગૂજરાત જ્ઞાનકુશલ પ્રવૃત્તિનું અવલોકન. સોસાયટી, શુદ્ધિવર્ધક સભા જ્ઞાનપ્રસારક સભા, ફોર્મ્સ સભા ઇત્યાદિ. અને એમાં ગૂજરાતી સાહિત્યને સેવા કરનાર મહાપુરુષો ફોર્મ્સ, બોળાનાથ, મહીપતરામ, નન્દશંકર, દક્ષપતરામ, નર્મદાશંકર, મન:સખરામ. રણદાડભાઈ,

એક ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીવું સ્થાન તો પ્રાચીન શિક્ષાલેખના શોધક અને અભ્યાસક્રમ તરીકે અર્વાચીન હિન્દુસ્થાનનાં મહાન વિદ્વાનોમાં છે. પરંતુ એ જમાનામાં અંગ્રેજોનો અભ્યાસ હાલ જેટલો વિશાળ ન હતો, અને જીવન હાલ કરતાં ઘણું ઓછું સંકુલ હોઈ એના વિચારમાં વિશેષ સાદાઈ હતી. એનું પ્રતિબિંબ્ય તે વખતની કવિતામાં નાટકમાં તેમ જ નવલકથામાં આપણે જોઈએ છીએ. ધડીકમાં સલાનું મનરંજન કરી દે એવી દલપતરામની કવિતા, નર્મદનાં સંદેશોન્નયનાં અને ઋતુવર્ણનનાં કાવ્યો વિગતભર્યાં પણ મર્મગ્રાહી નહિ. એમનાં શૃંગાર વીર અને દેશભક્તિ રસના ઉછાળા તેમાં કૃત્રિમતા નહિ તેમ કલા પણ નહિ, માત્ર સીધો અને પ્રબળ આવેશ. “જયજય ગરવી ગૂજરાત ! દીપે અરણ્ય પ્રભાત” એ ઉત્થાનિકમાં આપણી માતૃભૂમિની ઉચ્ચ ઉદાર અને મનોહર સ્વરે જયધોષણ, પણ તે પછી એ ધોષણના સ્વરને આકાશમાં ટકાવી રાખે એવી બલવતી પ્રતિભા નહિ; ગૂજરાતનાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ ઉદાત્તાલંકારથી જે કંઈ જોયાં સ્મરણો કરાવી શકે તે કરાવીને, અન્તે ‘કાની કાની છે ગૂજરાત’ એમ નિશાળીઆઓ એકે અવાજે ઉચ્ચારે એવું કથન. રણછોડભાઈના ‘લલિતા દુઃખદર્શક’ નાટકની કળા સહજ સમગ્રી લેવાય એવી. ‘કરંજુ ઘેલા’ અને ‘વનરાજ આવરો’ : એમાં, વિશેષરૂપે ‘કરંજુઘેલા’માં ઐતિહાસિક સમયનું ચિત્ર સાદું અને સુંદર; તથા તે વખતના આચારવિચાર તથા કોમળ સ્ત્રીપુરુષના મનોભાવના વર્ણનની શક્તિ સારી; અને સાદી પણ જીવંત લાપાનું બળ ધ્યાન ખેંચે એવું. નવલરામ ગૂજરાતી ભાષાના વિદ્વાન, પણ એમની વિશિષ્ટતા સાહિત્યવિવેચનમાં. એમનામાં સાહિત્યના શુદ્ધોપ સમતોલશુદ્ધિથી પારખવાની અદ્ભુત સ્વાભાવિક શક્તિ, પણ બેદુર વિશાળ સાહિત્યના જ્ઞાનથી એ સંસ્કાર પામેલી નહિ, તેમ વિશાળ બનેલી પણ નહિ; જેવું તે સમયનું સાહિત્ય, તેને અનુરૂપ એમની વિવેચના; પરંતુ તે સાથે આગામી સમય સમજવા જેટલી ઉદાર સહૃદયતા ખરી, અને તેથી ‘કુસુમગાળા’નું શુદ્ધદર્શન. મનઃસુખરામભાઈનું વેદાન્ત તે વિચારસાગર પંચદશી અને શાંકર ભાષ્યનો સમ્પ્રદાય અને વાક્યાર્થ અને ‘સંપ્રદાયસિદ્ધ’ અર્થ જાણવા પૂરતું, અને એમની પિપાસા પણ સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન માટે જ; પણ તે માટે ખરા ઉદ્યોગ પ્રેમ અને આગ્રહ. આ સમયમાં અવેરલાલભાઈએ શાકુન્તલ અને મનુરમૃતિનાં ભાષાન્તર કર્યાં, એની કિંમત આ માર્ગની આઘ કૃતિઓ તરીકે સારી. એ જમાનાના કાર્યની ગહારી આ વિદ્વંગદર્શિથી આપને કદાચ ભાગશે કે હું એની કદર કરવામાં મન્દ છું. પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. હું એટલી જ દૃઢતાથી માનું છું કે નર્મદાસંકરમાં સાચું ઉદ્યોગ કવિત્વ હતું, કવિત્વના અનેક પ્રદેશમાં એમણે પોતાની શક્તિ પ્રસારી છે. એમના અનન્યસાધારણ કવિજીવન માટે, એમના નીડર સાંસારિક જીવન માટે, એમણે ઉત્તર કાળમાં દર્શાવેલી વિરલ સત્યનિષ્ઠા અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ માટે (પછી ભલે એમાં આપણે સંમત થઈએ વા ન થઈએ) તેમ જ એકદમ હાથે ગૂજરાતી ભાષાની એમણે રહેલી સેવા માટે, ગદ્ય શિરએમને ચરણે નમે છે. દલપતરામની શાણી કવિતા-એનાં સાદાં સીધાં રમુજ વર્ણન, વાર્તાસૃષ્ટિ અને મીઠો દાસ્તરખ મને આનન્દ આપે છે. સાદી ગૂજરાતી ભાષા કેટલું કામ આપી શકે છે એ દલપતરામ અને નન્દાસંકર જેવું કોઈએ બતાવ્યું નથી. નન્દાસંકરનો કરંજુઘેલા આપણે આનન્દથી વાંચીએ છીએ, અને વર્તમાન સમયની સંકુલતાથી કંટાળેલા આપણે ધણીવાર એ ભૂત કાળની સાદાઈ તરફ વળીએ છીએ-જેમ ક્ષાત્રિ-

નિંગ શેલી 'કાલ્યાણલ કે મેરેડિયની ઊંડી ખાણમાંથી નીકળી કાઢવાર ગોઠડરિમથ અને રકાંટની સપાટ ભૂમિમાં વિહરવાનું' મન કરીએ તેમ. નવલરામની પોરખ અને સમતાલપેણું વિવેચનના કામમાં આજ પછુ દુર્લભ છે. મનઃસુખરામે દેશી રાત્ર્યની ખટપટ અને બહોળલાલીમાં વિચરતાં છતાં, વિદ્યા પ્રત્યે જે સાચો પ્રેમ અને આદર, સંસ્કૃત ઉપર અભિરુચિ અને શ્રદ્ધા, ભાષાનું વંદનું તથા આવશ્યકતા સમજવામાં દીર્ઘદર્શિતા દર્શાવ્યા છે એ બૃહદ્દાં એમ નથી. રણછોડભાઈએ સમયોચિત રસિક માટકાથી ગૂજરાતમાં સંસારસુધારાનો પ્રશ્નો નેવો પ્રખતે ભગૃત કરી હતી.

હરગોવિન્દદાસભાઈ પ્રથમ ખંડના હોદ્દાને એમનું કામ બીજા ખંડમાં થયું છે, એમનો સંસારસુધારાનો, કેળવણીનો, અને પ્રાચીન ગૂજરાતી કવ્યોના શોધ સાચો અને પુરૂષ છે, પણ એમાં વિચારની ઊંડી ગડમથલમાં એ ઊતર્યા નથી. પણ નાધારાકરની સંદાયતાથી અને મહારાજશ્રી સંયોજનાવંતથા મંજીભાઈ જશભાઈની ઉદાર રાત્ર્યનીતિના આશ્રયથી પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યમંજીના પ્રસિદ્ધ કરવામાં એમણે જે શ્રમ ઉઠાવ્યો છે અને હજુ પણ સ્વાસ્થ્યભાવે ઉઠાવે છે તે માટે ગૂજરાત એમનું સંદાયું જણી રહેશે. આ સર્વ લેખકોમાંથી હરગોવિન્દદાસ ઉપરાંત નર્મદાશંકર અને નવલરામ તે પછીના યુગ સાથે પોતાના યુગને સાંધે છે. આ બીજા યુગના સાહિત્યકારો તે ગોવર્ધનરામ, મંજીલાલ, હરિલાલ, બાળાશંકર, નરસિંહરાવ, કેશવલલાલ, ગોવિંદભાઈ, મુસિંહીયાર્થ, કમળાકર, કમલદાસ, અને એમનાં ન્હાના ભાઈઓ—રમણભાઈ, મણિયર, કૃષ્ણલાલ, જીવંતરાય, કલાપી વગેરે. એ યુગની મહાન કૃતિ ગોવર્ધનરામનું સરસ્વતીચંદ્ર—પ્રાચીન કાવ્ય ભાષિના, વર્તમાન જનસંમાર્ગ અને પાશ્ચાત્ય અંગ્રેજ કેળવણીની અસર—એ ત્રિવેણીની ભેમરીઓનું આપણને દર્શન કરાવે છે. એની અંદરના કંપના, પાનાલેખન, અને ચિત્રણકલા, ગોરવભરી છાદિ, સૂક્ષ્મ વિશ્લેષણ, અને યુગાનુરૂપ ભાષા તથા શબ્દગદ્યકાર, આ ગુણો ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એ મહાન કૃતિને અંદિતીય પદ અપાવે છે, અને મહારાજ એ મત પ્રેમાણે નેતૃત્વના સાહિત્યમાં અત્યારે કાષ્ઠ પણ ગૂજરાતી પુસ્તકને સ્થાન મળવું થાયે હોય તો તે 'સરસ્વતીચંદ્ર'ને જ છે. એ કૃતિ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં—સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાદમ્બરીની પેઠે—જે કે મહાન શુભાધી-અમર રહેશે. છતાં પણ કહેવું નેહએ કે આજે એ પુસ્તક વિષે બહુ ખોલાતું લખાતું નથી, કારણ કે પ્રજાની સંદેહવંતા કોઈક બીજા માર્ગે વહેવા લાગી છે, જેમાં વિસ્તીર્ણ કરાતું સ્થાન ટૂંકી વાર્તાએ અને જાનકરી કલાતું સ્થાન કેવલ કલાએ લીધું છે. અત્યારના વિવેચનશાસ્ત્રમાં વિચાર કરતાં કલાની સંમેરણતા, અને ભાવના કરતાં યમાચિત્તે જીવન વધારે પસંદ થાય છે. જે કે 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં પૂરેલા, ભાવનાના ન્યૂનતા વિહરતા, મનુષ્યલક્ષણની વૃત્તિઓનો રંગ કહી પણ જાણાં પડશે નહિ. તથાપિ એની વિચારમલાની કૂલે હવે વાશી થવા લાગ્યા છે એમ ધણેને જણાય છે. નરસિંહરાવે 'કુસમમંજી' માં ગૂજરાતને એક નેત્રીજ ભૂમિનું દર્શન કરાવ્યું. અને ગૂજરાતમાં જે કાદસ જેવો કવિ હોત તો અપરમેનતા હોમર વાગીતે એના મનમાં સુકુદલા ભાવ એક સાનેટમાં જેમ એણે અમર દર્શા છે તેમ આપણે કવિ કરે. માત્ર એ ભૂમિનો લૌકિક સ્વરૂપમાં અર્થતાને બદલે સીન્દર્ષ એ જીંદગી વાત. 'કુસમમંજી' એક અપર

સુદૃઢ વિશેષ વડઝવર્યના કવિહૃદયનું, અનુકરણ છે. અનુકરણ છે, પણ તે અનુવાદ નથી. અર્થાત્ એ નિર્જીવ પરાધીન ફોટોગ્રાફ નથી, પણ મૂળમાંથી પ્રેરણા પામી ઉપજાવેલું સ્વતંત્ર જીવંત ચિત્ર છે. પણ હજી આ કૃતિમાં આગલા જમાનાની સાદાઈ છે. કુસુમમાળામાં પ્રકટ થએલી ન્હાનીથી શક્તિ ‘હૃદયવીણા’ માં અને ‘નંદુરઝંકાર’ માં વધારે સમર્થ થાય છે, નવા આકાર પણ રચે છે. તે પછી કવિએ સ્મરણસંહિતામાં ટેનિસનના ‘ઇન્ડોમેરિયમ’ ની માત્ર આકૃતિ લઈ એમાં સ્વતંત્ર બળથી જ્ઞાન શ્રદ્ધા અને કરુણરસની ત્રિવેણી વહેવરાવી છે. નરસિંહરાવની ‘કુસુમમાળા’ અને ‘હૃદયવીણા’ એ બે કૃતિઓએ એમના પાછળના ધણા ન્હાના મ્હોટા કવિઓમાં કવિતા પૂરી છે. આ સર્વ હોઇને પણ એમની કવિતાનું સ્વરૂપ અને ભાષાની વિશિષ્ટતા એવી છે કે એ સર્વને આકર્ષક ન થાય, બે કે જોને થાય તેને મુઝ્ય કરી મુકે. નરસિંહરાવની કવિતામાં વિચાર કે ભાવનું વૈવિધ્ય, હૃદયનો જોસ કે નર્મણી આનન્દવૃત્તિ એ ગુણોની ખોટ છે. આ જાતની આનન્દવૃત્તિ જે જીંચી કવિતા કરતાં ગદ્યને વધારે શોભે એ ‘સ્મરણમુકુર’ માં ભરપૂર ભરેલી છે. પણ એ સ્વાનુભવરસિક કવિમાં સામાના હૃદયનું ભાન થોડું હોઈ અજાણ્યે એમણે કેટલાંક હૃદયને દુભવ્યાં છે, અને તેથી સાહિત્યના એક વિશિષ્ટ પ્રકાર તરીકે એની કિંમત જીંચી હોવા છતાં એની પૂરી કદર થવામાં વાધો આવ્યો છે. ‘વસન્ત’ માં પ્રકટ થતી ‘વિવર્તલીલા’ ગંભીર આકાશમાં સ્વચ્છન્દે ઊડતા વિચારપખીઓની શ્રેણિ છે. એ ઉપરાંત અભિનય સંગીત આદિ ઉપરના એમના નિબન્ધગ્રન્થ તે તે વિષયનો પૂરો અભ્યાસ જતાવે છે. નરસિંહરાવની સાહિત્યકાર તરીકે જેઓ જીંચી કદર કરતા નથી તે પણ એક જિંચી ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે અને જોડ-ણીના આગ્રહી આચાર્ય તરીકે એમને સ્વીકારે છે, અને વિવાદમાં એમની શુદ્ધિની એવી શીલુવટ અને ચોકસાઈ છે કે એમને પહોંચી વળવું એ ‘પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ’માં જીવન ગાળતા કાઠીના પડિતને પણ ભારે પડે. મણિલાલને બાલ પ્રકૃતિ આકર્ષતી ન હતી: ‘કુસુમ-માળા’નાં કુસુમો એમને નિર્ગન્ધ વિદ્યાયતી ફૂલ લાગ્યાં. કારણ એ હતું કે એમની કાવ્યરુચિ મનુષ્યહૃદયના ભાવ ઉપરજ હતી. અને એ ભાવમાં પણ પ્રેમ, પ્રેમના ધા, પ્રેમની કગાધ સાચાઈ નિખાલસપણું, નિર્વેદ, આત્મનિમજ્જન, અમેદપિપાસા એમાંજ એમનું કવિહૃદય રહેતું. એમણે એ એકતારા ઉપરજ કામ કર્યું છે, અને તે થોડું કર્યું છે, પણ જેટલું કર્યું છે તેટલું હૃદયવેધક છે. કવિ તરીકેની એમની ખામી એમની વિવેચકદષ્ટિમાં પણ ઊતરી છે. ગૂજરાતના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એમનું સ્મરણ કવિ કે વિવેચક તરીકે નહિ — જો કે એમનાં કેટલાંક કાવ્યો અને વિવેચનો ચિરાયુ રહે એવાં છે — પણ એક મદાન તત્ત્વજ્ઞાની અને સમર્થ ગદ્યકાર તરીકે રહેશે. એમનાથી દશ પંદર વર્ષ પછીનો અમારો જમાનો — બહુ ફિલોસોફીના તે વખતના ઍન્જ્યુએટો પણ હજી મિલના જનહિત-વાદમાં અને શુદ્ધિવાદમાં ભરાઈ રહ્યા હતા, તે વખતે મણિલાલે નિઓ-હેગેલિયનિઝમ માને અભિનવ દેગલના તત્ત્વજ્ઞાનનું પાન કરી લીધું હતું, અને એમના અભિનવ વેદાન્ત ગૂજરાતને પાઈ રહ્યા હતા. એમના પહેલાંના ગદ્યસાહિત્યમાં, નર્મદાશંકર અને નવસરામની ભાષામાં કેટલીક ખૂબી હતી, પણ અદ્ભુત બળ વીર્ય અને અભિમાન-ભરી મણિલાલની ગદ્યશૈલી ગૂજરાતી ભાષામાં એકલી જ વિરાજે છે. સુશી હૃદયનો અને સુશી કાવ્યનો ગૂજરાતને પરિચય કરાવનાર કવિ બાળાશંકર. મણિલાલના એ મિત્ર, અને મણિ-

લાલને સુશી ગઝલનો શોખ લગાડનાર પણ એ જ. જાત અનુભવ અને દિલ્લેથી એમની કવિતા અંકાએલી છે. હરિલાલ દુવની સાહિત્યસેવા જુદાજ પ્રકારની છે. બાપાની કક્ષિતા, સંગીતની વિષમતા, એ એમની કવિતાના દોષો છે, તેમ તે ગુણ પણ છે. એ ગુણોએ જ એમના કાવ્યમાં અનન્યસાધારણ જુરસો પૂર્યો છે. એમનો દેશભક્તિનો વેગ નર્મદાશંકરનું સ્મરણ કરાવે છે, પણ એમના કરતાં એ બહુ આગળ જાય છે. જેમ બાધરનના પુષ્કળ લખાણમાંથી ચિરંચાલી થાય એવું થોડું જ રહે છે, તેમ હરિલાલ દુવના કાવ્યકુજમાંથી સુધી ગૂંચવેલી લતાઓ ઘણી નીકળી જશે; છતાં છેવટે કેટલીક ડાળીઓ રહેશે, જે દેશભક્તિના રસથી ઉછળતી સદા ખૂંટ્યાં કરશે.

આ યુગના ખીળ સાહિત્યસેવકોમાં ભીમરાવ, કેશવલાલ, ડાહ્યાભાઈ, હગનલાલ, નંરસિંહાચાર્ય, કમળાશંકર, અને વધમાં પછીના યુગના હોર્ષને પણ પૂર્વયુગના ઉત્તરાર્ધમાં જેમણે સાહિત્યસેવા કરી છે એવા નગીનદાસ સંઘવી. એમાં ડાહ્યાભાઈનું “દુલ્હન” એના હૃદયના આવેશથી નિખાલસ ઉદ્ગારથી અને લલિત પદાવલીથી અને ભીમરાવનું “આ અજુગતુ તારા વન્દ દીપે શ્યામ નિશામાં” ઇત્યાદિ સુરપાળની છાવણીનું ચિત્ર એની મર્મગ્રાહી ભવ્યતા અને વિષયાનુરૂપ પદ-બન્ધથી મેન હરે છે. એ કાવ્યના કવિઓએ એમની અન્ય કૃતિઓ હોર્ષને પણ—એક એક કાવ્ય ચક્રીજ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ચિરંતન સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. દોલતરામની પ્રભાવશાહી સંસ્કૃત સર્ગણ અને નગીનદાસ રાઘવીની દ્વંપતેશાહી છતાં સંસ્કૃત પાંડિત્યવાળી કવિતા એ પણ આ યુગમાં ધ્યાન ખેંચે છે. નૃસિંહાચાર્યે નવી કેળવણીના ધોરી માર્ગથી જુદીજ ક્રેદિએ કામ કર્યું છે. સામાન્ય તેમજ કાંઈક વિચારશીલ જનની ધાર્મિક તૃપ્તિ છાપાવે, અને વર્તમાન જમાનાના બેજુમાં ન તણાતાં કુશળ રીતે સંસાર ચલાવવાનો રીઝોને પણ માર્ગ બતાવે, એવા વાર્તાનિબન્ધો સાદી ભાષામાં અને આર્યક સ્વરૂપમાં એમણે લખ્યા છે. મણિલાલ પટે એ પણ આપણા જનસમાજને પ્રાચીન સંસ્કૃત તરફ વાળવા ચત્ર કરે છે, પણ તે મણિલાલ કરતાં વધારે મીઠાશથી, પણ ઓછા વિદ્યાબળથી, અને ઓછા ભાષાબળથી. કમળાશંકરભાઈની શિષ્ટતા અને પ્રતિષ્ઠા અસાધારણ છે, પણ એમની સાહિત્યસેવા ઘણે ભાગે સંસ્કૃતને કરવામાં આવી છે અને તેથી ગૂજરાતી વાચકનું ધ્યાન એણે ઘણું ખેંચ્યું નથી. પણ એમની વિદ્વતાએ સંસ્કૃત વિદ્યાને કરેલી સેવાથી હિન્દુસ્થાનના વર્તમાન વિદ્વાનોમાં ગૂજરાતને અભિમાન લેવા યોગ્ય સ્થાન અપાવ્યું છે તે માટે ગૂજરાત એમનું ઋણી છે. કેળવણીકાર તરીકે પણ ગૂજરાતમાં એમનું સ્થાન ગ્રેહાતું છે. રોળ નહિ પણ સત્ય; ગતાતુર્ગાતસ્તા નહિ પણ સ્વમતમાં દદતા; શિષ્ટતા, પણ તે સાથે પુરાણપણું કાંઈક વિરોધ, જમાનાને રચે તે કરતાં વધારે; પણ સર્વમાં સત્યાનધ્યા: એ એમની ખાસિયતો. ભાષાન્તરકાર તરીકે હગનલાલ અને કેશવલાલે મણિલાલ કરતાં અધિક યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે. હગનલાલનું શાદખરીનું ભાષાન્તર એ ગૂજરાતી ભાષાનું મહાન પરાક્રમ છે. કેશવલાલ ખીળ ખડના હોર્ષને પણ એમનું ઘણું ખર્ચ કાર્ય એના ઉત્તરાર્ધમાં અને ત્રીજા ખડમાં થયું છે. છતાં એની અત્રેજ નોંધ કરી લેવી ઠીક પડશે. ભાષાન્તર એ નિશાળીઆનો તરજુમો નથી પણ સાહિત્યનો એક માનવતો પ્રકાર છે એનું બાન પૂરેપૂરું ગૂજરાતી વાચકને કેશવલાલભાઈએ જ કરાવ્યું.

સુદૃઢ સંશોધન, તથા ઉપોદ્ધાત માટે પુષ્કળ શોધ, અને શ્રમ એ એમની કૃતિનાં લક્ષણ છે. આ ઉપરાંત પ્રાચીન ગૃજરાતીનો અભ્યાસ, અને લગતી શોધખોળ, નિર્ણય કવિના કાવ્યની એક હસ્તલિખિત પ્રત જડતાં પણ 'એકમાત્રાલાઘવથી પુત્રોત્સવ માનનાર વૈયાકરણ' જેટલો આનન્દ- આ એમના મોટો ગુણ છે. આ બીજી પ્રવૃત્તિમાં કેશવલાલભાઈ સાથે ગણાભાઈનો સહયોગ પણ ચાલુ જ છે.

બીજા જમાનાના ન્હાના ભાઈઓમાં, નવલરામનું રચાન રમણભાઈએ લીધું. નવલરામની સુંદર વિવેચક શુદ્ધિ તેમજ સીધી વિશદ ભાષા રમણભાઈમાં આવી. પણ નવલરામ કરતાં રમણભાઈની વિદ્વતા ઘણી વધારે, તેથી એમનાં વિવેચન વધારે જોડાં, વિશાળ, અને ઉદાહરણથી સંપન્ન; અને ભાષાની સંસ્કૃતિ પણ વધારે જોડી; તથા શબ્દભંડાર વધારે મોટો; પણ રમણભાઈની વિવેચનશક્તિની કદર એમના યુવાવરધાના લેખોથી યાચ છે એમાં કંઈક જૂલ દેખાય છે. એ લેખો અત્યંત પ્રશ્નરતી જ કવિતાર્થી પ્રેમયા હતા, અને તેટલા પૂરતી એમની કવિતાની કસોટી એ કોશી રધ છે. પાશ્ચાત્ય વિવેચનનાં તત્ત્વોની પોતાની શુદ્ધિમાં મિલાવટ, અને આપણા સાહિત્યનાં ઉદાહરણોથી એની પરિપુષ્ટિ, એ એમનાં વિવેચનોનો વિશિષ્ટ ગુણ હતો. અને તેથી વર્તમાન જમાનાના વિવેચકોમાં એ આજસુધી પ્રથમ રચાતે રહ્યા છે. રમણભાઈની પ્રકૃતિ ગંભીર સંસ્કારી અને શિષ્ટ હતી, અને તદનુસાર એમની સાહિત્યસેવા પણ એજ પ્રકારની છે. 'રાધનો પર્વત' વર્તમાન શિષ્ટ નાટકોમાં સર્વોત્તમ છે. જાવના અને વારતાવકતાનો એમાં વિરલ સંયોગ છે. પણ શિષ્ટતાની બહુ દરકાર ન કરનારો વર્ગ 'ભદ્રંભદ્ર' ને જ જીવ્યું પ્રદ આપશે. 'ભદ્રંભદ્ર' એ અત્યુક્તદ્વારા ઉપજવાતા હારયરસના પ્રકારનું આપણા સાહિત્યમાં એકનું એક ઉદાહરણ છે. ગોદાન દેવરીનું સ્મરણ જેમ નરસિંહરાવે કરાવ્યું, તેમ પિતૃત્વિક પેપર્સનું રમણભાઈએ કરાવ્યું. પણ એથી એ મહાન સાહિત્યકારની હિનતા સમજવાની નથી. કારણ કે શેક્સપિયર ટેનિસન વગેરે અગણિત કવિઓ એજ રીતે અન્ય કવિઓમાંથી પ્રેરણા લઈને કવિઓ બન્યા છે, છતાં એમની પ્રતિષ્ઠા ઓછી ગણાઈ નથી. રમણભાઈ સાથે બળવંતરાય અને મણિશંકરનાં નામ ઉપરિચિત યાચ છે. મણિશંકરનાં 'વસન્ત વિજય' 'સાગર અને શશી', વગેરે કાવ્યો સુરેખ સૌન્દર્યના કટકા છે. એમાં શબ્દની અને અર્થની સુંદરતા એક બીજા સાથે એવી મળી-ભળી છે કે એમને છૂટી પાડવી અશક્ય છે. એમણે સંગીતકર્ય કાવ્યની સૂચના નરસિંહરાવમાંથી લીધી; સામે, 'વસન્તવિજય' ની અપૂર્વ આકૃતિને 'હૃદયવીણા' ના કવિએ અનુકરણનું માન આપ્યું. 'શોકુ' પણ તે અતીવ સુંદર એટલા શબ્દો 'કાન્ત' ની મનોહર કાવ્યકૃતિ ઉપર સદા લખાએલા રહેશે. એમના ધાર્મિક પરિવર્તને એમની કવિત્વશક્તિમાં વધારો ન કર્યો; એ સમયનાં કાવ્યોમાંથી, શોડાજ ચિરંજીવ રહે એવાં છે. બળવંતરાય દાકાર જેવી અનેક પ્રદેશમાં ચારી શુદ્ધિ નરસિંહરાવ અને રમણભાઈને બાદ કરતાં કાંઈની જ નથી. કાવ્ય નાટક ગ્રંથ નિબંધ કૃતિદાસ વિવેચન આદિ વાંદમંચની ધરૂં શાખામાં એમણે ગૃજરાતની સેવા કરી છે. પ્રોફેસરને શોભતો વિચારનો પરિપાક એ એમની જુદિનું ખાસ લક્ષણ છે. એમનાં કાવ્યોમાં એના બંધારણને અનુકૂળ અસાધારણ અર્થગૌરવ હોય છે, અને કલાની 'technique' પારિભાષિક વિગત ઉપર પુષ્કળ લક્ષ્ય દેવાય છે. પણ એમનાં કાવ્યમાં મોદકતા યોડી છે-એમનો રસ દ્રાવ્યનો નહિ પણ શેરડીનો.

છે. કલા ઉપર પુષ્કળ લક્ષ્ય છતાં, એમનો હિંદુ વિશ્વદ્રશ્યતાનો પ્રેમ એવો છે કે એને પરિણામે એમની કૃતિઓ ધણીવાર વિષમ બને છે, અને ચૂટી ચૂટીને મૂકલા અર્થભર્યા મુન્દર શબ્દોને અન્તે કે વચમાં એકાદ બેરોળ શબ્દ આવેને ખેડો હોય છે. પણ બળવંતરાય જે કરે છે તે જુદીપૂર્વક કરે છે: એમની ખામીઓ પણ પોતે જાણી જોઈને ગુણ માનીને ઉત્પન્ન કરેલી હોય છે. 'કલાપી'—હાકિમશ્રી સુન્દરસિંહજી—રણિલાલ અને રણિશંકરમાંથી પ્રેરણા પામ્યા છે. પોતે સ્વભાવે નમ્ર અને ઉમદા હોઈ એ પ્રેરણા હેતાં સદાચાળા નથી, પણ વરતુત: કવિત્વનો રઝૂલિંગ એમનો પોતાનો જ છે, અને પ્રેમ વિશ્વાસ સ્વાર્પણ અનુકંપા-આદિ આત્મગુણના અનેક ટહુકા 'સુરતાની વાડી'ના એ મીઠા મોરલા' ને કંટેથી નીકળ્યા છે. એમની ભાષામાં વિદ્વાનો સંસ્કાર નથી, પણ સાચી સીધી સાદી વાણીનો પ્રસાદ મન હરે છે. 'કલાપી'ના મંડળના 'જટિલ' અને ત્રિજુવન પ્રેમશંકર અહીં યાદ આવે છે. જટિલના અકાળ અવસાનથી ગૂજરાતે એક આશાજનક કવિ અને એથી પણ વિશેષ વિવેચક ખોયો છે, જો કે નવું ગૂજરાત કદાચ એમને ઝાળખતું પણ નહિ હોય. ત્રિજુવન એક મરત કવિ હતા. તે વખતના ખીજા સૌરાષ્ટ્રવાસી સેવકામાં 'કાઠીઆવાડી'એ ગૂજરાતને એમસંનના નિબંધો અને શેકસંપિયરનાં કેટલાંક નાટકો ગૂજરાતીમાં જિતારીને આપણા સાહિત્યને બહુ કિંમતી સેવા કરી છે. તેવુંજ એક રમઃણીય નામ જો કે સાહિત્યના જુદાજ ક્ષેત્રમાં અદ્વતલાલ પઢીયારનું છે. સામાન્ય મનુષ્યજીવનને ઉચ્ચતર કરવા માટે એ ખરા હૃદયથી તકસત હતા, અને યથાશક્તિ એમની સાધુ વાણીથી એ માર્ગે સેવા કરતા હતા. આ સમયના ઉત્તરાર્ધના સાહિત્યકારમાં કૃષ્ણલાલની સાહિત્યસેવા સહુ કરતાં જુદાજ પ્રકારની છે. પણ એ કાર્ય આ સાડીના ત્રીજા ખંડમાં થયું છે. ગૂજરાતના અસાર સુધીના સહુ સાક્ષરોમાં એમણે એકલાએ જ ગૂજરાતના સાહિત્યને પરિચય પરદેશી અને પરપ્રાંતી વાચકોને કરાવ્યો છે, અને એ રીતે ગૂજરાતી સાહિત્યની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે.

ત્રીજા ખંડના સાહિત્ય ઉપર આવતાં પ્રથમ નામરસરણુ આ મહાન સંસ્થાના આદ્યક્ષપદ રણજીતરામનું કરવાનું છે. એ અને એમના ઉત્સાહી સહયોગી હાકારલાલ ગદારે ઘેર ગોવર્ધનભાઈને મળવા આવ્યા અને સાહિત્યપરિષદની યોજના વિષે વાત કરી ત્યારે અમે વૃદ્ધજનોએ (૧૬ વે મેં યાદ આવે છે કે હું તો ૩૫ વર્ષનો જ હતો!) અમારી લાક્ષણિક રીતે એમના ઉત્સાહ ઉપર ફેટલાં ફાટાં પાણી ફેર્યું હતું, એ જે જાણે તે જ એ હવેલાઈઓની સેવાનું પૂરું માપ લઈ ચકશે. રણજીતરામ એટલે તે સમયના 'ગૂજરાતની ભાવના.' બંધન ખંડના ઉત્તરાર્ધમાં અને ત્રીજાના પૂર્વાર્ધમાં ગૂજરાતી વાચકને એમની અપૂર્વ પ્રતિભા અને શૈલીથી ચકિત કરતાર કવિ તે ન્હાનાલાલ એમની જન્મ વિનાની કવિતાથી મૂંઝાએલું ગૂજરાત પણ એમના રાસને ગરબે ચડ્યું છે, અને અર્થસૌન્દર્ય શબ્દમાધુર્ય અને ભાવનાપ્રકર્ષના વિરલ સંયોગથી ન્હાનાલાલે રાસનું એક અનેક સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. એ વર્ષ ઉપર એ કવિના આયુષ્યનો સુવર્ણમહોત્સવ જીવ્વીને ગૂજરાતે એમના કવિત્વની પૂરી કદર કરી છે. ન્હાનાલાલ જેટલું 'તેજે ધડપા' શબ્દો ગૂજરાતી ભાષાને કોઈએ આપ્યા નથી. દેશભક્તિ અને આર્થસંસ્કૃતિનો પ્રેમ એમની કૃતિઓમાં જ્યાં રહ્યો છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સૌરાષ્ટ્ર અને ગૂજરાતનું જીવન એમણે તન્મયતાથી પ્રલક્ષ કર્યું છે. લગ્નની વિશુદ્ધ

ભાવના એમણે તેજસ્વી રંગે રંગી છે. અને ભાવનાના જીવનનો મધુર રસ એમનાં નાટકોમાં અને રાસમાં ગૂજરાતને ખૂબ પાયો છે. નાટકોમાં એમની ભાવનાની પ્રેરણા ગોવર્ધનરામ-માંથી આવેલી લાગે છે, પણ ગોવર્ધનરામ નવલકથાકાર હોઈ ભાવનાનાં ગિરિશુંગ ઉપરથી જીવનની વાસ્તવિક જમિ ઉપર પણ ઊતરે છે, કવિ ન્હાનાલાલ હમેશાં દિમાસપને શિખરે જ વસે છે. એમની કવિતા 'તેજે ઘડયાં મુજ અંગ' એમ જગતને કહી શકે છે, પણ એમાં પાર્થિવ અંશનું જોટલી ખોટ છે તેટલી એની મનુષ્યજીવનથી વિદૂરતા છે. એમના કવિહૃદયમાં દેવી તેજ પુષ્કળ છે, મનુષ્યહૃદયનો ભુરસો થોડો છે, જો કે ભાવનાખળ અમાપ છે: એજ એમની કવિતાનો ગુણ અને એની ખામી. કવિતા ઉપરાંત ગૂજરાતી સાહિત્યને એમણે બીજી મોટી સેવા એ કરી છે કે કેટલાક જૂના કવિઓ અને ઇતિહાસોનાં ચિત્રો ઉપરથી ધૂળ ખંખેરી એને ઉજ્જવળ કરી ગૂજરાત આગળ મૂક્યાં છે. ખખરદારના આઘચુરુએક મસખારી અને ખીળ પારસી-ભાષાઓના પ્રિય કવિ દલપતરામ. દલપતરામનો પ્રિય જંદ મનહર ખખરદારને પણ પ્રિય છે. સૃષ્ટિસૌન્દર્યની એમની કવિતા, આરંભમાં, એમાં ઊંડો ભાવ શોધનારને બહુ પસંદ પડે એવી નહોતી. પણ નવા જમાનાનો શોખ એ તરતજ સમજી ગયા, અને એમનાં પછીનાં કાવ્યો ગૂજરાતને બહુ ગમ્યાં છે. સાદી ભાષાથી કામ કરવાની એમની શક્તિ એમણે પૂરેપૂરી ખીસવી છે. એમનો અંગ્રેજી કવિતાનો પરિચય પણ સારો છે, અને બળવંતરાયની માફક એમણે પણ જીન્ડોવિચિતિ ઉપર સારી પેઠે ધ્યાન દીધું છે. પણ એમની સર્વોત્કૃષ્ટ સેવા આ છે કે એમણે દિન્દોનો વર્તમાન પ્રજાસુદ્ધનો ખ્વનિ બહુ જોસ અને આદરપૂર્વક કીધો છે, તથા એનાં રણગીત ગાયાં છે, જેમાંના કેટલાંક ગૂજરાતી સાહિત્યની કિંમતી સમૃદ્ધિ યર્ષ પડશે. વીર અને સુંગારથી ભરપૂર કાવ્યો લખવા ઉપરાંત કૌન્સેસના આદિકાળનાં પ્રજાગીત જેમ હરિલાલ ધ્રુવે ગાયાં; વિચિત્ર પ્રકારનાં સ્વાનુભવરસિક અને સર્વાનુભવરસિક ઊર્મિગીત અને ખંડાવ્યની કુસુમાંંગલિ ગૂજરાતને અર્પવા ઉપરાંત બંગાળાની સ્વરાજ્ય અને સ્વદેશી જાગૃતિનાં ગીત જેમ મગનભાષ્યએ ગાયાં; તેમ અન્ય કાવ્યપ્રવૃત્તિચાલતી રાખીને ગાંધીજીના સમયનાં પ્રજાગીત ખખરદારે ગાયાં. પણ જે એક કાવ્યથી ખખરદારની કીર્તિ ગુર્જરસાહિત્યમાં સદા ઝળકતી રહેશે તે વીસ વર્ષ ઉપર મુખાધની સાહિત્યપરિવર્દ વખતે એમણે સર્જેલું “ ગુણવંતી ગૂજરાત. ” ગુર્જર માતાને કંઠે ધરેલી એ પુષ્પમાળ કદી કરમાશે નહિ. ન્હાનાલાલ અને ખખરદાર એ ખીળ જમાનાના ઉત્તરાર્ધમાંથી ત્રીજા જમાનાના પૂર્વાર્ધમાં ઊતરી આવેલા કવિઓ છે. અને એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિ પહેલાં કરતાં ઊતરતી વા મન્દ, પણ દૃઢ ચાલતી, છે. ત્રીજા જમાનામાં ‘ લલિત ’ના મંજુરાનો મંજુલ ખ્વનિ આપણે સાંભળીએ છીએ, ગૃહજીવનની પવિત્રતા અને બાલોદાનની સુન્દરતા ગાનાર અને એમાં પ્રભુનાં દર્શન કરાવનાર આ ન્હાના કવિની કદર દૃઢ ગૂજરાતે જોઈએ તેવી કરી નથી. પણ ‘ મદૂલી પેતે તોર ’ એટલા અંગુલિનિર્દોશથી એ કવિએ ગૂજરાતને ધણું સ્તૂત્યું છે. આજ ખંડના ઉત્તરાર્ધમાં બોટાદ્દર એ નવા વ્હેણમાં ન ખેંચાએલા, પણ વર્તમાન વાતાવરણમાં છૂટથી આસોંબજવાસ લઈ શકતા, અને અંગ્રેજીની ખોટ સંસ્કૃતથી પૂરી પાડતા એવા શુદ્ધ શબ્દસરકાર અને કામજ ભાવ દર્શાવનારા કવિ: એમણે પણ ધણાં ખ્યાન ખેંચ્યું છે. આ કવિઓની સમાલોચનાને અને એક સુન્દર સહાય વિવેકી માલાકાર—દિગ્મતલાલ અંબરીયા—નું નામ જૂલું ન જોઈએ. એમનું “ કાવ્યપ્રાર્થ ” એ પાલમેવની ગોદન દ્રેઝીના જેવી જ

સહૃદયતાની સુન્દર કૃતિ છે. આ જ સમયમાં સંસ્કૃતના પ્રેમથી કીલાભાષ્યને જેમ મેધદત્ત અને વિક્રમેશ્વરીયનાં ભાષાન્તર કર્યાં છે તેમ બળવંતરાયે અને મગનભાષ્યને શાકુન્તલનાં કર્યાં છે. એ સર્વ કેટલાક અંશમાં કેશવલાલભાષ્યનાં ભાષાન્તરનાં સમાનકક્ષ ન ગણી શકાય, છતાં સર્વ સફળ છે અને કીલાભાષ્યનો પ્રસાદ કેશવલાલભાષ્ય કરતાં પણ કોઈ કોઈ સ્થળે ચઢી ગયો છે. કીલાભાષ્યના સમાનવયસ્ક મણિલાલ છાયા-રામે વાર્તા નવલકથા વગેરે રચીને ગૂજરાતને જે સેવા કરી છે તેમાં ભાષાની સરળતા શુદ્ધતા અકૃત્રિમતા આગલા જમાનાનું સ્મરણ કરાવે છે. ઉત્તમલાલ કેશવલાલની સાહિત્યસેવા માટે હું શું કહું ? ગૂજરાતે એ સાક્ષરનું સ્વરૂપ પૂરેપૂરું જળ્યું જ નથી—જાણવાનો પ્રસંગ જ આવ્યો નથી. જે વાંચન જ્ઞાન વિચારનો ખજાનો એ પુરુષમાં ભર્યો હતો, એમાંથી થોડું થોડું જ બહાર આવ્યું છે. પણ એમની સંસ્કારી કલમ જ્યારે જ્યારે ચાલી છે ત્યારે ત્યારે પુખ્ત વિચારથી ભરેલી ચાલી છે. કૃષ્ણરાવ દીવેદીઆ અને સત્યેન્દ્રરાવ દીવેદીઆ એ-મનામાં એમના કુટુંબની સુન્દર સાહિત્ય રચિ હતી. એક નવલકથાથી અને બીજાએ લઘુકાવ્યોથી ગૂજરાતની સેવા કરી છે. સત્યેન્દ્રરાવ યુવાવસ્થામાં જ પરલોકવાસી થયા અને તે જ પ્રમાણે નલિનકાન્ત દિવેદીઆ સાહિત્યની સેવા કરવા માંડતાં જ છેક ન્હાની ઉંમરે મૃત્યુથી ઝડપાઈ ગયા. મોહનલાલ દવેએ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કવિતામાં તેમજ વિવેચનમાં સુન્દર રીતે ચર્ચ કરી પણ બેલી છોડી દીધી. પણ તે ફરી ગ્રહણ કરશે એમ આશા રાખીએ છીએ. અતિસુખશંકર અને જ્યેન્દ્રરાવ દરકાળે ગૂજરાતીમાં અંગ્રેજી બોલેના Essay યાને સ્વૈરવિહારી અનિબદ્ધ નિબંધ લખલ કર્યો છે. જનાર્દન પાડકજી અને વ્યોમેશચન્દ્ર જુનાં સ્મરણો અને અવલોકન લખે છે. સ્વ. વિભાકર અને ઉમરવાડીઆ—એમણે પશ્ચિમના સાહિત્યની છાયાવાળાં જોરદાર નાટકો રચ્યાં છે. વિભાકર તો તરુણ વયમાં જ પરલોકવાસી થયા એટલે એમની કલાની પરિપાક-દશા જોવાનો ગૂજરાતને પ્રસંગ જ ન આવ્યો. ઉમરવાડીઆ એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખશે તો સાહિત્યને સારી સેવા થશે એમ આશા રહે છે. રંગભૂમિની આંદોલન સેવા કરનાર બીજા ખંડના સાક્ષર ગદ્યાભાષ ધોળશા, અને મૂળશંકર પછી, હાલમાં જ્યેન્દ્ર-શંકર પંડ્યાએ એ કર્તવ્ય ઉપાડ્યું છે અને તેમની સાહિત્યશક્તિ સાથે સારાસાર તત્ત્વગ્રાહી શુદ્ધિ જોડશે તો જગતી પ્રગતી સારી સેવા કરી શકશે. ગદ્યલેખકમાં ચન્દ્રશંકરનું ગદ્ય આરસપહાણનાં સુન્દર ઘડેલાં ચોરસાંની ફરસબંદી છે. એની કૃત્રિમતા ખુલ્લી છે, પણ કૃત્રિમતા સાથે ભાષાની જડતા કે વિચારની નિર્માલ્યતા નથી, તેથી એ કૃત્રિમતા પણ સુન્દર હોઈ સાહિત્યમાં સ્થાન પામે છે. એથી ઉલટીજ, સીધી અને જુરસાદાર શૈલી ઇન્દુલાલની. રમણીયરામ ચાલુ રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર ઉત્સાહથી લખે છે. ગૂજરા-તમાં ઘણાં વર્ષો જેણે સાહિત્યસેવા કરવા માંડી હતી તેવું અમદાવાદમાં સ્થપાયેલું એક યુવક મિત્રમંડળ ‘બન્ધુસમાજ’. એ મંડળમાંથી ભોગીન્દ્રરાવ, શિવભાઈ, ગદ્યાભાષ યુવાન વયમાં જ મૃત્યુથી ઝડપાઈ ગયા, રામમોહનરાય અને શંકરરાય સેવા કરે છે. પણ ઉચ્ચભાવના અને સેવાવૃત્તિથી પ્રેરાએલા એ સાહિત્યપ્રેમી મંડળના કેટલાક બન્ધુઓ ઉપર ફર મૃત્યુનો હાથ ન પડ્યો હોત તો એ મંડળ ગૂજરાતી સાહિત્યને સારી સેવા કરી શકત એમ લાગે છે. આ મંડળની મુખ્યસેવા સ્ત્રી-ઉપયોગી સાહિત્યમાં તથા સંસારસુધારાની નવલકથા અને લઘુવાર્તા રચવામાં છે.

આ—અન્યવ્યવસાયપરાયણ દોડદોડના યુગમાં પશ્ચિમમાં લઘુ વાર્તાનું સાહિત્ય પુષ્કળ ઉત્પન્ન થયું છે. એમાં ઉચ્ચ કલાના નમૂના પણ છે, અને ટૂંકાંણું સિવાય બીજાં કોઈ જ શું નહિ એવાં નિર્માદ્યતાનાં દૃષ્ટાન્તો અસંખ્ય છે. એનો પંડો આપણાં દેશમાં પણ પંડ્યો છે. એના અનેક લેખકોમાંથી સારા લેખક તરીકે વિશિષ્ટ રૂપે ‘ધૂમકેતુ’નું નામ યાદ આપે છે. કવિશિરોમણિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે ગૂજરાતમાં લઘુ વાર્તાનું અને વિશેષમાં ગદ્યકાવ્યના ચુલ્લિંગોનું કેટલુંક સાહિત્ય પ્રેર્યું છે. આમાં પૃથુ શુક્રેનું ‘કુલપાંદડી’ જાણીતું છે. સૌન્દર્યનું પાન કરીને અને કરાવીને વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ ‘કેટલીક’ સેવા કરી છે. મંભુલાલ દવે, વિજયરાય કલ્યાણરાય, મુનિકુમાર અને ગગનવિહારી અને રમેશ્વ-લાલ યાજ્ઞિક અગ્રેજ સાહિત્ય અને વિવેચકતામાં ગૂજરાતને પરિચય કરાવતાં રહે છે. અને ‘કુસુમાકર’ પણ વખતો વખત ઊર્મિ કાઢ્યો તથા સચંક વિચારમણીનું ગદ્ય ગૂજરાતને આપે છે. ઊછરતા લેખકોમાં જ્યોતીન્દ્ર દવેએ હાસ્યરસથી અગ્રાએલી અવલોકનની વિશિષ્ટ શૈલી દાખલ કરી છે.

ઇતિહાસના વિષયમાં આજકાલ નવી જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. રાંધેચુરાં અને મેંધીણી વગેરે સૌરાષ્ટ્રભાષાએ જે લોકગીત અને રાસોનું સાહિત્ય પ્રકારમાં મૂક્યું છે એ કોઈક ઇતિહાસ (તવારીખ) કરતાં વિશાળ અર્થમાં ઇતિહાસ તેમજ સાહિત્યને ઉપયોગી સાધન એવું છે. શુદ્ધ ઇતિહાસ—માર્ગે રતનભણિરાવે ગૂજરાતનો શહેરો મસ્જિદો અને ખોળાં શિલ્પકામનો ઇતિહાસ ઉકલવા માંડ્યો છે. એ બાલ પાદપ વિસ્તરશે તો અવિચ્છેદની મહાકાવ્ય કથાની આશા પડે છે. મહાપુરુષનાં ચરિત્રલેખમાં સાહિત્યની કાશિમાં આવી શકે તેવું માત્ર વિનાયકભાઈનું ‘નન્દશંકરનું જીવનચિત્ર’ છે. આધારભૂમિ અને પરિરિધિત ભૂમિનાં ચિત્ર સાથે મુખ્ય પુરુષનું જીવનચિત્ર એમાં આલેખ્યું છે. નર્મદાશંકરનું નવકલામે લેખિયું અને નવકલામનું ગોવર્ધનરામે લખેલું જીવન એ બે વિચારની બાંધતમાં બહુ ઉચ્ચ કક્ષાની એ દૃતિઓ છે કાન્તિલાલનું ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત્ર એની ભાષાથી મન દૂર છે. કાન્તિલાલે ‘ગૂજરાતી’ પત્રમાં જે ‘વિજ્ઞાનમંદિર’ ઉઘાડ્યું છે તેની નૂતનતાથી ગૂજરાતમાં વિજ્ઞાનનો પ્રેમ જગશે એમ આશા રહે છે એમના સહકારી પોપટલાલ શાહ; પન્થ્યરાય મેઠ; ખંડુભાઈ નાયક, વીરમિત્ર દીવેડીઆ અને વિજયલાલ ધ્રુવ વગેરે મળીને ગૂજરાતમાં એક સુંદર વૈજ્ઞાનિક મંડળ બાંધવા ધારે છે એ હર્ષનું કારણ છે. વર્તમાનયુગમાં પુરોત્તમમંદિર અને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠના અન્ય સંસ્થાઓએ પણ ગૂજરાતી સાહિત્યને બહુ સેવા કરી છે. કાલેશ્વરની મધુર પ્રાસાદિક અને સરકારી શૈલી વાચકને મુગ્ધ કરે છે. મહાદેવલાલએ પણ મધુર સોંદો અને અસરકારક, કાંઈક ગાંધીજીને અનુસરતી, એક વિશિષ્ટ શૈલી ઇંગેલી છે. જિનનં વિજયજી બહેચરદાસ અને સુખલાલ પંડિતે પ્રાકૃત અને અર્ધગ્રંથ ભાષા અને પ્રાચીન જૈન દર્શનના અન્યો ઉપર સારો પ્રકાશ નાંખવા માંડ્યો છે. રસિકલાલ અને રામનૌરાજી પાંડે સાહિત્ય અલંકાર અને નાટ્યશાસ્ત્રનાં ક્ષેત્ર ખેડ્યાં છે. વાલજી દેસાઈ એમની લીલાલિક શૈલીમાં પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિની વાતો કહે છે. નરહરિ ચિનંપમંદિરને યોગ્ય સાહિત્ય રચે છે. ભાવનગરમાં દક્ષિણાર્તિભવનમાં બાલચિણ્ણનાં ધોરણ અને કલાને નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ અને ગીતુલાલ બપેકા અપૂર્વ સેવા કરી રહ્યા છે. બાલોપયોગી સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવામાં જેમ એમણે ભાગ લીધો છે તેમ રવિશંકર રાવણે કુમારાવસ્થાના શિક્ષણમાં કલાના રંગ પૂર્ણ છે.

ગયા ખંડમાં પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યો શોધવામાં હરગોવિન્દદાસની સેવા ગણાવી તે સાથે ઇચ્છારામ સૂર્યરામ અને છગનલાલ રાવળની પણ ગણાવવી જોઈએ. અને એજ વર્ગની સેવા ત્રીજા યુગમાં રામલાલ મોદી, અને કેશવલાલ અને કાલાભાઈ સાથે હીરાલાલ પારેખ કરે છે, અને ઇચ્છારામ સૂર્યરામનો એ સ્રેવાનો પ્રેમ અંબાલાલ જનનીમાં જિતયો છે. મટુલાઈ કાંટાવાળા પોતે સાહિત્યના તન્ત્રી તરીકે છે સેવા કરે છે તે ઉપરાંત મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના કીણા અભ્યાસી છે; તથા આમ વર્ગની જોડણીના પ્રબળ દ્વિમાયતી છે. જૂની ગૂજરાતી અને અપદ્ધરાના કાવ્યોનો ઉદ્ધાર કરવામાં ચમનલાલ દલાલમૈત્રી વિદ્વાતભર્યો પરિશ્રમ જગજગદેર છે. તે ઉપરાંત મોહનલાલ દલીયંદ શાહે પણ આ દિશામાં બહુ ઉપયોગી સેવા કરી છે. દુર્ગાશંકરશાસ્ત્રી મધ્યકાલીન ધાર્મિક સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ અને એના કાવ્યોના કાલ-નિર્ણય સંબંધી મનનભર્યા લેખ લખે છે. આમ પ્રાચીન સાહિત્ય શોધવામાં આપણી પ્રવૃત્તિ મંદ પડી નથી. પણ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ શરૂ કરેલું અને બીજા ખંડના આરંભમાં હરિલાલ મુવ રતિરામ દુર્ગારામ અને વલ્લભજી આચાર્યે ચાલુ રાખેલું કામ એજ જમાનાના ઉત્તરાર્ધથી બંધ થઈ ગયું છે, તે હવે ગિરિનિશંકર આચાર્ય કરી જાણાડશે એમ આશા રાખીએ છીએ. તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં મણિલાલની ગાદી સ્તીજ છે. તેાપણ નર્મદાશંકર મહેતાની વિદ્વતાએ ગૂજરાતી વાચકને હાલમાં આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ પૂરો પાડ્યો છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી તરીકે તથા એના પ્રવાચક તરીકે અત્યારે ગૂજરાતમાં એમનું જિયું સ્થાન છે. હીરાલાલ શ્રૈફે પૂર્વના તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ સાથે પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી કેટલાક અંશો જોડ્યા છે, અને એક તત્ત્વચિન્તક તરીકે એમણે પ્રતિજ્ઞા મેળવી છે, તેમજ કેળવણીના કામમાં યશસ્વી ભાગ લીધો છે. હરસિદ્ધલાલ દીવેદીઆએ પશ્ચિમના માનસશાસ્ત્રનો એક મહાન ગ્રંથ ગૂજરાતીમાં જિતયો છે, મગનલાલ શાસ્ત્રી અને મૂલચંદ્ર તેલીવાળા એમણે શ્રીવલ્લભાચાર્યના સાંપ્રદાયિક ગ્રંથો પ્રકટ કરવામાં તથા એ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્ત પ્રતિ પ્રજ્ઞનું ધ્યાન ખેંચવામાં બહુ પ્રસાસા-પાત્ર શ્રમ ઉઠાવ્યો છે. નયુરામજી જેમનું કાર્ય ત્રીજા ખંડના પૂર્વાર્ધથી આગળ પડતું થયું છે એમણે ક્ષાલણધર્મને એમનાં ભાષાન્તરોથી તેમજ પ્રવચનોથી જિજ્ઞાસ્યો છે. અખંડાનન્દ-જીએ કેટલાક અર્વાચીન રસના ગ્રંથો ઉપરાંત પ્રાચીન ધર્મગ્રંથો ભાષાન્તર કરાવીને પ્રકટ કર્યા છે.

ગૂજરાતનાં દૈનિક સાપ્તાહિક માસિક ત્રૈમાસિકનો ઇતિહાસ લખવા બેસીએ તેા એક પુસ્તક રચાય એટલું વરતુ છે. પારસી ભાષાએને જેમ ગૂજરાતીમાં સાંસારિક નવલકથા ઉત્પન્ન કર્યાનું માન છે તેવું જ વર્તમાનપત્રોનો પાયો નાંખ્યાનું માન છે. બીજા યુગમાં 'ગુજરાતી' ના તન્ત્રી ઇચ્છારામ સૂર્યરામ, 'પ્રભાવંધુ' એ અને 'ગૂજરાતી પંચે' ઐતિહાસિક અને સાંસારિક નવલકથાનું બહોળું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. માસિક ત્રૈમાસિકાએ સાહિત્ય વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન આદિ શાખાઓમાં કરેલી સેવા જણાતી છે. પ્રથમ યુગમાં 'બુદ્ધિપ્રકાશ,' 'બુદ્ધિવર્ધક' 'વિજ્ઞાનવિલાસે' બુદ્ધિનો પ્રકાશ કરવા માંડ્યો; આ સાંકડી કર્તવ્યભાવનાને બીજા યુગમાં 'પ્રિયવંદા' 'સુદર્શન' અને 'જ્ઞાનસુધા' એ વિસ્તારી; ત્રીજા યુગમાં સુદર્શન અને જ્ઞાનસુધાના વિવાદથી તટસ્થ એવો સાહિત્યસેવાનો માર્ગ 'સમાજોચ્ચે' લીધો, જતે દહાડે 'વીસમી સદી' એ પશ્ચિમના લોકપ્રિય માસિકોની દબનો ગૂજરાતને પરિચય કરાવ્યો, અને અત્યારે ગૂજરાતની આશાનાં અસંખ્ય ફિરજો ગૂજરાત

શારદા નવચેતન સાહિત્ય પ્રસ્થાન કૌમુદી આદિ માસિક ત્રૈમાસિકમાંથી સમસ્ત ગૂજરાતમાં પ્રસરી રહ્યાં છે. આ ત્રીજા યુગનું એક ખાસ લક્ષણ છે. સાહીના ત્રણ યુગોનું લાક્ષણિક સ્વરૂપ તપાસીએ તો પ્રથમ યુગ અંગ્રેજી કેળવણીથી પ્રાપ્ત થએલી સામાન્ય વિદ્યાન અને માહિતીનો, બીજો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો, અને ત્રીજો સાહિત્ય અને કલાનો અને વિશેષ રૂપે માસિકોનો જોવામાં આવશે.

છેવટે આપણા સાહિત્યમાં આપણા મુસલમાન અને પારસી લાઇઓનો હિસ્સો અલગ ગણાવવા જેવો છે, પણ તે પણ ભૂલવા જેવો નથી. પારસીઓ પૈકી પહેલા જમાનામાં મલબારીએ રચેલું દેશભક્તિનું અને સંસારમુધારાનું કાવ્યસાહિત્ય એ સમયનાં લાક્ષણિક ગુણ અને ખામીઓ ધરાવે છે. કાબરાજીની સેવા પણ એ જ જમાનાના ઉત્તરાર્ધમાં શરૂ થઇ છે અને એમની કેટલીક નવલકથાઓ એનાં સાંસારિક ચિત્ર અને બોધથી પારસીઓમાં તેમજ હિન્દુઓમાં પ્રિય થઈ પડી છે. ત્રીજા યુગના આરંભથી ખજરદારે કરવા માંડેલી સાહિત્યસેવા જે આપણે અવલોકી ગયા એ હિન્દુ લેખકને પણ અભિમાન કરાવે એવી છે. તે ઉપરાંત આ નવીન યુગમાં સંજાણા અંગ્રેજી સાહિત્યના વિશાળ પરિચયનો અને તર્કન્ય વિવેચક દૃષ્ટિનો ગૂજરાતને કોઈકાંઈ વાર લાલ આપે છે. મુસલમાન લાઇઓ પૈકી પહેલા બીજા 'યુગના નાન-જ્યાણીનું' નામ સદુને જાણીતું છે. એમના પછી ત્રીજા યુગમાં કરીમ મહમ્મદ માસ્તરે ગૂજરાતી ભાષાને સેવા કરવા માંડી છે. પરંતુ એ વર્ગમાંથી આ નવીન યુગમાં મોટામાં મોટી સેવા 'વીસમી સદી'ના યોજક અને પ્રકાશક મહ્મદ હાજી મહમ્મદ અક્બરખીઆએ કરી છે. હાલમાં સાદિક અને શયદા એ બે મુસલમાન લાઇઓએ આરંભેલા કાર્યમાં બે ધડી મોજ સાથે એક ધડી ગંભીર વિચારની પણ ઉમેરાશે તો ગૂજરાતને સારી સેવા થશે એમ લાગે છે, કારણ કે ભૂલતું ન જોઇએ કે આપણી મીઠામાં મીઠી મોજ એ જ છે કે જેમાં એકાદ લક્ષુ પણ ચિન્તનની હોય.

સ્ત્રીલેખકો એ આ યુગનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. વિદ્યાબહેન અને સૌ. શારદાબહેનની ગંભીર અને ઉત્સાહી સેવા આ ત્રીજા ખંડના આરંભથી શરૂ થઈ ચૂકી છે. તેમાં એ જ માર્ગે સૌ. સરોગિની બહેને પણ જોસદાર લખાણથી ઉમેરો કર્યો છે. કવિ તરીકે સ્વ. મુમતિ બહેને પહેલ કરી હતી તે પછી સ્વ. ટુબહેન ચૈતન્યબાજી અને સૌ. દીપકબાનાં નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. સૌ. હંસા બહેને ત્રણ નાટક સારાં લખ્યાં છે. તે ઉપરાંત સૌ. જયમનબહેને પિતા અને માતામહના યશને શોભતી સાક્ષર જીવનની શરૂઆત કરી છે. સૌ. લીલાવતીએ લેખક તરીકે વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને સંસ્કારી ભાવના સાથે વિચાર અને કલ્પનાની દિશામાં સંયોગ એમનાં રેખાચિત્રને સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન અપાવે છે. સૌ. લવંગિકા બહેને એમની ડિગ્રીના વિષયને શોભતી રીતે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની સેવા આરંભી છે.

પણ આ યુગના સાહિત્યના નબોમંડળમાં flash light યાને ચમકતા તેજઃપટ પેડે વિસ્તરી રહેનાર, અને પોતાના પ્રભાવથી અન્ય સર્વ જ્યોતિર્ગણને દાબી દેનાર વર્તમાન સાહિત્યજ્યોતિ તે દેવીપાલાદ્ર મુનથી. એમની નવલકથાઓએ એની સત્યાતિકામી કલ્પનાથી, એના વિશાળ ચિત્રપટથી, અને પ્રભાવશાલી પાનાલેખનથી, તેમજ વૃત્તાન્તના બાહુલ્યથી ગૂજરાતને અક્ષિત કરી નાંખ્યું છે. એમનાં નાટકો એમની નવલકથા જેટલાં

આકર્ષક થયાં નથી, પરંતુ એમાં પણ એમની કલ્પનાનો અને ભાષાનો ભુસ્સો ઉભરાય છે. નિર્માલ્યતા જેવું પાપ જેમ પ્રકૃતિમાં તેમ મુનશીના નીતિશાસ્ત્રમાં ખીલું નથી. એમનામાં સંસ્કારી બદલે કાંઈ પણ સંયમ ભાગ્યે જ છે, અને જીવનનો ઉલ્લાસ પુષ્કળ છે. ભાષા નોડણી શબ્દશુદ્ધિ એ સહુને મુનશીએ, ન્હાનાલાલે વૃત્તાનાં ઝાંઝર તોડીને ફેંકી દીધાં હતાં તેટલા જ ભુસ્સાથી, ફેંકી દીધાં છે. પણ અત્યારે તો ન્યારે નરસિંહરાવ ન્હાનાલાલ ખખરદારનાં નીર કંઈક થંભ્યાં લાગે છે તે વારે વહેતો પ્રવાહ મુનશીનો જ દેખાય છે. પહેલા ત્રણ વિગે છેવટનો મત ઉત્ત્યારવાનો કાળ પાટી ગયો છે, પણ મુનશીનું સાહિત્ય હજી યુવાવસ્થામાં હોઈ, એ ઉપર સમગ્રદષ્ટિનો મત આંધવાને વાર છે. અન્તમાં એક મહાપુરુષ—જેનું સઘળું અન્ય સહુથી અંતેડું જ છે—એની તોંધ લેવી બાકી રહે છે. ગાંધીજી કેવિ નથી, વિદ્વાન નથી, અન્ધકાર નથી, એક સાદા પત્રકાર છે. પણ પત્રકાર તરીકે એમણે ગૂજરાતી ભાષામાં સાદી સીધી અને સચોટ, છતાં તળપદી નહિ કિંતુ આત્મસંસ્કારની સાદી શોભા ધરાવતી એવી, કોષ્ઠક અવર્ણનીય શૈલી દાખલ કરી છે, જે વિદ્વાન અને અવિદ્વાન સર્વને સરખી રીતે મુગ્ધ કરી મૂકે છે.

આ અવલોકન—જે આપને કંઠાળો આપે એટલું લાંબું છે અને વ્યક્તિઓને અન્યાય કરે એટલું ટુંકું છે—એનો 'હેતુ તે તે સાહિત્યકારની કૃતિઓને અત્યારનો જમાનો. ઠીક ટસોડીએ ચઢાવીને એનું મૂલ્ય આંકવાનો નથી. હું બાણું છું કે આ આંકણી પર્યાપ્ત નથી. અને જેટલી છે તેટલીમાં પણ મતભેદને પુષ્કળ અવકાશ છે. મ્હોટા લેખકોને ન્હાનાની માથે બેસાડ્યા છે, એકની પણ સઘળા કૃતિઓનો નિર્દેશ કરી શકાયો નથી, અને કોષ્ઠ સારા લેખકનું વિસ્મરણ થઈ ગયું હોય એ પણ સંભવિત છે. અને ઉપરનું લખ્યા પછી એવાં વિસ્મરણ કોષ્ઠ કોષ્ઠ સ્મૃતિગોચર થયાં પણ છે. હું આ અવલોકનથી જે એક વાત બતાવવા માગું છું, તે હું આશા રાખું છું કે હું બતાવી શક્યો છું, તે એ કે ગાંધી સાહીના લગભગ વીસ પચીસ વર્ષના ત્રણ ખંડ પાડીએ તો પહેલો ખંડ બાલપાદપનો હતો, બીજા ખંડમાં વૃક્ષ ખૂબ પુલ્યું ફાલ્યું છે, અને ત્રીજા ખંડમાં કાંઈક મૂકવણો વાયુ વાઈ જઈને અન્તે નવી કૃપણા ડાળાઓ નીકળે છે, પણ તે બીજા ખંડની ઉત્તરિતે પહોંચી નથી. એક વૃક્ષને બદલે વનનું રૂપક લઈએ તો પહેલા ખંડમાં ઉંમદાં વૃક્ષો હતાં, પંથુ તે બહુ પત્ર શાખા કે ફળના ભારથી લચેલાં નહિ; બીજા ખંડમાં વૃક્ષો વધારે ઊંચાં, વધારે વિસ્તીર્ણ, તેમ એનાં ફળ પણ મ્હોટાં; ત્રીજા ખંડમાં ધ્યાન ખેંચે એવાં મ્હોટાં વૃક્ષો થોડાં, પણ ઝાડી વધારે ગાઢી : એમાંથી ઉમદા ફળ આપે એવાં મ્હોટાં વૃક્ષો આગળ જતાં ફેટલાં નીકળે એ જોવાનું : છતાં, સ્થિતિ, અવનતિની હોદ્દાને પણ, નિરાશા ઊપજાવે એવી નથી. પ્રત્યક્ષ દેખાતી અવનતિમાં જ આગામી ઉત્તરિતમાં બીજા શેષાતાં દેખાય છે. અત્યારે સાક્ષાત્તે બદલે આડકતરી રીતે, અને એકને બદલે અન્યકને દાથે, સાહિત્ય-સેવા ચોતરફ ચાલી રહી છે. મેઘાણી અને રાયચુરા સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ગૂજરાતમાં રેલાવી રહ્યા છે; મુનિ જિનવિજયજી મોહનલાલ દલીયંદ વગેરે જૈનભાષ્યો જૂની ગૂજરાતી અને અપભ્રંશ યુગના પડ ઊંકલવા મથી રહ્યા છે; રત્નમણિરાવ હીરાલાલ વગેરે મુસલમાન સમયના ગૂજરાતના ઇતિહાસનું અન્વેષણ કરી રહ્યા છે; હરિપ્રસાદ ડાક્ટર, રવિશંકર રાવળ અને ન્હાનાલાલ મ્હોટાં કલાની કદર કરવા પ્રયત્નનાં નેત્ર ઉઘાડી રહ્યા છે; કાન્તિલાલ વગેરે

ન્દાના મહોટા લેખકો નવી દબની વાર્તાઓ, નવી દબનાં નાટકો, ગદ્યના નવા પ્રકારો ગૂજરાતને આપવા નીકળી પડ્યા છે. આપણી બહેનો પણ એમને હાથે એમનો સંસાર અને ગૃહજીવન સુધારી રહ્યાં છે, સ્ત્રીવિળણી અને સ્ત્રીસ્વતંત્રતા વધતાં આવે છે અને ગૂજરાતના સામાજિક જીવનમાં પણ સ્ત્રીઓએ ભાગ લેવા માંડ્યા છે. જીવણીના વિવિધ પ્રયોગો થાય છે, એના પાયા વિસ્તારવાની અને શિખર ઉંચાં કરવાની ધનંજી પ્રકટ થવા માંડી છે, અને આ નવજીવનના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તરીકે આપણાં માસિકામાં ચએલો અસાધારણ વધારો અને સુધારો છે. આ સર્વચિહ્નો શુભસૂચક છે.

૫

પણ અહીં પ્રશ્ન થશે કે સાહિત્ય—ખરૂં અને ઉંચું સાહિત્ય—એક બગીચાની રીતે કૃત્ર-મતાથી જીતપત્ર કરી શકાય ખરૂં ? જગતના મહાન સાહિત્યના ઇતિહાસ સાહિત્ય અને ઉપર દૃષ્ટિ નાંખીએ છીએ તો જણાય છે કે “યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્ય-પ્રજ્ઞ જીવનનો સ્તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તન્નુ સ્વામ્” —એ અક્ષર પદાર્થ—જેને રાજશેખર ‘કાવ્યપુરુષ’ કહે છે—તે બધાં પ્રકટ થવા ધમ્મ છે ત્યાં પ્રકટ થાય છે, એને કાંઈ બલાતકારે પ્રકટાવી શકતું નથી. આ ખરૂં

છે, તથાપિ એના પ્રાકટ્યના કાંઈક નિયમો આપણે જાણી શકીએ છીએ, અને એના ઉપર આપણી આશાઓ બાંધી શકીએ છીએ તથા યોગ્ય વાતાવરણ રચી શકીએ છીએ. ઇતિહાસમાં એવા દાખલા દેખાય છે કે બ્યારે દેશમાં ધુરામાં ધુરી રિયતિ ચાલતી હોય તેવે વખતે—પ્રતિકૂલ વાતાવરણમાં—પણ મહાન કવિ કે સાક્ષરનો અવતાર થાય છે. પરંતુ વસ્તુતઃ જેમ કવિનો આત્મા કાવ્યરૂપ હોવો જોઈએ એ વચનની યથાર્થતા સમજવા માટે આપણે કવિનું સ્થૂલ જીવન બેઠી એનું સૂક્ષ્મ યાને આન્તર જીવન જોવું પડે છે, તેમ સાહિત્યને પ્રતિકૂળ એવા વાતાવરણમાં પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ખરૂં જોતાં ઉપરના પડની નીચે ગૃહ શક્તિઓ કામ કરી રહી હોય છે, જે કવિ યાને સાક્ષરના આત્મામાં પ્રકટ થાય છે, અને સમય પાકતાં એ પરિસ્થિતિમાં પરિવર્ત કરે છે. વૉલ્ટર, રસો, ટૉલ્સ્ટૉય એ આ જાતના પરિવર્તક કાન્તદર્શી આત્માઓ છે. ઉચ્ચ સાહિત્યના ઉત્થાન માટે પ્રજાજીવન સુખી જ હોવું જોઈએ અથવા તો રાષ્ટ્રીય એકતા સિદ્ધ કરી ચૂક્યું હોવું જોઈએ એમ કાંઈ નથી. ડેન્ટી અને ગેટ જન્મ્યા તે સમયે ઇટાલિ અને જર્મનિનું રાષ્ટ્રીય જીવન અને સામાજિક દશા ઊજ્જ્વિત હતાં. પણ મનુષ્ય ભાવનાથી જીવે છે, સ્થૂલ દેહ કે શુદ્ધિથી જીવતો નથી: એ કવિદૃષ્ટિનું મૂત્ર એમને પ્રત્યક્ષ થયું હતું. એલિઝાબેથના સમયમાં ઈંગ્લેન્ડની લોકરિયતિ કેવી હતી તે એક ઇતિહાસકારના નીચેના શબ્દોથી સમજાશે: “At the first glance the political and moral situation in England does not present that aspect of civilisation which one would expect at the time of Shakespeare. The population hardly amounts to five millions, and stagnates under conditions of revolting inequality fostered by the violence of the nobles, the profound demoralisation of the clergy and the idleness of the lower classes. On the one hand there are the magnificent gardens and verdant lawns

of the abbeys, of the majestic castle walls of the bloodthirsty baron; on the other the miserable collection of huts which constitute the village. There are endless marshes and wide expanses of heath, which cover the greater part of the country. Neither industries nor commerce exist to ward off the menace of famine. The inhabitants of town and country are a prey to epidemics and the victims of extortion. Finally, ignorance among high and low was so great that the majority of the peers of the realm were unable to read and write." પરંતુ આ ઉપરથી સાહિત્ય અને પ્રમુખવનની ઋતુઓ એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે અથવા તો એમનો પરસ્પર સંબંધ નથી એમ માનવું ખરાબ નથી. એ વચ્ચેનો કાર્યકારણભાવ ફેટલીકવાર પૂર્વાપરસંબંધે અને ફેટલીકવાર સહચારસંબંધે હોય છે. પ્રમુખવનના ફેટલા અંશે આગલા જમાનામાંથી ઊતરી આવેલા તે હર્ષી યતા જાય છે, અને નવું જીવન જે પૃથ્વી ફાટી બહાર નીકળવાનું તે હજી સ્પૂલ નેત્રે જોઇ શકાતું નથી.

વસ્તુતઃ, સામાન્ય રીતે, સાહિત્યના મહાન યુગો એ પ્રમુખવનની વિશાલતા અને વિપુલતાના યુગો જોવામાં આવ્યા છે. ગ્રીક સાહિત્યનો પેરિક્લિસ યુગ યુદ્ધમાં જય અને દરિયાઈ જહોપાર સફર સંસ્થાન આદિ ક્ષાત્ર અને વૈશ્ય જીવનના પ્રાકટ્યનો હતો. અને રોમનો ઑગસ્ટન યાને વર્જિલ યુગ પણ રોમન સામ્રાજ્યના વિસ્તાર અને ઘટનાનો હતો. મધ્યયુગની યોગનિદ્રામાંથી યુરોપની જાગૃતિનો યુગ, અને એની અસર તથા જન્મેલો ઈ-અવંડનો એલિઝાબેથ યુગ—એમાં મનુષ્યજીવન જેવું પ્રબળ પરાક્રમી અને પ્રભાવશાળી થવા લાગ્યું હતું એ મુપસિદ્ધ છે. આ પ્રશ્નના વિચારમાં આપણા દેશના ઇતિહાસ ઉપર પણ દષ્ટિ ફેરવવી ઉપયોગી થશે. રામાયણ અને મહાભારત એ પ્રમુખવનના જ ઉદયાસ્તની કથા છે એ કોણ નથી જાણતું ? એક ક્રૌંચપક્ષીના વધથી વાલ્મીકિ સુનના હૃદયમાં પ્રકટેલો કરજુરસ જ્યાં પ્રકટેલો ત્યાં જ રામી જાત, અને પરિણામે બહુ તો એક કરજુરસનું ઊર્મિ-ગીત જગતને મળ્યું હોત, પણ પ્રજના અંતરાત્મામાં જે આર્યતાની ભાવના વિરાજતી હતી તે જ વાલ્મીકિની પ્રતિભામાં પ્રકટ થઈ શબ્દશ્રવણે પરિણમી. મહાભારતકાલમાં આર્યપ્રજા જે આત્મઘાત કરી રહી હતી એનું કરણ અને ભવ્ય ચિત્ર વ્યાસ મુનિએ દર્શ્યું છે; અને એ કરણતાને, સામા પડછામાં પ્રાચીન આર્યજીવનની ભાવનાનાં ફેટલાંક આપ્યાનો ઉપદેશો વગેરે મૂકીને, ઘેરી બનાવી છે. એક દ્રષ્ટા અપિનું તો બીજું મનનશીલ મુનિનું કાવ્ય છે; પણ ઉભય દિ-દની ઉગતી અને આથમતી રાષ્ટ્રીય એકતામાંથી જન્મેલાં કાવ્યો છે. બૌદ્ધ કાળનું સાહિત્ય ખાસ્યું વિસ્તર્યું તે સમયે હિન્દુસ્થાનની પ્રજા ફેટલી પરાક્રમી હતી તે અશોકના શિલાલેખથી અને મધ્ય એશિયા ગાંધાર તિબેટ ચીન જાવા આદિ રથને મળતાં પુસ્તકો ચિત્રકામ બાંધકામ કૃત્યાદિથી સિદ્ધ થાય છે; બૌદ્ધ ત્રિપિટકની સ્થાપના, જાતકની રચના, જૈનશાસનનો ગ્રંથહ, કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર, ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર, વાત્સ્યાયનનું કામશાસ્ત્ર, પતંજલિનું મહાભાષ્ય, અશ્વધોપનાં કાવ્યો તથા નાટકો, ગુણદયની જુદાકથા, બૌદ્ધ મહાયાનનો પ્રાદુર્ભાવ, ધર્મપદ, મિલિન્દપ્રશ્ન, કલિતવિસ્તર, લંકાવતાર, સદર્પેનુંડરીક,

માધ્યમિકકારિકા, બ્રાહ્મણ ધર્મસૂત્ર ગૃહ્યસૂત્ર ન્યાયયોગાદિદર્શનસૂત્ર આદિ સર્વ સાહિત્ય એ યુગમાં પ્રકટયું છે. ઈ. સ. બીજા સૈદ્ધાંત પછી એ દોઢસો વર્ષનો ઇતિહાસ અંધારામાં પડેલો છે. પરંતુ એ સમય સાહિત્યની પાનખર ઝલતો હોય તો નવાઈ નહિ. એ પછી ગુપ્ત રાજ્યઓના સમયમાં ફરી બહાર (વસન્ત) આવ્યો. એ સમય હિન્દના ઇતિહાસમાં ઈર્ષ્યાકાંક્ષા એલિઝાબેથના યુગ કરતાં પણ વધારે તેજસ્વી છે. બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધના સમત્વનો એ સમય; પુરાણ સ્મૃતિ આદિ ધર્મશાસ્ત્રોના પુનરુજ્જવન અને પુનર્ધર્ટનાનો એ સમય; બૌદ્ધ મહાયાનના વિકાસનો એ સમય; મલ્ય કાપ ન્યૌતિપ આદિ શાસ્ત્રોમાં કાલિદાસાદિ નવરત્નોના ઝગઝગાટનો એ સમય; ભામહાદિ આલંકારિકોનો એ સમય; વસુબન્ધુ દિક્ષનાગ વગેરે ન્યાયશાસ્ત્રાચાર્યોનો એ સમય; દર્શનસૂત્રોના અન્તિમ ગ્રન્થનનો એ સમય, દેવર્ષિ-ગણિ સિદ્ધસેન દિવાકર આદિ જૈન શાસ્ત્રોના ઉદ્ધારક અને પ્રવર્તકનો એ સમય. આ સમયમાં ગુપ્ત રાજ્યની અને એના પ્રભાવની સીમા એક વખતે પશ્ચિમે કાઠિયાવાડના પશ્ચિમ કાંઠા સુધી અને ઉત્તર-પૂર્વમાં તિબેટ અને લગભગ ચીનની સરહદ સુધી પહોંચી હતી. અને તેથી એનો વ્યવહાર પશ્ચિમે ઇરાન એશિયામાઈનર સુધી અને રોમ સુધી, અને પૂર્વે ઇશાનકોણમાં ચીન અને અઝિઘકોણમાં જાવા સુધી, ચાલતો હતો. આ કારણથી હિન્દુ-સ્થાનનાં વિવિધ શાસ્ત્રો ઉપર પરદેશી અસર થએલી કહેવાય છે તેટલી બધી તો નથી જ થઈ, તો પણ પરદેશ સાથેના વ્યવહારમાં હિન્દુસ્થાનનો ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો સમય એલિઝાબેથના સમયને મળતો હતો એમાં સંશય નથી. આટલો દૈદિપ્યમાન યુગ હિન્દુસ્થાનમાં ફરી આવ્યો નથી.તોપણ યશોવર્મા અને હર્ષવર્ધનનાં રાજ્ય તેમજ ગુર્જર પ્રતિહાર રાષ્ટ્રકૂટ પરમાર અને સોલંકી રાજ્યો પણ એમનાં રાજકીય પરાક્રમે માટે તેમજ સાહિત્યની પ્રવૃદ્ધતા માટે યશસ્વી થયાં છે. ભવભૂતિ બાણ અને રાજશેખર, ઉલ્લોતકર ધર્મકીર્તિ કુમારિલ શંકર અને વાયરપતિ, હેમાદ્રિ, બોપદેવ, સાયણ, માધવ સોમદેવ અને હેમચન્દ્ર એ સમયના નોંખાંડના તેજસ્વી તારાઓ છે.

આપણા વર્તમાન યુગના સાહિત્યના ભવિષ્ય માટે મ્હોટી આશાઓ પડે છે. કારણ કે જગતના સાહિત્યોત્થાનના મ્હોટામાં મ્હોટા યુગો સાથે એનું અનેક આપણી આશાનાં રીતે મળતાપણું છે. સાધારણ રીતે યુરોપની ૧૩ થી ૧૬ મી સદીની કારણ. જાગૃતિનો યુગ અને એનાં લક્ષણો સહુને સારી રીતે જાણીતાં હોઈ એની સાથે આપણા અર્વાચીન સાહિત્યના જન્મકાળની સરખામણી કરીએ. યુરોપનો એ કાળ ધાર્મિક સુધારાનો કાળ હતો. પણ એટલું જ હોત તો એ પછીનું યુરોપીય સાહિત્ય આપણા મંત્રયુગના સાહિત્ય જેનું ઘણું ભાગે ધાર્મિક સાહિત્ય જ નીવડત. પણ વસ્તુતઃ, એ યુગમાં પ્રાચીન ગ્રીક અને લૅટિન સાહિત્યનો ઉદ્ધાર થયો. ઇતિહાસકાર કહે છે કે ઇટાલિની જૂમિ ઉપર એક ચમત્કાર બન્યો. સૌન્દર્યની દેવી જે ઘણા સમયથી લોક ચુમાવી બેઠા હતા તે તેમને જડી. તેઓ જેને મરી ગઈ માનતા હતા તે માત્ર નિઘ્રવશ થઈ હતી. ૧૪૮૫ ના એપ્રિલની ૧૮ મી તારીખે વસન્ત ઋતુ બેસતી હતી તેવે એકદિને લૅઅન્ડર્ડીના મજૂર લોકો રોમમાં કાંઈ બોદાણ કામ કરતા હતા. તેમાંથી એમને એક પ્લેટ સુએમરમરની કબર નજરે પડી. ઉપરનું આચ્છાદન દૂર કર્યું ત્યાં એક દેવી મૂર્તિ દેખાઈ; જાણે હવતી જ! એઓએ એના ઉપર યુગન્ધી વનસ્પતિઓ ફેરવી. એટલા-

માં એ જાણે આંખ ઉઘાડતી હોય એમ એમને દેખાયું. એના ગાલ ગુલાબી, અને અધર ઉપર રિમત રમતું હતું. આ મધુર ચમત્કારથી જન્મતાનું હૃદય હાડ્યું, લોકોનાં ટાલેટાળાં ભરાયાં. દેવીને ભક્તિભાવથી કૃપિટોલ યાને રોમના ટાઉનહોલમાં લઇ ગયા. ત્યાં આપું શહેર એને જોવા ઉઘટ્યું અને એ દૈવી આકૃતિ જોઈ મુગ્ધ બન્યું. પાદરીઓને લય પેટા: રખેને લોકમાં મિથ્યાત્વ અને પ્રતિમાપૂજન ઉત્પન્ન થાય. પોપે રાતોરાત એને ત્યાંથી ઉપાડીને અન્યત્ર દાટી દેવાનો હુકમ કર્યો. પણ લોકોએ એ દેવીનાં દર્શન એક વખત કર્યા તે કર્યા જ. એક લેખક કહે છે તેમ; "She had a beauty of ancient time; through having simply gazed upon her the world began to blossom once more." આમ પ્રાચીન ગ્રીક અને લૅટિન સાહિત્યના ઉદાર અને સૌન્દર્યદેવીના પ્રાકટ્ય સાથે, શુષ્ક ધાર્મિકતાની બેડીઓ પણ તૂટવા લાગી; અને પ્રાચીન ગ્રીક રોમન સંસ્કૃતિનું જે ખાસ લક્ષણ—ઐહિક જીવનમાં રસ—તે ફરી ઉત્પન્ન થયો; અને પ્રજા પરાક્રમને પંથે ચડી. આ સર્વના પ્રતિધ્વનિ ઈંગ્લંડ સુધી પહોંચ્યા. પ્રાચીન સાહિત્યના અનુવાદો છટાલિયન અને ફ્રેંચ ભાષામાં થયા અને ત્યાંથી અંગ્રેજમાં ઉતર્યા. આપણા અર્વાચીન સાહિત્યના જન્મની પણ એ જ હકીકત છે. અહીં પણ ગયા શતકમાં આપણી પ્રાચીન ભાષાને જે સ્થાન અપાયું તથા પરદેશી (અંગ્રેજ) સાહિત્ય સાથે સંપર્ક શરૂ થયો, એમાંથી ધાર્મિક સુધારો, નવી સ્વાતંત્ર્યની ભાવના, ઐહિક જીવનમાં રસ અને એ રસથી તરબોળ એવું નવીન સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું. એ યુરોપના સંજીવનના યુગમાં, અને વિશેષ કરી એલિઝાબેથના ઈંગ્લંડમાં, પ્રજાજીવનમાં જેમ અપૂર્વ વેગ પરાક્રમ અને સમૃદ્ધાસનો પ્રાદુર્ભાવ એ એના સાહિત્યનું કારણ બન્યું હતું, તે જ પ્રમાણે આપણા અર્વાચીન સાહિત્યમાં પણ બન્યું છે. માત્ર આપણી નસોમાં એ વેગ પરાક્રમ અને સમૃદ્ધાસનું બળ જેટલું ઓછું, તેટલું આપણું સાહિત્ય પણ એલિઝાબેથના સમયના ઈંગ્લંડના સાહિત્ય કરતાં કિતરતું છે. ઈંગ્લંડનો વહાણવટી નદી ભૂમિ શોધવા લૂટવા તાબે કરવા સમુદ્ર ખેડતો હતો, કૃષ્ટમાં આનન્દ પામતો હતો, અને પોતે સ્વતંત્ર છે એ અદ્ભુત બલદાયી લાગણીથી ભરેલો રહેતો. આપણે ત્યાં આ સર્વ સ્થિતિ શરૂ થવા લાગી છે, પણ તે કુંપળ અવસ્થામાં છે, સિદ્ધને બદલે સાધ્ય અવસ્થામાં છે, પૂરી વસ્તુસ્થિતિને બદલે ઘણું આકાંક્ષામાં છે, પણ જે છે તે ઉત્સર્જણને માર્ગે હોઇ આશાજનક છે.

૬

સાહિત્યવિભાગે વિચારવાનું 'સાહિત્ય' તે વિશેષ અર્થમાં 'સાહિત્ય.' સામાન્ય અર્થના સાહિત્યની ઇતર શાખાઓથી વિલક્ષણ એવું, વિશેષ સાહિત્યપરિષદનું અર્થમાં સાહિત્યનું સ્વરૂપ 'સાહિત્ય' શબ્દની યોજનાથી આપણા કર્તવ્ય: સાહિત્યને પૂર્વજોએ બતાવ્યું છે. "શબ્દાર્થો સાહિતી કાવ્યમ્:" જેમાં શબ્દ અનુકૂળ વાતાવ- અને અર્થ વિશિષ્ટ રૂપે એક બીજાની સાથે મળેલા હોય. "વાગર્થા-રણ ઉત્પન્ન કરતુ. વિષ્ય સમ્યક્તૌ" શિવપાર્વતીવત્ ન્યાં અર્થ અને વાણી એક બીજાનાં અર્ધાગ હોય એ કાવ્યસાહિત્ય. આ કાવ્યસાહિત્ય એ સાહિત્ય સામાન્યનો આત્મા છે. ભાષા, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન સવળાં શાસ્ત્રનું પર્યાવસાન કાવ્યમાં: કાવ્ય એ કાન્તદર્શોની દૃષ્ટિ; પછી એ મઘ દો વા પદ

હો. પદ્યમાં અર્થસંગીત સાથે શબ્દસંગીતનો સહચાર, તેટલું પદ્ય ગદ્ય કરતાં કાવ્યને વિશેષ અન્તરંગ, અને ગદ્યમાં જેટલો શબ્દસંગીતનો અભાવ તેટલું તે કાવ્યને બહિરંગ. અન્ય શાસ્ત્ર અને વિદ્યાથી કાવ્યનો વ્યવર્તક ધર્મ એ કે. શાસ્ત્ર અને વિદ્યા મનુષ્ય-સુહિતા અમુક અમુક ખંડને ઊઝાડે, ત્યારે કાવ્ય અખંડ વસ્તુનું-વસ્તુના ઊંડા અન્તરમાં વિરાજતા દિવ્ય તત્ત્વનું-સાક્ષાત્ દર્શન કરાવે. પ્લોટોની ગુફાના ઉદાહરણથી સમજવા યત્ન કરીએ તો બહાર જતાં આવતાં મનુષ્યોના ગુફાની ભીંતે પડતા પડછાયા ઉપરથી અનુમાન કરવું તે શાસ્ત્ર અને વિદ્યા, અને ગુફાના મુખ સામે બેસી જનતાને સાક્ષાત્ નિહાળવી એ કવિધર્મ; અને એ સાક્ષાત્ દર્શન પણ અખંડ વસ્તુનું એના અમુક અમુક પાસાનું નહિ. ખેશક, એ અખંડતાને કવિ તરફ વળેલું પાસું કહેવું હોય તો તે જુદી વાત. આમ કાવ્ય એ શાસ્ત્ર અને વિદ્યાથી ભિન્ન છે, છતાં સર્વનો વાસ મનુષ્યના આત્મામાં છે, અને તેથી એમની પરસ્પર અસર થયા વિના રહેતી નથી.

રાજશેખર કવિઓના ત્રણ ભેદ પાડે છે: સારસ્વત, આભ્યાસિક અને ઔપદેશિક. સારસ્વત કવિઓ તે કે જેઓ ઉપર સરસ્વતીનો અનુગ્રહ હોય, એમની કવિત્વશક્તિ 'સહજ' છે, અર્થાત્ પૂર્વજન્મમાંથી ઊતરી આવી છે, અને આ જન્મમાં માત્ર થોડોક જ સંસ્કાર મળતાં ખીલી ઊઠે છે. આભ્યાસિક કવિઓ તે કે જેની કવિત્વશક્તિ 'આહાર્ય' એટલે કે આ જન્મના અભ્યાસથી—અર્થાત્ સંસ્કારથી, કેળવણીથી—પ્રાપ્ત કરવામાં આવી છે. અને ઔપદેશિક કવિઓ તે કે જેઓમાં સ્વાભાવિક કવિત્વશક્તિ બિલકુલ નથી પણ જેઓ મહેનત કરી કરીને કાવ્ય રચતાં શીખ્યા છે. આ ત્રીજા વર્ગને તો આપણે લઘ્યમાં જ નહિ લઇએ. પણ જગતના મહાન કવિઓ બધા સારસ્વત યાને કેવળ સરસ્વતીના પ્રસાદ થકી જ કવિ થયેલા છે એમ નથી. ઘણાં મોટાં નામો—મિલ્ટન ટેનિસન ભવશ્રુતિ રાજશેખર આદિ અસંખ્ય—આ જન્મમાં પ્રાપ્ત કરેલી ઊંચી કેળવણીથી કવિ બન્યા છે. અને આ જાતના કવિઓ માટે ફલદ્રુપ ભૂમિ રચવાનું જનસમાજના હાથમાં છે. ખીજા બે વર્ગમાંથી પહેલા વર્ગના—'સારસ્વત'—કવિઓ આપણી ભૂમિમાં નીપજવવાની પ્રભુની ઇચ્છા હશે તો તે સાહિત્યપરિપક્વતા કાર્યની વાટ નહિ જીવે. ગૂજરાતમાં સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અને જનસ્વભાવનું વૈવિધ્ય અર્થાત્ કવિતાની સામગ્રી થોડી નથી. છતાં, વર્તમાન જમાનામાં સર્વથા સ્વાભાવિક કવિત્વશક્તિ ધરાવનાર એવા સારસ્વત કવિઓ ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે, સારસ્વત કવિઓનો જન્મનો તો એક રીતે ક્યારનોએ વહી ગયો છે. જેમ મનુષ્યજાતિનો મુધારો વ્યવસાયી અર્થાત્ વસ્તુગ્રાહી મટીને અનુવ્યવસાયી—અર્થાત્ જ્ઞાનગ્રાહી—થયો છે, અને અત્યારે એનાં સઘળાં પગલાં અનુવ્યવસાયી દશામાં જ ભરવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે વર્તમાન યુગમાં વ્યવસાયી કવિની એટલે કે માત્ર કાવ્યસામગ્રીના સાંનિધ્ય-થકી જ પ્રજવળી ઊડનાર એવા હોમરની જાતના કવિની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ થોડો છે; વર્તમાન કવિઓમાં તો થોડીક સ્વાભાવિક શક્તિ ઉપર આ જન્મનાં સંસ્કારો—એટલે કે જીવનનો અનુભવ અને વાચનની કેળવણી—એની ઊપ પુષ્કળ પડે છે, અને એમાંથી એમનું કવિત્વ સ્ફુરે છે. બેઝહૉટ 'primary' અને 'secondary' અર્થાત્ સહજ અને આહાર્ય એવા કવિઓના બે વર્ગ પાડે છે તે આ રીતે જ; હોમર શેક્સપિયર આદિ પ્રથમ વર્ગમાં આવે છે, વર્જિલ મિલ્ટન વગેરે દ્વિતીય વર્ગમાં આવે છે. પણ પ્રથમ વર્ગના રચના

કવિઓ દ્વિતીય વર્ગના સર્વ કવિઓ કરતાં ચઢીઆતો હોય એમ કંઈ નિયમ નથી. માત્ર આ બે વર્ગ એ કવિતાની ઉત્પત્તિનું કારણ લક્ષમાં લેતાં પહેલા બે પ્રકાર છે. અને પહેલા વર્ગના એક કવિના કરતાં બીજા વર્ગના એક કવિ ચઢીઆતો હોય એ તદ્દન સંભવિત છે. સ્પેન્સરને અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યના ઇતિહાસમાં 'Poets' poet'નો ઈલકાબ મળ્યો છે, અને અગણિત અંગ્રેજ કવિઓ ત્રીક હૅટિન ઇટાલિયન કવિઓમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે એ કાણુ નથી જાણતું? નવીનતાના મોહને વખોડી કવિસંપ્રદાયનો મહિમા વર્ણવતાં મિ. ન્યૂબોલ્ટ એક ઠેકાણે કહે છે:—

"To be in the tradition is not to be obsolete, either in civilization or in poetry; to be 'derivative' is not necessarily to be inferior, even in the aeroplane factory. The truth on the other side is that the human spirit grows not by singularity but by admiration and assimilation; that the deepest waters of human life come from no private well, but from an underlying pool, vast and immemorial, and that poetry, as Shelley knew, is not an unrelated collection of separate inventions, but a vision of the eternal which all poets like the co-operating thoughts of one great mind, have built up since the beginning of the world." આ જ્ઞાતનું કાવ્યવાતાવરણ સાહિત્યપરિષદ રચી શકે છે. આ માટે જોડી જ્ઞાતના વિવેચનશાસ્ત્રની જરૂર છે—જે સામાન્ય વાચકમાં જોડી વિવેચનદષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે એટલું જ નહિ, પણ જેને આધારે શાળામાંથી આજકાને શિક્ષણશાસ્ત્રની ભાષામાં જેને 'Appreciation lesson' કહે છે તેવા પાઠ દ્વારા કવિતાના સૌન્દર્યનો ઉપભોગ કરતાં શીખવી શકાય. વામનમાંથી સચ્ચના લઈ રાજશેખરે 'ભાવક' યાને સહૃદયના પ્રથમ બે પર્ગ પાડ્યા છે: અરોચકી અને સત્જાભ્યવહારી; એટલે એક તો એવા કે જેમને કંઈ સ્વે જ નહિ, અને બીજા એવા કે જે ધાસ સુદાંત ગમે તે ખાઈ જાય. આ બંને અવિવેચક છે. તેમાં ત્રીજો વર્ગ એક 'મત્સરી' એટલે કે અદેખા અને સામાના દોષ જોયા કરે એવાનો ઉમેરો છે, અને ચોથો વર્ગ 'તત્ત્વાભિનિવેશી' એટલે ખરા તત્ત્વ ઉપર ચિત્ત લગાડનારનો જણાવે છે. આ છેલ્લો વર્ગ જ સાહિત્યને ઉપકારક થઈ પડે છે. હજુ સુધી ગૂજરાતીમાં કાવ્યકલાની તત્ત્વાભિનિવેશી મીમાંસા બહુ થોડીજ થઈ છે. પ્લેટો અને અરિસ્ટોટલથી માંડીને ક્રિવલર ફ્રમ સેફ્ટસપરિ ગ્રાસ ન્યૂબોલ્ટ અને સ્કાપર સુધી, સૂર્યથી માંડી ન્હાના દિવાસુધી, કાવ્ય અને એના વિવિધ ભેદનાં તત્ત્વ ઉપર પ્રકાર નાખનાર જ્યોતિષો અસંખ્ય થયા છે, અને જેમ જેમ કાવ્યનાં નવાં નવાં રૂપ પ્રકટ થયાં છે તેમ તેમ એ તત્ત્વોના વિવેચનમાં તેમજ એના પ્રયોગના વિચારમાં ઘણું કામ થયું છે. આપણે ત્યાં પણ પ્રાચીન આલંકાર શિક્ષાએ કેટલું બધું કર્યું છે એવું જ્ઞાન સામાન્ય પ્રજાને બદલે સુશિક્ષિત જનોમાં પણ થોડું છે. આ ખોટા પૂરી પાડવા સાહિત્યપરિષદ બહુ સારા પ્રયત્ન રચી વા રચાવી શકે છે. આવી સારાસારગ્રાહી ઉચ્ચ વિવેચનની વિદ્યાને અભાવે—કાવ્યક્ષેત્રમાં પુષ્કળ ધાસ ઉગે છે, અને બિચારા ધાસને હું ધાસ છું એટલું જ્ઞાન થતું પણ અચક્ષુ રહે છે. રાજશેખર કવિઓનું તારતમ્ય બતાવતાં નોંધે છે કે—

“ एकस्य तिष्ठति कवेर्गृह एव काव्य-
मन्यस्य गच्छति सुहृद्वचनानि यावत् ।
न्यस्याविदग्धवदनेषु पदानि शश्वत्
कस्यापि संचरति विश्वकुतूहलीव ॥ ”

—કાષ્ટ કવિનું કાવ્ય તો એના ઘરમાંજ રહે છે; ખીજાનું મિત્રોના ઘર સુધી પહોંચે છે; કાષ્ટકિનુંજ એવું હોય છે કે જે અવિદગ્ધજનના મુખ ઉપર પગ મૂકીને—એમના વચનની દરકાર કર્યા વગર—જાણે વિશ્વ જોવાના કુતૂહલથી બહાર નીકળી પડે છે. આવા ગૃહકવિ-એના અને મિત્રકવિઓની ઉપેક્ષા કરી, બહુ તો એમને સહી લાઇ, વિશ્વકવિઓના ગુણ પારખી, એનો આસ્વાદ લઇ જાણુવો એ ખરા વિદગ્ધનું કામ છે. એ કર્તવ્યને અંગે, આપણા ગુર્જર કવિઓ અને કાવ્યો ઉપર આપણે સવિશેષ આદર ધરાવીએ એ સ્વાભાવિક છે અને કેટલેક દરજ્જે ફીક પણ છે. પણ ઘરદીવડાંના પ્રેમથી મુગ્ધ બની આપણી રસરૂતિને સાંકડી કરી રાખીએ તો તેથી આપણી વિદગ્ધતાને હાનિ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ કવિઓના રસાત્માને પણ જોઇતું પોપણ મળતું નથી. ખરું છે કે કવિ અને ભાવક (સહલ્ય વિદગ્ધજન) એક હોતા નથી; “ एकः स्रते कनकमुपलस्तत्परिक्षाक्षमोऽन्यः ” સુવર્ણ એક જાતના પથરમાંથી પેદા થાય છે અને એની કસોટી કાઢનાર પથર લુદો હોય છે. તથાપિ કવિ ત્યાં સુધી પોતાના કાવ્યનો વિવેચક ન થાય અને વિવેચક કવિનું હૃદય અનુભવવા પૂરતો કવિ ન થાય, ત્યાં સુધી કાવ્ય આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત ન કરે, અને વિવેચન મર્મગ્રાહી ન બને. આપણાં કાવ્યો આપણી ભૂમિમાં જ પાકવાં જોઇએ, અને આપણાં વિવેચન પણ સ્વદેશી હોવાં જોઇએ એ દૃષ્ટિબિન્દુ સ્વાભાવિક છે. તથાપિ મનુજ આત્મામાં સ્વ અને પરનો અદ્ભુત સમન્વય હોય છે—મનુજ પોતાની ભૂમિનો વતની છે તે સાથે મનુજ હોઇ સમસ્ત બ્રહ્માંડનો વાસી છે, અને તેથી એને પોતાનું વૈશિષ્ટ્ય કેળવવાનું છે તે સાથે એના વિશેષણમાં સ્વ અને પર ઉભય તત્ત્વો રહેલાં છે એ જૂલવાનું નથી. જગત્માં સર્વ મહાન સાહિત્યો એ રીતે જ ઉદ્ભવેલાં છે. કાષ્ટ પણ પ્રજા જે પરદેશી સાથે આત્માની આપ-લે કરવા તૈયાર નથી તે પોતાના આત્માને કદી ખીલવી શકતી નથી. જેમ પરદેશી રસ ચૂસ્યાં કરનાર પોતાના આત્માને ખુલે છે, તેમ એ રસથી વિમુખ રહેનાર પોતાના આત્માને ગૂંચળાવે છે. વર્તમાન સમય સંક્રાન્તિનો હોર્ષ સ્વ અને પરનાં ઉભય તત્ત્વ યોગ્ય માપમાં રહેવાં કાંચુ છે. અસારે પશ્ચિમની નવલકથાઓનું ટૂંકા વાર્તાઓનું અને નાટકનું અનુકરણ પુષ્કળ થવા લાગ્યું છે, પણ ધીમે ધીમે એમાંથી ઊભરો નીકળી જઈ માત્ર સારજ રહેશે અને આપણા સાહિત્યના વિશિષ્ટ આત્મામાં લગી શકે એટલુંજ પરદેશી તત્ત્વ છેવટે રહી જશે. તેથી આપણા સાહિત્યે ધારણ કરેલા વર્તમાન વલણથી આપણે ક્ષોભ પામવા કારણ નથી, જે કે કાંઈક ચેતતા રહેવાની અને સ્વદેશભિમાનને જાગતું રાખવાની તો જરૂર છે જ. પશ્ચિમના જે રસસ્વરૂપને આપણા સાહિત્યમાં સત્કાર આપવો છટ છે તે એ રસસ્વરૂપને કે જે એના મહાન સાહિત્યમાં મૂર્તિ-મન્ત થએલું છે. છેલ્લી આગભોટમાંથી ઉતરેલાં નૌવેલો વા માસિકાની વાર્તાઓ એ યુરોપીય મહાન સાહિત્ય નથી; એનું ચર્ચણ એ તો ઘણીવાર ઘાસનું ચર્ચણ કરવા સમાન હોય છે. એના મહોટા ઇલુદંડ વર્તમાન સમયમાં પણ Dynasts કે Saint Joan જેવી કૃતિઓજ ગણાય છે, અને વસ્તુતઃ એનાં અમરરૂપ તો એ કરતાં પણ જુદાં હોય છે. આ

વિષયમાં ખરી વિવેકભરી રસવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવી એ નવીન વિવેચનશાસ્ત્રનું, અને તે માટે યોગ્ય પ્રયત્ન કરવો એ સાહિત્યપરિષદનું, કામ છે.

નાટક વિષે લખતાં ડ્રાઇડને ત્રણ જાતના 'publics' યાને ભોક્તા ગણાવ્યા છે. એક તો ખરા વિદ્વંધ અને સંસ્કારી, જેની સંખ્યા સહુથી ઓછી; બીજા 'warm young men' ઉત્સાહી યુવકો, જેમનો કલાવિષયક ઉત્સાહ સાચો પણ કેટલીકવાર ઉપરછલો અને ભ્રાન્ત: એમની સંખ્યા વધારે; અને ત્રીજા સામાન્ય લોક, જે સાહિત્યની કૃતિમાંથી કેવળ આનંદ જ માગે છે—એમની સંખ્યા બહુ મોટી. આમ વિદ્વંધોગ્ય, યુવકોગ્ય અને લોકોગ્ય એમ સાહિત્યના ત્રણ વર્ગો પડે છે. અહીં વિવેચનશાસ્ત્રનો વિકટ પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહે છે કે આમાંથી કયા વર્ગના પ્રેક્ષક કે વાચક માટે કવિએ કાવ્ય નાટક કે નવલકથાઓ રચવી ? વર્તમાન સમયમાં આ ત્રીજા વર્ગ તરફ તાણી જનારાં એ જખરાં વહેણ છે; એક તો આ જમાનો democratic યાને લોકસામાન્યના મતની દરકાર કરનારો છે; બીજું, એ દારૂ ધનની પ્રાપ્તિ હોષ કવિને પણ એ માર્ગે જ સરવાનું મન થાય છે. યુવકો એ લાવિષ્યની પ્રજા હોષ, અને નવી રસભાવનાની ઉત્પત્તિનું રચાન હોષ, એમની દૃષ્ટિમાં નવાં તેજ પ્રકટ થતાં હોય એ સ્વાભાવિક છે; પણ સાહિત્ય એ જીવનનું પરિપક્વ દર્શન હોય તો યુવકોની સાહિત્યભાવના કાચી હોવાનો પણ સંભવ છે જ. ખરા વિદ્વંધ અને સંસ્કારી વિવેચકો જડ ન થઇ જાય તો એમની દૃષ્ટિ સહુથી ઉત્તમ છે, અને ખરા કવિને એમના જ મતની દરકાર હોવી જોઇએ. પણ એએ પણ ઊગતી ભાવનાને જોઈ ન શકે એવી ટૂંકી દૃષ્ટિવાળા અને જડ હૃદયના થઇ જવાનો સંભવ છે. તેથી ઉત્તમ વિવેચકો પહેલા અને બીજા વર્ગના સમન્વય રૂપ છે. પણ તેથી લોકોગ્ય યાને 'democratic' સાહિત્ય અવગણનાયોગ્ય છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. જગતનું પરમ મહાન સાહિત્ય રામાયણ અને મહાભારત, પંચતન્ત્ર અને ઇસપની વાર્તા—એ લોકોગ્ય નથી ? એ લોકોગ્ય છે તેવું જ વિદ્વંધોગ્ય પણ છે. પ્રાકૃતજન પણ મનુષ્ય જ છે અને તેથી મનુષ્યની જુદી અને રસના શાશ્વત અંશો એનામાં પણ રહેલા છે. અને શાશ્વત અંશને એ સાહિત્ય સ્પર્શે છે એમાં એની મોટાઇ છે. પણ પ્રાકૃત જનની પ્રાકૃતતાને પરિણામે એનામાં જે ભ્રાન્ત અને ઉપરછલી દૃષ્ટિ હોવાનો સંભવ છે, જે કાન્તદૃષ્ટિગમ્ય હિંડાં તત્ત્વ જોવાની એનામાં અશક્તિ છે, તેને પણ પૂર્ણી એ democracy અને mob rule વચ્ચે ભેદ ન સમજવા જેવી ભૂલ છે.

વિવેચનશાસ્ત્રમાં આપણે ધણું કરવું બાકી છે. સાપ્તાહિક કે માસિક પત્રમાં જે અન્યાયલોકન થાય છે તેમાં આ વિશાળ ક્ષેત્રની સીમા પણ લાગ્યે જ ખેડાય છે. વિવેચનશાસ્ત્રની રચનાને અંગે, કલાના અને તેઉપરથી સાહિત્યના તત્ત્વનું અન્વેષણ કરવું એ એનો એક પ્રકાર છે; સાહિત્યના વિવિધ પ્રકાર લઈએનાં સ્વરૂપલક્ષણ બાંધવાં એ બીજો પ્રકાર છે; અમુક કૃતિના ગ્રણુ હોય કે ગુણુની મર્યાદા અવલોકવી એ ત્રીજો પ્રકાર છે; તેમ ગુણુ હોયતો વિચાર પડતો મૂકી માત્ર એનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ઊંડા ઊતરીને સમજવા યત્ન કરવો એ ચોથો પ્રકાર છે; સર્વાનુભવ રસિકથી બિન્ન સર્વાનુભવરસિક વિવેચન—જેમાં વાચકના બોધ માટે નહિ પણ પોતાના જ ઉપભોગ માટે અમુક સાહિત્યકૃતિનું નિરીક્ષણ થાય છે અને,

એ રીતે વિવેચનરૂપ એક-વિશિષ્ટ સાહિત્યનો પ્રકાર ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, એ એનો પાંચમો પ્રકાર છે—દત્તાદિ અગણિત રૂપે વિવેચનકલા ખીલવવાની જરૂર છે. કારણ કે જેમ જીવ્યું સાહિત્ય વિવેચનશાસ્ત્ર માટે નવું વસ્તુ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ જીવ્યું વિવેચન સાહિત્યને નવા માર્ગે સજાડે છે.

કાવ્યના અર્થમાં સાહિત્યની ઉત્પત્તિ માટે, અને એને અંગે જાગી વિવેચનશક્તિ કેળવવા માટે, આ પરિપદનું શું કર્તવ્ય છે એ આપણે જોઈએ. પરંતુ એ જાતના સાહિત્યને ખીલવવા માટે બુદ્ધિ અને હૃદયના સંસ્કાર પણ જોયા કરવાની જરૂર છે. એ સંસ્કારની પોતાની કિંમત—સાહિત્ય સાથે એના સંબંધ વિના સ્વતંત્રરૂપે પણ—થોડી નથી. પણ સાહિત્ય એ ‘finer breath of all knowledge’ જ્ઞાન માનવો વધારે સુદૃઢ અને સુંદર બ્રાણુ છે, તો એ બ્રાણુને વસવા માટે રચૂલ દેહ પણ જોઈએ. પંકજ પણ પંક વિના ચતું નથી, તો કવિતાસાહિત્ય પણ બુદ્ધિ અને હૃદયને કેળવે એવાં શાસ્ત્રના ક્યારા વિના કેમ જોશે? તે સાફ, ખીન્ન શાસ્ત્રની કેળવણી માટે પણ આ પરિપદે લગીરથ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે.

૭

આપણા ઇતિહાસવિભાગે વિચારવાના પ્રશ્નો ઘણા છે: પ્રથમ તો ગૂજરાતનો પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસ ધ્યાનમાં રાખી, એનું નિરૂપણ જે ઇતિહાસ સંશોધન. અત્યાર સુધી ગૂજરાતની વર્તમાન ચતુર્સીમાની દૃષ્ટિએ જ કરવામાં આવ્યું છે એમાં મૌલિક પરિવર્ત કરવો જોઈએ: ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એટલે ઉત્તરમાં પંજાબ સુધીના પ્રદેશનો, અને દક્ષિણમાં દક્ષિણના ઉત્તર વિભાગના પ્રદેશનો: એ ઇતિહાસનાં ઘણાં બાકાં હજી હવે પૂરવાનાં છે. ઘણાં વર્ષો પૂર્વે આપણા ઇતિહાસનું શિક્ષણ મોઘલ અને બ્રિટિશ અમલની જ દરકાર કરતું. તે પછી મદમદ ઘેરી અને મદમદ ગિજની સુધી, અને તે પછી પ્રાચીન-ઇતિહાસસંશોધનની કિંમત ચતાં શિકંદરની સવારી સુધી, આપણે ભૂતકાળમાં ગયા. પરંતુ તે પહેલાંનો સમય કેવળ પૌરાણિક એટલે ઇતિહાસદૃષ્ટિયા અપ્રમાણિક એવી વાર્તાઓથી જ ભરેલો હોઈ ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે નકામો છે એવી સમજણ ઘણો વખત ચાલી. પરંતુ વધતી જતી શોધને પરિણામે સમગ્રાયું કે પુરાણમાં કરેલી નોંધ, દ્વિન્દુસ્થાન ઉપર આક્રમણ કરનાર પશ્ચિમની પ્રજાઓના ઇતિહાસકારોએ તથા અન્ય મુસાફરોએ જે નોંધ કરી છે તેની સાથે અદ્ભુત રીતે મળતી આવે છે. આથી પુરાણની પ્રમાણુ તરીકે પ્રતિષ્ઠા વધી, અને પુરાણના મહાન અભ્યાસી પાર્ગટરે એ પ્રતિષ્ઠાનું સારા-સારવિવેચનપૂર્વક એટલું બધું ગૌરવ વધારી દીધું કે વેદાદિક ગ્રંથ કરતાં પણ એનું પ્રમાણુ વધારે માન્યું. આટલે સુધી જતું મધ્યરથ ઇતિહાસકાર માટે અશક્ય છે, પણ અન્ય પ્રમાણુથી બાધિત ન હોય, અથવા અન્ય પ્રમાણુને બાધિત કરે એટલું સંભવિત હોય, તો પુરાણના કથનને ઇતિહાસરૂપે માનવાને અત્યારે સહુ ઇતિહાસકારો તૈયાર છે. તે જ પ્રમાણુને પછીના સમયમાં આવતાં કેવળ શિક્ષાલેખ, સિક્કા અને તામ્રપટ્ટના જ પ્રમાણુને વળગી ન રહેતાં ઇતિહાસ રચવામાં બાધાબાધના સામાન્ય નિયમાનુસાર સાહિત્યનો ઉપયોગ કરવો પણ ઉચિત છે: વળી વિશેષ,

સાહિત્ય ન્યારે તારીખો નક્કી કરવામાં ઉપયોગી નથી થતું, ત્યારે પણ પ્રજ્ઞના વારસતવિક કે બાવનાત્મક જીવનની ઝાંખી કરવા માટે બહુ કામનું ચર્ધ પડે છે. પરંતુ આપણા ઇતિહાસના પ્રકાશનું એક મ્હોટું સાધન હજી હવે જ આશાક્ષિતજ ઉપર ઊગતું દેખાય છે. સિંધ અને પંજાબની સરહદો ઊપર મોહન-જો-ડારો અને હરપ્પાનાં ખોદાણકામથી ઋગ્વેદના બદ્ધ તેથી પણ પૂર્વના મનાતા કાળ ઉપર પ્રકાશનાં કિરણો પુટ્યાં છે. પણ હજી એ માત્ર કિરણો જ છે, એટલામાં તો ઇન્ડિયન આર્કિયોલોજીના ડિરેક્ટર સર જૉન માર્શલ લખે છે કે: "The opinion has lately been gaining ground that the cradle of Sumerian and Egyptian civilisation is to be sought somewhere east of Mesopotamia. If indeed, such a cradle ever existed, it is as likely as not to have been in the vast richly watered plains of Northern India. Migrations there undoubtedly were—and those on a large scale, and nothing is more probable than that the teeming populations of Northern India expanded westward through Seistan across the Iranian plateau and northward to the plains of Transcaspiā." આ અનુમાન જે અત્યાર સુધી ચાલતી આવેલી પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકાર અને પુરાતત્ત્વ વિદ્વી માન્યતાથી તદ્દન વિપરીત છે એ પુરાણની હકીકત સાથે મળે છે, અને પરિણામે હિન્દુસ્થાન ઉપર આક્રમણ કરનાર અને એની વસ્તીમાં ભળી જનાર 'Foreign Tribes' યાને પરદેશી જાતિઓ સંબંધી આપણા અર્વાચીન વિદ્વાનોના લેખો જુદી દૃષ્ટિથી તપાસવા પડશે એમ સૂચવે છે. કાઠીઆવાડની ઐતિહાસિકરત્નગર્ભા વસુન્ધરા હજી ખોદવી તદ્દન બાકી છે. સૌરાષ્ટ્ર, દ્વારકા અને વલભીપુરના ઇતિહાસનાં કેટલાંએ પડ એ ભૂમિમાં દટાએલાં કોઈવાર બહાર નીકળશે એ કહેવાતું નથી, અને એ નીકળશે ત્યારે આપણા અત્યાર સુધી માનેલા ઇતિહાસને ટેકા આપશે કે ઉચલાવશે એ વિષે અત્યારે કાંઈ પણ ગ્રામાણિક કલ્પના ચર્ધ શકતી નથી. પણ એ શોધ ઇતિહાસના ચથાર્થ જ્ઞાન માટે અત્યંત આવશ્યક છે એટલું તો નક્કી જ છે. ખીજું, આપણા ઇતિહાસના રાજવંશો અને એમની તારીખો આપણે ચોક્કસ રીતે જાણી શક્યા છીએ તેમાં પણ હજી લોકરિચિતિ વિષે ધણું જ્ઞાન ઉમેરવું બાકી છે. સાહિત્ય એ આ જાતના કાર્ય માટે એક મ્હોટું સાધન હોય છે, પણ દુર્ભાગ્યે, આપણા તે જાળના ધણાખરા કવિઓએ એમના સાહિત્યને, ધર્મ સિવાય કોઈપણ રસથી ભોળવા દીધું નથી. આથી લોકરિચિતિ જાણવાના વિષયમાં આપણને ધણી મુશ્કેલી પડે છે.

રત્નમણિરાવે મુસલમાન સમયના ગૂજરાતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ પ્રકટ કરવા માંડ્યો છે, તથા એને અંગે માત્ર સામાન્ય નિરૂપણથી સંતોષ ન માનતાં વિગતવાર માહિતી એકઠી કરવા માંડી છે, એ પદ્ધતિએ ધણું કામ કરવા જેવું છે. રાયચુરા અને મેઘાણી કાઠીયાવાડની જૂની વાર્તાઓ રાસા વગેરે સાહિત્ય એકઠું કરે છે એનું મૂલ્ય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ધણું ન હોય પણ સમયનું ચિત્ર દોરવામાં તો ધણું જ કામનું છે. વળી એક સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રી લખે છે તેમ 'સર્વશાસ્ત્રો કાવ્યમુખપ્રેક્ષી' છે—અર્થાત્ કાવ્યનું જ મુખ નિહાળતાં કાવ્યનાં સેવક છે—અને તે પ્રમાણે ઇતિહાસ પણ કાવ્યરૂપ થયા વિના એનું તત્ત્વ પૂરેપૂરું પ્રકટ કરી શકતો નથી. કવિપ્રતિભા વિનાનો ઇતિહાસ એ જીવંત માંસ અને

રુધિર વિનાનું માત્ર કાલનું મૃત હાડપિંજર છે: તે માટે આપણે ઇતિહાસ ખરી રીતે જાણવા માટે આપણે નન્દશંકર તુળશંકર અને કનૈયાલાલ મુનશીની અપેક્ષા રાખીએ છીએ. કલા ખાતર સત્યનો ભોગ આપવાની જરૂર હોય તો ગૂજરાતના ઇતિહાસ ખાતર કલાનો ભોગ આપવા પણ લાઈ મુનશીને આપણે વિનંતિ કરીશું. આપણે એમને કહીશું કે સત્ય અને કલા-ઇતિહાસ અને કલા-ઉલ્લખનો સુંદર સમન્વય કરી શકે એવું એમનામાં સામર્થ્ય છે, એકનો ભોગ આપવો પડે એવા એ કલામાં અનિપુણ કે ઇતિહાસમાં યથાર્થતાની કિંમત ન સમગ્રી શકે એવા પ્રાકૃત નથી. છતાં ભોગ આપવો પડે એટલા એ અશક્ત હોય તો કલાનો ભોગ આપે, ઇતિહાસનો નહિ; કારણ કે કલાનાં ક્ષેત્ર બધું છે, ઇતિહાસનું એક છે.

વળી, એક પ્રશ્ન ઇતિહાસ અને ભાષાશાસ્ત્રની સીમા ઉપર આવેલો અને તેથી ઉભય વિદ્યાના વિદ્વાનોએ વિચારવાનો એ છે કે આપણા પ્રાન્તના નામની વ્યુત્પત્તિ શી? બોમ્બે ગેઝેટીયરે ગુર્જર રાષ્ટ્ર (સં) ગુર્જરરટ્ટ (પ્રા) ઉપરથી ગુજરાત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ માની હતી. પરંતુ 'ગુર્જરરટ્ટ' ઉપરથી 'ગૂજરાત' કે 'ગૂજરાટ' થાય, 'ગૂજરાત' ન થાય: એ શબ્દો ઠાંધ પણ લેખમાં મળતા નથી અને ગૂર્જરરાષ્ટ્ર ઉપરથી ગૂજરાત કાઢવું એ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના નિયમથી વિરુદ્ધ છે. તેથી પછીના વિદ્વાનોએ ગુર્જરના શબ્દને કેડવાણુકના તથા મંગલાનકના લેખમાં મળે છે તે ઉપરથી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રાનુસાર એ શબ્દ ઊપજ્યો છે. વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને અવગણી શકાતું નથી એ ખરૂં પણ તે સામે થોડાક વિચાર પણ આવ્યા વિના રહેતા નથી. એક તો 'ત્રા'નો આવો પ્રયોગ, સર્વનામને ત્ર (અત્ર તત્ર, સર્વત્ર, અન્યત્ર) લાગે છે તે સિવાય, ઠાંધ દેશવાચક શબ્દમાં થયો જાણ્યો નથી. તે સાથે સુરાષ્ટ્ર, મહારાષ્ટ્ર, રાષ્ટ્ર એ નામ એક બીજાની પાસે આવેલા તથા દેશવિભાગના વાચક છે તેથી પાસેનો એક વિભાગ 'ગૂર્જરાષ્ટ્ર' કહેવાયો હોય તો આશ્ચર્ય છે? વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો વાંધો વજનદાર છે, પણ અશોકના ધંમયુત્તસ ચ યોનકંઘોજ ગંધારાનં રિસ્ટિક પેતેનિકાનં ચે વાપિ અંજે અપરાતા (ગિરનાર) ધંમયુત્તસ યોનકંઘોજગંધારેસુ લટિકપિતેનિકેસુ ય વા પિ અંજે આપલંતા (ધૌલી), ધંમયુત્તસ યોનકંઘોજગંધારનં રિસ્ટિકનં પિતિનિકનં ચે વપિ અપરંત (શહબાઝગઢી) ધંમયુત્તસ યોનકંઘોજગંધારનં રટ્ટિકપિતિનિકન ચે વ પિ અંજે અપરંત (માનસેરા) એમ ચાર જુદાં જુદાં સ્થળના લેખમાં પેતોનિક, પિતેનિક પિતિનિક શબ્દ છે તેનો મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ દેવદત્ત ભાંડારકર સિવાય સર્વ વિદ્વાનોએ પ્રતિષ્ઠાનિક માન્યો છે, :ત્યાં પૂર્વોક્ત વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો નિયમ કે ટ નો ટ થાય 'ત' ન થાય એ વાંધો ગણ્યો નથી. દેવદત્ત ભાંડારકરે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને ત્યાં પણ માન આપીને પિત્તનિક શબ્દનો જુદો જ અર્થ કર્યો છે. અંશુતર નિકાયમાં રટ્ટિકસ્સ પેત્તનિકસ્સ અને રટ્ટિકો પેત્તનિકો એમ એ શબ્દયુગ્મ એ વાર આવે છે ત્યાં એનો સહચાર ગામગામિકસ્સ પૂગગામણિકસ્સ ગામગામિકો પૂગગામણિકો ઇત્યાદિ રાજ્યના અધિકારી વાચક શબ્દો સાથે થયો છે, અને ત્યાં પિતાથી પ્રાપ્ત અધિકાર ભોગવતો રાષ્ટ્રિક કહેવાતો રાજ્યાધિકારી એવો અર્થ દીકારે કર્યો છે. એટલે અશોકના શિલાલેખમાં પણ રિસ્ટિક પેતેનિકનો એ જ અર્થ થવો ઘટે છે. અર્થાત્ પેતેનિક એ પ્રતિષ્ઠાનિક=પેશુનું એમ નહિ. પરંતુ દેવદત્ત ભાંડારકરના આ પેત્તનિક=પૈતૃક સામે એક વિદ્વાન

તરફથી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો ખીન્નો વાંધો લેવામાં આવ્યો છે કે તુ નું ત્ત કેમ થાય ? પણ તુ નો જુ ઉચ્ચાર થવાથી ત્ત થાય એ સંભવિત હોઈ એ વાંધામાં માલ દેખાતો નથી. તથાપિ એક વિકટ સ્થિતિ એ આવીને રહી છે કે અંગુત્તર નિકાયમાં રટ્ટિકપેતનિકનો સહચારી શબ્દ જોતાં અમુક રાજ્યાધિકારી એવો અર્થ બંધ બેસે છે, ત્યારે અશોકના લેખમાં સ્પષ્ટ ‘યવન-કમ્બોજ-ગાંધાર-રાષ્ટ્રિક-પેતેણિક (પિતિનક) અને ખીન્ન અપરાન્ત (સામ્રાજ્યના સામા છેડાના વા પશ્ચિમ સમુદ્રકાંડાના દેશ) એમ દેશ તરીકે રાષ્ટ્રિક પેતેણિકની ગણના કરી છે. બંને પક્ષનું સમાધાન એ રીતે થઈ શકે કે અમુક રાજ્યાધિકારીઓ મૂળ ધણીથી સ્વતંત્ર થઈ રાજ્ય વસાવે ત્યારે પણ મૂળ રાજ્યાધિકારી વાયક નામથી ઝોળખાયાં કરે, અને એ રીતે રાજ્યાધિકારી વાયક શબ્દ લોકવાયક અને દેશવાયક યર્થ જાય. આ રીતે રટ્ટિક પેતનિક શબ્દની ગતિ થઈ હોય. ગમે તેમ હોય પણ પેતનિક શબ્દનો પ્રતિષ્ઠાન શબ્દ સાથે સંબંધ સર્વમાન્ય રહ્યો એટલે અશોકના લેખના ઉદાહરણથી ગુર્જરરાષ્ટ્ર ઉપરથી ગૂજરાત શબ્દ અવતારવાનો આપણો યત્ન સફળ થતો નથી—જો કે ઉપર કહ્યું તેમ દેવદત્ત ભાંડારકર સિવાય સહુ વિદ્વાનોએ અશોકના લેખમાં એ વ્યુત્પત્તિની મુશ્કેલી અવગણી છે. હજી ‘રાષ્ટ્ર’ ઉપરથી ‘રાત’ ઊપજાવવાનો એક મન્દ યત્ન સંભવે છે અને તે એ કે—મૂર્ધન્ય જનો દન્ત્ય ન થાય છે અને ષ નો સ્ત થાય છે, તેમ—અહીં મૂર્ધન્ય ટ નો—દન્ત્ય ત્ત કેમ ન થાય ? વળી પ્રકૃતસ્થળમાં ટ પણ મૂળ ત્ત (રાજ્ + ટ્ત = રાટ્) જ હતો. એટલી મુશ્કેલી ઝોળી છે. વળી ભરતે કહ્યું છે કે ચર્મણ્યતીનદીપારે યે ચાર્વુદસમાશ્રિતાઃ । તત્કારચહુલાં નિત્યં તેષુ માયાં પ્રયોજયેત્—અર્થાત્ ચંબલ નદીની પારના અને આશુના વાસીઓ ત્ત વધારે બેસે છે: એ વાક્ય પણ કાંઈ પ્રકૃત પ્રશ્ન ઉપર પ્રકાશ ન નાંખે ? આ વિચારપરંપરાનું ખીન્ન ગુર્જરરાષ્ટ્ર શબ્દની વિચિત્રતા, અને દેશવાયક રાષ્ટ્ર શબ્દની સ્વાભાવિકતા એ છે; વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની મુશ્કેલીનું વિરમરણ નથી. વળી એક ખીન્ન મૂચના પણ કરવાની મુશ્કેલી છે: ગૂજરાત = ગુર્જરરાષ્ટ્ર હોય તો તે = ગુર્જરાનું રાષ્ટ્ર એમજ શા માટે હોવું જોઈએ ? ગુર્જર (ઉત્તર ગૂજરાત) અને રાષ્ટ્ર જે લાટ (દક્ષિણ ગૂજરાત) નામે પ્રસિદ્ધ છે તે મળીને થએલો દેશ અથવા ગુર્જરાનો લાટ, દક્ષિણ લાટથી ભિન્ન ઉત્તર લાટ, એમ અર્થ પણ ન હોઈ શકે ? લાટ એ રાષ્ટ્ર ઉપરથી થએલો શબ્દ છે, અને ટાલેમી, વાલ્સ્યાયન વગેરેને જાણીતો હોઈ, અશોકના લેખમાં લટિક નામનો જે એક ‘અપરાન્ત’ (સામ્રાજ્યમાં અપર નામ સામે અંતે કે પશ્ચિમ છેડે આવેલા પ્રદેશ દેશમાનો એક) કહ્યો છે તે લાટ જ હોવાનો સંભવ છે. લાટ—અન્તર્ગત ભરૂચ નગરમાં ગુર્જરાની એક શાખાએ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, અને તેજ પ્રમાણે રાષ્ટ્રદૂટ અથવા રટ્ ભાતિના રાજાઓ, જેઓ મૂળ ઉત્તરના હતા કે દક્ષિણના એ અનિશ્ચિત છે તથાપિ ઉત્તરના હોય એમ વિશેષ સંભવ છે, એમણે દક્ષિણમાં મ્હોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું અને ગૂજરાતમાં આવેલા લાટ ઉપર પણ એમની સત્તા કોઈ કોઈવાર પહોંચી જતી. આપણો ગ્રાન્થ ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના પશ્ચિમ ભાગના દક્ષિણ ઉત્તર પ્રદેશ મળીને બનેલો છે, અને એમાં ત્રીજો ખંડ સોરાષ્ટ્રનો ઉમેરતાં, એકતા અને અનેકતાની એક અદ્ભુત ત્રિમૂર્તિ—પ્રજ્ઞા વિષ્ણુ અને શિવ સમી અને કાંઈકે એમને મળતી—આપણી દૃષ્ટિ આગળ ચીતરાઈ જાય છે.

આ રાજકીય ઇતિહાસમાંથી ફક્ત મતો ગૂજરાતના જનસમાજના બંધારણનો અને એની

ભાષાનો ઇતિહાસ પણ ઇતિહાસના ગવેષકોએ હજી પુષ્ટજ્ઞ શોધવાનો છે. ગૂજરાત જેટલી સાતિઓ હિન્દુસ્થાનના બીજા કોઈ ભાગમાં નથી, અને સાતિવિભાગનાં જે કારણો બીજા ભાગમાં પ્રવર્તેલાં છે તે ઉપરાંત અહીં બહુ વિશેષ છે. એ સર્વ સાતિઓના ઇતિહાસ અને રિવાજ સંબંધી ઘણી માહિતી ઓખે ગ્રેટ્ટિયરમાં સંકલિત કરેલી છે, તથાપિ ઘણાં વર્ષો ઉપર ચએલા એ કાર્યને અત્યારે ફરી શોધવા વધારવાની જરૂર છે, તેમજ ગૂજરાતને એક અલગ પ્રાન્ત માનીને એની સાતિઓનો ઇતિહાસ લખાયો છે તેને પણ ઉત્તર દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનની સાતિઓના ઇતિહાસ સાથે જોડીને ફરી રચવાની જરૂર છે.

૮

ત્રીજું આપણી ભાષાનો ઇતિહાસ પણ હજી ઘણો વધારે શોધવાનો છે. સરખોળ ભાષા. ગ્રીયર્સન એમનાથી જે બન્યું તે કરીને લખે છે:—

“We have thus a connected chain of evidence as to the growth of the Gujarati language from the earliest times. We can trace the old Vedic language through Prakrit down to Apabhramsa and we can trace the development of Apabhramsa from the verses of Hemachandra, down to the language of a Parsi newspaper. No single step is wanting for nearly four thousand years.” આ આપણી ગરવી ગૂજરાતની ગરવી ભાષાની વિશિષ્ટતા છે. અને તેથીજ એને માટે આપણું કર્તવ્ય ઘણું છે. ગ્રીયર્સને તો ભાષાશાસ્ત્રીઓની શોધોના આધારે માત્ર થોડીક લીટીઓ જ દોરી છે. પરંતુ ટેમિટોરી અને નરસિંહરાવભાઈએ એમાં ઘણું વધારે કામ કર્યું છે. પણ તેઓએ કર્યું છે તે કરતાં હજી ઘણું ઘણું વધારે કરવું બાકી છે. અપભ્રંશ સાહિત્યના છૂટક અવશેષો કેટલાક સમયથી ઉપલબ્ધ હતા, પણ સગંગ કાવ્યો હજી હવે જ પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં છે, અને અપભ્રંશ એટલે એક સ્થિર અવિકારી ભાષા—એવું બાકરણ હેમચન્દ્રે ધરી આપ્યું છે—એમ મનાઈ રહ્યું છે, તેને બદલે હવે એનો એક જીવંત અને વિકારી ભાષા તરીકે અભ્યાસ થવો ઘટે છે: જેટલું અપભ્રંશ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે એ પ્રકાશમાં મૂકી—આ અભ્યાસ શરૂ કરી દેવો જોઈએ. અત્યારે ઉત્તર હિન્દુસ્થાન—રાજસ્થાન—થી માંડી દક્ષિણમાં રાજકૂટ રાજ્યના પ્રદેશ સુધીના ભાગમાં જે અપભ્રંશ સાહિત્ય જડ્યું છે તે રચનામાં પણ મોટો અંશ જેનોનો છે. પણ હેમચન્દ્ર વગરેએ ઉચ્ચરેણાં ઉદાહરણો જોતાં કેટલુંક સાહિત્ય જેનેતર થઈ પણ રચાએલું હોય તો તે સંભવિત છે. એ સઘણું સાહિત્ય શોધવાનો આપણે પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કારણ કે અપભ્રંશ સાહિત્ય મૂળ હિન્દુસ્થાનના ઉત્તર દક્ષિણ ‘અપરાન્ત’નું છે, તથાપિ એના સૌથી વિશેષ ઉત્તરાધિકારીઓ આપણે ગૂજરાતી છીએ. આપણા ગૂજરાતમાં આવ્યાના ઇતિહાસ ઉપરથી આપણી ભાષાનો ઉદ્ભવ—પ્રાચીન આર્ય ભાષા, પછી સંસ્કૃત, પછી પાલી, પછી ચૌરસેની પ્રાકૃત, પછી ચૌરસેની અપભ્રંશ, અને તે ઉપરાંત ગુર્જરાની મૂળ ભાષા દર્દસ્તાની યા પૈશાચી: આટલાં તત્ત્વોમાંથી ચએલો મનાય છે. હવે આ સઘણાં તત્ત્વોને પૃથક્ કરી આપણી ભાષાના પ્રત્યેક ‘સંબંધી ઉત્પત્તિ આપણા કાળમાં આપણે બનાવરી જોઈએ. તેમાં પૈશાચીનું તત્ત્વ શોધવું કઠણ છે તથાપિ તે માટે

યત્ન થવો જોઈએ, અને અશિષ્ટ મનાતા એના ખૂણા ખોચરાની બોક્ષીના શબ્દો પણ એકઠા કરીને તપાસવા જોઈએ. આ સઘળું કાર્ય અસાધારણ મહત્ત્વનું છે તેવું જ ખર્ચનું છે: વળી વર્તમાન જમાનામાં કોઈ પણ કોઈ ન્યાં સુધી સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ રૂપી મૂળ ઉપરાંત, હિન્દી મરાઠી અને બંગાળી સાથેના સમાનતા અંશો નહિ દર્શાવે ત્યાં સુધી એ અપૂર્ણ જ ગણાશે. Political Federationની ભાવના સાથે Linguistic Federationની ભાવનાને જોડી જ પડશે.

૬

હવે વિજ્ઞાનવિભાગના વિષયમાં આપણે શું કરવાનું છે એ જોઈએ. આ વિષયમાં જે કાર્ય કરવાનું હોય છે તેનાં બે પ્રકાર છે: એક નવી શોધ, અને બીજી લોકપ્રચાર. નવી શોધની બાબતમાં તો ગૂજરાતે

વિજ્ઞાન.

આખા હિન્દને બંધે સમસ્ત પૃથ્વીના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની સાથે રહીને કામ કરવાનું છે. પણ જે નહાનું કામ—છતાં અતિ આવશ્યક કામ—સાહિત્ય પરિષદ પોતે ઉપાડી શકે એવું છે તે વિજ્ઞાનના લોકપ્રચારનું છે. છેલ્લાં દશ પંદર વર્ષમાં આપણા પ્રથમ અને મધ્યમ કક્ષાના શિક્ષણમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને આપણે સ્થાન આપ્યું છે, અને સારી નિશાળોમાં એ કામ થતું હશે એમ પણ આપણે માની લઈએ, તો પણ એની બહાર સામાન્ય લોકમાં વિજ્ઞાનનો પ્રચાર હજી નહિ જવો છે. અને એ પ્રચાર સારી પેઢે થાય તે માટે સાહિત્યપરિષદે ખરા અન્તઃકરણથી મ્હોટી યોજના રચવાની આવશ્યકતા છે. મ્હારા મિત્ર મિ. કોઈલાં—જે હમણાં થોડા વખત ઉપર બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી માં એનજીનિયરિંગ કૉલેજના વાઇસ પ્રિન્સિપાલ હતા અને હાલમાં પટણાની એનજીનિયરિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ થયા છે—એમણે કલકત્તા રિવ્યૂમાં ઔદ્યોગિક કેળવણી ઉપર લેખ લખવા માંડ્યા છે, એમાં એક રચણે કહ્યું છે કે ઈંગ્લંડનો ઔદ્યોગિક વિકાસ ઔદ્યોગિક શાળાને નહિ પણ ઔદ્યોગિક કારખાનાંને આભારી છે. આ કહેવું ઈંગ્લંડ પરત્વે ખરું છે, પણ અન્ય ગ્રાણી કરતાં મનુષ્યોમાં વિશેષ એ છે કે જે સ્વાભાવિક હોય એને પણ એ પ્રયત્નજન્ય કરી શકે છે. ઔદ્યોગિક કારખાનાંથી ઈંગ્લંડનો ઔદ્યોગિક વિકાસ થયો એ ખરી વાત, પણ એ કારખાનાંને સુધારવામાં ઔદ્યોગિક શાળાનું વિજ્ઞાન અત્યારે મ્હોટો ભાગ લે છે: બંધે ઈંગ્લંડ પણ શાળા અને કારખાનાંને પરસ્પર જોડવામાં અન્ય દેશોથી—ઉદાહરણ તરીકે જર્મનીથી—પછાત છે તેટલી એની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ પણ હાલિ સહન કરે છે. આપણા દેશમાં કારખાનાંના કામમાં શાળામાં મેળવેલી વૈજ્ઞાનિક કેળવણી બહુ ઉપયોગી થશે: બંધે, આપણા દેશની સ્થિતિ એવી છે કે ત્યાં સુધી વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણથી આપણી હવાને ભરી દેવામાં નહિ આવે, ત્યાંસુધી આપણાં કારખાનાં પણ ગતા-નુગતિક અને જમાનાથી પચાસ વર્ષ પછાત રહેવાનાં. તે માટે સાહિત્યપરિષદે વિજ્ઞાનને લોકપ્રિય કરવા સાથે જે કાંઈ યત્ન થઈ શકે તે કરવા મગી પડતું જોઈએ. આરંભમાં વિજ્ઞાનનાં લોકપ્રિય ભાષણો અને પ્રયોગો ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડનાં અમુક શહેરોમાં કરવા માટે ગોઠવણ કરી દેવી જોઈએ, અને એ કામમાં પ્રજાની સેવા કરવા ડૉ. કાન્તિલાલ, ડૉ. નાયક, પ્રોફેસર વીરમિત્ર દીનેશીઆ, રા. પોપટલાલ શાહ, રા. સાંકળચંદ શાહ, રા. પર્ણવ્યસાય મેડ, અને રા. વિજયલાલ કુવ તૈયાર છે એમ હું જાણું છું. અન્ય પણ ઘણા ભાષણો સાહાય્ય કરશે.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં આપણું બે જાતનું કર્તવ્ય છે. એક તો આપણા ગૂજરાતી સાહિત્યમાં મીરાં અને નરસિંહ મહેતાથી માંડી આજ તત્ત્વજ્ઞાન. પર્યન્ત જે જે વિચાર આપણા સાહિત્યમાં પ્રકટ થયા છે, એ તારવવાનું, એનો ઇતિહાસ રચવાનું, તથા એને હિન્દુસ્થાનમાં અન્યત્ર પ્રકટ થએલા ધર્મ અને તત્ત્વવિચાર સાથે સંકળવાનું મ્હોટું કાર્ય છે. પણ એટલેથી જ સંતોષ પામવાનો નથી. જેમ સાહિત્યમાં જૂના સાહિત્યના પાનથી સંતુષ્ટ થવાનું નથી, પણ નવું સાહિત્ય રચવાનું છે, તેજ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ આપણે આગળ પ્રગતિ કરવાની છે. આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોએ જેમ ઇતિહાસ તેમ તત્ત્વજ્ઞાન સાહિત્ય સાથે ગૂંથ્યું હતું. પરંતુ એ કાર્ય મહાન કવિઓ જ કરી શકે. આપણે તો, એજ કાર્યની સામગ્રી તરીકે, તત્ત્વજ્ઞાનને એક સ્વતન્ત્ર શાખારૂપે કેળવી પોપી સંવર્ધી શકીએ. તત્ત્વજ્ઞાન એ સંસારને વિશેષવાની એક દૃષ્ટિ છે, અને તે જેમ જ્ઞાનીને સિદ્ધ છે તેમ આપણુ સહુને સાધ્ય છે અને આવશ્યક છે. તત્ત્વજ્ઞાન એ જ્ઞાનની અન્ય શાખાઓની સમાન કક્ષાનું એક શાસ્ત્ર છે એ સમગ્રણુ પણ જુલ ભરેલી છે. જ્ઞાનની સર્વશાખામાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવેશ કરે છે, કારણ કે એ સર્વના મૂળરૂપે એનું સ્થાન છે. તેથી જીવંજીવ અને પરમાત્માના સ્વરૂપનું, જ્ઞાનની એક સ્વતન્ત્ર શાખારૂપે, ચિન્તન; એટલામાં જ તત્ત્વજ્ઞાન સમાપ્ત થતું નથી. ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનનાં મૂળ શોધવા તથા એનો અર્થ કરવામાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. આ દૃષ્ટિએ મનુષ્યનું બંધારણ, એનો આ પરિદૃશ્યમાન વિશ્વ સાથે સંબંધ, એની સ્વાભાવિક પ્રગતિ નિર્ગતિની ભાવનાઓ-ઇત્યાદિ સર્વ વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનના પેટામાં પડે છે. એ વિચારનું બહોળું પણ મુચિન્તિત સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર છે. એ જ ભવિષ્યના કાવ્યસાહિત્યમાં ઉચ્ચતા અને ગંભીરતા, એ સાહિત્યના પ્રાણરૂપે, પ્રેરી શકશે. અને એ વિના આપણું સાહિત્ય રંગભેરંગી પરપોટા જેવું જ રહેશે.

વણી ઉપર દેખરેખ રાખવાનું, અને એના વિસ્તાર તેમજ શુભમાં દિન પર દિન સુધારા કરવાનું છે.

શણુવાર વિચારો કે આજકાલ પશ્ચિમમાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણને સરલ મુખોધ અને રસિક કરવા માટે કેટલા પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે ! કેળવણીના કાર્યમાં પહેલાને જણીતું છે કે અત્યારે સેંકડો પુસ્તકો જગતના મહાન સાહિત્યને બાલ વિદ્યાર્થીના જીવનમાં ઉતારવા માટે રચવામાં આવે છે. તેમ, વર્તમાન વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી પણ તેઓ અનુભવ્યાં ન રહે તે માટે કઠિન વિજ્ઞાન પણ સુગ્રાહ્ય રૂપમાં મુકવામાં આવે છે. આ કાર્ય સફળ રીતે કરવા માટે વિદ્વાન લેખકોની તેમજ બાહોશ પ્રકાશકોની જરૂર છે. બીજું : કેળવણી એ શાળાના શિક્ષણને અંતે જ સમાપ્ત થતી નથી એ શિક્ષણશાસ્ત્રને એક સુવિદિત સિદ્ધાન્ત છે, પણ એ સુત્રનો અત્યાર મુદ્દી એ જ અર્થ થયો છે કે શાળામાંથી નીકળી મનુષ્ય જીવનમાં પડે છે ત્યારે જીવનરૂપી મહાશાળામાં એનું શિક્ષણ ચાલ્યાં કરે છે. આ સત્ય છે. પરંતુ પશ્ચિમમાં એક બીજા અર્થ ઉપર પણ હવે ધ્યાન દેવાવા લાગ્યું છે તે એ કે જીવનના વ્યવસાયમાં પડ્યા પછી પણ મનુષ્યને આત્મશિક્ષણ માટે કાંઈક રૂપાન્તર સાથે શાળા કાયમ રાખવાની જરૂર છે. આ 'adult education'નો સિદ્ધાન્ત ગરીબોને જ માટે છે એમ નથી; ધનિકોને પણ શાળા છોડ્યા પછી મૂર્ખ બની જવાનો એટલોજ સંભવ છે. ત્રીજું, કૃષ્ણ લગવાને જેટલા પ્રેમથી ગોપાલ આદીરોને પોતાના માન્ય દુતા તેટલા જ પ્રેમથી ગામડાંની વરતીની સાથે એકતા કરવાની જરૂર છે. અને તેથી ગામડાંની કેળવણીનો પ્રશ્ન, —એ કેળવણી કેવી હોવી જોઈએ તથા એને કેવી રીતે રાચક તેમજ દિતપ્રદ અને ઉપયોગી કરી શકાય એ પ્રશ્ન—પણ મન લગાડીને વિચારવાનો છે.

૧૨

પરિષદના સામાન્ય ઉદ્દેશ સંબંધી, સાહિત્યના પ્રવિદ્વાસ માટે જોઈતી વસ્તુચિત્તિ સંબંધી, અને તે તે વિભાગમાં કરવાના કાર્યની દિશા સંબંધી, યથાશક્તિ અને યથાવકાશ મ્હારા વિચારો આપની સમક્ષ મેં મૂક્યા. અન્તમાં હવે પૂર્વોક્ત કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે શાં શાં સાધનોની અપેક્ષા છે એ વિષે બે શબ્દો બોલીને મ્હારું નિવેદન સમાપ્ત કરીશ. પરંતુ તે કરતાં પહેલાં આપણા કર્તવ્યપથમાં પડેલી એક બે મુશ્કેલીઓ નોંધવા જેવી છે. ગયા માર્ચ માસના મોડર્ન રિવ્યુમાં એક રચને હિન્દુસ્થાનની જુદી જુદી ભાષા બોલનારની સંખ્યા આપી છે તેમાં પ્રકૃતમાં ઉપયોગી મ્હોટી ચાર ભાષાના આંકડા આ પ્રમાણે છે:—

હિન્દી બોલનારની સંખ્યા.	૯૮,૧૧૫,૦૦૦
બંગાળી " "	૪૯,૨૯૪,૯૦૦
મરાઠી " "	૧૮,૭૯૮,૦૦૦
ગૂજરાતી " "	૯,૫૫૨,૦૦૦

અર્થાત્ હિન્દી બોલનારની સંખ્યાના પ્રમાણમાં બંગાળી બોલનારની સંખ્યા લગભગ અડધી છે, મરાઠી બોલનારની પૂરી એક પંચમાંશ પણ નથી, અને ગૂજરાતી બોલનારની એક દશમાંશ પણ નથી. આ કારણથી અન્ય પ્રાન્તોમાં લેખકોને એમના પુસ્તકના વિદ્યથી જે

પરિતોષ મળી શકે છે તે આપણે ત્યાં દુર્લભ છે. વિશેષમાં આપણે ત્યાં ખીજા પ્રાન્તો જેવા આર્થિક જવાબદારી માથે લઇને પુસ્તક છાપનારા ('ગૂજરાતી' અને 'સસ્તું સાહિત્ય' એ બેને ગણીએ તો તે સિવાય) પ્રકાશકો નથી, તેથી મોટે ભાગે અન્ય-કર્તાને પોતાને ખર્ચે પોતાને આર્થિક જોખમે જ પુસ્તક છાપવા પડે છે, અને તેથી એક પુસ્તકની જાળમાંથી એ મુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી એ ખીજામાં પડી શકતો નથી. દેખીતી રીતે જૂજ અને હલકું જણાતું આ આર્થિક કારણ વસ્તુતઃ આપણા સાહિત્યના વિદ્યાસમાં એક મોટું પ્રતિબંધક છે. એની સામેના ત્રાજવામાં મૂકી શકીએ એવી બે બાબતો છે. એક તો આપણા પ્રાન્તમાં મધ્યમ વર્ગની જનસંખ્યા અન્ય પ્રાન્તોના કરતાં વધારે ધનિક છે, અને બંગાળી બોલનારનાથી અડધી હોઇને પણ હિન્દી કરતાં ચઢીઆતું સાહિત્ય બંગાળ ઉત્પન્ન કરી શક્યું છે તેમ ગૂજરાત પણ ધારે તો કરી શકે. અને પ્રકાશક મંડળની ખામી પણ આપણી સાહિત્યસંસ્થાઓ જરા ઉદારતાથી કામ કરીને પૂરી શકે. તે માટે આ પ્રતિબંધક કારણથી મુંઝાઇ ન રહેતાં, આપણી કાર્યસિદ્ધિ માટે શાં શાં સાધનોની અપેક્ષા છે એનો વિચાર કરીએ તો—'શ્લોકાર્થેન પ્રવક્ષ્યામિ' એ ન્યાયે સધળો ઉત્તર ત્રણ શબ્દોમાં સમાવી શકાય છે: (૧) માતૃભાષા; (૨) ગૂજરાત યુનિવર્સિટી; અને (૩) તે તે વિષયનાં મંડળો. આમાં, માતૃભાષા એટલે ગૂજરાતીમાં સારી રીતે લખતાં આવડે, અથવા તો એનો એક સ્વતંત્ર વિષય તરીકે અભ્યાસ થાય, અથવા તો ગૂજરાતીને સંસ્કૃત પ્રત્યે માતૃશુદ્ધિને બદલે સપત્નીશુદ્ધિ જેતાં શીખવાય એ વિવક્ષિત નથી. વિવક્ષિત એ છે કે ન્યાં સુધી આપણા વિદ્યાર્થીઓ અને છાત્રાલયો ગૂજરાતી ભાષામાં જ ચાલતા ઉચ્ચ શાસ્ત્રના હિઠાપોહથી ગાળે નહિ, ત્યાં સુધી એ ભાષામાં ઉચ્ચ વાઙ્મય ઉત્પન્ન થવાની આશા રાખવી મિથ્યા છે, પરંતુ આ કરવા માટે ગૂજરાતના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને ધોષે એવી એક યુનિવર્સિટી ગૂજરાતમાં સ્થાપવાની જરૂર છે. ૧૮૫૭ માં આપણી મુખ્ય યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપાઇ તે વખતે સર આર્થર્સ વૂડે પ્રકટ કરેલી આશા કે ઍંડયુએટો પોતાના જ્ઞાન નીચેના વર્ગમાં ઊતારશે એ અત્યાર સુધી સફળ થઇ નથી તેવું કારણ ઍંડયુએટોનો દોષ નથી, પણ યુનિવર્સિટીના શિક્ષણમાં સર્વ શાસ્ત્રના મહિગણમાં માતૃભાષા સૂત્રવત્ પદોવાએલી નથી એ જ છે. રાજા રામમોહનરાય અને મેકડોલેએ સ્થાપેલી અને વર આર્થર્સ વૂડે અભિષિક્ત કરેલી શિક્ષણપ્રણાલી લગભગ સો વર્ષ સુધી એના એ રૂપમાં જ ચાલ્યાં કરે એ જ એની જડતાની પુરી નિશાની છે: સુભાગ્યે હવે એ પ્રણાલી બદલવા તરફ વિદ્યન્મત વળ્યો છે. અને ગૂજરાત યુનિવર્સિટી સ્થાપીને ઉચ્ચ શિક્ષણનો નવો સુગ આપણે આરંભીએ તો તે સાટે સમય પાડી ચૂક્યો છે.

મુંબાઇમાં યુનિવર્સિટી છે તો પછી ગૂજરાતમાં શામાટે જોઇએ એમ પૂછવામાં આવે તો એનો ઉત્તર એ વર્ષ ઉપર મહેં આપ્યો હતો એજ આજ આપું છું. રાજ્ય—અર્થ—અને મનુષ્ય ઍંસકૃતિનાં શાસ્ત્રોથી સ્વીકારાએલું આ સત્ય છે કે દરેક પ્રજાની સંસ્કૃતિ સમપ્રમાણ વિસ્તરવી જોઇએ. ગામડાં તૂટીને ગામ વસે કે ગામ તૂટીને શહેરો વસે, કે શહેરો તૂટીને રાજધાની જ પરિપુષ્ટ થાય એમાં દેશનું કલ્યાણ નથી. માત્ર સંખ્યાની દૃષ્ટિએજ એમાં અપૂર્ણતા છે એમ નથી. પણ રાષ્ટ્રદેહના અમુક અમુક અવયવોનો એમાં પક્ષાઘાત છે, અને પક્ષાઘાતવાળું રોગી શરીર માત્ર અમુક અવયવમાંજ રોગી

રહીને અટકતું નથી, પણ આખા દેહની તંદુરસ્તીને બગાડે છે, અને પરિણામે એનો વિનાશ કરે છે. ગૂજરાતની શુદ્ધિશક્તિ કે નૈતિક 'સામર્થ્ય' કે ધનસંપત્તિ બધી મુંબાઇમાં જ નહીં વસે એ કદાપિ ધ્રુવ નથી. ગૂજરાતના દરેક શહેર ગામ અને ગામડામાં આ શક્તિ સામર્થ્ય અને સંપત્તિનું રુધિર ફરતું રહેતું જોઇએ, જેથી એનો લાભ દરેક અવયવને મળતો જ રહે. કેટલાક તરફથી આ સામે વિચારવા લાયક પણ વસ્તુતઃ ઊંડા વિચાર વિનાની એક દલીલ માંલજશે કે મુંબાઇની કોલેજમાં લાલવા જવાથી ચાલાકી આવે છે, અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ જેમનું દુર્ભાગ્ય રજવાડાની સાંકડી ખટપટમાં ઉછરવાનું છે તેમને માટે આ મુક્તિ પણ છે. પણ આવી દલીલ કરનારને પૂછશે કે આ સ્થિતિ શાથી ઉદ્ભવી છે? એ દૂર કરવાનું મુખ્ય સાધન એ છે કે મુંબાઇની ઉચ્ચ કેળવણી અને સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ જે મુંબાઇમાં જ ભરી ગૂઢયું છે એનો વિસ્તાર ગૂજરાતના સર્વ ભાગમાં થવો જોઇએ; અને એ જ ખર્ચ જીવન છે; રાજધાની એ જ પ્રજા નથી. કૃપમંદુકૃતિ બેશક જોડી છે, પણ ક્રવા અને નદીઓ વિનાનું મનુષ્યજીવન કેવું? સાગરથી નદીઓની ગરજ સરે? બલકે નદીઓ વિના સાગર કેવો? ગૂજરાત વિના મુંબાઇ પણ તેવું જ. મુંબાઇ માથે ભાર ધરો છે, એ ભાર ધરાડો. ગૂજરાત યુનિવર્સિટી સ્થાપવા માટે ઘણાં કારણો છે. પણ અન્ય કોઈ પણ કારણ ન હોય તોપણ આ એક જ કારણ મુંબાઇના હિતખાતર પણ ચોક્કસ નથી. મુંબાઇને પોતાને પોતાનું કામ સારી રીતે કરવા દેવું હોય તો એને માથે પડેલા ભારની બેઠેયણી ધમ જવી જોઇએ. મુંબાઇથી પણ વિશિષ્ટતા વગરની, મુંબાઇની જ પ્રતિબિમ્બભૂત, ગૂજરાત યુનિવર્સિટિ થાય તો તે પણ મુંબાઇનો ભાર ધરાડવા માટે ધ્રુવ છે. ને કે તેવી જ થશે એમ માનવાને કારણ નથી.”

અત્યારે પ્રશ્ન યુનિવર્સિટિ માટે જોઇતા ધનનો જ રહ્યો છે અને ધન પણ ગૂજરાતમાં નથી એમ નથી. તેથી ખરો પ્રશ્ન તો ધનનો પણ નહિ, કિંતુ ધનને દાનમાં વહેવરાવવાનો જ છે. તે માટે પ્રજાજી સોદ્ધમત ઉત્પન્ન કરવો, સર ચિમનલાલ જેવા અનુભવી જનોને અગ્રેસર કરવા, અને આપણા ધનિકોને રાજરજવાડાઓને અને સ્થિરિશ અધિકારીઓને કર્તવ્યપરાયણ કરવા એ કામ પરિપક્વ વિના વિલમ્બે ઉપાડી લેવું જોઇએ. પરંતુ એ મોટું કર્તવ્ય કરવામાં ગૂંચાતાં આપણાં ન્હાનાં કર્તવ્ય બૂલવાં ન જોઇએ. એવું એક ન્હાતું કર્તવ્ય તે વિવિધ જ્ઞાનવર્ધક મંડળોની સ્થાપના છે. આ કાર્ય માટે આપણા અર્વાચીન મુગ્ધતા પહેલા ખંડના પૂર્વજોની પદ્ધતિમાંથી દાખલો લેવાનો છે. એ જમાનો મંડળસ્થાપનાનો હતો: ગૂજરાત બ્રહ્મચર્યસભા, શુદ્ધિવર્ધક સભા, ફોર્સસભા વગેરે મંડળ રચીને સદ્કારની પદ્ધતિએ સાહિત્યસેવા કરવા માટે એણે ઊંડા પાયા નાંખ્યા છે. એ જમાનો એ એના સમયને ઉચિત મંડળો રચવાનાં હતાં. પશ્ચિમની વિદ્યા પૂર્વમાં કેમ ઉતારવી એટલે જ એના આગળ પ્રશ્ન હતો, વર્તમાન જમાનાનો પ્રશ્ન એ વિદ્યાને પણ અનેક રીતે કસોટીએ ચઢાવી શુદ્ધ કરી અત્રે વસાવવાનો છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિને પણ પૂરો ન્યાય આપવા એણે તત્પર થવાનું છે. તે માટે તત્ત્વચિંતક, ઇતિહાસશોધક, વિદ્યાનપ્રચારક, શિક્ષણસુધારક, સાહિત્ય-સંવર્ધક, કલાપ્રેરેચક આદિ અનેક વિષયનાં મંડળો સ્થાપી ગૂજરાતની શુદ્ધિને અને એની બાધાને ઉચ્ચતર ભૂમિકાએ ચઢાવવાની છે.

આપણી પરિપક્વ એકંતી એક પ્રજાલિકામાં ઘણાં વર્ષો ચાલી. હવે મુંબે પરિવર્તનો કાળ

આવ્યો છે. અને સધળી સ્થિતિ પરિવર્તને અનુકૂળ છે, ક્ષણવાર વર્તમાનને બેઠી ભવિષ્યમાં દષ્ટિ નાંખો. ચર્મચક્ષુ મીચી, પ્રતિભાચક્ષુથી આપણો સારસ્વત ઉદ્યાન નિહાળો. સર્વત્ર વસન્તના વાયુ વાર્ધ રહ્યા છે, વૃક્ષો નવપદ્મલલ. થઇ ગયાં છે, આંખે મહેર બેઠો છે. ભ્રમરો ગુંગે છે—અદ્ધા રાખો કે થોડા સમયમાં આગ્રહણ પણ આવશે, ડાળો ફળભારથી લચશે, અને વૃક્ષે વૃક્ષે કોયલ ટહુકશે. આ આપણું સ્વર્ગનાં નથી, આપણા સાચા મનોરથ છે, આપણી આશાઓ છે, આ સુંદર આસો માસની શરદ પુનમની અંનિધિમાં વિશ્વના રાસેશ્વર બંસીધરને આપણી પ્રાર્થનાઓ છે.

આ પ્રાર્થના સફળ થાય, પ્રભુના અનુગ્રહના આપણે અધિકારી થઇએ, તે માટે શું કરીશું? મીરાં પ્રાર્થતી હતી તેમ પ્રભુના બાગના બાગવાન થઇશું: ક્યાં નવા રોપ રોપવા, ક્યાં પાણી પાતું, ક્યાં શું ખાતર પૂરવું, ડાળીઓ ક્યાં કેવી વાળવી, કેવી, ટેકાવવી, ક્યાં કાતર મુકવી, કોની કલમ કાપવી ક્યાં ચોટાડવી છત્યાદિ અસંખ્ય વિગતોવાળી બાગવાનની કલા આપણે શીખીશું અને પ્રયોજીશું.

એ જ્ઞાન અને શક્તિ આપણને પ્રાપ્ત થાય તે માટે સહુ પ્રાર્થના કરીએ કે—

સહ વીર્યં કરવામહૈ । તેજસ્વિનોઽપ્યધીતમસ્તુ મા વિદ્વિષામહૈ
મા વિદ્વિષામહૈ
મા વિદ્વિષામહૈ ॥

શાન્તિરસ્તુ પુષ્ટિરસ્તુ આત્મકલાસમૃદ્ધિરસ્તુ ॥
સર્વે મૈધાવિનઃ સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ ।
આત્મજ્યોતિશ્ચ પશ્યન્તુ મા કશ્ચિત્તર્મ આપ્નુયાત્ ॥

ૐ શાન્તિઃ

શાન્તિઃ

શાન્તિઃ ॥

કાવ્ય વિશે કંઈક

ઇદમન્યં તમઃ કૃત્સ્નં જાયેત સુવનત્રયમ્ ।
યાદિ શબ્દાદ્યં જ્યોતિરાસંસારાન્ન દીપ્યતે ॥

x x x

ગૌર્ગૌઃ કામદુઘા સમ્યક્ પ્રયુક્તા સ્મર્યતે બુધૈઃ ।
દુષ્પ્રયુક્તા પુનર્ગૌત્વં પ્રયોક્તુઃ સૈવ શંસતિ ॥
તદલ્પમપિ નોપેક્ષ્યં કાવ્યે દુષ્ટં કર્થચન ।
સ્પાદ્યપુઃ સુન્દરમપિ શ્વિત્રેણૈકેન દુર્ભગમ્ ॥

જે શબ્દનામનું જ્યોતિ સંસારમાં ન પ્રકાશનું હોય તો આ સમગ્ર સુવનત્રય ધોર અન્ધકારમય થઈ જાય.

ગૌ (વાણી) થોડી રીતે વપરાય હોય તો તે કામદુઘા ગૌ (ગાય) છે એમ કાલ્યા માણસોનું માનવું છે. પણ તે જ અથોડી રીતે વપરાયેલી, વાપરનારનું જ ગોત્ર (બળદપણું) કહી આપે છે. એટલા માટે કાવ્યમાં અલ્પ પણ દોષની કોષ પણ કારણે ઉપેક્ષા કરવી નહિ. સુન્દર શરીર પણ કોઢના એક આધાથી દુર્ભગ થાય.

દંડી

પ્રતીયમાનં પુનરન્યદેવ વસ્ત્વાસ્તિ વાણીપુ મહાકર્ત્રીનામ્ ।
યત્તત્પ્રસિદ્ધાવયવાતિરિક્તં વિભાતિ લાવણ્યમિવાદ્ધનામ્ ॥

પણ મહાકવિઓની વાણીમાં વ્યંગ્ય એ કોષ છુટી જ વસ્તુ છે. જે સુંદરીઓમાં તે તે પ્રસિદ્ધ અવયવોથી ભિન્ન લાવણ્યની જેમ શોભે છે.

આનંદવર્ધન

નાનૃપિઃ કવિરિત્યુક્તમૃપિથ કિલ દર્શનાત્ ।
વિચિત્રભાવધર્મીશતત્ત્વપ્રભ્યા ચ દર્શનમ્ ॥
સ તત્ત્વદર્શનાદેવ શાસ્ત્રેષુ પઠિતઃ કવિઃ ।
દર્શનાદ્વર્ણનાચાથ રૂઢા લોકે કવિશ્રુતિઃ ॥
તથાહિ દર્શને સ્વચ્છે નિત્યેડપ્યાદિકર્ત્ત્વમુનેઃ ।
નોદિતા કવિતા લોકે યાવજ્જાતા ન વર્ણના ॥

ઋષિ ન હોય તે કવિ ન હોય એમ કહેવાય છે, અને ઋષિ એને દર્શન થયું છે માટે કહેવાય છે. વિવિધ વસ્તુઓના ધર્મોના અંશના તત્ત્વનો પ્રકાશ (જ્ઞાન) તે દર્શન કહેવાય છે. તત્ત્વ દર્શનથી જ તે શાસ્ત્રોમાં કવિ કહેવાય છે. અને લોકમાં દર્શનથી અને વર્ણનથી કવિ શબ્દ રૂઢ થયો છે.

જેમકે: આદિ કવિ મુનિને નિત્ય સ્વચ્છ દર્શન હતું છતાં પણ ત્યાં સુધી વર્ણનાનો જન્મ ન થયો ત્યાં સુધી કવિતાનો ઉદય ન થયો.

ભટ્ટ તોત—હુમયન્દ્રના કાવ્યાનુશાસનમાંથી

સંનિવેશવિશેષાત્તુ દુરુક્તમપિ શોભતે ।
 નીલં પલાશમાવદ્ધમન્તરાલેસ્રજામિવ ॥
 કિંચિદાશ્રયમૌદર્યાદ્ધત્તે શોભામસાધ્વપિ ।
 કાન્તાવિલોચનન્યસ્તંમલીમસમિવાંજનમ્ ॥

દોષવાળી ઉકિત પણ વિશિષ્ટ સંનિવેશ (સ્થિતિ) ને લીધે શોભે છે, માળાઓના અંતરાલમાં ગૂંથેલા ખાખરાના નીલ પાનની જેમ.

કંઈક અસાધુ પણ આશ્રયના સૌંદર્યને લીધે શોભે છે. જેમ કાન્તાની આંખમાં આંજલું કાળું આંજળું.

ન નિતાન્તાદિમાત્રેણ જાયતે ચારુતા ગિરામ્ ।
 વક્રાભિધેયશબ્દોક્તિરિષ્ટા વાચામલંકૃતિઃ ॥

‘નિતાન્ત’ જેવા શબ્દો માત્રથી વાણીની ચારુતા થતી નથી. પણ વક્ર અભિધેય જેવું છે એવી શબ્દોક્તિરૂપ વાણીની અલંકૃતિ ઇષ્ટ છે. ભામહ

આધાનોદ્ધરણે તાવદ યાવદ્દોલાયતે મનઃ ।
 પદસ્ય સ્થાપિતે સ્થૈર્યે હન્ત સિદ્ધા સરસ્વતી ॥

જ્યાં સુધી મન દોલાયમાન હોય ત્યાં સુધી શબ્દ મૂકવાની અને ખસેડી લેવાની ક્રિયા ચાલે છે. પણ પદનું સ્થૈર્ય સ્થાપિત થતાં બસ સરસ્વતી સિદ્ધ થાય છે.

પ્રાસ્તાવિક વાગમનની કાવ્યાલંકારચૂરણવૃત્તિમાંથી

યેઽપિ શબ્દાવિદો નૈવ નૈવ ચાર્યવિવક્ષણાઃ
 તેપામપિ સતાં પાઠઃ સુષ્ટ્ઠ કર્ણરસાયનમ્ ॥

જેઓ શબ્દને જાણતા ન હોય, અને અર્થ પણ સમજતા ન હોય તેમને પણ સત્ય-રૂપોનું વાચન સરસ કર્ણના રસાયન જેવું લાગે છે.

યથા વ્યાઘ્રી હરેત્પુત્રાન્ દંટ્રામિશ્ચ ન પીડયેત્ ।
 ભીતા પતનભેદાભ્યામ્ તદ્દ્વર્ણાન્ પ્રયોજયેત્ ॥

જેમ વાધજી, બચ્ચું પડી જાય છે બચ્ચાને વાગે એ બચ્ચેની બીકથી, બચ્ચાને દાઢથી લઈ જાય પણ પીડા ન થવા દે, તેવી રીતે વર્ણોના પ્રયોગ (ઉચ્ચાર) કરવો.

પ્રાસ્તાવિક. કાવ્યભીમાંસામાંથી

ઉપશમફલાદ્ વિચાવીજાત્ ફલં ધનમિચ્છતો
 ભવતિ વિફલો યદ્યાયાસસ્તદત્ર કિમદ્ભુતમ્ ।
 ન નિયતફલા કર્તુ ભાવાઃ ફલાન્તરમીશતે
 જનયતિ સ્વલુ વ્રીહેર્વાજં ન જાતુ યવાંકુરમ્ ॥

જેનું ફળ ઉપશમ છે તેવા વિદ્યા બીજમાંથી ધનરૂપી ફળની ઇચ્છા રાખનારનો પ્રયાસ ને વિફળ જાય તો તેમાં શું નવાઈ છે! જેમનું ફળ નિયત છે તે બીજનું ફળ આપી શકતા નથી. વરીનું બીજ જવના અંકુર ઉત્પન્ન કરતું નથી.

પ્રાસ્તાવિક. હેમચંદ્રનું કાવ્યાનુશાસન.

કાવ્યની શક્તિ

યદુન્મીલનશક્યૈવ વિશ્વમુન્મીલતિ ક્ષણાત્ ।

સ્વાત્માયતનવિશ્રાન્તાં તાં વન્દે પ્રતિભાં શિવામ્ ॥^૧

આપણું વિવેચનસાહિત્ય પોતાના વિષયને સ્પુટ કરવાને વધારે વિશાલ અને જાડી દૃષ્ટિથી જોવાનો પ્રયત્ન કરતું જાય છે. અંગ્રેજ દ્વારા ઉપલબ્ધ થતું બીજી મદાગ્રગ્ગઓનું સાહિત્ય જોઈને તેની દૃષ્ટિ વિશાલ બને છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન જોઈને જાડી બને છે. આમ થવામાં દંધક સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉપેક્ષા થતી જણાય છે. પશ્ચિમનું વિવેચનસાહિત્ય જેમ લાંબા ઇતિહાસ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયું છે, તેમ આપણું પણ આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થવું જોઈએ. પશ્ચિમના વિચારોનો તેણે સંપૂર્ણ લાભ લેવો જોઈએ પણ તેની સાથે પોતાના ઇતિહાસનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આમ નથી થતું તેનું કારણ એ છે કે આપણા શિક્ષિતો આપણા કરતાં પશ્ચિમના વિવેચનનો ઇતિહાસ વધારે જાણે છે. તેમના અભ્યાસમાં આપણું વિવેચન આવતું જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. એમ નહિ થાય ત્યાંસુધી આપણા જ્ઞાનનો પૂરેપૂરો સમન્વય થવો શક્ય નથી. આપણા કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોના કેટલાક વિચારો ઘણા જ તાજા અને સ્વતંત્ર વિચારપદ્ધતિને ગતિ આપે તેવા છે. આપણે એનો અભ્યાસ નહિ કરીએ ત્યાંસુધી આપણું વિવેચન માત્ર પશ્ચિમના બદલાતા વિચારોના પડધારપ રહેશે અને આપણો અભ્યાસ આપણા જૂનકાળમાં મૂળ ધાલી કઢી સ્વતંત્ર રીતે વધશે નહિ. થોડા અભ્યાસીઓ તેનો અભ્યાસ કરશે પણ તેઓ પોતાના અભ્યાસનું ફળ બીજાને નહિ આપી શકે. અભ્યાસની જૂમિકા વિના બીજાઓ તેમનું વિવેચન સમજશે નહિ. અને તેનાં પુસ્તકો પણ લખાશે નહિ કારણ કે વિદ્યાર્થી સિવાયની સામાન્ય જનજૂ ખપન ઉપર આધાર રાખીને આવું પુસ્તક પ્રગટ થઈ શકે નહિ.

બીજી જાણુ અંગ્રેજ દ્વારા પશ્ચિમના જે કલામીમાંસા (Aesthetics) ના ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થાય છે તેનાથી આપણું વિવેચનસાહિત્ય જીકું થવા પ્રયત્ન કરે છે. આપણું સંસ્કૃત વિવેચનસાહિત્ય પણ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર બંધાયેલું છે એ ખરું. પણ માત્ર કલામીમાંસા સાહિત્યકલાના વિવેચનને એકદમ ઉપકારક થઈ જાય એ અત્યારે સંભવિત નથી. કલામીમાંસા પોતે જ હજી ઘણી અપૂર્ણ છે. પાશ્ચાત્ય કલામીમાંસકોએ અત્યાર સુધી અનેક પરસ્પર વિરોધી મતો જ આપ્યા કયાં છે. પણ એ સિવાય વિશેષ કારણ એ છે કે કલામીમાંસા કલાસામાન્યની જ ચર્ચા કરી શકે. દરે કલાઓ એક બીજાથી એટલી બધી ભિન્ન છે, ભિન્ન ઉપાદાનોથી કલા કલાની શક્તિ, તેની મર્યાદા, દૃઢ્યગમ્ય થવાની રીતિ અને તેનાથી ઉપજતા સંસ્કારો એટલાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, કે માત્ર કલાસામાન્યની ચર્ચાથી દરકોઈ એક કલાની શક્તિનો ખાસ ખ્યાલ આવી શકે નહિ. કલામીમાંસાનો અભ્યાસ સ્વતંત્ર રીતે

૧ એની ઉપરવાની-ખીલવાની શક્તિથી વિશ્વ કુલમાં ઉઘડે છે તે, પોતાના સ્વરૂપમાં વિશ્રાન્ત એવી, સિત્ત પ્રતિસાને હું વંદું છું.

આગળ ચાલવાની ઘણી જ આવશ્યકતા છે, પણ વિવેચનને માટે હજી તો હરકોઈ એક કલાનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ થવાની જરૂર છે. એક કલાનો અભ્યાસ બીજીને ઉપકારક થાય છે એ જુદો પ્રશ્ન છે.

ત્યારે કાવ્યની શક્તિનો અભ્યાસ કરવો હોય તો કાવ્યકલાને જ મુખ્યત્વે દષ્ટિ આગળ રાખીને તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

કાવ્યકલાની શક્તિ અને તેની મર્યાદા બન્ને તેના ઉપાદાન ઉપર આધાર રાખે છે. કાવ્યનું ઉપાદાન અર્થપ્રતિપાદક શબ્દ છે એમ કહીશું. અંગ્રેજ કવિ શેલિ બીજી બધી કલા કરતાં કાવ્ય-કલાની શક્તિ વિશેષ માને છે કારણકે તેનું ઉપાદાન શબ્દ અર્થવ્યંગક છે. ચિત્રકારનો રંગ પોતે અર્થવ્યંગક નથી પણ કવિનો શબ્દ પહેલેથી જ અર્થવ્યંગક છે. પણ તે અર્થવ્યંગકતા સાથે જ એક બીજી મુરકેલી જોવા થાય છે. શબ્દો માત્ર સામાન્ય ધર્મોના બોધક હોય છે. પશ્ચિમના તેમ જ પૂર્વના પ્રમાણુશાસ્ત્રીઓ સંમત થાય છે કે શબ્દ માત્ર ‘ઉપાધિ’ એટલે સામાન્ય ધર્મોના બોધ કરે છે. હવે કલામાં રસનિબ્ધિત વિશિષ્ટ પ્રત્યયમાં રહેલી છે. પ્રદીપકાર ગોવિન્દ કહે છે, પ્રત્યક્ષમેવ જ્ઞાનં સ્વમત્કારમ્ । પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જ અમતકારક છે, કારણકે તે આત્મનંત વિશિષ્ટ છે. કોઈ અનેકરંગી મૂળ ચિત્ર કરતાં માત્ર તેજજામાનો તેનો ફોટો ઓછો રસપ્રદ લાગશે. હવે બીજી કલાઓમાં કૃતિ જે ઉપાદાન દ્વારા આપણી ઇન્દ્રિયોને ગોચર થાય છે, તે ઉપાદાન, ગોચર થતાં જ, વિશિષ્ટ સંસ્કાર પાડે છે. જાડનું ચિત્ર જોતાં જાડની વિશિષ્ટ આકૃતિ જ દગ્ગોચર થાય છે. સંગીત સાંભળતાં સંગીતના વિશિષ્ટ સૂરો જ શ્રવણગોચર થાય છે. પણ ‘પ્રેમ’ શબ્દ સાંભળતાં પ્રેમનું કોઈ પણ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ચિત્તમાં અંકિત થતું નથી. માત્ર સામાન્ય સ્વરૂપનો જ બોધ થાય છે જે રસોદબોધક નથી. આવા ઉપાદાન દ્વારા કાવ્યે વિશિષ્ટ સંસ્કારો પાડવાના છે. આ મુરકેલી એક શબ્દ એકલો બોધાય તે કરતાં વાક્યમાં બોધાય ત્યારે કંઈકે જોાછી થાય છે. ‘બાળકને કુતરાં ઉપર ધણો પ્રેમ હતો’ એમાં પ્રેમ કંઈક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ લે છે. અને તે પ્રમાણે વાક્યોનો સંદર્ભ થતાં અને તેમાંથી પ્રબંધ થતાં એ મુરકેલી જોાછી જોાછી થતી જાય છે. વાક્યનું તાત્પર્ય કોઈ વિશેષાર્થ છે એમ પ્રાચીનોએ કહ્યું છે તે યથાર્થ છે. છતાં વક્તવ્યને વિશેષ સ્વરૂપે પ્રગટ કરવા કાવ્ય એક ભંગીનો આશ્રય લે છે. આ ભંગી તે લક્ષણ અને અલંકાર છે. બીજી કોઈ કલા કરતાં કાવ્ય કદાચ અલંકારનો સૌથી વધારે આશ્રય લે છે. અલંકાર, વસ્તુથી ભિન્ન, વસ્તુને અલંકૃત કરવાને યોગ્યેલી, આગ-તુક વસ્તુ છે એમ કહેવું જોઈએ છે. કાવ્યને, સમ-જીવવા વસ્તુ અને અલંકાર એવા બેદ સ્વીકારાય તેનો વાંધો નથી, પણ તેને તત્ત્વતઃ ભિન્ન માનવાં તે જોઈએ છે. અલંકાર, સામાન્ય અર્થની વિશેષ પ્રતીતિ કરાવવાને જ કાવ્યમાં આવે છે. એક સામાન્ય દાખલો લઈએ: ‘માઈ મન જાણે ડોળાઈ ગયું.’ મનની ક્રિયા તરીકે ડોળાવાનું કથન થતાં આપણે મન સાથે એ ક્રિયાનો અનુવય કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. તે માટે, પાણી ડોળાવાની ક્રિયા, ચિત્ત બને તેટલું પ્રત્યક્ષ કરે છે, અને એ ક્રિયાનો કથો અંશ મન સાથે અનુવય પામે છે તે વિચારી લઇને તેનો અનુવય કરે છે. તેમ કરતાં મનની સ્થિતિનું જે વિશેષ રૂપ પ્રતીત થાય છે તેથી વર્ણનમાંથી રસ આવે છે. કોઈ ધરેણું સુંદર હોય, તે માણસને પહેરાવવાથી માણસ સુંદર લાગે, તેમ અહીં થતું નથી. અહીં

૧. તત્ત્વદષ્ટિએ તો આ દૃષ્ટાંતમાં પણ એમ બનતું નથી. ગમે તે સુંદર વસ્તુ ગમે તે વસ્તુને અલંકૃત કરી શકશે નહિ. તેમાંપણ ઔચિત્ય જોઈએ જ ધીએ.

ડોળાવાની ક્રિયા પોતે સુંદર છે માટે તે મનને લગાડવાથી મન સુંદર લાગે છે એમ બનવું નથી પણ ડોળાવાની ક્રિયા મનને લગાડવાથી મનની અભિપ્રેત દશા વિશેષ રૂપે પ્રતીત થાય છે તેમાં રસનિષ્પત્તિ રહેલી છે. ઉપર કહ્યો તે બ્રમ અલંકાર શબ્દથી ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે આગન્તુક નથી. કાવ્યમાં કશું આગન્તુક હોઈ શકે જ નહિ. કલામીમાંસક કોશીએ આપેલી દલીલથી આનો વિચાર કરીએ. તે પૂછે છે: 'જેને તમે અલંકાર કહો છો તે કાવ્યમાં એકતા પામ્યો છે કે નહિ?' જો પામ્યો હોય તો તે આગન્તુક નથી, પામ્યો ન હોય તો તે કાવ્ય નથી.

અલંકારનું આ જ ખરું સમર્થન છે. પ્રામાણિક આલંકારિકાએ તેનું આ સ્થાન સ્વીકાર્યું છે. ધ્વનિકાર કહે છે:

રસાક્ષિતતયા यस્ય વન્ધ: શક્યક્રિયો ભવેત્ ।

અપૃથગ્ યત્ન નિર્વૃત્ય: સોડ્લંકારો ધ્વનૌ મત: ॥

રસથી આક્ષિપ્ત થતો હોવાને લીધે જે અલંકારનો બંધ શક્ય થાય, અને પૃથક યત્ન વિના બની શકે તે, 'ધ્વનિ' માં એટલે ઉત્તમ કાવ્યમાં ધૃષ્ટ છે. આગળ જતાં રીકાર આનંદવર્ધન કહે છે કે અલંકારાણિ નિરૂપ્યમાણદુર્વ્યદનામ્યપિ, રસસમાહિત-ચેતસ: પ્રતિભાનયત: કવે: અદ્વંપૂર્વિકયાં પરાપતન્તિ । વિચારતાં દુર્ધટ લાગે તેવા અલંકારો, રસમાં એકાગ્ર ચિત્તવાળા પ્રતિભાવાળા કવિ આગળ દરિદ્રાથી આવી આસીને પડે છે.^૧ છેવટે કહે છે તસ્માન્ન તેષામ્ ચહિરગત્યમ્ રસાભિવ્યક્તૌ । જ્યાં રસનું વ્યંજન થતું હોય ત્યાં અલંકાર બાહ્યજ નથી.^૨

દસ્ય વસ્તુને શબ્દોથી પ્રત્યક્ષ કરાવવા, કાવ્ય જે અનેક અલંકારો વાપરે છે તેમાં માનવ કૃતિ કે માનવ ભાવનું આરોપણ ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. આના ધણા દાખલા કાંઈબરીમાં મળે છે. તેમાંનો એક, શાસ્ત્રલિ વૃક્ષના વર્ણનનો, ભાલજીના સુંદર અનુવાદમાંથી નીચે ઉતારું છું.

તે તરુબંડનિ સમીપિ શીમલિ વૃક્ષ વિશાલ,
મૂલ અજગરિ વીટિઉં, જાણી રમ્પૂ આવાલ.
શાખાષ્ટ નિર્મોક, જાણી ઉત્તરીય વર્મન,
ચુહુ દિશિ વાધી ડાલિ, જાણી શ્રેહેવા માન ગર્મન.
વેલિ વીટાણી ધણી તે દીસિ એલ પ્રકાર,
જરાગૂરણ દેવ કેરી નીસરી નસ બહારિ.

૧. સરખાવો. Somehow or other Figures naturally fight on the side of Sublimity, and in turn receive a wonderful reinforcement from it.

A Figure looks best when it escapes one's notice that it is a Figure. Longinus on the Sublime.

Loci Critici p. 47.

૨ ધણા કવિઓ, અને સારા કવિઓ પણ ક્યાંક ક્યાંક, પૃથક યત્નથી અલંકારો વાપરે છે, વસ્તુને શાશ્વત્તરવા જ અલંકાર તેના પર મૂકે છે, અને તે તે રચ્યો કાવ્ય અંગ જ બન્યાય. પણ તેટલા માટે અલંકાર કાવ્યમાં આવરંધક નથી એમ ન કહી શકાય.

અનેક શાખાઈ કરી શશિશેખરનું જે હાસ્ય
સદસ્યુજ્ય કલ્પાંત કાલનું નહિ દેખાડી હાસ્ય !
છૂર્ણ પડવા બી ભણી પવનની વલયુ જાણિ;
નંદનવનની શોભા જોવા વાંધિઉ થું પ્રાણિ !
વૃક્ષ કરી નિ ધ્રુવલ શાખા દીસિ અર્તિ આકાશ;
શીણોટા રવિ અશ્વિ જાણી નાંખયા લેખ શ્વાસ.
ઝાંઝ કપોલ ધશા થકી જે વળગી મધુકર માલ,
જાણી લોહોની શૃંખલાઈ બાંધિઉ છિ કરાલ.
ક્રોધર માંહાં પંખી કરી ધ સજી એમ જાણાય.
શકુનિનિ સંગિ કરી તે દુર્યોધન સમ થાય.
દંડકારણ્યનું નાયક જાણીઈ વૃક્ષ તેહ અનુપ.
(વૈશંપાયન ઉચ્ચારિ) સાંભલુ સાચું ભૂપ.

કવિ અહીં એક શાસ્ત્રમિત્ર-શીખજાનું વર્ણન કરે છે. આડની જોયાઈ તેનો વિસ્તાર
એ સર્વ જોટલાં ચિત્રથી વિશિષ્ટ રૂપે બતાવી શકાય તેટલાં શબ્દોથી ન જ બતાવી
શકાય. કવિ શબ્દશક્તિની એ ન્યૂનતા માનવ ભાવો આરોપીને ઉત્પ્રેક્ષાથી સાધે છે.
આડની અનેક ડાળાઓ ચોપાસ વિસ્તરેલી હતી તે કલ્પાન્ત કાલના નટરાજની સદસ્ય
ભુજા જેવી દેખાતી હતી. નૃત્યની ક્રિયા સાથે સરખાવવાથી આડની અનેક ડાળાઓનો
વિસ્તાર પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. એ જ ચિત્ર હજી એક વધારે અસરકારક ઉત્પ્રેક્ષાથી રચ્ય
કરે છે. ' ધરકું થઈ ગયું છે તે જાણે પડવાની બીકથી પરનતે વળગાનું કરે છે.
દૂર આવેલા નંદનવનની શોભા જોવા માટે જાણે તેણે પોતાનું શરીર વધાર્યું છે... '.

આપણે જેમ ડાળા હાથનો ઉપયોગ ન કરતાં બળવાન જમણા હાથનો ઉપયોગ
કરીએ છીએ, તેમ કવિ, ઉપાદાનની શક્તિ એક જગાએ ન્યૂન લાગતાં, જ્યાં તેનું બળ
અધિક છે ત્યાંથી શક્તિ લાવી. તેનો ઉપયોગ કરે છે. શબ્દો બીજા કેઈ પણ ઉપાદાન
કરતાં માનવ ભાવને વ્યક્ત કરવાનું સૌથી પ્રબલ સાધન છે. માણસ જાત અનંત યુગોથી
પોતાની વૃત્તિઓ અને ભાવો વ્યક્ત કરવા ભાષાનો ઉપયોગ કરતી આવી છે. એ શબ્દનું
બલ છે. અને માટે કવિ તે દિશાથી પોતાનું બલ લાવે છે. પ્રકૃતિનાં કાવ્યોમાં પણ તે જ
રીતિનો ઉપયોગ આપણે જોઈશું.

સન્ધ્યા રમાડે ધરોને ઉછંગે
આ શુકતારાકજીને શા રંગે !
ને સિન્ધુમાં ગૂઢ થઈ ગયેલો
જોતી રહી રસ થકી રવિનાથ પેલો.

ચિત્રવિશેષણ

નિમિર તારક સર્વ ગયાં રમી,
હોઈ ઉપા કંઈ કેશ સમારતી;
શશિકલા ગગનાડ્ગજાનું રમી,
નવલ શુકશું પ્રેમથી લાડતી.

ગૂઢ કાંકિલા

ઝીલી પ્રિયા નયનનાં ચારને વૌધાઈ
 પોદયો હતાશ પ્રિય મૂંછિત રૂપ દયો;
 તે વ્હાલી સ્પર્શથી સચેતન થાય તેમ
 જગયો નૃસેક નવચેતન ચન્દ્રી સ્પર્શો.

શરતપૂર્ણિમા

ધણાંખરાં પ્રકૃતિ કાવ્યોમાં આવી રીતે માનવ ભાવનું જ આરોપણ હોય છે.

આ પ્રમાણે કાવ્ય, શબ્દના ઉપાદાનદ્વારા, અલંકારના ઉપયોગથી, વિશેષાર્થ પ્રતિપાદિત કરે છે, છતાં દૃષ્ટિના વિષયનાં દર્શયો, દર્શનથી કે ચિત્રો દ્વારા જેવાં વિશેષ રૂપે અંકિત થાય, તેવાં શબ્દો દ્વારા ન થઈ શકે. એટલે, નજરે જોતાં આકારસૌહર્યની જે ચારુતા અનુભવી શકાય તે ચારુતા કાવ્ય અંકિત કરી શકે નહિ. તાજનું દર્શ્ય કે સુંદર ફરસાંદી, કે સંધ્યાના રંગો, કે વરસાદનું પ્રચંડ તોફાન, કાવ્ય સંપૂર્ણ રીતે પ્રત્યક્ષ કરાવી શકે નહિ. પણ આમ એક તરફ ચિત્રકલાની અપેક્ષાએ કાવ્યમાં જો શક્તિની ન્યૂનતા છે તો બીજી રીતે કાવ્યમાં અમુક ચિત્રો પ્રત્યક્ષ કરાવી આપવાની એક વિશિષ્ટ શક્તિ પણ છે. કમા-વીકાઈની લોકવાતોમાંથી એક દુહાના ઉદાહરણથી તે સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરીશ.

વીકાઈ વળા મ જાલ્ય, વળે વાશોંગણું નહિ,

જઈ લુવારય^૧ કાળો જાત્ર, કમા મન કોળે નહિ.

કમાને વહેમ આવ્યો છે કે પોતાની પત્ની વીકાઈને કાળા જાલ તરફ ગ્રેમ થયો છે અને તે પોતા તરફ બેવફા થઈ છે. તે પત્નીને ધરતી બહાર કાઢે છે. નિર્દોષ વીકાઈ પતિના જગારથી ધર બહાર તો નીકળે છે પણ ધર છોડી શકતી નથી. બહાર જઈને પણ ધરના વળા જાલી જામી રહે છે અને દીન દૃષ્ટિથી કમાને સંધરવા વીનતી કરે છે. ત્યારે કમા જવાબ આપે છે " વીકાઈ, વળા જાલ્યે શું વળશે ? વળામાં જોણું વસી શકવાનું હતું ! તું તારે કાળા જાલ પાસે જા. આ કમાના મનમાં ફરી રત્નદેવો અંકુર ફૂટવાનો નથી. " આ એક જ દુહામાં, આપણે ધરતી અંદર ફર જગસા જેવા કમાને, તેને દીન વદને વીનવતી, કંઈક છાપડં નીચું હોવાથી અને કંઈક સોરઠિયાણી જામી હોવાથી, છાપરાના વળા જાલીને જામી રહેલી વીકાઈને એક જ દર્શયમાં જોઈ એ છીએ. વ્યક્તિએ ચિત્રમાં જેટલી વિશિષ્ટ રૂપે દેખાય તેટલી વિશિષ્ટ આ કાવ્યનિબંધન ચિત્રમાં જોઈ શકાશે નહિ. દાખલા તરીકે કમા બેઠેલો છે કે જામી છે—હું બેઠેલો કહ્યું છું પણ કોઈ જાહેલો પણ કહી શકે—તેણે હાથ કેમ રાખ્યો છે, શરીરે શું પહેર્યું છે વગેરે અનેક વિગતો આ ચિત્રમાં દેખાતી નથી. પણ બીજી બાજુ આ ચિત્ર જ કોઈ ચિતારો નહિ કરી શકે. ચિત્રકારને કોઈ પણ ચિત્ર કાઢતી વખતે પોતાની આંખ દરમથી બહાર ક્યાંક તટસ્થ રિથર રાખવી પડે છે. ત્યાંથી પોતે જોતા હોય તેમ કહીને તે ચિત્ર દોરે છે. આ દર્શયમાં ધરતી અંદર બેઠેલો કમા તેને બહાર જામી જામી વીનવતી વીકાઈ, નીચું છાપડં, એ સવળા વિગતો એક જ જિન્દુએ દૃષ્ટિ રાખી જોઈ શકાશે નહિ, અને તેથી તેવું ચિત્ર કાઢી શકાશે નહિ. સીતેમાં આતું ચિત્ર બતાવવા એક દૃષ્ટિજિન્દુથી કમાનું મોહું, વળા સ્થાનાન્તર કરી વીકાઈનું મોહું, અને વળા ધરતી બહાર જઈ છાપરા અને વીકાઈ સાથે આપું ધર એમ એક પછી એક દર્શયો બતાવે, જે પછીથી કદવનાથી આપણે સમન્વિત કરી લઈએ. પણ કાવ્ય એક જ દુહામાં

^૧ અહીં પાંડ સંદિગ્ધ છે. પ્રકરણ ઉપરથી અર્થ નેસાર્યો છે.

એ આખું ચિત્ર આપણને દોરી આપે છે. કાવ્યમાં જુદાં જુદાં ચિત્રો સમન્વિત થતાં નથી. જાણે મન પોતાના ઉપાદાનમાંથી આખું ચિત્ર ધડે છે, અને જેમ ધ્વજરતું વિરાટ સ્વરૂપ પોતાની ધડેલી સૃષ્ટિને સર્વતઃ સ્પર્શે છે, તેના અણુએ અણુમાં વ્યાપ્ત હોય છે તેમ મન પણ પોતાની સૃષ્ટિને સર્વતઃ સ્પર્શે છે—સર્વતઃ વ્યાપે છે.

ચિત્રમાં પણ એકવાર ચિત્ર જોયા પછી કલ્પના તે ચિત્ર સર્જે છે અને ચિત્ર તેને પણ સર્વતઃ સ્પર્શે છે. અર્થો વક્તવ્ય એ છે કે કાવ્ય જ્યારે ચિત્ર ચીતરે છે, ત્યારે તેને દૃષ્ટિની મર્યાદા નડતી નથી. આનું કારણ એ છે કે કાવ્યનું ઉપાદાન શબ્દો અમુક અર્થોનો ખોધ કરે છે, અર્થોત્ મનમાં પરખાઈ જ ચિત્ર ધકાવા માંડે છે. મનને સીધી અસર કરવી એ કાવ્યની વિશિષ્ટ શક્તિ છે. કાવ્ય એ શક્તિનો જ આશ્રય લે છે. આપણે ઉપર કહ્યું કે કાવ્ય પોતાની શક્તિથી વરસાદનું તોફાન પ્રત્યક્ષ ન કરાવી શકે એ ખરૂં, પણ એ તોફાનથી માણસોના મનમાં કેવી અસર યર્ષ દતી કે થાય તેના વર્ણન દ્વારા તોફાનથી થતી મન ઉપરની વિશિષ્ટ અસરને વર્ણવી શકે.

એક બીજી દૃષ્ટિથી જોતાં આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થશે. કલામાં જે સુંદર છે તેના સ્થૂલ દૃષ્ટિએ વિલાગો પાડવા ચિત્રકલામાંથી ત્રણ દાખલા લઈએ. ધારો કે આપણી સમક્ષ એક સુંદર આકાર (design) ની લાદી જડેલી છે. બીજો દાખલો એક રંગચિત્રનો લઈએ. ધારો કે તેમાં એક વનનું ચિત્ર છે અને તેમાં માત્ર વૃક્ષો કાઢેલાં છે. ત્રીજું ચિત્ર માનો કે દ્રૌપદીવત્સાદરણનું છે. આ ત્રણ ચિત્રોના વિષયમાં શો ફરક છે તે જરા સ્થૂલ રીતે વિચારીએ. ત્રણેય દશ્ય છે. ત્રણેય સુંદર છે એવો આપણો પ્રાથમિક સ્વીકાર છે. ફરક એ છે કે લાદીનો આકાર સુંદર છે પણ તેના કશો અર્થ^૧ થતો નથી. તેની સુંદરતા ચારુતા માત્ર આકાર સૌષ્ઠવની છે. વનચિત્રનો અર્થ થાય છે. તેનો અર્થ વન છે. પણ તેમાં નિરૂપમાણ વિષયમાં કોઈ લાગણી નથી. છેલ્લા ચિત્રમાં લાગણી છે. દુઃશાસનના મોં ઉપર બૂંડપતી છે, દ્રૌપદી ઉપર લાચારીની છે, વગેરે વગેરે. કેવળ આકારસૌષ્ઠવના સૌંદર્યને આપણે ચારુતા એવું પારિભાષિક નામ આપીએ. ચારુતા કરતાં અથવત સૌંદર્ય કે લાવ-નિરૂપક સૌંદર્ય વધારે ઉન્નત કે ઉત્કૃષ્ટ એમ સર્વત્ર માની શકાય નહિ, જો કે ઉપરના દાખલામાં એમ જણાય છે. કદાચ ચિત્રકલામાં એમ હશે પણ ખરૂં. પણ સર્વ કલાઓ માટે એવો નિયમ કરી શકાય નહિ. સંગીતકલા અને રચાપત્યકલા કેવળ આકારસૌષ્ઠવની જ છે, અને જાને માટે નહિ, તો સંગીત માટે તો સૌ સંમત થશે, કે સંગીત બીજી કોઈ પણ કલા કરતાં ઓછું સુંદર કે રસપ્રદ કે આનંદપ્રદ નથી.

૧ લાદીના સુંદર આકારનો અર્થ થતો નથી એમ કહ્યું છે તે સ્થૂલ દૃષ્ટિએ સમજવાનું છે. તત્ત્વદૃષ્ટિએ તો ચિત્રમાં કે દ્રદ્યમાં વસ્તુ જે અસર કરે તે જ તેનો અર્થ છે. એવી રીતે અમુક આકૃતિ દ્રદ્યમાં જે અસર કરે તે જ તેનો અર્થ છે. સમુદ્ર કે પર્વતનું દશ્ય ચિત્રમાં જે અસર કરે છે તેને આપણે ગંભીર કે લગ્ન એવું નામ આપીએ છીએ, નાની આકૃતિને માટે તેવું નામ લાપામાં નથી, હાડોનાં અમુક પ્રકારનાં જૂથોને માટે 'વન' એવું નામ છે, એક આકૃતિને બીજીથી જુદી પાંદવર તેવું નામ લાપામાં નથી, જે જ મૂલગત ફરક છે. અર્થોત્ વનને માટે 'વન' કહી શક્યા અને આકૃતિને માટે કોઈ નામ ન આપી શક્યા એ જ લાપાની અશક્તિ કે મર્યાદા બતાવે છે. હું માત્ર કાવ્યશક્તિ માટે બોલું છું એટલે એ દૃષ્ટિએ 'અર્થ' નથી' એમ કહી શકું છું. કલાસામાન્યની દૃષ્ટિથી એમ કહી શકું નહિ. દશ્ય કલાઓનું વિવેચન લાપાથી જ કરવામાં આ એક મોટી અગવડ છે.

ગુજરાતીમાં લખતાં તો 'દ્રદ્ય' 'ચિત્ર' વગેરે શબ્દોનો પણ આપણે ચોક્કસ અર્થ નક્કી નથી કર્યો એ બીજી મુશ્કેલી છે.

આ વિભાગના શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને કહી શકાશે કે કાવ્યને પહેલા કરતાં બીજો અને બીજા કરતાં ત્રીજો પ્રકાર વધારે અનુકૂળ છે. ફરસબંદીના આકારસૌક્યને તો તે ભાષે જ પ્રત્યક્ષ કરાવી શકશે. વનનું વર્ણન કંઈકે કરી શકશે પણ ચિત્ર બેટલું નહિ. પણ કરુણનું નિરૂપણ તે ૮૭ વધારે સારી રીતે કરી શકશે. ફરસબંદી કે વનનું વર્ણન કરવા કંતાં, તે બોતાં માણસના મનમાં જે ભાવ થાય તેનું વર્ણન કરવા તરફ કાવ્ય વધારે ધ્યાન આપશે. માટે કાવ્યનો નિરૂપણમાણ વિષય મુખ્યત્વે માનવ લાગણી કે ભાવ છે. વનનું વર્ણન માત્ર ન કરતાં તે વનમાં આવેલા કેઈ માણસના ભાવનું વર્ણન, તેના દર્શકે લખતું વર્ણન કરવાથી કાવ્ય વધારે સારી રીતે રસનિષ્પત્તિ કરી શકે દ્રૂકમાં વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે.^૧

અહીં મારે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે બીજી કેઈ કલાની શક્તિ સ.થે હું કાવ્યકલાની શક્તિની તુલના કરતો નથી. માત્ર કાવ્યની શક્તિ કયા પ્રકારની છે, કદ દિશાની છે તે જ જણાવવા પ્રયત્ન કરું છું.

માનવ લાગણી કે ભાવ વિશે આગળ વિચાર કરીએ તે પહેલાં અહીં એટલું નોંધવું જોઈએ કે કાવ્યને પોતાને પોતાનું આકારસૌક્ય છે. તે પદ્ધતિનાથી અને શબ્દોના વર્ણોચ્ચારથી થાય છે. આમાંથી એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો છે કે કાવ્યને પદ્ધતિના આવશ્યક છે કે કેમ ? આજના વિષયમાં મેં સર્વ સર્જનાત્મક સાહિત્યનો સમાવેશ કર્યો છે. એટલે એમાં નવલકથા પણ આવી જાય. નવલકથાએ પણ છંદોબદ્ધ જોઈએ એમ કેઈ કહેવું નથી. પણ કાવ્ય શબ્દ પરંપરાથી માત્ર પદ્યબદ્ધને માટે વપરાતો આવ્યો છે. અને એ પણ ખરું કે વાક્યમય ઉપાદાનની વધારેમાં વધારે શક્તિ આપણે છંદોબદ્ધ કાવ્યમાં જ જોઈએ છીએ. જનતાએ તેની ઉત્તતમાં ઉત્તત લાગણીઓ ધણેભાગે પદ્યોમાં જ સંધરી છે. પદ્ધતિના આખા કાવ્યને કેઈ ગૂઢ રીતે એકત્ર અર્પે છે, આંતર અર્થથી એકત્ર પામેલ કૃતિને બાહ્ય-ધ્વનિથી-અવાજથી એકત્ર આપે છે, અને કાવ્યના એક લાગણમાં આખાની આકાંક્ષા જાગ્રત કરે છે, તીવ્રતર કરે છે. એટલે પદ્ધતિના કાવ્યને અનેક રીતે ઉપકારક થાય છે તેમાં મતભેદ નથી. પ્રશ્ન એટલો જ છે કે તે વિનાની કૃતિને દ્રૂકા અર્થમાં કાવ્યસંદર્ભ આપી શકાય કે નહિ ? મારો વિષય વિશાળ અર્થમાં સમસ્ત સર્જનસાહિત્યનો છે અને આની ચર્ચાનો અહીં પૂરતો અવકાશ નથી. માત્ર એટલું કહીશ કે શબ્દમાં જે શક્તિ છે, તેનો

૧. આ નિયમ ચિત્રકલાને માટે પણ સાચો છે. વનની લયંકરતા, ચિત્રમાં, વનથી ડરતો સંકોચાતો કંપતો માણસ જતાવવાથી વધારે સારી અસર કરે. પણ સંગીતમાં આપણે એને લાગુ કરી શકીએ નહિ.

એક કલાના નિયમો બીજી કલાને અવશ્ય લાગુ પડે નહિ. કવિશ્રી ન્હાનાદાસ ‘એક જ અવધ-વની પુનરુદ્ધિપરંપરા’ એ એક જ સૌન્દર્યનો મહા નિયમ નથી એમ કહેતાં, અણસરખી પાંદડીઓનું ફલ કે પગલે પગલે વંકજોગામણીથી વહેતી નદીનું દહાંત આપે છે, ત્યાં ઉપમાનંદોષ (false analogy) થાય છે એમ મને લાગે છે. દમ્ભોચાર કલાનો નિયમ કૃતિગોચર કલાને લાગુ કરી શકાતો હોય તો સંગીત કે નૃત્ય પણ તાલ વિનાનું હોઈ શકે એમ કહેવાનો પ્રસંગ આવે. નિયમિતતા આવશ્યક છે કે નહિ, તે તે કલા પોતે કહે ત્યારે મનાય. અને અત્યાર સુધી તો કૃતિગોચર કાવ્યકલાએ સંગીત સાથે જ બેનપણું કર્યું છે.

અલગત એમની દલીલ, આ ઉપમાનાથી સ્વતંત્ર રીતે વિચારવા જેવી છે.

પૂરેપૂરો ઉપયોગ જો કવિ બાણી જોઈને ન કરે તો તેને માટે પૂરતું કારણ હોવું જોઈએ. નવલકથામાં આપણે પઘની અપેક્ષા નથી રાખતા કારણ કે ત્યાં ભાવ એટલી ધનતાએ નથી પહોંચતો. ઇયિસેને કહ્યું હતું કે મારાં સામાજિક નાટકોમાં હું પઘ નથી વાપરતો કારણ કે દુનિયાનું સાધારણ વ્યાવહારિક વાતાવરણ હું તપ્તા ઉપર બતાવવા માગું છું. સંસ્કૃત નાટકોમાં પણ રસ અને ભાવની ધનતાના સૂક્ષ્મ નિયમ પ્રમાણે ગદ્ય અને પદ્ય આવે છે. આવું કારણ ન હોય, ભાવ પઘને અનુકૂળ હોય, છતાં કવિ જો પઘ ન વાપરે તો તેટલે અંશે સંસ્કારી વાચકની અપેક્ષાને કંઈક અધૂરી રાખે છે એટલું તો કહેવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિને અનુકૂળ રહીને પ્રાચીનોનો મત મઘં કઘીનાં નિકામં વદન્તિ એ મને માન્ય છે. આપણા સાહિત્યનો આ એક રસિક પ્રશ્ન છે. તેની ચર્ચા બંધ પડી છે પણ તે પ્રશ્ન બંધ પડ્યો નથી. કોઈ વિવેચક આ ઉપરથી ગદ્યનો લય (rhythm) અને તેના નિયમો શોધવાને પ્રેરાય તો તેથી વિવેચનસાહિત્ય ઉપર નવો પ્રકાશ પડે.

આપણે જોયું કે કાવ્યનો નિરખ્યમાણ વિષય માનવ ભાવ કે લાગણી છે. ભાવ કે લાગણીનો અર્થ આપણે જરા ચોક્કસ સમજવા અહીં પ્રયત્ન કરીએ. જડ અને ચેતન પદાર્થોનો એક ફરક સ્થૂલ રીતે આપણે અહીં કરીશું. ઉનાળાના તાપને લીધે લોહું તપે છે ત્યારે આપણે એમ કહીએ કે તાપના કારણથી લોહું ગરમ થયું. બંને વચ્ચે કાર્યકારણ ભાવ સ્પષ્ટ છે. પણ ઉનાળાના તાપથી માણસનું શરીર એમ ગરમ થતું નથી. તેનું ઉષ્મા-માન વધતું નથી. શરીર સજીવ હોઈ પ્રસ્વેદ પેદા કરી તે પોતાની ઉષ્મા વધવા દેતું નથી. એટલે ફરક એ થયો કે સજીવ પદાર્થ બાહ્ય વસ્તુની અસરને કેવળ અધીન થઈ તેની ક્રિયાનું આધાન માત્ર કરતો નથી, પણ તેની ક્રિયા સામે ટકી રહેવા, પોતાના કોઈ આંતર તત્ત્વની આવશ્યકતા પ્રમાણે, પોતામાં ફેરફાર કરે છે. જડ અને સજીવ સૃષ્ટિમાં આપણે જે જોયું, તે દૃષ્ટિને ચેતન સુધી લંબાવી જતાં, જણાશે કે એ જ રીતે આપણું ચિત્ત, બાહ્ય વસ્તુઓ અને તેના ફેરફારોની અસરનું અવશ આધાનપાત્ર ન થતાં, પોતાના કોઈ આંતર તત્ત્વની આવશ્યકતા પ્રમાણે, તે ક્રિયાની સામે કે તરફ, અમુક વૃત્તિ ધારણ કરે છે. એમ વૃત્તિ ધારણ કરવી તે ચેતનનો ધર્મ છે—ચેતનનો સ્વભાવ છે.

આવી વૃત્તિઓ માત્ર બહારની જડ દુનિયાં તરફ જ નથી થતી. બીજા માણસની અમુક વૃત્તિ જોઈને પણ આપણામાં વૃત્તિ થાય છે, તેમ જ વળી આંપણી પોતાની એક વૃત્તિ તરફ આપણામાં બીજી વૃત્તિ થાય છે. ઝાડ પડતું હોય ત્યારે ભયની વૃત્તિ થાય, તેમ જ કોઈ મારવા આવે ત્યારે ભયની વૃત્તિ થાય, તેમ જ ભયમાં આવી પડેલા માણસને બચાવવાની વૃત્તિ થાય, તેમ જ પોતાને થયેલ ભયને માટે શરમની કે હાસ્યની પણ વૃત્તિ થાય, તેમ જ પોતાને થતા ક્રોધ વિશે સંયમની વૃત્તિ થાય, તેમ જ એક સાથે અનેક વૃત્તિઓ પણ થાય. આ પ્રમાણે વૃત્તિઓનું તંત્ર ઘણું જ જટિલ અને સૂક્ષ્મ છે.

આ વૃત્તિઓને જ આપણે લાગણી કહીએ છીએ. એ વૃત્તિ થવી એ જ ચૈતન્યનું લક્ષણ છે, એ જ જીવન છે. જો એવી વૃત્તિઓ ન જ થતી હોય તો આપણે આપણને ચેતન પ્રાણી ગણી શકીએ નહિ. આ વૃત્તિઓ એ જ ચૈતન્યનું સ્પુરણ છે. એ વૃત્તિઓમાં જ ચૈતન્ય પોતાની આત્મસિદ્ધિ કરે છે—ચૈતન્ય કૃતાર્થ થાય છે અને એ જ આનંદ છે.

સ્વપ્ન દષ્ટિએ જોતાં, જડસૃષ્ટિના કાર્યકારણના નિયમમાં અને આ વૃત્તિઓના ઉદ્ભવના નિયમમાં એક ભેદ સ્વીકારવો જોઈએ. જડસૃષ્ટિમાં સૂર્યાતપને આપણે લોહું ગરમ થવાનું કારણ કહીએ છીએ. સૂર્યનો આનંદ લોહા ઉપર ક્રિયા કરે છે, લોહું તેને અધીન થાય છે, અને કાર્યરૂપે લોહું ગરમ થાય છે. ઉનાળાના તાપમાં શરીરને પ્રવેદ થાય છે તેમાં શરીર પોતે તાપની ક્રિયાને અધીન થતું નથી, બલકે તેની સામે ટકાવ કરવા પોતાની આંતર-શક્તિથી પ્રવેદ ઉત્પન્ન કરે છે. આ ભેદ સ્વીકારવા આપણે ઉનાળાને પ્રવેદનું કારણ ન કહેતાં નિમિત્ત કહીશું. પ્રવેદ પેદા કરવાની શક્તિ તો શરીરમાં હતી જ, અને તે નિમિત્ત મળતાં વ્યક્ત થઈ એમ કહીશું. એ જ શબ્દો વૃત્તિઓના સંબંધમાં લગાડી એમ કહીશું, કે બાહ્ય પરિસ્થિતિ એ આંતર વૃત્તિને વ્યક્ત થવાનું નિમિત્ત છે. આ ભેદ સ્વીકાર્યા પછી એમ કહીશું કે કાર્યકારણના નિયમને અધીન થવું એ ચૈતન્યના સ્વભાવની વિરુદ્ધ છે. કારણની સામે ટકાવ કરવો તેમાં ચૈતન્યનો ઉત્કર્ષ છે.

જુદી જુદી વૃત્તિઓમાં ચૈતન્યનો ઓછો વત્તો ઉત્કર્ષ થાય છે એવો પણ આપણો અનુભવ છે. ઉદાહરણ, એક માણસ બીજાને મારતો હોય અને ત્રીજા માણસને કશી લાગણી જ ન થાય તે પાશાણવત્ત જડતા છે. તેને બચાવવાની ઇચ્છા થાય પણ ભયથી કશું કરે નહિ તેમાં ચૈતન્યની સ્ફુરણા છે પણ જહ્નુ ઓછી, પણ તે માણસને બચાવવા સામે થાય તેમાં વિશેષ સ્ફુરણા છે, તેને બચાવવામાં પોતાનો પ્રાણ સમર્પે તેમાં તેથી પણ વધારે ચૈતન્યનો ઉત્કર્ષ છે. શત્રુનો ક્રોધથી નારા કરે તે કરતાં ક્ષમા કરે તેમાં વધારે ઉત્કર્ષ છે. નાનું જાળક ટ્રેનને જુએ અને તેને કાંઈ અસર જ ન થાય તેમાં ચૈતન્યની સ્ફુરણા જ નથી, તેનાથી બીજો તેમાં કંઈક સ્ફુરણા છે, તેનાથી આશ્ચર્ય પામે તેમાં વિશેષ સ્ફુરણા છે, તેનાથી હર્ષ પામે તેમાં તેથી પણ વધારે સ્ફુરણા છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ઉપલા દાખલામાં ભય કરતાં આશ્ચર્ય અને આશ્ચર્ય કરતાં હર્ષમાં ચૈતન્ય કાર્યકારણના નિયમને ઓછું વશ વત્તો છે.

કલાનો અનુભવ અને આ વ્યાવહારિક અનુભવ તત્ત્વદષ્ટિએ ભિન્ન નથી. વ્યવહારમાં જેમ મનની લાગણીઓ પ્રત્યક્ષથી જ વિશેષ જાગે છે તેમ કલામાં પણ પ્રત્યક્ષ જેવા જ માન્યતા—પ્રત્યક્ષ જેવી પ્રતીતિથી લાગણીઓ જાગે છે. મદાભારતનું દ્રૌપદી-વસ્ત્રાદરણનું વર્ણન અથવા તેનું કાઢેલું ચિત્ર ચિત્ત ઉપર પ્રત્યક્ષ જેવા જ સંસ્કારો પાડે છે. વ્યવહારમાં જેમ અમુક તરંગારો માટે અમુક અધિકારની જરૂર છે તેમ જ કલાનો અનુભવ થવાને માટે પણ અધિકારની જરૂર છે. જાળક વ્યવહારમાં જે દંપતીપ્રેમ નથી સમજી શકતું તે કલામાં પણ નથી સમજી શકવાનું. માટે રસાસ્વાદમાં સહજ્યને જ અધિ-

૧. જડસૃષ્ટિ અને ચેતનસૃષ્ટિ બન્નેને સરખી રીતે દાઝ પડે તેવા સામાન્ય શબ્દોમાં કાર્ય-કારણનો નિયમ મૂકી શકાય, છતાં જડ અને ચેતન સૃષ્ટિનો આ ભેદ અનુભવનિષ્ઠ છે.

૨. ઉદાહરણોમાં પરિસ્થિતિ પૂરતી વિશિષ્ટ કરી નથી તે વક્તવ્યને અનુકૂળ કદબી લેવા વિનંતી છે.

૩. પારમાર્થિક સત્ય અને વ્યાવહારિક સત્ય એવી વેદાન્તની પરિભાષાને અવલંબી અહીં કલા સિવાયના અનુભવને વ્યાવહારિક અનુભવ કહ્યો છે. બન્નેમાં કાંઈ તારતમ્ય દર્શાવવાનો તેમાં હેતુ નથી.

કારી કે પ્રમાણુભૂત ગણ્યો છે. કલા સર્વોપબોગ્ય છે એ ખરું પણ તેમ તો સત્ય અને નીતિ પણ શું સર્વસ્વીકાર્ય નથી ? છતાં એ ત્રણેયમાં અધિકારની અપેક્ષા રહે છે. તેથી અમુક કાવ્યમાં એકને રસ લાગે તેમાં બીજાને ન લાગે એમ બને.

ત્યારે વ્યવહારના અનુભવમાં અને કાવ્યના અનુભવમાં કશો ભેદ જ નથી ? આનો જવાબ આપણા શાસ્ત્રકારોએ ધણી સરસ રીતે આપ્યો છે. તેને લંગાણુથી ચર્ચવા કરતાં દૂકમાં એટલું જ કહીશ કે એ અનુભવનો મુખ્ય દરક એ છે કે કાવ્યમાં વૃત્તિ લાગણી કે લાવ વધારે શુદ્ધ પ્રકારનો થાય છે. આનું એક કારણ એ છે કે વ્યવહારમાં પરિસ્થિતિ ધણી વાર શુદ્ધ રૂપે જણાતી જ નથી. જેમકે કોઈ માણસ આવીને પોતાની કરુણ દશાનું વર્ણન કરે તો આપણને પ્રથમ તો વહેમ જાય કે 'કદાચ ખોટું કહેતો હશે તો ?' અને તેથી તેના તરફ અંતઃકરણ દ્રવ્યું જોઈએ તેવું દ્રવે નહિ. કાવ્યમાં સ્વકલ્પિત સૃષ્ટિ હોવાથી પ્રમાણ પોતે શુદ્ધ રૂપે જોણે છે કે આ કરુણ વર્ણન ખરું છે જ અથવા નથી જ, અને તેથી પરિસ્થિતિને ઉચિત વૃત્તિ ચિત્તમાં જાગે છે. વળી બીજું એ કે વ્યવહારમાં શુદ્ધ રૂપે વૃત્તિ જાગે તેને માટે આપણે તૈયાર હોતા નથી. રસ્તેને જવાની ઉતાવળ હોય કે કોઈ બીજી બાબતમાં મન બાધિત હોય, તો તેથી સમસ્ત ચિત્ત તે જ પરિસ્થિતિની સંમુખ થઈ વૃત્તિ કે લાગણી પ્રગટ કરી શકતું નથી. કલામાં સંમત ચિત્ત એટલી જ પરિસ્થિતિની સંમુખ થઈ બેસે છે. ત્રીજું એ કે વ્યવહારમાં પ્રમાણના પોતાના પ્રહો શુદ્ધ વૃત્તિસ્ફુરણમાં આડા આવે છે. કોઈ માણસે પાછું ન ખરચવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય, તો તે નિશ્ચય, શ્રમ રીતે અને અચાત રૂપે, બિખારીની વાત સાચી માનવામાં અને તેના તરફ દ્રવવામાં આડા આવે. કાવ્યાનુભવમાં આવા વિધેના નથી આવતાં માટે અભિનવયુગ્મપાદ કલાનુભવબોગ્ય કુદિને અવિચ્છિન્ના સંચિત્ત કહે છે. એને જ બીજાએ એ મનાયરણા ચિત્ત કહેલી છે. આ સર્વ વિધેનાના મૂળમાં રહેલું ખરું કારણ માણસનું અભિમાન છે. એ અભિમાન જ વૃત્તિઓને કુટિલ કરનાર છે. પાપ મૂલ અભિમાન. એ સૂત્ર નીતિમાં તેમજ સત્યશોધન અને સૌંદર્યાનુભવ સર્વમાં એક સરખી રીતે સાચું પડે છે. કાવ્યાનુભવમાં એ અભિમાન કે અહંકાર ગણિત થઈ જાય છે. આપણા શાસ્ત્રકારો કહે છે કે નાટકમાં 'હું જ જોઈ છું તે મને જ બને છે કે બીજા કોઈને જ બને છે' એવા પ્રકારનો અનુભવ નથી થતો. એ અનુભવ ચિત્તાના એવા કોઈ બિન્દુએ થાય છે જ્યાં 'હું' 'તું' નો ભેદ હોતો નથી. આ વ્યાપારને સાધારણીકરણ વ્યાપાર કહ્યો છે, કારણકે તે સર્વને એક સરખી રીતે થાય તેવા હોય છે, અને તેમાં વ્યક્તિનું સાંકડું અભિમાન હોતું નથી.^૧

વ્યાવહારિક અનુભવથી વિલક્ષણ રીતે પ્રમાણના અભિમાન કાવ્યમાં ગણિત શા માટે થાય છે ? તેનો એક જ જવાબ છે, કે તે આત્માનો—સૈતન્યનો સ્વભાવ છે. રમતની ક્રિયા જેમ બાળકમાં સ્વાભાવિક છે; રમતમાં અનુકૂળ અને ઉત્કર્ષક વ્યાપાર મળતાં જેમ શરીરનું બાન બૂલી બાળક રમે છે; જેમ રમત સાચી નથી એમ જાણવા છતાં બાળક તે સાચી જ હોય તેમ રમે છે અને તેમાંથી તેને સ્વાદ આવે છે; તેમ કાવ્યમાં વિહાર કરવો તે મનુષ્યનો સ્વભાવ

છે; તેમાં ચિત્તને અનુકૂલ વ્યાપાર અને ઉત્કર્ષ મળતાં ચિત્ત અહંકાર બૂદ્ધી તેમાં રાચે છે; અને કાવ્યનું વસ્તુ સાચું નથી એમ જાણતાં છતાં તે સાચું હોય એમ માની તેમાંથી રસ લે છે.^૧ આ ક્રીડા કે લીલાનો વ્યાપાર અને કાવ્યાનુભવ એટલા બધા સરખા છે કે કેટલાક વિવેચકો કાવ્યને એક ક્રીડા જ ગણવા કહે છે. પણ બન્ને વ્યાપારો ભિન્ન છે. દશરૂપકકાર આ બન્નેનું સરખાપણું અને ભેદ જાણુતો હતો. તે કહે છે:

કીડતાં મૃમયૈર્યદદ્ વાલાનાં દિરદાદિમિઃ ।

સ્વોત્સાહઃ સ્વદત્તે તદ્વચ્છોતૃણામર્જુનાદિમિઃ ॥

“ માટીના હાથી વગેરેથી રમતાં બાળકોને જેમ પોતાના ઉત્સાહનો સ્વાદ આવે છે, તેમ અર્જુન વગેરેથી શ્રોતાઓને ” જેમ બાળકો આનંદની અપેક્ષાથી રમતમાં જોડાતાં નથી પણ તેમનો સ્વભાવ જ રમતના અનુકૂળ વ્યાપારને જોળખી લે છે, તેમ માણસ પણ આનંદની અપેક્ષાથી નહિ, પણ પોતાના સ્વભાવને અનુકૂળ વ્યાપાર જોળખી કાવ્યનું શ્રવણ કરે છે. નિરતિશય આનંદ એ એનું પરિણામ છે. આ પ્રમાણે અનુકૂળ વ્યાપાર મળતાં સમસ્ત ચેતન, અહંકારના ગ્રહો છોડી, કાવ્યના વસ્તુની સંમુખ થાય છે, કાવ્યની સાથે તક્ષીન, તન્મય, થાય છે; અને તેમ થવામાં રસાસ્વાદ કરે છે. વ્યવહારમાં કોઈ પણ વિષયની ઉપલબ્ધિ કરતાં મન જાણે અહંકાર સાથે અનુસંધાન રાખી તે વસ્તુને પોતામાં સંપ્રવા પ્રવળ કરે છે; કાવ્યવ્યાપારમાં જાણે મન પોતાની અહંકારમન્યથી છૂટું થઈ વિષયમાં લય પામે છે, જાણે વિષય જ મનનું હરણ કરે છે, માટે આપણે કલામાં ‘મનોહર’ શબ્દ વાપરીએ છીએ. આમ થવાથી વ્યવહારમાં જે ઉન્નત અનુભવો કદી નથી થતા તેવા કાવ્યમાં થાય છે. ચેતનનો કોઈ અપૂર્વ ઉત્કર્ષ કાવ્યમાં અનુભવાય છે.

કલાનુભવમાં અહંકાર ગણિત નોંધ્યે એ ખરૂં પણ તે સાથે સર્વ ચેતન—સંસ્કાર ગ્રહણ કરવાની સર્વ શક્તિ, જગરુક નોંધ્યે. વ્યવહારમાં તો બાહ્ય પરિસ્થિતિ ઇન્દ્રિયો ઉપર અથડાવાથી પણ ચિત્તમાં કંઈક ભાવ થાય, પણ અહીં તો બાહ્ય પરિસ્થિતિ જેવું કંઈ જ નથી, સધળું જ ચિત્તે કલ્પવાનું—ચકવાનું છે, એટલે ચિત્ત જગરુક રહેવું નોંધ્યે. એમ થાય તો જ કાવ્યના ભાવમાં ચિત્ત તન્મય થઈ શકે અને કાવ્યનો ભાવ ચિત્તમાં અંકિત થઈ શકે. જેટલે અંશે માણસ અહંકાર ગણિત કરી શકે, અભિમાનમૂલક ગ્રહો છોડી શકે, અને તે સાથે ચેતનને જગરુક રાખી કવિને અનુકૂલ પોતાનું ચિત્ત કરી શકે, તેટલે અંશે તે કાવ્યનો બરાબર અનુભવ લઈ શકે, અને કાવ્યાનંદ ભોગવી શકે. આ સ્થિતિ બંધી વ્યક્તિઓને અને બધે પ્રસંગે સુપ્રાપ્ય હોતી નથી. પણ એ જ સાચી સ્થિતિ છે. વિવેચક પણ જો આવી રીતે કાવ્યનો ભાવ ગ્રીધી શકે તો જ સાચો વિવેચક થઈ શકે. મારે વિવેચન કરવું છે એટલો સંકલ્પ પણ કાવ્યના શ્રવણ સમયે ન નોંધ્યે.

કલામીમાંસકો વ્યાવહારિક અનુભવમાં અને કલાનુભવમાં એક બીજો ભેદ કહે છે. વ્યવહારમાં સર્વ જ્ઞાન કાર્યપર, કાર્યપ્રેરક કે કાર્યપર્યવસાયી હોય છે. કલાનુભવ એવો કાર્યપર્યવસાયી નથી, તે કેવલ ચિંતનાત્મક હોય છે. આપણે ઉપર જે મુખ્ય બેટો કલા તેના

૧. આને કેટલાક અંગ્રેજ વિવેચકો self-illusion કહે છે.

પરિણામ રૂપ જ આ બેદ છે. કાર્ય સંકલ્પમૂલક છે અને સંકલ્પની પાછળ અહંકાર રહ્યો છે, એટલે કાવ્યમાં કાર્યશુદ્ધિ જાગ્રત રૂપે ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ આટલા ઉપરથી કેટલાંક એમ કહે છે કે કાવ્ય માણસને કાર્યવિમુખ કાર્યશિયલ બનાવે છે એ મથાર્થ નથી. કેટલાંક કાવ્યોપસેવીઓ કાર્યશિયલ હશે. પણ એમ તો શુદ્ધિમાં પણ બને છે. માણસ કસરત કરવી એમ જાણે છે છતાં નથી કરતો. માટે શુદ્ધિ નકામી છે એમ કોઈ નથી કહેતું. આ દોષ ચિત્તની અવ્યવસ્થાનો છે. જગડેલા સંચારમાં જેમ એક ચક્ર ફરે અને તે સાથે ફરતું જોઈએ તેમ બીજું ચક્ર ન ફરે, તેમ આ ચિત્તમાં એક ભાગની ક્રિયાથી બીજા ભાગની ક્રિયા થવી જોઈએ તે નથી થતી. પણ તે કાવ્યનો દોષ નથી, ચિત્તનો દોષ છે, વ્યક્તિનો દોષ છે, તેની કેળવણીનો દોષ છે. કાવ્યનું કામ સંસ્કાર પાડવાથી પૂરું થાય છે.

આ પ્રમાણે કાવ્યનો જે સંસ્કાર પડે તેને ભાવ કે દ્વાગણી કહીએ. તે ભાવને ઝીલનારને ભાવક કહીએ. એ ભાવની રજુરણા એ જ કાવ્યનો આનંદ.

ઉપર વ્યવહાર અને કાવ્યનો સંબંધ બનાવ્યો તેથી એવો પ્રશ્ન થાય કે ત્યારે શું વ્યવહારમાં પણ કલાની પેઠે આનંદ આવી શકે? હું માનું છું. કે અહંકાર ગલિત કર્યા છતાં સર્વ ચેતનથી કોઈ જાગરુક રહી શકે તો તેને એવો આનંદ થાય. ત્યારે, જીવનના દરેક અનુભવે રસનિર્ભાર થાય. ત્યારે કદાચ કાવ્યથી પણ વધારે આનંદ થાય કારણકે કાવ્યમાં તો માત્ર કાવ્યસૃષ્ટિ પૂરતાં જ જાગરુક રહેવાનું છે અને વ્યવહાર તો આ અનન વિશ્વની સંમુખ આપણને રાખે છે, અર્થાત્ અનન કાવ્યની સંમુખ રહેવાનું થાય. પણ આ રિચાર્ત દજ માણસની કલ્પનાના છે, તેને સિદ્ધ થઈ નથી, પણ જેટલે અંશે સિદ્ધ હોય તેટલે અંશે માણસને આનંદ મળે.

અર્થાત્ કાવ્યાનુભવનો અને વ્યવહારાનુભવનો મુખ્ય ફરક એટલો જ છે કે કાવ્યમાં અહંકાર ગલિત થાય છે. તે સિવાય વ્યવહારની રસદષ્ટિ અને કાવ્યની રસદષ્ટિ એક જ છે. કાવ્યને માટે સહૃદય જે અધિકાર મેળવે છે તે વ્યવહારના તેમજ કાવ્યના અનુભવથી મેળવે છે. અને સૃષ્ટિઓમાં ચેતન્ય એક જ સરણીએ ઉત્કર્ષ મેળવે છે. જીવનમાં સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે રનેહ શક્ય છે તો જ તે કાવ્યમાં શક્ય બને છે. જીવનમાં પતિના સંબંધમાં આવેલી બીજા તેના રમારક તરીકે વિધવા સાચવી રાખે છે તો કાવ્યમાં પણ તેવી લાગણી અને ક્રિયા ધ્રુવ છે. પણ જીવનમાં આવા કોઈ કારણ સિવાય કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષને લોહાના અર્થદોન કડકા સાથે પ્રેમ થતો નથી, તો કાવ્યમાં પણ લોહાના કડકા પછવાડે તેના વિયોગમાં સતી થતી સ્ત્રી કે જૂરતો પુરુષ ન નિરૂપાય. જીવનમાં પાગલ સ્ત્રી કે પુરુષ જ એવી એટલા ફરે અને તેથી દયા, અથવા 'વિવેક શક્તિવાળું માણસ ધેલું ચર્ચન કેવું બની જાય છે!' એવું આશ્ચર્ય થાય, તો કાવ્યમાં પણ એવાં નિરૂપણો એવીજ લાગણી કે ભાવો વ્યક્ત કરવા આવે, અન્યથા નહિ.

૧. આપણા શાસ્ત્રકારોએ અહંકાર વિના, કર્મફલની અપેક્ષા વિના, કર્મ કરવાનો કર્મયોગ પ્રતિપાદિત કર્યો છે, તે ખરેખર જીવનની કલા છે, અને ભગવદ્ગીતામાં તેને લગભગ કલા કહી છે. યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્. પણ આ સામાન્ય દૃષ્ટિની ચર્ચામાં એ તત્ત્વજ્ઞાનનો સિદ્ધાન્ત હું ભેળવવા ઇચ્છતો નથી.

૨. સરખાવો: લોકે પ્રમદાદિમિઃ સ્વાધ્યયનુમાને પાટવવર્તા, કાંચ્યે નાટયે ચ...સામાજિકનાં ...રસઃ । કાવ્યપ્રકાશ, ચતુર્થોદ્ધાસ.

‘કાવ્યમાં તો કલ્પના ગમે ત્યાં વિહરે અને કાવ્ય થાય’ એ માન્યતા, આ મર્યાદા બહાર, ખોટી ઠરે. જીવનમાં અને કાવ્યમાં એક જ રસદષ્ટિ રહેલી છે, અને રહેવી જોઈએ.^૧

આપણે ઉપર જોયું કે અભિમાનના તિરોધાનપૂર્વક પ્રત્યક્ષપ્રતીતિ કરાવી ભાવ નિષ્પન્ન કરવો એ કાવ્યની વિશેષ શક્તિ છે. કાવ્યની આ શક્તિ તેના કર્તા કવિમાંથી ઉતરી આવેલી હોય છે. કાવ્યમાં જે ભાવ સહૃદયને થાય છે તે ભાવ પ્રથમ કવિને થયેલો હોય છે. કવિનું કૌશલ એ કે તે પોતાનો ભાવ પોતાની કૃતિદ્વારા સહૃદયમાં સંક્રાન્ત કરી શકે. એ ભાવ કવિચિત્તમાં પણ સાધારણીકૃત universal સ્વરૂપમાં હોય છે. કવિ કાવ્યદ્વારા સ્વાતુભવ ગાતો હોય કે પરાતુભવ ગાતો હોય પણ તેનો સ્વાતુભવ પણ પરાતુભવ જેટલો જ સાધારણીકૃત હોવો જોઈએ. એ ભાવ સાધારણીકૃત હોય છે માટે જ તે સર્વોપબોગ્ય બને છે. અને એ સાધારણીકૃત હોય છે, માટે જ કવિ તેને માનવજાતિ આગળ ગાય છે-તેને માનવજાતિમાં સંક્રાન્ત કરવા ઇચ્છે છે. સાધારણીકૃત અનુભવનો એ સ્વભાવ છે કે તેમાં તે સર્વને ભાગીદાર કરવાની ઇચ્છા રાખે. ‘કવિ તો મરત હોય છે, તે તો માત્ર પોતાની આંતર તૃપ્તિને માટે જ લખે છે, લોકો વાંચે કે ન વાંચે તેની તેને પરવા હોતી નથી.’ એ મત મને યથાર્થ લાગતો નથી.^૨ જેમ મરકરી કરતી વખતે બીજો તે સમજી શકે તેવી અપેક્ષા હોય છે, એવી અપેક્ષા એ જ તેની પ્રેરણા હોય છે, જેમ બેટ આપની વખતે તે બેટનું રક્ત્ય અને તેની પ્રેરક વૃત્તિ બીજો સમજી શકે એવી અપેક્ષા હોય છે, તેમ કાવ્ય માનવ જાતિ સમજી શકે એવી અપેક્ષાથી લખાય છે. પોતાના નિંદકોને તિરસ્કારનાં પણ ભવભૂતિ એવી આશા રાખે છે કે હાલ નહિ તો અનંત ભવિષ્યમાં કોઈને કોઈ તો તેની કૃતિની કંદર કરશે જ. એ નિંદકો તરફનો તિરસ્કાર અને ભાવીની આશા બન્ને કવિની અપેક્ષાની જ સાખીતી છે. ટાલસ્ટોય કહે છે કે કલા એ કલાવિધાયકના ભાવનું સંક્રમણ છે.

કવિમાં ઉદ્ભવેલો ભાવ તેના દેહના અનુભવમાં આવેલો હોવો જોઈએ એમ માનવાની જરૂર નથી. કવિની પ્રતિભાનો એ અર્થ છે કે તે સાંકડા અભિમાનની મર્યાદાની પાર જઈ આખા વિશ્વમાંથી અનુભવ લઈ શકે છે. તેની પ્રતિભાના યજ્ઞ પ્રમાણે તેની દષ્ટિ બેઠક હોય છે. કવિ દ્રષ્ટા છે. તે જે જુએ છે અર્થાત્ એ અનુભવથી તેના મનમાં જે ભાવ થાય છે તે ભાવને તે બીજામાં પોતાની કૃતિ દ્વારા સંક્રાન્ત કરી આપે છે. ભદ્રે તોત કહે છે:

નાટ્યપિઃ કવિરિત્યુક્તમ્ ઋષિશ્ચ કિલ દર્શનાત્ ।

×

×

દર્શનાદ્વર્ણનાન્નાથ રૂઢાલોકે કવિશ્રુતિઃ ॥

આવી કૃતિની વિધાનશક્તિ તેજ કવિની સર્જનશક્તિ છે. તેનો વ્યાપાર અતિ ગૂઢ છે, શુદ્ધિની પારનો છે, તેને વિશે અહીં વિશેષ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી. પણ આ વિષયમાં

૧. સરખાવો. પ્રો. ઠાકોરે ઉચ્ચારેલું G. B. S. નું વચન: Let no man dare to create in art a thing that he would not have exist in life.

કલાક્ષેત્રમાં સર્વથા તે નિષિદ્ધ,

ન જે જીવનક્ષેત્ર કાળે વિશુદ્ધ.

૨. ત્યારે મસ્તીનાં કાવ્યોમાં શું ખોટો ભાવ હોય છે? ના. તે કાવ્યો દ્વારા કવિ પોતાની બેપરવા તેના ભાવકોમાં સંક્રાન્ત કરે છે. એવી બેપરવા ભાવકોમાં સંક્રાન્ત કરવાની અપેક્ષા એ કાવ્યો નીચે હોય છે.

એક બે ગેરસમજ છે તેની ચર્ચા કરવી જોઈએ. કેટલાક માને છે કે કવિના આ વ્યાપારને માટે જ્ઞાનની જરૂર નથી એ ખોટું છે. જ્ઞાનની જરૂર છે એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાન ધણા જ તાત્કાલિક સ્વરૂપે, સદા સતતોપલબ્ધ હોવાની જરૂર છે. આ સ્ફુટ કરવાને માટે, ચિંતના એક અત્યંત ભિન્ન વ્યાપારનો દાખલો લઈએ. કેઈ ભૂલાર્થ ગયેલો શબ્દ સંભારવાનો અથવા કરતાં, શબ્દ શોધવા શબ્દકોશનાં પાનાં ફેરવીએ તેમ, મન અનુભવકોશનાં પાનાં ફેરવતું લાગતું નથી, પણ મનના સંકલ્પથી જોઈતી વાત જીવતી થઈને, જાદુગરના પાનાની પેઠે ઉપર ડોકિયું કાઢી જાલી રહેતી હોય તેમ લાગે છે. કાવ્યસર્જન વ્યાપાર આનાથી અત્યંત ઉચ્ચ કોટિનો છે, પણ તેમાં પણ, કવિને જે ભાવ પ્રગટ કરવો હોય તે—ભાવનિષ્ઠ કવિ બનતાં, તેનું સમસ્ત જ્ઞાનતંત્ર સચેત થાય છે અને અનુકૂલ સંસ્કારો ભાવની આસપાસ ગૂંથાવા માંડે છે. જેમ આપણે મિત્રને જોઈને હર્ષમાં આવી જઈએ, મસ્કરી કરવાની વૃત્તિ થાય અને એ વૃત્તિ થતાં આપણા જ્ઞાનમાંથી એ વૃત્તિને અનુકૂળ વાતો એકદમ ઉપર આવી જાય છે, અથવા એવી વાતો પ્રેમજન્ય છે, તેમ કવિને પણ થાય છે; પણ આપણા દાખલા કરતાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં, ઘણી સૂક્ષ્મ રીતે, ઘણી વિવિધતાથી, અને ઘણી જાતી ભૂમિકા ઉપર. એટલે જ્ઞાન કવિત્વને પોષક છે અને આવશ્યક પણ છે. શેલિ કહે છે કે જ્ઞાનનું સૂક્ષ્મતમ સ્વરૂપ—જીવન્ત સ્વરૂપ કાવ્યમાં અવતાર લે છે.

અને ખીલું એ કે આ સર્જનશક્તિ ચિત્તની ગમે તે વૃત્તિમાં રમમાણ નથી થતી પણ જેમાં તે જીવનનું રહસ્ય જીએ છે, જેમાં ચેતનનો આવિર્ભાવ-ઉત્કર્ષ જીએ છે તેમાં જ થાય છે. તેવા સર્જનમાં જ વિવિધતા આવે છે. તે સર્જન જ લોકોત્તર બને છે. તે સર્જન જ ખરું ‘મનોહર’ બને છે. તેમાં જ તક્ષીન યઈ ભાવક પોતાનું અભિમાન લુપ્ત કરી શકે કે. જીવનની ખરી રહસ્યભૂત વૃત્તિ જ વિવિધરૂપે આવિષ્કાર પામી શકે, અને વિવિધ આવિષ્કારમાં રહેલી એક વૃત્તિ એ જ કલાનું સ્વરૂપ છે—જેને વૈવિધ્યમાં એકત્વ કહીએ શીએ. ખાવાની વૃત્તિ હલકી છે, કામવૃત્તિ હલકી છે, લોભવૃત્તિ હલકી છે. એ વૃત્તિઓ પૂરતી વિવિધતામાં આવિષ્કાર પામી શકે નહિ. પ્રેમવૃત્તિ સાથે સરખાવતાં ખાવાની વૃત્તિના આવિષ્કારનું વૈવિધ્ય નહિ જેવું છે. તે વૃત્તિને વૈવિધ્યથી નિરૂપી હોય તો પણ તે મનોહર થશે નહિ. જેમ દાનવીરતા, ધર્મવીરતા વગેરે વીરરસના પ્રકારો છે તેમ લક્ષણવીરતા વીરનો પ્રકાર યઈ શકે નહિ. કારણકે અત્યારે આપણી સંસ્કૃતિમાં આપણે એટલે જાણે આવ્યા છીએ, ન્યાંથી ખાઉધર વૃત્તિએ આપણને જીવનનું રહસ્ય લાગતી નથી. પણ નીચી કોટિની સંસ્કૃતિના કવિને ખાવાનો ઉત્સાહ એ કાવ્યનો મુખ્ય રસ યઈ શકે. આંકિકાના નૂપી હાસ્યોનો એક ગીત ત્યાં જઈ આવેલા મારા એક મિત્રે મને સંજળાબુંધું હતું.

વાનુષી ફૂલા માંબા,

વાનુષી ફૂલા માંબા,

ફૂલા માંબા,

ફૂલા માંબા,

ફૂલા માંબા,

વાનુષી ફૂલા માંબા.

“ હે નૂખી લોકો ! મગર ખાઓ, મગર ખાઓ, મગર ખાઓ. ” એ એનો અર્થ છે. એ ગીત ત્યાંના લોકો ખૂબ ઉત્સાહથી નાચતા કૂદતા ગાય છે એમ સાંભળ્યું છે. તેમને એમાં કાવ્યનો રસ આવે છે એમ જ માનવું લેઈએ. આપણને તેમાં કાવ્યનો રસ આવે નહિ.

ત્યારે આપણું કાવ્યમાં ખાવાની વાત આવે જ નહિ ? આવી શકે, અને આવે છે. તેમાં ખાવાની વાત પણ આવે ખાઉંધર વૃત્તિનું નિરૂપણ પણ આવે. પણ તે હાસ્યનો વિભાવ બને. ખાઉંધર વૃત્તિ આપણી બમિકાના સહૃદયને માટે લુગુખ્પાકારક છે અથવા ઉપદસનીય છે, અને તેથી કાવ્યમાં પણ તેનાથી લુગુખ્પા કે હાસ્ય જ થાય. કાલિદાસના વિદૂષકોનો લગભગ અરધો અરધ હાસ્ય આ ખાઉંધરવૃત્તિના નિરૂપણથી જ થાય છે. કવિનું કૌશલ એવું છે કે એ ખાઉંધરવૃત્તિ બરાબર ઉપદસનીય દેખાય એ રીતે આપણી આંખો તેને રલુ કરે છે.

એ જ રીતે કામોત્સાહ એ મુખ્ય રસ ન થઈ શકે પણ હાસ્યનો વિભાવ થઈ શકે. દમયંતીસ્વયંવરને પ્રસંગે

શરીર ક્ષુદ્ર કાજનાં ખેડ, તેને દમયંતી પરણવાના કેડ,
ખાળ યૌવન ને વળા વૃદ્ધા, તેને દમયંતી પરણવાની શ્રદ્ધા.

વગેરેથી પ્રેમાનંદે વૃદ્ધ રાગ્યોના કામાવેશનું વર્ણન કર્યું છે. કામવશ રાગ્યો જોઈ પાસે જોશ જોવાવે છે, આખી રાત વસુ કરાવે છે, પળા ચૂટાવે છે, બેસી ગયેલા ગાઢ ઉપસાવવા ગદ્યોક્ષમાં સોપારી રાખે છે, વગેરે વગેરે. પણ અહીં પણ કાવ્યનો મુખ્ય રસ કામોત્સાહ નથી પણ તેના વિભાવથી થયેલો હાસ્ય છે. આ વૃદ્ધ રાગ્યો પણ કામ-વૃત્તિથી બીર્ધ નથી રહી શકતા, કામાવેશમાં તણાય છે એ જોઈ હાસ્ય ઉદભવે છે. એ જ રીતે કેવળ પૈસા કમાવાની વૃત્તિ પણ ઉપદસનીય છે. ભવાઈમાં આ ખાઉંધરવૃત્તિ, કામવૃત્તિ અને લોભવૃત્તિ એ ત્રણેયનો વારંવાર ઉપદાસ કરેલો હોય છે.

અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે રાગ્યોમાં દમયંતી પરણવાની શ્રદ્ધા થાય એ વાતમાં રસ નથી, પણ એ વાતથી આપણને હસવું આવે તેમાં રસ છે. અર્થાત્ કેઈ પણ વસ્તુ તરફ ઉચિત ભાવ રકુરે તેમાં રસ છે. જો આ વસ્તુ તરફ આપણે હસી ન શકીએ તો આપણને રસનો અનુભવ થયો નથી. એટલે રસ ભાવકના ચિત્તમાં થાય છે, અને તે યોગ્ય વસ્તુ તરફ ઉચિત ભાવ થવામાં છે. આ ઔચિત્ય સાચીને કવિ ગમે તે વૃત્તિ નિરૂપી શકે. મોટી હિંમરના માણસની ખાઉંધરવૃત્તિ નિરૂપીને તે હાસ્ય નિબંધન કરી શકે; એવી જ રીતે નાની હિંમરના કેમ ખાળકનો ખાવાનો ઉત્સાહ વર્ણવી, તે રતિ નિબંધન કરી શકે. કારણકે નાના ખાળકમાં એ વૃત્તિ અનુચિત નથી. ઉઘટી તરવરતા જીવનનું ચિહ્ન છે. કૃષ્ણના દૂધ પીવાના અને માખણ ખાવાના અનેક તોફાનમાં કંઈક ઔચિત્યભંગ નથી થતો. ઉચિત શબ્દો વગેરેમાં, વસ્તુને ઉચિત ભાવ અને ભાવને ઉચિત વસ્તુ એ જ કાવ્ય શ્લેષનું કહે છે: ઔચિરયં રસસિદ્ધસ્ય સ્થિરં કાવ્યસ્ય લક્ષણમ્.

સાહિત્યમાં વારંવાર પૂછાય છે: શું કાવ્યમાં અનીતિ ન આવી શકે ? દુનિયામાં અનીતિ છે તો કાવ્યમાં કેમ ન આવે ? વળી વારંવાર ફરિયાદ કરાય છે કે રીકાકારો કાવ્યને નીતિની દૃષ્ટિથી લુચ્છે છે તે પોતે કાવ્ય સમજતા નથી, કવિને અન્યાય કરે છે,

અને સમાજની રસવૃત્તિ બગાડી તેને ખરા રસથી વંચિત કરે છે. આ પ્રશ્નોના પુતાસો ઉપરના સિદ્ધાન્તમાં આવી જાય છે. કાવ્યમાંથી કશું ખાતલ કરવાની જરૂર નથી. દુનિયાની હરેક યીજ તેમાં આવી શકે. પ્રશ્ન માત્ર એટલોજ છે કે કવિને તે યીજ તરફ જે ભાવ થાય છે, તે ઉચિત છે કે અનુચિત છે ? આપણા સમાજની સંસ્કારિતાની આ કેટલે એનીતિનો ઉત્સાહ એ ઉચિત ભાવ નથી, તેનો તિરસ્કાર કે બુદ્ધિસા કે ઉપહાસ એ ઉચિત ભાવ છે. કવિ ઔચિત્ય છોડી દઈ અનુચિત ભાવમાં રાખે, તો તે પોતે સંસ્કારિતાની એવી નીચી કેટિનો છે એવો ખરૂં જ પણ તેથી તેનું કાવ્ય સંસ્કારી સહુદયને આકર્ષી પણ ન શકે. સંસ્કારી સહુદય, કાવ્યમાં ચૈતન્યના જે લોકોત્તર ઉત્કર્ષની અપેક્ષા રાખે છે તે તેને તેવા કાવ્યમાં મળશે નહિ. જેમ લોહાના કડકા સાથે પ્રેમ કર્યાની કથામાં ઔચિત્ય નથી, જેમ તે પ્રમાણે કદવવા જતાં ચિત્તને અસ્વાભાવિક પ્રમત્ત કરવો પડે છે અને તેમાં કલેશ થાય છે, તેમ જ એનીતિનાં કાર્યોમાં ઉત્સાહ ભાવતાં ચિત્તને કલેશ થાય છે, તેમાં કલાનો પરમ આનંદ તે અનુભવતું નથી. એનીતિમાં ઉત્સાહ લેનારું સાહિત્ય કલાની અને રસની દૃષ્ટિએ હીન છે. જેમ ઉત્તમ સાહિત્ય અમુક વિષયનું જ હોવું જોઈએ—સ્વદેશાભિમાનનું જ હોવું જોઈએ એમ ન કહી શકાય. તેમ નીતિનું ઉપદેશક જ હોવું જોઈએ એમ પણ ન કહી શકાય પણ એનીતિમાં ઉત્સાહ પ્રેરતું સાહિત્ય હીન છે એ તો ચોક્કસ.^૧ તેમાં પણ રસ લેનારો વર્ગ મળી રહે છે તેનું કારણ એટલું જ કે સમાજની સામાન્ય સંસ્કારિતા હજી સિદ્ધ કરી ન હોય એવો બાલિશ વર્ગ હમેશાં થોડો ધણો હોય છે. કલાને જોવાને નીતિની નહિ, પણ કલાની જ—રસની જ દૃષ્ટિ જોઈએ એ ખરૂં. પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે કલા એનીતિમાં રસ લઈ શકે.

અને એનીતિમાં રસ લેનાર સાહિત્ય તે સમાજને જૂઠામાં જૂઠા શાપરૂપ છે. માણસના મનને તે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રીતે વિકૃત અને કુટિલ કરે છે, તેનાં ભર્મસ્થાનોને ઝેર આપે છે, તેની વિવેકદૃષ્ટિને—તેની મૂલ્યપરીક્ષક દૃષ્ટિને ત્રાંસી બનાવે છે. દૂંકમા તેનાથી મોહાતો વાચક પછી આખી સૃષ્ટિને ઉલટી રચે છે.

પણ નીતિની સામેની આ ફરિયાદમાં કંઈક સાચું છે. નીતિના કુરામદથી ખરાજ સાહિત્ય પણ સારા સાહિત્યનો સિક્કો ધણીવાર મેળવી જાય છે. પણ એવી ફરિયાદ માત્ર એ પ્રકારના જ સાહિત્ય સામે સાચી નથી. ધણું સાહિત્ય એવું જ અધમ હોવા છતાં, કેવળ કામવાસનાને ઉત્તેજનારું હોવાથી જ સાહિત્યમાં ખપે છે, એ પણ એવું જ છે. સાહિત્યના ખરા વિવેચકે બનેને એક સરખાં તિરસ્કારી કાઢવાં જોઈએ. આવા સાહિત્યમાં રસ પડે છે તે અભિમાન ગણિત થવાથી નહિ, પણ અભિમાની જીવનમાં જે ગમતું હોય છે તેને ઉત્તેજન મળવાથી. એ કલાનુભવ જ નથી.

૧ What we have to bear in mind is that moral purity in the purpose of art or beauty does not constitute aesthetic purity, though moral impurity in the purpose of art or beauty does constitute aesthetic impurity.

B. Bosanquet's History of Aesthetic p. 54.

કામવાસના જેવી અધમ વૃત્તિ જેમ કલાનુભવમાં વિધનકર્તા થાય તેમ જ નીતિનેા આગ્રહ પણ થાય. નીતિ તો અમુક જ હોવી જોઇએ એમ કોઈ ગ્રહપૂર્વક માને અને તે જ દૃષ્ટિથી કાવ્ય વાંચે તો તે કાવ્યનેા રસ સમજી શકે નહિ. માત્ર ભાવકમાં જ આ વૃત્તિ કે આગ્રહ વિધનકર્તા થાય એમ નહિ, પણ કવિમાં પણ તે તેવો જ થાય—કદાચ વધારે વિધનકર્તા થાય. આવા આગ્રહોથી કવિના ચિત્તમાં સંસ્કારો યથાતથ પડે નહિ. નીતિના આગ્રહથી જુએ તો તે અનીતિમાન માણુસોની વૃત્તિઓ સમજી શકે નહિ. માત્ર આખા જગત માટેનો પ્રેમ જ એવી વૃત્તિ છે કે જે વિધનકર્તા થવાને બદલે બીજાનાં માનસ ખુલ્લાં કરી આપે. અને પ્રેમ ખરી રીતે અભિમાનની વૃત્તિ નથી, અભિમાન છોડાવનારી, માણુસની દૃષ્ટિને આત્મકેન્દ્રી મટાડનારી વૃત્તિ છે.

એટલે નીતિની દૃષ્ટિ સામેની ફરિયાદમાં એટલું સત્ય છે કે જ્યારે જ્યારે કવિ કાન્ત દૃષ્ટિથી રૂઢિગત નીતિની પાર જઈ, તેની સાથે વિસંવાદો હોય એવી કોઈ વાત કરે ત્યારે સમાજ તે સમજવાને બદલે તેનો વિરોધ કરે છે. આનું કારણ આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ ભાવકનો અધિકારદોષ છે. ભાવક એ નવા સંસ્કારો ગ્રહણ કરવા જેટલો અધિકારી નથી. અને એમ તો વ્યવહારમાં અને કલામાં બન્નેમાં બને છે. છતાં ઇતિહાસ એમ જ બતાવે છે કે એવા વિરોધ છતાં એવી કૃતિઓ પછી સફળ થઈ છે, અને સમાજે નવી નીતિદૃષ્ટિ ગ્રહણ કરી છે. પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે અનીતિપ્રેરક કાવ્યો ઉત્તમ કાવ્યો હોઈ શકે. નવી નીતિ અને અનીતિ એક જ વસ્તુ નથી.

આપણા સાહિત્યમાં નીતિ સામેની ફરિયાદમાં મને સર્વત્ર નવી નીતિનેા ઉદય જણાતો નથી. નીતિભંગનો પક્ષવાદ જુદાં કારણોથી થયેલો જણાય છે. આપણો સમાજ જૂનાં—હવે અર્ધહીન થયેલાં—રૂઢિબંધનોથી જઠરાયેલો છે. સમાજ અને વ્યક્તિઓ તેમાંથી છૂટી શકતી નથી; તેનું કારણ કંઈક અંશે અગાન છે પણ વધારે અંશે નિર્બળતા છે. નવું સાહિત્ય એ બળ સંપાદન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આપણું સાહિત્ય એ રૂઢિથી સ્વતંત્ર થવા, એ રૂઢિ તોડવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તેના આવેશમાં નીતિને પણ તોડી નાંખે છે. કાવ્ય બળપ્રેરક હોઈ શકે, બળ એ પણ એક રસનો વિભાવ છે. પણ તેની સાથે તે નીતિને તોડે ત્યારે તેમાં ઔચિત્યભંગ થાય છે. પણ આ આપણા સાહિત્યનેા ક્ષણિક વિકાર લાગે છે, અને થોડા સમયમાં તે પસાર થઈ જશે એમ બીજાં સાહિત્યનેા ઇતિહાસ જોતાં મને લાગે છે.^૧

^૧ A great idea suddenly came to him, (Swinburne) and he resolved to put it into execution. This idea was nothing less than to attempt to obtain for English poetry the same liberty enjoyed by French poetry in recent times, to attempt to obtain the right of absolute liberty of expression in all directions, and to provoke the contest with such a bold stroke as never had been dared before... ..The result of absolute liberty in French literature gives us a good idea of what would be the result of absolute liberty in English literature. Extravagances of immorality were followed by extravagances of vulgarity as well, and after the novelty of the thing was over a reaction set in, provoked by disgust and national shame. Appreciations of Poetry by Lescadio Hearn.

નીતિદષ્ટિ સામે ફરિયાદ કરનારા હજી એક દલીલ કરે છે. ઉત્તમ સાહિત્યસર્જનને નીતિ-અનીતિ સાથે લેવા દેવા નથી. તે જોવું જગત જુએ છે તેવું નિરૂપે છે. જગતમાં અનીતિ છે, અનીતિનો ઉત્સાહ કે રસ પણ છે, તો કાવ્યમાં પણ એ વસ્તુઓ આવી શકે. અહીં પ્રથમ એ કહેવાનું છે કે ખરેખરી ફરિયાદ આ નીતિ-અનીતિની ખરી ઉદાસીનતા સામે હોતી નથી, પણ સંસ્કારી વાંચનાર આ ઉદાસીનતાના દાવા નીચે, અનીતિમય વાસનાનો સૂક્ષ્મ પક્ષપાત કવિમાં સ્પષ્ટ દેખે છે અને મારે ફરિયાદ કરે છે. પણ આપણે આગળ ચાલીએ. મેં ઉપર સ્વીકાર્યું છે કે સર્જકને નીતિ-અનીતિનું દષ્ટિ બિન્દુ નથી હોતું. પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે એવા ખરેખરા તટસ્થ કવિનાં કાવ્યો અનીતિમાં રસ પ્રેરે છે. એવા એક સર્વમાન્ય કવિ કાલિદાસ લઈએ. પ્રેમની પ્રથમ ભૂમિકાનાં યુગલોની કામવૃત્તિનું તેમાં આખેદ્રવ્ય વર્ણન ઘણી જગાએ છે. વિક્રમેશ્વરીય માં પુરુષવસ ઉર્વશીના પ્રેમમાં પડે છે. ત્યારે તેના આવેશમાં તે એક વાર, કામની વિરોધી તપોવૃત્તિને લાંબી નાંખે છે. ઉર્વશીના પિતા નારાયણ ઋષિ વિષે તે કહે છે.

વેદાભ્યાસજઙઃ કથં નુ વિષયવ્યાવૃત્તકૌતૂહલો...

વિષયથી પરાક્રમ્ય થયેલો ઋષિ તેને વેદના અભ્યાસથી જીરૂ થઈ ગયેલો લાગે છે. કામનો વેગ અહીં ઓછો નથી. છતાં તેમાં કવિનું તટસ્થ છે અને તેથી સંસ્કારી વાંચનાર આ કામાવેગ સમજવા છતાં, તેની પ્રત્યક્ષપ્રતીતિ કરવા છતાં તેનાથી તટસ્થ રહી શકે છે. જરા વધારે જટિલ પણ ચોક્કસ મર્યાદાવાળો એ જ કવિનો એક ખીન્ને દાખલો લઈએ: શકુન્તલનો પાંચમો અંક. જગતના કરુણ (tragic) સાહિત્યમાં તેને સ્થાન મળે તેવો તીવ્ર અને મર્મભેદી તેનો કરુણ છે. ત્યાં આપણે જોઈ શકીશું કે કવિ દરેક પાત્રની લાગણી ખરાખર નિરૂપતાં છતાં તટસ્થ રહે છે. અને એજ પ્રમાણે સહૃદયને પણ થાય છે. દુષ્યન્ત ચેતે તો શકુન્તલાને સ્વીકાર્યાનું સંભારી શકતો નથી. તે કહે છે: “હું શું કરું? મને સાંભરતું નથી. હવે હું તે દારત્યાગી થાઉં કે પરસ્ત્રીસ્પર્શનું પાપ વહોરું?” તેને હમણાં જવા દઈએ. શકુન્તલા તરફ જોતાં થાય છે, કે તેણે ગુરુજનને પૂજ્યા વિના, જાહેર લગ્નવિધિ વિના, દુશ્યન્ત સાથે ગુપ્ત સંબંધ બાંધ્યો તે ભૂલ કરી. એ ભૂલને કવિ જાણે સિદ્ધાન્ત રૂપે મૂકતો હોય તેમ શાર્દૂલ પાસે બોલાવે છે.

અતઃ પરીક્ષ્ય કર્તવ્યં વિદોષાત્ સંગતં રહઃ ।

‘લગ્ન સંબંધ હમેશાં પરીક્ષા કરીને બાંધવો જોઈએ, પણ ગુપ્ત સંબંધ તો બહુ જ પરીક્ષા કરીને બાંધવો જોઈએ.’ પણ કાલિદાસનું અર્થ દર્શિબિન્દુ શારદત કે શાર્દૂલ પણ નથી. શારદત કહે છે:

તદેષા મયતઃ કાન્તા ત્યજેનાં વા ગૃહાણ વા ।

उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥

‘તું જાણે ને એ જાણે. તારી સ્ત્રી છે. તારે ચાહે તેમ કર.’ એવા અર્થનું કહી, એટલાથી ગુરુનો સંદેશ પૂરો થયો એમ માની ચાલવા માંડે છે. ત્યારે જરૂર થાય છે કે ના ના, સ્ત્રી ઉપર આવી સર્વતોમુખી પ્રભુતા પુરુષની ન ધટે. શકુન્તલા એ લાચાર થઈ જોઈ રહે છે. ‘અરે, તમે પણ ચાલતાં થયાં!’ જૌતમીનું આહ્વાન પીગળે છે, તે ભભી રહી કહે છે ‘ઘણી તરછોડે તેમાં એ ખીચારીનો શો દોષ?’ પણ એ તાપસી પણ સ્ત્રી જ છે. તેને પણ સ્વાતન્ત્ર્ય નથી. એથી વધારે તે કરી શકતી નથી. અને શાર્દૂલ જાણે ન સ્ત્રી

સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ એ સિદ્ધાન્ત કહેતો હોય તેમ પાછળ આવવા કરતી શકુન્તલાને કહે છે “પુરોભાગે, કિં સ્વાતન્ત્ર્યમર્હત્યતે ? દુષ્ટ, સ્વાતન્ત્ર્ય લે છે ?” શકુન્તલાને માત્ર ધરતી પાસે માગ માગવાનું રહે છે. કાલિદાસ આ શિષ્યોની વિરૂદ્ધ એકે શબ્દ પણ કોઈ જગ્યાએ કહેતો નથી. પણ આ શકુન્તલાની કરણ અવસ્થા જોતાં, જે હૃદયમેદક રીતે કવિ તેનું ચિત્ર આપે છે તે જોતાં, નથી લાગતું કે આ શિષ્યો ખરેખર વેદાભ્યાસજનક, તપોજનક છે ? દુષ્યન્તે શાપસંમૂલક ચિત્તથી શકુન્તલાનો તિરસ્કાર કર્યો હતો, પણ તે સર્વેતોમુખી પ્રભુતાવાળા પતિને પણ સાતમા અંગમાં, શકુન્તલાને પણ પ્રણિપાત કર્યો પછી તેનું આંસુ લૂછવાનો પણ અધિકાર મળે છે, ત્યારે ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ એ સૂત્રની પણ ખીજ બાજુ નથી દેખાતી ? કાલિદાસ જીવનના એવા કોષ ઉત્તર અને તટસ્થ દૃષ્ટિબિંદુ તરફ આપણને લઈ જાય છે જ્યાંથી આપણને સમજાય છે કે શકુન્તલાએ મોહમય પ્રેમથી આકર્ષાઈ દુષ્યન્ત સાથે ગુપ્ત લગ્ન કર્યું તે જોડું કર્યું. સ્ત્રીએ આવો સંબંધ બાંધતાં બહુ વિચાર કરવો જોઈએ; પણ એવી સ્ત્રી તરફ લોકો નીતિના આગ્રહને નામે તિરસ્કાર બતાવે છે, તેના તરફ ફર ચાલે છે તે જોડું છે, સ્ત્રી બિચારી અનાથ છે, અજાણ છે, અને ગમે તેવાં કારણોથી પરણેલી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો તે મહાન પાતક છે. કારણકે સ્ત્રી કુળની પ્રતિષ્ઠા છે એટલું જ નહિ, શકુન્તલામાં બને છે તેમ, દેશની પણ પ્રતિષ્ઠા છે. આ તટસ્થતાને લીધે, જગત તરફ જરા પણ અભિમાનમૂલક આગ્રહ ન રાખતાં, કેવળ ઉત્તાન-હૃદય રહી, સંસ્કારો ઝીલી, તે સંસ્કારોને એવી જ તટસ્થતાથી નવી સૃષ્ટિ રચવા દેવાથી, કૃતિ ચિરંજીવ બને છે; જમાનો બદલાતાં, જમાનાના આચારવિચારો બદલાતાં પણ કાવ્ય જૂનું થતું નથી. આવી કૃતિમાં ચિત્ત, નિર્ણયિત દરેક ભાવ સાથે તન્મય થઈ તેનો અનુભવ કરે છે તે ઉપરાંત, એ ભાવોને અતિક્રાન્ત કરી તેની પાર જાય છે. પહેલાંના શબ્દો વાપરીને કહું કે ચિત્ત પોતાની બનાવેલી સૃષ્ટિને સર્વતઃ સ્પર્શે છે, સર્વતઃ વ્યાપે છે એટલું જ નહિ, તેને દશાંગુલ અતિક્રમીને જાય છે. આવા સાહિત્યની સામે અનીતિની ફરિયાદ કોઈ કરતું નથી. આવું સાહિત્ય તો ઉલટું નિરૂપણ દરેક ભાવનું રહસ્ય સાથે સાથે બતાવતું જાય છે.

પણ આથી બિન પ્રકારનું એક ખીજું સાહિત્ય છે જેમાં આવું તાટસ્થ્ય હોતું નથી, અને જેના પક્ષકારો કાવ્યમાં તાટસ્થ્ય આવશ્યક માનતા નથી. આ સાહિત્યનો સર્જક પોતાના ભાવના વેગમાં પોતે જ ધસડાય છે, એમ ધસડાવામાં એક પ્રકારનો મૂર્ચ્છાનો આનંદ અનુભવે છે, અને તેનો ભાવક પણ એવો જ ભાવ ઝીલે છે. એવા સાહિત્યના વિવેચનમાંથી તારતમ્યદૃષ્ટિ ચાલી ગઈ હોય છે. ‘જે કંઈ કંથ્યું છે તે સુંદર રીતે કંથ્યું છે કે નહિ ? કવિએ કૌશલ દાખવ્યું છે કે નહિ ? કવિનિર્ણયિત ભાવના વદનમાં ધસડાવામાં મગ પડતી હોય તો પછી ભાવનું તારતમ્ય, મૂલ્ય શા માટે પૂછવું ? એ ભાવનું, સમસ્ત જીવનચોજનામાં કયું સ્થાન છે એ શા માટે જોવું ? છે તે મહાલી લ્યો. ‘કાલે ફૂળી જઈશું તેનું આજે શું ? આજે તો સહેલ કરીએ છીએ અને ગાઈએ છીએ !’ આવી કવિતામાં, પછી કવિનું કૌશલ હોય, તો કાવ્ય કાવ્યની વચ્ચે તારતમ્યનું

1 What matters,
If we drown to-morrow,
So long as to-day:
We may sail and sing !

Ibsen.

કશું કારણ કે ધારણ રહેતું નથી. બધાં કાવ્યો સરખાં ! આવાં કાવ્યો વધારે એવી છે કારણ કે તેમાં તાંદરસ્થ નથી. આ સૈલીમાં કાવ્ય, પ્રેમ કે શ્રદ્ધા કે એવા કેઈ ઉન્નત ભાવને વિષય કરે ત્યારે તો હીક. પણ કવિને પોતાને તાંદરસ્થ ન હોવાથી, તેનું પોતાનું હૃદયતંત્ર વ્યવસ્થિત ન હોવાથી, તે ઘણી વાર હીન વૃત્તિમાં પણ પ્રેરાય, અથવા તેને પ્રેમ અનુચિત રીતે વહે, અથવા તેને જેમાં માત્ર ક્ષણિક સુખ લાગ્યું હોય તેવી વૃત્તિમાં રાગે, અને ભાવકના ચિત્ત ઉપર પણ તેના ચિરસ્થાપી સંસ્કરણ પાડે. મૂલ્યદષ્ટિ નહિ હોવાથી હીન સાહિત્ય પણ જોયા સાહિત્ય તરીકે ખપવાનો આમાં ઘણો સંભવ છે. ખરી ફરિયાદ આવા સાહિત્ય સામે છે અને તે સાચી છે. હીન વૃત્તિમાં પણ આનું સાહિત્ય રસિક લાગે છે તેનું કારણ તેના ભાવનું ઘેન છે. તેમાં ઔચિત્યદષ્ટિ મૂર્છિત થાય છે. સમસ્ત ચેતન તેમાં જાગરુક હોતું નથી. ઘણી વાર, પ્રમાતા તેમાં અહંકાર ગલિત કરવાને બદલે ભોગલાલમાની તૃપ્તિ કે તેનું ઉત્તેજન શોધે છે. ત્યાં એ ખરો કલાનુભવ નથી.

આ જાતની કવિતા હિંદના સાહિત્યમાં હજી હમણાં જ થવા માંડી. પશ્ચિમમાં પણ તે શિષ્ટ સાહિત્યના જમાના પછી જ થઈ છે. આ જાતની દરેકોઈ ભાવ ભોજવી લેવાની અધીરાઈ અને તેના આંતર રહસ્ય તરફનું દુર્લક્ષ, પશ્ચિમની પ્રગ્નના હૃદયની અતંત્રતામાંથી આવેલ છે, એમ તેના વિવેચકો કહે છે. પશ્ચિમની પ્રગ્નની મૂળ સંસ્કૃતિ ગ્રીસની છે, અને તેમાં ક્રિશ્ન ધર્મે પછીથી આવીને જૂની ગ્રીક વ્યવસ્થા તોડી છે. તેથી સમસ્ત પ્રગ્નમાનસ છિન્નલિન્ન થઈ ગયું છે. એ પ્રગ્નમાં નીતિના સ્થૂલ આચારો જ નહિ પણ સૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્તો પણ વારંવાર બદલાયા કયાં છે. છેલ્લા એક સૈકાની વિજ્ઞાનની પ્રગતિએ એ અવ્યવસ્થા વધારી છે. પરિણામે નીતિમાં તેમ જ કલામાં સ્વૈરવાદ પ્રગટ્યો છે. વહાણ આખું હોય ત્યાં સુધી તે એક જ નિશાનથી ચાલે અને અંદર બેઠેલાં બધાં મોણસો પણ પોતાનું સ્થાન કબ્બીને બેસે. પણ તે ભાંગતાં તેનાં પાટિયાંને વળગેલા માણસોને દિશા નથી હોતી, એક બીજાની ગતિ સાથે સંબંધ નથી હોતો, દરેક માણસ ફરિયાનાં અંધ બળોથી દોરાઈ ગમે ત્યાં ગતિ કરે છે, તેવી જીવનની અને કાવ્યની સ્થિતિ થઈ છે. આપણે અહીં એ કવિતા પશ્ચિમના અનુકરણથી આવી છે. અને કંઈક પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના આધાતથી આપણું માનસ પણ એવું જ અવ્યવસ્થિત થયું છે. એ પણ એક કારણ છે. પણ પશ્ચિમમાં એ સ્થિતિ સુધરતી જાય છે. ત્યાંના સૂક્ષ્મ વિવેચકો કવિતામાં રહસ્ય કે ઉત્તમ ભાવની માગણી કરવા માંડ્યા છે.^૧ કાવ્ય જે ભાવ કથે છે તે બરાબર કૌશલથી કથે છે કે નહિ^૨ એટલે જ પ્રશ્ન વિવેચનનો નથી, પણ જે ભાવને કથે છે તે

૧. પરિશિષ્ટમાં આ પરિચયિત અને તેના નિદાન સંબંધી લાંબા ફક્કા આપેલા છે.

૨. આપણામાં 'કલાકૌશલ્ય' એમ બંને શબ્દો ભેગા બોલાય છે. કલા અને કૌશલ્ય એમાં ઘણો સૂક્ષ્મ તફાવત છે. કૌશલ્ય વિના કલા ન સંભવે, પણ એહું કૌશલ્ય તે કલા નથી. આ વિવેકથી, અસુકૃતિ કલા છે કે નથી એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ ઘણીવાર સહેલું થઈ જવા સંભવ છે. સુંદર રંગોની ફરસખંદીને, કે ધરેણા ઉપરની કોઈ સુંદર આકૃતિને આપણે માત્ર કૌશલ્ય કહીએ છીએ કલા નહિ, કોઈ અપૂર્વ ભાવના ચિત્રને કલા કહીએ છીએ. તેમ કાવ્યમાં પણ ન્યાં લોકોત્તર ભાવ પ્રગટ થતો હોય તેને જ કાવ્યકલાની કૃતિ કહીએ, અને ન્યાં કેવલ સાધારણ ભાવ કૌશલ્યથી કહ્યો હોય તેને માત્ર કૌશલ્ય કહીએ તો અર્થમાં ચોખ્ખવટ આવે એમ નથી લાગતું? આગળ આવેલા ભેદ તોતના શબ્દોમાં ન્યાં દર્શન અને વર્ણન બંને હોય ત્યાંજ કાવ્ય, અન્યત્ર માત્ર કૌશલ્ય.

ભાવ પોતે પણ હિમ્મત છે કે નહિ, રહસ્યવાળો છે કે નહિ એ પણ વિવેચનનો પ્રશ્ન છે, એમ હવે સ્વીકારવા લાગ્યું છે. અને તેથી ફરી વ્યવસ્થા થશે એવી આશા રાખી શકાય. કંઈ અવ્યવસ્થિત રહેવા દેવું એ મનુષ્યસ્વભાવની વિરૂદ્ધ છે. તો હૃદયના ભાવો જેવી માર્મિક વસ્તુઓ કેટલોક કાળ અવ્યવસ્થિત રહી શકશે ?

ત્યારે કાવ્યની વિશેષ શક્તિ એ યદ્યપિ કે તે અહંકાર ગણિત યાપ તેવી રીતે ભાવો કે લાગણીઓનાં સ્વરૂપો યથાતથ આપણને દર્શાવે છે અને તે સાથે આપણા જીવનમાં તેનું કેટલું રહસ્ય છે તે પણ જણાવે છે. જેમ આંખમાં જે જે રંગો આવે તેનો સમન્વય કરીને ચિત્ત તેને નજીક દૂરના સંબંધમાં વ્યવસ્થિત કરે છે, તેમ કાવ્ય તેમાં જે જે વસ્તુ આવે તેને તેના રહસ્ય પ્રમાણે કે મૂલ્ય પ્રમાણે વ્યવસ્થિત કરે છે. માટે એથી આનોંદ કાવ્યને જીવનની સમીક્ષા કહે છે. કાવ્ય જીવનનું એવું કોષ્ટક દર્શિખિન્દુ આપે છે કે જ્યાંથી અમુક ભાવ તેના ખરેખરા રહસ્ય પ્રમાણે દેખાય. જેમ પરિધનો દરેક ખંડ (arc of a circumference) પોતાના આકારથી જ મધ્યખિન્દુનો આક્ષેપ કરે છે, તેમ કાવ્ય-નિરૂપિત વસ્તુ એ નિરૂપણથી જ જીવનના દર્શિખિન્દુનો આક્ષેપ કરે છે. એક મહાન વર્તુલમાં એક જ ખિન્દુથી જુદી જુદી ત્રિત્યાએ અનેક વર્તુલો કે વર્તુલખંડો દોરેલાં હોય તો તેનું મધ્યખિન્દુ તરત જડે, તેમ કાવ્ય જેમ વધારે ભાવોને વિષય કરે તેમ તેમાંથી જીવનનું દર્શિખિન્દુ તરત જડે. એક જ લાગણીનું એકાદ મુક્તક કે ભૂમિકાવ્ય તે એક મહાન વર્તુલના પરિધના એક નાનકડા ખંડ જેવું છે. તેનાથી બહુ હિસાબ કરીએ તો મધ્યખિન્દુ જડે પણ પેલા બીજા જેવું સહેલાઈથી નહિ. એક મહાભારત જેવા કાવ્યમાં, જેમાં બીજાના જેવો બળવાન પ્રાચીન રૂઢિનો સમર્થક, દુર્યોધન જેવો બળવાન અભિમાની, ધૃતરાષ્ટ્ર જેવો અંધ પુત્રપક્ષપાતી, ધર્મરાજ જેવો નીતિને માટે ચીવટ રાખનાર, અર્જુન જેવો આદર્શ વીર, બીમ જેવો શરીર બળવાળો, કર્ણ જેવો દાનવીર વગેરે વગેરે હોય, તેવા કાવ્યમાં અનેક લાગણીઓનું તરત રહસ્ય સમન્વય, જીવનની યોગજાતું દર્શન યાપ, ટૂંકમાં જીવનનું ખરું દર્શિખિન્દુ જડે. પશ્ચિમના મતને અનુસરીને આપણમાં એક મત હતો કે આત્મલક્ષી કાવ્ય જ ઉત્તમ ગણાય અને પરલક્ષી કાવ્ય લોકપ્રિય વધારે યાપ પણ એટલું ઉત્તમ ન ગણાય, એ મને પ્રામાણિક લાગતો નથી. આત્મલક્ષી કાવ્યમાં કવિ પોતાનો જ અનુભવ કહે છે માટે તેમાં લાગણીનું વધારે યથાર્થ નિરૂપણ હોય એમ કહેવાય છે, પણ કવિની પ્રતિભા ખરી હોય તો તેને પોતાના દેહે લીધેલો અનુભવ અને પારકા દેહમાં જોયેલો અનુભવ તાદશતામાં સરખા જ હોય. એ જ એની પ્રતિભા છે. બ્યવહારના વ્યવ-સાયને લીધે લાંબાં કાવ્યો કે લાંબી નવલકથાઓ વાંચવાને આપણને પુરસદ ન હોય અને તેથી ટૂંકાં કાવ્યો જ વાંચી શકતા હોઈએ, અને એ ખપત પૂરી પાડવા એવાં જ કાવ્યો લખાય તેની સામે મારે કાંઈ કહેવાનું નથી. પણ લાંબાં કાવ્યો વાંચવા અને સમજવા જેટલું ધૈર્ય જ ન હોય એ મને કલ્પના અને શુદ્ધિ બંનેની નિર્બળતા લાગે છે. આપણા અભ્યાસક્રમમાં લાંબાં કાવ્યોનો પુષ્કળ પરિચય યદ્યપિ જોવા નેપ્તએ. એ કાવ્યો જ આનંદ સાથે હૃદયને વ્યવસ્થિત કરે છે, લાગણીથી તટસ્થ રહી તેનું યથાર્થ દર્શન કરતાં શીખવે છે, શુદ્ધિ અને લાગણીનો યોગ કરી આપે છે.

કોઈ કહેશે કે મેં પણ નીતિનું નામ ન વાપરતાં હવે તો એમ જ કહ્યું કે કાવ્ય

નીતિની વિરુદ્ધ ન હોઈ શકે. દા. એટલું જ નહિ પણ મારે એ પણ અભિપ્રાય છે કે નીતિ અને કાવ્ય બન્ને એક જ લક્ષ્ય તરફ ગમ્ય છે. નીતિ શબ્દ મેં નથી વાપર્યો તે નીતિવાદીમાં ગણાવાની બીતિએ નહિ, પણ મારે નીતિ કરતાં કંઈક વિશેષ અભિપ્રેત છે મારે. નીતિ આત્માની એકદેશીય પ્રવૃત્તિ છે. હું તેથી આગળ જઈને કહું છું કે ફિલસૂફી અને કાવ્ય બન્ને એક જ માર્ગે ગમ્ય છે. સમસ્ત આત્મચેતન-યનો ઉત્કર્ષ અનુલવાવવો એ કાવ્યનું કામ છે, કાવ્યની શક્તિ છે. કાવ્યની નીતિની દૃષ્ટિએ પરીક્ષા કરવી જોઈએ એમ નહિ, પણ કાવ્યની રસદૃષ્ટિએ પરીક્ષા કરતાં-પરીક્ષા પણ નહિ, કાવ્યનો રસ લેતાં, અનીતિમાં આનંદ મેળવનાર કાવ્ય મને રસમાં ઉતરતું લાગે છે. કાવ્ય અને નીતિ બન્ને આત્માના એક જ રસચ્છિન્ન-દુમાંથી પ્રગટ થાય છે. પછી જન્મે વિરોધી ન જ હોય. અને એ તો રસને ઉલટું પોષક છે. એમાં કાવ્યની સમૃદ્ધિ જરા પણ ઓછી નથી થતી.

અને કાવ્ય માત્ર ફિલસૂફી નથી, ફિલસૂફીથી વિશેષ છે, અને તેની પદ્ધતિ ફિલસૂફીથી વધારે કાર્યકારી છે. ફિલસૂફી માત્ર તર્કપરંપરાથી બદ્ધ બદ્ધ તો કોઈ ઉચ્ચ રચાનનો અંશુલિનિર્દેશ કરે છે. કાવ્ય તો તે રચાને જ આપણને લઈ જઈને મૂકે છે. ફિલસૂફી માત્ર શુષ્ક રીતે, કદાચ અણુગમે થાય એવી રીતે-નીતિ સામેનો ધણો વિરોધ શુષ્કતાને લીધે આવે છે-કહે છે, કે લોભ કામ ખાઉધરપણું વગેરે હીન છે, માણસે તેથી ઉચ્ચતર સ્થિતિએ જવું જોઈએ. કાવ્ય આપણને ખરેખર તે સ્થિતિએ લઈ જઈને બતાવે છે કે વ્યવહારમાં જે લોભ વગેરે વૃત્તિઓમાં તમે હમેશાં રમ્યાપમ્યા રહો છો, તે જુઓ અહીંથી કેવી ઉપદક્ષનીય દેખાય છે ? સ્ત્રીરીઓરૂપમાં જોનાર, કેટલે અંતરે લેન્સ રાખ્યાં, તે દર્શનની સુરેખતાથી અને યથાર્થતાથી પોતાની મેળે નક્કી કરી લે છે. એ જ અંતર તે જો કાવ્યના લેન્સો, આંખનાં લેન્સો, અને દૃશ્યચિત્ર એ ત્રણેયની ગણતરીથી નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો ગણતરી ઘણી જ મુશ્કેલ થાય અને છતાં યથાર્થ દર્શન થાય કે નહિ તે વહેમ પડતું જ રહે. તે જ પ્રમાણે ફિલસૂફી, અનેક તર્કોથી જીવનનું દૃષ્ટિબિન્દુ આપવા પ્રયત્ન કરે અને છતાં તે આપી ન શકે. કાવ્યમાં ભાવક યથાર્થ દર્શન મેળવવા પોતાની મેળે ગોચર દૃષ્ટિબિન્દુએ ગમ્ય છે. દરેક દૃષ્ટિ, પોતે જે દર્શન કર્યું હોય છે તે ભાવકને સિદ્ધ સ્વરૂપે આપે છે.

આ દૃષ્ટિ બિન્દુ કયું ? એ તો જોણે સિદ્ધ કર્યું હોય તે જ કદી શકે. પણ તેનો માત્ર નામનિર્દેશ કરવો હોય તો તેને સ્થિતપ્રગટા કહેવાય—એનું બિન્દુ કે જ્યાંથી દરેક લાગણી યથાર્થ દેખાય, દરેક લાગણી સમગ્રગમ્ય, તેનું રસચ્છિન્ન અંકાય, અને જીવનની મદાન ગોજનામાં તે પોતાનું ઉચ્ચિત રચાન લે. આને જ આપણા પ્રાચીન ભરત મુનિએ શાન્ત કહ્યો છે.

ન યત્ર દુઃસ્તં ન મુસ્તં ન દ્વેષો નાપિ મન્સરઃ

સમઃ સર્વેષુ મૃતેષુ સ શાન્તઃ પ્રથિતો રસઃ

માવા વિકારા ત્યાવાઃ શાન્તસ્તુ પ્રકૃતિર્મતા ॥

શ્રેણીએ ‘પ્રેમનો પક્ષપાત અને દ્વેષનો દ્વેષ’ આપો તેના જેનું આ કંઈક છે. ઉપરના શ્લોકો ઉપર અભિનવગુપ્તપ્રદા ટીકા કરનાં કહે છે નરવજ્ઞાનં નુ મલ્લમાલાન્તર

ભિત્તિસ્થાનીયમ્ સર્વસ્યાયિભ્યઃ સ્થાયિતમમ્ । અર્થાત્ સર્વસ્યાયી ભાવોમાં પણ સ્થાયી તે તત્ત્વજ્ઞાન છે. અને અભિનવયુગ્મપાદ ઔદ્ધ વિજ્ઞાનવાદી હોવાથી તે તત્ત્વજ્ઞાન અને આત્માને એક ગણે છે. તે જ કહે છે આત્મૈવ...સ્થાયી । આને આધુનિક ભાષામાં કહીએ કે ચૈતન્ય એ જ ખરું સ્થાયી તત્ત્વ છે. સ્થિતપ્રજ્ઞત્વ કે શાન્તનો અર્થ, હું લાગણી વિનાની નિષ્ક્રિયતા કે નિશ્ચેષ્ટતાની સ્થિતિ નથી કરતો. કવિવર રૂઢીન્દ્રનાથ ટાગોર શાકુન્તલનું રહસ્ય એ ખતાવે છે કે પ્રેમ છેવટે તપથી શુદ્ધ થઈ શાન્ત રૂપ પ્રકાશ કરે છે. તેનો અર્થ એવો નથી કે, તેઓ હવે એક બીજાને આહરે નહિ. સ્થિતપ્રજ્ઞતા ભાવશૂન્યતા નથી પણ સર્વ ભાવોની એકતન્ત્ર વ્યવસ્થા છે, સંવાદ (harmony) છે, જે મનુષ્યે હમેશાં સાધવાનો છે.

આ રીતે જીવનમાં અને કવનમાં એક જ આત્મા રુકે છે. તેને જીવનથી સ્વતંત્ર કહો કે જીવનની સમાન્તર કહો કે જીવનનો અવિલાંબ્ય ભાગ કહો. તેમાં વ્યવહારજીવનનું પ્રયોજન નથી, તેને ભોગવતાં વ્યવહાર જીવન શાન્ત થઈ જાય છે, કાવ્યને વ્યવહારથી અલગ થઈ ભોગવતું જોઈએ માટે તેને વ્યવહારથી સ્વતંત્ર કહો, નિયતિકૃત નિયમથી રહિત કહો; પણ જે આત્મા વ્યવહાર જીવનમાં વિલસે છે, તે જ આત્મા કાવ્યમાં વિલસે છે. એ ચિદ્વિલાસમાં પણ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને અનુકૂળ વિલસે છે. કશું પોતાના સ્વભાવથી સ્વતંત્ર ન હોઈ શકે. વ્યવહારજીવન અને કાવ્ય જીવન બન્ને આપણા રહસ્ય જીવનને સમૃદ્ધ કરે છે તેનો અર્થ જ એ કે બન્ને એક જ જાતનાં છે. સમાનનો સરવાળો થઈ શકે, અસમાનનો ન થાય, વિરોધીઓ એકબીજાને છેદે—હણે. વ્યવહારજીવન જેમ હીન વૃત્તિઓમાં વહી આત્માનો અપકર્ષ કરે છે, આત્માને હણે છે, તેમ જ કાવ્યજીવન હીન વૃત્તિમાં વહે તો આત્માને હણે. અને જો કે કાવ્યાનુભવમાં અભિમાન ગલિત થાય છે એમ કહ્યું છે પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે કાવ્યના સંસ્કારો આત્મા કે ચિત્તની બહાર કયાંક પડે છે, તે સંસ્કારો પણ ચિત્તમાં જ પડે છે અને ખરાબ હોય તો તે માણસને હીન પથે દોરે જ. કાવ્યની એવી શક્તિ છે. માટે જ આપણે કાવ્યને ઉચ્ચ જીવનના સંસ્કારો પાડવાનું પ્રયત્નમાં પ્રયત્ન સાધન ગણીએ છીએ. જીવનની ન્યૂનતાઓ પામરતાઓ પૂરી, મનુષ્યને સંપૂર્ણતા તરફ—તેની અંતિમ આત્મસિદ્ધિ તરફ લઈ જવો એ કાવ્યની શક્તિ છે, એ તેનો અધિકાર છે, એ તેનું સાધક્ય છે.

યુગરાત્રી સાહિત્ય એ માર્ગે વિચરે એજ એ મહાન કવિ પાસે યાચના, કે જેના આ વિશ્વરૂપી કાવ્યને સમજવા, માનવ કાવ્ય પ્રયત્ન કરે છે.

રામનારાયણ લિ. પાઠક

परिशिष्ट

This poetry should be viewed in relation to the general moral crisis and imaginative disintegration of which it gives a verbal echo; then we shall avoid the injustice of passing it over as insignificant, no less than the imbecility of hailing it as essentially glorious and successful. We must remember that the imagination of our race has been subject to a double discipline. It has been found partly in the school of classic literature and polity, and partly in the school of Christian piety. This duality of inspiration, this contradiction between the two accepted methods of rationalizing the world, has been a chief source of that incoherence, that romantic indistinctness and imperfection, which largely characterize the products of the modern arts.....

In these latter times, with the prodigious growth of material life in elaboration, and of mental life in diffusion, there has supervened upon this old dualism a new faith in man's absolute power, a kind of return to the inexperience and self-assurance of youth. This new inspiration has made many minds indifferent to the two traditional disciplines; neither is seriously accepted by them, for the reason, excellent from their own point of view, that no discipline whatever is needed. The memory of ancient disillusion has faded with time. Ignorance of the past has bred contempt for the lessons which the past might teach. Men prefer to repeat the old experiment without knowing that they repeat it.

x

x

x

.....The reverse has now occurred and the spirit of life, innocent of any rationalizing discipline and deprived of an authoritative and adequate method of expression, has relapsed into miscellaneous and shallow exuberance. [Religion and art have become short-winded....It is true that the multiplicity of these incompetent efforts seems to many a compensation for their ill success, or even a ground for asserting their absolute superiority. Incompetence, when it flatters the passions, can always find a greater incompetence to approve of it.....

It is thus that the imagination of our time has relapsed into barbarism.....Trivial stimulations coming from vulgar objects... by making us forget altogether the possibility of a deep satisfaction, often succeed in interesting and in winning applause. The pleasure they give us is so brief and superficial that the wave of essential dissappointment which would ultimately drown it has no time to rise from the heart.

The poetry of barbarism is not without its charm. It can play with sense and passion the more readily and freely in that it does not aspire to subordinate them to a clear thought or a tenable attitude of the will.....The defect of such art—lack of distinction, absence of beauty, confusion of ideas, incapacity permanently to please—will hardly be felt by the contemporary public, if once its attention is arrested; for no poet is so undisciplined that he will not find many readers, if he finds readers at all, less disciplined than himself.

Santayan's Poetry and Religion pp. 169-175.

x

x

x

Never, we suppose, was an age in which art stood in greater need of the true law of decorum than this. Its philosophy has played it false. It has passed from the nebulous Hegelian adulation of the accomplished fact...to an adulation of science and of instinct. From one side comes the cry, 'Man is a beast'; from the other, 'Trust your instincts'. The sole manifest employment of reason is to overthrow itself.....

...At all events it is certain that in Aristotle the present generation would find the beginnings of a remedy for that fatal confusion of categories which has overcome the world. It is the confusion between existence and value. That strange malady of the mind by which in the nineteenth century material progress was supposed to create *ipso facto*, a concomitant moral progress, and which so plunged the world into catastrophe, has its counterpart in a literature of objective realism.

The Cry in the Wilderness, p. 171.

The differentia of verse is a merely trivial accident; what is essential in poetry, or literature if you will, is an act of intuitive comprehension. Where you have the evidence of that act, the sovereign aesthetic process, then you have poetry. What remains for you, whether you are a critic or a poet or both together, is to settle for yourself a system of values by which these various acts of intuitive comprehensions may be judged.

Poetry and Criticism, p. 179

Aspects of Literature by

J. Middleton Murry.

પુસ્તકો વિરૂદ્ધ નાટ્યશાળા

આપણે આપણી આનંદની ટેવોમાં ભોક્તા કે દષ્ટા છીએ એ જ્ઞેતાની જરૂર છે. વાંચનમાં આપણે ભાગ લઈએ છીએ. થીએટરમાં આપણે જોઈએ છીએ. એનાટોલ ફ્રાન્સ કહે છે કે "જ્યારે તમે પુસ્તક વાંચો છો ત્યારે તમને ગમે તેવી રીતે અને ગમે તે વાંચો છો. પુસ્તક બધું કલ્પના ઉપર છોડી દે છે. આથી બીનકેળવણી લોકો વાંચવામાં થોડો રસ લે છે. થીએટરમાં બધું આંખ આગળ મુકાય છે, અને કલ્પનાની મદદની જરૂરિયાત રહેતી નથી. આ જ કારણથી થીએટર એ મોટા સમુદાયને પસંદ પડે છે, અને વિચારકને એ ગમતું નથી. નાટક પાસિવ-પેસ પેદા કરે છે, વાંચન સક્રિય-એક્ટિવ-પેસ પેદા કરે છે. આપણું મગજ સ્તિતાવત તારની માફક દરેક શબ્દની જાડુષ આંગળાથી ધૂણી જાડે છે." (ગાર્ડન ઓફ એપીક્યુરસ)

એનાટોલ ફ્રાન્સ પુસ્તકનો પ્રેમી હતો તેથી તે થીએટરને જરા અન્યાય કરે છે. પરંતુ રસની મીમાંસા કરવાનો સિદ્ધાંત ઉપયોગી છે. જેમાં વધુમાં વધુ ભાગ લેવાય તે હિયામાં જીવો રસ. "તમે મદાયુદ્ધ વખતે કેમ કામ ચાલુ રાખી શક્યા?" આ પ્રશ્નના જવાબમાં લોકો જોઈ જોવાનું કે "તમે જાણો છો કે ચિંતા અને ઉપાધિ (trouble)નો ફેરફાર એ પણ રસ છે. પ્રશ્નમાં ફેરફાર એ નિશ્ચિત છે.

x

x

x

નવમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : નડિયાદ

મહામહોપાધ્યાય રાયબહાદુર ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાનું

ભાષણ

ચિત્તોડના કિલ્લા પર ગુજરાતના સોલંકી

રાજ્યોનો અધિકાર

ચિત્તોડના કિલ્લામાંથી ગુજરાતના સોલંકી રાજા કુમારપાલના બે શિલાલેખો મળ્યા છે. તેમાંનો એક વિક્રમ સંવત ૧૨૦૭ નો છે, અને તેમાં સપાદલક્ષ (અજમેર રાજ્ય)ના રાજા આનાઠ (આના, અણોરાજ)ને છત્તીને કુમારપાલ ચિત્તોડની શેલા ભેવા સાડ ત્યાં આવ્યો અને ત્યાંના શિવમંદિરને એક ગામ લેટ કર્યું એવો ઉલ્લેખ છે.^૧ આ લેખ નાનો છે અને ૨૮ પંક્તિઓમાં લખાએલો છે. બીજો મોટો શિલાલેખ જે ત્યાંથી મને મળ્યો, જે હમણાં ઉદેપુરમાં વિકટોરિયા હાલ નામના સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત છે, તેના મધ્યનો કેટલોક ભાગ ઘસાઈ ગયો છે તો પણ વિશેષ અંશ સુરક્ષિત છે. આ લેખમાં સંવત આપેલો નથી તો પણ એમાં સિદ્ધરાજ (જયસિંહ) અપુત્ર હોવાથી સોમનાથ ગયો અને પુત્રપ્રાપ્તિને માટે શિવની પ્રાર્થના કરી તે પરથી સોમનાથે કહ્યું કે તને પુત્રપ્રાપ્તિ થશે નહિ અને તારા પછી કુમારપાલ ગુજરાતનો સ્વામી થશે વગેરે વર્ણન છે; અને કુમારપાલની તરફથી ચિત્તોડમાં જે શાસક (સૂબો) રહેતો હતો તેનું વર્ણન છે.^૨ આ શિલાલેખથી નિશ્ચય થાય છે કે ચિત્તોડના પ્રસિદ્ધ કિલ્લો કુમારપાલના અધિકારમાં હતો, અને ત્યાં તેનો સૂબો પણ રહેતો હતો.

‘પ્રબંધચિંતામણિ’માં પણ લખ્યું છે કે ‘કૃત્ત્વ અકર્ત્તા રાજા કુમારપાલે પોતાનું રક્ષણ કરનાર આલિંગ કુમારને સાતસો^૩ ગામવાળો ચિત્રકૂટ (ચિત્તોડ)નો પટ્ટો આપ્યો હતો. તેના વંશજે કુમાર હોવાથી શરમાતા હતા અને હળુ સુધી ‘સગરા’ કહેવાય છે.’^૪ આ કથન પણ તે કિલ્લા પર કુમારપાલનો અધિકાર હોવાની સાક્ષી આપે છે.

૧. અંપિગ્રાફિયા ઇડિકા, વૉલ્યુમ ૨, પૃ. ૪૨૨-૨૪.

૨. આ શિલાલેખ હળુ સુધી પ્રકાશિત થયો નથી.

૩. આ સંખ્યામાં અતિશયોક્તિ હોય એ સંભવ છે.

૪. પ્રબંધચિંતામણિ, પૃ. ૧૯૯ (મુંબઈનું સંસ્કરણ).

હવે એ નિર્ણય કરવાની આવશ્યકતા છે કે ચિત્તોડનો કિલ્લો કુમારપાલના અધિકારમાં કેવી રીતે આવ્યો. ‘કુમારપાલચરિત’, ‘કુમારપાલપ્રબંધ’, ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓના ઇતિહાસ સંબંધી અન્ય સંસ્કૃત ગ્રંથો તથા શિલાલેખોમાં કહીં પણ ઉલ્લેખ મળતો નથી કે ચિત્તોડનો કિલ્લો કયા સોલંકી રાજાએ કેની પાસેથી અને કયારે લીધો. આ વિષય સમસ્યાનો ખુલાસો કરવો કઠિન છે તો પણ મેવાડ (ઉદેપુર રાજ્ય), મારવાડ (જેધપુર રાજ્ય) તથા આબુના શિલાલેખો તથા જિનપ્રબસૂરે રચિત ‘તીર્થકલા’થી કાંઈક સહાયતા મળી શકે છે.

ઉદેપુર રાજ્યના ચીરવા ગામના વિષ્ણુમંદિરમાં મેવાડના ગુહિલવંશી રાજા સમરસિંહના રાજ્ય સમયનો વિક્રમ સંવત્ ૧૩૩૦ કાર્તિક સુદિ ૧ નો શિલાલેખ છે, જેમાં મેવાડની જૂની રાજધાની નાગદા (નાગદ્રહ) અને ચિત્તોડના તાલરક્ષો (ફેજદારો)ના વંશનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. તેમાં ચિત્તોડના ફેજદાર મદનના સંબંધમાં લખ્યું છે કે ‘રત્નનો નાનો ભાઈ નિળપાપી મદન થયો. તેણે રાજા સમરસિંહની કૃપાથી ચિત્તોડની વંશપરંપરાગત તલારતા (ફેજદારી) પ્રાપ્ત કરી, અને તે શ્રી ભોજરાજના બનાવેલા ત્રિભુવનનારાયણ નામના મંદિરમાં પોતાના કલ્યાણ સાથે સદા શિવની પૂજા કરતો હતો.’^૨

આ લેખ પરથી અનુમાન થાય છે કે માળવાના પરમારવંશી રાજા ભોજ ચિત્તોડના કિલ્લામાં ત્રિભુવનનારાયણ નામનું શિવમંદિર બંધાવ્યું હતું. ત્રિભુવનનારાયણ તે રાજાનું ઉપનામ^૩ હતું તેથી તે મંદિરનું નામ ત્રિભુવનનારાયણ રાખવામાં આવ્યું હશે.

ચિત્તોડના કિલ્લાના રામપોળ દરવાજા પાસેથી મેવાડના રાજા સમરસિંહના સંબંધનો વિક્રમ સંવત્ ૧૩૫૮ માઘ સુદિ ૧૦ નો એક શિલાલેખ મને મળ્યો.

૧. એ ભોજરાજ માળવાનો પરમાર રાજા હતો.

૨ રત્નાનુજોસ્તિ રુચિરાચાર પ્રહ્યાત ધીર સુવિચારઃ ।

મદનઃ પ્રસન્નવદનઃ સતતં કૃતદુષ્ટજનકદનઃ ॥ ૨૭ ॥....”

શ્રી ચિત્રકૂટદુર્ગે તલારતાં યઃ પિતૃક્રમાયાતાં ।

શ્રીસમરસિંહરાજપ્રસાદતઃ પ્રાપઃ નિઃપાપઃ ॥ ૩૦ ॥

શ્રીભોજરાજરંચિતત્રિભુવનનારાયણાલ્યંદેવગૃહે ।

યો વિરચયતિસ્મ સદા શિવપરિચર્યાં સ્વશિર્વાલિન્સુઃ ॥ ૩૧ ॥

(ચીરવાના મૂળ લેખથી.)

૩. ભોજના ઉપનામ ‘ત્રિભુવનનારાયણ’ માટે ભુએ—‘નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા’ (સંવત્ ૧૯૭૬) પૃ. ૧-૧૮ માં પ્રકાશિત ‘પરમાર રાજા ભોજ કા ઉપનામ ત્રિભુવનનારાયણ’ નામનો મારો લખેલો નિબંધ.

તેથી જણાય છે કે 'પ્રતિહારવંશી મહારાવત પોતાના પુત્ર ધારસિંહે શ્રી લોજસ્વામિ દેવજગતીમાં (રાજા લોજના બનાવેલા મંદિરમાં) પ્રશસ્તિપટ્ટિકા સહિત.....કરાવ્યું.^૧'

ઉપરના બંને શિલાલેખોથી જણાય છે કે રાજા લોજે ચિત્તોડમાં એક મંદિર બંધાવરાવ્યું હતું.

હવે એ વાતનો નિર્ણય કરવાની આવશ્યકતા છે કે માળવાના રાજા લોજે ચિત્તોડમાં શિવમંદિર બનાવ્યું તેનું કારણ શું? આ પ્રશ્નનું કાંઈક સમાધાન મારવાડના હરિતકુંડી (હથુંડી) ગામથી મળેલા રાષ્ટ્રકૂટ (રાઠોડ) રાજા ધવલ અને તેના પુત્ર બાલપ્રસાદના સમયના વિ. સંવત ૧૦૫૩ માઘ સુદિ ૧૩ ના શિલાલેખથી થઈ શકે છે. તેમાં લખ્યું છે કે 'જ્યારે રાજા મુંજે^૨ મેદપાટ (મેવાડ)નાં મદરૂપી આઘાટ (આહાડ-મેવાડની પ્રાચીન રાજધાની) નગરને નષ્ટ કર્યું ત્યારે ધવલે મેવાડના સૈન્યની રક્ષા કરી હતી.^૩

આ કથનથી અનુમાન થઈ શકે છે કે માળવાના રાજા મુંજે મેવાડ પર ચઢાઈ કરીને આહાડનગર નષ્ટ કર્યું તે સમયે ચિત્તોડનો કિલ્લો અને તેની આસપાસનો માળવાથી જોડાએલો પ્રદેશ પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધો હશે, તેથી રાજા લોજ કોઈ કોઈ વખતે ચિત્તોડમાં રહેતો હશે અને તેથી તેણે ત્યાં શિવમંદિર બંધાવ્યું હશે.

આ અનુમાનની પુષ્ટિ આખું પરના વિભજનશાહના જૈન મંદિરના જીર્ણોદ્ધારની વિ. સંવત ૧૩૭૮ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૯ ની પ્રશસ્તિ તથા જિનપ્રભસૂરિ રચિત 'તીર્થકલ્પ'થી થાય છે.

પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે 'ચંદ્રાવતી નગરીનો રાજા ધંધુ (ધંધુક) વીરામાં અગ્રણી હતો. જ્યારે તેણે રાજા લીમદેવની સેવા સ્વીકાર ન કરી ત્યારે લીમદેવ તેના ઉપર નાખુશ થયો, તેથી તે મનસ્વી (ધંધુક) ધારાના રાજા

૧. આ શિલાલેખ ઉદેપુરના વિકટોરિયા હોલમાં સુરક્ષિત છે.

૨. મુંજ માળવાના પરમાર રાજા જોજના પિતા સિધુરાજ (સિધુલ) નો મોટો ભાઈ હતો અને તેનું ઉપનામ 'વાક્યતિકાજ' હતું.

૩. મંત્રુવાવાટં ઘટાભિઃ પ્રકટમિવ મદં મેદપાટે મટાનાં

જન્યે રાજન્યજન્યે જનયતિ જનતાજં (?) રણં મુંજરાજે ।

શ્રી....માણે પ્રણે હરિણ દ્ય મિયા મૂર્જરશે વિનદે

તત્સૈન્યાનાં સ (શ) રણ્યો હરિરિવ શરણે યઃ સુરાણાં વમૂવ ॥ ૧૦ ॥

લોજની પાસે ચાલ્યો ગયો. તેથી રાજા લીમ્ને પ્રાગ્વાટ (પોરવાળ) વંશી મંત્રી વિમલને અર્ધુદ (આણુ) નો દંડપતિ (સેનાપતિ, મુખો) બનાવ્યો. તેણે વિ. સંવત્ ૧૦૮૮ માં આણુના શિખર પર આદિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું.^૧

એ જ પ્રસંગનું વર્ણન કરનાર જિનપ્રભસૂરિ પોતાના ‘ તીર્થકલ્પ ’ માં લખે છે કે ‘ જ્યારે શુજરેશ્વર (લીમદેવ) રાજા ધંધુક (રાજા ધંધુક) ઉપર ક્રોધાયમાન થયો ત્યારે ભક્તિથી પ્રસન્ન કયો અને ધંધુકને ચિત્રકૂટ (ચિત્તોડ) થી લાવીને તેની આજ્ઞાથી વિ. સંવત્ ૧૦૮૮ માં ભારે ખર્ચથી વિમલવસતી નામનું (આદિનાથનું) મંદિર કરાવ્યું.’^૨

ઉપરનાં બન્ને પ્રમાણોનો વિચાર કરતાં, એવું કહી શકાય, કે શુજરાતના સોલંકી રાજા લીમદેવ (પ્રથમ) ની સાથે વિરોધ થવાથી આણુનો પરમાર રાજા ધંધુક, માળવાના પરમારવંશી રાજા લોજની પાસે-જે તે વખતે ચિત્તોડમાં રહેતો હતો-ચાલ્યો ગયો. વિમલ તેને સમભાવીને ચિત્તોડથી પાછો લાવ્યો અને લીમદેવની સેવાનો સ્વીકાર કરાવ્યા પછી તેની આજ્ઞાથી આદિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું. આથી એ પણ સાબિત થાય છે કે તે વખતે ચિત્તોડનો કિલ્લો રાજા લોજની પાસે હતો.

૧ તત્કુલકમલમરાલઃ કાલઃ પ્રત્યર્થિમંડલોકાનાં ।

ચંદ્રાવતીપુરીશઃ સમજનિ વીરામળી ધંધુઃ ॥ ૫ ॥

શ્રીભીમદેવસ્ય નૃપસ્ય સેવામલમ્ય (?) માનઃ કિલ ધંધુરાજઃ ।

નરેશરોપાચ તતો મનસ્વી ધારાધિપં મોજનૃપં પ્રપેદે ॥ ૬ ॥

ત્રાગ્વાટર્વશામરણં વમૂવ રત્નપ્રધાનં વિમલામિધાનઃ । .... ॥ ૭ ॥

તતથ્ર ભીમેન નરાધિપેન પ્રતાપવહ્નિર્વિમલો મહામર્ગતઃ ।

કૃતોર્વુદે દંડપતિઃ સતાં પ્રિયો પ્રિયંવદો નંદતુ જૈનશાસને ॥ ૮ ॥

શ્રીવિક્રમાદિત્યનૃપાહ્વતીતેષાશીતિયાતે શરદાં સહસ્રે ।

શ્રીઆદિદેવં શિલોર્વુદસ્ય નિવેશિતં શ્રીવિમલેન વંદે ॥ ૧૧ ॥

આણુની પ્રશસ્તિ-અપ્રકાશિત.

૨ રાજાનકશ્રીધંધુકે કુદ્રં શ્રીગુર્જરશ્ચરં ।

પ્રસાદ્ય મક્ત્યા તં ચિત્રકૂટાદાનીય તદ્વિરા ॥ ૩૬ ॥

વૈક્રમે વમુવસ્વાશ । ૧૦૮૮ મિતેઽન્દે મૂરિરેવ્યયાત ।

સપ્રાસાદં સ વિમલવસત્યાહં વ્યાધાપયત્ ॥ ૪૦ ॥

‘ તીર્થકલ્પ ’ નો ‘ અર્ધુદકલ્પ. ’

હવે એ જાણવાની જરૂર છે કે ચિત્તોડનો કિલ્લો માળવાના પરમારો પાસેથી ગુજરાતના સોલંકીઓના અધિકારમાં કેવી રીતે આવ્યો.

ગુજરાતના ઐતિહાસિક સંસ્કૃત ગ્રંથો તથા ગુજરાત અને માળવાથી મળેલા શિલાલેખોથી જણાય છે કે ‘જ્યારે સિદ્ધરાજ (જયસિંહ) સોમેશ્વર (સોમનાથ)ની યાત્રાએ ગયો હતો, તે સમયે માલવ દેશનો રાજા નરવર્મા^૧ ગુજરાત ઉપર ચઢી આવ્યો. મંત્રી સાંતુએ તેને પૃછ્યું કે આપ શી રીતે પાછા જઈ શકો? એના ઉત્તરમાં રાજાએ કહ્યું જો તમે તમારા સ્વામીની સોમેશ્વરની યાત્રાનું પુણ્ય મને આપો તો હું પાછો જઈ. આ વચન સાંભળી મંત્રીએ તે રાજાના પગ ધોયા અને પોતાના સ્વામીની સોમેશ્વર યાત્રાનું પુણ્ય હાથમાં જળ લઈ તેના હાથમાં અર્પણ કર્યું અને માળવાના રાજાને ગુજરાતથી પાછો વાળ્યો. જ્યારે આ વાતની ખબર રાજાને મળી ત્યારે તે પોતાના મંત્રી પર ક્રુદ્ધ થયો. મંત્રીએ કહ્યું હે સ્વામિનું! માફ આપેલું આપનું પુણ્ય બીજાને મળતું હોય તો હું તે રાજાનું તથા બીજા પુણ્યવાન પુરુષોનું પુણ્ય આપને અર્પણ કરું છું. શત્રુના સૈન્યને આપણા દેશમાં આવતું રોકીને કોઈ પણ ઉપાયથી દેશની રક્ષા કરવી જોઈએ. આ ઉત્તરથી રાજા પ્રસન્ન થયો, પણ માલવપતિ પર ક્રોધ કરી સહસ્રલિંગ ધર્મસ્થાનનું ચાલી રહેલું કામ શીઘ્ર પૂર્ણ કરાવી તેણે માળવા પર ચઢાઈ કરી દીધી.^૨

૧. ‘પ્રબંધચિંતામણિ’માં ગુજરાત પર આક્રમણ કરનાર માળવાના રાજાનું નામ યશોવર્મા આપ્યું છે (પૃ. ૧૪૨-૪૩). તે સ્વીકાર કરી શકાય નહિ, કારણ કે ઉપર લખેલી માળવાના રાજાની યદ્યપ્તનો ખદ્દો લેવા સારું સિદ્ધરાજે માળવા પર ચઢાઈ કરી અને ૧૨ વર્ષ લડ્યા પછી તે દેશને છતી લીધો હતો એવું જિનમંડનગણિના ‘કુમારપાલપ્રબંધ’, જયસિદ્ધસુરિરચિત ‘કુમારપાલ ચરિત’, ચારિત્રસુંદરગણિકૃત ‘કુમારપાલચરિત’, મેરુતુંગ-પ્રણીત ‘પ્રબંધચિંતામણિ’ તથા રાજશેખરના ‘ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ’થી સ્પષ્ટ થાય છે. યશોવર્મા નરવર્માનો પુત્ર હતો અને નરવર્માનું મૃત્યુ વિ. સંવત્ ૧૧૬૦ કાર્તિક સુદિ ૮ ને દિવસે થયું ત્યારે યશોવર્મા માળવાનો રાજા થયો. સિદ્ધરાજ (જયસિંહ)નો દેહાવસાન વિ. સં. ૧૧૬૯માં થયો, તેથી નિશ્ચય થાય છે કે યશોવર્માના રાજ્યાભિષેક થયા પછી સિદ્ધરાજ ૧૨ વર્ષ સુધી તો જીવતો પણ રહ્યો ન હતો. ઉલ્લેખથી મળેલા સિદ્ધરાજના વિ. સંવત્ ૧૧૬૫ જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૪ના શિલાલેખથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જયસિંહે માળવાના રાજા યશોવર્મા પાસેથી માળવદેશ જીત્યો હતો. તે શિલાલેખથી એ પણ નિશ્ચય થાય છે કે જયસિંહે વિ. સંવત્ ૧૧૬૫ ના પહેલાં માળવાના રાજાની સાથની લડાઈ જીતી લીધી હતી. આ લડાઈના અંતમાં યશોવર્મા કેદ થયો હતો માટે લડાઈનો પ્રારંભ નરવર્માના સમયમાં થયો જોઈએ. નરવર્મા લડાઈના સમયમાં મરણ પામ્યો અને સારપછી યશોવર્મા પણ લડતો રહ્યો હતો.

માળવાના રાજ્યો (નરવર્મા અને યશોવર્મા) ના સાથેની લડાઈ ૧૨ વર્ષ સૂધી ચાલતી રહી પણ ધારાનગરી જીતી શકાઈ નહિ ત્યારે એક દિવસે રાજ્યો એવું પણ લીધું કે આજે મારે ધારાનગરીનો ભંગ કર્યો પછી જ લોગન કરવું. રાજાની આ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવામાં પરગાર વંશના ૫૦૦ રાજપુત્રો, કઈ જીવિવાન પ્રધાનો (મંત્રીઓ) અને ઘણા સૈન્યનો નાશ થયો, તો પણ સંધ્યાસમય સૂધી રાજાનું પણ પૂરું થઈ શક્યું નહિ તેથી કૃત્રિમ ધારાનગરી બનાવી તેનો ભંગ કરાવીને રાજાને શાંત કર્યો પછી મુંબલ મંત્રીએ ધારાનગરીનો દુર્ગ શી રીતે વિજ્ય થાય એ વિષયની ચર્ચા પોતાના ગુપ્તચરોની મારફત ચક્રે ચોટે ચર્ચાવી. તેવામાં ત્યાંના એક પુરૂષે કહ્યું કે જો ત્રિપોલિયા દરવાજેથી હલ્લો કરવામાં આવે તો કિલ્લો ભાગે, બીજી કોઈ રીતે નહિ. જ્યારે મંત્રીએ એ વાતની સૂચના રાજાને દીધી ત્યારે તેણે તે તરફ સૈન્ય મોકલ્યું અને પોતે યથાપટલ નામના હાથી પર સવાર થઈ તે દરવાજે હાથીની પાસે તોડાવવાની સામલ મહાવતને આજ્ઞા કરી. તેથી સામલે ત્રિપોલિયા દરવાજાનાં બે કમાડની લોદાની ભૂંચળ હાથી પાસે તોડી નંખાવી. આ પ્રમાણે વધારે બળ વાપરવાથી તે હાથી તો મરી ગયો પણ દરવાજો તુટી જવાથી ધારાનગરીના દુર્ગ પર જયસિંહનો અધિકાર થઈ ગયો. જયસિંહે યશોવર્માને કેદ કર્યો અને તેને સાથે લઈને ૧૨ વર્ષે તે પાછો પાટણ આવ્યો.^૧

યશોવર્માને કેદ કર્યો પછી સિદ્ધરાજે સઘળો માળવદેશ પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધો. તેની સાથે માળવાના રાજ્યોના અધિકાર નીચે રહેલો ચિત્તોડનો કિલ્લો પણ સિદ્ધરાજના હાથમાં આવ્યો. સિદ્ધરાજની પાછળ કુમારપાળ ગુજરાતનો રાજા થયો અને તેના અધિકારમાં પણ તે કિલ્લો રહ્યો જ્યાં તેણે સૂચો પણ નિયુક્ત કર્યો હતો. કુમારપાલના ઉપર જણાવેલા શિલાલેખો ચિત્તોડમાંથી મળ્યા છે. તેનું કારણ ત્યાં તેનો અધિકાર જ છે.

ચિત્તોડનો કિલ્લો ગુજરાતના સોલંકી રાજ્યો પાસેથી છૂટારો અને કયા રાજાના સમયમાં મેવાડના શહિલવંશી રાજ્યોના અધિકારમાં ગયો એ વિષયમાં ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક પુસ્તકો, શિલાલેખો તથા મુંબઈ ઝેનેટિયરમાં

૧. સોમેશ્વર (કીર્તિ-કોમુદીના કર્તા) જિનમંડનશાસ્ત્રી, તથા જયસિંહ સુરિએ માળવાના રાજા નરવર્માને કેદ કરવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે માનવા જેવો નથી. તેમની વિરૂદ્ધ આચાર્ય હેમચંદ્રસુરિએ પોતાના ' આશ્રય મદાકાવ્ય 'માં, અદિસિંહે 'સુકૃત સંકીર્તન' માં અને મેશ્વરગાચાર્યે ' પ્રબંધચિંતામણિ 'માં યશોવર્માને કેદ કર્યાનું લખ્યું છે તે જ માનવા-યોગ્ય છે. હેમચંદ્રસુરિ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં જીવિત હતા અને તેના દરબારના પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન હતા.

૨. ' પ્રબંધચિંતામણિ ', ૫. ૧૪૨-૪૪.

પ્રકાશિત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જરા પણ સહાયક થતો નથી. તો પણ મંત્રી તેજપાળના બનાવેલા આણુ પરના લુષ્ટિગવસર્ધ (નેમિનાથ) નામના જૈનમંદિરની પ્રશસ્તિ (જેની રચના નાગર જાતિના ગુજરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વર કરી હતી) તથા તે જ વિદ્વાનનું રચેલું ' સુરથોત્સવ કાવ્ય ' કાંઈક સહાયબૂત અવશ્ય થાય છે. ઉપર જણાવેલી પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે ' આણૂના પરમાર રાજા ધારાવર્ષના નાના ભાઈ પ્રહ્લાદનની તરફારે ગુજરાતના રાજાની એવા સમયમાં રક્ષા કરી કે જ્યારે તેનું બળ સામંતસિંહે રણક્ષેત્રમાં તોડી નાખ્યું હતું'¹.

ઉપરના લેખથી એટલું તો જણાઈ આવે છે કે સામંતસિંહે ગુજરાતના કોઈ રાજાનો પરાલભ કર્યો હતો પણ તેનું નામ જણાવ્યું નથી.

ગુજરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વર ' સુરથોત્સવ કાવ્ય 'માં પોતાના પૂર્વજ કુમારના વિષયમાં લખે છે કે ' તેણે કટુકેશ્વર નામના શિવ (અર્ધનારીશ્વર)ની આરાધના કરી અજયપાલ રાજાના રણગણમાં વાગેલા ધાની દારૂણ પીડા શાંત કરી હતી.² ગુજરાતના કોઈ પણ ઇતિહાસમાં અજયપાલના ધાયલ થયાનું વર્ણન મળતું નથી, તોપણ સોમેશ્વરના કથનથી તેનું ધાયલ થવું નિશ્ચિત છે.

¹ શત્રુશ્રેણીમલવિદલનોન્નિદ્રાનિસ્તં (સિં) શધારો

ધારાવર્ષ: સમજનિ સુતસ્તસ્ય વિશ્વપશસ્ય: । .... ॥ ૩૬ ॥

સામંતસિંહસમિતિક્ષિતિવિક્ષતોજ:

શ્રીગૂર્જરક્ષિતિપરક્ષણદક્ષિણાસિ: ।

પ્રહ્લાદનસ્તદનુજો દનુજોત્તમારિ—

ચારિત્રમત્ર પુનરુજ્જ્વલયાંચકાર ॥ ૩૮ ॥

અંપિગ્રાહ્યા ઇડિકા, પાલમ ૮, પૃ. ૨૧૧.

² ય: શૌર્યસંયમપદુ: કટુકેશ્વરાલ્ય—

મારાધ્ય મૂધરસુતાઘટિતાર્ધદેહમ્ ।

તાં દારુણામપિ રણાક્ષણજાતઘાત—

મ્રાતવ્યધામજયપાલતૃપાદપાલ્ય ॥ ૩૨ ॥

³ કાવ્યમાલા 'માં પ્રકાશિત ' સુરથોત્સવ કાવ્ય ', સર્ગ, ૧૫.

તે જ પુસ્તકમાં ઉપરના શ્લોક ગણના ટિપ્પણમાં લખ્યું છે કે—

સામંતસિંહયુદ્ધે હિ શ્રો બજયપાલદેવ: પ્રહાર પીડયા મૃત્યુકોટિમાયાત: કુમારનાન્ના પુરોહિતેન શ્રી કટુકેશ્વરમારાધ્ય:પુન: સ જીવિત: ।

૫ળી જુઓ પરમાર પ્રહ્લાદનરચિત ' પાર્થમરાકમન્યાયોગ 'ની ચિત્રનકાલ રી. દલાલની લખેલી અંગ્રેજી ભૂમિકા, પૃ. ૪. (ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ્ સીરીઝમાં પ્રકાશિત.)

ઉપરના બન્ને કથનોનો સારાંશ એ જ છે કે સામંતસિંહની સાથના યુદ્ધમાં ગુજરાતનો સોલંકી રાજ અજયપાલ ઘાયલ થયો હતો. એ બન્ને રાજ્યો સમકાલીન હતા. સામંતસિંહના બે શિલાલેખો મળ્યા છે તે વિ. સંવત ૧૨૨૮ અને ૧૩૩૬ ના છે અને અજયપાલે વિ. સંવત ૧૨૩૦ થી ૧૨૩૩ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. તેથી એ માનવામાં કાંઈ પણ ખાધા જેવું નથી કે મેવાડના રાજ સામંતસિંહે ગુજરાતના રાજ અજયપાલને ઘાયલ કરી તેની પાસેથી ચિત્તોડનો કિલ્લો લઈને પાછો બોડી દીધો હશે. સામંતસિંહ પછીના મેવાડના ગુહિલવંશી રાજ્યોના શિલાલેખો ચિત્તોડથી મળ્યા છે તે પણ આ કથનની પુષ્ટિ કરે છે.

નિષ્કર્ષ એ જ કે સિદ્ધરાજ (જયસિંહ) અને કુમારપાલના સમયમાં ચિત્તોડનો કિલ્લો ગુજરાતના સોલંકીઓના અધિકારમાં રહ્યો. પણ નિર્ભળ અજયપાલના સમયમાં તે કિલ્લો ગુજરાતના રાજ્યો પાસેથી છૂટ્યો અને મેવાડના રાજ્યોના અધિકારમાં પાછો ગયો.

ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા

ગ્રામસુધારણા અને ખેતીવાડીનું કમીશન

“દિ-દુસ્થાન ગ્રામડામાં વસે છે શહેરોમાં નહિ તેથી ગ્રામસુધારણા એ જ મદતની વસ્તુ છે” એ વિચારને દિવસે દિવસે વધારે બળ મળતું જાય છે. ઇ. સ. ૧૯૨૬માં નીમાએલા ખેતીવાડીના શાહી કમીશને પોતાની તપાસને અંગે આ વિષયનો થોડો વિચાર કર્યો છે અને ગ્રામસુધારણાના વિચારને કંઈક વેગ આપ્યો છે. જમીન મહેસુલ જેવા મદતના પ્રશ્નને અડકવાનો કમીશનને અધિકાર હતો નહિ એટલે જે પ્રશ્નોની તપાસને અંગે સરકારની કસૂર જણાઈ જાય અને સરકારને પોતાની નીતિ બદલવાની જરૂર પડે એવા પ્રશ્નો બાદ કરીને કમીશને પોતાની તપાસ કરી છે અને તેમાં ખેતીની પદ્ધતિ, તેને અંગે બી, પાણી વગેરેના પ્રશ્નો, ગ્રામડાની સુખાકારી, શિક્ષણ અને શૃદ્ધિલોચ જેવા પ્રશ્નોનો વિચાર કર્યો છે.

૧ કમીશનની નીમણૂકના ડરાવમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે—

“It will not be within the scope of the Commission's duties to make recommendations regarding the existing systems of land ownership and tenancy or of assessment of land revenue and irrigation charges or the existing divisions of functions between the Government of India and local Governments.”

કમીશનના સભ્યો ભાગ્યે જ દિંદનાં ગામડાંની સ્થિતિથી ખરી રીતે માહિતગાર હતા. અને તેમણે પોતાની તપાસ રાહેરમાં ફરીને એમલદારો મારફત અને કેઈ રજવાખડયા ખેડુતો મારફત માહિતી મેળવીને કરી છે. એટલે તેમના વિચાર ખેડુતોની સ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ આપી શકે નહિ તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ ચૌદ લાખ જેટલું ખર્ચ કરીને અને લગભગ બે વરસ સુધી મહેનત કરીને કમીશને જે કામ કર્યું છે તે કેટલેક અંશે ઉપયોગી તો છે જ. પ્રખ્યાત આવા ભારે ખર્ચના બોગે એ લાભ ન ઇચ્છે અને તે કામ વધારે સારી રીતે થઈ શકે એ જુદી પાત છે પરંતુ જેની નીમણુકમાં પ્રખ્યાતી પસંદગીને સ્થાન નથી એવા મંડળ પાસેથી પણ કેઈ વિચારોને ઉત્તેજન મળે તો તે આવકારવાયક છે. કમીશનના કેટલાક વિચારો તો આમસુધારકોને પ્રોત્સાહન આપે એવા છે અને નોંધવા લાયક છે. કેવળ વિચારો રજુ કરવાની દિશામાં કમીશને ઠીક કામ કર્યું છે. આપણે આ લેખમાં તેમના નીચેના પ્રશ્નોને લગતા વિચારો જોઈશું.

(૧) પ્રાથમિક શિક્ષણ (૨) ઔશિક્ષણ (૩) મોટાઓનું શિક્ષણ (૪) માધ્યમિક શિક્ષણ (૫) ઉચ્ચ શિક્ષણ (૬) ગ્રામનાયકો (૭) ગ્રામસુખાકારી અને ખોરાક (૮) ગૃહઉદ્યોગ

(૧) પ્રાથમિક શિક્ષણ

પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવા માટે દેશમાં કેટલાય વખતથી માગણી થતી આવી છે. સ્વ. ગોખલેએ ૧૯૧૧ માં તેને માટે ચળવળ ઉપાડી અને ધારાસભામાં ઠરાવ કરાવ્યો. ભારપછી લગભગ સત્તર વરસ થયાં છતાં દિંદમાં ફરજિયાત શિક્ષણ લાખત કરવા માટે પૂરતો પ્રયત્ન થયો નથી અને પોણોસો ટકા કરતા પણ વધારે લોકોને પોતાની ભાષામાં લખતાં વાંચતાં પણ આવડતું નથી. આ સ્થિતિનો વિચાર કરતાં કમીશન લખે છે:—

પ્રાથમિક શિક્ષણનો ચારે તરફ સંતોષકારક ફેલાવો થયા વિના આર્થિક સ્થિતિમાં સારો સુધારો થવાની ખુદ જ ઓછી આશા રાખી શકાય. . . . . છેલ્લાં થોડાં વરસોમાં બેશક પ્રાથમિક શિક્ષણમાં સારી પ્રગતિ થઈ છે પરંતુ સ્થિતિ તપાસતાં જણાય છે કે તે ભાગ્યે જ સંતોષકારક છે. વધારે પ્રગતિ ન થવાના ઘણાં કારણો છે. આમાંનું મુખ્ય એ છે કે શિક્ષકો બરાબર કામ આપે તેવા નથી. ફરિયાદ એવી છે કે ગામડામાં કેળવણી માટે રસ પેદા કરવાના કામમાં શિક્ષક નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. પોતાની નિષ્ફળતાને માટે શિક્ષક કંઈક ન્યાય-

૨ કમીશનના દસ સભ્યોમાંથી પાંચ ખોરાકો હતા અને બાકીના દિંદીઓ હતા. દિંદી સભ્યોમાંથી બે વિદ્યાપીઠોમાં ભાગ્યે આપનારા પ્રેફેસરો, એક દેશી રાજ્યના મહારાજ અને એક પંડિતના જમીનદાર હતા જેઓ તપાસ દરમિયાન ગુજરી ગયા હતા. બાકીના એક ધારાસભાના જુના સભ્ય અને ખેતીના વિષયમાં રસ યેનારા વેપારી હતા.

૩ મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ, કરાંચી અને દિલ્લી જેવાં મોટાં માટાં જગીસ રાહેરમાં ફરીને કમીશને પોતાનું કામ કર્યું હતું.

૪ કમીશને આખા હિન્દુસ્થાનમાંથી કુલ ૩૯૫ માણસોની જુબાની લીધી હતી. તેમાંથી ૭૮ ખેડુતો હતા જેમ કહી શકાય. તેમાંથી બે મોટા લાભના સાંચ ઉપર જીવનારા જમીનદારો હતા. ખરા ખેતી કરનારા ૧૫-૨૦ હરો. આજી લગભગ ૭ કરોડ ખેડુતોમાંથી ૧૫—૨૦ કમીશનને જુબાની લેવા ગયા હતા !

૫ લખતાં વાંચતાં આવડતું એટલે ‘મિત્રને કાગળ લખતાં અને તેનો જવાબ વાંચતાં આવડતું.’

પૂર્વક કહી શકે કે તેનો પગાર અને ધંધાનું ભવિષ્ય સારા કામને માટે ઉત્તેજક નહોતાં અને નથી. માત્રાપ કહી શકે કે શિક્ષણ માટે પૂરતી અનુકૂળતા નથી. . . . પૂરતી અનુકૂળતા ન હોવાની માખાપની દલીલને નીચેની દષ્ટીકતનો ટેકો મળે છે કે પાંચ લાખ ગામડાં માટે ૧,૫૭,૦૦૦ કરતાં વધારે પ્રાથમિક શાળાઓ નથી. . . . જે જાતનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે બેશક મહત્વની વસ્તુ છે. ગામડીઓ ભલે અભણ હોય પરંતુ પોતાનાં જીવનને અંગે શિક્ષણમાં કેટલી ઉણપ છે કે શિક્ષણ કેટલું ઉપયોગી છે તે જાણવા પૂરતું તેનામાં કહાપણ સામાન્ય રીતે હોય છે. ત્યાં પ્રગ્નના મોટા ભાગને શિક્ષણની ઉપયોગિતાનો અનુભવ ન હોય અને તેને માટે ખર્ચ કરવા પ્રગ્ન અશક્ત નહિ તો નાખુશ હોય, ત્યાં રૂઢિને અનુસરવાનું અને નિશાળમાં છોકરાંને નહિ મોકલવાનું વલણ અવસ્ય મજબુત હોય. . . . અમારી ખાતરી યદ્યપિ કે માખાપની છોકરાંને નિશાળમાં મોકલવાની અનિચ્છા ટાળવા માટે અને છોકરાંને લખતાં વાંચતાં આવડે એટલું શિક્ષણ મળે ત્યાં સુધી શાળામાં રાખવા માટે, વધારે ને વધારે ફરજિયાત પદ્ધતિ દાખલ કરવી એ જ એનો ઉપાય છે.”

કમીશનને જણાવું છે કે મોટા વિદ્યાર્થીઓ પહેલા અને બીજા ધોરણમાંથી જીડી જાય છે અને તેથી તેમની કેળવણી પાછળ કરેલું ધણુંખરું ખર્ચ નકામું જાય છે તેથી તેઓ લખે છે:—

“પ્રાંતિક સરકાર જે પ્રાથમિક શિક્ષણના ખર્ચમાં મોટા ફાળો આપે છે તેમણે રચાનિક અધિકારીઓના લક્ષમાં લાવવું જોઈએ કે હાલના સંજોગોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ પાછળ કરેલું ધણુંખરું ખર્ચ નકામું જાય છે, અને આ દુરુપયોગ જો ધીમે ધીમે ફરજિયાત શેક્ષણ દાખલ કરવામાં આવે તો જ દૂર યઈ શકે. હાલની મરજિયાત પદ્ધતિમાં કરેલું ધણુંખરું ખર્ચ એવે જાય છે એ દષ્ટીકત સોંસરી ઉતારી દેવાની અમને અંગત્ય જણાય છે.”

ફરજિયાત પદ્ધતિ કેવી જાતની હોવી જોઈએ તેને માટે લખ્યું છે:—

“ફરજિયાત શિક્ષણ ખનતી તાકીદે દાખલ કરવાની અમે ભલામણ કરી છે પરંતુ તેને માટે અમલદારોનું ધાડું ઉઠું કરવાનો કે એક સામગ્રી શિક્ષાઓ કરવાનો અમારો વિચાર નથી. કાયદાપોથી ઉપર એવો કાયદો રહે અને અમુક વિભાગમાં તેનો અમલ થાય તે જ તેના કાનૂનોનો અમલ કરાવવા માટે પૂરતું છે. પંજાબમાં થયું છે તેમ અમારો વિચાર એવો છે કે નિશાળ મોકલેલા છોકરાંને ત્યાં ચાલુ રાખવા માટે ફરજિયાત પદ્ધતિનો વિશેષ કરીને ઉપયોગ થવો જોઈએ. નહિ કે ગામડાના દરેકે દરેક છોકરાંને નિશાળમાં ધસડી લાવવા માટે. ઉલ્લામાં ઉલ્લા રખડેલ છોકરાંને નિશાળમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે ખર્ચમાં જે ઝિગાડ થાય છે તેને જ અટકાવવો એ વધારે અગત્યનું છે.”

દરેક પ્રાથમિક શાળામાં ઓછામાં ઓછા બે શિક્ષકો તો હોવા જ જોઈએ એ ખાખત ઉપર કમીશનને ખાસ ભાર મૂકીને લખ્યું છે:—

“જે પ્રાથમિક શાળામાં બે કરતાં ઓછા શિક્ષકો હોય તે ખરાબર ચાલી જ ન શકે એમ માનનારા કેળવણીખાતાના અધિકારીઓની સાથે અમે સંપર્ક રીતે સંમત થઈએ છીએ. જે નિશાળમાં અત્યારે એક શિક્ષક હોય તેમાં બીજો શિક્ષક નીમવો જોઈએ અથવા તેમાં એક બે ધોરણો જ રાખીને તેને શાખા બનાવી દેવી જોઈએ અને છોકરાં

મધ્યસ્થ શાળામાં ચાલીને ભણવા જઈ શકે ત્યાં સુધી તેમાં શિક્ષણ આપવું જોઈએ. જો આમ ન થઈ શકે તો શાળા બંધ થાય એ ઇષ્ટ છે. કારણ તેમાં કરેલું ખર્ચ નકામું અને ખર્ચાળ છે. નાની પ્રાથમિક શાળામાં બીજો શિક્ષક રાખવો એમાં નાણાની મરકેલીના પ્રશ્ન ઉભો થાય એની અમને ખબર છે. . . . પરંતુ એટલી હકીકત નજર આગળ લખી રાખ્યા વગર છૂટકો નથી કે 'જે' ગામમાં પ્રાથમિક નિશાળ એક શિક્ષકથી ચાલતી હોય તે ગામમાં શાળા હોય ન હોય એ સરખું છે. "

શિક્ષણ કઈ દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખીને આપવું જોઈએ તેને માટે જણાવ્યું છે:—

" ગામડાંનાં છોકરાંના હિતને માટે અને તેમની કાર્યકુશળતા માટે જરૂરનું છે કે તેમનો વિકાસ તેમના વાતાવરણને અનુકૂળ થવો જોઈએ અને આ ઉદ્દેશથી એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ છે કે ગામડાંની શાળામાં તેઓ જે શિક્ષણ લે તેની પ્રેરણા અને બળ ગ્રામ જીવનમાંથી જ મળવાં જોઈએ. . . . શિક્ષકો બનતાં સુધી તો ખાસ કરીને ગામડાંમાં જન્મેલા અને ત્યાં જ ઉછરેલા હોય એવા પસંદ કરવા જોઈએ.

" પ્રાથમિક શિક્ષણને અંતે જો છોકરો સહેલાઈથી અને શુદ્ધિપૂર્વક વાંચી શકે, જો તેના બાપના ધંધાને અંગે બજારનું સાદું ગણિત ગણી શકે, જો તે તન્દુરસ્તીના સામાન્ય નિયમો જાણે, જો તે દ્વાયપગ વાપરતાં શીખે, જો ગામડાના વાતાવરણને માટે તેનામાં પ્રેમ પેદા થાય અને પાડોશી તથા મુંગા પ્રાણીઓ પ્રત્યે તેનામાં ન્યાયવૃત્તિ પેદા થાય તો ગામડામાં રહેવા માટે તેનામાં પ્રબળ ઈચ્છા પેદા થશે અને ગામને વધારે રહેવા લાયક બનાવવાની તેનામાં શક્તિ આવશે. જો પ્રાથમિક શિક્ષણનું આટલું પરિણામ આવે તો ફરજિયાત પદ્ધતિ અને શિક્ષકો બન્ને સારી રીતે સફળ થયાં ગણાય. "

(૨) સ્ત્રીશિક્ષણ

હિન્દુસ્થાનમાં ૨૦ વરસ ઉપરની સ્ત્રીઓમાંથી ફક્ત બે ટકા સ્ત્રીઓ પોતાની લાપામાં લખી વાંચી જાણે છે અને નિશાળ જવા યોગ્ય છોકરીઓમાંથી આશરે ૭૬ ટકા નિશાળે જાય છે. તેમાંથી ૯૫ ટકા ઉપરાંતની સંખ્યા તો પ્રાથમિક શાળાઓમાં જાણે છે. તેમાંથી બે અડધ ઉપરની સંખ્યા પહેલા અને બીજા ધોરણમાંથી બીડી જાય છે એટલે ભણતર ઉપર પાછળથી પાણી ફેરે છે. આ ઉપરથી સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રશ્ન કેટલો ભારે છે તેનો સહેજે ખ્યાલ આવે છે. કમીશન આ વિષે લખે છે:—

" ગામડાંના વિકાસના પ્રશ્નને અંગે હિન્દી શિક્ષણની પદ્ધતિ તપાસતાં અમને ખરાબર ખાતરી થઈ છે કે ગ્રામવિકાસને અંગે હિન્દી ' સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણનો પ્રચાર થાય એ અતિશય અગત્યનું છે. . . . વહેમ અને રૂઢિબદ્ધતાને લીધે આવેલી જડતા, પડકારના રિવાજો તેમાં કરેલો ઉમેરો, બાળલગ્નની પ્રથા, લાયક શિક્ષકોનો અભાવ, નિશાળમાં છોકરીઓને લાવવા લઈ જવા માટે માથાપાને સંતોષકારક લાગે એવી વ્યવસ્થા કરવાના મુશ્કેલી, નાનાં ગામડાંમાં સ્ત્રીશિક્ષકો મોટે અનુકૂળ વ્યવસ્થા કરવાની મુશ્કેલી—આ બધી સ્ત્રીશિક્ષણના પ્રચારમાં મહાન અગવડો છે. . . . નાનાં છોકરાંમાં કાયમનું શિક્ષણ ધર કરે એમાં જ સ્ત્રીશિક્ષણની પ્રગતિ ઉપયોગિતા રહેલી છે. "

સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રચાર કરવા કમીશન નીચેની સૂચના કરી છે:—

" જે કુટુંબમાં મા ભણેલી હોય તેવાં ખેડૂત કુટુંબમાં બાળકોનો વિકાસ કેવી રીતે થાય

છે તેની દૃષ્ટિએ બેધી કરવી અને તેવી જ દૃષ્ટિએ જો કુટુંબોમાં મા અભાણ હોય તેની બેગી કરવી તથા તેનાં પત્નિકો સરખામણી માટે તૈયાર કરવાં. . . . એ બંધનું છે કે કુટુંબો શહેરનાં નદિ પાણી પૂરેપૂરાં ગામડાનાં જ હોવાં જોઈએ. ન્યાં લાણેલાં કુટુંબો ન મળે ત્યાં કેટલીક જુવાન માતાઓને લાણાવવા માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પસંદગી એવી કરવી જોઈએ કે ન્યાં સંજોગો ધણા જ અનુકૂળ હોય અને ન્યાં પહેલાં આવો અખતરો યોગ્ય ન હોય. અમને આશા છે કે આવી સરખામણીથી લાણેલાં માળાઓ પોતાનાં છોકરાંને નિશાળે મોકલવા અને લાણતર પુરું ચતાં સુધી રાખવા માટે ખાસ કરીને પ્રેરાશે. ”

(૩) મોટાઓનું શિક્ષણ

પ્રાથમિક શિક્ષણ અને કન્યા શિક્ષણ માટે આ પ્રમાણે પ્રયત્નો થાય છતાં તેની અસર બાળકો ઉપર જ થવાની અને તેનું પરિણામ તે બાળકો મોટાં થાય ત્યારે બીજા જમાનામાં જણાવાનું. એટલે પુખ્ત ઉંમરનાં અભાણ સ્ત્રી પુરુષોને શિક્ષણ મળે નહિ ત્યાં સુધી દાહની રીતિ જલ્દી સુધરે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. કમીસને તેથી મોટાઓની કેળવણી ઉપર પણ યોગ્ય લાર મૂક્યો છે અને લખ્યું છે કે:—

“ જાહેાળા પ્રમાણમાં મોટાઓના શિક્ષણનો પ્રચાર કરવા માટે જે ક્ષેત્ર પડ્યું છે તેથી અમને ઘણું આકર્ષણ થયું છે. તેને પરિણામે શિક્ષણનો પ્રચાર એક જમાનો વહેલો થશે. બધી દિશામાં સુધારો કરવા માટે તેની આવશ્યકતા છે. તેની અસર ખેડૂતની દૃષ્ટિ-મર્યાદા ઉપર થશે. તેનામાં ખેતીનાં ઓળખેલા વાપરવાની ઈચ્છા વધશે. પોતાનો માત્ર લેવા વેચવામાં પોતાનું દિત જળવવાની તેનામાં શક્તિ આવશે અને પેદાશ ઘણી વધશે. . . . બાળકોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રચાર કરવા માટે આથી જે પ્રોત્સાહન મળશે તે વળી વિશેષ અગત્યનું છે. આપણે જોયું છે કે શિક્ષણના પ્રચારમાં મોટી નડતર એ છે કે માળાપો પ્રતિદુશ છે. આ રીતિ સુધારવા માટે તેમને પોતાને શિક્ષણ આપી શિક્ષણના લાભ સમજાવવા. એનાથી વધારે સારો ઉપાય હોઈ શકે નહિ. . . . વળી પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષણ લીધા પછી બાળકોના લવિધ્યતા લાણતર માટે પણ આથી સારી અનુકૂળતા થશે કારણ કે માળાપોને શિક્ષણ મળ્યું દશે તો પુરતોની માગણી વધશે ”

(૪) માધ્યમિક શિક્ષણ

આપણા દેશમાં દસ દમર માધ્યમિક શાળાઓ છે અને તેમાં લગભગ સોળ લાખ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. આમાંની કેટલીક શાળાઓની સાથે પ્રાથમિક શાળાઓના વર્ગો ચાલે છે એટલે કુલ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા જણાય છે તે કરતાં ઓછી ગણતરી જોઈએ. આશરે પાંચ લાખ ઓછા ગણવા જોઈએ એવી ગણતરી થએલી છે એટલે અગીઆર લાખ વિદ્યાર્થીઓ આ શાળાઓમાં લાણે છે એમ અડસંદ કદી સંકાપ. ખેતીનું શિક્ષણ નાનાં બાળકોને પ્રાથમિક શાળામાં આપવાનો પ્રયત્ન કરવો એ વ્યર્થ છે એમ કમીસને બીજા દેશોના અનુભવ ઉપરથી જણાવ્યું છે તેથી તેમણે માધ્યમિક શાળાઓમાં ખેતી શિખવવાની મૂચના કરી છે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓને ખેતીની ક્રિયાઓનું વ્યવહારિક જ્ઞાન અપાય અને ખેતર ઉપરનું ધણુંખડું કામ વિદ્યાર્થીઓ પોતે જ કરી લે એવી મૂચના છે. આથી પોતાના મંદાના જ્ઞાન સાથે વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ મળશે અને ગામડાના જીવનમાં તેઓ દસ લેના થશે.

પૂર્ણ માધ્યમિક શાળાઓમાં જેતી દાખલ કરવાના સંબંધમાં કમીશને લખ્યું છે:—

“પૂર્ણ માધ્યમિક શાળાઓમાં જેતીનું તાત્વિક જ્ઞાન આપવાની અમે સદંતર વિરૂદ્ધ છીએ કારણ કે તેથી ફક્ત મેટ્રીકની પરીક્ષામાં સહેલાઈથી ગોખી શકાય એવા એક વિષયનો ઉમેરો થશે. જ્યાં શાળાઓ શહેરમાં હોય અને જ્યાં મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ શહેરના હોય ત્યાં પણ અમે જેતીનું શિક્ષણ દાખલ કરવાની સલાહ આપતા નથી. પરંતુ જ્યાં મોટા ભાગના છોકરાઓ ગામડાંના હોય અને જ્યાં જેતર કે વાડીની જોગવાઈ હોય ત્યાં પ્રશ્ન જુદો છે. દમણાં દમણાં આ શાળાઓના અવ્યાસક્રમમાં સુધારો થયો છે અને તેમાં આરોગ્યશાસ્ત્ર અને શારીરિક મહેનત જેવા વ્યવહારિક વિષયો દાખલ થયા છે. આમાં જેતીનું તાત્વિક અને વ્યવહારિક જ્ઞાન ઉમેરીને એક ડગલું આગળ જઈ શકાય.

(૫) ઉચ્ચ શિક્ષણ

આપણા દેશમાં ભણતના વિદ્યાર્થીઓમાંથી છોકરાઓ અને છોકરીઓ યદ્યપે એક ટકા જેટલી સંખ્યા ફક્ત ઉચ્ચ કેળવણી લઈ શકે છે. ગાંધીના ૯૯ ટકા તો અગાઉથી જ પોતાનું શિક્ષણ આટોપી લે છે. તેમાંથી પણ ૮૭ ટકા જેટલા પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી પાછા ફરે છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ જ જ્યાં પ્રજાના મોટા ભાગને મળતું નથી ત્યાં ઉચ્ચ શિક્ષણની તો વાત જ શી કરવી! એટલે આમસુધારણાના વિચારને ઉચ્ચ કેળવણી સાથે જોડી આપણે સંબંધ હોય છે પરંતુ ઉચ્ચ શિક્ષણ જેમને મળ્યું હોય તેઓ આમસુધારણામાં થયેલી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે છે એટલે કમીશને એ દષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખીને જણાવ્યું છે:—

“આમવિકાસના કાર્યને અંગે વિદ્યાર્થીઓ ઘણી સારી અસર પાડી શકે અને અમારા મત પ્રમાણે તો તેમ કરવાની વિદ્યાર્થીઓની ચોખ્ખી ફરજ છે; કારણ કે વિદ્યાર્થીઓનાં મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ ગામડાંમાંથી આવે છે એટલે તેમનામાં આમસેવાનો આદર્શ ઝૂંકવાની ફરજ. વિદ્યાર્થીઓએ સમજી લેવી જોઈએ. આ કામ એ રીતે થઈ શકે:

કરવાની ઇચ્છા ધરાવતા હોય અને જગનામાં તે કામ કરવાની શક્તિ હોય તેમને માટે કાર્યનું અમર્યાદ ક્ષેત્ર પડેલું છે. ”

(૬) ગ્રામનાયકો

ગામડાંના કામ માટે ગ્રામનાયકો તૈયાર કરવા કમીશને સૂચના કરી છે અને તેને અંગે પંખાખના ગરગામ છતાંમાં ચાલી રહેલા પ્રયોગ તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એ યોજના પ્રમાણે કેટલાક જેડુતોને ખાસ શિક્ષણ આપીને ગામડાંના કામ માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. તેમનામાં પરસ્પર સહાય અને સંપ્રકામ માટે આદર પેદા કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે અને તેમને આરોગ્યના નિયમો, પ્રાથમિક વૈદક જ્ઞાન, સદાકાર પ્રવૃત્તિ અને ખેતીવિધાયક જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. કેટલાક સાદા ગૃહઉદ્યોગોનું પણ શિક્ષણ અપાય છે. લોકોના વહેમો દૂર કરવા અને તેમનામાં સુધારાની લાગણી જગૃત કરવા ગીતો, ભાષણો, મેજિકલેન્ટરના દેખાવો, નાટક, સીનેમા વગેરેનો ઉપયોગ થાય છે. આથી તે પ્રદેશમાં જેડુતોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. આ અખતરા વિશે કમીશન લખે છે:—

“ ગ્રામનાયકો તૈયાર કરવા વિષેનો વિચાર અતિશય ઉપયોગી થઈ પડશે એમ અમને લાગે છે અને ગ્રામસુધારણામાં રસ લેના દરેક આનો કાળજીપૂર્વક વિચાર કરે એવી અમારી લાલામણ છે. છતાં અમને લાગે છે કે બીજી રીતે પણ આ હેતુ સરી શકે અને જુદા જુદા સ્થાન પ્રમાણે જુદી જુદી પદ્ધતિ પણ અનુકૂળ થઈ પડે. ”

(૭) ગ્રામસુખાકારી અને ખોરાક

ગામડાંની તન્દુરસ્તી વિશે કમીશન લખે છે:—

“ ખેતી અને લોકોની તન્દુરસ્તી વચ્ચે નિકટ સંબંધ રહેલો છે એ સ્પષ્ટ છે. જન્મેની એક બીજા ઉપર ઘણી અસર થાય છે. રોગને લીધે થતું નુકસાન પાર પિનાતું છે. મેલે-રીઆથી દાનરો મરી જાય છે અને લાખોની કામ કરવાની શક્તિ ધરી જાય છે. પ્લેગ અને કોલેરા વખતોવખત દેશમાંથી દાનરોને ધસડી જાય છે. . . . ગામડાંમાં સ્વચ્છતાની જાળવણી જેવું કંઈ છે જ નહિ. લોકોનું શૌચનું સ્થાન એ ઘણું કરીને નદી કે તળાવનો કંઠિ હોય છે. આથી વાળાનો રોગ પેદા થાય છે અને ખરાબ પાણીથી પેદા થતા રોગો વધે છે કારણ કે ઘણે ઠેકાણે નદાવા અને ખીવા માટે પણ એ જ પાણી વપરાય છે. . . . સામાન્ય રીતે ગામડાંના લોકો દવા ન આવે એવા મકાનમાં, વળાતા ન હોય એવા મહોદ્દલામાં અને અસ્વચ્છ કુવા અને તળાવની નજીક રહે છે અને છતાં અંગત સ્વચ્છતા અને સુધ્ધતાનું ઊંચું ધોરણ જાળવી શકે છે. દુખની વાન તો એ છે કે આ દોષો સંઘળળથી સહેલાઈથી દૂર થઈ શકે એમ છે છતાં આવી પરિસ્થિતિ છે. કુવાઓનું રક્ષણ કરવા માટે, ગામડાં સ્વચ્છ રાખવા માટે અને બને તેટલું નદીનું પાણી યોગ્ય રાખવા માટે જો ગામડાંના લોકો સાથે રહીને નિશ્ચય કરે તો લોકોની તન્દુરસ્તીમાં બેશક ઘણો સુધારો થઈ શકે. ”

જેડુતના ખોરાકનો તેના કામ અને તન્દુરસ્તી સાથે પણ નજીકનો સંબંધ છે એમ કમીશને જણાવ્યું છે. પૂરતો પોષણકારક ખોરાક નહિ મળવાથી ચરીરની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે અને રોગ સામે ટપી સકવાની શક્તિ રહેતી નથી. એખા વિશેષ ખાતામાં

આવે છે ત્યાં આંતરડાંની ફરિયાદો વધારે હોય છે અને જ્યાં ઘડે જેવો ખોરાક લેવામાં આવે છે ત્યાં પ્રગ્ન વધારે મજબૂત જણાય છે. આ વિષેના વિચારોની હમણાં હમણાં પ્રગતિ થવા માંડી છે તેથી તેને અંગે કયા ખોરાકમાં કયાં તત્ત્વો રહેલાં છે અને કેવી જાતનો ખોરાક લેવો જોઈએ એ વિષે તપાસ કરવાની કમીશને જરૂર જણાવી છે.

(૮) શુદ્ધિદોષ

શુદ્ધિદોષને અંગે કમીશન લખે છે:—

“ ગામડાંના લોકોને સંયુક્ત કાર્ય કરવા માટે પુષ્કળ વખત ફાળવેલ હોય છે. . . . દિન્દની ખેતીનું એક ખાસ લક્ષણ એ છે કે ખેતુને સમય ફાળવેલ પડે છે. સમયની મર્યાદામાં સ્થાનિક ખેતીના સંજોગો પ્રમાણે ઘણો ફેર પડે છે પણ સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ખેતુનો ઘણા મોટા ભાગને વરસમાં ખેતી ચાર માસ માટે કંઈ કામ હોતું નથી. ફાળવેલ વખતમાં ખેતુને ઔદ્યોગિક કામ મળે એવો પ્રબંધ કરવાનો આધાર સ્થાનિક સંજોગો ઉપર છે. જ્યાં બંગાલા, બિહાર, ઓરિસ્સા, મદ્રાસ તથા સંયુક્ત પ્રાંતોની પેઠે વસ્તી ભરચક હોય ત્યાંના વધારાના લોકોને દેશના બીજા ભાગોમાં મોકલી આપવા અથવા ઉદ્યોગોમાં જોડવી આપવા એ જ એનો ઉપાય છે. દિન્દના મોટા ભાગમાં ખેતુને આખું વરસ કામ હોતું નથી એટલે બાકીના ભાગોને માટે પ્રયત્ન એ છે કે ખેતુ અથવા તો તેનું કુટુંબ ખેતીને નુકશાન કર્યા વિના પોતાના ફાળવેલ વખતમાં કયું કામ અનુકૂળ-તાથી કરી શકે. ”

આમાંના ઘણા વિચારો ઉમદા છે અને કોઈ દેશનેતાના ભાષણમાં લખી કાઢ્યા હોય તો પણ શોભે એવા છે. રોગનું નિદાન તો કમીશને કીક કર્યું છે અને તેમાં ભાષા પણ સારી વાપરી છે. પણ ત્યારપછી સ્થિતિ બદલાય છે. જ્યાં તેના ઉપાયો વિચારવાનો વખત આવે છે અને ખાસ કરીને રોગ દૂર કરવાના ઉપાયો સૂચવવાનું શરૂ થાય છે ત્યાં કમીશનનું દૃષ્ટિબિંદુ બદલાય છે અને પરદેશી રાજ્યના સ્વભાવની ઝાળખાણ થવા માંડે છે. તેમાં કદાચ તેમના વાતાવરણનો અને અજ્ઞાનનો દોષ હોય. જે વાતાવરણમાં કમીશનો કામ કરે છે તે સ્થિતિમાં ખરી વસ્તુસ્થિતિ ભાગ્યે જ જણાય છે અને ખેતી જેવા વિષયમાં ગામડાંમાં ફરીને વિસ્તીર્ણ પાયા ઉપર લાંબા વખત સુધી તપાસ કર્યા વિના યોગ્ય સુધારા ન જ સૂચવી શકાય. બલામણુ કરવામાં કમીશનને સરકારનું દૃષ્ટિબિંદુ પણ ખાસ લક્ષમાં રાખવું પડે એટલે કમીશને કરેલા તાત્ત્વિક વિચારોમાં જેટલું જોર જણાય છે તેટલું તેમણે સૂચવેલા ઉપાયોમાં નથી જણાવતું અને કેટલાક ઉપાયો નકામા, તો કેટલાક અધુરા, તો કેટલાક વિચિત્ર છે. ઉપર કમીશનના જે વિચારો ઉતાર્યા છે તે પ્રયત્નોને અંગે કમીશને કેવી બલામણુ કરી છે તે જોવાથી તેમની બલામણુનો એકંદર ખ્યાલ આવશે.

(૧) પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવાની સરસ શબ્દોમાં જરૂર જણાવ્યા પછી તે દાખલ કરવાની જવાબદારી કમીશને સ્થાનિક સંસ્થાઓ અને લોકલ બોર્ડો ઉપર નાખી છે. તેમણે જણાવ્યું છે:—

“ બધા પ્રાંતોમાં ફરજિયાત શિક્ષણ દાખલ કરવાની જવાબદારી કાયદાથી સ્થાનિક સંસ્થાઓને આપવામાં આવી છે. તેથી સ્થાનિક સંસ્થાઓને સમજાવવાની જરૂર છે કે

આમ વિકાસના કામમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મદત્વનો ભાગ લેવાનું હોય તો તેને બરાબર કરવા માટે અને તેનો ચારે તરફ પ્રચાર કરવા માટે વધારે હિંમતથી પગલાં લેવાં જોઈએ.”

આ તો ‘જા ગિદ્દી કુત્તે કુ માર’ એના જેવી ભલામણ ચર્ષ. આ સૂચના પ્રમાણે લોકલ બોર્ડોએ ગામડાંના પ્રાથમિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરી લેવી જોઈએ. તે કામમાં આગળ પગલું તેમણે લેવું જોઈએ. આ કામ પૈસા વગર તો આગળ ચાલી ન શકે. દરે લોકલ બોર્ડોની સરેરાશ આવક આશરે પાંચ લાખ રૂપિયાની ગણાય છે. તેમાંથી તેમને શિક્ષણ ઉપરાંત રસ્તા સુધારવાનું, પૂલો બાંધવાનું તથા દવાખાનાં ચલાવવાનું વગેરે સ્થાનિક કામ કરવાનું હોય છે. તેમાંથી પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે નવું ખર્ચ શી રીતે કરે ? દવાખાનાં બંધ કરી દે કે રસ્તાઓ સુધારવાનું છોડી દે ? ત્યારે શું નવા કર નાખે ? પ્રાંતિક સરકાર અને મધ્યસ્થ સરકારના કરોથી ચૂસાર્થ ગળેલી પ્રગત પાસેથી નવા કર પણ શી રીતે લે ? એટલે જ્યાં સુધી ઉપરનાં ખાતાંઓનું બીનનું ખર્ચ ઓછું કરીને પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે વધારે રકમ ફાળવેલા પાડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આ બધા સદ-વિચારોથી શું વળે ? લશ્કરી ખાતાં જેવાં ખર્ચાળ ખાતાંઓનું ખર્ચ ઓછું કર્યા વિના આવા સુધારાઓ ભાગ્યે જ થઈ શકે.

(૨) સ્ત્રીશિક્ષણના ખર્ચ માટે પણ કમીશને કંઈ ભુદી વ્યવસ્થા સૂચવી નથી.

(૩) મોટાઓની કેળવણી માટે ભલામણ કરી છે અને લખ્યું છે કે “મોટાઓની કેળવણીનો પ્રચાર કરવો એ સરકારી ખાતાનું કામ નથી. બીન-સરકારી ખાતાએ તે કામ કરવું જોઈએ. સરકાર તેમાં બનતી બધી મદદ આપે.”

આમાં ખરી રીતે સરકારને દાય ધોઈ નાખવાની ભલામણ છે.

(૪) માધ્યમિક શાળાઓમાં ખેતી દાખલ કરવાની જવાબદારી તે તે સંસ્થાઓ ઉપર રહે છે.

(૫) ગામડાંની સેવા માટે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવાનું કમીશને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે પણ દાહની ખેતીવાડીની કૌલેજોમાં મોટે ભાગે સરકારી ખાતાંઓ માટે ગાળુઓ તૈયાર થાય છે અને ખેતીને લાભ થતો નથી એવી ફરિયાદ છે જ્યાં તેને અંગે કમીશને કંઈ સુધારો સૂચવ્યો નથી. પછી બીજી કૌલેજો ગામડાં માટે ગાળુઓ તૈયાર કરશે એવી શી આશા રાખી શકાય ? તેમણે જણાવ્યું છે:—

“ખેતીવાડીની કૌલેજોનું ખાસ મુખ્ય કામ સરકારી ખાતાંઓ માટે ગાળુઓ તૈયાર કરવાનું છે કારણ કે તે સિવાય તે ખાતાંઓ બંધ પડે.”

(૬) આમનાયકો તૈયાર કરવાની જરૂર બનાવ્યા ઉપરાંત કમીશને તેને માટે કોઈ વ્યવસ્થા કરવાની સરકારને ભલામણ કરી નથી અને લખ્યું છે: “પંચતબના ગરગામ છતાંના અખતરાનાં પરિણામ સૌને જોવા માટે ખુલાં છે, જેને ખેડૂતનું દિન દેને વચું હોય તેને માટે એ પ્રોત્સાહનરૂપ નીવડશે.”

(૭) ગામડાંની તન્દુરસ્તીને અંગે સુધારો કરવાના સંબંધમાં કમીનાઈનના પાક તરફ વધારે ધ્યાન આપવા કમીશને સરકારને સૂચના કરી છે. મુખ્યાધારી મદદગરવાના ઉપાયો લેવામાં જે ખર્ચ થાય તેને માટે લખ્યું છે:—

“જે લોકોમાં સંયત્નના નમૂના ન થઈ શકે તો ગામડાંની મુખ્યાધારીમાં મોટું પરિવર્તન કરવાની આશા છોડી દેવી જોઈએ. ખેડૂતની પાગે જાલુડીથી કામ કરાવવા માટે

પૂરતા પૈસા નથી અને એ પણ સ્પષ્ટ છે કે આમાં કામ માટે સ્થાનિક સરકાર કે પ્રાંતિક સરકાર પણ માણસો કે પૈસા પૂરા પાડી શકે નહિ. ”

ખોરાકના સંબંધમાં ખેડુતના મુખ્ય ખોરાકમાં પોષક તરતો ઓછાં છે તેથી બદારથી વધારે સાથે ખોરાક લાવીને મુખ્ય ખોરાક સુધારવાની જરૂર કમીશને જણાવી છે અને સાથે જણાવ્યું છે:—

“ સમસ્ત દેશનું દિત ધ્યાનમાં લઇને માછલીને ઉદ્યોગ ખીલવવા માટે દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરવો જોઈએ. . . . દેશના મોટા ભાગના લોકોના ખોરાકમાં ઉમેરા તરીકે માછલીને ખોરાક પૂરો પાડવાનું અગત્ય જોઈતું બધું આશાજનક જણાય છે કે તેને અંગે અમારી લક્ષમણો કરવા માટે પૂરતાં કારણો છે. ”

આ સૂચના કરવામાં કમીશને દિવસ દિવસ પ્રાંતોની સ્થિતિ અને લોકભાગણીનો પૂરતો વિચાર કર્યો નથી અને નાની આગતને મોટું રૂપ આપી દીધું છે. મૂળસતતા કયા ખેડુતો માછલી ખાવાનું શરૂ કરશે અને આખા દિનદુરયાનમાં પણ તે દેટલે અંશે દાખલ થઈ શકશે? દિનદુરયાન જેવા ખેતીપ્રધાન દેશમાં પણ લોકોને ખોરાકને માટે કાંઈ મારવાનાં ?

(૮) ગૃહઉદ્યોગમાં બધા કરતાં મરઘાં ઉછેરવાના ધંધા તરફ કમીશનનું વધારે ધ્યાન ગયું છે. તેને માટે લખ્યું છે:—

“ દિનદુરયાનમાં મરઘાં ઉછેરવાના ધંધાને ખીલવવા માટે ખેશક તક રહેલી છે. . . . મુખ્ય જરૂરિયાત એ છે કે સરકારે તેમાં કાયમી રસ લેતા ચલું જોઈએ અને પ્રયોગો કરવા માટે ઓછસ યોજનાઓ મુજબ કાળજીથી કામ ચલું જોઈએ. પ્રયોગોનાં પરિણામો જોઈએ આ ધંધો કરવા માગતા હોય તેમને તાત્કાલિક મળી રહેવાં જોઈએ. ”

કમીશન સમક્ષ કાગળનો ઉદ્યોગ, દાઘસાળ અને રેશમ વગેરે ઉદ્યોગો ખીલવવા માટે સૂચનાઓ થઈ હતી પરંતુ તેમાંના કોઈ ઉદ્યોગ માટે કમીશને આટલી લાગણીપૂર્વક લખ્યું નથી. દિનદુરયાનના ખેડુતોને વિશ્વાસતના ખેડુતોના જેવા ધારીને કમીશને આ લક્ષ-મણુ કરી લાગે છે. આ દેશના ખેડુતો જલદીથી સાધી શકે અને કોઈ પણ વખતે કુટુંબનાં કોઈ પણ માણસો મારફત નહિ જેથી મૂઠીથી ચલાવી શકે એવા હાયકંતામણુના ઉદ્યોગની તો કમીશને તોંધ સરખી પણ લીધી નથી. એ શબ્દ સરખો પણ ઉચ્ચાર્યો નથી. એ શબ્દને જ કમીશને અરપૂચ ગણ્યો હોય એવું લાગે છે. એના જેવો કોઈ ઉદ્યોગ દેશમાં હયાત જ નથી એમ સમજીને કમીશને ગૃહઉદ્યોગની વાત કરી છે. આ એક જ હકીકત કમીશનના આખા કામ માટે અણવિશ્વાસ પેદા કરવા માટે પૂરતી છે. ખંરી રીતે તો ખેડુ-તોના ખોરાકમાં માછલી દાખલ કરવાની લક્ષમણુ થાય અને ગૃહઉદ્યોગમાં મરઘાં ઉછેરવાના ધંધાને ઉત્તેજન આપવાની સરકારને લક્ષમણુ કરવામાં આવે એ બધો દૃષ્ટિબિંદુનો દોષ છે. પરદેશીઓના અને પરદેશી જેવા થઈ ગયેલા હિંદીઓના દૃષ્ટિબિંદુની એ બહિષ્કારી છે.

લાખનો ઉદ્યોગ ખીલવવા માટે અને તેની વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ શોધખોળ કરવા માટે પણ કમીશને લક્ષમણુ કરી છે. તેમ જુદાં જુદાં ખીયાંમાંથી તેલ કાઢવા માટે, કૃષ્ણાદિ અને શાકપાનના બગીચા કરવા માટે તથા ખેતીનાં ઝોનરો તૈયાર કરવા માટે પણ સૂચનાઓ કરી છે પરંતુ ગૃહઉદ્યોગોનું એકંદર ભવિષ્ય કમીશનને આશાજનક લાગ્યું નથી. તેઓ લખે છે:—

“ ખેડુતોમાં નવા વિચારો આવે, તેમને ધંધાનું જરૂરી શિક્ષણ મળે અને તેનો માલ વેચવામાં મદદ મળે તો પણ ખેતી ઉપરનો બોજો ઓછો કરવાના કામમાં ગામડાંના ઉદ્યોગો

નહિ જેવા જ ફાળો આપી શકશે અને વસ્તુસ્થિતિ તો એવી છે કે સાધારણ રીતે આ ઉદ્યોગો દેશમાં વ્યવસ્થિત ઉદ્યોગોની સામે વધતી જતી દરિદ્રાઈમાં ટકી શકશે નહિ. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ખેડૂતો જુદા જુદા પાક કરે અને વધારે પકવે એમાં જ તેમના પ્રશ્નોનો મુખ્ય નિકાલ રહ્યા છે. દુકામાં, ગામડાંમાં ઉદ્યોગો સ્થાપીને ગ્રામપ્રગતિની સ્થિતિ સુધારવા માટે ઘણા જ ઓછા અવકાશ છે.”

હિન્દુસ્થાન જેવા ખેતીપ્રધાન દેશમાં ખેડૂતો ફાળવેલ સમયમાં કરી શકે એવા ગૃહ-ઉદ્યોગો સ્થાપ્યા સિવાય છૂટકો નથી એ હવે દલસે દિવસે વધારે સ્પષ્ટ થતું જાય છે. તે સિવાય ખેડૂતોને જીવનું જ મુશ્કેલ થઈ પડશે. સાથે પાકો માલ તૈયાર કરવાના ઉદ્યોગો પણ દેશમાં વધવા જ જોઈએ. પરંતુ પરદેશોથી આવતો કરોડોનો માલ દિંદેનાં જાળરોમાં ખડકવાનો અભિલાષ હોય ત્યાં બીજું શું થાય ? ઉંદર બિલાડીનો મેળ શી રીતે ખાય ?

ખેતી ઉપરનો બોન્ને ઓછો કરવા કમીશનની એક સૂચના એવી છે કે જ્યાં વધારે વરતી હોય ત્યાંથી લોકોને ઓછી વરતીવાળા ભાગોમાં જવાની અનુદાતા કરી આપવી અને કેટલાકને ખિટીશ સંસ્થાઓમાં વસાવવા. પણ ઘર છોડીને બીજા પ્રદેશમાં વસવું કેટલું મુશ્કેલ છે અને ખાસ કરીને તેને અંગે કેવા ગંભીર રાજકીય પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તે અણીતી વાત છે. કમીશને જણાવ્યું છે કે ખિટીશ મલાયામાં ૨૦ લાખ જેટલા માણસો ગોઠવાઈ શકે. દલીલની ખાતર સ્વીકારીએ કે આ વ્યવસ્થા થઈ શકે તો પણ તેથી ખેડૂતોને કેટલી સહત મળવાની ? સાત કરોડ ખેડૂતો ઉપર બાર કરોડ આધાર રાખનારા માણસો છે. તેમના પ્રશ્નોનો નિકાલ આ સૂચનાથી કેટલે અંશે આવવાનો ? ખેડૂતોને વધારાનો ઉદ્યોગ આપ્યા વિના અને દિંદેમાં ઉદ્યોગો સ્થાપ્યા વિના બીજો આરો જ નથી. દિંદે પ્રગતિના દક્ષ જાળવીને ખિટીશ મલાયામાં દિંદેઓને વસાવી શકાય તો એ સૂચના અમલમાં મૂકવા જેવી છે પરંતુ તેથી રોગનો ખરો ઉપાય થવાનો નથી. એ અધાં ઉપર ઉપરનાં ચોંગાં છે.

આ પ્રમાણે તપાસતાં કમીશનની ભલામણોમાં ખટું સાર જણાતો નથી. તેમના કેટલાક વિચારો સારા છે અને તેનો લાભ કોઈ પણ સુધારક લઈ શકે છે પણ મુખ્ય વસ્તુ તો ભલામણો છે. જુદી જુદી વ્યવસ્થા ઉત્તમ વિચારો તો પ્રગ્ન આગળ પડેલા જ છે. દિંદેને વિચાર કરનારાઓનો તોરો નથી. કમીશને રજુ કરેલા વિચારોમાં ખાસ નવીનતા પણ નથી. પ્રગ્નને એ વિચારોની ખજાર નથી એમ નથી, પણ એ કામ કેવી રીતે કરવું એ સવાલ છે. આવાં કામ માટે સરકાર તરફથી પોતાની જ પરાંદગીના માણસોનું કમીશન નીમાય અને તે વિચારો કમીશન સ્વીકારે એટલે પ્રગ્ન તો સ્વાભાવિક રીતે આરા રાખે કે તે દિશામાં સરકાર પોતાની પૂરેપૂરી શક્તિ અને નાણાં વાપરે એવી ભલામણ કમીશન કરશે. તેને માટે કમીશન ચોગ્ય નેગોશી કરશે પરંતુ કમીશનની ભલામણોમાં આનું કંઈ જણાતું નથી. આપણે આ લેખમાં તેમણે કરેલી બધી ભલામણો જોઈ નથી પરંતુ ટાંકેલા વિચારોના એકંદરે વલણ ઉપરથી કમીશનના બાકીના વિચારો અને ભલામણોનો સંદેહો ખ્યાલ ખાંધી શકાય છે. બીજા પ્રશ્નો ઉપરના તેમના વિચારો અવશ્ય લક્ષમાં લેવા જેવા છે પણ ભલામણોમાં એટલું જ અધુરપણું છે એટલે ખેડૂતના પ્રત્યક્ષ દિલની દૃષ્ટિએ કમીશનનું એકંદરે કામ આશાજનક નથી. આપણે ‘હિન્દુસ્થાન ટાઇમ્સ’ના ચમ્પ્લેમાં એટલું જ કહી શકીએ : “નિદાન સાધારણ રીતે ખરાબ છે, પરંતુ રોગની ચિકિત્સા ઉપર ઉપરની છે અને કેટલીક જગ્યાએ તો સાવ અધુરી છે.”

વિચાર-નોંધ

(૧) સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય વિઠ સ્વતંત્રતા

છેલ્લી મંદ્રાસની મહાસભા વખતે, મહાસભાની કારકીર્દિમાં પહેલી વાર દરાવ થયો કે હિંદી પ્રજાનું ધ્યેય સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોવું જોઈએ. ત્યારપછી સર્વપક્ષ પરિષદ તરફથી સ્વરાજ્યનું ંધારણ ધરી કાઢવા પં. મોતીલાલ નહેરૂના પ્રમુખપણા હેઠળ સમિતિ નીમાણ હતી તે સમિતિએ હિંદી પ્રજાને સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય જોઈએ છે એમ જણાવ્યું છે. મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ અને સર્વપક્ષ પરિષદ આ વિચાર સ્વીકાર્યો છે. પં. જવાહીરલાલે તેના વિરોધરૂપે સ્વતંત્રતાનું દિમાયતી મંડળ સ્થાપ્યું છે. આ મંડળ સ્વતંત્રતા દેવી રીતે હસ્તગત કરવા માગે છે અને કેવું કામ કરે છે તે જોવાનું છે પરંતુ સ્વતંત્રતાના વિચારમાં ઘણું જોર રહેલું છે.

સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય એ હિંદને માટે સ્વાભાવિક આદર્શ હોઈ શકે નહિ. દરેક દેશે સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો વિકાસ સાધવો જોઈએ અને પોતાની વ્યવસ્થા કરી લેવી જોઈએ. કોઈ દેશ બીજા દેશના હાથ તથા સલાને માટે રહેવા સરખાએલો નથી. સ્વતંત્રતાથી જ દરેક દેશનો સ્વાભાવિક વિકાસ થઈ શકે છે. બીજાના પગપાયામાં ઉઠવામાં કોઈ છોડ ખરાખર ખીલી શકતો નથી. આવી સ્થિતિ છે છતાં આપણા મોટેરાએ પ્રજા આગળ સ્વતંત્રતાની વાત કરતા નથી પણ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય લક્ષમાં રાખીને કામ કરવાની શિખામણ આપે છે. આનાં બીજાં કેટલાંક કારણો છે પરંતુ એક કારણ એ જણાય છે કે તેમનો જમાનો હવે જાદલાતો જાય છે. તેમના વિકાસની દૃઢ આવી ગઈ છે. તેઓ સરકારને અરજીઓ કરીને ધીમે ધીમે સુધારાઓ મેળવવાના યુગમાંથી સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય લેવાના વિચાર ઉપર આવ્યા છે. વધારે આગળ પગલું તેઓ કઢાય ન લઈ શકે. તેમના વિચારોને આગળ વધારવાનું કામ જુવાનોનું છે. દરેક જમાનો વિચારોમાં એમના જેટલો ફાળો આપી શકે અને દેશને આગળ વધારી શકે તોય જસ છે. અત્યાર સુધીના આપણા રાજકીય જીવનનો વિકાસ એ રીતે થયો છે. દરેક જમાનામાં પ્રજાના આગેવાનોએ થોડા નવો વિચાર આપ્યો તે લક્ષને પ્રજા આગળ ગઈ. તેમના પ્રત્યે સંપૂર્ણ માન છતાં તેમના બધા વિચારોને વળગી રહેવાનું પ્રજાએ યોગ્ય ધાર્યું નથી. દાદાભાઈએ હિંદની ગરીબાઈની સ્થિતિનું પ્રજાને લાન કરાવ્યું અને હિંદની થતી હુંદ સ્પષ્ટ કરી તે વિચારોને પ્રજામાં પ્રચાર થયો પણ તેમના બીજા વિચારો પ્રજા સ્વીકારતી નથી. પાર્લામેન્ટમાં જઈને સુધારાઓ મેળવવાની ચળવળમાં તેઓ માનતા અને હિંદની ગરીબાઈ એ જિંદનના સ્વભાવથી વિરૂદ્ધ કાર્યોનું પરિણામ છે એમ તેઓ કહેતા. જિંદીશોની સારી લાગણી જાગૃત કરીને હિંદનું દુઃખ ઓછું કરી શકાશે એમ તેઓ આશા રાખતા. એ વિચારોનું આજે મહત્વ રહ્યું નથી. તે જ પ્રમાણે જિંદનના ઉદારમતવાદીઓની મહેરબાનીથી કે મનુષ્ય પક્ષની શુભેચ્છાથી સ્વરાજ્ય મેળવવામાં જેઓ માનતા તેમણે બીજી રીતે ઉત્તમ કામ

કરેલું હોવા છતાં તેમના વિચારો પ્રમાણે કામ કરવામાં પ્રગતિ વિશ્વાસ રહ્યા નથી. ગિપીનચંદ્ર પાસ જેવાએ દેશની ઉમદા સેવા કરી હોય પણ આજે પ્રગતિ એમ સમજાવે કે 'સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય એ સ્વતંત્રતા કરતાં રાજકીય દૃષ્ટિએ ઊંચા પ્રકારનું છે એટલું જ નહિ પરંતુ નૈતિક દૃષ્ટિએ ઊંચ પ્રકારનું છે' તો એ વિચારોને પ્રગતિ કેવી રીતે સ્વીકારે ? ગદ્યા પદોનો મેળ કરવો હોય તો આટલું જ શક્ય છે એમ કહે તો સમજાય એવું છે, પરંતુ નૈતિક દૃષ્ટિએ પણ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય શ્રેષ્ઠ છે એમ બહુ ઓછા સ્વીકારશે. તે જ પ્રમાણે એવો વખત આવતો જાય છે કે સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મેળવવાની વાત કરવી એ જુના જમાનાની વાત ગણાય. એ દિશામાં પ્રયાણ શરૂ થઈ ગયું છે. ધોયને જલદીથી પહોંચવું એ જુવાન વયેના હાથમાં છે.

કેટલાક સ્વતંત્રતાના વિચારો વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ ઉતારી પાડે છે. પણ કયા સમયે શું વ્યાવહારિક છે એનો આધાર સંમેગો ઉપર છે. આજે અવ્યાવહારિક હોય તે આવતી કાલે વ્યાવહારિક થઈ જાય. મુખ્ય આધાર કામ કરનારાઓ ઉપર છે. એ દૃષ્ટિએ પ્રગતિ શક્તિનું માપ નીકળી શકે નહિ. કોને ખબર હતી કે બારડોલીના લોકો બહાદુરી અને દૃઢતાથી જરાજર લડશે. એટલે પ્રગતિ કેટલું કામ આપી શકશે એનો આધાર સંમેગો ઉપર અને પ્રગતિ સેવકો ઉપર છે. જુદા જુદા આગેવાનો અંદર અંદર બાંધછોડ કરવા માટે ગમે તેમ સમાધાની કરે પરંતુ પ્રગતિ તૈયાર નથી, પ્રગતિમાં સક્રિય નથી, એમ ધારીને અમુક વિચાર અવ્યાવહારિક છે એમ માનવું એ ભૂલ છે. પોતાનામાં પ્રગતિ દોરવાની શક્તિ ન હોય એટલે પ્રગતિ તે પ્રમાણે કામ કરવા તૈયાર નથી એમ કેટલાક માની બેસે છે. પણ પ્રગતિ પોતાનું તન મન ધન આર્પણ કરવા આગેવાનો તૈયાર હોય તો પ્રગતિમાં એટલી મુમ શક્તિ પડેલી છે કે તેને જગાડવામાં આવે તો ગમે તે આદર્શ માર્ગે પ્રગતિ તૈયાર થઈ શકે.

વળી કામ કરવાની દૃષ્ટિએ કયો વિચાર પ્રગતિ આગળ રજુ કરવો વ્યાવહારિક છે તે પણ વિચારવા જેવું છે. સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની આશાએ પાર્લામેન્ટ તરફ નજર રાખી પ્રગતિ કામ કરે એ ઇચ્છાસાધ્ય છે કે પાર્લામેન્ટને કરવું હોય તે કરે, આપણે સ્વતંત્ર થવાનું છે એ વિચારથી કામ કરે એ ઇષ્ટ છે ?

પ્રગતિ સ્વતંત્રતા માટે તૈયાર ન થાય તો સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની આશા રાખવી એ જ અવ્યાવહારિક છે. જે ધોયને લક્ષમાં રાખી કામ કર્યું હોય તેને પૂરેપૂરું ભાગ્યે જ પહોંચી શકાય છે. માગ્યું હોય તેનાથી દમેશમાં ઓછું મળે છે. સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય લાંબુ હોય તો ચળવળને અંતે તે પૂરેપૂરું ન મળે. તેથી લક્ષ્ય ઊંચું જ હોવું જોઈએ. પ્રગતિ કરવાની દૃષ્ટિથી પણ લક્ષ્ય ઊંચું હોવાની જરૂર છે.

સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનો વિચાર કેટલે અંશે વ્યાવહારિક છે તે પણ વિચારવા જેવું છે. ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યનો પાપો નજીક પ્રગતિઓના વેપાર ઉદ્યોગ ઉપર રચાયેલો છે. બ્રિટનના કરોડો રૂપિયા દિલ્હીમાં ધારાએલો છે. તેમના માણસોને અહીં લાવે નોકરીઓ મળે છે. તેમને કરોડોનો માલ દિલ્હીમાં ખપે છે અને તેમના લાખો મનુષ્યોને રોજ મળે છે. ટુંકામાં, બ્રિટનની સમૃદ્ધિનો ધણો આધાર દિલ્હી ઉપર છે. આ સ્થિતિમાં તેમનું અને આપણું જનનેનું દિન જળવાય એવું સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મેળવવું એ ઊંડર જિજ્ઞાસીતો મેળ કરવા

ખરાબર છે. થોડો ધાસ ખાસી કે ધાસતી દોરતી કરશે ? ખરી રીતે તો હિંદનું દિત જળ-વાય એવું સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મેળવવું અસક્ય જેવું લાગે છે. પણ ધારો કે પ્રગ્નની શક્તિને વશ થઇને બ્રિટીશ પ્રગ્ન ન છૂટે નમતું આપે તો પણ તે ક્યારે અને કેવી રીતે તથા તેનું પરિણામ શું આવે તે જોવું જોઇએ.

આ ચળવળનું એક પરિણામ એ આવે કે પ્રગ્ન ખૂબ જોસથી પ્રચલન કરે અને આખું માંખું હોય ત્યારે અડધું પણ મળે તો સંતોષ પામી જાય. કેટલાક બ્રિટીશ પ્રગ્નની ઉદારતાથી અંગ્રહ જાય અને ચળવળ એક દાયકો લંબાય. ફરી ખૂબ મહેનત પછી પ્રગ્નની લાગણી જાગૃત થાય ત્યારે વળી કંઈક મળે. આ પ્રમાણે બ્રિટીશ પ્રગ્નની અને તેમની સંસ્કૃતિની જડ દિવસે દિવસે વધારે જોસે અને હિંદી પ્રગ્ન પોતાનું બધું ગુમાવીને બ્રિટનના દિતમાં રસ લેતી થાય ત્યારે કોઇ દિવસ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મળે, કદાચ એના જેવું કંઈક મળે. કારણ બ્રિટીશ પ્રગ્નના હિંદમાં જે સ્વાર્થ છે તે સ્વાર્થ નાણુદ થઈ જાય તો સ્વતંત્રતા વિનં સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનો આગ્રહ બ્રિટીશ પ્રગ્ન શા માટે રાખે ? પોતાનું બધું દિત ગુમાવીને હિંદમાં રાજ્ય કરવાનું શા માટે ઇચ્છે ? એટલે સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં પણ ખાસીઓ રહેવાની. તેમાં કદાચ નૌકા અને પરદેશી સાથેના સંબંધની ચાવીઓ પોતાના હાથમાં રાખે. દરમિયાન વેપાર ઉદ્યોગ પરનો તેમનો કાણુ મજબૂત કરવાની ચાવીઓ શોધાયા કરે. હિંદના બધા ઉદ્યોગો પરદેશીઓના હાથમાં જતા રહે ત્યારપછી કદાચ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મળે તો કામનું શું ? આ ઉપરથી જણાય છે કે બ્રિટીશોનો હિંદમાં એટલો સ્વાર્થ છે કે તેઓ પોતાનું દિત જળગ્યા વિના હિંદને વધુ સત્તા આપે એવી રિયતિ નથી. જ્યારે વધુ સત્તા મળશે ત્યારે તેમની જડ હિંદમાં ખરાબર ભેરસે ગઈ હશે અથવા તો હિંદમાં એવું પરિવર્તન થયું હશે કે હિંદીઓ બ્રિટીશોની આંખે જ લુગે.

આવી રિયતિ આપણા રાજ્યકર્તાઓ ઇચ્છતા નથી એમ નથી. દુ-શાહીના પુરસ્કર્તા લાયનલ કર્ઝરે જણાવ્યું હતું કે હિંદીઓ, કેનેડા કે આયર્લેન્ડના લોકોની પેઠે બ્રિટન તરફ લાગણી ધરાવતા થયા નથી તેથી તેમને વધારે દહેશ આપવામાં જોખમ છે. મોન્ટેગ્યુ સાહેબે કંઈક મહેરજાની ખતાવી તે પણ તેમને નીચે પ્રમાણે ખાતો ચક્ર લ્યારે—

“હિંદના શિક્ષિત લોકો સરકારનો ગમે તેટલો વાંક કાઢે તો પણ બ્રિટીશ તાજ પ્રાણે તેમની સાચી પકાદારી છે અને તેમના પોતાના રાષ્ટ્રો ઉપરથી સહેલાઈથી ખતાવી શકાય કે તેઓ બ્રિટીશ રાજ્યનીતિના ઉચ્ચ આશયો સમજે છે અને તેની કિંમત આકે છે. જર્મન લોકોના ‘મારે તેની તલવાર’ના મુત્ર પ્રત્યે અને નાજાને તાણે કરવાના વિચારો પ્રત્યે તેમને ગાસ અને તિરસ્કાર છૂટે છે અને આપણા ગિરદેશોની શુદ્ધ રીતિની, જર્મન લશ્કર તથા ખલાસીઓએ જે જંગલી અત્યાચારો કર્યા છે તેની સાથે તેઓ વારંવાર સરખામણી કરે છે. . . . એવી સામાન્ય માન્યતા બંધાઈ છે કે હિંદ ઉપર વધારે વિશ્વાસ મૂકવા માટે અને તેને વંનારે ઉદાર રાજ્યતંત્ર આપવા માટે હિંદ પોતાની લાયકાત પુરવાર કરી છે.”

આ ઉપરથી જણાય છે કે હિંદીઓ બ્રિટનના દુઃખે દુઃખી થયા તેવાર ન ચાલે ત્યાં સુધી સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય પાર્લામેન્ટ આપે એવી આશા રાખી ફેકટ છે. લગાઈ વખતે

તો હિંદે સારી મદદ કરી હતી છતાં મોન્ટેગ્યુ સાહેબે હિંદીઓને પુરી પરીક્ષામાં પસાર કર્યા નહિ. હવે તો ગાંધીજી જેવા પણ કહે છે કે ફરીથી લડાઈ જાગે તો તેઓ આ સરકારને મદદ ન કરે. આ સ્થિતિમાં હિંદીઓને ધિરનના પ્રત્યે સહભાવનું કેવું પ્રમાણુપત્ર મળે ?

આપણા સમાજ જીવન ઉપર જે અસર થઈ છે અને થાય છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. અત્યારે પરદેશીઓના જુના ચમ્પ ગયેલા વિચારો અને કંટંગા રીતરિવાજો પાછળ આપણા ઘણા માણસો ઘેરા થયેલા છે અને અંધ અનુકરણ કરે છે. હિન્દનું જીવન તે બધું નકામું એવું માનનારા પણ પડ્યા છે. જો ધિરન પ્રત્યે જ નજર રાખવાનો આદર્શ પ્રજા આગળ મૂકવામાં આવે તો આ જાતના વિચારો તરફ પ્રજાનું લક્ષ વધારે દોરાય. પરદેશી સંસ્કૃતિ અને રીતરિવાજોની અસર પ્રજા ઉપર વિશેષ પડે અને હિન્દનો વિકાસ પૂર્વની સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ રૂપે નહિ પરંતુ ધિરનના પડછાયા રૂપે થાય. આ સંજોગોમાં પરદેશી રાજ્યની ગહેરજાની ઉપર જીવીને સ્વત્વ ગુમાવવાનો વિચાર કરવો એ ઘટ્ટ છે કે ‘પારકી આશ સદા નિરાશ’ એ ધોરણે રહીને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો જ વિચાર કરવો એ જરાબર છે ?

આમ જુદી જુદી દૃષ્ટિએ વિચારતાં સ્વતંત્રતા એ જ હિન્દનો સ્વાભાવિક અને વ્યાવહારિક આદર્શ હોઈ શકે. પ્રજા આગળ બીજી કોઈ વસ્તુ મૂકવી જોઈએ નહિ. પ્રજાની શક્તિની દૃષ્ટિએ અને કામ કરવાની દૃષ્ટિએ તથા ભવિષ્યના વિકાસની દૃષ્ટિએ એ જ આદર્શ સેવવા જેવો છે. તાત્કાલિક ખોય તરીકે પણ પ્રજા આગળ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનું વાત મુકવી હિતકારક નથી. પોતાના મનના સાંત્વનની ખાતર આગેવાનો અંદર અંદર બાંહે ગમે તેમ નહીં કરે. પુસ્તકોમાં ફાવે તેમ લખી રાખે. પ્રજાને એ વિચારોમાં સંડોવવાની જરૂર નથી. એમ કરવું એ ભવિષ્યના કામને નુકશાનકારક છે. પ્રજા તો સ્વતંત્રતાને વિચાર સેવે એ ઈચ્છે છે.

પણ કેવળ વિચાર કરવાથી સ્વતંત્રતા મળી જતી નથી એ ખાસ લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. પ્રશ્ન એ છે કે સ્વતંત્રતા મેળવવી શી રીતે ? તેને માટે પ્રજામાં શક્તિ જમાવવી શી રીતે ? તેને માટે કોણ ખુબાર થવા તૈયાર છે ? સુખ્ય વસ્તુ અહોરાત્ર સ્વતંત્રતા માટે કામ કરવાની છે. એ રસ્તો વેળે જીવાનો ઝોળખી લે તો આ ચર્ચા જ વધારા પડતી લાગશે. ક્યું ખોય સેવવા લાયક છે એનો બહુ વિચાર કરવાનું પણ નહિ રહે. પ્રજામાં કામ કરવા માટે એની બહુ જરૂર પણ નહિ લાગે. જેમને કામ કરવું છે એમને આવી ચર્ચાની શી જરૂર ? ગાંધીજી કહે છે તે પ્રમાણે ‘સ્વરાજ્ય’ શબ્દને વળગી રહે તો પણ શું ? છેલ્લાં આઠ વરસમાં એ શબ્દથી કામ ન થયું ? એ કામથી પ્રજા જેટલી સ્વતંત્રતા સમજતી થઈ છે તેટલી સ્વતંત્રતાના દરાવોથી નથી થવાની. ખરી રીતે તો સ્વરાજ્ય શબ્દ જ વધારે પસંદ કરવા જેવો છે. તેમાં સ્વતંત્રતા આવી જાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે લોકજાણનો રૂઢ શબ્દ છે. કોઈ તેનો જુદો અર્થ કરે તોય શું ? છેવટે તો પ્રજાની શક્તિમાં જ સ્વરાજ્ય રહેલું છે. પ્રજા તૈયાર થશે તો આજે સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય નહીં કરી રાખ્યું દશે તો નકામું જશે અને સ્વતંત્ર થયા સિવાય પ્રજા નહિ જંપે; અને જો પ્રજા તૈયાર નહિ હોય તો સ્વતંત્રતાનો દરાવ કરી રાખ્યો દશે તો પણ નકામો જશે. એટલે સુખ્ય વસ્તુ પ્રજાની તૈયારીની છે, પ્રજાની શક્તિની છે. એ શક્તિ પેદા કરવાના

રચિતને જેમ ઉતારી પાડ્યો છે તેમ આર્થિક અને ધાર્મિક જીવનના આદર્શોને લુદ્ધ પાડવાનો વિચાર પણ ઉતારી પાડવા જેવો છે. જોવાનું એ છે કે તે વિચારો જીવનમાં સ્વીકારવા જેવા છે કે નહિ. અથવા તો ધાર્મિક અને આર્થિક સંઘવાદ વચ્ચે વિરોધ જોવાનું છે કે નહિ અને તેના અમલમાં કંઈ અનિષ્ટ થાય છે કે નહિ. આપણે આનો વિચાર કરીએ.

આર્થિક સંઘવાદનો મુખ્ય વિચાર વ્યક્તિ વિનં સંઘની માલિકીનો છે. ઉત્પત્તિનાં સાધનો ઉપર વ્યક્તિનો અધિકાર ન રહે એટલું જ નહિ પરંતુ પેદા થએલો માલ કંઈ રીતે વાપરવો તેનો નિર્ણય સંઘની મારફતે થાય. દરેક માણસ તેની શક્તિ પ્રમાણે કામ કરે અને તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે સમાજની વસ્તુઓ વાપરે. જે ધોરણે કેટલાક આશ્રમો ચાલે છે તેના જેવો આ વિચાર છે. સમાજમાં ધણા આશ્રમો રચાયા અને એ સ્થિતિ સમાજવ્યાપક થાય એટલે સંઘવાદ ઉપર સમાજનું ધોરણ રચાઈ એમ ગણાય. આ રીતે સંઘવાદના વિચારનો પાયો ધાર્મિક તેમ જ આર્થિક જનનેમાં સરખો છે. હવે તેની એક યોજના લખીએ.

સંઘવાદી કુરીઅરની યોજના એવી હતી કે ૧૫૦૦ માણસોના લુદ્ધ લુદ્ધ સંઘો રચાયા, દરેક સંઘની પાસે ૪૦૦ એકર જમીન હોય, તેમાં ખેતી અને ઉદ્યોગ થાય, તેમાંથી બધા માણસો પોતાને જરૂરી અનાજ અને ચીજો પેદા કરે. કાંઈ વધારે ચીજોની જરૂર પડે તો આપ-લે માટે સંઘો એકર એકર વ્યવસ્થા કરી લે. માણસો ધણુંખણું એક રસોડે જાય અને પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે સામાન્ય રીતે ચીજો વાપરે. જેમને જમવા તથા રહેવા માટે લુદ્ધી સગવડ જોઈએ તેમને લુદ્ધી સગવડ મળી શકે. લુદ્ધી, લુદ્ધી જાતના કામ માટે મહેનતાણું આપું વળું હોય. જે કામ કરવામાં તકલીફ વધારે એવું હોય અને જે કામ આવશ્યક હોય તેને માટે મહેનતાણું વધારે અને જે કામ ઓછી તકલીફથી અને આનંદથી થઈ શકે એવું હોય તેને માટે મહેનતાણું આપું. પણ દરેકને ઓછામાં ઓછું અમુક તો મળે જ. મૂઠી આળા સંઘની ગણાય, જે વ્યાપક થાય તેમાંથી રૂ (૬૬) મૂઠીમાં જાય, ૬૬ કામદારોને મળે, અને રૂ વધારે ઉપયોગી કામ કરનારાઓને મળે. વગેરે. *

આવી યોજનાઓ ખીખ સંઘવાદીઓએ પણ કરેલી છે તેમાં ધાર્મિક સંઘવાદની જોડે કાંઈ જાતનો વિરોધ નથી જણાતો.

સંઘવાદની આ જાતની ચર્ચા કોઈને અસ્થાને લાગે કારણ કે સરકાર સંઘવાદનો નહિ પરંતુ બોદ્ધશીલમનો ભય બતાવે છે અને બોદ્ધશીલમનો પ્રજાને જેટલો ભય લાગે છે તેટલો સંઘવાદનો નથી લાગતો; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોનાં બોદ્ધશીલમ એ રશિયન સામ્યવાદ છે અને સંઘવાદ એ સામ્યવાદ કરતાં એક ઇગલું આગળ છે. સામ્યવાદમાં ઉત્પત્તિનાં સાધનો સમાજ દસ્તક કરવાનું ધ્યેય હોય છે ત્યારે સંઘવાદમાં ઉત્પત્તિનાં સાધનો એને ઉપભોગનાં સાધનો જાને સમાજ દસ્તક કરવાનો વિચાર હોય છે એટલે

* આમાં આવકની અમુક ધોરણે વહેંચણી કરવાનું જણાવ્યું છે એટલી કુરીઅરના સંઘવાદની ખામી છે.

સંઘવાદ સ્વીકારવા, જેવો હોય તો બોલ્શેવીઝમ તેમાં જ આવી જાય છે. લેનીને પણ પોતાની યોજનાનાં બે વિભાગ પાડ્યા હતા: (૧) ઉત્પત્તિનાં સાધનોમાં ખાનગી મિલકત ન રહે. દરેક માણસ કંઈક ઉપયોગી કામ કરે અને તેના પ્રમાણમાં તેને ઓછી વતી આવક થાય; (૨) શારીરિક અને માનસિક મહેનત વચ્ચે ભેદ ન રહે. અને દરેકને પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે વસ્તુઓ વાપરવા મળે. રૂશિયામાં આમાંથી પહેલી સ્થિતિ લાવવા માટે પ્રયત્ન થયો છે અને ખીજી સ્થિતિએ પહોંચવું એ તેનું ધ્યેય છે. પહેલી સ્થિતિને આપણે બોલ્શેવીઝમને નામે ઓળખીએ છીએ ત્યારે ખીજી સ્થિતિ એ સંઘવાદની છે. આ પ્રમાણે વિચારની દૃષ્ટિએ બોલ્શેવીઝમ કરતાં સંઘવાદ વધારે આગળ જાય છે. આજે દરેક રાષ્ટ્ર થોડે ઘણે અંશે તે વિચારોનો અમલ કરે છે. જાહેર બગીચાઓ, રસ્તાઓ, પાણી અને પુસ્તકાલયો વગેરે માટે પૈસા કેઈ આપે અને ઉપયોગ બધાં કરે એ એક જાતનો સંઘવાદ નહિ તો શું છે ? વાસ્તવમાં મળેલી મિલકત ઉપર સરકાર બારે કર નાખે અને વધારે આવકવાળાઓ પાસેથી વધારે કર લે એ ખાનગી મિલકતનું નિયમન નહિ તો શું છે ? એને આગળ વધારીએ તો સંઘવાદ થઈ જાય. ત્યારે એ વિચારોના પ્રચારથી બધું ઉધું વળા જશે અને અનિષ્ટ થશે એમ માનવાનું શું કારણ છે ?

કોઈ એમ કહી શકે કે આ વિચારોને અંગે મારાગારી કરવાની જે વૃત્તિ રહેલી છે તે ઈષ્ટ નથી અને તેથી તે વિચારોનાં પ્રચાર થવા દેવો જોઈએ નહિ. પણ અરેન્ડ રસને કહ્યું છે તેમ હિંસા આવી ચળવળોનું અનિવાર્ય અંગ નથી એટલે જેમ સ્વરાજનો વિચાર હિંસાના લયથી ન અટકાવી શકાય તેમ આ વિચારો પણ ન અટકાવી શકાય. અને જે સરકારે હિંસા ઉપર નભી રહી છે તે અહિંસાનો બોધ કેવી રીતે આપી શકે ? પ્રસંગ પડે ત્યારે દળોને ખૂન રેડવા માટે સરકાર દર વરસે લસ્કરી ખાતા પાછળ કરોડોનું પાણી કરે છે. ગઈ લગઈમાં લાખો મરાયા અને આખું સામ્રાજ્ય લગાડ્યો ઉપર સ્થપાયું છે એટલે હિંસાનો નૈતિક લય સરકારને હોય નહિ. વળા ખ્રિસ્તીશ રાજ્યે હિંદના વેપાર ઉદ્યોગ માટે કેટલી દરકાર રાખી છે ? આપણાં સામાજિક બંધનો અને ધાર્મિક વિચારો કેટલે અંશે જાળવી રાખ્યા છે ? એને છિન્નભિન્ન કરવા માટે ખ્રિસ્તીશ રાજ્ય કરતાં કેાણ વધારે જવાબદાર છે ? આ સ્થિતિમાં હિંદના વેપાર ઉદ્યોગ કે ધર્મના રક્ષક તરીકે સરકારને બોલવાનો અધિકાર હોય નહિ. કાવદો પમાર કરાવવા માટે ઉભી કરેલી એ બધી શબ્દજ્વળ છે. એમાં બતાવેલો લય ખોટો છે. સરકારને નથી પડી અહિંસાની કે નથી પડી હિંદના ધર્મની કે વેપાર ઉદ્યોગની. સંઘવાદનો લય ખરી રીતે છે સામ્રાજ્યવાદી દેશોને. બધા સામ્યવાદીઓ, બોલ્શેવીકો અને સંઘવાદીઓ સામ્રાજ્યવાદના વિરોધી હોય છે એટલે શ્રી ૦ રંગા આયરે જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે ‘ સરકારને એકલા સામ્રાજ્યવાદીઓ હિંદમાં લેમએ છે. ’ નવી ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થા થાય તો તેમાં સામ્રાજ્યો હાજના રૂપમાં રહે નહિ અને જે ઘોરણે વેપાર ઉદ્યોગ ચાલે છે તે તૂટી પડે. ખ્રિસ્તનના વેપાર ઉદ્યોગને લુંકું સ્વરૂપ લેવું પડે અને સામ્રાજ્યવાદનો ત્ર્યુધંટ વાગે. આથી બોલ્શેવીઝમ અને સંઘવાદનો લય હિંદને નથી પણ સામ્રાજ્યવાદને છે. હિંદને તેથી કંઈ ખોવાનું નથી. લાંબી દૃષ્ટિથી વિચાર કરીને પારકા દુઃખે સુખી થવાની લાલસા ખ્રિસ્ત છોડી દે તો તેને પણ કંઈ લાય નથી.

નોંધ

આ અંક નાટક સંબંધી ખાસ અંક કરવાની ઇચ્છા હતી. પણ સાહિત્ય પરિષદની તારિખો આગળ ગઇ અને તેથી સાહિત્ય પરિષદનાં બંને તેટલાં ભાષણો વાચકોને પહેલાં મળે માટે આમાં એ ભાષણો મુખ્યત્વે ઢાળ્યાં છે. દરે નાટક અંક ચારે પ્રસિદ્ધ કરીશું તેનો આધાર આવતા અંકોમાં પરિષદ અને તે પછી મહાસભા કેટલી જગ્યા રોકે છે તેના પર છે. અને નાટકનો વિષય બે કે ધણો જ અગત્યનો છે છતાં સાહિત્ય અને રાજકારણની આ પરિષદોની ચર્ચાને તે તે પ્રસંગે પૂરતો અવકાશ આપવો જોઇએ.

આ સાથે પ્રસ્થાનનું ત્રીજું વર્ષ પૂરું થાય છે. આ વર્ષમાં અન્ય લેખકોએ સહકાર આપી 'પ્રસ્થાન'નું વૈવિધ્ય વધાર્યું છે તેને માટે તેમના આભારી છીએ. આ વર્ષમાં પ્રાણકોએ પણ સાદું ઉત્તેજન આપ્યું છે તેની સાથાર નેધ લઇએ છીએ અને તે પ્રમાણે આવતું વર્ષ સંખ્યા વધતી રહે તો 'પ્રસ્થાન' પગલાર થઇ તેની આર્થિક ચિંતાથી અમને મુક્ત કરે.

આ વર્ષ 'પ્રસ્થાન'ના લોકચર્ચા, જાનગોચરી સ્વૈરવિહાર, નોંધ વગેરે ચાલુ વિભાગોને સંગીન કરવાના અમારા પ્રયત્નની તેમ જ આરંભી, પારસી ભાષાઓ સંબંધી સાહિત્ય વગેરેના ખાસ અંકોની વાચકવર્ગે દર કરી છે તે નોંધનાં ધણો જ સંતોષ થાય છે. વાચકવર્ગમાંથી એક બે ભાષણોએ લોકચર્ચા આપવા કૃપા કરી છે તે પ્રમાણે આખા ગુજરાત અને બૃહદ્ ગુજરાતમાંથી અમને હકીકત મળતી રહે તો એ વિભાગ વધારે ઉપયોગી અને માહિતીપૂર્ણ થઈ શકે. સામાજિક સ્થિતિ એક બે વિચારકોના પ્રયત્નથી નહિ પણ સમગ્ર સમાજના વિચાર અને મનનથી જ સુધરી શકે. અને એ વિભાગમાં ભાષાની શૈલી કે સુદૃઢતા કરનાં હકીકતની સત્યતા અને મનન કે અભ્યાસ વધારે જરૂરનાં હોવાથી પણ ગુજરાતી જાણીએ ધારે તો અમને મદદ કરી શકે એમ અમારું માનવું છે.

આવના વર્ષમાં પ્રેમાનંદનો દારૂચરસ, સરસ્વતીચંદ્રનું માનસ વગેરે અધૂરી રહેલ લેખમાત્રા પુરી કરવાની તથા 'શાકુન્તલ' 'રાધનો પર્વત' વગેરેનો અભ્યાસ વાચકો સમક્ષ રજુ કરવાની અમારી ઉમેદ છે. બોલશેવિષમ અને જગનનાં બીજાં રાષ્ટ્રોનાં રાજતંત્રોની ચર્ચા, ઇતિહાસના વીરપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો કે ઇતિહાસના રહસ્યપૂર્ણ બનાવોની ચર્ચા, તેમ જ નવીન જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાડનાં પુસ્તકોનું રહસ્ય પણ ગુજરાતના વાચકવર્ગ આગળ રજુ કરવાની ઉમેદ છે. પણ આ સર્વ ઉમેદ છે અને ઉમેદ અને કાર્યની વચ્ચે થોડો તફાવત રહી જાય છે એ યાદ આપીને અમે અમારા વાચકવર્ગને ખાતરી આપવા માગીએ છીએ કે બે તેમનો સહકાર અને ઉત્તેજન ઉત્તરોત્તર વધનાં જશે તો યથાકાલ આ સર્વ કરી શકીશું. અને એ શુભેચ્છ સાથે અમારા વાચકોની સંગતિના દર્ષ સાથે આ અંતીમ કાલનું એક પગથિયું ચઢીએ છીએ.

કાલે મનઃ કાલે પ્રાણઃ કાલે નામ સમાહિતમ્ ।

કાલેન સર્વા નન્દન્ત્યાગતેન પ્રજા ઇમાઃ ॥ અથર્વવેદ.

કાલમાં મન, કાલમાં પ્રાણ, કાલમાં નામ મૃદાયેલું છે. કાલ આવતાં આ સર્વ પ્રગળ્યો આનંદ પામે છે.

વૈદિકપાઠાલયી પૃ. ૧૬૬, ૩૧૮.